

प्रास्ताविकम्

अथ व्याख्याद्वयोपेतं नित्यापोडशिकाणं ब्राह्मयतन्त्रमेतत् तान्त्रिकपूजाग्रहस्यजिज्ञासूना भृशमुपकाराय प्रकाशयन् वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयोऽयं कमपि महिमानमावधत् । शिवानन्देन रचिता 'ऋजुविमर्शिनी' विद्यानन्देन च निर्मिता 'अथरत्नावली' मूलस्थतान्त्रिक-निगूढार्थावगतये नूनं प्रमाणभूते विराजेते । एताभ्यां समन्वितस्य प्रख्यातस्य तन्त्रस्यैतस्यैव प्रकाशनावतार प्रथमं कस्य विपश्चितं प्रमोदाय न कल्पेत । परिशिष्टभागे षण्णा लघुग्रन्थानां प्रकाशनमपि नितान्तमौचित्यं भजते । तत्र श्रीदीपकनाथसिद्धविरचितम् (१) त्रिपुरसुन्दरी-दण्डकम्, शिवानन्दमुनिविरचितानि (२) सुभगोदय, (३) सुभगोदयवासना, (४) सौभाग्य-हृदयस्तोत्रञ्चेति त्रीणि पूजादिपरिपोषकाणि ग्रन्थरत्नानि; अमृतानन्दयोगिविरचितौ (५) सौभाग्यसुशोदय, (६) चिद्विलासस्तवश्चेति लघुग्रन्थपटुकस्य प्रकाशनेनास्य संस्करणस्य माहात्म्यं समधिकमुपवृत्तं हितमित्यत्र न बहू चोदनीयं वर्तते । गुणोत्कर्षमीमासापटव पण्डिताः, विशेषतस्तन्त्रागमग्रहस्यकोविदाः, नानादेशेभ्यो हस्तलेखान् सगृह्य वैज्ञानिकरीत्या सशोध्य समीक्षणारम्भकं संस्करणमेतत् पुरस्कृतेना सम्पादकमहाभागानां भृशमुपकारततिमावहन्तीति ध्रुव जागति मदीयो विश्वासः । तन्त्रशास्त्रीयमैतिहासिकं सकलं दार्शनिकं च तथ्यजातं मेवत्र सगृह्य निपुणं विधिच्यं च भृशमुपकृता विद्वांसः श्रीब्रजवल्लभद्विवेदमहाभागैरिति हेतोस्तेषामुपकारततिं कैरपि स्वल्पैः शब्दैरत्र प्रकाशयाम ।

नित्यापोडशिकाणं तावद् विराजन्ते पञ्च पटलाः, येषु भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्या पूजा, प्रयोगः, मुद्रा, विद्याव्याप्तिर्जपस्तुतिश्च विवेचिता वर्तन्ते । भारतीयेयं संस्कृतिनिगमा-गममूलिकैव विराजते इत्यत्र न किमपि चोदनीयं भवेत् । तत्र निगमो वेदः, आगमश्च तन्त्र-मिति । समग्रेऽस्मिन् भारते येषु तन्त्राणामाधिपत्यं विद्यते । तत्र गौडपद्धतिः, काश्मीरपद्धतिः, केरलपद्धतिश्च मूलदार्शनिकसिद्धान्तेषु किमपि वैशिष्ट्यं विवृणोति पद्धतित्रयमेतत् । गौडानां तान्त्रिकं सम्प्रदायोऽप्युपलब्धः । काश्मीरकेरलयो परस्परं विचाराणामादानप्रदानं ध्रुवं सम्भाव्यते । काश्मीरसिद्धान्तानां केरलदेशे बहुलोपलम्भात् तथ्यमिदं साक्षात्कर्तुं पायते तज्ज्ञैः । परन्तु केरलीयसम्प्रदायोऽपि स्ववैशिष्ट्येन काश्मीरतान्त्रिकमतमप्युपकृतवानिति नासम्भावनापदवीमाटीकते कथनमेतत् । अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशितयोर्व्याख्ययोगादानु-शीलनमेतस्मिन् पथे विप्रमाणान्युपन्यसितुं क्षमते इति नात्र किञ्चन द्वापरत्वम् ।

अथ ग्रन्थस्य सम्पादकयो ब्रजवल्लभद्विवेदो महता परिश्रमेण नानापुस्तकालयेभ्यो हस्तलेखान् सगृह्य तेषां च साहाय्येन ग्रन्थान् परिशोध्य समीक्षात्मकं संस्करणमेतत् प्रयत्नमकार्षीदिति तस्य परिश्रमस्य परिशोधनस्य च विषये केन प्रमोदन्ते विपश्चित । तेन विरचिता निगूढार्थप्रकाशिनी प्रस्तावना न केवलमैतिहासिकं तथ्यं समुन्मिपति, प्रत्युत तान्त्रिक-पूजाप्रचयमवलितं दार्शनिकं सिद्धांतमप्यत्रिष्वकरोति । तत्र सर्वेऽपि विषयास्तर्कपाटवेन युक्तनैगुण्येन च द्विवेचिता परीणिताश्च तन्त्रतत्त्वममुन्नेपचणानां पण्डितानां भृशमुपकाराय भवन्तीति निश्चप्रचमेव । शिवानन्दस्य विद्यानन्दस्यैतिहासिकं विवरणं साधूपन्यस्यति समीक्षकः तान्त्रिकविषयाणां च द्विवेचने तन्त्राणां शाखा प्रशाखावयवम् मानृकास्वरूप-विमर्शं, मन्त्रस्वरूपविमर्शं मुद्रायां षोडशस्य च स्वरूपविमर्शं सम्पादकेन निपुणं व्यधायि । त्रिपुरादर्शनं नाम पाप्माभिमतं षोडशशकं (पूजननिबन्धनं मानासूक्तप्योगतृ हितं विराजते दर्शनरत्नम् । तत्रत्या चक्रमयो मृष्टि, जपव्यानयोगादयः प्रमाणोपन्यासपुर सरा धणिता द्विवेचितास्तु र्नात्मकदृष्ट्या च समीक्षिता विषया पण्डितानां दृष्टिपथं नूनमावर्जयन्ति । तान्त्रिकाणां मानमोल्लासाय श्रीप्रबन्धमद्विवेदमहाभागेविरचितेय प्रस्तावनां नूनं कल्पिष्यते इति ध्रुव विदवमिति । योगतन्त्रविभागस्याङ्गभूतमिदं प्रमाणमण्डितं प्रकाशनं महामहोपाध्याय-श्रीगोपीनाथकविराजमहाभागानामाशीवचनैरपि स्वजनपुत्रः माफल्यं विषते इति शम् ।

वाराणसेयसंस्कृतविद्यालय,
वाराणसी
आदिवनकृष्णाष्टमी सं० २०२५
दि० १५-९-६८

वलदेव उपाध्यायः
सञ्चालक
अनुसन्धानसंस्थानस्य

FOREWORD

The present edition of Nitya Sodaśikarnava Tantra with two Commentaries, viz Rju Vimarśini by Sivananda and Artha Ratnivali by Śrī Vidyānanda was undertaken a few years ago and is now published in the following pages on behalf of the Yoga-Tantra Department of the Varanaseya Sanskrit University. It is well known to the students of Śakta Culture that the work is a standard treatise on Śrī Vidyā and is familiar to the Śakta School under different names, viz Chaturhāti, Vamakesvara Tantra, etc. The work consists of five chapters (Patalas) dealing with the Pāja, Prayoga, Mudra, Vidyā-Vyapti and Japastuti of the Deity. The intrinsic value of this highly important work has been greatly increased by the publication in the appendices (i) of a small poem entitled Tripura Sundarī Dandaka by Dipakanatha Siddha, (ii iv) of 3 small works by Śivananda, viz Subhagodaya, its commentary and Saubhāgya hrdaya Stotra as well as (v vi) of two small works by Amṛtananda Yogi, viz Saubhāgya Sudhodaya and Chidvilasa.

It is well known that in the esoteric culture of the Śaktas, which is usually hidden from both popular and philosophical scholarship there are many subtle points which are usually obscure and represent differences in outlook among Āgamic scholars. It is well known that Bhaskara Raya and others in comparatively recent times expounded in different ways many secret doctrines of which the traditional view point is supposed to be maintained by the earlier scholars of the South. It is very likely that the traditional standpoint, as far as it was maintained by the earlier southern scholars, might be partially discovered in the teachings of Śivananda, Pūnyānanda and Amṛtananda, all belonging to the early mediaeval age and hailing from Kerala and the neighbouring countries. The three cultural lines of Gauda, Kashmīra and Kerala are familiar to students of the history of Āgamic lore. Though the South Indian line was powerfully influenced by Kashmīra, it is presumed that it had its natural reaction on the Kashmīra school. When a descriptive history of the Samvit Krama comes to be written much obscure ground will become clear.

The Tantric studies of the present day are generally confined to the conventional details of outer worship, of course supported by the old

उपोद्घातः

नित्यापोडशिकाणं व्याख्याद्वयोपेत तन्त्रशास्त्रानुशीलनरुचीना मनीषिणा समक्ष समु-
पस्थापयतामस्माक परम प्रसीदति चेत । इत पञ्चवर्षेभ्य पूर्वं वाराणसेयसस्कृतविश्व-
विद्यालयन प्रकाशितस्य दीपिकासेतुबन्धसहितस्य योगिनीहृदयस्य द्वितीयसंस्करणमुद्रणावसरे
प्रकाशनविभागस्थैरस्माभि पूर्वंचतुश्शतीसेतुबन्धे शिवानन्दविद्यानन्दयोस्तत्प्रणीतयोः ऋजु-
विमर्शिन्यरत्नावल्पोश्च भूयोभूय समुल्लेख समवालोकि । तत सरस्वतीभवनपुस्तकालय-
स्थासु तन्त्रशास्त्रमातृकासु नाथानन्दान्ताना गुरुणा कृतीरनुसन्दधद्भिस्माभिरधिगता ऋजु-
विमर्शिनीग्रन्थस्यापूर्णा मातृका । तदानीन्तनानामनुसन्धानसंचालकाना परमश्रद्धास्पदाना
श्रीश्रेयेशच द्रचट्टोपाध्यायमहानुभावाना निदेशमनुसृत्य दीपिकासेतुबन्धोद्धृतवचनाना स्थल-
सवादाय विविधतन्त्रशास्त्रग्रन्थावलोकने प्रवृत्तैरस्माभिर्महार्थमञ्जरीपरिमलत ऋजुविमर्शिनी
महेश्वरानन्दस्य परमगुरो कृतिरिति परिज्ञातम् । तस्मिन्नेव प्रसङ्गे गायकवाडशोधसंस्थानसूचीपु
कलकत्तासस्कृतमहाविद्यालयसूचीपु चार्थरत्नावल्यधिगता, मद्रासराजकीयपुस्तकालयसूचीपु च
व्याख्याद्वयमपि । विज्ञापितमेतत्सर्वं प्रात स्मरणीयाना महामहोपाध्यायाद्यनेकविहृदालङ्कृताना-
भागिकदशनेन्द्रारगृहीतदीक्षाणा गुरुवर्याणा पण्डितश्रीगोपीनाथकाविराजमहोदयाना चरण-
कमलयो, तेषामनुज्ञया चास्य सम्पादन प्रारब्धम् ।

योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविकेऽस्माभिश्चिद्विलाससौभाग्यसुधोदयादिग्रन्थविषये किमप्यु-
क्तम् । ततो विभिन्नाभ्य सस्थाभ्य एतयोर्मातृकाणा प्रतिलिपिरस्माभिरासादिता ।
तदवलोकनेन सौभाग्यसुधोदयो योगिनीहृदयदीपिकोद्धृतामृतानन्दकृतसौभाग्यसुभगोदयादिभिश्च
इति विज्ञातम् । चिद्विलासकृतिस्वविषयको विशयस्तावदवस्थित एवासीत् । तदपनोदनाय, तामु
तामु सस्थासु सगृहीताना मातृकाणा परिचयापादनाय, विद्वद्भि सह तद्विषयकानुसन्धानसवादाय
च यात्राया प्रवृत्तैरस्माभिर्गायकवाडशोधसंस्थाया वामकेश्वरतन्त्रस्य ज्ञानदीपविमर्शिन्याश्च
प्राचीनतमा मातृकाधिगता, पुष्पपत्तने स्थितायामितिहाससशोधनगण्डलसंस्थाया शिवानन्दस्य
सौभाग्यहृदयमुपलब्धम्, जयपुरयात्राया च ब्रह्मपुर्या निवसता पण्डितहरिदत्तशर्ममहोदयाना
गृहेऽपि चिदानन्दरचिताया स्वच्छन्दपद्धत्या सौभाग्यहृदयमदृश्यत । वाराणसेयसस्कृतविश्व-
विद्यालयाधिकारिणामनुग्रहेण सर्वासा तासा मातृकाणा प्रतिलिपयो मातृका वाऽऽसादिता,
यासा परिचयोऽत्र मातृकाविवरणे प्रदत्त ।

ज्ञार्थरत्नावल्या स्थलद्वये दीपकाचार्यविरचित त्रिपुरसुन्दरीदण्डक स्मर्यते । भगवत्या-
स्त्रिपुरसुन्दर्या भनुरुग्रहेण तदासादितमस्माभि केरलविश्वविद्यालयपुस्तकालयतः प्रेषिताया ज्ञान
दीपविमर्शिनीमातृकाप्रतिलिप्याम् । शिवानन्दस्य सुभगोदय, सुभगोदयवासना, सौभाग्यहृदय-

स्तोत्र च सम्प्रदायविद्भिर्वह्नुषा स्मर्यन्ते, तथैवाभूतानन्दस्य सौभाग्यसुधोदयश्चिद्विलासस्तवश्च ।
अतोऽत्र पद्ये प्रथया परिशिष्टान्ते नियोजिताः । मन्येऽनेन विधानेन परितोष स्यादागमिक-
दर्शनजिज्ञासुना दिदुषाम् । सर्वप्रथमपुत्र ग्रन्थसम्पादने प्रयुक्ताना मातृकाणा परिचयः
समुपस्थाप्यते, ग्रन्थसंपादनशीली च प्रदर्शयते ।

सस्करणे उपयुक्ताना मातृकाणा परिचयः

नित्यापोडशिकाणं

वा.—यामनेश्वरोमतविवरण जयरथकृत नित्यापोडशिकाणंव्याख्यानम्, कश्मीर-
ग्रन्थमालया प्रकाशितम् । मातृकात्रयाधारेणैतत्सस्करण सञ्जीकृतम् । आत्ता मातृकाणा मूल-
ग्रन्थस्य पाठा अत्र वाच, ख, ग इति सकेतेन सगृहीताः ।

मे.—मेतुवन्वाह्य भास्कररायकृत नित्यापोडशिकाणंव्याख्यानम्, आनन्दाश्रमग्रन्थ-
मालया प्रकाशितम् । अत्रत्यो मूलग्रन्थपाठ. मे. इति सकेतेन सगृहीत ।

शु.—ऋजुविमर्शिनीस्य पाठोऽनेन सकेतेन सूच्यते ।

अ.—अर्धरत्नावलीस्य पाठोऽनेन सूच्यते ।

द.—बडोदानगरस्यगायत्रवाडशोधसंस्थानस्य मातृका, १०४३० सख्याका, १० पत्रा-
त्मिका, सपूर्णा, १५९३ विजयसप्तमरे लिखिता, यामनेश्वरतन्त्रमिति नाम धारयती
सूच्यते नैन सकेतेन । लिपिरत्र देवनागरी ।

मद.—मरस्वतीभवनस्या २४०१० सख्याका, १-१९ पत्रात्मिका, सपूर्णा, १७७७
विजयसप्तमरे लिखिता ।

सग.—मरस्वतीभवनस्या २४०११ सख्याका, १-१७ पत्रात्मिका, सपूर्णा ।

मग.—मरस्वतीभवनस्या २४६६२ सख्याका, ३-९ पत्रात्मिका, अपूर्णा ।

मघ.—मरस्वतीभवनस्या २५४८३ सख्याका, २-१७ पत्रात्मिका, अपूर्णा ।

ऋजुविमर्शिनी

श.—मरस्वतीभवनस्या २४८१७ सख्याका मातृका, १-२८ पत्रात्मिका, देवनागरी-
लिपिमयी, अपूर्णा ।

म.—मद्रागरात्रीयपुस्तकालयस्या D ५६२३ सख्याका ६६ पत्रात्मिका, तेलुगु-
लिपिमयी, सपूर्णा । अस्या मरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपि ८२६०६ सख्याका । अत्र प्रमाण-
वचनानि प्रायः परित्यज्यन्ति ।

ग.—मद्रागरात्रीयपुस्तकालयस्या R ४०४३ सख्याका, ५८ पत्रात्मिका, ग्रन्थ-
लिपिमयी सपूर्णा । अस्या मरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपि. १००११० सख्याका । अत्र मातृ-
काग्रन्थाधिपकाः पाठा रिच्यन्ते ।

घ.—त्रिवेन्द्रस्थितकेरलविश्वविद्यालयस्या C ६९० संख्याका, ३२ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिमयी, संपूर्णांशपि मध्ये मध्ये खण्डिता । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १००१०९ संख्याका ।

ङ.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या D ५६२२ संख्याका, ३८ पत्रात्मिका, तेलुगुलिपिमयी, संपूर्णा । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०३९५६ संख्याका । प्राय एषा क्षमातृकामनुसरति ।

अर्थरत्नावली

क.—गायकवाडयोधसंस्थानस्या ३४४३ संख्याका, १-४०, ४२-८४ पत्रात्मिका, मध्ये खण्डिता मातृका । लिपिरत्र देवनागरी । लिपिकालः—संवत् १६२३ ।

ख.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या D ५६१९ संख्याका, ८५ पत्रात्मिका, सम्पूर्णा, तेलुगुलिपिमयी । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः ८२६०५ संख्याका ।

ग.—कलकत्तासंस्कृतमहाविद्यालयस्या, तन्नविभागे २० संख्याका, ३६ पत्रात्मिका, सम्पूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता । स्थले स्वलेऽत्र कमातृकानुसारी पाठः सक्षिप्य स्थापित ।

घ.—केरलविश्वविद्यालयस्या C ७२८ b संख्याका, १०४१ b संख्याया विवृता, ४३ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिमयी, अपूर्णा मध्ये मध्ये खण्डिता च । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १००१०७ संख्याका ।

ङ.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या R ५६२० संख्याका, ४७ पत्रात्मिका, संपूर्णा, तेलुगुलिपिलिखिता । सरस्वतीभवनस्याऽस्याः प्रतिलिपिः १००८१६ संख्याका । मध्ये मध्ये च्युताक्षरेषा मातृका ।

च.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या R १५१७ r संख्याका, १७२-१८० पत्रात्मिका, अपूर्णा, ग्रन्थलिपिमयी । सरस्वतीभवनस्याऽस्याः प्रतिलिपिः १०१३६८ संख्याका ।

छ.—जोधपुरीयराजस्थानपुरातत्त्वमन्दिरस्या १६५० संख्याका, ७८ पत्रात्मिका, संपूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०२१९२ संख्याका ।

ज.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या D ५६२१ संख्याका, १०७ पत्रात्मिका, अपूर्णा, तेलुगुलिपिमयी । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०२१३० संख्याका ।

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्

न कापि स्वतन्त्रा मातृकाऽस्य दण्डकस्यास्माभिरुपलब्धा । विद्यानन्दकृतेर्ज्ञानदीपविमर्शिन्याः केरलविश्वविद्यालयमातृकाया स्तोत्रपद्धती लिखितमविकलमेतद्दण्डकं द्बुपधमायात-मस्माकम् । तस्माहाय्येनैवास्मि संस्करणं सज्जीकृतम् । तस्याः सख्या C. १२७८ b इति वर्तते । ५३ पत्रात्मिका मलयालमलिपिलिखिता सा ९१२ b संख्याया तत्रत्यायां सूच्या विवृता । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०३९४३ संख्याका । अत्र ८९-९५ पृष्ठेष्वेतद्दण्डकं दृश्यते ।

सुमगोदय

क.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R ४४४५ a सख्याका, १५ पत्रात्मिका, सपूर्णा, ग्रन्थलिपिलिखिता सुमगोदयवामनामधेया । अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि ८२०९५ सख्याका ।

ख.—केरलविश्वविद्यालयस्था C ६९० b सख्याका, पत्रत्रयात्मिका, सपूर्णा, मलया-
लमलिपिमयी । अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि १०३९४२ सख्याका ।

सुमगोदयवासना

क.—एकैव मातृका मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R.४४४५ a सख्याका विवृतोपरि ।
अत्र सुमगोदयानन्तर सुमगोदयवासना लिखिता । केरलविश्वविद्यालयमातृकाया तु सुमगोदय-
मान व्यक्ते । योगिनीहृदयदीपिकाया कामकलाविलासटीकाया विद्वन्व्या महार्यमञ्जरी-
परिमले चोद्भूतानामाचार्यामाचार्येण ग्रन्थ एष शोधित प्ररितश्च । महार्यमञ्जरीपरिमले
(पृ० ११५, ११७) ऋमासनासमाख्यया ग्रन्थ एष स्मृत ।

सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्

क.—गुप्फारत्नस्य-इतिहासमशोधनमण्डलस्था ५८।४७ सख्याका, पत्रद्वयात्मिका,
सम्पूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता ।

ख.—विद्यानन्दविरचितार्या स्वच्छन्दपद्धत्यामुद्भूत सौभाग्यहृदयस्तोत्रम् । पाठभदो
जयपुरनगरे ब्रह्मपुर्या निवसता श्रीहरिदत्तशुक्लमहोदयाना मातृकाया सगृहीत ।

ग.—विद्यानन्दविरचिताया ज्ञानदीपविर्माशय्या केरलविश्वविद्यालयस्यमातृकाया
त्रिपुरगुन्दरीदण्डकानन्दर सौभाग्यहृदयस्तोत्रमपि सम्पूर्णमुद्भूत वर्तते । अस्या मातृकाया
परिषदाग्निपुरगुन्दरीदण्डव रूपस्थापित ।

सौभाग्यगुथोदय

क.—मद्रासराजस्थ-अप्फारपुस्तकालयमातृका ६६५२६ सख्याका, २२ पत्रात्मिका,
आन्ध्रलिपिमयी, सपूर्णा ।

ख.—मद्रासराजस्थ-अप्फारपुस्तकालयमातृका ६६५२५ सख्याका, १२ पत्रात्मिका,
आन्ध्रलिपिमयी, सपूर्णा ।

ग.—केरलविश्वविद्यालयमातृका C १८८१ i सख्याका, ११२० i सख्याका विवृता,
११ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिलिखिता ।

विश्वविद्यालय

क.—केरलविश्वविद्यालयस्था २३४६२ सख्याका, १-३ पत्रात्मिका, देवनागरावली, सपूर्णा ।

ख.—सरस्वतीभवनस्या २१९२० संख्याका, १९ पत्रात्मिका, देवनागराक्षरा, संपूर्णा ।

ग.—‘श्रीकृष्णमुद्रणालय, होसपेठ’ इत्यतः १९२६ ई० वर्षे कन्नड़लिपिमुद्रितं पुस्तकम् । ग्रन्थकारोऽत्रामृतानन्द इति निरटङ्कितः ।

घ.—गायकवाडशोधसंस्थानमातृका ९९८२ संख्याका, ५ पत्रात्मिका, देवनागराक्षरा, सम्पूर्णा । १९१४ वैक्रमे वर्षे काश्यां दुर्गाकुण्डसमीपे लिखिता । अत्र पुण्यानन्दः स्तवकर्तृत्वेन निर्दिशितः ।

ङ.—तंजोरनगरस्यसरस्वतीमहलपुस्तकालयमातृका ८१७८ संख्याका, ९३८७ b संख्याया विवृता, २ (८-९) पत्रात्मिका, ग्रन्थतेलुगुलिपिमयी, सम्पूर्णा ।

च.—तंजोरस्यसरस्वतीमहलपुस्तकालयमातृका ८१७९ संख्याका, १२१७४ b संख्याया विवृता, २ (१२-१३) पत्रात्मिका, तेलुगुलिपिमयी, सम्पूर्णा ।

छ.—श्रीरङ्गनगरस्यवाणोविलासमुद्रणालयमुद्रितं पुस्तकम् ।

ज.—सरस्वतीभवनस्या २६००५ संख्याका, २३ पत्रात्मिका, देवनागरलिपिलिखिता । मातृका यद्यप्यपूर्णा, तथाप्येव स्तवस्तत्र सम्पूर्णं उपलभ्यते ।

अत्रत्यासु क. ख. ज.मातृकासु सरस्वतीभवनस्यासु चिद्विलासस्तवेन साकमन्येऽपि ग्रन्थाः सन्ति लिखिताः ।

ग्रन्थसम्पादनशैली

सरस्वतीभवनग्रन्थमालाया प्रकाशितस्य तन्त्ररत्नस्य सम्पादने श्रीमद्भिः परमादरणीय-चरणैः श्रीरामचन्द्रदीक्षितमहोदयैः समाश्रिता ग्रन्थसम्पादनशैली प्रायोऽत्रानुसृता । सन्दिग्धानि प्रायः सर्वाणि स्थलानि संशोध्यैवात्र स्थापितानि । मातृकासूपलब्धः सन्दिग्धः पाठः प्रश्नचिह्नेनाङ्कयित्वा संशोध्य कोष्ठके स्थापितः । यत्र संशोधने नापारि, तत्र प्रश्नचिह्नेनाङ्कयित्वा यथावदेव परित्यक्तः । उद्धरणानां स्थलनिर्देशे यथामत्यायस्तम्, मूलस्थलपरिशुद्धाः पाठाश्चात्र मूले स्थापिताः, मूलस्थलेऽपूपलब्धाः पाठभेदास्तु टिप्पणीषु संनिवेशिताः । पाठसंकलनात्मिका टिप्पणी देवनागराङ्कैः, विषयात्मिका च आङ्गलाङ्कैरङ्किता ऊर्ध्वाधरभावेन न्यवेशि ।

नित्यायोऽशिकाण्वे ऋजुविमर्शिन्यामुपलब्धः पाठ एव मूले स्थापितः, तत्रानुपलब्धः पाठस्तु वामकेन्द्ररीमतविवरणीयो न्ययोजि । ऋजुविमर्शिन्या गमातृकाया मातृकान्तरभ्योऽधिकाः पाठा विद्यन्ते, ते च पाठा अत्र टिप्पणीषु संनिवेशिताः । अर्धरत्नावलीपाठे विधिद्वयमवलोक्यते— ख. ड. च. ज. संज्ञकानां मद्रासमातृकाणामेकः प्रकारः, शिष्टानां चान्यः । अनयोः साधारणः पाठभेदटिप्पणीष्वेव न्ययोजि, नितान्तं भिन्नः पाठान्तरस्तु भिन्नाक्षरेषु मुद्रितः । द्वादशश्लोकयोः (पृ० १४-१९) चतुर्थपञ्चमपटलयोश्च (पृ० १९३-२७४) स द्रष्टव्यः । सौभाग्यमुषोदयस्य अञ्जारपुस्तकालयमातृकयोः पाठो नितान्तं त्रुटितो विद्यते । केरलमातृकाया योगिनीहृदय-दीपिकाघृततद्वचनानां च साहाय्येन पाठपूर्तिरत्राकारि । सौभाग्यभास्कर-सेतुबन्ध-वरिवस्या-

रस्यप्रकाशप्रभृतिभिर्भास्वररायग्रन्थैरपि पाठपूर्तिसशोपनादियु बहूपकृतम् । मातृकामु मध्ये मध्ये वृद्धि पाठो नात्र प्रदक्षित, द्विरावृत्तिक पाठोऽपि च नैव सकलित । अत्र सस्करणे उपयुक्ता. काश्चन मातृका अपूर्णा सन्ति । यत्रैता अवसितास्तत्र टिप्पणीषु तत्प्रदर्शितम् ।

चिद्विलासस्तवे श्लोकाना सनिवेने छसजकवाणीविलासमुद्रणालयमुद्रितपुस्तकक्रम एव मुख्यत्वेनाद्यत । त हि नम सरस्वतीमवनपुस्तकालयस्या. क. ख. ज. सज्ञकाः मातृकाः; बटोदरस्या घ.सज्ञका मातृका चानुसरन्ति । इयास्तु विरोप — योगिनीहृदयदीपिकाया । चिद्वल्ल्या च समुद्धृतो तजोरस्य इ. च. मातृकयोः सप्तमैकादशसंख्याद्धितौ, गसंज्ञके सव्याख्यकमड- लिपिमुद्रिते पुस्तके च एकादशदशसंख्याद्धितौ श्लोकावच मूले स्थापितौ तजोरमातृकाक्रम- नुसारम् । तेन मूलस्तवश्रत्वारिशच्छ्लोकात्परकः संपद्यते । श्लोकयोरनयोरभावेन चतुर्षु पुस्तकेषु ३८ श्लोका सन्ति । घमातृकाया द्वात्रिंशत्तम श्लोकोऽपि नास्ति, तेन तत्र ३७ श्लोका । एव विद्यन्ते ।

ड. च. मातृकयोरेकात्रिंशच्छ्लोकपर्यन्तमानुपूर्वी समाना, तदनन्तरं श्लोकपटकेषु यथा संख्याव्युत्क्रमस्तथा चिद्विलासान्ते स्थापिताया मारण्या द्रष्टव्य. । अपि चात्र ३९ सख्याक- श्लोको नास्ति, तत्स्थानेन्य एव श्लोको विद्यते । स चात्र ४१ संख्याया स्थापितः । तेनात्रापि श्लोकसंख्या चत्वारिंशत्परिमितैव ।

ग. पुस्तकेषु नु वतंते मूदन्तरम् । अत्र पञ्चम श्लोक पठत्वेन, षष्ठश्च पञ्चमत्वेन स्थापित । सप्तम श्लोक एकादशत्वेन, तदनन्तरस्याश्चाष्टमाद्येकादशसख्याकाः श्लोका सप्तमादिदशसंख्याद्धिता द्दश्यन्ते । ततो द्वादशाद्येकीत्रिंशच्छ्लोकपर्यन्तमानुपूर्वी समाना । इत- पर भूपान् सन्तान्पुत्रमश्रित्त्रिंशत्मान्ते स्थापितया सारण्याऽवगन्तव्य । अत्र ३०, ३३, ३६ सख्याका श्लोका न सन्ति । ड. च. मातृकयो परिदृश्यमानोऽत्र ४१ सख्याक्रमे मुद्रित श्लोको ग. पुस्तकेऽपि द्दश्यते । इतोऽधिकानि च त्रीणि पद्यानि तत्र विद्यन्ते । तानि चात्र ४२-४४ सख्याक्रमेषु स्थापितानि । तेन गपुस्तके स्तवस्य श्लोकसंख्या ४१ सपद्यते । एतेषु ४२ सख्याकः श्लोकाश्चिद्विलासगपुस्तके तस्य समावेगो न समञ्जस इत्यवगन्तव्यम् ।

योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ९२) समुद्र्पूत 'आत्मचरमनु' इत्यादिक श्लोकार्थत्वे कस्मादापि मातृकाया नापत्यभ्ये । चिद्विलासस्तवस्येवायमसोऽप्यवा कस्यचनान्यस्य ग्रन्थस्येति यदपि प्रमाणाभावात् किमप्यभुना वक्तुं पायैत, तथापि प्रवरणात्सुरोपादत्रैव सर्वान्ते स्थापितः ।

भास्वररायण सेनुबन्धे मनभद्रप्रदग्नाय सङ्घनाय वा मत्र यत्र टीकाद्वयवचनान्मु- ट्टिङ्गानि, प्रायस्तानि सर्वाभ्येव यायातभ्यविवेचनायात्र टिप्पणीषु सङ्गृहीतानि समालोचितानि च । विपरीतताय श्लोकापेक्षयाप्राय चात्र संश्लेषिताया टिप्पणीना निवेशनमत्रियत । अत्रादृशानि वचनानि यदि मन्त्रि स्मृत्तानि यन्मान्तरेष्वपि, तान्मापि टिप्पणीषु प्रदर्शितानि । 'मार्दवितम्', 'उत्तरत्र वध्याय.' इत्यादियु टीकाद्वयनिदिष्टेषु स्पष्टेष्वपि सप्रदर्शिताटिप्पण्य- यानिर्वाचयता ।

विहाय निर्यापोदसिक्तार्णवस्य प्रकाशितायां गर्भेयां सन्धानां संस्करणाय पुनश्चात्तदेव-
दसम्पत्ताः सर्वा मातृका उक्तुः। महागरान्तुगतानसम्पत्ता R. १५८२ गणतारा ऋतु-
विमिनीमातृका प्रतिस्तिन्नरहित्वात् सा मातृकातुम्भय । टीकाद्वयगण्यदने प्रशंसरम्भाभि-
निर्यापोदसिक्तार्णवमातृकासंघे न तदाऽऽगम् । सन्धानस्य टीकान्तरनिर्देशप्रभाषीत-
समन्वयसम्पत्तिनिर्णयान् तु तदावप्यवत् । गदवमिष्येऽपुनारि कर्णध्वज्या वर्याति धृति ।

एवमत्र सम्पादितसन्धानमातृकायां परिषये तद्व्यवहारेणैव च प्रदर्शयितुना सन्-
धन्यकारविषयवद्विद्वद्गुरोरीत्यायं प्रदर्शयते ।

निर्यापोदसिक्तार्णवः

“परमवाराणिको भगवान् लोचानुपरं विर्यापुंकेतुकादृक् साम्भ मशिय चतुःसग-
मंस्यापरिमितैर्येन्यगारमुद्गुंभाम” (अथ० पू० ४) इत्यनेन सिद्धान्तद्वयधनेन वदुका-
दृकसागम्य संशेदभूमेऽऽगम्यनिर्यापोदसि । अथ च नाम विमलशाम्भामनुगमिभ्यानेन तेन
वामनेश्वरसागमिभ्याद्विहाय—

सम्प्रदायद्वयेन विमलशाम्भामभुना ।
त्रियने टिप्पणं गन्तुं वामनेश्वरसागमम् ॥

इत्यस्मिन्नुदोदसागणे । वामनेश्वरसागमनामैव प्रायोऽन्तर्यामि पद्यानुर्द्विधयने तेषु तेषु सन्धेयु ।
योगिनीहृदयेऽपि वामनेश्वरतन्त्रनाम्ना स्फुटमेतत् । विवरणकारेण जयरधेन नेपालराजकीय-
पुस्तकालयस्यमातृकाटिप्पणीकारेण च वामनेश्वरीमतनाम्ना स्वयंने तत् । अनुगमसागम्यापरि-
मितैर्येकेतुकादृकसागम्य सागोऽत्र संशुद्धे इति श्रुत्या चतुःसगोममात्वाऽऽगम्य पत्रये ।
शिवानन्दपरवर्तिनोऽनुगमनाऽऽगम्यः सर्वे आचार्याः प्रायोऽत्रैव समास्यया तद् बोधयन्ति ।
शिवानन्देन तु निर्यापोदसिक्तार्णवनाम्ना तत् संबोधितम्, एवं च तस्य विवरणमुपस्थापितम्—

श्रीवामनेश्वरं नाम शास्त्र तत्र प्रकाशितम् ।
शिवेन गविदं देवी लटयीहृदय निजात्मिराम् ॥
मध्ये शास्त्रस्य तस्यासि निर्यापोदसिक्तार्णवः ।
गूत्रैश्चतुःसगोऽपुतः कश्चिद्गामो रसावहः ॥
स च पश्चपटस्यात्मा कर्मपञ्चवभासकः ।
बुद्धा श्रयोऽग्रे बुद्धा च जिह्वाऽऽसिक्तार्णवस्तुतिः ॥ (पू० २-३)

विस्तृत तद्वामनेश्वरशास्त्रं कीर्त्तयं विद्यतप्रमाणकं चासीद् यस्य मध्ये हि शिवानन्देन
निर्यापोदसिक्तार्णवस्यावम्बितिः प्रादसि, तस्य विषये नास्माभिः विमपि ज्ञायते । वामनेश्वर-
तन्त्रान्तर्गतनिर्यापोदसिक्तार्णवपदेन पूर्वोत्तरचतुःसगस्यात्मको सन्धोऽभिप्रेतो भास्कररायस्य ।
नैतन्मतं शिवानन्दसंमतमिति प्रतिपादितमत्रैव भूमिकाया टिप्पणीयु च । शिवानन्देन पश्चपट-
स्यात्मा निर्यापोदसिक्तार्णवो योगिनीहृदयनैरपेक्ष्येण व्याख्यायतीति श्रुत्या तन्मतेन निर्या-
पोदसिक्तार्णवस्यात्तरो भागो योगिनीहृदयमिति न यत्तु दायते ।

“नित्या. योद्ध देवेश सूचिता न प्रकाशिता.” (१२२) इति मूलग्रन्थप्रवरणादेतदव-
गम्यते, यदीश्वरेण ज्ञानयोगत्रियाद्यभित्तिपादनपरणि चतुष्पष्टितन्त्राध्यन्याभ्यां च शास्त्राणि
देवीं प्रवचयिष्यामि, तेषु चरित्तत्त्वच्छास्त्रे योद्ध नित्या. केवल सूचिता । यत्र हि योद्ध
नित्या सूचितास्तदेव शास्त्र नित्यापोद्धशिकार्णवस्य पूर्वो भागोऽभ्युपगन्तुं सक्ते ।

“ऋणु देवि प्रवदयामि नित्यापोद्धशिकार्णवम्” (१२४) इति मूलवचनप्रामाण्यात्
शिवानन्दपरिहृतीतत्वाच्च नित्यापोद्धशिकार्णव इत्यभिधानमेव परिहृतीतमेव, सत्त्वविषयं प्रव-
द्यास्य वामकेश्वरीमत-वामकेश्वरतन्त्र-चतुर्दशीप्रमूर्तिषु ज्ञानधेयेषु । “तत्र बाह्या कराम्या
वचनीया नित्यापोद्धशिकार्णवसमुद्भूतवीथे” (५० १८८) इत्यत्र भङ्गवन्तरेण नामनिर्देश
दुर्बला विद्यालन्धने तु नित्यापोद्धशिकार्णवस्य शान्तान्तरत्वमेव व्याप्यते, प्रस्तुते चान्ये मुदा-
वीथानामनुद्धारात् । अत्र हेतुरन्वेषणीयः ।

चतुष्पष्टितन्त्राणामत्र परिगणनात्तदुत्तरभावित्वमेवास्य शास्त्रस्याभ्युपगन्तव्यम् । तेष्वनानि,
श्रीकाण्डे, योद्धानि च प्राचीनानि तन्त्राणि यथा समुद्भूतानि प्रकाशितानि च, न तथा प्रयतित
शाक्तानां प्राचीनानां तन्त्राणां समुद्धारे प्रकाशने च । चतुष्पष्टितन्त्रपरिगणनावसरे सति
प्रदर्शितरत्नेषु बहूनां तन्त्राणां मानुषा, येषां प्राचीनताविरप्ये न कोऽपि समान्यते विसयात् ।
तन्त्राणामेषां प्रकाशनेोत्तरमेव शाक्तानां तन्त्राणां किमप्यभिनव वैशिष्ट्यं भासेत ।

नित्यापोद्धशिकार्णवो जपरपेन व्याख्यात । अभिनवगुण्ठेन नित्यातन्त्रविद स्मृता ।
जवरपेन स्वकीये विवरपे श्रीमानीश्वरसिक्तो रसमहोदधिप्रणयस्य प्रवर्तयिता, शास्त्रस्यास्य
वर्धनरीष्यवधारक, पूरमशक्तिप्रतिश्रीकृत । डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयेने ईशवीया नवमी
यनाश्री तस्य समयो निश्चितः । रसमहोदधिर्हि नित्यापोद्धशिकार्णवस्य वास्तवभूतो ग्रन्थः ।
अतो नित्यापोद्धशिकार्णवस्य तत्पूर्ववर्तित्वं सुखम् । यद्युपुस्य सिय कल्लट, तच्छिष्यश्च
भट्टमधुसू । ऋणुदेवनेन प्रतिपादितः शक्तिपारम्परात्त. शिवदष्टो श्रीमानन्देन समालोक्यते ।
नित्यापोद्धशिकार्णवे चतुर्थे पटले शक्तिपारम्परात्त प्रतिपादते । चतुर्मुसादयो नवमसतत्त्वोन्मना
हेनिहासिहैरप्रीत्या । सौन्दर्यलक्ष्यां साहसलक्ष्मसाचार्यैरित्थे विवदन्ते इतिवृत्तविद, तथापि
पूर्वोक्तं प्रमाणंनित्यापोद्धशिकार्णवाविश्वविवालो भवत आद्यशङ्कराचार्यैस्त्वाविश्वविवालयश्च
मयान एवेति तु साधयितुं सुकरमेव । भववत्प्राप्तिपुरमुन्दयां उपासना आद्येन शङ्कराचार्येण
तन्त्रग्रन्थपुरणा सौन्दर्यदेवै च प्रवर्तितेति युक्ते । इतिहासलक्ष्यां कैपाश्चन चन्त्याना प्राचीनताया
गन्दियापामावि सम्प्रदास्यस्य प्रवृत्तिशालः न एवासीदिति निश्चयो नैव नाभ वाचितो भवेत् ।

शोणिके मने सन्ने कापम्परीटम्प प्राथम्यम्, श्रीनिपुरावा अभिव्यक्तिम्याने श्रीचक्रे
च.म.ग.म.भ्यापानरियनस्य विन्दुनिलसस्य शौरपाणवीटम्पेन वैशिष्ट्यं किमपि सज्जे । अन-

स्त्रिपुराया उपासना ओञ्चानपीठतो विनिर्गतेति मन्तव्यम् । प्रथमं सा ईश्वरशिवादिभि कश्मीरे-
ष्ववतारिता, तत शिवानन्दप्रभृतीना पूर्वगुहभिः केरलेषु । शङ्करभगवत्पादाना जन्मभूमि-
ञ्चोलदेश एव । अतोऽत्र त्रिपुरसुन्दर्युपासनाप्रचारो नातिविस्मयकरः । शिवानन्दादयश्चोलदेशीया
एवेति प्रतिपादयिष्यते परस्तात् । एवं च नित्यापोडशिकार्णवाविर्भावस्थलमोडद्याणपीठमेव
स्यात् । तत प्रथम कश्मीरेषु तदनन्तर च केरलेषु स प्रावर्तत । साम्प्रत तु वर्ततेऽस्य ग्रन्थस्य
सार्वदेशिकः प्रचार प्रसारश्च । आसेतुहिमाचल परश्शता मातृका अस्य ग्रन्थस्य समुपलभ्यन्ते ।
उपलब्धेषु नित्यातन्त्रेषु प्राचीनतममेतत्तन्त्रमित्युक्तिर्नैव यथार्थतामतिजहात् ।

नित्यापोडशिकार्णवस्य चतुश्शतीत्वसमाख्या

“एवमध्यर्थाष्टोत्तराशीत्यधिकशतसंख्योपेतसूत्र प्रथम पटल विवृत्य सार्धंनवाधिकसप्तति-
सूत्रसमित...द्वितीय पटल विवृणुम ” (पृ० १४३), “इदानीमष्टाविंशतिसूत्रसन्दर्भस्य...
तृतीयस्य पटलस्य” (पृ० १७४), “एकसप्ततिसूत्रप्रथिते तुरीये पटले” (पृ० १९०), “त्रयस्त्रिंश-
सूत्रप्रस्थिते पञ्चमे पटले” (पृ० २६१) इत्येतैश्च जुविर्मशिनीस्यैर्वचनैरत्र चतुश्शतसंख्याका श्लोका
सन्तीति शिवानन्दस्य मते चतुश्शतीत्वसमाख्या निर्विवादा । सेतुबन्धे तु—“एव प्रथमपटलेन
चतुरधिकद्विंशतश्लोकेन” (पृ० ९८), “एवमेकाशीतिश्लोकात्मकेन द्वितीयपटलेन” (पृ० १२४),
“एवं सार्धाष्टाविंशत्या श्लोकैर्घटितेन तृतीयपटलेन” (पृ० १३२), “एव त्रिसप्तत्या श्लोकैश्चतुर्थ-
पटलेन” (पृ० १६२) इत्यादिभिर्वाचनैरस्या पञ्चपटल्या सार्धंनशदधिकचतुश्शतश्लोक-
घटितत्वमङ्गीकृतम् (पृ० १७६) । नित्यापोडशिकार्णवाद् द्वादशश्लोक्या बहुिर्भावत्वे भास्कर-
रामाङ्गीकृते (पृ० ८) स्वीकृतेऽपि चतुश्शतश्लोकसंख्यासप्ततिर्नोपपद्यते, अत्र एव समाख्याया
एवाल्पन्यूनाधिकभावाविवभ्रया गौणत्वेन निर्वहोऽङ्गीकृतस्तत्र (पृ० १७६) ।

सर्वेष्वेव पटलेषु श्लोकसंख्याया वैभिन्न्ये जाग्रत्यपि, पञ्चमपटलस्य त्रयस्त्रिंशता श्लोकैरेव
समाप्तौ सत्यामपि च सेतुबन्धकारस्य—“यद्वाचीनैर्विमशिण्यादिटीकाकारै सर्वैरेककण्ठयेन
मूलस्थपञ्चमपटलस्य चतुस्त्रिंशता श्लोकैरेव समाप्तिं मन्यमानैरुत्तरत्र पठ्यमानान् दशश्लोकाद्
पुस्तकेषूपलभ्यमानान् सगतानपेक्षितानपि परित्यजद्भि किमभिप्रेतमिति त एव प्रष्टव्या.”
(पृ० १७५) इत्युक्तिर्न क्षोदक्षमा प्रतिभाति । नहीमे दशश्लोका विहाय सेतुबन्ध कस्यामपि

१. “महात्रिपुरसुन्दरीसज्ञा व्याचष्टे परमदेशिको महादेव ” { ऋजु० पृ० ४ }, “महात्रिपुर-
सुन्दरीं महत्या भक्त्या महादेव प्रणमति” { अर्थ० पृ० ४-५ } इति च वदन्ती शिवानन्द-
विद्यानन्दो द्वादशश्लोक्या ग्रन्थान्तर्गतत्वमेवाङ्गीकुरुतः ।

मपाऽप्येतद्ग्रन्तस्थेन क्रियतेऽद्यापि मुद्यते ।

जपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तवेतत्पदसिद्धये ॥

इत्यप्रिमे ग्रन्थे त्रिपुरभैरवीसमुपासनाप्रख्यापनां कुर्वतो देशिकोत्तमस्य ग्रन्थारम्भे तस्या नमन-
मुचितमेव । अतो द्वादशश्लोक्या ग्रन्थान्तर्गतत्वमेवाङ्गीकृतव्यम् ।

टीकाया व्याख्यानाः, न चोपलब्धा भरस्वनीभवनस्याया कस्यापि मातृकायाम्, न च १५९३ वैश्वे वर्षे लिखिताया बडोदास्थयायकवाडशोधस्थानस्यायां प्राचीनाया मातृकायाम् । नित्यापोहशिकार्णवो बहिर्यगपर, योगिनीहृदय चान्तरयामप्रतिपादकम् । नानयोरेकशास्त्र्यमिति माधितमन्माभिरन्यत्र चात्र च । एव चान्तरजपहोमादिप्रतिपादकानामेवा श्लोकानानां वाचनमर्गानिर्न चैमेऽत्रापिभिराना । भिन्नयोरेतयो शास्त्रयोरेकत्वकल्पनमेव सेतुव्यवहारस्य विचारवैभिन्योत्पादकम् ।

यद्यपि "तन्त्रराजे तद्व्याख्यातृभिः पञ्चविमे पटले यन्त्राणि मन्वा सर्वत्रेतिश्लोक-
न्याय्यावसरे चरनवकवासनमैत्रामेव कथयित्वा तत्समत्पर्यं नित्यापोहशिकार्णवे प्रोक्तमिति
ग्रन्थेन कालो धामानि मूनान्नीत्यर्थमेव लिखितम्" (से० पृ० १७५) इत्यनेन तन्त्रराजव्याख्यातु-
मुमगानन्दनाथस्य मतेनापि श्लोका इमे नित्यापोहशिकार्णवस्येति सिद्धयति, तथापि विमर्शिनी-
कारस्य प्राचीनत्व मनोरमाकारस्य चातिप्राचीनत्व तदुक्त (पृ० १७५-१७६) सदिग्यमेव । न
स्थानमित्यादिकोऽत्रत्य श्लोको विनैव नामनिर्देशमुजुविमर्शिन्या समुद्भूत । सम्यग्द्वयसंचार-
मित्यादित्रय श्लोको दीपिकायामभियुक्तचरनत्वेनोद्भूतो दृश्यते । अतयो श्लोकयोः सद्य एव

न पूजा बाह्यमुप्यादिद्वयैषां प्रथिताऽनिसाम् ।

स्व महिभ्यद्वये धाम्नि सा पूजा या परा स्थितिः ॥

इति श्लोक संचेत्पटलेत्यन्यथावलोक्यते । इमावपि श्लोकौ सकेतपद्धतेरेव स्याताम् ।

१. कामचन कानूकाविवरणमूचीषु मनोरमाकरवनाकाल १७३० प्रदर्शितः । स च प्रतिलिपिकालः
स्मान् । यतो हि 'इण्डिया आर्किन पुस्तकालय'-ग्रन्थमूल्या २५४० संख्याककादिमतमनो-
रमामातृकाविवरणे—

याकाऽक्षरसतकंनुमितेऽन्दे कार्तिके सिते ।

तन्त्रराजस्य टीकेय पूर्णायां पूर्णतामयात् ॥

इति सप्रत्यश्लोकं प्रमाणोक्त्य ग्रन्थरचनाकालः संवत् १६६० (ई० १६०३) निर्धारित ।
एष श्लोकोऽपि ग्रन्थप्रतिनिर्णयितुं रवेति समागयासो वयम् । तथा हि—श्रीनिवासभट्टापर-
नामयेयविद्वानन्यनाथेन १६३० वंशये वन्तरे सौभाग्यरत्नाकरौ विरचितः (योगिनीहृदय-
स्थानुप्रान्ताविके चतुष्टे टिप्पण्या प्रमाणवचनानि द्रष्टव्यानि) । एष ग्रन्थस्तेन शिवाचन-
घटिकायां स्मृतः (ग्रन्थसमाप्तिस्था श्लोका द्रष्टव्या) । तत्र च—“तटीकाकृता
मनोरमाकारेण” (२४१५९ सत्याका सरस्वतीभवनस्या मातृका, प० २९) इत्येष
मनोरमाकार स्मृतः । तत्र सौभाग्यरत्नाकररचनाकालपूर्ववर्तिन्यमेव तस्योचितं प्रतिभाति ।
निर्दिष्टः । समयातु मनोरमाकारस्य भावबुध्यते साग्रप्रनम् ।

२. संचेत्पटलादिषु दृष्टा अन्येऽपि श्लोकाः सेतुव्यवहारेण मूले स्थापिताः । तद्यथा—
ध्वररत्नावर्णा (पृ० १०३) संचेत्पटलनिर्नाम्नोद्भूतः । “त्रिपुरा त्रिपुरेती च” इत्यादिकः
श्लोकः सेतुवन्ते (पृ० ८२-८३) मूले स्थापितः । एवमन्यत्रापि ।

स्वसिद्धित्यादिकः श्लोकार्धो दीपिकाया स्थलद्वये (पृ० २५०, ३०९) प्रामाणिकवचनत्वे-
नाभिभुक्तवचनत्वेन चोद्धत । शब्दस्पर्शादय इति श्लोकार्धंश्च विनैव नामनिर्देश तत्र दृश्यते,
यदा ह्यमृतानन्देन चतुश्शतीश्लोकान् समुद्धरता सर्वत्र तन्नामनिर्देशोऽकारि । एतेन सभाव्यते
गच्छता कालेन सकेतपद्धतिप्रभृतीनां ग्रन्थानां विरले प्रचारे तत्रत्या श्लोका मनोरमा-
कारादीनां समये मूले प्रसिद्धा इति तस्य नातिप्राचीनत्वम्, किन्तु शिवानन्दाद्यपेक्षयाऽर्वा-
चीनत्वमेवेति ।

“सार्धं त्रिंशदधिकचतुश्शतश्लोकषट्शतिकाया अस्या पञ्चपटल्याश्चतुश्शतीति समाख्या-
समर्थनार्थं प्रथमचक्रोद्धारान्ते सार्धत्रयाणां द्वितीयचक्रोद्धाररूपाणां सप्तदशानामत्रत्यानां
दशानां च श्लोकानां त्यागः” (पृ० १७६) इत्येष आग्नेपोऽपि सेतुबन्धकारस्य न ऋजु-
विर्माशिन्या घटते, तत्र द्वितीयचक्रोद्धाररूपाणां सप्तदशश्लोकानामुपलब्धे । न चापतत्यर्थ-
रत्नावल्यादिषु, तैश्चतुश्शतीत्वसमाख्याया एवानङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु चतुश्शतीसमाख्या-
समर्थनार्थमेव शिवानन्देन द्वितीयचक्रोद्धाररूपां सप्तदशश्लोका मूले सन्निवेशिता । ऋजु-
विर्माशिनी सेतुबन्ध च विहाय न दृश्यन्त इमे श्लोका ववापि मूले । वामकेश्वरीभक्तविवरणे
(पृ० ३२) तु रसमहोदधिस्था इमे श्लोका इति स्पष्टमेवोक्तम् । एव च ग्रन्थस्यास्य
चतुश्शतीति समाख्या न प्राचीना, यद्यप्यमृतानन्दादिभिः शिवानन्दपरवर्तिभिस्तदङ्गीकृता ।

नित्यापोडशिकार्णवयोगिनीहृदययोर्भिन्नशास्त्रत्वम्

एतच्चास्माभिर्योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविके साधितम् । अत्र तु किमपि नूतनमुच्यते ।
गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादिकेऽत्रत्ये प्रथमसूत्रे स्थितानि गणेशग्रहनक्षत्रराशिपदानि शिवानन्दविद्या-
नन्दाभ्यां प्रपञ्चनारमनुसृत्य व्याख्यातानि, न तु योगिनीहृदयम् । वामकेश्वरतन्त्रे वादिविद्या-
समुद्धार, योगिनीहृदये तु मन्त्रसङ्घेते सम्प्रदायार्थप्रकरणे हादिविद्या समुद्धृता । अत्र करशुद्धि-
करीत्यादिका मूलविद्यया सहाष्टौ विद्या एव दृश्यन्ते, योगिनीहृदये तु सप्तमी भूर्तिविद्यामङ्गीकृत्य
विद्यानां नवकं परिदृश्यते । प्रथमे स्वयम्भवादीनि त्रीणि लिङ्गानि, उत्तरपट्टकेऽप्येवमेव दृश्यते,
द्वितीये तु परलिङ्गस्यापि समावेशाच्चत्वारि लिङ्गानि । एव च—“पूर्वोत्तरचतुश्शतयोरेक-
वाक्यता त्वविवादा, पूर्वोत्तरसमाख्याबलात् । पूर्वतन्त्रे कथितानां करशुद्धयादिन्यासानामुत्तर-

१. सोनवर्णहरीटीकाया लक्ष्मोघराया (पृ० १८८-१८९) “पाशाङ्कुशौ” इति,
“करणेन्द्रिय” इति च श्लोकौ वामकेश्वरतन्त्रे आत्मपूजाया वर्तते इत्युक्तम् । तेन तत्समयेऽपि
श्लोका इमेऽत्रत्या एव परिज्ञाता आसन्निति निश्चीयते । म० म० हरप्रसादशास्त्रिसंख्याया
सूच्या (भा० १, पृ० ७१) विवृते १३५४ ई० वर्षे लिखिते वामकेश्वरोमतटिप्पणे तु
“कालमृतपुष्यमादिभिर्न भ्राम्यते” इति समाप्तिवाक्यदर्शनादधिका इमे श्लोकास्तत्र नासन्निति ।
लक्ष्मोघराया (पृ० १६३) कामकलाविलासश्लोका उद्धृता । तत्कर्ता पुष्यानन्दश्च
शिवानन्दपराम्भव इति साधितमग्यत्र । अतोऽपि शिवानन्दादीनां प्राचीनत्वमवगम्यते ।

तन्नेत्रयनेन तत्रोद्धवाया मूर्तिविद्याया पूरंतन्नेजुद्धारादिना च ज्ञापकेन परस्परसावाङ्म-
 स्वाच्च" (पृ० ७) इति सेतुबन्धकारस्योक्तिर्न धोदधमा, पूर्वोक्तोदाहरणैस्तत्रैवाक्यताया
 यदर्शनान्, पूर्वोत्तरममाख्याया. सेतुबन्धकारेणान्वैर्वा कैश्चित् तदानीन्तनैर्ग्रन्थकारे कल्पितत्वा-
 दमृतानन्दनटनानन्दादिना ग्रन्थेषु तददर्शनाच्च । योगिनीहृदयस्य वामकेश्वरतन्त्राज्ञातार्थप्रनाश-
 त्वात्तत्साकाङ्क्षत्व स्यानाम, वामकेश्वरस्य तु न योगिनीहृदयसाकाङ्क्षा, तत्र पूर्वविद्याया
 सर्वथाज्जुपलम्भात् । एव चानयोगिन्नत्वमवाङ्गीकृतंयैम् । भित्तयोरितयोः शास्त्रयोरभित्तत्व-
 मारोप्य सेतुबन्धकार शिवानन्दविद्यानन्दाभृतानन्दादिषु तत्र तत्र दोषानुद्भावयति । तत्परि-
 हारश्च बाहूक्यनानयोगिन्मास्थत्वज्जुद्धरीहृतेज्जायासेन भवतीति स्वयमेव विचिन्वन्तु विपश्चिद्वर्ग्य ।
 अस्मानिश्च तत्र तत्र टिप्पण्यादिष्वत्र च तत्प्रदर्शितमेव ।

नित्यापोडशिकार्णवस्यैव पञ्चपट्टितमत्तन्त्रत्वम्

तच्च सेतुबन्धकारेणैव प्रदर्शितम्—

"मुन्दरीतन्त्रप्यपि यानि कुलाणवशानार्णवस्वच्छन्दपरानन्दभैरवीदाक्षिणामूर्तिप्रभृतीनि
 तेषु प्रायेण ब्रह्मिर्योगस्यैव प्रपञ्चो ज्ञेयान्, खान्तरस्य त्वल्प । वामकेश्वरतन्त्रे तु
 तद्वैपरीत्यमेवति सर्वतन्त्रात्तमत्वादान्तरोपास्तिशीलस्यैवोपासकमूर्धन्यस्याप्राधिकार ।
 एतेनदुक्त श्रीमदाचार्यभगवत्पार्द—

चतुष्टयं तन्त्रं सकलमभिसंधाय मुचन

स्तिनस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः पशुपति ।

पुनस्त्वत्रिकंघादित्पुष्टयार्थैकघटना-

स्वतन्त्रं ते तन्त्रं श्रितितल्मवातीतरदिदम् ॥ (सो० ३१) इति ।

- १ शिवानन्देन गुणपङ्क्तिमहारायनस्यान निर्णान् प्रपञ्चसारप्रामाण्येन (पृ० २२५), यद्यपि
 हृदये योगिनीहृदयेऽपि तत्स्थाननिर्णय । भास्करराय विहाय सर्वेषु टीकाकारैः पञ्च-
 पटलामको ग्रन्थ एव व्यासगत, अत एव योगिनीहृदयपदीपिकारम्भेऽमृतानन्द 'अनन्यो
 स्यादितिम्', 'नेद व्याहृत पुरा' (पृ० २) इति वदति । क्रमेतेनैतत्संभावयितुं शक्यते
 यदेतेषां प्रार्थनाया टीकाकाराणां समये योगिनीहृदय नासीदिति । वामकेश्वरीमतविवरण-
 तपादकेन केषाञ्चन श्लोकानां स्थलनिर्देशे योगिनीहृदयमङ्कितम् । वस्तुतस्तु न सति
 तत्रत्या इमे श्लोका, उद्धरणानुसारेणैव तत्रोपलब्धे । योगिनीहृदये (२।७७)
 मृतानानार्णव स्मयत । तन्मिस्तदनुसारिण्यवतिमन् वा ग्रन्थे एते श्लोका स्यु । विद्याया
 पार्थप्रतिपादनं ग्रन्थविस्तराधानमात्रफलमिति यदन् जयरयस्तत्र प्रमाणयति (पृ०
 १३६-१३७) । 'नियोगोडशिकार्णवयोगिनीहृदययोरेकैऽङ्गीकृते तत्कथ सभाव्येत ।
 एव एति शं० प्रबोधप्रदवागचोमहोदयेन 'एदोत्र इत दी तन्त्रान्' इत्याख्ये ग्रन्थे
 ऋष्यामण्यविवरणायमरे (पृ० १०५) त्रिधापोडनन्त्रेषु परिगणित योगिनीहृदयमितो
 निग्रमेव स्यात् ।

चतुष्पष्टितन्त्राणि नामनिर्देशेनानूद्य पुनर्देवीकृतप्रश्नस्यास्मिन्नेव तन्त्रे दर्शना-
ल्लिङ्गादिदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चपष्टितमत्वेनाभिप्रेतमित्युच्यते । ज्ञानार्णवपर
स्वतन्त्रपदमिति तु गौरीकान्त । अन्ये तु—तन्त्रराजतन्त्रमेव पञ्चपष्टितमम्, स्वतन्त्र-
विशेषणस्येहोक्तस्य तत्रैव दर्शनाल्लिङ्गात् । तथा च स्मर्यते—

तेषामन्योन्यसापेक्षयाज्जायते मतिविभ्रमः ।

तस्मात्तु निरपेक्ष मे तन्त्रं तासा वद प्रभो ॥ (त० ११३)

इतीत्याहुः । वस्तुतस्तु मोक्षस्य बहिरङ्गसाधने बहियगि तस्य तन्त्रान्तरोक्त-
कर्मनिषेधत्वेऽप्यन्तरङ्गसाधनेऽन्तर्यागिऽस्यैव निरपेक्षम् । तन्त्रान्तरेष्वेतावतोऽन्तर्यागि-
प्रपञ्चस्याभावादेव । प्रत्युत तन्त्रराजस्याप्येतत्मापेक्षनैव दृश्यते । यदुक्तं तत्रैव—“नित्या-
हृदयसंप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्” (३६।१३) इति । नित्याहृदयमित्येतत्तन्त्रोत्तरार्धस्य
योगिनीहृदयस्य सज्ञा” (पृ० ५-६) इति ।

तदेतन्मत प्रमाणान्तरे. स्थूणानिखननन्यायेन मुद्दडीत्रियते । “शिवः शक्त्या युक्तः”
(श्लो० १), “हरिस्त्वामाराध्य” (श्लो० ५) इत्यादीना सौन्दर्यलहरीस्थाना श्लोकाना-
मवलोकनेन स्पष्ट विज्ञायते यदेया निर्माणवेलाया नित्यापोडशिकाणवस्थाः “परो हि शक्ति-
रहित” (४।६), “एतामेव पुराराध्य” (४।६७) इत्यादयः श्लोका मनस्युपाहृता
आसन्निति । अत्रैव चतुष्पष्टितन्त्राणि परिगणितानि, अतः—“इदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्च-
पष्टितमत्वेनाभिप्रेतम्” इति सेतुबन्धकारस्योक्तयन युक्तिमदेव । “स्वतन्त्रमन्यनिरपेक्ष ज्ञानार्ण-
वादिरूप कादिमतेतिप्रसिद्ध स्वतन्त्राख्यतन्त्र वा” इति सौन्दर्यलहरीव्याख्याया गौरीकान्त-
भट्टाचार्य आह । “स्वतन्त्र तन्त्र कादिमताख्यम्” इति सोभाग्यवर्धनीकारः । अन्ये त्वित्या-
दिनोद्धृत मत कस्येति साम्प्रत न ज्ञायते । इदमत्रावधेयम्—“अखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्र
ते तन्त्रम्” इत्यत्र ते तव त्रिपुरसुन्दर्यास्तन्त्रमखिलपुरुषार्थैकघटनासु स्वतन्त्रमित्येवान्वय
उचितः प्रतिभाति । विशेषणमुखेनैवात्र स्वतन्त्रपद प्रवर्तते, न विशेष्यमुखेन । एव च ज्ञानार्ण-
वादिरूपमिति वदन् गौरीकान्तः सर्वाणि त्रिपुरतन्त्राण्यत्र संगृह्णाति । त्रिपुरतन्त्रेषु च वामकेश्वर-
तन्त्र प्राचीनतमम् । अत्रत्या द्वादशश्लोकी कादिमते (२।८८-९९) समुद्धृता । कादिमते
(१।२) दृश्यते यदितः पूर्वं निर्याना नच तन्त्राण्यासन्निति । किञ्च, योगिनीहृदयापरपर्यायं
नित्याहृदय कादिमते स्मर्यते, योगिनीहृदये च वामकेश्वरतन्त्रमिति कादिमतापेक्षया पूर्वं
क्षितितल वामकेश्वरतन्त्रमेवावातीतरदिति निश्चप्रचमङ्गीकर्तव्यम् । एव च ‘इदम्’ इति पदेन
वामकेश्वरतन्त्रमेव सौन्दर्यलहरीकारस्याभिप्रेतमिति सेतुबन्धकारोक्तिरेवात्र ज्यायसी ।

नित्यापोडशिकाणवस्य व्याख्यानानि

वामकेश्वरीमतमिति नित्यापोडशिकाणवस्यैव नामान्तरम् । अत्र जयरथकृत विवरण
कम्भीरसकृतग्रन्थमालाया मुद्रितमुपलभ्यते । भास्कररायविरचितं सेतुबन्धव्याख्यानमानन्दा-
थमग्रन्थमालाया प्रकाशित सुप्रसिद्धमेव । ऋजुविमर्दिनी चार्धरत्नावली चेमे अधुना

तन्त्रेऽथनेन तनोद्धृताया मूर्तिविद्याया पूर्वतन्त्रेऽनुद्धारादिना च ज्ञापकेन परस्परसाकाङ्क्षा-
त्वान्च" (पृ० ७) इति सेतुबन्धकारस्योक्तिर्न धादशमा, पूर्वोक्तोदाहरणस्तत्रैववाच्यताया
अदर्शनात्, पूर्वोत्तरसमाख्याया. सेतुबन्धकारेणाऽथैर्वा वैश्रित् तदानीन्तनैर्ग्रन्थकारै बलिगतत्वा-
दमृतानन्दनन्दानन्दादीना ग्रन्थेषु तददर्शनाच्च । योगिनीहृदयस्य वामकेश्वरतन्त्राज्ञाताथंप्रराश-
त्वाच्चत्वाकाङ्क्षत्व स्यात्ताम, वामकेश्वरस्य तु न मोहिनीहृदयाकाङ्क्षा, तत्र मूर्तिविद्याया
संबंधानुपलम्भात् । एव चानयोभिन्नत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । भिन्नयोरेतयो. शास्त्रयोरेभिन्नत्व-
मारोप्य सेतुबन्धकार शिवानन्दविविधानन्दामृतानन्दादिषु तत्र तत्र दोषानुद्भावयति । तत्परि-
हारश्च बाहुल्येनानयोभिन्नतास्त्वङ्गीकृतज्जायासत भवतीति स्वयमेव विचिन्वन्तु विपश्चिद्रथा ।
अस्माभिश्च तत्र तत्र टिप्पण्यादिष्वत्र च तत्प्रदर्शितमव ।

नित्यापोडशिकाणवस्यैव पञ्चपण्डितमतन्त्रत्वम्

तच्च सेतुबन्धकारेणैव प्रदर्शितम्—

"मुन्दरीतन्त्रेष्वपि यानि बुद्धाणवज्ञानाणवस्वच्छन्दपरानन्दभैरवीदर्शितामूर्तिप्रभृतीनि
तेषु प्रायेण यद्विद्यास्यैव प्रपञ्चो भूयान्, आन्तरस्य स्वल्प । वामकेश्वरतन्त्रे तु
तद्वैपरीत्यमेवेति सर्वतन्त्रात्तन्त्रादान्तररोपास्तिदीलस्यैवोपासकमूयंन्यस्याप्रापिनार ।
तदेतदुक्त श्रीमदाचार्यभगवत्पादै—

चतुष्पट्टभा तन्त्रं सकलमभिसंधाय भुवन

स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः पञ्चपति ।

पुनस्त्वन्निबंधादखिलपुरुषार्थैकपटना-

स्वनन्व त तन्त्र विहिततलमवातीतरदिदम् ॥ (सो० ३१) इति ।

- १ शिवानन्देन गुरुर्दत्तममाराधनस्थान निर्णोत प्रपञ्चसारप्रामाण्येन (पृ० २२५), यद्यपि
हृदयते योगिनीहृदयेऽपि तत्स्थाननिर्णय । भास्करराय विहाय सर्वैरेव टोकाकारे पञ्च-
पत्तामवो ग्रन्थ एव व्यख्यात, यत एव योगिनीहृदयदीपिकास्त्रेऽमृतानन्द 'अनयो-
द्व्यापितम्', 'नेद व्याहृत पुरा' (पृ० ५) इति वदति । किमेतेनैतत्सभावयितुं क्षवयते
यदेतेषां प्राचीनाना टीकाकाराणां समये योगिनीहृदय नासीदिति । वामकेश्वरीमतविवरण-
सपादकेन केषाञ्चन श्लोकाना स्थलनिर्देशे योगिनीहृदयमञ्जितम् । वस्तुतस्तु न सन्ति
तत्रत्या इमे श्लोका, उद्धरणानामेकादस्यैव तत्रोपलब्धे । योगिनीहृदये (२।७७)
महाज्ञानाणंद स्मर्यते । तस्मिन्तदनुसारादिष्यग्यस्मिन् वा ग्रन्थे एते श्लोका स्यु । विद्याया
पर्यप्रतिपादनं प्रत्यविस्तरापाठमात्रफलमिति यद्वन् जयरथस्तत्र प्रमाणयति (पृ०
१३६-१३७) । नित्यापोडशिकाणवयोयोगिनीहृदयपौरुषेऽङ्गीकृते शाक्य सभाष्येत ।
एव सति शं० प्रबोधचंद्रवागचोमहोदयेन 'सृष्टीत इत दी तन्त्रात्र' इत्याख्ये ग्रन्थे
ब्रह्मपाठविवरणवमरे (पृ० १०५) विद्यावीठतन्त्रेषु परिगणित योगिनीहृदयमितो
भिन्नमेव स्यात् ।

चतुष्पष्टितन्त्राणि नामनिर्देशेनानूद्य पुनर्द्वौकृतप्रश्नस्यास्मिन्नेव तन्त्रे दर्शना-
त्लिङ्गादिदमैव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चपाष्टितमत्वेनाभिप्रेतमित्युच्यते । ज्ञानार्णवपर
स्वतन्त्रपदमिति तु गौरीकान्त । अन्ये तु—तन्त्रराजतन्त्रमेव पञ्चपाष्टितमम्, स्वतन्त्र-
विशेषणस्येहोक्तत्वं तत्रैव दर्शनात्लिङ्गात् । तथा च स्मर्यते—

तेषामन्धोन्यसापेक्षयाज्जायते मतिविभ्रम ।

तस्मात्तु निरपेक्ष मे तन्त्र तासा वद प्रभो ॥ (त० ११२)

इतीत्याहुः । वस्तुतस्तु मोक्षस्य बहिरङ्गसाधने बहिर्यागि तस्य तन्त्रान्तरोक्त-
कर्मनिपेक्षत्वेऽप्यन्तरङ्गसाधनेऽन्तर्यागिऽस्यैव नैरपेक्ष्यम् । तन्त्रान्तरेष्वेतावतोऽन्तर्यागि-
प्रपञ्चस्याभावादेव । प्रत्युत तन्त्रराजस्याप्येतत्सापेक्षनैव दृश्यते । यदुक्तं तत्रैव—“नित्या-
हृदयसंप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्” (३६।१३) इति । नित्याहृदयमित्येतत्तन्त्रोत्तरार्धस्य
योगिनीहृदयस्य सज्ञा” (पृ० ५-६) इति ।

तदेतन्मत प्रमाणान्तरेः स्यूणानिखननन्यायेन सुदृढीक्रियते । “शिव. शक्त्या युक्तः”
(श्लो० १), “हरिस्त्वामाराध्य” (श्लो० ५) इत्यादीना सोन्दर्यलहरीस्थाना श्लोकाना-
मवलोकनेन स्पष्ट विज्ञायते यदेवा निर्माणवेलाया नित्यापोडशिकार्णवस्या “परो हि शक्ति-
रहित” (४।६), “एतामेव पुराराध्य” (४।६७) इत्यादयः श्लोका मनस्युपाहृदा
आसन्निति । अत्रैव चतुष्पष्टितन्त्राणि परिगणितानि, अतः “इदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्च-
पाष्टितमत्वेनाभिप्रेतम्” इति सेतुबन्धकारस्योद्ययन युक्तिमदेव । “स्वतन्त्रमन्वनिरपेक्ष ज्ञानार्ण-
वारूप कादिमतेतिप्रसिद्ध स्वतन्त्राख्यतन्त्र वा” इति सोन्दर्यलहरीव्याख्याया गौरीकान्त-
भट्टाचार्येणाह । “स्वतन्त्र तन्त्र कादिमताख्यम्” इति सीभाग्यवर्धनीकारः । अन्ये त्वित्या-
दिनोद्धृत मत कस्येति साम्प्रत न ज्ञायते । इदमत्रावधेयम्—“अखिलपुरुषार्थकथनान्स्वतन्त्र
ते तन्त्रम्” इत्यत्र ते तत्र त्रिपुरसुन्दर्यस्तित्त्रमखिलपुरुषार्थकथनान्सु स्वतन्त्रमित्येवान्वय
उचित प्रतिभाति । विशेषणमुखेनैवात्र स्वतन्त्रपद प्रवर्तते, न विशिष्यमुखेन । एव च ज्ञानार्ण-
वारूपमिति वदन् गौरीकान्त सर्वाणि त्रिपुरतन्त्राप्यत्र सगृह्णाति । त्रिपुरतन्त्रेषु च वामकेश्वर-
तन्त्र प्राचीनतमम् । अत्रत्या द्वादशश्लोकी कादिमते (२।८८-९९) समुद्धृता । कादिमते
(१।२) दृश्यते यद्विदुः पूर्वं नित्याना नव तन्त्राण्यासन्निति । किञ्च, योगिनीहृदयापरपर्याय
नित्याहृदय कादिमते स्मर्यते, योगिनीहृदये च वामकेश्वरतन्त्रमिति कादिमतापेक्षया पूर्वं
सितितल वामकेश्वरतन्त्रमेवातीवरादिति निखणचमङ्गीकर्तव्यम् । एव च ‘इदम्’ इति पदेन
वामकेश्वरतन्त्रमेव सोन्दर्यलहरीकारस्याभिप्रेतमिति सेतुबन्धकारोक्तिरेवान् ज्ञायसी ।

नित्यापोडशिकार्णवस्य व्याख्यानानि

वामकेश्वरीमतमिति नित्यापोडशिकार्णवस्यैव नामान्तरम् । अत्र जयरथकृत विवरण
कश्मीरसंस्कृतप्रणयमालाया मुद्रितमुपलभ्यते । भारकरायविरचित सेतुबन्धव्याख्यानमानन्द-
धमप्रणयमालाया प्रकाशित सुप्रसिद्धमेव । ऋजुविरासिनी चार्थरत्नावली चेमे अधुना

प्रकाशयते । एवमेतद्व्याख्यानचतुष्टयस्य ग्रन्थस्य साम्प्रत मुद्रितमुपलभ्यते । म० म० हरप्रसाद-
शास्त्रिणस्य व्याख्या नपाठग्रन्थसूच्या १३५४ ई० लिखिता वामनेश्वरीमतटिप्पणमातृका कर्तुं नाम-
रहिता दृश्यते । आश्विनसूच्या (पृ० ५६३) वाराणसीव्याख्यानमुबुन्दलालकृत व्याख्यात
सदानन्दकृत च व्याख्यान न्यदर्शिते । तत्रैव निदिष्ट वामनेश्वरतन्त्रदर्पण विद्यानन्दकृतमध्वरत्नावलो-
समाख्य व्याख्यानमेव । “पूर्वाचार्या अप्याहुः—आश्रीदीपवनाथतो ह्यगणितैरद्यापि वृत्तिः कृता”
(पृ० ११५) इत्यादिजयरथोद्धृतपूर्वाचार्यवचनप्रामाण्यतः श्रीदीपवनाथोऽयं ग्रन्थस्य प्रथमो
वृत्तिकार इति ज्ञायते । सेतुबन्धे (४१९) दीपकाचार्यं उदध्रियते । त्रिपुरसुन्दरीदण्डव स्तुति-
रूपम् । वृत्तिरेषा ततो भिन्नैव स्मात् । तस्याश्च नोपलब्ध कोऽप्युल्लेख साम्प्रतमस्माभि-
रपि । ईश्वरेशिनो विश्वावर्तश्चेत्याचार्यद्वयं त्रिपुरसम्प्रदायस्य कश्मीरेष्ववतारकमिति
जयरथ (पृ० ४८) आह । तत्रेश्वरेशिनो रसमहोद्बधिभूतानां साक्षात् प्रवर्तयिता । रसमहो-
दधिश्च वामनेश्वरीमतव्याख्यानपर कारिकायामपि ग्रन्थ प्रतीयते । अस्य विस्तृतान्युद्धरणानि
जयरथविवरणे द्रष्टव्यानि । जयरथविवरणे (पृ० ९, १२, ३०) वार्तिककारस्थानेकानि
वचनानि दृश्यन्ते । एष वार्तिककारो विश्वावर्तोऽयं वेति प्रमाणाभावात् वक्तुं शक्यते । “एतान्
सद्गुरुलब्धान् विश्वावर्तं प्रवर्तितवान्” (पृ० ३६) इति “ततश्च विश्वावर्तमुत्तेनैव लक्ष्यते
यत् तदेवदमस्तत्पयत्त शिष्यप्रशिष्यक्रमेण सर्वेषामपि प्राप्तम्” (पृ० ४८) इति च वदन्
जयरथस्तस्य महत्त्वं स्थापयति । षड्वारसिर्वात्मनेश्वरीमतस्य व्याख्यातेति जयरथपृतवचनाभ्या
(पृ० ४८, ५४) प्रतीयते । एवमेव अल्लोटोऽपि वामनेश्वरीमतव्याख्याना । अस्य व्याख्यान
जयरथेन पदे पदे साधोयं खण्डितम् । कल्याणवर्मणाऽपि वामनेश्वरीमत व्याख्यानमिति तत्
(पृ० १३७) एव ज्ञायते । कादिमते (२१८८-९९) द्वादशश्लोकीव्याख्यानावसरे सुमगा-
नन्द कौशमीरव्याख्यानं स्मरति । कश्मीरेष्वग्यत्र च वृत्ति व्याख्यानान्यस्य ग्रन्थस्य विरचितानि-
तीति—“महार्जुनभूमिमुदयस्थाने निरयापोडशिवार्णवे यत्पूर्वैर्याकृतृभिर्चार्वाकारि, यत्त्वास्माभि-
किञ्चिद् व्याश्रियते, तत्रान्तर त्यक्त्वावलेपमात्सर्था स्वयमेव विपश्चितो विचिन्वन्तु” (पृ० १३)
इति शिवातन्दवचनेन, “उभे च चतुर्गतयो यद्यपि प्राचीनैर्वह्निभिव्याख्याते एव, परन्तु तादोका

१. ‘त्रिपुरादशनस्यापरिचिता आचार्या कृतयश्च’ (सा० सु०, व० २०, अ० २, पृ० २४)
इत्यत्र द्रष्टव्य दीपकनाथविषये ।
२. आचार्याणां पत्रिचयो डॉ० कान्तिचन्द्रपण्डेयविरचिते ‘अभिनवमुक्त’ इत्याख्ये ग्रन्थे
(पृ० ५७८-५८३), उपपुं बने निबन्धे च (पृ० २०-२१) द्रष्टव्यम् ।
३. उपपुं बने निबन्ध एव (पृ० १७, टि० २-३) द्रष्टव्यम् ।
४. द्रष्टव्यम्—वामनेश्वरीमतविवरणम् पृ. ५४
५. ग्रन्थस्याष्टमपृष्ठेऽप्य द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।
६. उत्तरचतुःशती केवलममृतानन्देनैव व्याख्याता, नान्येन केनचन प्राचीनेन व्याख्याकारेण ।
भास्कररायवर्तितः काशीनाथसंवात्र तृतीय व्याख्यानमुपलभ्यते ।

अस्याने विस्तृताः, स्थाने सकुचिताः, क्वचिन्व्यायविरुद्धा, क्वचित् सम्प्रदायविरुद्धा, क्वचिन्मूलस्वरसविरुद्धाः, क्वचित् त्यक्तमूलश्लोका, क्वचित् तन्त्रान्तरविरुद्धा, क्वचित् पक्षपातकल्पिता इति तत्तदशान् परिहृत्यातीव निष्कृष्येतराशेषु तत्प्रदर्शितदिशैव सशिक्ष्य व्याख्यातुमयमुद्योगः" (पृ० ७) इति भास्कररायवचनेन च ज्ञायते । भास्कररायोऽत्र स्वव्याख्यानस्य वैशिष्ट्य प्रतिपादयन् पूर्वव्याख्यानानि वटाक्षयति । अत्र च यद्वक्तव्यं तदुच्यते एव तत्र तत्र प्रसङ्गानुसारम् ।

उपलब्धव्याख्यानानां प्रत्येकं वैशिष्ट्यम्

उपलब्धेषु चतुर्षु व्याख्यानेषु जयरथकृत विवरणमेव प्राचीनं प्रतीयते । अत्र ईश्वरशिव-विश्वावर्त शङ्करराशिप्रभृतय आचार्या अस्य शास्त्रस्य कश्मीरेष्ववतारका इत्युक्तम् । तदनुयायिना केपाञ्चन व्याख्याकाराणां मतानि रूपयन् जयरथ ईश्वरप्रत्यभिज्ञातन्त्रालोकादि-प्रामाण्येन स्वकीय विवरणमतिशाययति । अत्र समालोचितानि कानिचन मतानि बीजोद्धार-दीनि चार्थरत्नावलीकारेण प्रमाणीकृतानि । अतः सेतुबन्धवज्जयरथविवरणस्यापि प्राचीन-व्याख्यानानां युक्तायुक्तत्वविषयका विचारा सावहितं परीक्षणमपेक्षन्ते । तन्त्रालोक-विवेककार एव विवरणकार कथ्यते तत्सपादके । विवेककारस्य प्रौढिमा प्रतिभा च नात्र प्रस्फुरति तादृशी । अत्र मूलविद्यासमुद्धारवसरे कादिविद्या समुद्भूता ।

अर्थरत्नावल्या मद्रासभित्तमातृकासु (पृ० २१४) ऋजुविमर्शिनी स्मयते, किन्तु तत्रत्य श्लोक प्रस्तुतायामृजुविमर्शिन्या नोपलभ्यते । अन्या काचन ऋजुविमर्शिन्यत्र स्मृता भवेत् । ऋजुविमर्शिनी अथरत्नावलीकारो समसामयिकी स्याताम् । तथापि दाशनिर्कट्टया वर्तते कोऽपि विशेष ऋजुविमर्शिन्याम् । क्षेमराजकृताया शिवसूत्रविमर्शिन्या स्पन्दनिर्णयस्य च व्याख्यानपद्धति, प्रतिपादनचातुरी, भाषा, प्रमाणवचनावली चात्रानुकृता शिवानन्देनेति तत्र तत्र ग्रन्थस्यासु टिप्पणीषु स्पष्टम् । नित्यापोडशिकाणं उत्तरपट्टकप्रदर्शितस्त्रिपुरापदनिर्वचन लभ्यस्त्रितत्वधामलिङ्गबीजशक्तिवादोऽत्र सम्यग् व्याख्यायत एव, सहैवात्र सकेतपद्धत्यनुसारी तत्त्व धाम-बीज शक्तिचतुष्टयवादोऽपि दृश्यते । तत्प्रमङ्गेनानाख्यातत्वमत्र व्याख्यातम् । व्याख्यान-मेनत् प्राधान्येन ग्रन्थस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनानुसारिणी व्याख्यामुपस्थापयति । तत्र तान्येव प्रमाणवचनानि प्राधान्येन समुपस्थाप्यन्ते, यानि क्षेमराजेन प्रमाणीकृतानि । तन्त्रालोकोऽत्र त्रिशिकाशासन-यडध्वसारशास्त्रप्रभृतिनामभिर्नेकदा स्मर्यते । गणेशेत्यादिप्रथमसूत्रव्याख्यान-वसरे गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थलादिनिर्णये चात्र न योगिनीहृदय स्मयते, अपि तु प्रपञ्चसार सर्वत्र प्रमाणीक्रियते । अत्र हि नागभट्टविरचितस्त्रिपुरासारसमुच्चयो वारत्रय स्मृत, शिवस्तोत्रावली स्पन्दकारिका च रहस्यगुरुप्रवरकृतित्वेन निदिष्टा, भन्त्रमातृकापीठमुद्गादीनि च महासविदात्मक-तया व्याख्यातानि । मूलविद्यासमुद्धारप्रकरणेऽत्र हादिविद्या प्रतिपादिता, हादिविद्यापरम्परा

१. अर्थरत्नावल्या (पृ० २५३) मद्रासमातृकासु केचित्पदेन ऋजुविमर्शिनी स्मृता स्यात् ।

ष दिव्य-सिद्ध-भानबोधप्रयत्नो समर्पितः । ऋजुविमर्शिनी कौलिकी प्रदिवा सूचयत्येव, प्राय
सा सर्वाण्येव मूलपदानि प्रत्यभिज्ञादर्शनपद्धत्या तान्निश्चान्त्यगिपद्धत्या वाऽऽत्मात्मपरत्वेन
योजयति । प्रसन्नगम्भीरा, सरलविदादा, पारम्परिकपदाद्योन्मीलिनी, प्रमाणवचनावलीधिरा-
भितार्थि सशिक्षितप्रदेश विमलशय्या ऋजुविमर्शिनी मन्ये बलादिव विदुषा मनास्वावर्जयेन्नूनम् ।

अर्थरत्नावली प्राधान्येन कौलिक मतमनुव्याख्याति स्पष्टतया । उत्तरपट्टकशास्त्र सिद्ध-
नाशपाद-भक्तेतपद्धतिश्चास्या व्याख्याया प्रधानमवलम्बनम् । मतशास्त्र मतोत्तर चाश्रोत्रियते ।
टीकेय ह्यदिविद्यामेव यद्यपि बहु मानयति, तथाप्यत्र तत्र तत्र प्रकरणेषु कादिविद्यानुसारिणी
व्याख्यामुपस्थाप्यवानन्तर ह्यदिविद्या व्याख्यायते । ऋजुविमर्शिनी-सेतुबन्धादिषु व्याख्यातश्रमो-
द्धारस्य द्वितीय प्रकारो नात्र दृश्यते । सेतुबन्धकार ऋजुविमर्शिनी तत्र तत्र प्रमाणयत्यपि,
अर्थरत्नावली तु तेन सर्वथैवाप्रमाणीकृता । नित्यायोदशिकार्णवे त्रिमह्याव कौलिकमते शतु-
सन्ध्याक क्रममते ष पञ्चसन्ध्याक पदार्थजात प्रतिपाद्यते । अर्थरत्नावत्या पीठपञ्चक-वामादिपञ्चक-
दृष्ट्यादिपञ्चक-अक्षरपञ्चन इकारपञ्चकादीना हृतानाहुतोत्तीर्णाना नादानामनिकेत-रसप्रतिपादि-
पदाना ष मनेतपद्धतिप्राधान्येन विवरण दृश्यते । तेन सकेतपद्धतेरस्याश्च टीकाया क्रमदर्शना-
नुगतिवमपि सचेत्यते । पदानामेतेषामत्रत्य विवरण चिदगगनचन्द्रिका-वातुलनाद्यसूत्रवृत्ति-
महानयप्रवास महासंमञ्जरीपरिमलसमुपलब्ध स्वरूप सर्वेषा समसंमतीति तत्रैव द्रष्टव्य जिज्ञा-
सुभिः । नात्र विस्तरभयात् प्रपञ्च्यते । तेनास्या व्याख्याया कुलमतक्रमदर्शानानुगतत्व साम्प्र-
दायिकपदार्थानुवर्तित्व ष सम्यक् क्वाप्यते ।

सेतुबन्ध कादिविद्याप्रतिपादक व्याख्यानम् । ऋजुविमर्शिनी अर्थरत्नावली चात्र
शतम् सप्ताशेष्यते, न केवल ह्यदिकादिसम्प्रदायभेददृष्ट्यैव, किन्तु विविधपदव्याख्यान-
प्रसङ्गादिषु । उत्तरपट्टक-प्रपञ्चधार-सनेतपद्धतिप्रभृतिप्राचीनग्रन्थप्रामाण्यमनुसरत् प्रवृत्तमुक्त
व्याख्यानद्वय सेतुबन्धे यागिनीहृदय कादिमत-ज्ञानार्णवादिप्राधान्येन पराश्रियते । एतादृशेषु
करामदेन वैवलिकव्यवस्थावलनमुच्यते, न तु प्रमाणपरिगृहीतस्वार्थैस्व सम्प्रदायान्तर-
सम्मतस्य सवया खण्डनम् । सेतुबन्धस्य व्याख्याद्वयसमालोकनानि प्राय सर्वाणि स्थलानि
ग्रन्थभागे टिप्पणीषु स्थापितानि । तदवलोकनेन ज्ञायते यद् व्याख्यानद्वयातिरिक्तमन्यदपि
व्याख्यान तत्र समालोक्यते । द्वादशश्लोकीव्याख्यानप्रसङ्गे कादिमतमनोरमोद्भूत काश्मीर-
व्याख्यान सेतुबन्धे स्मर्यते । तदेवात्र समालोचितमन्यद्वेति षय ज्ञायते । अपि च, उद्धृताना-
मया व्याख्यानद्वयाद्यानामवलोकनेनेदमपि स्पष्टीभवति यदत्र वचन टीकाद्याना भावार्था,
कृत्रचिच्चान्यथाहृत्वाग्नी ते समुद्धृता इति । परवर्तिषु तान्निष्कदर्शनाचार्येषु वर्तते किमपि
वैशिष्ट्यं भास्कररायस्य गोभाग्यभास्कर-सेतुबन्ध-विरच्यारहस्यादिप्रणेत् । सेतुबन्ध-

१. पञ्चमे पट्टके स्वयम्भवादिलिङ्गप्रपञ्चव्याख्यानासारे विद्यानन्देनोत्तरपट्टकेव प्रमाणीकृतम्,
ष तु लिङ्गचतुष्टयस्यैव यागिनीहृदयम् । अत्र विद्यानन्दभास्करराययोर्मतभेदः प्रमाण-
भेदप्रमुक्त एव ।

व्याख्यानेन टीकाद्वयव्याख्याता अस्पष्टायाः सुबोधा जायन्ते, मानवस्वभावमुलभास्तुटमः परिमार्ज्यन्ते, यत्र वचनतामिनवश्रायौ युक्त्यनुसारी प्रतिपाद्यते । भास्कररायव्याख्यातं तान्त्रिकं दर्शनं दर्शनान्तरानुप्राणितं समवलीक्यते । दृश्यते च सुन्दरीतापिनीप्रभृतीनामुपनिषदां परानन्द-दक्षिणामूर्तिसहिता-क्रमसहिताप्रभृतीना तन्त्रग्रन्थानां पुराणादीनां चात्र प्रमाणतया समुल्लेखः ।

ऋजुविमर्शिनीकारः शिवानन्दः

महार्थमञ्जरीकारेण महेश्वरानन्देन स्वकीये परिमले पञ्चसु स्थलेषु (पृ० ११२, १२३, १२९, १७८, १९३) ऋजुविमर्शिनी परमगुरुकृतित्वेन स्मर्यते । तत्रत्यानि चत्वारि वचनान्यत्र प्रकाशितायां ऋजुविमर्शिन्या (पृ० १३३, ९, ३३, ११३-११४) क्रमशो दृश्यन्ते । १२३ तमे पृष्ठे तत्रत्य किमपि वचनं नोद्धृतम्, किन्तु “स्वात्मैव देवता प्रोक्ता ललिता विश्वविग्रहा” इति श्लोकार्धमुद्धृत्य “एतच्चात्मपरमगुरुकर्तृके श्रीमदृजुविमर्शिन्यादौ विमर्शनीयम्” इत्यभाणि । श्लोकार्धं एष तन्त्रराज(कादिमत)तन्त्रे (३५।१३) समवलीक्यते । व्याख्यायते च ऋजुविमर्शिन्याम्—“देशकालाकारैरनियन्त्रितस्वभावत्वान्महत्त्वोपेता त्रित्वावस्थितसमस्त-धर्मपूरणी चिदानन्दधनस्वात्मपरमार्था स्पृहणीयतया हृदयहारिणी सवित्” (पृ० ४७) इत्यादिना तत्र तत्र महात्रिपुरसुन्दर्यभिधानां ललिता । एवमेव सुमगोदयः, सुमगोदय-वासनाभिधा क्रमवासना, सौभाग्यहृदयस्तोत्रं च तत्र परमगुरुकृतित्वेन स्मृतम् । अत्रत्यान्यपि सर्वाणि वचनानि परिशिष्टाशे प्रकाशितेषु ग्रन्थेषु द्रष्टुं शक्यन्ते । तेन ऋजुविमर्शिनीकारः शिवानन्दो महेश्वरानन्दस्य परमगुरुरिति परिज्ञायते ।

महार्थमञ्जरीपरिमल एव (पृ० १९७) “अथ सा कालयोगेन शिवानन्दस्य धीमतः”

इत्युक्त्वा—

अथ कालक्रमवशाच्चोलदेशशिरोमणि ।

महाप्रकाशो नामासीद् देशिको ट्क्त्रियोत्तरः ॥

तस्य शिष्योऽभवद् धीमान् गोरक्षो नाम वश्यवाक् ।

महेश्वरानन्द इति प्राप्तपूज्याह्वयो महान् ॥

१. महार्थमञ्जरीकारो गोरक्षापरनामधेयो महेश्वरानन्द एव नवनायेत्वन्वयतमाद् गोरक्षनाथा-दभिन्न इति केचन सगिरन्ते, तन्न, गोरक्षनाथेन सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ—“उक्तं च शिवानन्दाचार्ये—सर्वशक्तिप्रसरसकोच्चार्यां जगत्सृष्टिः संहृतिश्च भवत्येव न सन्देहः । तस्मात् तां मूलमित्युच्यते । अतः प्रायेण सर्वसिद्धा मूलाधाररता भवन्ति” (पृ० २०) इत्येवं विनैव विशेषणं शिवानन्दाचार्यः स्मर्यते । यद्यप्यस्मदुपलब्धेषु शिवानन्दग्रन्थेषु नैतद्वचनमवलोक्यते, तथापि यदि गोरक्षनाथो महेश्वरानन्दश्चाभिन्ने व्यक्ती स्याताम्, तर्हि तेन स्वकीयः परमगुरुः शिवानन्द एवात्र स्मृतो भवेत् । अत्रत्यं च शिवानन्दाचार्यं इति पदं तेनापरिचयमेव तस्य प्रत्यापयति ।

इत्युच्यते । एतेन शिवानन्दस्यापि चोल(केरल)देशेऽवस्थितिरनुमातुं शक्यते । सपत्निसलस्य महार्थमञ्जरीग्रन्थस्य मातृका केरललिप्यामेव प्रायः उपलब्धाः । शिवानन्दस्यान्ये ग्रन्था अपि वाट्टल्येन दक्षिणापथ उपलभ्यन्ते । न केवलं शिवानन्दस्य, पुण्यानन्दामृतानन्दादीनां ग्रन्था अपि दक्षिणात्येषु पुस्तकालयेषु प्रायेणावलोक्यन्ते । कामकलाविलासस्य योगिनीहृदयदीपिसायाश्च सार्वत्रिक प्रचारस्तयोर्महत्त्वं स्थापयति, किन्तु तद्विरचितानामन्येषां ग्रन्थानां मातृका प्रायण दक्षिणात्येष्वेव पुस्तकालयेषु दृश्यन्ते । अतः सर्वे एते आचार्या दक्षिणात्या इति वयं मनावयाम । महार्थमञ्जरीकारिका महाराष्ट्रप्राकृतनिबन्धा । ऋजुविर्मशिनी प्रत्यभिज्ञादर्शनमनुसरतीति कृत्वा शिवानन्दः कश्मीराभिजन इति नैव दाङ्कनीयम्, कश्मीरस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनमनुसरणस्य महेश्वरानन्दग्रन्थेऽपि दर्शनात्, तेन च स्वयमेव स्वकीयस्य चोलदेशाभिजनत्वस्य स्थापनात् । “मम्प्रदायस्य कश्मीरोद्भूतत्वात्” (ऋजु० पृ० १४४) इति वचोमङ्गलात्पि शिवानन्दस्य कश्मीरानभिजनत्वं व्यज्यते ।

शिवानन्दस्य देशकालादिविषयेऽस्माभिरन्येन परामृष्टम् । अपि च, “स्वच्छन्दभरेवे तत्र” इत्यादिकमाचार्यवचनमृजुविर्मशिनी (पृ. २२५) प्रमाणयति । ईशानशिवगुरुदेवपदस्य सोमसाम्भुद्वित्वेनैवदस्मादि, उपलभ्यते चैतद्वचनं सोमसाम्भुद्विरचिताया कर्मकाण्ड-व्याख्यायां (पृ. ५५) । सोमसाम्भुता ग्रन्थोऽयं ११३० वक्रमे वत्सरे (१०७३ ई०) पूरितः । तस्मिन् ग्रन्थे प्रमाणयता शिवानन्देन तत्परवर्तिनैव भाव्यम् । सोमसाम्भुद्विरचिताया लक्ष्मीधरेण समये श्रीमता चिन्नाहरणचक्रवर्तिमहोदयेन १४९७-१५३९ ई. मध्ये निर्धारितं । लक्ष्मीधरेण कामकलाविलासं स्मर्यते । कामकलाविलासकारश्च शिवानन्दपश्चाद्भवति इति कृत्वा शिवानन्दस्य स्थिते पूर्वोपरि सीमनी पूर्वोक्तयोः कालयोरभिमतन्त्रे ।

शिवानन्दस्य ग्रन्थचतुष्टयमत्र प्रकाश्यते । साम्भुनिर्णयदीपिकाऽयमेव शिवानन्दस्य कृतिः । अस्या अपूर्णा मातृका मद्रपुरीराज्यपुस्तकालये विद्यते । एवमेव मुम्बोदयप्रभासिपि शिवानन्दस्यैव कृतिः । मद्रपुरराज्यपुस्तकालये एवस्यामेव मातृकाया R. ४४४५b सख्याकाया १-१०a पत्रेषु मुम्बोदय मुम्बोदयवासना च वर्तते । ग्रन्थद्वयमपि तत्र मुम्बोदयवासनानाम्ना विप्रियतं । तदनन्तरं R. ४४४५b सख्याका मातृका १०a-१३b सख्याकेषु पत्रेषु वर्तते मुम्बोदयप्रमाया । अत्रयेषु विवरणश्लोकेषु दृश्यते यच्छिवानन्देन मुम्बोदयं नित्यपूजाविधिरुक्तं, मुम्बोदयप्रमाया च नैमित्तिकविधिरुच्यते । अथ च तेन साम्भवोदयनामा ग्रन्थोऽपि रचित इति । तद्यथा—

१. “महाराष्ट्रमुच्य भाषा प्रमुञ्जाना स्मितीतरम्” (पृ० १९८) इति, ‘किञ्च भाषा तदीयेव भाषुर्पांमूनविकी’ (पृ० १९९) इति च महार्थमञ्जरीपरिमले ।
२. “चोलागते मृततोत्तमा जनपदा.” (म० प०, पृ० २०२) ।
३. “त्रिपुरादर्शनस्यापरिचिता आचार्याः कृतयश्च” इत्याख्ये निबन्धे, सारस्वती सुवमा, ख. २०, अ. २, पृ. २४-२५ ।
४. “सो तन्प्रातः स्तुवाञ्च अत्र देयर रिलीजन एण्ड लिटरेचर, पृ. ७२ ।

सप्रहोक्तमनुक्तं वा यत्किञ्चित् सुभगोदये ।
द्रष्टव्यं तदशेषेण मदुक्ते शाम्भवोदये ॥ इति ।

सविस्तोत्र त्रिपुरसुन्दरीमन्दिरस्तोत्र च शिवानन्दकृतित्वेन महार्थमञ्जरीपरिमले उट्टङ्कितम् ।
स्वतन्त्रानन्दकृतिर्मातृवाचनविवेक शिवानन्दरचितया टीकया सह सरस्वतीभवनग्रन्थ-
मालाया प्रकाशित । सोऽयं शिवानन्द ऋजुविमर्शिनीकारतो भिन्न । सिद्धसिद्धान्तसिन्धुकारो
जगन्निवासात्मजो गोस्वामिशिवानन्दश्चाभ्या भिन्न । एतावता ग्रन्थनवक साम्प्रत
शिवानन्दस्य कृतित्वेन निश्चीयते निष्प्रत्यूहम् ।

महेश्वरानन्दस्य परमगुरुमहाप्रकाशस्य गुरुरयं शिवानन्द स्वात्मानन्दस्य शिष्य
प्रतिष्ठानन्दस्य सूनुरिति ऋजुविमर्शिनी-शम्भुनिर्णयदीपिकोपोद्घातपद्यं परिज्ञायते ।
मानवौघगुरुष्वन्तिमो वासुदेवमुनिरेव स्वात्मानन्द इति वयं प्रतीम । तेन हि (वासुदेव-
मुनिना) पुत्रीकृत ऋजुविमर्शिनोकर्ता शिवानन्दमहायोगी (ऋजु. पृ. २२४) ।
सोभाग्यमुषोदये मानवौघगुरुष्वन्तिमे द्वे नामनी परमानन्द स्वात्मानन्द इति दृश्येते । एते च
ऋजुविमर्शिन्यादिप्रदक्षितरत्नदेव-वासुदेवस्थानीये । तेन वासुदेव एव स्वात्मानन्द । तेन
पुत्रीकृतत्वाच्छिष्यत्वेन परिगृहीतत्वात् शिवानन्दस्तस्य शिष्य । मद्रपुरीराज्यपुस्तकालय एव
R. ४४४६ सख्याका निष्कलत्रमचर्चाया मातृका वर्तते । तस्या अयं प्रथम श्लोक —

श्रीशिवानन्दपीत्रेण श्रीचिदानन्दसूनुना ।

श्रीकण्ठानन्दमुनिना चर्च्यते निष्कलत्रमः ॥ इति ।

स्वच्छन्दपद्धतिकर्ता चिदानन्द शिवानन्दस्य पुत्रः शिष्यश्च । चिदानन्देन प्राक्षित
शिवानन्द शम्भुनिर्णयदीपिका रचयामास । चिदानन्दस्य पुत्रः श्रीकण्ठानन्दो निष्कलत्रम-
चर्चाकारः । एव चायमत्र वसुधैवकुटुम्बकम् — प्रतिष्ठानन्द, शिवानन्द, चिदानन्द,
श्रीकण्ठानन्द इति ।

सुभगोदय. सुभगोदयवासना च

“ऋजुविमर्शिन्या विद्या न लिह्यन्ते, सुभगोदये लिखितत्वात् । ऋजुविमर्शिन्या तु
ग्रन्थविचरणं क्रियते । इदमप्युक्तमस्माभिः —

१. द्रष्टव्यम्—पृ. १२९, १९५ ।

२. अप्र प्रमाणं पूर्वोक्तेऽस्मदीये निबन्धे २५ पृष्ठस्य ४ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

३. स्वात्मानन्दमहेश्वरानन्दपरिचरणात्नेनिवातिना । (ऋजु पृ. २)

४. “अज्ञेयप्रनुपात्रेण प्रतिष्ठानन्दसूनुना” इति, “प्रतिष्ठानन्ददुग्धात्पे शिवानन्देऽप्यु-
रक्षित” (न. टी. उपोद्घाते) इति च ।

५. “अकरोदशयितो व्याख्यां विद्यानन्देन धीमता” (न. टी. उपोद्घाते) ।

पूर्वं विद्या गुरोर्लब्ध्वा मूर्ध्नुविमर्शिनीम् ।
महासारं सृष्टिनः पश्यन्तु सुभगोदयम् ॥”

(ऋजु० पृ० १०६-१०७)

अत्र मूलग्रन्थं नित्यापोडशिवार्णवं तद्व्याख्यामृजुविमर्शिनीं च दृष्ट्वा महासारं सुभगोदयं पश्यन्तु सुधिय इति शिवानन्द उच्यते । नित्यापोडशिवार्णवस्य प्रथमपटलस्य. सर्वोऽपि विषयोऽत्र सन्नेपेण प्रतिपादितः, तत्र सूचना- सर्वा विद्याश्च समुद्रपृता इत्यस्य महासारत्व- विरोपेण समुचितमेव । सुभगोदयस्थिपुरमुन्दरीनित्यपूजाप्रतिपादकैः सक्षिप्ततम पद्धतिग्रन्थ इत्यवगन्तव्यम् । ऋजुविमर्शिनीया बहुधा एतस्मिन्मते । तत्रत्यानि सर्वाणि स्थलानि मुद्दितीर्णस्य सुभगोदये समुपलभ्यन्ते । मूर्धविद्या सुभगोदये न लिखिता, अतिरहस्यत्वात् । नित्यापोड- शिवार्णवे पञ्चदशतिमिनित्याविद्या नोदयुताः, सुभगोदये तु (पृ० २८९-२९०) दृश्यते तासां समुद्धारः ।

सुभगोदयवासना त्रिपुरमुन्दर्यां आन्तरवखरिवस्या समुपदिशति । सुभगोदय सुभगोदय- वासना च मित्रावैती ग्रन्थी । महेश्वरानन्दः सुभगोदयवासना अमवासनानाम्ना स्मरति, सुभगोदयं च तत्राम्नेव । त्रिवेन्द्रम्-मातृकाया सुभगोदय एवास्ते, न सुभगोदयवासना । मद्रासमुद्रकालये तु मातृकायामेवस्यामेवोमी ग्रन्थी प्राप्यते, सुभगोदयवासनानाम्नेकग्रन्थत्वेन च तौ विद्वन्तौ । सुभगोदयवासना योगिनीहृदयवीपिकाया चिद्वल्लया च स्मर्यते । अनयोर्ग्रन्थयो साहाय्येनैवास्माभिरत्रत्य एकः श्लोको मातृकायामनुपलब्धः समुद्रघृतः । सुभगोदये सुभगोदय- नामनाया सुभगोदयप्रभाया च सप्ततिसख्यामिता, श्लोकाः सन्तीति स्वयमेव ग्रन्थकारो वदति । महेश्वरानन्दोऽपि महाभंम्-ज्यां सप्ततिसख्यामिता कारिका अनुदघ्नाति । शिवानन्दमहेश्वरा- नन्दयोरस्या संख्यायामभिनित्येनः किमूलक इति विचार्यम् ।

अम्बास्तवटोवायाम्—“श्रीशङ्कराचार्यवृती श्रीभारवविद्यासुभगोदयाख्या” इति इत्यमते । एतौ ग्रन्थौ तत्र नैकश्लोकाः । लक्ष्मीधरायामपि सख्यास्थान सुभगोदयो नैकत्र स्मृतः (पृ० ४६, ७६, ८०, ८१, ९२, ११०, १४९, १५०, १७२, १७९, १८०, १८७, १९५)

१. एव श्लोकोऽम्बाभिर्दृष्टेषु शिवानन्दग्रन्थेषु नोपलभ्यते । “सप्रहोत्समनुवत वा यत्किञ्चित् सुभगोदये । द्रष्टव्यं तदनेपेण मनुवते द्वाग्भबोदये ॥” इति सुभगोदयप्रभावचनदितम्नामते यन् शिवानन्देन द्वाग्भबोदयमामा विद्वन्तो ग्रन्थौ लिखितः, यत्र हि सुभगोदये सन्नेपेणोक्ता मनुक्ता वा विषया प्रतिपादिता इति । तत्रत्य एवैव श्लोको भवेत् ।

२. सुभगोदयप्रभा शिवानन्दस्य नैमित्तिकपूजाप्रतिपादको ग्रन्थः । यदुक्तं ग्रन्थारम्भे—

एव समान्य विधिबन्धि-पपूजामन्तरम् ।

नैमित्तिकविधिं यद्ये भक्तानामनुकम्पया ॥ इति ।

१. तदस्यनोपलब्धत्वात्कालयन्धिताया २१९२२ तद्व्यवस्था मातृकाया द्वितीय पत्र द्रष्टव्यम् ।

३०७) । “सुभगोदयव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादितमस्माभिः” (पृ० ८१, १८०), “एनत्सर्वं सुभगोदयव्याख्यानावसरे चन्द्रकलाया सम्यङ्निरूपितमस्माभिः” (पृ० ११०) इत्यनेनोद्धरणद्वयेन ज्ञायते यत्स्वयं लक्ष्मीधरेणैव सुभगोदयव्याख्यानं व्यरचि । “यथोक्तं भगवत्पादं. सुभगोदयव्याख्याने—शिखिज्वालारूपः समय इह सैवात्र समया, तयो सभेदो मे दिशतु हृदयाब्जकनिलय । इति” (पृ० १७५) अनेन च ज्ञायते यदत्र भगवत्पाद-व्याख्यानमप्यासीत् । ८० तमे पृष्ठे “परोऽपि शक्तिरहितः” इत्यादिकं श्लोकः सुभगोदय-नाम्नोद्धृत । एष च श्लोको नित्यापोडशिकार्णवे (४६) दृश्यते । एव प्रतीयते यद्यथा सौन्दर्यलहरीं नित्यापोडशिकार्णवस्थाः केचन विषया सन्निविष्टास्तथैव सुभगोदयेऽपि ते सन्निविष्टा-स्युरिति । अत्रैव ९९ तमे पृष्ठे सुभगोदयस्य कश्चन गद्यांशः समुद्धृतः । तेन ग्रन्थ एष गद्य-पद्यात्मक आसीदिति सभाव्यते । सुभगोदयस्य लल्लेन विरचितायाष्टीकाया जल्लेखो भास्कररायेण स्वकीये ललितासहस्रनामभाष्ये (पृ० ७७) कृतः । एष ग्रन्थश्चात्र (पृ० ७६) वासनासुभगोदयनाम्नापि स्मृतः । ग्रन्थ एष शिवानन्दमुने सुभगोदयात् सुभगोदयवासनातश्च भिन्न एव, अत्रत्यानामुद्धृतानां श्लोकानां तत्रानुपलब्धेः । सौभाग्यवर्धनीकारेण कैवल्यश्रमेण तु शिवानन्दमुनिरेव स्मृतः, तत्रोद्धृतस्य (पृ० ३६) सार्धैकस्य श्लोकस्यात्रोपलब्धेः (पृ० २८४) । गौडपादाचार्यकृतिरूपेण प्रसिद्धा सुभगोदयस्तुतिर्न क्वचन प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु वा ग्रन्थेषुद्धृतोपलभ्यते । सा च पूर्वोद्धृताभ्यां ग्रन्थाभ्यां पृथगेव ।

अर्थरत्नावलीकारो विद्यानन्दः

योगिनोहृदयानुप्रास्ताविके (पृ. घ) टिप्पण्यमस्माभिः सौभाग्यरत्नाकरादिकर्ता विद्यानन्द एवार्थरत्नावलीकार इत्युदलेखि । नवीनोपलब्धैः प्रमाणैस्तु भिन्नावेतौ ग्रन्थकारौ भवतः । सौभाग्यरत्नाकरकर्तृविद्यानन्दस्य गुरुः सन्चिदानन्दनाथः, अर्थरत्नावलीकारस्य तु रत्नेशः । प्रथमः कादिविद्यापद्धतिकारः, द्वितीयश्च हादिमतानुसारिणी पद्धतिमारचयति । अर्थरत्नावलीकारो यद्यपि स्वात्मानं सम्प्रदायद्वयज्ञत्वेन व्यापयति, नित्यापोडशिकार्णवसूत्राणि च प्रथमं कादिमतानुसारं व्याख्याति, तथापि तस्य वर्तते कोऽपि पक्षपातो हादिविद्यायाम् । अत एव भास्कररायः सर्वथा तद्व्याख्यानं खण्डयति, अनुमोदयति च सौभाग्यरत्नाकरकार-मतानि सर्वं स्वकीयेषु ग्रन्थेषु ।

हादिविद्यामनुसरतो विद्यानन्दस्योपलभ्यते ग्रन्थद्वयं साम्प्रतम्—अर्थरत्नावली, ज्ञान-दीपविमर्शिनी च । अर्थरत्नावली प्रकाशिनैवात्र । साऽस्य ग्रन्थकारस्य प्रथमा वृत्तिः, ज्ञानदीप-

१. “...लोपामुद्रामतस्थितं । सद्भिः सत्सेवनीयेषु ज्ञानदीपविमर्शिनी ॥” इति ज्ञानदीप-विमर्शिनीस्य उपोद्घातश्लोकः (१ क) ।

२. सम्प्रदायद्वयज्ञेन (अर्थ. पृ. ८) ।

विमर्शिन्याः स्थूलत्रयेष्वथरत्नावलीस्मरणदर्शनात् । ज्ञानदीपविमर्शिन्या मातृका गायत्रवाङ्-
शोभनस्यायां केरलविश्वविद्यालयग्रन्थागारे नेपालम्पवीरपुस्तकालये च सन्ति ।

सैय ज्ञानदीपविमर्शिनी योगिनोद्दयदीपिकाया (पृ० १६०) स्मर्यते । अथरत्ना-
वल्या मातृका १६२३ वैश्वेके वत्सरे लिखिता गायत्रवाङ्शोषसस्याया वर्तते । तत्रत्याया एव
ज्ञानदीपविमर्शिनीमातृकाया लिपिसास्त्ररूप्या परीक्षणं कृते चतुर्दशशताब्दीतो नवीनः कथमपि
न शक्येत सार्थायतु समयस्तस्या । सोमसाम्नुग्रन्थ कर्मबाण्डकमावली विद्यानन्देन विमल-
स्वात्मसम्भुता ज्ञानदीपविमर्शिन्या (प० ३४ ख) स्मृत । सोमसाम्भुता चैव ग्रन्थः ११३०
वैश्वेके वत्सरे पूरित इति पूर्वमुक्तम् । अतो विक्रमस्य द्वादशत्रयोदशचतुर्दशशताब्दीषु कश्चन
सामयोज्य स्वीकर्तव्य । शिवानन्दविद्यानन्दी समसामयिकौ स्यातामित्यस्माभिः समान्यते ।

अथरत्नावलीमङ्गलाचरणश्लोकेषु प्रथमे महावन, द्वितीये प्रियानन्द, चतुर्थेष्वमयोश्च
गुरु रत्नेष प्रणम्यते । तदनु शिव, कामेश्वरी, त्रिविधा दम्पती, कङ्कालप्रभृतयश्च मित्रा,
गणनाथः, वटुक, योगिनीवृन्दम् भैरवाश्च स्तूयन्ते । एषु महावनगुणे. श्लोक एव दृश्यते महाशं-
मन्दरीपरिमले—

अलिपिशितपुरन्द्रीभोगपयःकुलोऽह

बह्विधकुलयोगारम्भर्मभावितोऽहम् ।

पद्मजनविमुखोऽह भैरवीमयितोऽह

गुरुचरणपरोऽह भैरवोऽह शिवोऽहम् ॥ (पृ० १७०)

अथरत्नावली प्राधान्येन कौलमत व्याख्यातीति पूर्वमुक्तम् । एष श्लोकोऽपि तन्मत-
पोषक एव । अत्र रत्नेसो विद्यानन्दस्य गुरु, प्रियानन्द परमगुरु, महावनमुनिश्च परमेष्ठि
गुरुरिति समान्यतेऽस्माभिः । शिव, कामेश्वरी, त्रिविधा दम्पती, कङ्कालप्रभृतयश्च मित्रा
कमोदमप्रारणे व्याख्यास्यन्ते । गणनाथ, वटुक योगिनीवृन्दम्, भैरवाश्च कौलमतस्य विशिष्टा
देवता इति सन्तेतपद्धतिज्ञानदीपविमर्शिनीप्रभृतिषु ग्रन्थेषु मङ्गलाचरणश्लोकेषु स्तूयन्ते ।

अमृतानन्दस्तस्य सौभाग्यसुबोदयचिद्विलासे

योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविके पुण्यानन्दामृतानन्दयो वृत्तीरभिलष्य किञ्चिदुक्तम् ।
योगिनीहृदयदीपिकाया वृत्तीनामतासामुद्धरणावसर दृश्यते द्विप्रकारक. पाठः । मुद्रिते दीपिका-
ग्रन्थे गवेत्र तेषु स्थलषु 'इत्यस्मद्गुरुत्तरीत्या' इति पाठो भूले स्थापितः, 'अस्मद्गुरुत्तरीत्या'
इति पाठस्तु पाठमङ्गलनात्मिकायु टिप्पणीषु । एवमव 'सौभाग्यसुबोदय' इति पाठो भूले,
टिप्पणीषु च 'सौभाग्यसुबोदय' इति दृश्यते । पाठद्वयमतदस्माभिः बहोदा यम्बई-पुनस्तव-
नस्यास्थितायु दशाधिकायु मातृकायु सत्त्वादिनम् । सर्वत्र द्वितीय एव पाठः समुपालम्भि ।
अत्र यदुक्तं तदस्माभिस्तत्रविमर्शिनीपरिषयावसरे प्रतिपादयिष्यते । भास्कररायप्रभृतिभि
सौभाग्यसुबोदयनाम्नैव इत्युत्पादिदमवारय शब्दस्य नाम । अत्र सन्ति पद प्रपञ्चाः । तत्र प्रथमे
प्रपञ्चे वाक्चतुष्टयम्, अर्थात्तत्रिकार, तत्त्वाना स्वरूपमुत्पत्तिप्रमदच प्रादक्षि । पद्विचतस्रस्व-

प्रतिपादका अत्रत्या श्लोका एव कश्मीरग्रन्थमालाया पट्टिशतत्वसदोहनाम्ना प्रकाशिताः । द्वितीये हादिविद्यासमुद्धार प्रदर्श्यते । तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु श्रीचक्रप्रपञ्च, षष्ठे च प्रपञ्चे गुरुरूपङ्क्तिक्रमः प्रपञ्च्यते ।

चिद्विलासस्य गपुस्तकेऽमृतानन्दस्तत्कृतृत्वेन निर्दिष्ट, घपुस्तके च पुण्यानन्द । 'अस्मद्-गुरुक्त' इत्यस्य स्थाने 'अस्मदुक्त' इति पाठस्यैव बाहुल्येनोपलब्धे, "कायति नानानामप्रपञ्च-रूपेण मातृका देवी" (सौ० सु० १६) इति सीमाभ्यनुधोदयोद्धरणस्यले 'अस्मदुक्त' इति पाठस्यैव स्वारसिकत्वाद् दीपिकाया सर्वत्र स एव पाठ परिग्राह्य । तेन च चिद्विलासस्तव-कारोऽमृतानन्द एव सिद्धयति ।

अत्र च गुरुपादुकास्मरणप्रभृतिविसर्जनान्तो मानस उपचारविधि' प्रदर्शितः । भट्ट-गङ्गाधरस्तोत्र-गीतानिध्यन्द सकेतपद्धति विज्ञानभैरवप्रभृतिग्रन्थेषु सूच्यते सा मानसिकी पूजा-पद्धति, या आन्तरवर्तवस्यानाम्ना तन्त्रशास्त्रेषु परिगोयते । सुभगोदयवासनायामपि श्रीचक्र-स्यान्तरमाराधनमारचितम् । दृश्यते चैवविध व्याख्यानमृजुविर्माशिन्यामर्थरत्नावल्यामपि च नित्यापोडशिकार्णवस्य । योगिनीहृदय त्वन्तर्यागप्रधानमेव स्वीक्रियते ।

एवमत्र सम्पादिताना ग्रन्थाना तत्कतृणा च विषय विविच्याधुना नित्यापोडशिका-र्णवस्य प्रारम्भे परिगणितानि चतुष्पष्टितन्त्राण्युद्दिश्य विचार्यते ।

चतुष्पष्टितन्त्राणि

चतुष्पष्टितन्त्रनामानि जयरथकृततन्त्रालोकविवेकधृताया श्रीकण्ठया सहितायाम्, नित्या-पोडशिकार्णवे, कुलञ्जडामणी, सर्वोल्लासतन्त्रे, महासिद्धसारतन्त्रपरिगणितेषु विष्णुक्रान्ता-रथक्रान्ता-अश्वक्रान्ताविभागेषु च दृश्यन्ते । तत्र श्रीकण्ठया सहितायामभदप्रधानाना चतुष्पष्टि-भैरवागमाना समुल्लेख इत्येक प्रकार । नित्यापोडशिकार्णवस्य प्रकारो द्वितीय, यत्र हि मुख्येषु विभिन्नेषु तान्त्रिकमतेषु तदानीन्तनेषु प्रथिताना तन्त्राणा समावेश । एतच्चाग्रे प्रति पादयिष्यते । कुलञ्जडामणिरिममेव प्रकारमनुसरति । सर्वोल्लासादितन्त्रस्य प्रकारस्तृतीयः । अत्र विष्णुक्रान्तादिविभागेषु च केपाञ्चन मानवकृतीनामपि समावेशादिमानि तन्त्राणि काल-क्रमापेक्षया पञ्चादाविभूतानीव प्रतीयन्ते । विस्तरभयादत्रापह्णाय प्रकारद्वय नित्यापोड-शिकार्णवस्य प्रकार एव प्राधान्येन चर्च्यते ।

चतुष्पष्टिभैरवागमा अष्टाष्टकविभागेनाष्टभिर्भैरवैरुपदिष्टा इति तन्त्रालोकविवेकधृत-श्रीकण्ठीयसहितावचनेभ्य स्पष्टम् । तत्र स्वच्छन्दादीनि भैरवतन्त्राणि बहुरूपेण, मततन्त्राणि चण्डेन, मङ्गलातन्त्राणि क्रोधेनेन, चक्राष्टकम् असिवाङ्गेन, अन्वकाद्य बहुरूपाष्टक हरणा, वागीसाष्टक कपालीसेन, शिखाष्टकम् उन्मत्तेन भैरवेण भापितानि । यामलाष्टकप्रवक्तुर्भैरवस्य नामान्न न दृश्यते । एवमेव भैरव-यामल-मताष्टकेषु प्रत्येक सप्तैव तन्त्राणि परिगणितानि । श्रीकण्ठीग्रन्थमवलम्ब्यैव भैरवतन्त्राणा परिगणन द्वित्रेषु ग्रन्थेषु दृश्यते । तत्र वाशिकनागरी-प्रचारिणोसमाप्रकाशितविश्वकोशस्य पञ्चमे खण्डे 'तन्त्रसाहित्य' इति शब्दविवरणे प्रतिपादित क्रम एव ग्रन्थानुसारी ।

नित्यापोडशिकार्णवैश्रवण भैरवाष्टक बहुरूपाष्टक यामलाष्टक च निर्दिष्टम्, नामानि तु न परिगणितानि । मताष्टकनामानि यद्यपि परिगणितानि, तथापि तानि श्रीकण्ठीनामावलीतो निम्नान्येव । नित्यापोडशिकार्णवोक्तचतुष्पष्टितन्त्रपरिगणने वतते मतभङ्गीकाकाराणाम् । तत्र चामवेश्वरीमतविवरणपाठे, सौन्दर्यलहरीव्याख्याकारलक्ष्मीधरघृणपाठे च चतुष्पष्टितन्त्रव्यासपति सुपपादा, यद्यप्यनयोर्नामावतरयोर्नैव साम्यमवलोकयते । सेतुवन्धाङ्गीकृते कुलञ्जडामणिरथे च पाठे सा दुरूपपादेति तत्सपत्तये नदचन मार्गोऽन्वेपितस्तत्र । तथा हि—

“अथ ऋजुविमर्शिन्या महामायातन्त्र शम्बरतन्त्र वेति तन्त्रद्वयपर व्याख्यातम् ।^१ लक्ष्मणेन तु महामायाशम्बरस्यमेक तन्त्रमित्युक्तम् । अर्धरत्नावली तु द्वयमपि नोक्तम् । महा-
लक्ष्मीमत देवेत्यादि वक्ष्यमाण श्लोकद्वय कैश्चित्परित्यक्तम्, अन्यैस्तु स्वीकृतम् । परन्तु सर्वेषामेव मते चतुष्पष्टितन्त्रासपतिर्दुरूपपादा । वस्तुतस्तु तत्सपत्तयर्थमेवास्मिन् श्लोके पूर्वार्धे चत्वारि तन्त्राणि । तत्त्रयशम्बरमेक भैरवाष्टकैकमिति पट्त्रन्त्राणि । केचित्तु—

असिताङ्गो रुद्रश्चण्ड शोध उन्मत्त एव च ।

कपाली भीषणश्चेति सहारश्चाष्टभैरवा ॥

इत्युक्तनामप्रदाना भैरवाणामष्टौ तन्त्राणीत्याहुः । अन्ये तु—सिद्धिभैरव-वटुकभैरव-
कङ्कालभैरव-योगिनीभैरव-महाभैरव-शक्तिभैरव भाषिकभैरव कङ्कालाग्निभैरवाष्टकप्रति-
पादक तन्त्राष्टकमित्याहुः । तदुभयमपि सत्यासम्पत्तिविरोधाद् यामलादिशब्दद्वयं भैरव-
शब्दस्य तन्त्रेषु क्वापि प्रयोगादर्शनाच्च चिन्त्यम् । तस्मात् षोडशानित्यानामेकतन्त्रवदष्ट-
भैरवाणामेकमेव तन्त्रमिति व्याख्येयम् । ” (पृ० २२) इति सेतुवन्धे ।

अथ यद्वत्तय तद्यथावसर वदयते । यद्युना चतुष्पष्टितन्त्राणि परिगण्यन्ते—

१-५. महामायाशम्बर योगिनीजालशम्बर तत्त्वशम्बर वेति त्रीणि तन्त्राणीति
रुद्रमीश्वर । गौरीकान्तो लक्ष्मणमेवानुवरति । महामाया-शम्बर योगिनी जालशम्बर-तत्त्व-
शम्बररूपाणि पञ्च तन्त्राणीत्यन्ते सर्वेऽपि व्याख्यातार । अर्धरत्नावलीकारेण तु ग्रन्थात् एष
न व्याख्यातः । बौद्धतन्त्राणां भोटानुवादेषु महामाया-जालशम्बर मायाशम्बर-मायाजाल-
प्रभृतीनि तन्त्राण्युपलभ्यन्ते । नगेन्द्रनाथवसुमधुरीति विश्वतोते शम्बर इति नौजाल-योगिनी-
योगिनीजाल मायाजाल-प्रभृतीनि बौद्धतन्त्राणि प्रदर्शितानि । म० म० हरप्रनादसारितसम्प्रदाया
नेपालग्रन्थसूच्यं शक्तिनीजालशम्बर-योगिनीजालतन्त्रयोर्मातृत्वे दृश्यते । सर्वान्येतानि तन्त्राणि
मगधना बुद्धेन मध्वरत्नसूत्रेण वा आधिमन्त्रवादिनापदिष्टानि स्युः । अत्र तु “एवमनानि दास्याणि
तपान्याग्यानि कौटिल ॥ मवतोक्तानि मे दव” (११२२-२२) इति वचनान्तिव्यापदिष्टानोक्तानि
तन्त्राणीति ज्ञायते । अस्मिन् विषये नाधुना विमर्शयिष्ये वत्तु पाठ्येन ।

१. चामवेश्वरीमतपाठ एव चतुष्पष्टितन्त्रपरिगणनानामशोऽत्र प्रापान्येनादौत्समाभि ।

२. लक्ष्मीमत = सौन्दर्यलहरीव्याख्यायां लक्ष्मीधरेण ।

३. लक्ष्मीधरगौरीजालप्रभृताश्च ।

६-१३. भैरवाष्टकविषये भास्कररायलक्ष्मीधरयोर्मतवैभिन्न्यमनुपदमेव प्रदक्षितम् । मन्ये श्रीकण्ठीया तन्त्रनामावली भैरवाष्टकप्रतिपादिका भास्कररायेण लक्ष्मीधरेण च नैव ह्यष्टा । “असिताङ्गाद्यष्टभैरवाणां पूजाशास्त्राणि” (पृ० ४३) इत्यर्थरत्नावलीकार भाह । सेतुबन्धस्य श्लोकस्तु तेन नोद्धृत । एतदनुकार श्लोक उत्तरपट्टके दृश्यते । एतेऽसिताङ्गाद्यष्टौ भैरवा प्रपञ्चसार-त्रिपुरासारसमुच्चय-ईशानशिवगुरुरादेवपद्धतिप्रभृतिग्रन्थेषु दृश्यन्ते । श्रीकण्ठीय-सहिताया तु स्वच्छन्द-चण्ड-क्रोध-उन्मत्त-असिताङ्ग महोच्छुष्म-कपालीशाह्या सप्त भैरवा निदिष्टा, अष्टमस्य तु नाम न दृश्यते । ब्रह्मयामले स्वच्छन्द-क्रोध-उन्मत्त-उग्र-कपालि-शङ्कार-शेखर-विजयाह्या अष्टौ भैरवा उपदिष्टाः । स्वच्छन्दतन्त्रे कपालीश-शिखिवाहन-क्रोधराज-विकराल-मन्मथ-मेघनादेश्वर-सोमराज विद्याराजाह्या अष्टौ भैरवाः सन्ति परिगणिताः । एवं तन्त्रेषु परस्परं मतभेदे जाग्रति भैरवतन्त्राणामुपलब्धानामुद्धृतानां वा परिमार्गणे क्रियमाणे समुपलब्धानि भवन्तीमानि नामधेयानि ग्रन्था वा—स्वच्छन्दतन्त्रं मुद्रितमुपलभ्यत एव । स्वच्छन्द चण्ड त्रिशिरोभैरवा नेत्रतन्त्रोद्योते (भा० १, पृ० २२५) स्मृता । त्रिशिरोभैरव-स्तन्त्रालोके तद्विवेके च बहुश स्मर्यते । उन्मत्तभैरव ऋजुविमर्शिन्या ग.मातृकायामुल्लिखितः । उच्छुष्मभैरवस्तन्त्रं च क्षेमराजेन शिवसूत्रविमर्शिन्या स्वच्छन्दोद्योतादिषु चोद्धृतम् । उच्छुष्म-तन्त्रं बौद्धतन्त्रग्रन्थेऽद्वयवज्रमंजरेऽपि (पृ० २८) स्मर्यते । मन्थानभैरवस्य ५८१९ सख्याका मातृका कलिकातास्य एशियाटिकसोसाइटी-सख्याया वर्तते । एव च बहूनां भैरवतन्त्राणामुप-लम्भादत्राष्टौ भैरवतन्त्राणि परिगणितानि, न तु भैरवाष्टकमेकमिति मन्तव्यम् ।

१४-२१. बहुरूपाष्टक शक्तितन्त्राष्टकमिति शिवानन्द । ब्राह्म्यादयः सप्त मातरः शिव-दूत्येवेत्यष्टानां प्रतिपादकान्यष्टौ बहुरूपतन्त्राणीति लक्ष्मीधरो गौरीकान्तश्च । अन्धक-रुद्रभद-अजास्य-मूलास्य-वर्णभण्ड-विडङ्ग-ज्वालिन-मातृरोदनात्मक बहुरूपाष्टकमिति श्रीकण्ठीयसहिता । “बहुरूपाष्टकं शास्त्रं सक्षिप्य चतुश्शतसख्यापरिमितैर्ग्रन्थैस्तत्सारमुद्धर्तुकामः” (पृ० ४, ३४) इति विद्यानन्द । वादिमतमनोरमाकार सुभगानन्दनाथो नवनित्यातन्त्रेषु बहुरूपाष्टकमेव परिगणयति । बहुरूपाष्टकतन्त्रं (बहुरूपाष्टकप्रस्तारो वा) सौभाग्यभास्करे (पृ० ४०, १९०) भास्कररायेण समुद्धृतम् । विद्यानन्द-सुभगानन्द-भास्करराया बहुरूपाष्टकमेव तन्त्रमङ्गीकुर्वन्ति । अत्र बीजं न जानीम ।

२२. ज्ञानम् । भास्कररायेण ज्ञानपदं ज्ञानार्णवपरं व्याख्यातम् (से० पृ० २४) । एतच्च तन्त्रं “नित्यानां षोडशानां च नव तन्त्राणि वृत्तसप्त” (११२) इति वादिमत- (तन्त्रराज) श्लोकव्याख्यानावसरे मनोरमाकारेण सुभगानन्दनाथेन—“नव तन्त्राणि सुन्दरी-हृदय-नित्यापोडशिकार्णव-चन्द्रज्ञान-मातृकातन्त्र-समोहनतन्त्र-वामकेश्वर-बहुरूपाष्टकप्रस्तार-चिन्तामणि मेरुप्रस्ताराख्यानि वर्तन्ते” इत्यत्र परिगणितेषु नवनित्यातन्त्रेषु न दृश्यते । अतो ज्ञानार्णवतन्त्रमेतन्नित्यापोडशिकार्णव-कादिमतादिभ्यः पराचीनमेवेति चतुष्पष्टितन्त्रेषु न तस्य समावेशः । नित्यापोडशिकार्णव-योगिनौहृदयादिषु ढाकिन्यादयः पद्मोगिन्यः स्मर्यन्ते, व्याख्या-यते च तथैव प्राचीनैः टीकाकारैः । ज्ञानार्णवे (१४१९६-१०३) तु सप्त योगिन्यो निरूपिता ।

किञ्च, सौन्दर्यलहरीप्रभृतिषु ग्रन्थेषु त्रैपुरं हादिकादि विद्याद्वयमेव दृश्यते, ज्ञानार्णवे तु द्वादश विद्याः समुद्भूताः । एतदपि तस्य तन्त्रस्य परवर्तित्वमेव पोषयति । एवं च ज्ञानार्णवानुरोधेन नित्या-
 पोद्भिर्गार्णव-योगिनीहृदयादिग्रन्थानामन्यथा व्याख्यान प्राचीनाचार्यव्याख्यानखण्डनं च कथं
 नाम संमच्छताम् ? राजेन्द्रलालमनसंख्याया मूच्या ज्ञानतन्त्रं दृश्यते । महाज्ञानार्णवो
 योगिनीहृदये (२।७७) स्मर्यते । ज्ञानमहाार्णवो मोटानुवादेषूपलभ्यते । तन्नाणामेतेषा भिन्ना-
 मिश्रत्वादिविषये साम्प्रत किमपि वक्तुमशक्यम् ।

२३-२०. "ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-रुद्रयामल-जयद्रथयामल-स्कन्दयामल-उमायामल-
 लक्ष्मीयामल-गौणयामलान्यष्टौ" (पृ० ४३) इत्यथरत्नावलीकारः । श्रीकण्ठया ब्रह्मयामल-
 विष्णुयामल-स्वरच्छन्द रह-आयवर्ण-रुद्र-वेनालाख्यानि सप्तैव यामलानि परिगणितानि ।
 ब्रह्मयामले रुद्रयामल-स्वरुद्रयामल-ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-वमयामल-वायुयामल-बुधेरयामल-इन्द्र-
 यामलानि सन्ति । एतेषु ग्रन्थरूपेणोद्धरणरूपेण केमानि यामलानि समुपलभ्यन्ते—रुद्रयामल
 मुद्रितमुपलभ्यते, सर्वोक्तिर्यते चास्यान्यत् संस्करण वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थेन योग-
 तन्त्रविभागेन । ब्रह्मयामलस्य जयद्रथयामलस्य च मातृका समुपलभ्या । विष्णुयामलं स्पन्द-
 प्रदीपिनीकारेण चापि रच्यते एते यामले । प्रथमस्य मातृका अपि समुपलभ्यन्ते । गणेशयामलस्य
 ग्रहयामलस्य च मातृका आर्कष्टवृहस्पृच्या निदिष्टा । उपर्युद्धनेभ्यो यामलेभ्यो भिन्नानि देवी-
 यामल-वीरयामल-सहस्रवर्णीयामलानि प्रथमस्तन्त्रालोके तद्विदेके स्वच्छन्दोद्योते च, विज्ञान-
 भैरवविवरणे, तन्त्रालोकविवेके च स्मृतानि । शक्तियामल-वृष्णयामल-योर्मातृका सरस्वती-
 मन्त्रनग्रन्थालये दृश्यन्ते । आर्कष्टवृहस्पृच्यामपि वर्ततेऽन्यथोक्तिरेव । भैरवयामल लक्ष्मीधराया
 गौण्यं त्रहरीटीकायाम्, कामनलाविलासटीकाया चिद्वल्याम्, विज्ञानभैरवटीकाया विज्ञानेन्दु-
 वीमुद्या च स्मृतम् ।

३१. चन्द्रज्ञानमष्टादशसद्विधमेवैवग्यनमत् । ग्रन्थ एष दिवसूत्रविमर्शितो मद्राधर्मजरी-
 षामलप्रभृतिषु स्मृतः । मातृकाऽन्यस्य साम्प्रतमुपलभ्यते । सुभगानन्देनाथेन तद्वनित्यातन्त्रेषु

१. मूलग्रन्थे ७ पृष्ठस्या ५ टिप्पणी द्रष्टव्या ।
२. मैत्रकण्ठेऽष्टयामलनामकमे अत्रन म्पुत्रकण्ठोऽमलोचयते । नामान्येतान्येव । मूलद्रष्टामणि-
 मुनिजायां (पृ० ६) तु म्पुत्रकमविभ्रदेनान्य एषार्थः कल्पित, ग्रहयामलस्य च तत्र
 समासेनोद्धारि ।
३. ब्रह्मविष्णुरुद्रभैरवाण्ययामलेषु (पृ० ३) ।
४. शौचयोगप्रथमभागे पृ० २११ द्रष्टव्यम् । अत्र च, धीविद्याप्रतिपादकस्य चन्द्रज्ञानात्म-
 तापहृद्य इति मातृके D ५६२८-२५ संप्रदाये मद्रासराजकीयमुक्तकालये दिष्टेने ।
५. आदिमन्त्रनोरथानाम् १।३

चन्द्रज्ञान स्मर्यते । भैरवयामलान्तर्गता चन्द्रज्ञानविद्या लक्ष्मीधरेण—“भैरवयामले चन्द्रज्ञान-
विद्यायाम्” (पृ० १९) इत्येव स्मृता । उक्तं च—“चन्द्रज्ञानविद्याया पांडशनित्याप्रति-
पादनम् । नित्याप्रतिपादकत्वेऽपि कापालिकमतान्त पातित्वाद् हेयमेव । उपादेयचन्द्रज्ञानविद्या
चतुष्पष्टितन्त्रातीता” (पृ० १३८) इति । अत्र चन्द्रज्ञानमातृकाया अवलोकनानन्तरमेव
किमपि याथातथ्येन वक्तुं पर्येत, तथापि चन्द्रज्ञानविद्यातश्चन्द्रज्ञानागमो भिन्न एव स्यात् ।
उपादेयचन्द्रज्ञानविद्यापदेन लक्ष्मीधरस्य चन्द्रकलाविद्याष्टकमभिप्रेतम् । एव स वदति—
“चन्द्रकलाविद्याष्टकं श्रीविद्याप्रतिपादकं तन्त्रम् । चन्द्रकला, ज्योत्स्नावती, (कलांनिधि),
कुलाण्वम्, कुलश्वरी, भुवनेश्वरी, बार्हस्पत्यम्, दूर्वासमतं चेति” (पृ० १४०) इति । मद्राससंस्करणे
सप्तैव तन्त्राणि परिगणितानि । अष्टमस्य नाम न दृश्यते । मुद्रणजन्या वृटिरेत्र कारणम् ।
एतानि मिश्रतन्त्राणि, कुलसमयोभयमार्गप्रतिपादकत्वात् । चतुष्पष्टितन्त्राणि कुलतन्त्राणि ।
समयमार्गप्रतिपादकं शुभागमपञ्चकमेव वैदिकैरादरणीयमित्यादिको लक्ष्मीधरप्रतिपादित
सिद्धान्तस्तन एवावलोकनीय (पृ० १३७ १४१) । तन्त्रज्ञानमिति कुलचूडामणिस्य पाठः ।

३२ वामुक्तिपदस्थाने मालिनीपदं पठति लक्ष्मीधरः । मालिनीविद्या समुद्रयानोपाय-
हेतुः । एव च मालिनीपदेन मालिनीविजयमपि लक्ष्मीधरस्य नाभिप्रेतम् । वामुक्तिस्तत्र नाद्याव-
ध्यस्मानि ववाप्युद्धरणेष्वपि दृष्टम् ।

३३. महासमोहनम् । अत्र सर्वे टीकाकारा ग्रन्थाश्च सवदन्ति । श्रीकण्ठया समोहमिति
शिक्षाष्टकेपूपलभ्यते । समोहनमिति विष्णुत्रयान्तातन्त्रेषु । डा० प्रबोधचन्द्रबागचीममुद्धृते
कम्बुजशि शालेसे शिरस्छेद विनाशिल-समोह नयोत्तराख्यस्य तन्त्रचतुष्टयस्य समुल्लेखो दृश्यते ।
शिक्षाष्टकेपूपलब्ध शिरस्छेद वीणाशिल-समोहाख्य तन्त्रत्रयमत्र स्मृतमिति श्रीगुरवः ।
महासमोहनं चैतद्भिन्नमेव तन्त्रं स्यात् । कुलचूडामणौ समुल्लेखे सत्यपि तन्त्रज्ञान-वामुक्ति
महासमोहनानि तत्रत्याया भूमिवायां न प्रदक्षितानि ।

३४ महाच्छुष्मम् । उच्छुष्मभैरव तन्त्रं वा भैरवाष्टकविभागं चर्चितम् । ततो
भिन्नमेतत्तन्त्रम् । श्रीकण्ठया भैरवाष्टकेष्वेतत्परिगणितम् । महासूदममिति कुलचूडामणिस्य
पाठः । तत्रत्याया भूमिवाया तु महोच्छुष्ममिति नाम । एष एव पाठः सेतुबन्धे दृश्यते ।
भूमिवातेष्वकं कुलचूडामणिस्य पाठमविगण्य सर्वेन सेतुबन्धस्यमेव पाठमङ्गीकुर्वते । अत्र
भास्करराय—“महादेवेति सवुद्धिः । महाच्छुष्ममहादेवमिति पठन्तोऽष्टाष्टारमेकं नाममिति तु
वेत्त्वा । द्वयमपि भिन्नमेवेति गीरीवान् । वामजुष्टं महादेवमिति पठित्वा वामजुष्टं नाम

१. भैरवसंस्करणे सारस्वतीभवनस्यायां १९४३१ सख्याकाया मातृकाया चैतन्नाम दृश्यते ।
२. अत्र “वैदिकमार्गद्वारवर्तित्वात् । सकलविद्वत्लोकप्रतारकाणीमानि चतुष्पष्टितन्त्राणि”
(पृ० १३७-१३८) इति लक्ष्मीधरः । एतच्च वचनं समयमार्गप्रतिपादकशुभागमपञ्चकपश-
पातिश्चमेव सत्यं द्योतयति, निरयापोडशिकाण्वं-सौ द्यंलहरोस्वारस्पर्शविरोधात्, प्राचीनाज्ञां
स्यविद्यानां तन्त्राणामत्र समावेशदर्शनाच्च । एतच्च तत्र तत्र मूल एव ध्यस्तौक्रियते ।

वामकेश्वरस्तु शतीत्युच्यते इत्यपि व्याचक्ष्यी" (५० २३) इति । अत्र केचित्पदेन प्रदीर्घं व्याख्यानमुभयन्तान्मुनिगणोदधिकारणव-मौन्दर्षलहूरीटीकामुनोपलभ्यते । "वामजुष्टमहादेवन्त्रे वामाचारप्रवर्तके इति हेतु" (५० १३९) इति लक्ष्मीधर । "वामजुष्ट वामकेश्वरतन्त्रं चतु-
शतीत्यपि कथ्यते । महादेवन्त्रे वदुकादित्रिद्विकुलाचारप्रदर्शकम्" इति गौरीकान्तः । गौरी-
कान्तः मौन्दर्षलहूरी व्याख्याना न तु नित्वापोदधिकारणवन्म्येति प्रतिपादितमस्मान्भिरन्यत्र ।
लक्ष्मीधरगौरीकान्तौ विहाय सर्वेष्टीकारैर्महादेवपदं संबुद्धिवोधमेव व्याख्यातम् ।

३५-३६. वानुः वानुलोत्तरं च शैवानामेषु तदुपागमेषु च धरंते । तत्र वानुलोत्तर-
घातरत्नप्रसङ्गे, वानुः च नानाग्रन्थेषूद्धृतं वर्तते । वायुः च नयोत्तरमिति वाक. स. पाठः ।
वानुःस्य वायुःस्य वा मातृका अपि ममुपठन्त्यन्ते । नयोत्तरमेतत् कम्बुजजिज्जालेषु स्मृतेषु
तन्त्रचतुष्टयेष्वन्यतमदवगन्तव्यम् । एव च निश्चासत्त्वसंहिताया मानविशेषो नयोत्तरमिति
दो०वाचीमहादेवस्य कल्पनं व्ययं, चतुष्टयमित्यत्र तु तस्य परिगणितत्वात् स्वतन्त्रस्यैव तस्य
ग्रन्थस्य संज्ञावात् । तस्य स्वतन्त्रस्यैव एव ब्रह्मवामात्मजयद्रथयामलाद्युक्तं नयोत्तरस्य
वामस्रोतस्त्वम्, निश्चासत्त्वसंहितायाश्च मध्यमस्रोतःसूत्रत्वं सगच्छते । बाहून् बाहून्तोत्तर-
मिति कुरुबुधामिष्यः पाठः ।

३७. हृद्भेदेनन्त्रं नास्मानि ववाप्युद्धृतमवलोकितम् ।

३८. मातृभदम् । मातृकामदन्त्रमुपलभ्यते । ततो मित्रमेतत्तन्त्रमभिज्ञं वति ताद्युता-
निर्गन्तुं शक्यम् । लक्ष्मीधरगौरीकान्तभास्कररायग्रन्थेषु तन्त्रभदमिति पाठः ।

३९. गुह्यतन्त्रम् । गुह्यतन्त्रं क्षेमरात्रेण नेपथ्योद्योते स्मर्यते । ततोऽभिज्ञमतन्त्रं
श्रवेत् ।

४०. कामिक दशर्षवागमेषु प्रथमं ग्रन्थाशरेषु मुद्रितमुपलभ्यते ।

४१. कल्पवादम् । कल्पवादमिति वाक.स.पाठः । अन्य एव शिवरूपी स्वग्रन्थे
(३१ ११, ३१ ६३) मार्तण्डनिर्जयवार्तिके (५. २०) च स्मर्यते । शिवरट्टिवृत्तानुत्पलदेवेन
रचयित्वा कालोत्तरनाम्नाऽप्युपायि (५. १०२, १२२) ।

४२. कल्पमारम् । कल्पमारमिति वाक.स. पाठः । कल्पान्तं वानुलोपागमेषु दृश्यते ।

४३. कुञ्जिकामतम् । क्षीमन्तनाम्नोद्धृतमेतत्तन्त्रमर्षरत्नावल्याम् । अस्य मातृका
कृत्वाताम्य-शुनिशक्ति-योगादृष्टीसन्ध्यायाम्, नैपालम्बवीरपुञ्जकाल्य स्रोतःस्यन्ते । कुञ्जिका-
मतमिति लक्ष्मीधरगौरीकान्तसूत्रं पाठः । मन्त्रात्मनाऽप्युपायं शिवरत्नमुपस्थापित-
मस्मानि ।

४४. मनोरमम् । तन्त्रमेतदप्यंगराख्या वदुः। स्मर्यते । नयोत्तरमिति वाक. स.
पाठः । मनोरमविषये पूर्वमेवोक्तम् । वाक. स. ग्रन्थयोर्नयोत्तरस्य नाम वारद्वयं दृश्यते ।

१. श्रीकण्ठोत्तरनाम्नोऽभिवदनश्लेष, महादेवविभाग, ५० १५

२. इदानीं इति तत्रात्र, ५० ४-६

तन्त्रोत्तरमिति से. पाठः, मायोत्तरमिति कु. पाठ । मतोत्तरस्य मातृकाया विवरणं म० म०
हरप्रसादशास्त्रिसंरक्षणेपालग्रन्थसूच्यां दृश्यते ।

४५. वीणाद्यम् । वीणाद्यमिति वाक. ख. पाठः । “वीणाद्यमिति वीणाशिवोत्तरम्”
(पृ० १७) इति जयरथः । तन्त्रमेतत् श्रीकण्ठया शिखाष्टकेषु प्रदर्शितम्, कैम्बुजशिलालेखे
च विनाशिवनाम्ना स्मृतम् । शिवागमभेदेषु द्वितीयस्य योगजस्योपागमेषु वीणाशिवोत्तरं
पठ्यते ।

४६-४७. श्रोतल श्रोतलोत्तरं च । श्रोतुलं श्रोतुलोत्तरमिति वाक. ख. पाठः । तोतुल-
तन्त्रं क्षेमराजेन नेत्रतन्त्रोद्योते स्वच्छन्दोद्योते च समुद्धृतम् ।

४८. पञ्चामृतम् । तन्त्रमेतत् तन्त्रालोकविवेके जयरथेन स्मृतम् । (भा० ९, आ० १५,
पृ० १४०) । अहल्याकामधेनुग्रन्थे पञ्चामृतमुद्धृतमिति ‘आफेष्ट’-वृहत्सूचीतो ज्ञायते ।

४९. रूपभेदम् । नास्य विषये किमपि ज्ञायते ।

५०. भूतोद्दामरम् । भूतदामरमिति ऋ.कु.गौ.पाठ । रथश्रान्ताविष्णुश्रान्ता-
विभागयोरपि भूतदामरतन्त्रं दृश्यते । “भूतदामरमिति भूततन्त्रं दामरतन्त्रम्” (पृ० ४४)
इति शिवानन्दः । ख.मातृकाया तु “भूतोद्दामरमिति भूतोद्दामरतन्त्रम्” इति पाठः । सटीकस्य
भूतदामरस्य मातृकाया विवरणमाफेष्टवृहत्सूच्यां दृश्यते । तत्र मातृकाया मूलद्वयमुपदर्शितम् ।
तन्त्रमेतद्भोटभाषायामप्यनूतितमुपलभ्यते ।

५१. कुलसारम् । तन्त्रमेतत् शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० १३५-३६) स्मर्यते ।

५२. कुलोद्दोषम् । राजेन्द्रलालमित्रसंरक्षया सूच्यामस्या मातृकाया विवरणं दृश्यते ।
उद्दोषतन्त्रादेतत् पुष्पगुप्तम् वेति परीक्षणीयम् ।

५३. कुलसूदामणिः शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० ५८) स्मृतः । अत्रत्यः श्रुको मुद्रिते
कुलसूदामणितन्त्रे नोपलभ्यते । तन्त्रं विश्वात्मकमिति तु कु.पाठः ।

५४. सर्वज्ञानोत्तरम् । तन्त्रमेतत् तन्त्रालोक-निर्द्विक-शिवसूत्रविमर्शनी-मृगेन्द्रवृत्ति-शत-
रत्नसंग्रहादिषु बहुश. स्मर्यते । “ज्ञानोत्तरे इति सर्वज्ञानोत्तरे” (भा० ६, आ० ९, पृ० ४५)
इति वदन् जयरथो ज्ञानोत्तरं सर्वज्ञानोत्तरं चाभिन्नमेव तन्त्रमङ्गीकुरुते । “सर्वज्ञानादितन्त्र-
पञ्चकं षापालिवसिद्धान्तैः देशिदिवम्बरमतमिति दूरत एव हेयम्” (पृ० १४०) इति वदन्
सन्मीपरस्तदनुयायी श्रीरीवान्तश्रान्तवलोचनैव तन्त्राणीमानि यथेच्छमुच्छास्त्रं व्याख्यातवन्ताविति
प्रकीर्यते । अत एवाह मास्कररायः—“एवं स्थिते यत्साम्बन्धं लहरीव्याख्याने केनचित्
प्रलपितमिमानि तन्त्राण्येदिवानोत्त्यादि, तत्रप्रकारकभ्रान्तान्तरजल्पितत्वाद्दुषेयम्” (पृ० २४)
इति । सर्वज्ञानोत्तरस्य मातृका म०म०हरप्रसादशास्त्रिसंरक्षया नेपालसूच्यां विवृता ।
सर्वज्ञानोत्तरवृत्तिरपोरशिवार्चासंविचिता आफेष्टवृहत्सूचीतः परिभाषते । सर्वज्ञानात्मकमिति
कु.पाठः ।

१. इष्टग्रन्थ—डा० प्रबोधचन्द्रागवीरिचिने ‘स्टडीज इन दौ तन्त्राज’ इत्याख्ये ग्रन्थे,
पृ० १-२ ।

५५. महापिबुम्भम् । पिबुशास्त्र तन्त्रालोके स्मर्यते स्थलचतुष्टयेषु (भा०१०, आ०२७, पृ० ३६३, ३६५, भा० ११, आ० २८, पृ० १६३, १७५) । तत्तद्वदनेवैतन्त्र स्यात् । महाकालीमतमिति से.ल.पाठः, महापितृमतमिति कु.पाठः ।

५६. महालक्ष्मीमतम् । मततन्त्रपट्टकप्रतिपादक "महालक्ष्मीमतम्" इत्यादिक पङ्क्तित्रय लक्ष्मीदेवयाम्जुविमर्शिन्या गौरीकान्तीये च न दृश्यते । जयरथविवरणे, फुल्लबुडामणी, सेतुबन्धे च विद्यते । अस्या महालक्ष्मीमतभट्टारकनाम्नी मातृका नेपालसूच्या दृश्यते ।

५७. सिद्धयोगीश्वरीमतम् । विवदसंज्ञेषु प्रथिततममेतन्त्र तन्त्रालोकादिषु बहुधा स्मर्यते । सिद्धयोगीश्वरतन्त्र नेपालसूच्या दृश्यते ।

५८-५९. वृक्षपिकामत रूपिकामत च । द्वितीयस्य देवरूपिकामतमिति सञ्ज्ञेति भास्कररायः, "अत्र प्रथम देवपद सबुद्धिः । द्वितीय तु तन्त्रसंज्ञान्त-प्रविष्टमिति सुवचम्" (पृ० २३) इति हि तदुक्तिः । "डाकिनीरूपिकागणः" (४५०) इत्यत्र रूपिका काचन देवी पठ्यते । तेन महालक्ष्मीमततुङ्गिकागणतादिवद् रूपिकामतमित्येवोचितं नाम प्रतिभाति ।

६०. सर्ववीरमतम् । तन्त्रमतद् ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्या (भा० ३, पृ० ३११) स्मृतम् । तन्त्रालोक-नद्विवेक शिबमूत्रविमर्शनी-स्वच्छन्दोद्योत-नेत्रतन्त्रोद्योत प्रत्यभिज्ञाहृदय-महाधर्मन्त्रीपरिमलादिषु स्मृतं सर्ववीर सर्ववीरभट्टारको वा तन्त्रादस्मादभिन्न एव स्यात् ।

६१. विमलमतम् । न ज्ञायते किमपि ।

६२. अरण्यमतम् । तथैव ।

६३. मोदनेमतम् । मोहिनीसमिति से., मोदिनीसमिति ल. ऋ., मोहनेशमिति कु० पाठः । इतोऽपि न ज्ञायते किमपि ।

६४. विगुडेश्वरम् । तन्त्रमतद् भास्कररायेण योगिनोहृदयसेतुबन्धे (पृ० २७४) गमुदधृतम् । तन्त्रगार-शास्त्रानन्द-रङ्गिणी-आगमनस्वविलासादिष्वप्येतत् स्मर्यते । "विगुडेश्वर-तन्त्रान्तश्च चतुष्पाटिन्यादेव" (ऋ.नु. पृ ४४) इति शिवानन्दः ।

चतुष्पाटिन्यापरिष्करणप्रकरणे—

पूर्वपञ्चमदश च उत्तर च निरुत्तरम् ।

तत्र वेदापि नान बोरावलि तथा परम् ॥

इत्येव श्लोकः पाठभेदे. सद् ल.ऋ.म.कु.पुस्तकेषु दृश्यते । यामनेश्वरीमत-विवरणे प्राचीनाया चण्डादामातृकाया धेयं नाम्नि । प्रतिशम्भाम्य श्लोकस्य समाधेयेनेव लक्ष्मीधरो मततन्त्रपट्टकप्रतिपादक सार्धं श्लोकं परित्यजति, भास्कररायस्य भेरवाष्टकप्रतिपादकमेत तन्त्रमित्युपशान्तं यदिति । "विमल विमलाय च देवीमतमन परम्" इत्युत्तरार्धपाठो लक्ष्मी-

१. ऋतुविमर्शिन्या च.भा.वृषादादिषु चतुष्पाटिन्यापरिष्करणनामका श्लोका सति, अर्धरत्नाकरण्यां तु न तथा । कानिचन पद्याप्येव च तत्र व्याख्यासन्ति ।

धरायाम् । “पूर्वादिदेवीपर्यन्त द्विगम्बरेकदेशक्षणकमतमिति नत्ततोऽपि दूरत एव हेयम्” (पृ० १४०) इति लक्ष्मीधर । “पूर्वाग्नायादिसत्ताभि प्रसिद्धाश्चत्वार आम्नायाः । निरुत्तर-पदेनोर्वाग्नायतन्त्रम् । तस्यानुत्तराग्नायपदेनापि व्यवहारः । तन्त्र वैशेषिकमित्येकम् । ज्ञानमिति ज्ञानार्णवपदेन प्रसिद्धम् । बीरावलीत्येकम् ।” (पृ० २३-२४) इति भास्करराय । अत्र शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो निःसृतानां शास्त्रसमूहात्मकानामाम्नायानां तत्तन्त्रपरकतया सकोषो भास्कररायेण निष्प्रमाणकमेवाचरितः । ज्ञानार्णवविषये पूर्वमेवोक्तम् । बीरावलीशास्त्र प्राचीन तन्त्रालोक-उद्विबेक-शिवसूत्रविमर्शिन्यादिपुद्गलम् । बीरावलीहृदय बीरावलीकुल वा तस्य नामान्तम् । कुलचूडामणौ तु शिवावलिमिति पाठः ।

एवं व्याख्यातानि चतुष्पष्टितन्त्रनामानि । अथाधुना शिवानन्दविद्यानन्दामृतानन्दस्मृतान् ग्रन्थान् ग्रन्थकाराश्चाधिवृत्त्य विविच्यते त्रिपुरादर्शनसबद्धसाहित्यपरिचयाय ।

शिवानन्दादिस्मृता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

अनन्तशक्तिभट्टारकः

यत्प्रोत विश्वमेतद्भुवनविरचनात्तत्त्ववर्णानामुच-
न्मन्त्रस्फारानुपक्त अननपदवलाङ्कितरूप विभाति ।
तद्दीप शक्तिसूत्र परमशिवमहापूगदेदीप्यमान
वन्दे पूजाप्रमस्य प्रचुरफलविधौ हेतुभूत हृत्स्थम् ॥

अथरत्नावलीकारविद्यानन्दविरचिताया ज्ञानदीपविमर्शिन्यामनन्तशक्तिभट्टारकवृत्ति-
त्वेनैव श्लोक समुद्धत । वातूलनायसूत्राणां वृत्तिवारोज्ज्वलन्तशक्तिपादोऽस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वति
साम्प्रत निश्चयेन वक्तुं न शक्येन । अनन्तशक्तिपादो बहुरूपगर्भस्तोत्रस्यापि व्याख्याकार इति
वातूलनायसूत्राणां भूमिवातोऽवगम्यते । अस्या मातृवा लक्ष्मणपुर (लत्ताऊ) स्थितसंस्कृत-
परिपात्युन्तवालये वर्तते ।

भातायतार

स्वेच्छैव जगत्सर्वं निगिरत्युद्गिरत्यपि ।

इत्येव श्लोकार्थं आशायतारस्यश्रुतुर्वार (पृ० १५, १४, २६४, ३०३) योगिनीहृदयदीपिकाया-
मुद्धत । हेतुबन्धेऽप्येव हृदये (पृ० २६७) । एवमेव—

विश्वप्रस्तवनील तद्रूप तेजोमय तन ।

इत्ययमार श्लोकार्थंनवरको योगिनीहृदयदीपिकायामेव (पृ० २६३) विश्वद्वयपरतरूपेण
हृदये । सद्योपित पाठोऽत्र स्थापित ।

आद्यवर्णनिधिकाया

एष ग्रन्थो ज्ञानदीपविमर्शिन्या स्मृत समुद्धतश्च । तद्यथा—“आद्यवर्णनिधिकाया-
माद्यवर्णस्यैव वाम्भवत्वमुक्तम्—

अविन्दु सविसर्गं च कवा(रो?रं) जपती महान् ।

उदेति देवि सहस्रा ज्ञानोपः पारमेश्वर ॥” इति ।

उत्तरपद्वक्त्रम् (उत्तरपदम्)

उत्तरपद्वक्त्रं श्लोका अयंरत्नावल्या नामोद्देशपूर्वकम्, ऋजुविमर्शिन्या च विनेव नाम-
निर्देशमूढता दृश्यते । अत्रत्य एव—

व्योमाम्बुजे सहस्रारे पितनेसरसवृन्दे ।

तथासीन महादेवमगुच्छन् कुलनायिका ॥

इत्याद्य श्लोक उत्तरपदग्रन्थस्येति योगिनीहृदयदीपिका । अतोऽनुमीयते उत्तरपद्वक्त्रं
उत्तरपदनाम्नापि प्रथितो भवेत् । अथवा पाठव्यत्यासमात्रमेवात्र स्मात् । उत्तरपद्वक्त्रमेतद्गुण-
तन्त्रग्रन्थेऽप्युक्तं कुलदीपिकाव्याख्यानयुतं मद्रपुरीराजकीयमुक्तकालये केरलविश्वविद्यालय-
पुस्तकालये चोपलभ्यते । तदुक्तं ज्ञायते ग्रन्थ एष रुद्रयामलस्यैवासाभूत इति, त्रिपुरा-
पिद्वान्नाम प्रतिपादित इति ।

उदयानरपद्वक्त्रं

उदयानरपद्वक्त्रं बहुवचः श्लोका ज्ञानदीपविमर्शिन्या दृश्यते । तदुक्तं ज्ञायते यदेव
विनिर्दिष्टपुरोपासनापद्वक्त्रग्रन्थो विमर्शिनोऽद् बाह्याभ्यन्तरोभयविधयुजादिप्रदशक इति ।
“कलूरीधुमृण्णुचन्दनगुधामिश्रकराज लिखेत्” इत्येव योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २५१)
समुद्धतं श्लोकासीत्यत्र एवेति विमर्शिनोऽदनेन ज्ञायते ।

उदयानरपद्वक्त्रम्

एतत्तत्र योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २८) स्मर्यते । तद्यथा—“तदुत्तमुदयानरोऽर्च्यते
रमानविदोऽर्च्यते—चन्द्र यत्तिर्महाराजित्प्रह्लाषी कामिकादिकम्” इति ।

उत्तमैरवः

ऋजुविमर्शिन्या ग मातृनायामस्य वचनद्वयं समुपलभ्यते । तद्यथा—

‘उक्तं च श्रीमदुत्तमैरवेष—

गर्वनामानि नित्याया मस्यानन्दपनारमन ।

एवात्मनो लक्ष्मणानि लक्ष्या मा ताक्षिणी चिति ॥” (पृ० १९९)

‘श्रीमदुत्तमैरवेषगुणानि—

गुरुष दीशारायु च महिमोक्षजनिजरापरजमरी ।

वद गमिदर्थी मुदर्थे वाच याचामहे मह्याय ॥” (पृ० २१६)

उपचारोपनिषद्

एषोपनिषद् योगिनीहृदयदीपिकाया समुद्धृतैवम्—

“बहिरपि गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पुथिव्याकाशवायुतेज सलिलभावनया देव्यै समर्पयेत्” (पृ० २७२) इति ।

मुद्रितामु मानृकामूचीपूपनिपत्सग्रहेषु च क्वाप्यस्मा नाम नोपलभ्यते । ऋजुविमशिन्या पूजा-धूप-गन्ध दीप नैवेद्य ध्यान-होमादिप्रतिपादका श्लोका पूजोपनिषत् (पृ० ८९), धूप-गन्धदीपनैवेद्योपनिषत् (पृ० १३४), ध्यानोपनिषत् (पृ० १४८), होमोपनिषत् (पृ० २७०) इत्येव स्मृता । पूजादिर्हृदयमिति तत्तदर्थोऽभिमतस्तव्य । तथैवात्रापि दीपिकायामुपचारोपनिपत्पदेनोपचाररहस्यमेव बोधितं स्यात् । नह्यत्रोपचारोपनिपत्पद कस्यचनोपनिषद्ग्रन्थस्य बोधकमिति वयं सभावयामः ।

ऋमोदय

प्रविष्टेऽन्त सिन्धुरस भदनिहंरणात्मके ।

स्वैर्यमेति चमत्कारो विना विषयसङ्गतिम् ॥

इत्येष ऋमोदयश्लोको योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६६) दृश्यते । अस्योत्तरार्धस्तत्रैव २८३ पृष्ठे सेतुवन्धे च (पृ० २८६) उद्धृतः । महार्थमञ्जरीपरिमले—

रागो माया कलाऽर्चिद्या निषति काल एव च ।

पञ्चवृत्त्याश्रया सर्वे पाशाश्चेति प्रकीर्तिता ॥ (पृ० ५०) इति,

स्त्रिय^१ सर्वेषु वर्णेषु धोगिन्य^२ स्थुन सशम ।

देहवद् योनिशुद्धिस्तु आत्मवल्लिङ्गशोधनम् ॥

योनी नवाक्षरी न्यस्य लिङ्गे समदशाक्षरीम् ।

गुरुष्वक्रस्य पूजार्थं कुर्याद् योनिमलनम् ॥

नवाक्षर्या तु मन्त्रेण स्थापयेत्लिङ्गपीठवत् ।

शिवसवत्यात्मभावेन पुरुषो मन्यक स्मृत ॥

मन्ययेदात्मन शक्तिं मधुवच्छुल्लशोणितम् । (पृ० ८९)

इति च ऋमोदयश्लोका दृश्यन्ते । अत्रत्य ‘प्रविष्टेऽन्त’ इत्यादिकं प्रथमं श्लोको महानय-
-मणौ त्रिवेद्रसम्बुद्धग्रन्थमालाया मुद्रिते (११४३) वर्तते । तत्र ‘सिन्धुरसे’ इत्यस्य स्थाने ‘सौधुरस’ इत्युचितं पाठः । अन्ये श्लोकास्तु तत्र न सन्ति, अतो महानयप्रकाशतो भिन्न एवैष ग्रन्थ इति प्रतीतः ।

क्षेमराज

प्रत्यभिशाहृदयादिग्रन्थप्रणेताऽभिनवगुप्तपादप्रियशिव्यो नानागमादिव्याख्याता च क्षेम-
-राज ऋजुविमशिन्यामेव स्मृतः—“अस्यायं साम्बपञ्चाशिकाविवृतिरचने श्रीक्षेमराजाचार्यवृत्ते

द्रष्टव्य" (पृ० २२९) इति । बहूक्तमस्य निषये हा० कान्तिवज्रपाण्डेयप्रभृतिभिरिति नाम वक्तव्यमवशिष्यते । एतावानेव विशेषो यदनेन ज्ञायते शिवानन्दः क्षेमराजपरामभव इति ।

गङ्गाधरमिश्रः

अस्य श्लोका ऋजुविमशिन्धाम्, योगिनीहृदयदीपिकायाम्, चिद्वत्स्या च स्पष्टान्ते ।
"इति मद्रुगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनैवेद्योपनिषद्" (पृ० १३४) इत्युजुविमशिन्धी-
प्रामाण्यदानेन कश्चन स्तोत्रग्रन्थो रचित इति ज्ञायते । इमेऽत्र तत्रत्याः श्लोकाः—

अपूर्णस्यन्यता व्याधिः कार्पण्यैकनिदानम् ।
क्षयेनावहो जुगुप्साश्च सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥
आनन्दवर्णभिक्षार्थं शब्दस्पर्शादिपञ्चगो ।
अटत्यविरत येन तद्दृष्टिद्युः निदुर्बुधाः ॥

(ऋ० पृ० ६१)

आत्मेनाजगता भेदं यो नर कुस्तेऽनति ।
स महापातकी सत्य पातकस्य महत्त्वतः ॥

(ऋ० पृ० ८०)

देष्टव्यमातृताशान्तिर्येन सिद्धयति त भजे ।
विश्वेन्धन निग्र धूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
सविन्मार्गंयतो योऽयं प्रयत्नस्त्वान्तसश्रय ।
तमेव सश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
यस्मिन् सर्वंभिदं माति यः सर्वंभावभासते ।
वत्पयामि प्रकाश त दीप पूजाविधौ निजे ॥
विश्व शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररखाश्रयम् ।
महीयसे महाभोक्त्रे महेशाय निवेदये ॥

(ऋ० पृ० १३४)

अत्रत्याः प्रथमद्वितीयान्तमाः श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायामभिपुक्तवचनत्वेन,
प्रथमार्धे च चिद्वत्स्या (पृ० ६०) वितैव नामनिर्देशमुद्धृता ।

गीतानिष्यन्दः

"तदुक्तं क्षेमेन्द्रेण गीतानिष्यन्दे" (पृ. ७८) इत्युजुविमशिन्धीप्रामाण्येन गीतानिष्यन्दः
क्षेमेन्द्रभिरिति विज्ञापने । अत्रत्याः श्लोका ऋजुविमशिन्धाम् (पृ० ७८, १५१), महार्थ-
मन्त्ररीपरिमले (पृ० ११२, १२२), चिद्वत्स्या च कामवत्ताविलासटीकायां (पृ० १७)
इत्यन्ते । गोऽयं क्षेमेन्द्र श्रीवित्थं काश्यपीनातुरिति मिदान्तस्य प्रतिष्ठापयितुं क्षेमेन्द्राद्विज्ञोऽ-
भिप्रेतो वेति विचारणीयम् । इमे चोपलक्ष्यमाजान्तरायाः श्लोकाः—

तावद् व्याघ्रभय नृपानलभय वेतालकृत्याभय
 धूम्यारण्यभय महाशनिभय दुस्वप्नशङ्काभयम् ।
 वातोत्पातभय ब्रह्मज्वरभय भुक्त्वादिद्वैलाभय
 वैरात्येण न यावदेव गलित काथाभिमानध्रम ॥
 उत्सृज्यात्मसमाधानं ये ध्यायन्त्यन्यदेवता ।
 भिक्षन्ते सूरिवित्तास्ते भिक्षित्वापि बुभुक्षिता ॥
 न पादपतन भक्तिव्यापिनः परमात्मन ।
 भक्तिर्भावस्वभावानां तदेकीभावभावनम् ॥

अन्तिम श्लोको विज्ञानभैरवोद्योतेऽपि दृश्यते । तत्र कर्तृताम नोदृष्टितम् ।

विद्गगनचन्द्रिका

कालिदासकृतित्वेन प्रसिद्धा विद्गगनचन्द्रिका साम्प्रत मुद्रितोपलभ्यते । स एष ग्रन्थो
 महार्यमञ्जरौपरिमले योगिनीहृदयदीपिकाया च नैकश उद्धृत, ऋजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्या
 ज्ञानदीपविमर्शिन्या च कुत्रापि न स्मृत, नतरा चाभिनवगुणमैमराजादियन्त्रेषु । लक्ष्मीधरादि-
 प्रामाण्येन पञ्चस्तवीकर्ता कालिदास इत्यङ्गीकरणीयम् । स एष कालिदासो लघुनुक्तिकर्ता धर्मा-
 चार्य एवेति सम्भावितमस्माभिः । विद्गगनचन्द्रिकाकार कालिदास क इत्यपि प्रश्न परीक्ष-
 णीयनाकोटिमैत्र साम्प्रतमालीकने । एष ग्रन्थो महार्यसंग्रहायत्येति नात्र विषयवाद ।

ज्ञानदीपविमर्शिनो

ज्ञानदीपविमर्शिनो योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० १६०) समुद्धृता । अस्या मातृका
 गायकवाङ्मयप्रामाण्यसङ्घाया केरलविश्वविद्यालयग्रन्थागारे नेपालस्थवीरमुस्तकालये च सन्ति ।
 अस्य प्रणेताऽर्थरत्नावलीकारो विद्यानन्द एव । अत्र स्थलत्रयेऽर्थरत्नावलीसमुद्धरणस्य
 स्वरूपेण परवर्णितमवसीयते ।

ज्ञानसार

ज्ञानसारश्लोका अर्थरत्नावल्या (पृ० १८३) दृश्यन्ते । इमे श्लोका ऋजुविमर्शिन्या-
 मपि (पृ० १८५) सन्ति । तत्र ग्रन्थनामनिर्देशो नास्ति । अर्थरत्नावल्या मद्रासमातृकास्वेव
 सन्निवेशो दृश्यते । वाराणसीस्थे सरस्वतीमवनग्रन्थागारे बतते ज्ञानसारमातृका । तत्र
 नोपलब्धा इमे श्लोका ।

१. 'परमेशित्' इति विज्ञानभैरवोद्योते पाठ ।

२. ऋजुव्यम्—सारस्वती सुपमा, व० २०, अ० २, पृ० १३-२६ ।

३. ऋजुव्यम्—२८ क, ४३ घ, ५६ क ।

तन्त्रसद्भावः

तुलामेलकयोगः श्रीतन्त्रसद्भावशासने ।

य उक्तः शम्भुनाथेन स मया दर्शितः क्रमात् ॥ (३०।२१४)

इति तन्त्रालोकप्रामाण्यात्तन्त्रसद्भावशासनं शम्भुनाथकृतिरिति डा० कान्तिचन्द्रपाण्डेय-
महोदयाः प्रतिपादयन्ति । शिवसूत्रविमर्शिन्यामृजुविमर्शिन्या चिद्वल्ल्यां च तत्रत्या बहवः
श्लोका दृश्यन्ते । तेषां दर्शनेन जायते भगवता शङ्करेण भगवत्यै उमायै शास्त्रमेतदुपदिष्टमिति ।
चिद्वल्ल्यां (पृ० ३५) स्पष्टमस्यागमशास्त्रत्वमङ्गीकृतम् । शम्भुनाथोऽभिनवगुप्तस्य साक्षात्
कौलिकदोषागुहरति तन्त्रालोकादिषु तत्र तत्र स्पष्टमेव । तदत्र विशये एवं समाधातुं शक्यते—
अद्वैतवादिष्व्यागमदर्शनेषु साधकस्य शिवाद्याराध्याभिप्लवं सत्सहस्रमिण्या. साधिकायाश्च देव्य-
भिप्लत्वमावेशदशायामङ्गीक्रियते । अस्या दशायामवतीर्णानां शास्त्राणामागमत्वव्यपदेशोऽ-
कारि साधकैः । तन्त्रसद्भावकमसद्भावादीनि शासनान्येवमेवाविर्भूतानि स्युः । अस्मिन् प्रसङ्गे
श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्तिमहोदयानां ग्रन्थौ विशेषजिज्ञासुभिरवश्यं द्रष्टव्यः ।

तन्त्रालोकः

ऋजुविमर्शिन्या त्रिकशास्त्र-त्रिकसारशास्त्र-त्रिशिकाशासन-पञ्चसत्तारशास्त्रवचनत्वेनो-
द्धृताः प्रायः सर्वे श्लोकास्तन्त्रालोके समुपलभ्यन्ते, अतो नेमानि ग्रन्थान्तराणि । सर्वत्र ग्रन्थकारेण
तन्त्रालोक एव तत्प्रामाण्यं स्मृतः । तन्त्रालोकश्चाभिनवगुप्तपादस्य कृतित्वेन प्रथिततम एव ।

तिमिरोद्घाटः

करन्ध्रचित्तिमव्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिकाः ।

पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुः ॥

इत्येष तिमिरोद्घाटश्लोकः शिवसूत्रविमर्शिन्या स्थलद्वये (पृ० १७, १०२), ऋजुविमर्शिन्या
(पृ० २८) च दृश्यते ।

य. प्रियो यः सुहृदन्धुर्पो दाता योऽतिवल्लभः ।

तदङ्गभक्षणार्थं देवि ह्यस्तपेद् गगनाङ्गना ॥ .

इति शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० ६८) दृष्टेऽस्यैव ग्रन्थस्य वचने स्थितेन 'देवि' इति सर्वोधन-
पदेनास्यागमकोटी समावेशो भवति ।

त्रिपुरसुन्दरीकल्पलता

"त्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामभियुक्तोक्ति —

प्राणो देवीसखाद्यो दशसतनयनः शम्भुरस्मिन्निर्मृतः

सुन्यभ्रन्द्रार्धनादः शिखिहृचिहृचिरो वाग्भवोऽडावलीलः ।"

१. द्रष्टव्यम्—अभिनवगुप्त, पृ० ५८३ (द्वितीयं संस्करणम्) ।

२. "तन्त्राङ्गः स्टडीज् ऑन देयर रिलीजन एण्ड लिटरेचर" इत्याह्वस्य ग्रन्थस्य "आपरिज्ञिप
ऑफ द तन्त्राङ्ग" इति शीर्षकस्तृतीयोऽध्यायः, पृ० १९-२८ ।

ऋजुविमर्शिन्यामेतद् दृश्यते (पृ. १११) । अर्धरत्नावल्या तु—“तत्र सन्ध्यावन्दन-
न्यासमण्डलाद्यंशुद्धिपर्यन्तं श्रीमहाशिवपुरमुन्दरीकल्पलतायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम्” (पृ. ११५) इति
वाग्नि कश्चन भवोज्वलोवपते । शौनदीपविमर्शिन्या विनैव नामनिर्देशमिमे श्लोका इत्यन्ते—

प्राणो देवीसखाद्यो दशशतनयनः शम्भुरश्लिभूमितिः
धूम्यञ्जन्दार्धनादोऽहिमरुचिरचिरो वामवोऽमावकीलः ।
सौम्य ध्यानाञ्जपाद्वा मुलकुहुरलसद्गद्यपद्यप्रबन्ध
छन्दोऽलङ्कारतर्कागमविशदमतिवर्णितिर्जापते च ॥
निस्थाने जननस्थिनिक्षयतया यच्छैववीजत्रय
सृष्टयः स्पष्टमयोऽपि शक्तिमदनाच्यैत्रं तु बीज स्थितेः ।
सहारस्य तथाऽनलस्तदनु स चन्द्रस्त्रिभूतिध्वनी
रक्त ध्यायति वामरात्रकर्मिद यस्तस्य वदय जगत् ॥
सोम वामश्च शक्र पशुपतिरजलो वैष्णवी पूर्णचन्द्रो
नादः शक्यास्थवीज तदिदमनिलपत्नीरकुन्देन्दुगीरम् ।
यो ध्यायेद्भयतदन्तर्भवति हि निखिला खेचरी दिव्यसिद्धि-
दंभ्या लोकेऽमाया उपशर्मात च विप याति कैवल्यता सः ॥

इमे च श्लोकास्त्रिपुरमुन्दरीकल्पलताया एवेति ऋजुविमर्शनीदर्शनादुद्गीयते ।
चक्रं वैदवमन्विकामयमिदं वामा त्रयो मे भ्रमा
ज्येष्ठेय यदिदं पुरन्दरपुरे रेखाचतुष्कं बहिः ।
सौम्य शक्त्यनलत्रिकोपनिवहो रौद्रीयमित्यामुषान्
योऽर्जाधारमकुत्रिय कलयते मात स ते पूजकः ॥

इत्येव श्लोकोऽर्धरत्नावल्या (पृ. ८३) वामकेश्वरीमतविवरणे (पृ. २९) च,
आ श्रीदीपकनाथतो ह्यमणितैरद्यापि वृत्ति वृता
यास्याऽर्ज्यञ्च करिष्यते गुरुवरै स्वस्वाशयौचित्यतः ।
देवि त्वच्चरणाब्जरेणुजरणा वामस्थमित्यादिका-
श्लोकस्थोर्धमुनस्य तस्य मुकृती कोऽप्यर्थवित्तत्त्वतः ॥

इत्ययं श्लोको वामवेश्वरीमतविवरणे (पृ. ११५),

विण्डो वाचकविस्तरस्य महत् सत्कारशेषस्थिति-
नांशोऽग्री तव देवि भूजि ममनामीमानमुल्लङ्घयन् ।
पष्टावद्याण ह्यत्र त्रयेण विरमन्न्यामणीयस्तगी-
मात्रिभ्यन् परबिह्वामनुभवन् भूति पुराणी मम ॥ (पृ. १३१, ३१५-१६)

विश्वक्षितपदप्रमेयसुभगा ब्राह्मी महावाग्भवे
 विश्वोत्तीर्णमहाप्रकाशवपुष शक्तिं च नैसर्गिकीम् ।
 प्रामाण्यप्रवर्णनशक्तिश्चिन्ता मध्ये तु चातुर्दशी
 सच्चिन्त्याम्ब सन्निध्यश्रुभयतो मथ्नामि तन्वारणिम् ॥ (पृ. २६४-६५)

इतीमौ च श्लोको योगिनीहृदयदीपिकाया दृश्येते । कस्यचनैकस्यैव स्तवस्येमे श्लोका स्मृरिति
 सभाव्यते ।

त्रिपुराणं

वाम प्राण प्रकुर्वीत मन्मथ कारयेत्तनुम् ।
 कन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च पार्वति ॥
 मकरध्वजं न्यसेद्देवि पटस्थानेष्वस्य सुवते ।
 मोहनाभ्यन्तरे कृत्वाऽऽवेष्टयेत्तस्य मायया ॥

अथरत्नावल्या (पृ. २४२) श्लोकावेतौ त्रिपुराणं वस्येति प्रदर्शितम् । नित्यापोडनिवाणं व-
 रोतुवाये (पृ. १५०) तन्त्रान्तरवचनत्वेनोद्धृताविमौ श्लोका । अनयोरथंस्तत्रैवावलोकनीय ।
 त्रिपुरासम्प्रदायस्य प्राचीन एव आगमग्रन्थ प्रतीयते । नानाग्रन्थेषु बाह्यल्येनोद्धृतान्यस्य
 वचनानि ।

देवीसंस्थानम्

एव ग्रन्थो ज्ञानदीपविमर्शिन्यामेवमुद्धृतः—

“तदुक्तं देवीसंस्थाननाम्न्यागमे—

आत्मा त्वादित्यहमौज्य पथी चास्य सितासिती ।
 तदन्तर्वर्तत राहुस्तत्र सन्ध्ये गमागमे ॥
 कृष्णे सक्रमते नाडी शुक्ले निष्कलवाहिनी ।
 एतत्पद्मद्वयं वाहे प्राणाचार्यस्तु चन्द्रमाः ॥ इति ।

नवशतीशास्त्रम्

अस्य ग्रन्थस्य—

अनन्त परम ज्योतिः सर्वंप्राणिहृदि स्थितम् ।

श्लोकार्थमात्रमेतद् योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ. ६३) समुद्धृतं दृश्यते । ‘अनन्तम्’
 इत्यस्य स्थानं ‘अनन्तम्’ इति पाठान्तरं मालुकासु वामुचितं । चतुरशतीशास्त्रं यथा चतुरशान-
 श्लोकाणां समाहाररूपेण शास्त्रमेतत्प्रवृत्ततत्त्वोत्पत्तयः स्यात् । “अन्तः परम ज्योतिः सर्वंप्राणि-
 हृदि स्थितम्” इत्यादिव. सार्धद्वयश्लोक. मिथुनापवादहृते नृत्तरत्नशास्त्रस्यैत्यर्थरत्नावलीतो

(पृ. २०५) ज्ञायते । विभेत्तु कुलरत्नशास्त्रमेव नवमतीशास्त्रम् ? तन्त्रालोकादिपुद्गता कुलरत्नमाला रत्नमाला वाऽभिधौ ग्रन्थ इति तत्रोद्धृतवचनानां पर्यालोचनेन ज्ञायते । परमार्थ-सारस्य योपरजवृत्ताया टीकाया (पृ. १६३) कुलरत्नमालिका साहस्रिकेतिविशेषणेन सर्वो-जिता । तेन सहस्रश्लोकात्मकोऽयं ग्रन्थ इत्याद्याति । कुलरत्नशास्त्र कुलरत्नमाला चोद्धरणेन्य-बीलमतप्रतिपादको ग्रन्थ इत्यवध्यवधीयते । सर्वाणीमानि वचनानि तन्त्रालोकार्यरत्नावल्यादिगुण-लब्धान्वेकस्मैव ग्रन्थस्य सिद्धनायपादवृत्ते स्फुरिति वयं समाययामः । नवमतीशास्त्रस्य सहस्रश्लोकात्मकता सेतुवन्धप्रदर्शित(पृ.१७६) रीत्या समाधेया । कुलरत्नमालायामुपलभ्य-मानानि देवीत्यादीनि सर्वोचनपदानि तन्त्रगद्गावपरिचये प्रदर्शिनरीत्या समाधेयानि ।

नागभट्टः

त्रिपुरासारममुच्चयकारो नागभट्टः सुप्रसिद्धस्तन्त्रवाङ्मये योगशास्त्रग्रन्थेषु च । ऋजुविर्माशिन्या (पृ. ११९) भट्टनामनाम्नाऽयमुद्धृतः । अन्यान्यपि द्विप्रवचनानि विनैव नामनिर्देशमशोद्धृतानि । ग्रन्थोऽयं सवृत्तिकः प्रकाशितः कलिकात्तनगरीतः । योगशास्त्रग्रन्थे-ष्वप्यस्योल्लेखः किमपि वैनिर्ग्रथमस्य प्रख्यापयति । सरस्वतीभवनस्यमटीकलघुन्तवमातृकाया त्रिपुरानारममुच्चयः क्विहस्तमल्लोक्त इति समुदटाङ्कः ।

पद्महस्तभट्टारकः

एष ग्रन्थो ज्ञानदीपविर्माशिन्यामुद्धृतः । अत्रत्य एक एव श्लोकस्तत्र दृश्यते—

प्राणाको सन्नमेत् पञ्चात् शस्यन्तमयते यदा ।

त्रिपये जायते सन्ध्या त्वन्तस्था कृतयोगिनाम् ॥ इति ।

अस्यैव ग्रन्थस्य केरलविश्वविद्यालयमातृकाया तु “श्रीपद्महस्तभट्टारके” इत्यस्य स्थाने “तथा पद्महस्तभट्टारकेणापि सन्ध्यानिर्णयं कृतो यथा” इति पाठो वर्तते ।

परापञ्चाशिका

ग्रन्थ एष योगिनीहृदयमदीपिकाया चिदल्लया सौन्दर्यलहरीटीकाया सीमापवर्धन्या च समुद्धृतो वर्तते । अत्रत्या सर्वेऽपि दशोका वरमौरग्रन्थमालाया प्रकाशितायामादिनाथविरचि-तायामनुस्रबोधपञ्चाशिकाया दृश्यन्त इति तदभिन्न एवैष ग्रन्थ इति मन्तव्यम् । अष्टाङ्गि-भूषिष्ठमेतत्संस्करणम् । सरस्वतीभवनपुस्तकालयेऽयं चारत्या द्वित्रा मातृका समुपलभ्यन्ते । सामामाधारेण नूतनमस्य संस्करणमावश्यवम् ।

१. इष्टव्यम्—२३६१६ सख्याया जैनाचार्यसोमिलकमूरिकृतटीकासहिताया लघुस्तव्य-मातृकायाःतृतीय पत्रम् ।

२. इष्टव्यम्—व. ८ क ।

प्रपञ्चसार*

पद्मपादाचार्यविरचितेन भाष्येण सह शङ्कराचार्यप्रणीत एष ग्रन्थ साम्प्रत मुद्रित उपलभ्यते । ऋजुविमर्शिनोकारेणाभियुक्तवचनत्वेन बहुश उद्धृत एष ग्रन्थो भगवता आद्येन शङ्कराचार्येण विरचितोऽप्येव वा तच्छिष्यपरम्परासु स्थितेनेत्यत्र विवदन्ते ऐतिहासिका साम्प्रतिका । अर्थरत्नावलोकारेण विद्यानन्देन ज्ञानदीपविमर्शिन्या स्वकृतो प्रपञ्चसारस्य 'मूलाधारात्' (१०।७) इत्यादिकः श्लोक शङ्कराचार्यकृतित्वेनोत्तिष्ठते । ईशान-शिवगुरुदेवपद्धत्या प्रपञ्चसारस्या श्लोका दृश्यन्ते । एष ईशानशिव सोमशम्भुग्रन्थ स्मरति । सोमशम्भुना कर्मकाण्डक्रमावलि ११३० वैक्रमे वत्सरे समापिता । ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिश्च उत्सवप्रकाशभाष्याना कुमारेण रमयति । कुमार एष गुर्जरचालुक्यनृपतेर्मूलराजस्य गुरो कुमारशिवदाभिन्नो यदि स्वीक्रियेत तर्हि स्वीटीयकादशसताब्दया अन्तिमो भाग ईशानशिवस्य स्थितिकाल सिद्धयति । प्रपञ्चसारस्य रचना तत पूर्वं सजातेत्यङ्गीकर्तव्यमेव । शिवभूषणे पद्धतिप्रणेतारोऽष्टादश शिवाचार्या भूयन्ते—

उभोत्तरज्योतिरथोपसद्य श्रीरामकण्ठोऽपि च वैद्यकण्ठ ।
नारायणश्चापि विभूतिकण्ठ श्रीनीलकण्ठावपि सोमशम्भु ॥
ईशानशम्भुहृदयादिना स्याद् विरञ्चिवैराग्यक्युग्मवाच्यौ ।
ज्ञानस्त्रिणेत्रौ बहणेऽश्वरी तावित्वाद्यस्ते स्युरघोरशम्भु ॥ इति ।

प्रायश्चित्तसमुच्चय-निमित्तक्रियानुसन्धान-प्रतिष्ठादर्पणप्रमृतिषु प्राचीनेषु पद्धतिग्रन्थेषु गवेपितेषु प्रपञ्चसारस्य स्थितिकाल इतोऽपि प्राचीन साध्येत ।

प्रपञ्चसार द्वारदातिलक च यद्यपि तन्त्रशास्त्रग्रन्थौ, तथापि नेमो शंभु शाक्त वैष्णव स्कान्द शाक्तपत्य वा मतमैकान्त्येन प्रतिपादयत । स्मार्तपञ्चायतनपूजाया यथा सर्वेषामेवा पूजन विधीयते, तथैवानयोर्ग्रन्थयोरपि सर्वासौ तन्त्रदृष्टीना समन्वयो विराजते । अनयोर्ग्रन्थयोर्विषय-प्रतिपादने किमुत श्लोकानुपूर्व्यामपि तत्र तत्र वर्तते साम्यम्, अत कश्चिदेकोऽन्यमनुकरोती-त्यङ्गीकर्तव्यम् । अनयोरेकस्य कर्ता शङ्कराचार्यभगवत्पाद, अन्यस्य चाभिनवगुणगुरुहर्षमणोऽभिमतः । अनेन प्रपञ्चसारस्य प्राचीनत्वमायाति । वैदिकधर्मस्य पुन प्रतिष्ठाप-यिनाऽऽद्येन शङ्कराचार्येण वेदवाह्यान् मतान् निरस्यता वेदानुवृत्तिनीना दृष्टीना समन्वय स्मार्त-धर्मप्रतिष्ठापयित्वाकरोति भूयते । ब्रह्मसूत्रतर्कपादव्याख्यानप्रसङ्गे यद्यप्येता दृष्टय सभा लोचिता, तथापि प्रपञ्चसारे दृश्यते नाम तत्समन्वय । तन्त्रग्रन्थेष्वेवविधेषु प्रपञ्चसार इदमप्रथमतया प्रवृत्त, उताऽऽद्यस्येऽपीदृशा प्रया पूर्वेभ्यस्त्वेवपीयम् ।

मतशास्त्रम्

यत्र यत्र मनस्तुष्टिस्तत्र तत्रैव धारयेत् ।
तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

इत्येष श्लोको मतशास्त्रस्यैत्यर्थं रत्नायलीकार. (पृ. ८०) । एवमेव—“संवर्तमिच्छन्ते
त्रमपदनिहितानन्दशक्तिः सुभीता” इत्येष श्लोकखण्डोऽप्यर्थं रत्नायल्या (पृ. २०५) मत-
शास्त्रस्यैवोद्धृत । एष च श्लोकखण्ड कुब्जिकामतस्येति तत्रैव टिप्पण्यामस्माभि प्रतिपा-
दितम् । नित्यापोडगिकाणंवे चतुष्पष्टितन्त्रेषु कुब्जिकामत परिगणितम् ।

वेदाच्छैव ततो वाम ततो दक्ष्य तत ब्रुलम् ।
ततो मतं ततश्चापि त्रिक सर्वोत्तमं परम् ॥

अभिनेवगुप्तप्रभृतिभिर्द्वैतेऽस्मिन् वचने मतसिद्धान्त पृथगेव परिगणितः । अस्मिन्
विषयेऽस्माभिस्त्रिपुरादर्शनविषयके निबन्धे १६-१७ पृष्ठयोऽटिप्पण्यामुक्तपूर्वम् । कुब्जिका-
मतस्य प्रकाशानन्तरमेव विषयेऽस्मिन् निश्चयेन किमपि वक्तुं शक्यते । अभिनवगुप्तेन परा-
त्रिचिकाव्याख्यायाम्—“तथा च कुब्जिकामते खण्डचरविचारेऽमुमेवार्थं प्रधानतयाधि-
कृत्यादिष्टम्—मायोपरि महाभाया त्रिकोपानन्दरूपिणी । इत्यादि” इत्येव कुब्जिकामतमुद्धृतम् ।
महार्थमञ्जरीपरिमलादिव्यापि (पृ. ४) तद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तन्त्रालोके तद्विवेके च
सिद्धयोगीश्वरीमतमपि मतानाम्ना स्मृतम् । कुब्जिकामतसिद्धयोगीश्वरीमतयोर्मतानाम्नोद्धृताणां
वचनानां विवेकोऽनयोर्मानुषयोः परिदत्तानन्तरमेव सम्भवेत् ।

मतोत्तरम्

अर्थरत्नायल्यामिमे श्लोका मतोत्तरीवा उद्धृता सन्ति—

एतत्तन्मण्डलं दिव्यं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम् (पृ. १९) ।
पिण्ड कुण्डलिनी शक्तिं पदं ह्रमं प्रकीर्तितम् ।
रूपं बिन्दुं समाख्यातो रूपातीतं तु निष्कलम् ॥ (पृ. २४)
भैरवोऽहं कुलोऽहं वै बिन्दुस्त्व नादकुण्डली ।
उभयोः सङ्गमो योग्यः परानन्दस्वभावकः ॥ (पृ. १३९)

अत्रत्यं द्वितीयमुद्धरणं योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ. ५९) सेतुबन्धे (पृ. ६०) च स्वच्छन्द-
सप्रहवचनत्वेनोद्धृतम् । ऋजुविर्माग्न्या (पृ. १३३) शैलोक्यमोहनमित्यादि नवमं सुरसुन्दरी-
त्पन्नं सामंश्लोचद्वयं मनोत्तरीयमुद्धृतम् । अत्र द्वयोर्मानुषयोर्ग्रन्थस्य नाम वामिकोत्तरमिति
दृश्यते । मतोत्तरस्य मानुषकामा विवरणं म० य० हरप्रसादशास्त्रिस्तच्छयनेपालग्रन्थसूच्या द्रष्टव्यम् ।

१. इत्येन पाठभेदेन सदैव विशालभैरवेऽपि (श्लो. ७४) दृश्यते ।

२. द्रष्टव्यम्—वरात्रिशिवाविवृति, पृ. ९२

महाज्ञानार्णवः

एष ग्रन्थो योगिनीहृदये “महाज्ञानार्णवे षट् शब्दा तथ न पार्वति” (२।७७) इत्येव स्मृत । अथरथेन च विवरणे “महाज्ञानार्णवे षट् प (ङ्कु?ट्क) तन्नेऽन पार्वति” (पृ १३९) इत्यागमवचनमुद्धृतम् । उभयत्रापि षड्विधमन्त्रार्थप्रकरणे तस्मर्यते, अत उभयत्रापि प्रकरण-मेतन्महाज्ञानार्णवानुसारि व्याख्यायत इति भन्तव्यम् । विवरणे आगमवचनेन योगिनीहृदयमेव स्मर्यत इति तत्सपादकाभिमत न रोचतेऽस्मभ्यम्, अत्रोद्धृताना वचनाना सर्वेषा योगिनो-हृदयेऽनुपलभात् । अत पृथग् ग्रन्थद्वयमेतदङ्गीकर्तव्यम् । तदाधारभूतञ्च ग्रन्थो महाज्ञानार्णव इति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् १२ पृ० १ टि० उक्तम् ।

मुख्यान्नायरुम, मुख्यान्नायरहस्यविधिश्च

योगिनीहृदयदोषिकायाम्—

“स्वीकुर्वति सतत वस्तु यदानन्दसुख भवेत्” (पृ. २६५) ।

इत्येष श्लोकार्धो मुख्याम्नायरुमनाम्नोद्धृत । एवमेव—

इन्द्रियद्वारसप्रार्हर्गन्धाद्यैरात्मदेवता ।

स्वाभेदेन समाराध्या ज्ञानु सोऽथ महामया ॥

इति श्लोकौ मुख्याम्नायरहस्यस्य इत्युक्तम् (पृ. १९६, १७९) । एष श्लोकः सेतुवन्धेऽपि (पृ. १९८) आम्नायरहस्यश्लोकत्वेनोक्त । महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ. ६६) चैपोऽभि युक्तवचनेनोद्धृतः । मुख्याम्नायरुमो मुख्याम्नायरहस्य च भित्री ग्रन्थावभित्री वेति विचार्यम् ।

मृत्युञ्जयभट्टारक

तन्त्रालोक शिवसूत्रविमर्शिनी-ऋजुविमर्शिन्यादिषु मृत्युञ्जयभट्टारकनाम्नोद्धृता सर्वेऽपि श्लोका नेत्रतन्त्रे समुपलभ्यन्ते । अतो नेत्रतन्त्रमेव मृत्युञ्जयभट्टारक इति निश्चयश्चम् । एतच्च तन्त्रं कारमीरग्रन्यमालाया प्रकाशितमुपलभ्यते ।

यागसार.

देव्यामनोपयोग्यस्य तीरे यस्य मुवर्तुला ।
तुयस्त्रि दिग्विदिक्सूत्रे पालिनैवृत्तिपालिखेत् ॥
तदन्तरेषु रेखाष्टौ मूनाणि समया सन ।
तदन्तस्नु त्रिधा वृत्ति समन्तान् परिवर्तयेत् ॥
दलाग्र दलसन्धि च केशराणि च कर्णिकाम् ।
क्रमशः सविधायाश्च रजोभिस्तत्र नोन्नतम् ॥
पीता च कर्णिका रक्ता नवभि कृष्णबीजकै ।
मूलमध्याग्रसंस्थानि पीतरक्तमितानि वा ॥

वेशराणि दलान्याशु श्वेनवारणरेखया ।
 शुक्लानि प्रोन्नताग्राणि भुक्तिरामस्य वर्तयेत् ॥
 समानि मुक्तिरामस्य दलोग्राणि विजानता ।
 वन्दर्पादिषु योगेषु तीक्ष्णाग्राणि शुमानि च ॥
 दिगीर्षः सचरायाणि गोकर्णाग्राणि चान्यथा ।
 विघ्नेशाना ग्रहाणा च प्रमथाना निगद्यते ॥
 मण्डलाग्राणि कार्याणि वाणीदुर्गाचनेषु च ।
 बोधिपद्माग्रतान्येव विदधीत गुरुत्तम ॥
 प्रत्यक्षमिव सपाद्य देव्या आसनपद्मजम् ।
 मध्याद्यन्ताधिकं चान्यद् यन्पून तत्सम भवेत् ॥

यागसारस्था इमे श्लोका ज्ञानदीपविमर्श-यामुद्धृता विद्यानन्दनाथेन (प. १४ ख-१५ क) ।

रससारसंग्रह

“विद्या तु नवमी सन्यक्” इत्यादि “वाग्भयोऽभावकीलित” इत्यन्ता रससारसंग्रहस्था-
 श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ. ११०) अर्थरत्नावल्या (पृ. ११४) चिद्वल्ल्या (पृ. ३९) च
 समुपलभ्यन्ते । “कीलिता या रहस्यत्वान्मादनेत्यादित् रमात्” इत्यत्र “मादन तदधः शक्ति”
 (११११) इत्यादिनित्यापोडशिकार्णववचनपरामर्श इत्युच्यते ।

प्रोत्पीलन विधायास्या देवदेवेन दर्शितम् ।

चतुर्विंशतिसाहस्रे रससारसङ्गणे ॥

इत्यृजुविमर्शिनीधृताभियुक्तवचनप्रामाण्यतो रससारसंग्रह एव चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकप्रमाणी
 देवदेवेन सिद्धेन प्रोक्त आगमग्रन्थ इति प्रतीयते । अत्र चतुर्थं चरणस्य ‘रससारसंग्रहे’
 द्विनि पाठ उच्यते प्रतिभाति । अत्र ह्यादिविज्ञाया समुद्धारादेव न प्रमाणीकृत सेतुबन्धकारेण
 (पृ. ६५) कादिनिघोपासकेन ।

रुद्रयामलम्

नित्यापोडशिकार्णवे वारह्वय रुद्रयामल स्मृतम् । “एव मन्त्रफलावातिरित्येतद्गु-
 यामलम्” (श्लो. ३६) इत्यतस्मिन् पराश्रोशिकार्णान्तमश्लोकेऽस्य ग्रन्थस्य रुद्रयामलसारभूतत्व-
 भवगम्यते । “शुन देव भया गर्वं रुद्रयामलमभवम्” (श्लो. १) इत्येतस्मिन् विज्ञानभैरवाद्यप्ये
 “रुद्रयामलसंग्रहस्य सारमन्त्रावधारितम्” (श्लो १६२) इत्युपान्ये पद्ये च स्पष्टमेव रुद्रया-
 मल निरिष्टम् । नित्यापोडशिकार्णवे चतुर्विंशतिसहस्रपरिमाणनप्रकरणे यामलाप्येऽव्यक्तम-
 देवत्ववर्णिकाकारगमन सन्नम् । अर्धरत्नावल्यादिपुद्गतमुत्तरपद्यक रुद्रयामलस्यैव भाग इति
 तत्तुणितावाच्येभ्य परिज्ञायते । एव विशिष्टेष्व्वागमग्रन्थेषु स्मृतस्यास्य रुद्रयामलस्य वैशिष्ट्य
 प्राचीनत्वं च निश्चयम् । ग्रन्थस्यास्य मातृका प्राय सर्वेष्वेव ग्रन्थालयेषु समुपलभ्यन्ते ।

सन्ति च स्तोत्रपटलादीनि वहूनि पुस्तकानि रुद्रयामलान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टानि । रुद्रयामल-
सब्रह्मयावदुपलब्धसामग्रीसकलनमुखेन ग्रन्थस्यास्य प्रामाणिक सस्करण नितान्तमपेक्षितम् ।
तच्च सज्जीक्रियते वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयस्थेन योगतन्त्रविभागेनेत्युक्तमेव ।

लक्षणसारः

अत्रत्या इमे श्लोका ऋजुविमशिन्यामुद्धृता वर्तन्ते—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।
समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तपयेज्जगत् ॥ (पृ० १३५)
अर्घान्नसलिल पात्र सहेतु दत्तपुष्पकम् ।
समन्त्र नेत्रपात्रेण निधा शान्तिर्बलि भजेत् ।
मुक्तकेनालिवर्णेन सर्वविघ्नविनाशिना ।
सर्वसिद्धिप्रदेनैव घ्यात्वा भूतादिवेष्टितम् ॥ (पृ० १४०-१४१)
जातवेदसि भूतेशे यातुधाने समीरणे ।
देवीमौली चतुर्दिक्षु क्रमाद् हृदादिकं यजेत् ॥ (पृ० २२५)

ऋजुविमशिन्या गमातृकाया (पृ० २२५) ग्रन्थस्यास्य लक्षणसागर इति नाम ।

वत्सराजः

सोन्दर्यलहरीटीकायामरुणामोदिन्याम्—

“कामसिद्धिस्तोत्रे भगवतीभक्तिलोलचूडामणिः श्रीवत्सराजोऽप्याह—

लोकाश्चतुर्दश महेन्द्रमुखाश्च देवा
मूर्तित्रय मुनिगणाश्च वसिष्ठमुरयाः ।
सद्यो भवन्ति न भवन्ति समस्तमूर्ते-

रुन्मीलनेन तव देवि निमीलनेन ॥” (पृ० २२१)

इत्येव वत्सराजविरचितस्य कामसिद्धिस्तोत्रस्योल्लेखो विद्यते । नेपालस्थवीरपुस्तकालये
वर्ततेऽशेषकुलवल्लरीमातृका । तस्या मातृकायामादितश्चतुर्थपत्रस्य निरङ्कुपृष्ठपर्यन्त महाराजा-
धिराजविद्याधरचक्रवर्तिवत्सराजविरचिता वामकेश्वरीस्तुतिर्दृश्यते । तत्रान्त्रेष्टव्य एष श्लोक ।

विरूपाक्षपञ्चाशिका

विरूपाक्षपञ्चाशिकावचनानि महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ५४, ७३, ७६, ७७, १२४,
१३६) वामकलाविलासटीकाया चिद्वल्लया (पृ० ४, १५, १७, ३१, ४३, ६८) च समुद्ध-
तानि सन्ति । एष ग्रन्थ सर्व्यास्वस्त्रिनेन्द्रसस्कृतग्रन्थमालाया प्रकाशितः । ग्रन्थस्यास्य
वैशिष्ट्यमनेनैव प्रतीयेत यदेव शिवपुराणे—“श्रीविरूपाक्षनिर्मिते । शास्त्रे पञ्चाशिके”
(६१११४४) इत्येवं स्मृतः ।

श्रीकण्ठसंहिता

पृथङ्मन्त्रः पृथङ्मन्त्री न मिद्वथति कदाचन ।
 ज्ञानमूलमिदं सर्वमप्यथा न प्रसिद्धयति ॥
 आदिमान्तिमहीनास्तु मन्त्राः स्युः सरदश्रवत् ।
 गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्य च वेदयेत् ॥

श्लोकानिमौ श्रीकण्ठसंहिताया इत्युजुविमर्शिन्यामुक्तम् । श्रीकण्ठीयसंहितेति स. ग. पाठ ।
 शिवमूर्तविमर्शिन्यामन्त्य प्रथमं श्लोकः श्रीकण्ठीयसंहितास्य इत्युक्तम् (पृ० ४८),
 स्रवचिन्तामणिविबुधो (पृ० ९३) तु श्रीकण्ठसंहितास्य इति । अत्रत्याः श्लोकास्तन्नालोत्-
 विवेक-स्वच्छन्दोद्योत-नेत्रोद्योतादिषु दृश्यन्ते ।

श्रीपराक्रम.

योगिनीहृदयदीपिकाया श्रीपराक्रम्या श्लोका दृश्यन्ते २४५, २५४, २६३ पृष्ठेषु ।

संकेतपद्धतिः

अर्धरत्नावल्याम्, ज्ञानदीपविमर्शिन्याम्, योगिनीहृदयदीपिकायाम्, सौन्दर्यलह्याः
 मोभाग्यवर्षेनीन्याव्याया च संकेतपद्धतिवचनानि बहुधा उद्धृतानि । अत्रत्यानि बहूनि वचनानि
 शिवानन्देतामियुक्तवचनरत्नेन पूजोत्तमपदित्यादिनोपनिषद्दोषणत्वेन च निर्दिष्टानि स्वकीयाया-
 म्भुविमर्शिन्याम्, विद्वन्म्या नटनान्देन (पृ० ३५) श्वागमवचनत्वेन । ज्ञानदीपविमर्शिन्या
 विज्ञानन्देन यथा गर्भसवदुक्तादयः स्तुता, तर्मेवापि गर्भेशादीनां स्तुतिपरा श्लोका दृश्यन्ते ।
 अन्येषामप्यत्रत्यानां गर्भेषां वचनानां परीक्षणैर्नदमेवावसीयते यदेष पद्धतिग्रन्थः केवलं हादि-
 रिचानुयायिना मनीषिणा विरचित इति, यो हि पञ्चासनानां पद्धतिकाराणां व्याख्याकाराणां
 च साम्प्रदायिकसार्धपरिज्ञानाय प्रभावमवलम्बनमासीत् । इत् । साम्प्रतमेव ग्रन्थो नोपलम्पते ।
 ग्रन्थस्यास्य परिमाणेऽवधानव्यमन्वेपगदविमिद्विद्विः ।

अकारस्य चिरो रीदो वन्य वामा प्रकीर्तिता ।

अम्बिका बाहूरिपुता ज्यष्टा चैवायुध स्मृता ॥

इत्येव संकेतपद्धतिस्य श्रीकण्ठनालोत्तमविवेकेऽपि (भा० २, पृ० ८०) दृश्यते । अत्रत्य
 एव विषयो बाहूनायगूत्रवृत्तो (पृ० १६-१७) विद्यते ।

स्वेच्छारिमावितानन्त्रगद्विमवितानवत् ।

नीमि शक्तिमहापठ शिवशक्तिप्रसाधयम् ॥

इत्येव भृशुविमर्शिन्या (पृ० ११) विद्वन्म्या (पृ० १२, २२) च ममुद्धतः श्लोकः
 गतनन्देर्मेद्व्यवहारमिति यय गमात्पयात् । अनन्त श्लोकेन गह विद्वन्म्या द्वितीय एष
 श्लोको दृश्यते—

अखण्डितस्वभावोऽपि विचिन्ना मातृकल्पनाम् ।

स्वहृन्मण्डलचक्रे य प्रथयेत्त नुम शिवम् ॥ (पृ० १२) इति ।

एवमेव—

अनेककोटिभदैस्तु गदित त्रैपुर मह ।

तन्मध्ये तु परा दीप्ता महात्रिपुरसुन्दरी ॥

प्रोत्कीलन विधायास्या देवदेवेन दर्शितम् ।

चतुर्विंशतिसाहस्रे रससारकसङ्गके ॥ (पृ० १०७-१०८)

इत्येवमृजुविमर्शिन्यामभियुक्तवचनत्वेनोद्धृताविमावपि श्लोकी तत्रत्यावेव स्याताम् । अत्रत्य प्रथम श्लोकश्चिद्वल्ल्यामपि (पृ० ५५) दृश्यते । यावदुपलब्धानामस्य श्लोकानां सग्रहोऽन्यत्र विधास्यते ।

साम्बमिश्र

ऋजुविमर्शिन्याम्—“या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती” (पृ० २२९) इत्येता-
वानश साम्बमिश्रकृतेरुद्धत । एष च साम्बपञ्चाशिकाया पञ्चमश्लोकस्य प्रथमश्चरणो वर्तते ।
क्षेमराजाचार्यकृतया विवृत्या सह साम्बपञ्चाशिका निर्णयसागरमुद्रणालयत प्रकाशिता ।
अन्यया कयाचन टोक्या सहैष ग्रन्थस्त्रिवेन्द्रसस्कृतग्रन्थमालायामपि प्रकाशितो विद्यते ।

सिद्धनाथपाद

सिद्धनाथपादस्य श्लोका अर्धरत्नावल्या (पृ० ४१, १३४, १७१, २०५, २६८-२६९)
दृश्यन्ते । अत्रत्यौ २६८-६९ पृष्ठस्यौ श्लोकावृजुविमर्शिन्या (पृ० २६८ ६९) ज्ञानदीपविमर्शिन्या
(पृ० ३२ ख) चापि दृश्येते । शिवसूत्रविमर्शिन्याम्—

धयेत् स्वातन्त्र्यशक्तिं स्वा सा श्रीकाली परा कला । (पृ० ९२) ।

इत्येष श्लोकार्धं श्रीनाथपादानामुद्धृत । श्रीनाथपादा इमे सिद्धनाथपादतो भिन्ना अभिन्ना वेति
परीक्षणोपमास्ते । एवमेव स्पन्दप्रदीपिकाया (पृ० ४) योऽभद्वारिकाकृत् सिद्धनाथ स्मर्यते,
तद्विषयेऽपि मन्तव्यम् ।

सिद्धामतम्

सात्र कुण्डलिनी बीज जीवभूता त्रिदात्मिका ।

तज्ज ध्रुवेच्छोन्मेपाह्य त्रिक वर्णास्तित पुन ॥

इत्येष श्लोक सिद्धामतस्येत्यूजुविमर्शिनीवार । अस्य ग्रन्थस्य सिद्धान्तमतमिति नपुस्तके नाम,
ओडामरमिति खपुस्तके, सिद्धामृतमिति शिवसूत्रविमर्शिन्याम्, सिद्धयोगीश्वरीमतमिति तन्त्रा-
लोके । सिद्धयोगीश्वरीमतं चतुष्पष्टितन्त्रेषु परिगणितम्, तन्त्रालोके च बहुश स्मृतम् । अतो
ग्रन्थस्यास्म्यतदेव नाम वास्तविकम् । सिद्धामतमिति मतमिति वा तस्य सक्षिप्तं नाम ।
गिद्धातन्त्रनाम्नाप्येतत् स्मर्यते । त्रिवशास्त्रस्य प्रधानतमेषु तन्त्रालोके विवेकस्मृतेषु (भा० १,

पृ० ४९) मिद्धा-नामक-मालिन्यारयेष्वन्यतमदेतत्तत्रं परिगण्यते । नानाग्रन्थेषूपलभ्यन्ते वचास्यस्य । नेपालपुस्तकालये मिद्धयोगीश्वरलग्नमुपलभ्यते । तत्रान्वेषणीयानि तानि ।

सोमशान्मुग्रन्थ

ज्ञानदीपविमर्शिन्या विद्यानन्दनाथेन पवित्रारोपणपद्धत्याम् (पृ० ३४ ख)—“सौवर्णं राजत ताम्रं कृतादिषु ययात्रमम्” इत्यादि “सादास्य सर्वदेवादच त्रमेण नवतन्तुषु” इत्यन्त-सोमशान्मुग्रन्थं समुद्धृतम् । इमे च श्लोका सोमशान्भुविरचितत्रमंकाण्डनामावल्या (पृ० ४२) समुपलभ्यन्ते । एवमेव—“स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे” इत्यादिकं ऋजुविमर्शिन्यामाचार्यवचनत्वेनोद्धृतः श्लोकोऽप्यत्रैव (पृ० ५५) दृश्यते । एष ग्रन्थो द्वाभ्यां मस्यानाभ्यां प्रकाशित उपलभ्यते ।

स्वच्छन्दमग्रह

योगिनीहृदयदीपिकाया महास्वच्छन्द महास्वच्छन्दसग्रह स्वच्छन्दभैरव स्वच्छन्दसग्रह इति चत्वारो ग्रन्था पृथक् पृथगुद्धृता । स्वच्छन्दतन्त्रं मुद्रितमुपलभ्यते । तत्र महास्वच्छन्दस्य स्वच्छन्दभैरवस्य च वचनानि दृश्यन्ते, महास्वच्छन्दसग्रहस्य स्वच्छन्दसग्रहस्य तु प्रायो न । “भैरवागमेषु दक्षिणस्रोतं नमुत्थेषु स्वच्छन्दचण्डत्रिदिशोभैरवादिषु” (१०।११०) इति नेत्र-तन्त्रोद्योतवचनाधारेण स्वच्छन्दतन्त्रमेव स्वच्छन्दभैरवमित्युच्यते, तस्य दक्षिणस्रोत-समुत्थत्वेन भैरवागमत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । महास्वच्छन्दवचनस्य स्वच्छन्दतन्त्रे समुपलभ्यतेऽपि तस्य भिन्नत्वामिन्नत्वविषये न किमपि वक्तुं साम्प्रतं शक्येत । महास्वच्छन्दसग्रह-स्वच्छन्द-सग्रहयोः पृथक्त्वापृथक्त्वविषयेऽपि तथा । स्वच्छन्दसग्रहस्य भूयांस वचानि योगिनीहृदय-दीपिकाया वानिचनान्यापि च दृश्यन्ते । आगमिकयोगज्ञानस्य विशिष्टस्यास्य ग्रन्थस्य न वापि मातृकाऽस्माकं द्योचरीभूता, न च कामुचिदपि मातृकामुच्यते तस्योत्प्रेषो दृश्यते । नितान्तं महत्त्वपूर्णोऽयं ग्रन्थाज्जदयमेवान्वेषणीय आगमिकयोगदर्शनयोरनुसूलन-परायणमनीषिणि ।

हमनिर्णयो हमभेदो वा

घाघ कास्य तथा घण्टा वीणा वेणुश्च वासकम् ।

दुन्दुभिं सङ्घपापञ्च नवमं निर्दिशेपवम् ॥

एष श्लोको हगनिर्णयस्यैतपर्यन्तनावत्यामुक्तम् (पृ० ३६) । अथ क.भ.पुस्तकयोर्ग्रन्थस्य हमनिर्भेद इति सज्ञा, छपुम्नेत्रे तु हमभेद इति । हमभेदस्या वचनं शाक्ता महावंमञ्जरी-परिमते (पृ० ६, ५७, ११९) दृश्यते । हमभेद एव हमनिर्णय, भिन्नो वैष ग्रथ इति साम्प्रतं नैव वक्तुं शक्येत ।

हमपारमेश्वरम्

“मा शक्तिन्तु” इत्यादि “निष्कौत्तितात्मनी” इत्यन्ता हमपारमेश्वरस्या श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ० ११०) अर्धरत्नावल्या (पृ० ११४-११५) चिद्रत्त्या (पृ० ३९)

च समुपलभ्यन्ते । अत्र हादिविद्यायाः समुद्धारादेव न प्रमाणीकृतो भास्कररायेण (नि० से० पृ० ६५) कादिसम्प्रदायानुयायिना । अत्रत्या चतुर्थी 'चइक्तिर्योगिनीहृदयदीपिकायामप्युद्धृता (पृ० १५८) । नेमोद्योते (भा० २, पृ० १२२-२३) क्षीमराजेन—

सर्वार्चनं स्थण्डिले स्यान्न च तत्राधिवासनम् ।

इत्युपक्रम्य "निष्कलः सकलः" इत्यादि "बीजाभिख्यासमन्वितम्" इत्यन्तं हंसपारमेश्वरं समुद्धृतम् । स्वच्छन्दोद्योतेऽपि—

शिवशक्तिरमोघेयं कर्तरी परिकीर्तिता । (भा० ४, पृ० ८१)

इति श्लोकार्थोऽत्रत्यो दृश्यते । स्पन्दप्रदीपिकाया च—

पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला मन्त्ररूपिणः ।

शोषुम्णेऽध्वन्युच्चरिताः पतित्वं प्राप्नुवन्ति ते ॥ (पृ० ३३)

इति तत्रत्यः श्लोकः स्मृतः ।

एतावता ग्रन्थपरिचयप्रपञ्चः प्रदर्शितः । अथ वामकेश्वरशास्त्रसारेभूते नित्यापोडशिकाण्यस्याद्ये गणेशोत्थादिके सूत्रे सूचिताना विपद्याणां प्रतिपादनाय प्रथमं तन्त्रशास्त्रावतारक्रमस्तद्वैशिष्ट्यं तच्छास्त्राप्रशाखाश्च विविच्यन्ते ।

तन्त्रशास्त्रावतारक्रमस्तद्वैशिष्ट्यं च

भारतीये वाङ्मये निगमागमशब्दो बहुलप्रचारी । वैदिकवाङ्मयमभिलक्ष्य प्रवर्तते निगमशब्दः, तान्त्रिक च वाङ्मयं गूढवत्षागमशब्दः । नह्ययमैकान्तिको नियमः, शतृंहरि-प्रभृतिभिरागमपदस्य निगमार्थेऽपि प्रयुक्तत्वात् । अथापि परवर्तिनि काले न केवलं दशाष्टदशवस्वष्टभेदभिन्नेषु शैवीरौद्रभैरवागमेषु, वैष्णवाद्यागमेष्वपि प्रायुज्यत स शब्दः । तन्त्रशब्दोऽपि तत्समानार्थक एव, वैष्णवाद्यागमेषु लक्ष्मीतन्त्र-पाद्यतन्त्र-पारमेश्वरतन्त्रप्रभृति-ग्रन्थदर्शनात् । एवं सत्यपि वैष्णवेषु शैवेषु चागमशब्द, शास्त्रेषु शौद्धेषु च तन्त्रशब्दो बाहृत्येन प्रयुज्यते । एवं चागमतन्त्रशब्दानिलप्यस्य वाङ्मयस्य निगमशब्दबोध्यावाङ्मयापेक्षया वेनापि वैशिष्ट्येन भाव्यम् ।

महाभारते नारायणीयोपाख्याने—

सांख्यं योगः पाश्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नामामतानि वै ॥

(शान्ति० मोक्ष० ३४९, ३५४)

इति श्रूयते, "स्वर्णप्रमाणान्येतानि न हातव्यानि हेतुभिः" इत्यादिना च तेषां प्रामाण्यमङ्गीक्रियते; तथापि भगवता वादरायणेन ब्रह्ममुन्नतकंपादे वेदवाह्यशौद्धजेनमतेः सह मतानामेतेषां

मवैदिकत्वं संप्रासाधि, व्याख्यातं च तथैव शङ्करभगवत्पादैः । “विरोधे त्वनपेक्ष स्यादसति त्वनुमानम्”, “हेतुदर्शनाच्च” (१।१।३-४) इति जैमिनिसूत्रद्वयं व्याचक्षाणाः कुमारिलभट्टपादा अपि साख्ययोगपाश्चरात्रपाशुपतशाक्यनिर्ग्रन्थमत्तानामवैदिकत्वमाचक्षीरन् । परवर्तिनि काले यामुनाचार्यप्रभृतिभिः पाश्चरात्रादितन्त्राणा वैदिकत्वसाधने यद्यप्यायस्तम्, “त्रयी साख्यं योगः पशुपतिमत वैष्णवमिति” (श्लो० ७) इतिमहिम्नस्तोत्रदिशा प्रस्थानभेदमाश्रित्य धर्मशास्त्रनिबन्धकारैर्भास्करैरायप्रभृतिभिश्च यद्यपि स्मृतिसतत्त्व तन्त्राणामङ्गीक्रियते, तथापि तेषु तेषु तन्त्रेषु वेदानामधरशासनत्व ख्याप्यमान वादरायणकुमारिलशङ्कराद्युक्तिर्भव परिपुष्पाति ।

भगवतो बुद्धस्य महावीरस्य च प्रादुर्भावसमयेऽत्र नानादृश्यः प्रभृता आसन्, परवर्तिनि काले वा प्रादुर्भूताः । ताश्च वेदानुवर्तिन्यः, वेदविरुद्धा, स्वतन्त्राश्चेति विभागत्रयेषु संग्रहीतु मूसाकाः । वेदविरुद्धा दृश्यः सौगताना निर्ग्रन्थाना च, स्वतन्त्राश्च साख्य-योग-पाश्चरात्रादि-विदाम् । भगवद्गीतासून्मिपितया भारतीयदर्शनाना समन्वयात्मिकया दृष्ट्या महाभारते पुराणेषु स्मृतिषु तन्त्रेषु निबन्धग्रन्थेषु च प्रस्थानभेदाधिकारिभेदमुखेन विरोधः प्रक्षीणता-मानायि दृष्टीनामेतासाम् । भगवता शङ्कराचार्येण माहेश्वरा भागवताश्च वेदवाह्यत्वेन प्रत्याख्यायन्त, किन्तु शंवा- पाश्चरात्रिकाश्च साम्प्रत वेदाना प्रामाण्यमुखेनैव प्रवर्तन्ते । अत्र हेतुरयमेव यत्ता स्वतन्त्रा दृष्ट्यो गच्छता कालेन स्वस्थातन्त्र्य परिहाय शनैः शनैर्वेदकुशि-निशिता अभूवन् ।

तान्त्रिकीषु वैदिकीषु च दृष्टिषु वर्तन्ते बहुविध वैभिन्न्यम् । वाक्चतुष्टयात्मकस्य सन्दर्भरूपेण उपासनं पदध्वमुधेन जगत्प्रपञ्चसर्जनप्रविलापनं च तान्त्रिकदृष्टीनामेक वैशिष्ट्यम् । शास्त्रेषु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारप्रयुक्त वैभिन्न्यमपि तत्र जागततराम् । यद्यपि व्याकरणागमेषुपि सन्दर्भरूपेण उपासनं श्रूयते, वर्तन्ते च वाक्चतुष्टयप्रतिपादिका श्रुतिः—“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि” (ऋ० १।१६४।४६) इत्यादिका, श्रूयते च—“अकारः सर्ववर्णाग्रः...अनयो साम-रस्य तत्परस्मिन्नहमि स्फुटम्” इत्यादिसकेतपद्धतिविवृतोऽयं—“अ इति ब्रह्म तत्रागतमह-मिति” (ऐ० आ० २।३।८), “अकारो वै सर्वा वाक्” (ऐ० आ० २।३।६), “छन्दःपुरुष इति यमवोचामाक्षरसामान्नाय एव तस्यैतस्याकारो रसः” (ऐ० आ० ३।२।३), “वाचीमा विदवा भुवनान्यविता” (तै० ब्रा० २।८।८।४), “वागक्षर प्रथमजा ऋतस्य” (तै० ब्रा० २।८।८।५), “अनाहृतशीर्ष्णी वाग् जुषाणा सोमस्य तृष्यतु” (तै० स० ३।२।५।१) इत्यादि-

१. परिवस्यारहस्यप्रज्ञाने, पृ० ७

२. इष्टध्यानि—“उत्तमाः पश्चरात्रस्या मध्यमास्तु त्रयीमयाः” (२।२।३६) इति लक्ष्मीतन्त्रे, “सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम्” (२।७) इति कुलाशंके, “विदान्द्वैव ततो वामं ततो दक्षं तत कुलम्” (पृ. १९) इत्यादीनि च परात्रिनिकाव्याख्याविद्युत्तानि ध्वनानि ।

ध्वारण्यकब्राह्मणसहितावचनेषु, तथापि षडध्वमुखेन शब्दब्रह्मण प्रपञ्चो यथा दृश्यते तन्त्रेषु न तथा वेदेषु । वेदाध्ययनादिषु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारो नैवाङ्गीक्रियते । तन्त्रेषु तु वर्तते सर्वेषामधिकारः ।

अत्रैवमैतिहासिका विवेचयन्ति—भिन्नप्रकृतिकमेतच्छास्त्रद्वय वैदिक तान्त्रिक चेति । सिन्धुसभ्यताचिह्नानां शिवलिङ्गवृषभयोगिप्रभृतीनां वेदेष्वदशनाद् वैदिकसभ्यतातो भिन्ना तत्र काचन सभ्यताऽवर्तते । तत् प्रावर्तते तान्त्रिकी धारा । वैदिकसभ्यतया सजातेऽस्या सपक्व प्रकृतिपुरुषयोरिव घर्माणां संक्रमस्तत्र समजायत । अस्यामेव प्रक्रियायामथर्ववेदे तान्त्रिक कर्मकाण्डम्, यजुर्वेदे च तान्त्रिक शिवो रुद्ररूपेण प्रतिष्ठातमलभत । अथर्ववेदस्य प्रामाण्यविषये न्यायमञ्जरीकारो जयन्तमदृस्तकर्तानाश्रयते । वेदेषु त्रयोशब्दप्रयोगोऽप्यथंगर्भः । एव च वैदिकी तद्भिन्ना चेति सस्कृतिद्वयमत्र प्रचलदासीत् । एकत्र विशिष्टानामेवापरत्र साधारणानामपि जनानां प्रवेशोऽधिकारश्च स्वीक्रियते स्मेति ।

यद्यपि सभावनामात्रमेतत्, तथापि वादरायणकुमारिलवाङ्मुराचार्यवचनेस्तन्त्रशास्त्रेषु तत्र तत्र परिदृश्यमानाभिर्वेदविषयिणीभिरुक्तिभिश्च स्पष्टमेतावत्परिज्ञायते यद् यद्यपि षोडशहंतवनेताभिर्दंष्टिभिः सर्वथैव वेदप्रामाण्यं प्रत्याख्यातमथापि कियताऽप्यशेन लोकसग्रहाय वाऽप्यस्मै वा कस्मैचित्प्रयोजनाय तत्परित्यक्तमेव । वेदविरुद्धा अप्येता दृष्टयो भारतीये समाजे समानिता अभूवन् । दक्षिणे भारते आळवारादीनां परम्परासु, उत्तरे च भारते सिद्ध नाथ-सन्तप्रभृतीनां वचनेषु स ज्ञानप्रवाहो निर्वाध प्रवहति साम्प्रतमपि ।

वेदवन्मन्यते दृष्टीनामासामप्यपौरुषेयत्वमेव । ब्रह्मा पूर्वरूपस्थितान् वेदान् स्मरति, तन्त्राणि च तानि तानि शिवनारायणबुद्धप्रभृतिभिर्ऋषिमुनिपरम्परासूपदिश्यन्ते । ऐतिहासिकास्तु नैतदङ्गीकुर्वन्ते । कालक्रमेण तन्त्रशास्त्रं नानाशाखाप्रशाखानु प्रावर्ततेति वर्तते तेषां सिद्धान्तः ।

तन्त्राणां शाखाप्रशाखा.

सिद्धान्ते भूततन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे ॥

भैरवे च तथान्येषु पशुपाशुपतादिषु ।

विष्णुतन्त्रे च वीढे च तथा दिक्पालदसने ॥ (२।२२-२३)

इत्यजितागम क्रियापादे,

गाण्ड भूततन्त्रं च भैरवं वामतन्त्रकम् ॥

वापाल पाश्चरात्रं च लाकुली कुलशास्त्रकम् ।

१. एतच्च—“अस्यां च पूजायां सर्वजातीनामधिकारः” (पृ० २२३) इत्यादिना सन्दर्भेण भास्कररायेण सौभाग्यभास्करे प्रतिपादितम् ।

तन्त्रं पाशुपत ॥
..... बौद्धमार्हतं मतमेव च । (११११/११२)

इत्यत्रिंशत्तन्त्रमभूमिकाधृतकामिरागमे,

सैव चतुर्विधं ज्ञेयं शब्दं पाशुपतं तथा ।
सौमं लाकुलमित्येते चतुर्भेदाः प्रकीर्तिताः ॥ (२६।५८)

इत्यत्रिंशत्तन्त्रमभूमिकाधृतपूर्वकारणागमे,

गारुडे भूततन्त्रे च चाण्डिकायानेषु सर्वतः ॥
.....
सौमले चैकवीरे च नयके त्रिकभेदतः ॥
समभेदे च देव्यान्त्ये दुर्गास्थे विन्ध्यवासिनि ।
चण्डिकायाम् चतुष्के च स्वयम्भूत्ये महेश्वरे ॥
प्रावप्रतिष्ठितरूपे वा ऋषिमानुषयोजिते ।
आयुधे विविधे चैव विद्यापीठेषु सर्वतः ॥
सर्वेनाल्लतन्त्रेषु नागेषु दामिडेषु च । (१३।३८४२)

इति नेत्रतन्त्रे,

शैववैष्णवदीर्गाङ्गाणपत्येन्दुमभेदः ।
मन्त्रैर्विशुद्धचित्तम् कृत्स्नज्ञानं प्रकाशये ॥ (२।२९)

इति कुलाण्डे च तन्त्राणां त्रिविधा भेदा दरीदृश्यन्ते । सर्वानर्थान् भेदोपभेदान् परिहायाथ
केवलं शैवशाक्तनन्त्राणि चर्चयिष्यन्ते । एतेष्वपि—

१. चतुर्विंशत्तन्त्रं शंका अस्माभिः "सिद्धपुराणीय दर्शनम्" इत्याख्ये निबन्धे व्याख्याता ।
दृष्टव्यम्—पुराणपत्रिका, व. ७, अ० १, पृ० १६२-१६५
२. "यामले इति ब्रह्मयामलरत्नयामलादी, एकवीर इति परात्रीशिकामतर्जिनिकादी, नयक
इति नयात्मचक्रादी, त्रिक इति पदार्थनयनेषु, समभेदे चेति समविषयाख्येषु मतनयनेषु,
देव्याख्ये इति महाघोराजयादिभेदेषु, विन्ध्यवासिनीत्येतदाख्यदेवताप्रतिपादके, चण्डिकायाम्
चतुष्के इति दक्षिणवामश्रोत्रमि तसद्वैवतावनुष्ठयारक्षणप्रतिपादिनि" इति नेत्रतन्त्रोद्योते ।
३. इन्दुमभेदं जैतदर्शनम् (सौ० भा० पृ० १९४) ।
४. प्रसङ्गैर्निम्नम् "तन्त्रानांः स्तब्धेन आनं देवर रिताञ्जन एष्ट लिट्टरेचर" इत्याख्यस्य
ग्रन्थस्य शोधितान्तरणचक्रनिर्दिष्टस्य ५०-५८ पृष्ठाणि दर्शनाह्वानि ।

वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततः कुलम् ।
ततो मतं ततश्चापि त्रिक सर्वोत्तम परम् ॥ (पृ० ९२)

इति परात्रिंशिकाव्याख्योद्धृतवचनतः,

वाममार्गाभिपित्तोऽपि देशिकः परतत्त्ववित् ।
संस्कार्यो भैरवे सोऽपि कुले कौले त्रिकेऽपि स ॥ (पृ० ९२)

इति तत्रैवोद्धृतनिशाचारवचनतः,

सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णव परम् ।
वैष्णवाद्दुत्तम शंभु शंभोर्दक्षिणमुत्तमम् ॥
दक्षिणाद्दुत्तम वाम वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्ताद्दुत्तम कौल कौलात् परतरं नहि ॥ (२।७ ८)

इति कुलार्णववचनतश्चाधरोर्ध्वोभावः प्रतिपाद्यते ।

तदेव तरतमभावेन स्थितानामेषा तन्त्राणा त्रिविधो विभागो दृश्यते । तत्र 'यम' स्रोतोविभागः, अपर पीठविभाग, तृतीयश्राम्नायविभाग इति ।

त्रिलोतोविभाग

तेषु स्रोतोभेदः प्रथमतस्त्रिविधो दृश्यते,

वामदक्षिणसिद्धान्तस्त्रिविध शुद्धशैवकम् ।
मूलावतारतन्त्रादि शास्त्र यद्वामशैवकम् ॥

१. वामशब्दार्थस्तन्त्रालोके (१५।२७९) तद्विषये च व्याख्यातः । वामपदस्यात्र पृथगुपादानात् कुलकौलमते इतो भिन्ने । "वेदशैववामकौलत्रिकादेः" (पृ० २२) इत्यस्मिन्नृतु-विमर्शनीयचनेऽपि वामकौलमतयोः पार्यक्यमेव ।

२. अत्र कुल कौलशब्दयोः पृथगुल्लेखेन मतद्वयमेतदिति ज्ञायते । अत्र—

होत्रो दीक्षा तु सिद्धान्ते तन्त्रे धोजनिष्ठा स्मृता ।
त्रिके समावेशयती कुले स्तोमार्त्तिका मता ॥
सामरस्यमयो कौले दीक्षा पञ्चविधोदिता ।

इति तन्त्रालोकविवेक (भा० ८, पृ० १८२) धृतवचनमेतत् कुलकौलमतयोर्भिन्नरूपयोष्यति ।

३. शंभुशब्देनात्र धनुर्षा विभक्त्येण शंभुदर्शनेषु शंभुसिद्धान्तभिन्नस्य विभागत्रयस्य परामर्शः ।

४. डा० प्रबोधचन्द्रबागधीमहोदयेन "श्टकीम इमं तन्त्राज" (पृ० ३) इत्यत्र विभाग-त्रयमेतत् प्रतिपाद्यम् ।

स्वच्छन्दादीनि तन्त्राणि दक्षिणं शैवमुच्यते ।

वामिकादीनि तन्त्राणि सिद्धान्ता इति क्रीतितः ॥ (२६।५९-६०)

इत्यजितागमभूमिराप्तपूर्वकारणागमवचनात्, “वामदक्षिणसिद्धान्तभेदप्रयविभेदतः” (१६।२) इति नेत्रतन्त्रापराम्भिवमृत्युञ्जयमट्टारकवचनान्त्व । शिव एव सदाशिव-भैरव-सुम्बुरुहपधारी सिद्धान्त-वाम-दक्षिणस्रोतसामुपदेष्टेति नेत्रतन्त्रत एव ज्ञायते । सिद्धान्तशिक्षामणौ तु शंका-गमश्चतुर्धा व्याख्यातः—

शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकम् ।

सप्तमातृपरं मिथं सिद्धान्तं वेदसम्मतम् ॥ (५।११)

एतच्च वचनं पूर्वोक्तं कारणागमवचनमुपोद्बलयद् मिथ्याख्यं चतुर्थं विभागं प्रतिपादयति । डा० वागचीमहोदयैर्भैरवस्रोतश्चतुर्थत्वेन परिगणितः । अजितागमभूमिनाया च कापाल-काला-भुरा-अधोरादयो वामभेदे, स्वच्छन्दभैरवादिद्विनवतिशैवागमाश्रितं त्रिकमितिं सञ्चितं कश्मीर-शैवदर्शनं च दक्षिणभेदेऽन्तर्भावितम् । अमयत्र मूलं गृह्यम् । “भैरवागमेषु दक्षिणस्रोत-समुत्पेषु स्वच्छन्दचण्डविगिराभैरवादिषु” (भा० १, पृ० २२५) इति नेत्रतन्त्रोद्योते क्षेमराजो भैरवागमानां दक्षिणस्रोतोऽनुवर्तित्वमेव प्रदर्शयति । कापाल-कालामुक्त-अधोरादीनि तन्त्राणि त्रिकशास्त्रं च भिन्नान्येव । नहि तानि शुद्धशैवविभागे क्वापि परिगणितानि । त्रिकदर्शनं च तदनुयायिभिः सर्वत्र पृथगेव पर्यगम्यत । माम्प्रतं तन्त्राणां वामदक्षिणमार्गभेदेन द्विविधो विभागः प्रचलितो ऽप्यते । तदनुदृश्य यथाकथञ्चिदेतत्समाधातुं शक्यते ।

पञ्चस्रोतोविभागः

नेत्रतन्त्रे “पञ्चस्रोतोविभिभिर्ग्रम्” (१९।३३) इत्यत्र पञ्च स्रोतासि सूचिनानि, परिगणितानि च तानि मृगेन्द्रागमं चर्थापादे—

१. तुम्बुरोश्चतुर्मुखेभ्यो विनिर्मुक्तानि शिरस्येद-विनाशित-संभोह-नयोत्तराणि तन्त्राणीति, योगवासिष्ठ (निर्वाण, १।१।२३-२६) प्रामाण्याच्च तुम्बुरुभैरवो शिवस्यावताराविति च डा० प्रबोधचन्द्रवागचीमहोदयाः प्रतिपादयति (स्टडोज इन द तन्त्राज, पृ० २, २२) । तुम्बुरो शिवावनारत्न नेत्रतन्त्रप्रामाण्येनापि (१।११) समर्थ्यते, किन्त्वत्र वाममार्गोऽपदेऽप्युत्त्व तुम्बुरोरुच्यते । कम्बुजसिलालेखे तु तुम्बुरोरेव चतुर्मुखेभ्यश्चतुर्णां शास्त्राणामवतार इति विधेयः ।
२. ‘शिवः सदाशिवश्चैव भैरवस्तुम्बुरुस्तथा’ (१।११) इति नेत्रतन्त्रे, “सिद्धान्तवाम-दक्षिणाशिक्षास्योक्तं” इति तत्रैवोद्योते ।
३. स्टडोज इन द तन्त्राज, पृ० ३
४. अत्र “वामावर्तनं पूत्रपते” (१।१७६) इत्यत्रयो नित्याधोऽदिकाणवसेतुबन्ध- (पृ० ८९-९०), ललितासहस्रनामस्त्वितस्य ‘सव्यापमव्यमार्गस्था’ (श्लो० २२०, पृ० १८१-१८४) इति नाम्नः सौभाग्यभास्करव्याख्यानं चेति भास्कररायस्य ग्रन्थप्रथमश्लोकनोदयम् ।

स्रोतासि कामिकाद्यूर्ध्वमसिताङ्गादि दक्षिणम् ।
समोहाद्युत्तर प्राच्य श्रोतलादि मुविस्तरम् ॥
आप्य चण्डासिधारादि चण्डनाथपरिग्रहम् । (१३५-३६)

आप्य पश्चिममित्यर्थं ।

तन्त्रालोकविवेकधृतश्रीकण्ठधामणि दशाष्टादशभेदभिन्न शिवरुद्राभिषय ज्ञानमूर्ध्वमुखो-
द्गतमेवाङ्गीकृतम् । चतुर्विंशतिभेदो दक्षिणो मार्गं, चतुष्पष्टिरद्वयप्रधाना भैरवभदाश्च
दक्षिणवक्त्रनि सृता, तत्पुरुषवक्त्रतोऽष्टाविंशतिभेद गारुड तन्त्रम्, पश्चिमतो भूततन्त्राणि च
नि भूतानीति तत्रोक्तम् । वामदेवमुखात्तु यज्जात तत्तत्र नोद्धृतम् ।

शतरत्नसप्रहोलेखनीधृतकामिकागमे—

सिद्धान्त गारुड वाम भूततन्त्र च भैरवम् ।

ऊर्ध्वपूर्वकुबेराप्ययाम्यवक्त्राद् यथाक्रमम् ॥

इति दृश्यते । व्याख्यात च तत्र—“ऊर्ध्वपूर्वकुबेरवरुणयाम्यसबन्धाद् मुक्तिप्रदसिद्धान्त सर्व-
विपहरणगारुड-सर्ववशीकरणवाम भूतप्रहनिवारकभूततन्त्र-शत्रुक्षयकरभैरवसज्जकम्” (पृ० ९) इति ।

अजितागमेऽन्यत्र च दशाष्टादशभेदभिन्ना. शंवा शैवागमा शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो
विनिर्गता इत्युक्तम् । तदयमजितागमस्य क्रम—

ऊर्ध्व(ईशान)मुखोद्भवाः—कामिक योगज चिन्त्य कारणम् अजित दीप्त सूक्ष्म सहस्रम् अशुभत
सुप्रभेद च ।

सद्योजातमुखोद्भवा—विजय पारमेश निश्चाय प्रोद्गीत मुपाविम्ब च ।

वामदेवमुखोद्भवा—सिद्ध सन्तान शर्वोक्त चन्द्रज्ञान विमल च ।

अधोरमुखोद्भवा—स्वायम्भुव वीर रौरव मकुट किरण च ।

तत्पुरुषमुखोद्भवा—ललितम् आग्नेय वातुल च ।

अन्यत्र तु—

ईशानमुखोद्भवा—प्रोद्गीत ललित सिद्ध सन्तान शर्वोक्त पारमेश्वर विरण वातुल च ।

१. द्रष्टव्यानि तत्रत्यानि ४०-४४ पृष्ठानि प्रथमभागस्य ।
२. चतुर्विंशतिभेद एव दक्षिणो मार्गो नान्यत्र क्वचित् विवृतो दृश्यते ।
३. मालिनीविजयवार्तिके (पृ० ३६-३८) तदनुवर्तिनि सन्त्रालोकविवेके च (भा० १, पृ० ३६-४१) शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो दशानां शैवागमानामष्टादशानां शैवागमानां चतुष्पष्टिसहस्राकानां च भैरवागमानामाविर्भावप्रकारो निरूपितः । एव च दिव्य परमभ्रष्टास्यै कविराजमहोदये “ताम्रिकु बाह्मस्य मे शाक्तदृष्टि” इत्यागमे स्वकीये ग्रन्थे (पृ० ४६-४९) स्पष्ट व्याख्यातस्तत एवावलोकनीयः ।
४. शैवागमप्रथमभागानुसंगिकामा एकादशं पृष्ठम्, हिन्दोविश्वकोशास्य पञ्चमे शण्डे ‘तन्त्र साहित्य’ इति शब्दस्य विवरण (पृ० २८०) च द्रष्टव्यम् ।

सद्योजानमुखोद्भवा — कामिक योगजं चिन्त्य कारणम् अजितं च ।

वामदेवमुखोद्भवा — दीप्तं सूदमं सहस्रम् अंशुमत् सुप्रभेदं च ।

अधोरमुखोद्भवा — विजय निश्चामं स्वायम्भुवम् अनलं वीरं च ।

तत्पुरपमुखोद्भवाः — रौरवं मकुटं विमलं चन्द्रज्ञानं धिम्बं च ।

इति ऋषोः दृश्यते । आगमानामेतेषा वक्तारोज्ज्वलकारः श्रोतारश्च, श्लोकसंख्या, २०७ संख्यानां उपागमाश्राजितागमेऽन्यत्र चोपवर्णिता । पाठभेदादिप्रदर्शनमुक्त्वा त इमे पाण्डिचेरीतो भुद्रितो रौरवागमप्रथमभागे चर्चितास्तत एवावलोकनीयाः ।

अनुस्रोतांसि

मृगेन्द्रागमे चर्यापादेऽनुस्रोतास्यष्टौ कथितान्येवम्— धैवम्, मान्नेश्वरम्, गाणम्, दिव्यम्, आचंम्, गौह्यरुम्, योगिनीकौलम्, मिदकौलं च । तत्र—

योगिन्यो लेभिरे ज्ञान मद्यो योगावभाउकम् ।

येन तद्योगिनीकौल नोस्तीर्णं ताम्य एव तत् ॥ (११४०)

इति योगिनीकौलक्षणम् । अन्येषा लक्षणानि तत एवावसेयानि । इति द्योतोविभागप्रपञ्चः ।

पाठविभागः

अधुना षोडशविभागः प्रदर्शयते । स च चतुर्विधः, विद्यापीठ मन्त्रपीठ-मुद्रापीठ-मण्डल-पीठभेदात् । ६० वाग्वीमहोदयेन ब्रह्मयामलस्य द्योतोनिर्णयाख्यस्य ३९ तमपटलस्याधारेणैव विभागः परिगणितः । विवरणं तु तत्र न दृश्यते । ब्रह्मयामलस्य मानुका नास्त्यस्माकं सविधे, अनोऽत्र विषये न विमर्शि विमेषेण वक्तुं पारयाम । अस्मिन्नेव त्रैग्येऽन्यत्रोद्धृतेभ्यो ब्रह्मयाम-मलत्रनेभ्य एतावदेव ज्ञापते मद्भरवाष्टकं यामलाष्टकं च विद्यापीठाद्विनिरगतम्, योगिनीकौल-योगिनीहृदय-मन्त्रप्राग्नि-अधोरेषी-अधोरेश्वरी-त्रीडाधोरेश्वरी-लाविनीकल्प-मारीचि-महामारी-उपविद्यागणतन्त्राणि विद्यापीठसंबद्धानि, वीरभैरव-चण्डभैरव-गुडकाभैरव-महाभैरव-महा-वीरेका मुद्रापीठसंबद्धा इति । जयद्रथयामल विद्यापीठसंबद्धमेवेति तत्पुष्पिकावाक्येभ्यो ज्ञायते । स्वच्छन्दोद्योतपृथे सर्ववीरे तु भैरवाष्टकं मन्त्रपीठात्मकमित्युक्तम् । स्वच्छन्दं चतुष्पीठं महातन्त्रमिति स्वच्छन्दतन्त्रमाह । एत वाचंमुपोद्बलयति तत्रैव स्वच्छन्दोद्योते गमूद्भनमेतत्सर्ववीरवचनम्—

१. स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ. ३ ।

२. तत्रंथ, पृ. १०४-१०५

३. स्वच्छन्दभैरवश्राद्ध. श्लोक उन्मत्तभैरवः । ण्यान्तराणि चत्वारि मन्त्रपीठं धरात्तने ॥
(भा० १, पृ० १०)

४. अनुष्पीठं महातन्त्रं चतुष्टयकलोदयम् ॥ (११५)

मुद्रामण्डलीतं तु मन्त्रपीठं तथैव च ।
विद्यापीठं तथैवेह चतुष्पीठा तु संहिता ॥ इति ।

अथैतन्नावलीधृतसंकेतपद्धतिग्रन्थे ओज्याण-पूर्णगिरि-जाठन्धर-कामरूपपीठानि क्रमशः आज्ञापीठ-
मन्त्रपीठ-विद्यापीठ-मुद्रापीठत्वेन व्याख्यातानि । किमेतेन नैतदुन्नेतुं शक्येत यदेतेभ्यश्चतुर्भ्यः
पीठेभ्य आविर्भूतानि तानि तानि तन्त्राणि विद्यापीठादिविभागेषु विभक्तानीति । तहि
पूर्वोद्धृतस्वच्छन्द-सर्ववीरवचनयोश्चतुष्पीठात्मकतन्त्रसंहिताप्रतिपादकयोः का गतिः ? महायं-
मन्त्ररीपरिमलवृत्तरणपूत्रे पीठचतुष्टयस्यास्य व्याख्यानमेवं द्रव्यते—

विद्येति मातृकापीठं तत् पाथिवमुदाहृतम् ।
मण्डलं कुण्डलीपीठं तदाप्यं परिकीर्तितम् ॥
मन्त्रसंज्ञं विद्यापीठं तैजसं तत् प्रकीर्तितम् ।
ज्ञानपीठं तु मुद्रास्यं तद्द्वामध्यं सुरेश्वरि ॥
परेच्छामुपसती व्योम पीठत्वेनेह नाद्यतम् । इत्यादि ।

अत्र हि पीठानां पापिवत्वादिकं प्रतिपाद्यते । विषयान्तरोपादानादेतदुपस्थितानां प्रश्नानां
समाधानाय भालम् । तन्त्रालोके स्थलद्वयमेतत्संबद्धमवलोक्यते । तत्रैकोनत्रिंशत्तिलके जय-
रसः—“इह विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलात्मतया चतुष्पीठं तावच्छास्यम् । तत्र मन्त्रमुद्रात्मनः
पीठद्वयस्य संप्रदाय उक्तः । इदानीमत्रैवावशिष्टस्य विद्यामण्डलात्मनोऽप्यस्य संप्रदायं निरूपयति”
(पृ. ११४) इत्यवतरणिकामाह । पूर्वोद्धृतस्वच्छन्दसर्ववीरवचनानुगुणमेतद्व्याख्यानम् । तेनैवं
प्रतीयते यद्यथा सिद्धान्ताद्यागमा ज्ञानक्रियाचर्यायोगप्रतिपादकास्तथैव दक्षवामकौलाद्यागमा
विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलाभिप्रायका इति । अग्रे च सप्तत्रिंशत्तिलके शास्त्रस्य पश्चस्रोतोमयत्व-
मभिधाय पीठचतुष्टयारमकत्वं न्यरूप्यते । उपसंहृतं चैवम्—

विद्यापीठप्रधानं च सिद्धयोगीश्वरीमतम् ॥
तस्यापि परमं सारं मालिनीविजयोत्तरम् । (३७।२४-२५)

अश्वामेधास्तस्य श्रोत्रोविभागवत् पीठविभागोऽप्यङ्गीक्रियते । अत्रैवं समाधातुं शक्यते
यत्कानिपन तन्त्राणि विद्यापीठादिषु कस्यचनैकस्यैव प्रतिपादकानि, अन्येषु च पीठचतुष्टय-
मत्र व्याख्यायत इति । विषयोऽप्यन्येषां ग्रहयामलादीनां प्राचीनानां तन्त्राणां संज्ञाते
प्ररासने विस्तरीमवेत् ।

आज्ञापविभागः

कृतीय आज्ञापविभागो विभागद्वयापेक्षया प्रसिद्धतर इति डॉ० बागर्षामहोदयाः ।

१. अत्रत्यानि २२०-२२२ पृष्ठाणि इष्टव्यानि ।

२. इष्टव्यम्—स्तोत्र इम द तन्त्रात्र, पृ० ३ ।

इमे चाम्नाया शिवस्य तत्पुरुष-सद्योजात-अघोर-वामदेव-ईशानाख्येभ्य पञ्च वक्त्रेभ्यो नि-मृता व्रमस पूर्व-पश्चिम-दक्षिण-उत्तर-ऊर्ध्वाम्नायपदमाजो विद्यन्ते । स एव दिविभाग-क्रमस्तन्त्रालोकेऽपि (१५।२०४-२०५) स्वीकृत । स्रोतोविभाग आम्नायविभागश्च शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो विनिर्गत इति नामभेद विहाय न कोऽपि भदोऽत्र दृश्यते, अथापि स्रोतोविभाग, शैवायमसमत, आम्नायविभागश्च शाक्तायमसमत इति वक्तुं शक्यते, स्रोतोविभागे शैवायमानाम्नायविभागे च शाक्तायमानामूर्ध्ववक्त्रोद्भवत्वस्य स्वीकारात् । कुलाणवेश्य कश्चन विशेष परिदृश्यते—

मन्त्रयोग विदु पूर्वं भक्तियोग च दक्षिणम् ।

पश्चिम वर्मयोग च ज्ञानयोग तथोत्तरम् ॥

पूर्वाम्नायस्य सक्तेताश्चतुर्विंशतिरीरिता ।

दक्षिणाम्नायसक्तेता पञ्चविंशतिरीरिता ॥

पश्चिमाम्नायसक्तेता द्वात्रिंशत् समुदाहृता ।

विदु पदात्रिंशदाम्नाये सक्तेताः श्रीमदुत्तरे ॥

ऊर्ध्वाम्नायस्य चैतानि न सन्ति कुलनायिके । (३।४२-४५)

नित्यापोडशिवार्णवे तु “चतुराशाकोशमूताम्” (१।१२) इत्यत्र चत्वार एवाम्नाया अङ्गीकृता । व्याख्यात त तथैव शिवानन्दविद्यान दाभ्याम् । अमृतानन्दादिग्रन्थेष्वपि तथैव दृश्यते । भास्कररायेण तु “ऊर्ध्वाम्नायस्यापि चतु पदमुपलक्षणम्” (से० पृ० २०) इति वदता पञ्चाम्नाया अत्राङ्गीकृता । बरिवस्यारहस्यप्रकाशे तु तेनापि—“अन्वया प्राग्दक्षिणपश्चिमान्वया उत्तरान्वयश्च । एत एव समयपदेनाम्नायपदेन च कथ्यन्ते” (पृ० २३) इत्येव चत्वार एवाम्नाया इति प्रतिपादितम् । अत्राम्नायविभाग समयपदेनान्वयपदेनापि व्याख्यात । दृश्यते चैतयो पदयो प्रयोगोऽमृतान्दादिग्रन्थेष्वपि ।

सौ दयलहर्षा “रसाम्नायमहमा” (१।१०) इति पदेन पञ्चाम्नाया सूच्यन्ते । “रसाम्नाया पञ्चाम्नाया पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तरा” (पृ० १७) इति व्याख्यात च वैवल्याधमेण । नेत्रतन्त्रोत्तरेऽपि—

१. कुलाणवेश्य—

मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नाया समुद्गता ।

पूर्वश्च पश्चिमश्चैव दक्षिणश्चोत्तरस्तथा ॥

ऊर्ध्वाम्नायश्च पञ्चैने मोक्षमार्गा प्रकीर्तितः । (३।७)

२. पञ्चभिर्मुले पञ्चाप्रायान् प्रणिनाय” (१।२) इति परंपुरासकल्पसूत्रव्याख्याने तु—“पञ्चभिर्-मुले सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानसप्तवै पञ्चाप्रायान् पूर्वाप्राय-दक्षिणाप्राय-पश्चिमाप्राय-उत्तराप्राय ऊर्ध्वाम्नायनामकान्” (पृ० २१) इति प्रभो दृश्यते ।

३. कुलाणवंत त्रय तृतीय उल्लासोऽवलोकनीय ।

गारुडे मातृतन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे ।

ज्येष्ठे चण्डासिधारे च प्रत्यक्षफलदा क्रिया ॥ (१६।७६)

इत्यस्य व्याख्याने पट्स्रोतासि व्याख्यातानि । तद्यथा—“गारुडे पूर्वस्मिन्, मातृतन्त्रादौ पश्चिमे, जयादिनये वामे, भैरवशास्त्रे च दक्षिणे, चण्डासिधारादावूर्ध्वं, ज्येष्ठे च मत्तकुलादौ रहस्ये स्रोतसि” इति । तन्त्रालोकोऽप्येनमर्थमुपोढलयति । तद्यथा—

ईश ऊर्ध्वं प्रकाशत्वात् पूर्वं वक्त्र प्रसारि यत् ।

पुरुषो दक्षिणा चण्डो वामा वामस्तु सौम्यक ॥

पराङ्मुखतया सद्य पश्चिमा परिभाष्यते ।

पातालवक्त्रमधरमप्रकाशतया स्थितेः ॥ (१५।२०४-२०६)

व्याख्यात च विवेककारेण—“यद् यस्मादीश प्रकाशैकरूपत्वाद्ूर्ध्वा दिगुच्यते, तत्पुरुष प्रकाशौन्मुख्येन प्रसरणात् पूर्वा, अधोर प्रसृतप्रकाशोद्रेकानुकूल्याद् दक्षिणा, वामदेवस्तत्प्राति-
कूल्याद् मेयेन्दुसस्पशंप्रधाना वामा उत्तरा, सद्योजात प्रकाशवैमुख्यात् पश्चिमा, पिबुवक्त्र प्रकाशसस्पश्यायित्वादधरा चेति” (पृ० १०२) इति । एव च पडाम्नायविभागेऽपि प्राचीन एवाभिमन्तव्य ।

आम्नायविभागे त्रिपुरोपास्ते. स्थानम्

तदेवमत्र शैवाना शाक्ताना च तन्त्राणा त्रिस्रोतोविभाग, पञ्चस्रोतोविभाग., अनुस्रोतो-
विभाग, पीठविभाग, चतु पञ्चपडाम्नायविभागश्च व्याख्यात । तत्र स्रोतोविभाग प्राधान्येन शैवानाम्, पीठविभागे भैरवागमाना कौलागमाना च, आम्नायविभागश्च शाक्तागमानामभिमत इति प्रतीयते ।

त्रिपुरा विद्या चतुराम्नायसाधारण्यपि दक्षिणपक्षपातिनीति विद्यानन्द (अर्थ० पृ० ४१) ऊचे । इममर्थममृतानन्दोऽपि (दी० पृ० ११०) समनुते । दक्षिणपक्षपातिनीतिपदेन भैरवा गमानुवृत्तत्वमस्य व्याप्यते । त्रिपुरसुन्दरीदण्डके—“सुस्फुट वाममार्गस्य सर्वोत्तमत्व समुप-
दिरयते” इत्युक्तवता दीपवनायेन त्रिपुराविद्याया वाममार्गसेव्यत्वमप्युपदिष्टम् । एव च दक्ष-
वामाम्नायुभाभ्यामपि मार्गाभ्या रुचिभेदेन देवी महात्रिपुरसुन्दरी समुपास्यते साधके । तत्र वामो मार्ग कौलानाम्, दक्षश्च तदितरेषामिति वक्तुं शक्यते ।

लक्ष्मीधरप्रतिपादित त्रिपुरोपास्तमतत्रयम्

सौन्दर्यलहरीव्याख्यात्रा लक्ष्मीधरेण तु त्रिपुरोपासनाया मतत्रयमुपपादितम्—कौलमतम्,
मिथमतम्, सममित चेति । तत्र कौलाना चतुष्पट्ट्यागमा नित्यापोढशिकाणवे प्रदर्शिता ।

१. इष्टव्यम्—पृ० १३७-१४१ ।

२. प्रथमे पटले १४-२१ श्लोकेषु । एते च पूर्वमत निदर्शिता ।

श्लोकेषु “सरस्वत्या लक्ष्म्या” (२।५८) इति श्लोकव्याख्याया च लक्ष्मीधरेण समयिसिद्धान्त-
रहस्यं कौलसिद्धान्तरहस्यं च साधु प्रतिपादितम् । विशेषजिज्ञासुभिस्तत्तत् एवावलोकनीयम् ।

चन्द्रकलाविद्याष्टकं तु कुलसमयानुसारित्वेन मिश्रकमित्युच्यते । चतुष्पष्टितन्त्राणि
कुलमार्गं एव । “मिश्रक कौलमार्गं च परित्याज्य हि साङ्करि” इतीश्वरवचनाद् मिश्रकमत
कौलमार्गं च परित्याज्यम् । सुभागमपञ्चकमेव वैदिकैरादरणीयम्, केवलसमयमार्गप्रदर्शन-
परत्वात् (ल० पृ० १४०-१४१) ।

एवमस्या लक्ष्मीधरप्रतिपादिताया समयिमताह्यत्रिपुरोपासनाया तान्त्रिकोपासनाया
वैदिकीकरणप्रक्रिया परिसमाप्यते । एवमत्र प्रतीयते—हिंसाबहुल वैदिक कर्मकाण्ड बुद्ध-
महावीरादिभिः समालोचितं सद् यथा साम्प्रत विरलतामापेदे, तथैव सौन्दर्यलहरीकारेण
लक्ष्मीधरप्रभृतिभिश्च—“अर्घुमात्रं यागधाम दीप इत्युच्यते त्रयम् । रहस्य कौलिके यागे
तत्रार्थं शक्तिःसगमात् ॥” (तन्त्रा० २९।१४-१५) इत्यभिनवगुप्तप्रदर्शित रहस्यात्म कौलिक
बाह्यमर्चनं त्रिगिष्य योगप्रधानमन्त्ररमर्चनं समयिमतनाम्ना वैदिकप्रक्रियाया परिगृहीतमिति ।

अर्धरत्नावल्या (पृ० ७४) अकुल-कुल-कुलाकुल-कौल शुद्धकौलस्यकुलपञ्चकशास्त्र
स्मर्यते । सरस्वतीभवन्स्याया २१९२२ सख्यावायामम्बास्तवव्याप्त्यामातृकाया २११ पृष्ठे
सुभगोदयादिप्रामाण्येन कौलानां सप्तभेदाः प्रदर्शिताः । तदित्यम्—तत्र कौला द्विविधा—
पूर्वकौला उत्तरकौलाश्च । तत्रापि पूर्वकौलास्त्रिविधा—मूलापारनिष्ठाः, स्वाधिष्ठाननिष्ठाः,
उभयनिष्ठाश्चेति । उत्तरकौलाश्चतुर्विधा—मातङ्गी, वाराही, कौलामुखी, तन्ननिष्ठा चेति ।
पदोत्तिष्ठकौल-महाकौल-मूलकौल-योगिनीकौल-बह्लिकौल-वृषणोत्थकौल-सिद्धकौलारया इतो
मिस्राः सप्तभेदाः कौलज्ञाननिर्णये व्याख्याता दृश्यन्ते । एतेषु योगिनीकौलसिद्धकौली
भृगुन्नागमचर्यापादप्रदर्शिताऽनुस्रोतोविभागे पठितौ । चतुष्पष्टितन्त्राणां कौलिकादिमत-
प्रतिपादकत्वेन हेयत्यदर्शनपर लक्ष्मीधरव्याख्यानमत्र पूर्वं समालोचितम् । श्रीचन्द्रस्योभयविध-
मपि समुपासन लक्ष्मीधरेण समयिमतकौलिकमतनाम्नोपपादितमजुर्विर्मान्यामर्धरत्नावल्या
य दृश्यते । शाक्तमतेषु शक्तिपारम्पर्य एवाश्रीयत इति प्रतिपादयिष्यते पुरस्तात् ।
शुलार्णवादिषु शाक्तागमग्रन्थेषु कौलसिद्धान्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वं स्याप्यते । अभिनवगुप्तपादोऽपि
कौलिकं सिद्धान्तं श्रद्धया समुपासते, भास्करराजोऽपि । एव च लक्ष्मीधरहस्यंस्तुल्यमतमि-
मतप्रतिपादान् तस्य वैदिकसिद्धान्तेषु श्रद्धाविषयमेव स्यापयति, न वस्तुस्थितिम् ।
कौलसिद्धान्तानां तेषां भेदोपभेदानामुपासनापद्धतैश्च सम्पगधिगमाय प्राचीनानां ग्रन्थाना-
मभिनवगुप्तप्रभृतिभिः सूचितानामधिगतिरावश्यमी । तदनन्तरमेव प्रामाण्यपुरस्तर
लक्ष्मीधरमतसमालोचनं विधीयेत ।

नित्यापोहशिकार्णवप्रथमसूत्रावतारणम्

नित्यापोहशिकार्णवं ऋजुविमर्शिन्यां मित्रदर्शनानुगुणमर्धरत्नावल्या य कौलमानुगुण
व्याख्यात, कामरेश्वरदर्शननाम्ना य सनेतापठस्याम् । अत्रत्य सर्वोऽपि विषय आद्ये नून
शोढोऽस्य दत्त इति तदेवात्र व्याख्यादयमापृष्य विद्विष्ये ।

गणेशग्रहन्तत्रयोगिनीराशिर्पिणीम् ।

देवीं मन्त्रमयीं नौमि मातृकापीठरूपिणीम् ॥

योगिनीहृदयेऽन्यत्र च विनायकवाचित्वेन प्रसिद्धोऽपि गणेशशब्दोऽत्र ऋजुविमर्शिन्यामर्थ-
रत्नावल्या च प्रपञ्चसारप्रामाण्येन श्रोकष्ठादिह्रदपरत्वेन व्याख्यात । किमत्र बीजमिति न
जानीम । ग्रहन्तत्रयोगिनीराशय सर्वत्रैकार्यका एव । यत्र विशेषस्तन्मूलग्रन्थटिप्पणीपु
दशित । देवीशब्दोऽत्र ऋजुविमर्शिन्या (पृ० ९) महार्थमन्त्ररीपरिमले च (पृ० १८०)
सम्पन् व्याख्यात । नास्त्यत्र किमप्यधिकं वक्तव्यमस्माकम् । योगिनीपदस्य टीकाटिप्पणीपु
व्याख्यातेभ्योऽर्थेभ्यो व्यतिरिक्तोऽग्नोभ्यादिचतुष्पट्टियोगिनीरूपोऽयंस्तन्त्रशास्त्रेषु विशेषतः
कुलागभेषु दृश्यते, अष्टौष्टकपूजासु तदर्थस्यैव परिग्रहणात् । सप्तकोटिमन्त्राणा जननी
मातृकैव, अतोऽत्र मन्त्रपदविवरणात् पूर्वं मातृकैव व्याख्यायते । तदनु च मन्त्रपीठी ।

मातृकास्वरूपविमर्शः

नित्यापोऽधिकार्णवे द्वादशश्लोक्या प्रथमेप्येकादशश्लोकेषु मातृकैव स्तूयते । परावागा-
त्मनाहतमट्टारकपरमशिवस्वरूपा पट्टाशतत्वप्रसरणहेतुभूता सविद्वन् ऋजुविमर्शिन्या (पृ० ९)
मातृकापदेनोक्ता । शब्दराशिर्मातृका मालिनी कालिकेत्यादिभि पदैस्तत्र तत्र शास्त्रेषूप्यमाना
परभैरवीपरवागात्मिका मातृका ज्येष्ठारौद्रपम्बिनाख्यशक्तिप्रसरसमद्वैचित्र्येण सर्ववर्णोदय-
कारणभूता वर्णसंघट्टरीराणा सप्तकोटिमन्त्राणा जननी । अत एव तन्त्रसद्भावे—“सर्वे
वर्णात्मिका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मिका प्रिये । शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥”
इत्येव सा वर्णिता । “अखिलमनाहतमूर्तिर्मातृकोत्तीर्णस्वरूपिणी उरति । कायति नानानामप्रपञ्च-
रूपेण मातृका देवी ॥” (१६) इति च तस्य निरुक्तिरुक्ता सौभाग्यसुषोदये । अत्राय
माव — शिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुत्वात् परपरामर्शात्मानुत्तर प्रकाश एव
पर तत्त्वम् । स एव स्वस्वात्तन्त्र्याद्विषमवविभासयिषु प्रथम शिवशक्तिरूपता स्वात्मन्यव-
नासयति, अनादादिहकाराणा मातृकामुल्लासयतीति यावद् । अत्रानुत्तरलिपिरकार, विमर्श-
लिपिश्च हकार । एतमर्थम्—“अकार सर्ववर्णाग्र्यं प्रकाश परम शिव । हकारोऽन्वय-
कलारूपो विमर्शाख्य प्रकीर्तित ॥” इति संकेतपद्धतिवचनमुपोद्बलयति । तन्त्रालोके—“अकुल-
स्यास्य देवस्य कुलप्रयनशालिनी । कौलिकी सा परा शक्तिरविद्युक्तो यया प्रभु ॥” (३१७)
इत्यनेन च एवार्थं प्रतिपादित ।

१. सरस्वतीभवन्स्याया २३६१६ सत्याकायां मातृकाया १७ तमे पत्रे, २५६१० सत्याकायां
मातृकाया प्रथमे पत्रे च चतुष्पट्टियोगिनीनामानि दृश्यन्ते, तत्र न दृश्यतेऽग्नोभ्या ।
प्रपञ्चसारे (११११६-२४), शारदातिलके (७३५-४३) च योगिनीनामस्वक्षोभ्याऽऽदी
न परिगणिताः । अतोऽत्र कौलिकाष्टौष्टकपूजासु परिगणितानां योगिनीना नामावली
गन्धेयणीया ।

२. इष्टप्यम्—योगिनीहृदयदीपिकायाम्, पृ० ३३५

वाञ्छतुष्टयात्मिका मातृका

एष ह्यनुतरनाधोऽवस्थाचतुष्टयात्मना नादरूपेणावतिष्ठते । तच्चावस्थाचतुष्टयं विलयक्रमेण हृत-अनाहृत-अनाहृतहृत-अनाहृतहृतोत्तीर्णरूपम् । अत्रानाहृतहृतोत्तीर्णा परा वाक्, अनाहृतहृता पर्यन्ती, अनाहृता मध्यमा, हृता च वैखरी । एतच्च वातूलनाथसूत्रेषु तद्वृत्ती च

१. नादोऽसौ तन्त्रालोके (५।९७-१००) ब्रह्मयामलप्रामाण्येन रावनाम्ना प्रतिपादितः । परावाग्रूपस्याहंविमर्शात्मनो रावस्य प्रथमं तावद्ब्रूदादिभवत्वात् पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपतया त्रैविध्यम्, प्रत्येकं च स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन त्रैविध्ये नवघातवम् । एषां नवानामपि भित्तिभूतः परावागात्मा दशमः । सेयं परावागात्मा राविणी—

नदते दशधा सा तु दिव्यानन्दप्रदायिका ।
चिनीति प्रथमः शब्दश्चिञ्चिनीति द्वितीयकः ॥
चीरवाकी तृतीयस्तु शङ्खशब्दश्चतुर्थकः ।
तन्त्रीघोषः पञ्चमश्च षष्ठो वंशरवस्तया ॥
सप्तमः कांस्यतालस्तु मेघशब्दरवस्तया ।
नवमो दावनिर्घोषो दशमो दुन्दुभिस्वनः ॥
नवशब्दान् परित्यज्य दशमो मौक्षदायकः ।

इत्येवं विवृता अपरयोद्धृतागमवचनैः । एष एवार्थो नेत्रतन्त्रोद्योते (२१।३९), चिद्वल्लीधृत-परमहंसोपनिषदि (पृ० ४९) च दशविधनादपदेनोक्तः । “चिञ्चिनीचीरवाकादिप्रमेवाद्दशधा ध्वनिः” (१२।१२) इति मालिनीविजये तु ध्वनिपदेनोक्तः सः । तन्त्रालोकविवेकधृतवचने (आ० ३, पृ० ७६) रावोऽयमेवं स्तुतः—

अनाहृतहृतोत्तीर्णो महाविषमचिद्गातिः ।
धीरहृद्घट्टनोद्युक्तो रावो देव्या विजृम्भते ॥

शिवपुराणादिषु हठयोगग्रन्थेषु च नादानुसन्धानविधेः कोऽपि महिमा वर्ण्यते । तदग्यत्र विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

२. अथ च—“वाञ्छतुष्टयोदपविरामप्रयासु स्वरः प्रयते” (७ सू०) इत्यादीनि सूत्राणि ब्रूष्यन्ति । तेषु त्रयोदशसूत्रस्या घृत्तिरियं विशेषतोऽवधेया—“अकारस्य हतानाहतानाहृत-हतानाहृतहृतोत्तीर्णतया चतुरूपत्वम् । तत्र हृतस्तावद् ह्रस्वकण्ठतात्वादित्थानकरणसंनिवेश-हंतोऽकारादिहकारपर्यन्तानापदायार्थावभासकः । अनाहृतश्चास्वरमूलोल्लसितपरनादविस्फार-स्तन्त्रीमध्यमास्वरसंकेतक आकण्ठकूपान्तादुपचारतः कृतप्रतिष्ठः । अनाहृतहृतश्चोमया-धितोन्मिषितोऽहृतो विश्रान्तशक्तुलीधयणगोपनोद्भिप्रप्रयः श्वणयुग्ममप्यवर्त्याकाशात् तत्त्वप्रतिबिम्बतत्त्वदेहोऽपि हृतोऽनाहृतहृतः । अनाहृतहृतोत्तीर्णश्च महानिरावरणयाम-समुल्लसितोऽविष्यत् इष्यच्चलत्तारमकमहास्पन्दप्रथमकोटिरूपः स्वरः संकोचविकासविरहात् परमविकाशरूपोऽपराधमर्तुच्चार्यमहामन्त्रप्रधात्मकः । तथा धानाहृतोत्तीर्णो यः स

सप्तम् । एवं च परावागात्मानाहृतेत्यत्रानाहनपदेन ऋजुविमर्शिनीकारस्थानाहृतहृतीतीर्णा-
वस्थैवामिप्रेता ।

सा हि परा वाक् स्वस्वातन्त्र्योन्लासस्यन्दादेकाऽप्यनेकधा वितता भवति । तेन च
वर्णांश्विकायाः पश्यन्तीरूपमभिव्यज्यते । तच्चैकादशधा विभक्तं भवति । तद्यथा—अकारस्य
शिवरूपस्य वामाग्नेष्टारीद्रव्यश्विकास्वक्लाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपमकार इति पञ्चकम्, शक्ति-
रूपस्य हुकारस्य इच्छाज्ञानश्रियासान्ताम्यक्लाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपेण हुकारेण सह पञ्चकम् ।
एवं द्वाभ्यां शिवशक्तिवर्णाभ्यामाद्यन्ताभ्यां दशकं जातम् । तयोः परस्परं बीजाङ्कुरन्यायेन
समरसमावादेनमित्त्वेकादशधा पश्यन्ती । एष चार्थः—“आदावस्य शिरो रौद्री” इत्यादिना
मंत्रेणपदतावुक्तं, आभ्यातश्च तथैव विद्यानन्दपुण्यानन्दाश्रुतीनन्दादिभिः । सोभाग्यमुघोदयेऽपि—

एनाऽप्येकादशधा जाता माता परैव पश्यन्ती ॥

पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणानां सरणिमपि यदुत्तीर्णा ।

तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णैत्यप्युदीर्यते माता ॥ (पृ० ३०७)

पश्यन्तीतोऽनाहृताभ्यां नादनवक्रमवी मध्यमा वाग् भवति । शून्यस्पर्शनादध्वनिविन्दुशक्ति-
बीजासरक्रमात्मना विद्वृत्तनादाष्टकं तत्समष्टिरूपं नवममित्येवं नादेनववमवगन्तव्यम् । यतो

शृङ्गाटकाकारो रौद्रीस्वभावस्तुषुः । अनाहृतहनश्चान्तरककन्तमरुवक्त्रसंस्थानो वामारूपः
स्तुषुः । अनाहृतश्च बाहूरुपांश्विकाशक्तिय्या आगमे निरुपिता तत्स्वरूपः स्वप्नः । हृतश्रा-
मुयाकारो ज्येष्ठास्वभावो जाग्रत्” (पृ० १६-१७) इति । अनेन—

अकारस्य शिरो रौद्री वक्त्रं वामा प्रकीर्तिता ।

अश्विका बाहूरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवापुष स्मृता ॥

इति श्लोकार्थोऽपि विवृतो भवति ।

१. योगिनोहृदपदीपिका, पृ० १७०-१७१ ।

२. अर्धरत्नावली, पृ० ३५ ।

३. कामकलाविलासः, पृ० ४३, श्लो० २३-२४ ।

४. योगिनोहृदपदीपिका, पृ० १७० ।

५. शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिविन्दुस्तथैव च ।

शक्तियोगिनाशर चैवेत्यष्टपाऽनाहृतः स्मृतः ॥

इति संबन्धतद्विषयव्याख्यानपुत्रेणार्धरत्नावल्यादिध्वेतन्नादनवकं वर्णयति । एतच्च मूला-
धारादिपदके नादे नादान्ने बहुराश्रे चावनिष्ठत इति भास्कररायः (य० र० पृ० १७)
याह । अर्धरत्नावलीकार इतो निम्नमपि नादनवकं हंसनिर्णयप्रामाण्येन वर्णयति । तद्यथा—

धोयः कर्त्तव्यं तथा घण्टा वीणा वेणुश्च वांसिकम् ।

कुन्दुभिः शृङ्गधोयश्च नवमं निविदीपकम् ॥ (पृ० ३६)

धर्म्मन् प्रगङ्गे नेत्रतन्त्रीछोने (२१।३९)—

हीयं पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा, नापि वैखरीव बहिः स्फुटतरनिसिलावयवा, किन्तु मध्यगता, अतो मध्यमापदाभिलष्या । नवनादात्मिकया मध्यमया नववर्गात्मिका वैखरी वागभिव्यज्यते ।

स्थानकरणप्रयत्नैरभिहृतपवनप्रवर्तितार्णत्वात् ।

हृतनामधेयमस्या विहितं वर्णोदयक्रमाभिज्ञैः ॥ (सौ० सु० ११४)

वै निम्नयेन स्पष्टतरत्वात् स्रं कर्णविवरवर्तिनभोरूपश्रोत्रेन्द्रियं राति गच्छतीति वैखरी-
पदनिर्वचनं भवति । अस्यां वैखर्यां वाचि सप्तचत्वारिंशत्संख्याकान्यकारादिसकारान्तान्यक्षराणि
भवन्तीति संकेतपद्धत्यामुक्तम्, व्याख्यातं च तथैव विद्यानन्दाभूतानन्दाभ्याम् । अत्र क्षकारः
षकारपकारसंयोगजत्वात् पृथग् गण्यते । लकारस्यापि लकारान्त.पातित्वान्न पृथग् गणनम् ।
एवं च सप्तचत्वारिंशद्वर्णात्मिका वैखरी, नवनादात्मिका मध्यमा, एकादशधा पश्यन्ती चेत्याहृत्य
सप्तपट्टिवर्णात्मकं मौतुकापीठं संपद्यते । “दश पञ्च च विन्दन्ताः स्वरा मताः” (११६)

घोषो रावः स्वनः शब्दः स्फोटार्यो ध्वनिरेव च ।

शाङ्कारो ध्वङ्कृतश्चैव ह्यष्टौ शब्दाः प्रकीर्तिताः ॥

इति स्वच्छन्दतन्त्र (११६-७) प्रामाण्येन निगदिताः, स्वच्छन्दोद्योते च धर्मशिवाचार्य-
पद्धतिप्रामाण्येन विवृता अष्टौ शब्दा अत्रैव ६३ तमपृष्ठस्याप्यां टिप्पण्यां दशधा प्रतिपादितै
रावध्वनिपदैस्तुलनीयाः । भास्कररायेण खरिवस्यारहस्ये (११२-१३) बिन्दुध्वजप्रमृतीनां
नवानां समष्टिर्नाद उच्यते, “यद्यपि बिन्दुविनिर्मुक्तानामष्टानामेव नादसंज्ञा मन्त्रशास्त्रे,
तथापि व्यवहारसौकर्याय तत्सहिस्तानामेव साऽत्र कृतेति” (पृ० ११-१२) इति च
तत्प्रकारो ध्याह्वयायते । विस्तरेणैतदन्यत्र प्रतिपादादिपितं न इत्युक्तमेव ।

१. सर्वोऽयं विषयो भास्कररायेणापि खरिवस्यारहस्यप्रकारो (पृ० १७) शब्दगृष्टिप्रक्रिया-
निरूपणे प्रतिपादितः ।

२. एतत्प्रपट्टकार्यो घोगिनोहृदयदीपिकोद्भूत (पृ० १७०-१७१) संकेतपद्धत्यामेवं ध्याह्वयानः—

अक्षरः सर्ववर्णाप्यः प्रकानाः परमः शिवः ।

हृकारोऽन्यः कलारूपो विमर्शास्यः प्रकीर्तितः ॥

अनयोः सामरस्यं यत्परस्मिन्नहमि स्फुटम् ।

वामाद्यैः पञ्चभिर्व्योऽसाधीश्वरः परिकीर्तितः ॥

आदावस्य शिरो रौद्री षड्रं वामा प्रकीर्तिता ।

अम्बिका बाहुरित्युक्ता इयेष्टा चैव मणाप्रजा ॥

एता हायं कलारूपा रूपपञ्चतया स्थिताः ।

अवर्णः सर्ववर्णानां न पृथग् भागने बहिः ॥

इच्छा शिरःप्रदेशस्था ज्ञाना च तत्प्रयोग्या ।

त्रिधा पादवता ह्यस्य ज्ञान्ता ह्यमप्यगा भवेत् ॥

इति सोभाग्यसुधोदये । एवं च पञ्चदश स्वराः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाख्याः, धरलवशापसाश्चेति मम । आहत्य वैखरीवर्णानां संख्या सप्तत्र्यारिंशद्भवति । किन्त्वत्राकारस्य परिगणनं भवति, हकारस्य नेत्यत्र किं विनिगमकम् ? एकादशधा भिन्नाया पश्यन्त्या वाचि हकारस्येवाकारस्यापि समावेशो भवतीत्यत्राकारस्यापि परिगणनं मास्तु ? धकारस्य लकारस्य चासमावेशो कथं नाम नववर्गात्मिका वैखरी वाक् संपद्येत ? स्वरेषु विसर्गस्यापरिग्रहणे किं विनियोजकम् ? प्रश्नानाममीया समाधानं साम्प्रतं सकेतपद्धत्युपलम्भसापेक्षम् । अयंरत्नावल्या मद्रासमातृकायु—
“स्वरा द्वाविंशतिः पञ्चविंशतिः स्पर्शाख्याः, दशधा व्यापकाः, यमाश्चत्वारः, जिह्वामूलीयो-
पध्मानीयो द्वौ, अनुस्वारविसर्गौ च । इत्येतेषु कलानादाभ्यां च सप्तपष्टिवर्णा प्रोक्ताः ।
अनेनापि नयेन सप्तपष्टिवर्णरूपा मातृका” (पृ० ३९) इति पाठो दृश्यते । एतदुपोढलकारानि
प्रमाणवचनानि तु तत्र न सन्ति ।

अत्र सकेतपद्धत्यनुसारिणि व्याख्याने वैखरी वाग् हृतनामधेया, मध्यमाऽनाहतनामा,
पश्यन्ती चोत्तीर्णोच्यते । एव च तत्र पश्यन्तीमध्यमावैखरीस्वरूपनिरूपणमक्रियत—

शिखण्डवृण्डरसन्यायः शिबिकाख्यो द्वितीयकः ।

अथ शलाकासप्तोऽपस्त्रिविधो न्यायवैभव ॥

त्रिविधं न्यायमुत्सृज्य वर्णानामुदयक्रमम् ।

ये वदन्ति न ते योग्या वामकेश्वरदर्शने ॥ इति ।

वानूलनायसूत्रवृत्तौ (पृ० १६) तु पश्यन्ती अनाहतहता, परा चानाहतहतीत्तीर्णोच्यते इति
पूर्वमेवोक्तम् । तत्रैव (पृ० ९) पराया वाचि मयूरशण्डरसन्यायः, पश्यन्त्या वटघानिकान्यायः,
मध्यमाया च शिबिकाफलन्यायो न्ययोजि । एव च न केवलं वैखरी, चतुर्विधापि वाग्
मातृकापदामिधेया भवति । किं ब्रह्मना, सविदेव भगवती परावागात्मानाहतभट्टारकपरमशिव-
स्वरूपा पट्टिशत्तत्त्वप्रसरणहेतुभूता मातृकापदेनोच्यते ।

वर्णाभिव्यक्तिप्रकारः

शिवसूत्रविमर्शिनी-ऋजुविमर्शिनी तन्त्रालोकविवेकधृतेषु तन्त्रसद्भाववचनेषु वर्णविकास-
क्रम उपदिष्टः । तत्प्रपट्टकार्यंश्च तन्त्रालोकविवेके सशेषेणैवमुपस्थाप्यते—“परैव सूदमा कुण्डलिनी

अष्टधाऽनाहतः प्रोक्तः शून्यादिप्रविभागतः ।

शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिबिन्दुस्तथैव च ॥

शक्तिबीजाक्षरं चेति ह्यष्टधाऽनाहतः स्मृतः ।

क्षर्यारिंशत्सप्तसंख्यो हतः स परिकीर्तितः ॥

क्षकारः कथितो योऽसौ संयोगाद् द्विविधः स्मृतः ।

सप्तपष्टप्राख्यमेवं हि मातृकापोठमुत्तमम् ॥

अनाहतहतीत्तीर्णोऽस्त्रिभिर्भैः समन्ततः ।

स्वितो योऽसौ महापीठो मातृकाख्यो क्षरयसौ ॥

शक्ति शिवेन सह परस्परसामरस्यरूपमध्यमन्यकभावात्मक सघट्टमासाद्योत्थिता सतीच्छा-
ज्ञानक्रियारूपतामाश्रित्य रीद्रीत्वमुन्मुद्रयन्ती, शृङ्गाटकाकारतामम्बिकात्वमवलम्बमाना,
उकारात्मकशशाङ्कशकलाकारता ज्येष्ठात्वमधिधिष्ठन्ती च शशिविन्दूदितकालाग्निप्रदरेफात्मक-
त्रिन्दुविश्रान्तस्फुरेखाकारतामाभासयतीत्याद्यवर्णशरीरमुल्लासयतीति” (३।६७, पृ० ७७) ।
अस्मिन्नर्थे—

अकारस्य शिरो रीद्री वक्त्र वामा प्रकीर्तिता ।

अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुध स्मृता ॥

इति च प्रमाणवचन तत्र (पृ० ८०) समुपस्थापितम् । एव शक्तेरुदरगतेन चतुष्कलात्मना
विन्दुनाऽनुत्तरादिमुखेन नववर्गक सन्तान- प्रजायते ।

योगिनीहृदये (१।३६-४०) परा वागम्बिकारूपा, पश्यन्ती वामारूपेच्छाशक्तिः, मध्यमा
ज्येष्ठा रूपा ज्ञानशक्तिः, वैश्वरी रीद्रीरूपा क्रियाशक्तिर्विण्णिता । अत्र तन्त्रसद्भावयोगिनीहृदयवर्णने
नाग्नि वैपन्यमिवावलोचयते, तथापि तन्त्रसद्भावेऽपि वाक्चतुष्टयविकासपद्धत्यैव वर्णनित्पत्ति-
प्रक्रिया प्रतिपादितेति योगिनीहृदयवर्णनेन स्पष्टीभवति । सेष वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया परापञ्चाशिकाः
सौभाग्यसुषोदययोः सक्षेपेण, तन्त्रालोके तृतीयाह्निके च विस्तरैर्णोपपादिता, नाम प्रपञ्च्यते
विस्तरभयात् ।

मातृकावर्गा

वर्णसप्तशरीरेषु मातृका बीजयोन्यात्मना विभक्ता, सप्तवर्गात्मिका, अष्टवर्गात्मिका,
नववर्गात्मिका च तेषु तेषु शास्त्रेषु भण्यन्ते । तत्र प्रपञ्चसारे—“अकचटतपदाद्यैः सप्तभिवर्णवर्गैः”
इति प्रथमे मङ्गलाचरणश्लोके सप्तवर्गात्मिका मातृका पठ्यते । शैवेषु सिद्धान्तागमेषु
नित्यापोढशिवार्णवे चाष्टवर्गात्मिका सा प्रतिपाद्यते, मालिनीविजये च नववर्गात्मिका ।
सर्वे तपद्धनिमनुसरद्भिः शिवानन्दविद्यानन्दामृतामन्दादिभिरपि स्वस्वग्रन्थेषु यथायथमष्टवर्गात्मिका
नववर्गात्मिकापि च मातृका व्याख्यायते । अत्रायमभूत्मावमभिप्राय — नित्यापोढशिवार्णवप्रभृतिषु
तन्त्रग्रन्थेषु धर्णित वर्णानां स्वरूप ब्राह्मी लिपिमनुसरति प्राधान्येन । अतो वर्णमातृकादीनां
स्वरूपविचारस्तावत् प्राचीनोऽभिमतव्य । अमरकोशरचनाकाले ब्राह्मीभाषा सप्त मातर-
प्रसिद्धा आसन् । एता देव्यो द्वादशज्योतिर्लिङ्गेष्वन्यतमस्य एलापुरपीठवसते मंगवतो धुण्येश्वरस्य
एवमेव स्थितेषु ‘एलेरा’ गृहामन्दिरैर्पूर्वीर्णा उपरुन्मन्ते । सिद्धान्तशिखामणौ मातृवत्राणि
सृष्टानि । एव चैतासां प्रसिद्धानां सप्तमातृकाणामाश्रयेण सप्तवर्गात्मिका वर्णमातृका

१. एतच्च वचन सर्वे तपद्भिरपि पूर्वमनोदत्तम् । तत्र ‘मकारस्य’ इत्यस्य स्थाने ‘आदावस्य’
इति पाठः । ‘अकारस्य’ इत्येव पाठः शोभन प्रतिभाति ।

२. “बीजयोः पादमहाद्भेदाद् द्विधा धोर्यैः स्वरा मनाः ॥ कादिभिश्च स्मृतं योनि” (मा० वि०
३।१०-११) ।

३. मातृकाविश्वकोशे, ३।११

तान्त्रिकैरङ्गीकृता । तामु मातृकामु महालक्ष्मी परिणय नित्यापोढशिकार्णवेश्टवर्गात्मिका
मातृका परिणीयते ।

मातृकावर्णाः

मातृकाणां वर्णसंख्याविषये यथा मतभेदो दृश्यते तन्त्राणाम्, तथैव वर्णसंख्याविषयेऽपि
सैव स्थितिः । सप्तचत्वारिंशद्वर्णरूपा वैश्वरी वाक् प्रत्यपाद्यन सकेतपद्धत्याम् । शैवेषु तन्त्रेषु
पञ्चाशदक्षरा सा प्रोच्यते । शक्त्यु तु तन्त्रेषु प्राधान्येनैकपञ्चाशदक्षरा । सकेतपद्धत्या सप्तपष्टि-
द्वर्णरूपिणी सोक्ता, व्याख्यात च तथैवायंरत्नावल्यामिति श्रोगेवोक्तम् । चतुर्थे पटले पञ्च-
प्रबिलपनविनी (पृ० २०९) त्वर्थरत्नावल्या शैवागमवत् पञ्चाशदक्षरैव मातृका व्याख्याता ।
लक्ष्मीवरोऽपि तथैवाह । तथाहि—“भगवत्याः स्वरूप तु पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृकैव । ...सैवं
पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृकाऽष्टवर्गात्मिका भवति । ते चाष्टवर्गा अक्षरचतस्र्यशदयः । अकारादयः
पोढश स्वराः प्रथमवर्गः । कादय पञ्च द्वितीयः । घादय पञ्च तृतीयः । टादयः पञ्च चतुर्थः ।
तादयः पञ्च पञ्चमः । पादय पञ्च षष्ठः । यादयः सप्तमः । शादय पञ्च अष्टमः ।
एवमष्टवर्गात्मिका भगवती मातृका त्रिपुरसुन्दरी” (पृ. १०८) इत्यादि । एकपञ्चाशदक्षरा
मातृकैनिवादिना मते शवर्गः षडक्षरः । पवर्गपवर्गयोरेपि पञ्चपञ्चवर्गात्मिकतैवेति मतविरोधः
सूचित सेतुवन्धकारेण (पृ० ५१) । शिवानन्दरचितमुमगोदयकमातृकाया (पृ० २८७) तदेव
दृश्यते । अस्मिन् मते “शवर्गं कौलिनी तथा” (१।७९) इत्यत्र ‘पवर्गं’ इति पाठ कल्पनीयः
स्यात् । शवर्गः षडक्षर इतिवादिना मते “कौलिनीपञ्चम देवि” (१।९४) इत्यत्र छकारस्यैव
पञ्चमत्वेऽपि यथा क्षकारस्य ग्रहण पञ्चमत्वेन भवति, तथा सेतुवन्धे उपपादित (पृ० ५६) तत
एवावलोकनीयम् ।

मालिनी

मातृका मालिनीति चान्वान्तरमिति पूर्वमुक्तम् । तत्र नादिकान्ता वर्णमाला मालिनीति
विरोधः । तत्राय क्रम—न ऋ ॠ लृ लृ ष च घ ई ण उ ऊ व क ख ग घ ङ इ अ व भ म ङ
ढ ठ ढ ज ङ र ट प छ ल आ स अ ह प क्ष म श अ त ए ऐ ओ औ द फ इति । क्रम एव
मालिनीविजये (१।३७-४१) प्रदर्शितः ।

भूतलिपि

भारदातिलके (७।१-४) द्वाचत्वारिंशदक्षरा नववर्गमयी भूतलिपिरूपदिष्टा । तत्राय
वर्णविन्यासक्रम—

अ इ उ ऋ लृ
ए ऐ धो ओ
ह य र व ल
ट ष क्ष घ ग
य ष छ झ ज

इति प्रथमो वर्गः ।

इति द्वितीयो वर्गः ।

इति तृतीयो वर्गः ।

इति चतुर्थो वर्गः ।

इति पञ्चमो वर्गः ।

ण	ट	ठ	ड	ड	इति पठो वर्ग ।
न	त	थ	घ	द	इति सप्तमो वर्ग ।
म	प	फ	भ	व	इत्यष्टमो वर्ग ।
क्ष	ष	स			इति नवमो वर्ग ।

कामकलाद्विलासे (२७ दलो०) सूक्ष्मा स्थूला चेति द्विविधा मध्यमा प्रत्यपाद्यत । तत्र सूक्ष्मा नवनादमयी, स्थूला च भूतलिप्ताख्या । अस्या भूतलिपे श्रीचक्रे विनिमोगप्रकारे यथाऽवसर प्रतिपादयिष्यते ।

वर्णसंघट्टसरीराणां सप्तकोटिमहामन्त्राणां जननी मातृकेति प्रतिपादितम् । अयं मन्त्र-विचारः प्रस्तूयते ।

मन्त्रस्वरूपविमर्शः ।

तन्त्रशास्त्रेषु मनुशब्दो मन्त्रपर्याप्तत्वेन प्रयुज्यते, स्वीदेवत्याञ्च मनसो विद्यापदेनाभिधीयते । नित्यापोडशिवान्वे मूलविद्यापदेनाभिधीयमाना त्रिपुराविद्या प्राधान्येन समुद्भूता । उदङ्गतया करशुद्धिप्रभृतयो विद्या, वक्षिन्यादीनां बीजाणि, कामकलासर चान् प्रवक्षितानि प्रथमे पटले । चतुर्थे पटले मूलविद्यायां बीजानां व्यस्तसमस्तोपासनविधिं फलं चोपदर्शितम् । अथैव करशुद्ध्यादिविद्यानां कामं रूद्रयामले प्रोक्तमित्युक्त्वा देव्या आयुधबीजानि तत्रैव सूचिताण्यथापि समुद्भूतानि । गुराबीजान्यथार्थरत्नावल्या तृतीयपटलान्ते रूद्रयन्त्रे नित्यापोडशिवान्वेषप्रामाण्येनोद्भूतानि । मूलग्रन्थे तु तानि ह्यपि नोपलभ्यन्ते ।

१. लिपीनां भूतत्व नाम चेट्टाविशोपाक्षरविन्यासाभिध्यङ्गप्रत्वम् । तच्च कल्पनामात्रमेव (विद्वल्ली, पृ० ५०) ।

२. मन्त्रा एकक्षरा पिण्डा कर्तव्ये द्व्यक्षरा स्मृता ।

वर्णत्रयं समारम्भं नवार्थाविधिं बीजकाः ॥

ततो दशार्णमारम्भं यावद्विज्ञानि मन्त्रका ।

तत ऊर्ध्वं गतं मालाहस्तासु भेदो न विद्यते ॥ (३५ । २८-२९)

इति तन्त्रशास्त्रे पिण्ड-कर्तरी-बीज-मन्त्र-मालानां लक्षणानि । अर्थरत्नावल्यां

(पृ० ९३-९५) चतुर्पिण्डात्मक-पटुपिण्डात्मक-व्यञ्जिपिण्डात्मक-पर्याप्तु पिण्डपदप्रयोग

परस्परव्याधित्वेन कृतः । क्षेमराजेन तु—

थीरैः कूर्तरतया पिण्डैर्मातामर्त्रैरुपेत ।

याच्ययाचक्षभेदेन तानेतिद्विचलप्रवा ॥ (मे० त० १६ । ७)

इत्यत्राद्यविधि एवार्थं प्रतिपादितं । तथाहि—“थीरैः स्वरैः । कूर्त्-पिण्डपदात्मभिः ।

पिण्डैर्नवार्णमार्दिभिः । मालामर्त्रैः पदासमुदायकैः । पराधारादस्याद्येन बीजानाम्,

पर्यन्तीदशा विज्ञानाम्, मध्यमासुपायां मातामन्त्राणाम्, पर्यन्तीमध्यमायां कूर्ताणाम्”

इति ।

मन्त्रा मननत्राणधर्माणाम्नाहात्म्यावमशोकाः । गुप्तार्थभाजः पिण्डवीजात्मानः
 पृथक्वाच्याच्यासिताश्च मन्त्रा । त एव संवेद्यमानस्फुटार्थरूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याच्या-
 सिताश्च सन्तो विद्यापदेन परिचीयन्ते (पु० ४२-४३) इति शिवानन्दः । मन्त्रा आणवशक्त-
 शास्त्रवोपायसवन्धिनः (पु० ४२, ७०) इति विद्यानन्दः । “मोचयन्ति च ससाराद्योज-
 यन्ति परे शिवे । मननत्राणधर्मित्वात्तेन मन्त्रा इति स्मृता ॥” (२१ । ७५-७६) इति
 मृत्युञ्जयभट्टारकः । तद्वय विषयो नेत्रतन्त्रे (मृत्युञ्जयभट्टारके) एकविंशतिधारे—“मन्त्राः
 किमात्मका देव किस्वरूपाश्च कीदृशाः । किप्रभावा कथं शक्ताः केन वा संप्रोदिताः ॥”
 (२१ । १) इत्यादिप्रश्नमुखेन विस्तरेण प्रपञ्चित । मन्त्रस्वरूप-मन्त्रवीर्य-मन्त्रावस्था-
 मन्त्रसामर्थ्यप्रभृतीन् मन्त्र-मन्त्रेश्वर-मन्त्रमहेश्वरप्रभृतीन्, पिण्ड कर्तरी-बीज-मालाप्रभृतींश्च
 भेदोपभेदान् मन्त्रदोषसंस्कारादिकांश्च विषयानाश्रित्य सुहृद्वरेण डा० शिवशङ्कर-अवस्थी-
 महोदयेन ‘मन्त्र और मातृकाओं का रहस्य’ इत्याख्ये ग्रन्थे नेत्रतन्त्र-शिवसूत्र-परा-
 त्रिशिका-वितानत्रैव-स्पन्दकारिका शिवसूत्रविमर्शिनी-प्रत्यभिज्ञाहृदय-शारदातिलक-सौभाग्य-
 भास्करप्रभृतिग्रन्थानां साहाय्येन विशदतया न्यरूपि, तत्तत् एवावलोकनीयम् । नेत्रतन्त्रे
 द्वित्रेषु स्थलेषु मन्त्रविषयको विचारो बरीर्वर्तते । उपर्युक्ते ग्रन्थेऽप्युक्तानि स्थलान्यत्र
 विचार्यन्ते ।

अभिनवगुप्तप्रभृतिभिराचार्यैरुद्धृतत्वान्नेत्रतन्त्रस्य प्राचीनत्व तावत्तिविवादम् । नेत्र-
 तन्त्रोद्योते क्षेमराजेन नेत्रतन्त्रोद्यमन्त्रविषयकस्थलव्याख्यानप्रसङ्गेनोक्तुमन्त्र प्रमाणीकृतम् ।
 एतच्च तन्त्र वीदितन्त्रेष्वपि दृष्टप्रामाण्यम् । एव च तदापारेणान्नोपस्थापयिष्यमाणस्य विषय-
 जातस्य प्रामाण्ये गरिमा कोऽप्यभिमन्तव्य एव शारदातिलकादिपरवर्तिग्रन्थप्रतिपाद-
 नापेक्षया ।

भावादिहीना मन्त्रा न सिद्धिदाः

कीदृशा मन्त्रा न सिद्धिं प्रयच्छन्तीति प्रथममाह मृत्युञ्जयभट्टारकः—

भावहीनास्तु ये मन्त्रा शक्तिहीनास्तु कीलिता ।

वर्णमात्राविहीनास्तु गुर्वीमविवजिता ॥

भ्रष्टान्तायविहीना ये आगमोज्जितविद्धिता ।

न सिद्धयन्ति यदा देवि जप्ता दृष्टा सहस्रदाः ॥

असिद्धा रिपवो ये च सर्वाशकविवजिताः ।

आद्यन्तसपुटेनैव साद्यन्तैव तु रोषिता ॥

मन्त्रेषु दशधा दोषोत्पादनम्

(ने० त० ८ । ५९-६२)

विद्वेषिर्निर्हि मन्त्राणामुच्चार्यमाणानां कीलनादिकं त्रियते । अतो सुगुप्ते स्थाने षण-
 होमादिकं त्रियेयम्—

कीलनं चैव मन्त्राणां भेदनं मोहनं तथा ।
 संत्रासं ताडनं चैव जम्भनं स्तम्भनं तथा ॥
 रिपुत्वकरणं चान्यत् प्रत्यङ्गिरत्वमेव हि ।
 सर्वहानिविधायित्वं क्रियते दुष्टमन्त्रिभिः ॥
 एवं दशप्रकारेण प्रयतन्ते हि हिंसकाः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सुगुप्ते शरणीपरि ॥
 स्वगृहे कारयेद्यत्नाद् ध्यायं होमं जपं तथा ।

(ने० त० १६।३३-३६)

कीलनेमन्यादशत्वापादनम् । भेदनं साध्यसांमुख्यत्यागम् । मोहनं निर्बीर्यीकरणम् ।
 जम्भनं कार्यकरणासाध्यसामर्थ्याधानम् । स्तम्भनं निश्चेष्टत्वापादनम् । प्रत्यङ्गिरत्वं मृतादि-
 दमनप्रयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रयोक्तारं प्रति विरुद्धकारित्वम् ।

नवविधो मन्त्रवादः

एतद्दीपपरिहाराय मन्त्रिणा मन्त्राणां दीपनादिविधिरवद्यं परिज्ञातव्यः—

दीपनं योधनं चैव ताडनं चाभिषेचनम् ॥
 विमलीकरणं चैव तपेन्धननिवेशनम् ।
 संतर्पणं गुप्तिभाव आप्यायो नवमस्तथा ॥
 एवं नवप्रकारेण मन्त्रवादमशेषतः ।
 यो जानाति स जानाति मन्त्रसाधनमुत्तमम् ॥

(ने० त० १८।६-८)

दीपनं मन्त्रस्य प्रणवेन । योधनं नमःशब्देन । ताडनं फट्कारेण । अभिषेचनं
 वीपट्कारेण । विमलीकरणं स्वाहाशब्देन । इन्धननिवेशनं दाहपागविपादिदहनं विनि-

१. एतदप्रकरणद्वयप्रतिपादितोऽर्थः शारदातिलके "छिन्नो रुटः" (२।६४) इत्यादिना
 ब्रह्मरूपोक्तः ।
२. "इत्यादिदोषदुष्टास्तान् मन्त्रानात्मनि योजयेत् । दीपयेदूर्ध्वपयनो बद्धवा योनिमुद्रया ॥"
 (२।१११) इति शारदातिलके । ये न योनिनो योनिमुद्रानभिज्ञाः पवनपारणादात्ताश्च
 तान् प्रति मन्त्राणां दशसंस्कारोपदेशः । मन्त्रदीपपरिहाराय योनिमुद्रायथविधिनिर्नातन्त्रेपु-
 षदियते । अर्धरत्नाय-मुद्रते उत्तरपट्टेऽप्युक्तम्—“यत्तुच्चरते मन्त्रो मन्त्रवर्णं शुभा-
 शुभम् । तत्तन्निद्रयति देवेति योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥” (५० ७०) इति । उत्तरपट्ट-
 धानुहायामितः पूर्वं दिग्नायथो मन्त्रशोधाः प्रदर्शिताः । योनिमुद्रात्पश्चद्विचारभाष्ये
 मुद्राप्रकरणे इत्यर्थः ।
३. अत्र दोषाद्यामुद्रामन्त्रं प्रगापश्येभोद्वृतम् । अत्रापानि सर्वाभ्यंथ प्रमाणद्वयनानि तदर्थं
 स्फुरति त्वं संभावयायः । अचनानोमानि तर्बहावनं द्वांमर्त्तिभि ।

योजनं हंकारेण संपुटीकरणम् । तर्पणं बलवत्साधानम्, तच्च प्रतिवर्णं लाकारेण सपुटी-
करणम् । युक्तिभाषो रक्षणम्, तच्च नेत्रनायसपुटीकृतस्य अपुनजपाद्भवति । आप्यायन
पुनर्जातबलस्य पुष्टसाधानम्, तच्च वाकारेण प्रतिवर्णं सपुटीकारात् । एष एवार्थः शारदातिलके
(२।११२) मन्त्राणां दशविधसंस्कारमुच्यते ।

मन्त्राणामेकादशधा विनियोग

एवं सुगुप्ते स्थले द्योपपरिहारगुणाधानमुखेन मन्त्रान् जपसपादनाहान् विदधीत ।
मन्त्राश्चेमे यथाप्रयोजनमेकादशधा विनियुक्ता भवन्ति—

सपुटं ग्रथितं प्रस्तं समस्तं च विदधितम् ॥
आश्रान्तं च तथाद्यन्तं गर्भस्थं सर्वतोवृत्तम् ।
तथा युक्तिविदमं च विदमं ग्रथितं तथा ॥
शर्येवादासाया मन्त्रा निवृत्ताः सिद्धिदा स्मृताः ।

(ने० त० १८।१०-१२)

औद्यन्तयोर्मन्त्रन्यास सपुटवत् । प्रत्यर्णं मन्त्रसपुटीकारो ग्रथनम् । मध्यस्थस्य
नाम्नो दिक्चतुष्टये मन्त्रनिवेशो ग्रस्तम् । मन्त्रादनन्तरं नाम, पुनरप्येवमिति समस्तलक्षणम् ।
नामान्तरं सृष्टमन्त्र इति विदमंणम् । मध्यस्थस्य नाम्नो मन्त्रो यदि वेष्टनया न्यस्तं आकां-
न्तम् । मन्त्रादनन्तरं नाम, ततस्त्रिमन्त्र इत्याद्यन्तम् । मध्यस्थस्य मन्त्रस्य चतुर्दिक्कं साध्य-
नामन्यासो गर्भस्थत्वम् । मन्त्रस्य आद्यन्तयो साध्यनामनिवेशः सर्वतोवृत्तत्वम् । पश्चान्यस्त-
मन्त्रस्य नाम्नश्चतुर्निवेशो युक्तिविदमंणम् । नाम्नः पश्चात् त्रिमन्त्रन्यासो विदमंग्रथनम् ।

शारदातिलके (२३।१३६) तु शान्तिवक्ष्यस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणाख्येषु पद-
कर्मसु प्रथमं विदमं-सपुट-रोधन-योगं पल्लवाख्या विख्याता उक्ता । लक्षणान्येतेषां तत्रैवाव-
लोकनीयानि ।

१. अप्रापि टीकायामुद्गतानि प्रमाणवचनान्युच्छुद्धमन्त्रस्यैव स्यु ।

२. "कर्माण्यपि पदं भवन्ति, शान्तिवक्ष्यस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणमेवात् । तत्र शान्ति-
पत्रवर्तनवृत्ति । वक्ष्य राजादीनां स्वायत्तीकरणम् । स्तम्भनं प्रकृतिनिरोधः । विद्वेषण
स्नेहभङ्गः । उच्चाटनं स्थानान्तरप्रापणम् । प्रसिद्धमन्यत् । परे तु रक्षाशान्तिजपलाम्
निग्रहनिषेधेवात् पाह्विष्यमाह । प्रसङ्गमानोपद्रवप्राणभावपरिपालनं रक्षा । प्रसक्तो-
पद्रवपक्षतः शान्तिः । रणयुत्तादिविजयो जयः । वाणिज्यादिभिरिष्टप्राप्तिर्लाभः ।
ध्याय्मुत्पादनं निग्रहः । शेषं प्रसिद्धम् । अत्र स्तम्भनस्य रक्षायां वक्ष्याकर्षणयोजने
विद्वेषोच्चाटनयोर्निग्रहेऽन्तर्भावमिच्छन्ति ।" (पृ० १०८) इति सेतुबन्धे । अग्रस्थो
द्वितीयं पदम्—"रक्षां शान्तिर्जयो लाभो निग्रहो निषेधः तथा । पदं कर्माणि" (६।३५)
इत्येवं वादिमतेऽप्यलोक्यते । एतानि तान्त्रिकानि पदं कर्माणि । अनुस्मृत्यादिषु तु—अध्या-

मन्त्राणां सिद्धत्वादिमेदास्तज्ज्ञानोपायश्च

साध्यकेन सिद्धः सुसिद्धश्चैव मन्त्र आराधनीयः—

सिद्धं साध्यं सुसिद्धं च तथैवारित्वमेव च ॥

ज्ञात्वा सर्वमशेषेण मन्त्रन्यासं समाचरेत् ।

(ने० त० १८।१२-१३)

सिद्धादिमन्त्रपरिज्ञानोपायः स्वच्छन्दतन्त्रे प्रतिपादितः—

मन्त्राक्षरं तु विश्लेष्य मात्राबिन्दुसमन्वितम् ।

आत्मनामाक्षरं तद्बद्धोभागेऽस्य योजयेत् ॥

आत्मवर्णात् समारभ्य यावन्मन्त्राणंमागतम् ।

यस्मिन् समापयेद् देवि तमायं परिकल्पयेत् ॥

रेखाङ्गुलियतं तं तु कथयामि समासतः ।

पर्वणि प्रथमे सिद्धः साध्यश्चैव द्वितीयके ॥

तृतीयेऽपि सुसिद्धः स्यादरिज्ञेयश्चतुर्थके ।

अरिसाध्यो परित्यज्य दातव्यश्चुम्बकेन तु ॥

सिद्धश्चैव सुसिद्धश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

(स्व० त० ८।२४)

मन्त्राणामुदयादिकम्

एवं मन्त्रानाराधयतः साधकस्य मन्त्राणामुदयास्तमयव्याप्त्यादिकं परिज्ञानतः सर्व-
शत्वमाविभवंति । तदुक्तम्—

उदयास्तमयो व्याप्ति ध्यानं मुद्रां स्वरूपतः ॥

यो वेत्त्येवं स सर्वज्ञः सर्वज्ञः साधकोत्तमः ।

(ने० त० १८।१३-१४)

उदयास्तमयाविति उन्मिपताविश्रान्ती हृद्बद्धादशान्तपदयोः । व्याप्ति वीर्यम् । मन्त्राणा
ध्यानं मन्त्रविषयम् । तदुचितामेव च मुद्राम् । स्वरूपत इति वीर्यात्मना स्वरूपेण ।

पनमभ्ययनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति षट्कर्माण्युपदिष्टानि (१०।७५) । सन्ध्या
स्नानं जपो देयताचनं वैश्वदेवभातिष्यं चेति षट्कर्माणि बृहत्पराशारादियु (२।७)
स्मृतियु प्रणिपातते । पराशारस्मृती (१।३९), मार्कण्डेयस्मृती (पृ० २५) च होमः
स्वाध्यायश्चान्तर्भाग्यतेऽत्र । षट्कर्माण्युदयादिमन् स्मात्तस्यै एव साम्प्रतं 'षट्कर्म' इति
भाषायां शब्दः प्रयुज्यते । हठयोगग्रन्थेषु तु—यौतिर्बंस्तिर्नेतिस्र्नाटकं नीलिकं जपाल-
भातिश्चेति षट् कर्माण्युपदिश्यन्ते । एतेषां लक्षणानि हठयोगप्रदीपिकादियु (२।२९-३५)
दृष्टव्यानि ।

तन्त्रालोके—“उदये सङ्गमे शान्ती त्रिलशो जप उच्यते” (२१।८३) इत्यत्र जप-
प्रसङ्गेन मन्त्रस्मृतास्त्रिलोकावस्था प्रदर्शिताः । “उदये इति प्राणशक्त्युदयस्थाने जन्माधारे ।
सङ्गमे इति नानानादिसमेदमात्रि हृदये । शान्ताविति प्राणनिरोधाय युगपद्गात्रावधानात्मक
इत्यर्थः” इति तत्रत्ये विवेके । उत्तरपटके तु—“आधारे उदयो देवि लयो हृदय उच्यते । विद्याम
ब्रह्मरूपे तु त्रिलस परिकीर्तितम् ॥” इत्येवमेपौर्ज्यः प्रतिपादितः । अथरत्नावल्या श्रीमूल-
विद्याया वाग्भवबीजस्योदयो मूलाधारे, मूलादिब्रह्मरन्धान्त व्याप्तिः, विद्यान्तिस्तु जिह्वाग्रे
(पृ० २३१), तथैव कामराजबीजस्योदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विद्यान्तिर्ब्रह्मरूपे
(पृ० २४७) प्रदर्शिता ।

मन्त्राणां शिवशक्त्यात्मरूपत्वम्

विद्यानन्देन मन्त्रा आणवशाक्तशाम्भवोपायसंबन्धिन उक्ताः । (पृ० ४२, ७०),
नेत्रतन्त्रे तु तेषां शिवशक्त्यात्मरूपत्वमेव प्रतिपादितम् । तद्यथा—

यत्तेषां सर्वेदित्वं सर्वशक्तत्वमेव च ॥

तच्छिवत्वं समाख्यात शक्तित्वं सर्वकर्तृता ।

सर्वानुग्रहकर्तृत्वं सर्वत्र फलदायकम् ॥

आत्मत्वं तत्स्वरूपं तु त्रिविध साधन स्मृतम् ।

मन्त्रो ध्यान तथा मुद्रा ॥ (२१।७८-८०)

प्राणबुद्धिदेहाग्रयमन्त्रोच्चारणध्यानमुद्रोपायत्वात् त्रिविध मन्त्राणामात्मत्वमशुत्वम् । दीक्षा
मण्डलमधिवासाद्यात्मा सस्कारो यजनं जपन होमश्चिया यन्त्रलेपनं चैतदन्तो मन्त्रस्य
प्रपञ्चः । एव च दीक्षामण्डलाधिवासादिमन्त्रलेखनास्तत्रिविधमुद्येनाणवशाक्तशाम्भवोपाय-
संबन्धिना मन्त्राणामुत्पत्ताविद्यान्तिव्याप्तिपरिज्ञानद्वारा धारणायोगाभ्यासवलेन तेष्व्वात्म-
शक्तिशक्त्याभिव्यक्तिमापादयतो योगिनः सर्वत्रैव को नाम विवादस्यावसरः ? साधकस्य हि
पुरतो मन्त्राः पञ्चधाऽवतिष्ठन्ते । तदुक्तमूत्तरपटके—

स्पर्शनं चावलोकनञ्च समापा विन्दुदर्शनम् ।

स्वयमावेशनं चैव मन्त्राणां पञ्चलक्षणम् ॥

अस्यार्थोऽत्रैव २५१ पृष्ठस्मटिष्ण्यामवलोकनोयः । एव चाणवशाक्तशाम्भवोपायसंबन्धिनी
मन्त्राः स्वयमेवान्तः शिवशक्त्यात्मरूपेण साधकमाविशन्ति । एव सति विज्ञापिवारे
मृत्युञ्जयमट्टारसे यदुक्तम्—

यदीच्छेत्तुतामा सिद्धिं मोक्षं वा चाश्रित ध्रुवम् ॥

मन्त्रधारो न कर्तव्य इत्याहु परमेश्वरः ।

इति, उरराम्यप्रयोगेषु मन्त्रवादाग्रयनिषेधपरत्वेन योजनीयम् ।

१. मन्त्राणामाणवशाक्तशाम्भवोपायसंबन्धित्वमृदुविभक्तिन्यामपि (पृ० ५) दृश्यते ।

मन्त्रार्थो मन्त्रचेतन्यं च

मन्त्रार्थं मन्त्रचेतन्यं योनिमुद्रा न वेत्ति यः ।

न सिद्धयति वरारोहे कल्पकोटिशतैरपि ॥

इति प्राणतोषिणी (पृ० ४१८-४१९) । अत्र योनिमुद्रा व्याख्यातपूर्वा, मुद्राप्रकरणे च व्याख्यास्यते । मन्त्राधिष्ठातृदेवतैव मन्त्रचेतन्यम् । अत्र शिवानन्देन—“ननु देवताः कुत्र निवसन्ति? मन्त्रेऽपि त्रुम । यच्छ्रुतिः—क स्यः क वः सद्यो हव्यं वक्ष्याम इति छन्दस्स्वत्य-
ब्रुवन् . . . (पृ० १७१) इत्याद्युक्त्वा “मन्त्रं मणिवदालम्ब्य प्रभावन्मन्त्रदेवताम् । जपध्यानादिकं कुर्यान्न ताटस्थेन कुत्रचित् ॥” इति स्वच्छन्दोद्योतोद्धृतं (भा० १, प० २, पृ० ७८) वचनस्य पूर्वार्थं उद्धृतः । एवमत्र मन्त्रदेवतैव मन्त्रचेतन्यत्वेन व्याख्याता । मन्त्रचेतन्यस्य वैशद्येन तान्त्रिक व्याख्यान प्राणतोषिण्या (पृ० ४१८) द्रष्टव्यम् । “स्याणुरयं भारहारः किलामूद-
घोस्य वेद न विजानाति योऽयंम्” (नि० १।५।२) इत्येव निरुक्तेऽप्यर्थमहिमा वर्णित इति मन्त्रार्थस्त्ववश्य परिज्ञातव्य एव । अत एव योगिनीहृदये मन्त्रसकेतपटले पञ्चविधो मन्त्रार्थः श्रीविद्याया प्रदर्शितः, भास्कररायेण च वरिवस्यारहस्ये पञ्चदशविधोऽयं । श्रीविद्याया वक्षरारयंस्तु सोभाग्यमुधोदये द्वितीये प्रपञ्चे द्रष्टव्यः ।

मुद्रास्वरूपविमर्शः

“मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञानक्रिये लिलक्षयिषिते” (ऋजु० पृ० ४६) इति “ज्ञानक्रिया-
सतत्त्वेन मन्त्रमुद्राक्रमेण तु” (सु० वा० ३५) इति चाह शिवानन्दः । एतेन मन्त्रमुद्रयोर्ज्ञान-
क्रियाशक्तिरूपत्वमायाति । स्वच्छन्दतन्त्रे चोच्यते—“मन्त्रो वै ज्ञानशक्तिश्च मुद्रा चैव क्रिया-
त्मिका” (४।३७५) इति । नेत्रतन्त्रेऽप्यात्मस्वरूपामिव्यक्तेः साधनत्रय मन्त्रध्यानमुद्रात्मक-
मुपदिश्यते । तदत्र प्रसङ्गागत मुद्रास्वरूप विविच्यते ।

प्रस्तुते ग्रन्थे तृतीये पटले दश मुद्राः प्रतिपादिताः । अत्र शिवानन्द —“मुद्रानाम
काश्चन शक्तयः । उक्तं च—मोचयन्ति ग्रहादिभ्यः पाशौघं द्रावयन्ति च । मोचनं द्रावणं
यस्मान्मुद्रास्ताः शक्तयो मता ॥” (पृ० १७४) इत्येव मुद्रापदनिरुक्तिमाह । अत्र मुद्रा-
पदेनाङ्गुलिसन्निवेशविशेषमात्र नामिप्रेत शिवानन्दस्य, यद्यपि प्राधान्येन भवत्यस्मिन्नेवायं
प्रयोगो मुद्रापदस्य । मुद्राणां प्रदर्शनेन तास्ता शक्तय आविर्भवन्तीति तस्याभिप्रायः ।
तन्त्रालोके (३२।१-२) मुद्राणां परस्वरूपप्रतिविम्बता श्रीदेवीयामलप्रामाण्येन प्रतिपादिता,
“मुद्रा स्वरूपलाभाय वै देहद्वारेण चात्मनाम् । रात्यपयति यत्नेन मुद्रा शास्त्रेषु वर्णिता ॥” (३२।३)
इति च तस्या निरुक्तिरुक्ता । सविदेव क्रियाशक्तिरूपेण विश्वस्य मोदन द्रावण च कुर्वन्ती
मुद्रास्या लभत इति योगिनीहृदये (१।५७) । तत्र हि (१।५८-७१) सशक्तिकानामेतासा
मुद्राणामान्तर स्वरूप प्रतिपादितम् ।

विद्यानन्देन बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधा मुद्रा भवतीत्युक्तम् (पृ० १८८) ।
बाह्या वररचनारूपा, वन्यस्त्वान्तरः (१८२, १९०) । खेचरीप्रकरणे शिवानन्देन

त्रिविधा मेचरी प्रदक्षिता—अङ्गुलिविरचनात्मा, बोधगगनचारिता, सस्थानविशेषानुसरणरूपा च (पृ० १८४-८५) । सर्वात्तामेव मुद्राणां त्रैविध्यं स्वच्छन्दतन्त्रे (२।१०२) प्रतिपाद्यते । तच्च क्षेमराजेन तथैव—“मनोजा गुरुवक्त्रस्या वाग्भवा मन्त्रसमवा । देहोद्भवाङ्गविशेषैर्मुद्रैश्च त्रिविधा स्मृता ॥” इत्याम्नायप्रामाण्येन स्पष्टीकृतम् । तन्त्रालोके (३२।९) तु चतुर्विधा मुद्रा प्रतिपादिता । व्याख्यात च तत्रैव जयरथेन—“अङ्गुलिगन्ध्यासभेदेन करजा बहुमागया । सर्वावस्थास्वेकरूपा वृत्तिर्मुद्रा च कायिकी ॥ ... मन्त्रतन्मयता मुद्रा विलापाख्या प्रकीर्तिता । ध्येयतन्मयता मुद्रा मानसी परिकीर्तिता ॥” इति ।

अथाङ्गुलिसन्निवेशविशेषरूपा मुद्रा प्राय सर्वेष्वेव तन्त्रग्रन्थेषु प्रतिपाद्यन्ते परस्परैर्नाभिर्मर्देषु । वन्द्यरूपाः सस्थानविशेषानुसरणरूपा वा मुद्रा वन्द्यपदेन मुद्रापदेनापि वा शृङ्गयोगग्रन्थेषु प्रतिपाद्यन्ते । श्वेचर्यादीनामेतादृशीनां मुद्राणां प्रारम्भिक प्रपञ्चो मालिनीविजयोत्तरतन्त्रालोकादिषु त्रिकशास्त्रेष्वपि दृश्यते । तन्त्रालोके मुद्राङ्गिके (३२।५-६) करङ्गिणी-श्रोघना-भैरवी-लेलिहानिकानामन्यो मुद्रा श्वेचर्या एव प्रपञ्च इत्युक्तम् । एता पञ्च मुद्रा विज्ञानभैरवे क्रमदर्शनग्रन्थेषु च चिद्वगनचन्द्रिकामहार्थमञ्जरीदिषु करङ्गिणी ज्ञानसिद्धाना मुद्रा, श्रोघिनी मन्त्रसिद्धानाम्, भैरवी मेषापसिद्धानाम्, लेलिहाना शाक्तसिद्धानाम्, श्वेचरी साम्भवसिद्धानामित्यादिना प्रकारेण विस्तृत्य प्रकाशितास्तत एवावलोकनीया सलक्षणा । एतासा क्षेमराजेन निर्दिष्टे देहोद्भवविभागे समावेश कर्तुं शक्यते । जयरथेन निर्दिष्टम्—सर्वावस्थास्वेकरूपा वृत्तिः कायिकी मुद्रेतिलक्षण तु नात्र सगच्छेत् । गीतानिर्दिष्टं स्थितप्रज्ञलक्षणमेतदनुवरोति । “पञ्चमुद्राधर श्वेतेश्वरत सिद्धानिपेवितम्” (आ० ३३, पृ० ३०८) इति जयरथोद्भूतवचनेनैव प्रतीयते यदेता कायिकी मुद्रा पाशुपतशास्त्रे प्रतिपादिता भवेत् । ग्रन्थानामलभे न किमपि याथातथ्येन वक्तुं शक्यते । ‘मुद्रा स्वात्मन परमेश्वरत्वोपपादनाय स्वशरीरं प्रति कल्प्यमानः करचरणादिसन्निवेशविशेषो वेपथारणविशेषश्च’ (पृ० ११०) इति महार्थमञ्जरीपरियलघूतमुद्रालक्षण क्षेमराजकृते देहोद्भवविभागे सगच्छते । तेन यामुनाचार्येणायमप्रामाण्ये (पृ० ४७) कर्णिका-रुचक-कुण्डल-शिखामणि-भस्म यज्ञोपवीताख्य मुद्रा-पद्वम्, नयालज्ज्वालाख्यमुपमुद्राद्वयं च पाशुपतमतीयं यदुपदर्शितम् तदपि देहोद्भवविभागेऽन्तर्भवित्वमिति । पाञ्चरात्रमृत्तिषु वैष्णवागमेषु शङ्खचक्रादिभिः शरीरतापन मुद्रापदेनोच्यते । ता यथा शरीरे आरोप्यन्ते, तथैव पाशुपतागमे मुद्रापदेनोच्यमानानि द्रव्याणि शरीरे धार्यन्ते । एताभिरङ्गुलिसन्निवेशविशेषाणां सस्थानविशेषानुसरणरूपाणां वा मुद्राणां भदो यद्यपि स्पष्ट एव, तथापि सर्वा एता देहोद्भवविभागेऽन्तर्भवित्वं शक्यन्ते । तन्त्रालोके रहस्याङ्गिके (आ० २९, पृ० २९-३०) कुलसन्ततिपरिचयाय मुद्रादीनामुपयोगं प्रतिपादितः । तत्र पाञ्चरात्रपाशुपतादिष्वप्येतेष्वेतेष्वं ब्राह्ममुद्राणांमुपदेशः, रहस्यग्रन्थेषु च तन्त्रेषु मुद्रास्वपि रहस्यामाहितम् । न केवल

१. ‘महाभुद्रा महाकण्ठो’ इत्यादिना प्रतिपादित मुद्रादशकं हठयोगप्रदीपिकायां तृतीयोपदेशे द्रष्टव्यम् ।

स्वसन्ततिपरिचयायैवापि तु स्वाभिन्नसविदभिन्व्यक्तये चापि बाह्याभ्यन्तरपूजासु तासामुप
योग उपवर्ष्यते । नेत्रतन्त्रे (०११८०) स्वात्मस्वरूपाभिन्व्यक्तेस्त्रिविध साधन मन्त्र-ध्यान-मुद्रा-
रूपमुपपादितम् । अद्वयप्रधानेषु तन्त्रेषु सर्वं स्वात्मरूपमेव । अतोऽत्र मुद्रापि परसवित्तिरूपैव ।
सा च व्याख्यातानहंति शिवानन्द (पृ० १८४) आह । क्षेमराजेन तु शिवसूत्रविमर्शिन्या
(पृ० ५७ ५८) तन्त्रसद्भावप्रदर्शितदिशा सा मनाद् निर्दिष्टा । बोधगगनचारितारूपमेतन्मुद्रा-
स्वरूप क्षेमराजजयरथोद्धृते मानसे विभागेऽन्तर्भावयितुं शक्यते । अत्र गुरुवक्त्रस्यैव बोध-
गगनरूपत्वमवसेयम् । मन्त्रसभवा मन्त्रतन्मयतारूपा वा वाचिकी विलापाख्या वा मुद्राऽत्र
प्रकरणे चतुर्थी विधा, या व्याख्याद्वयोपेते नित्यापोडशिकार्णवे न निर्दिष्टा ।

नित्यापोडशिकार्णवे लक्षितासु प्रथमा त्रिसण्डामुद्राऽऽवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा
नव मुद्रा सन्ति । तास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रैवैकैकमेकैक चक्रस्य बीजो-
च्चारणपूर्वकं प्रदर्शनीया । नवमुद्राणां बीजान्यर्थरत्नावल्या (पृ० १८८-१८९) द्रष्टव्यानि ।
दर्शनीयासु मुद्रासु भवति प्रथमा सर्वसक्षोभिणी मुद्रा । अत्र (३२७) चान्तिमा योनिमुद्रापि
प्रथमा मुद्रा प्रतिपादिता । अत्र शिवानन्द — “नवम्यपीय मुद्रा प्रथमा उत्कृष्टा, योन्मुद्गतत्वात्
सर्वासा मुद्राणाम् । अत्राभियुक्तवचनम्—एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता । तया विभक्त
स्वात्मा तु सक्षोभादिप्रभेदत ॥ इति” (पृ० १८८), “बाह्यपूजाया सर्वसक्षोभिणीमुद्राया
प्राथम्यमभिमत परमेश्वरेण । अन्तर्यजनवेलाया श्रीमहायोनिमुद्राया प्राथम्यमिति” (पृ० १८८)
इति तु विद्यानन्द । ‘गुदमेद्धान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रवन्धयेत्” (ऋजु० पृ० १४३)
इत्युत्तरपट्कवचने योनिमुद्राबन्धो निर्दिष्ट । योनिमुद्राबन्धस्य मन्त्रगतसकलदोषनिराससामर्थ्यं
तन्त्रेऽप्युक्तम् । उत्तरपट्केऽप्युक्तम्—

यद्यदुच्चरते मन्त्री मन्त्रवर्णं शुभाशुभम् ।

तत्तत्सिद्धयति देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥ इति ।

योनिमुद्रावत् श्वेचरीमुद्राया अपि किमपि वैशिष्ट्यं विराजते । श्वेचरीमुद्रारूपायाः
कुण्डलिन्याभ्रन्दसूर्यात्मिके द्वे अङ्गुली, ते मध्यमे मध्यमनाड्या परिवर्त्यं प्रविलाप्य पार्श्व-
स्थानरूपके शिरसि युक्त्वा योगी श्वेचरता प्रपद्यते । श्वेचरीभेदलक्षणादिविचारोऽत्र ग्रन्थे
१८०-१८६ पृष्ठेषु द्रष्टव्य ।

द्वैवेषु शक्तेषु बीद्वेषु च कौलिकतन्त्रग्रन्थेषु मद्य-गात्र मत्स्य-मुद्रा-मैथुनात्मक पदार्थ-
पञ्चक विभिन्नाभि परिभाषामिरान्तराया बाह्याया चोपासाया समुपवर्ष्यते । तत्र मुद्रापदेन
शक्तेर्ग्रहणं भवति बाह्योऽर्चने । आन्तरी च मुद्रा—

कुलयोगिन उद्विक्तभरत्पीरसासवात् ।

पूर्णमानस्य य कश्चित् कोऽप्युदेति यया तथा ॥

पारीरग. समावेशो मोदनद्रावणात्मक ।

सा रवीद्वजगमुद्रा मुद्रा नैस्तरे मते ॥ (पृ० ११७)

इत्येव मालिनीविजयवार्तिने प्रदर्शिता । तन्त्रशास्त्रेष्वेवं सत्स्वपि नानाविधेष्वयं
मुद्रासदस्य प्रयोग साम्प्रत प्राधान्येनाङ्गुलिविरचनात्मनि विधी रूढ इव दृश्यते । एष एव
प्रकारोऽयं नित्यापोडशिकार्णवे प्रतिपादितः । साम्प्रत सन्ध्योपासादिषु चतुर्विंशतिभेदेन
तत्प्रकार प्रदर्शयते । तान्त्रिकसंस्कृतेरेष प्रभावस्तत्रावगन्धयः ।

एवमत्र ज्ञानशक्तिविगुम्भिताना मन्त्राणा सहकारितया त्रियाशक्तिरूजिता मुद्रा
निरूपिता । अयं पीठविचारः प्रस्तूयते ।

पीठस्वरूपविमर्शः

नित्यापोडशिकार्णवे द्वादशश्लोक्या द्वादश पद्ये चत्वारः पीठा उपवर्णिताः । पीठानि
महासविदुपलब्धस्थानानि । पीठमयन्धिविचारो ङा०दिनेशचन्द्रसारकारनिबद्धे “दी शाक्त
पीठाञ्” इत्याख्ये निबन्धग्रन्थे विस्तरेणोपलभ्यते । अत्र विदुषा लेखकेन महापीठनिरूपणा-
पराभिषयस्य पीठनिर्णयनाम्नो लघुनायस्य ग्रन्थस्य सम्पादनप्रसङ्गे नानापन्थसाहाय्येन पीठ-
सत्यास्थानादीना सविशदो विवेक समुपस्थापित इति तत्तत्र एवावलोकनीय मनीषिभिः ।
ततो यद्विशेषस्तदनुच्यते ।

तन्त्रालोके (१५ । ८२-९६) तद्विवेके च नैशासञ्चारशास्त्रप्रामाण्येन पीठोप-
पीठसन्दोहोपसन्दोहश्लेषोपश्लेषाणि वर्णितानि । शास्त्रेषु सदा यागयोग्य स्थान पीठ-
नाम्नाभिधीयते । तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन बहिर्दहे च विराजते । तद्यथा—भगवत शिव-
स्येच्छान्तिकरेव पीठभावमप्यते । सचराचरस्य जगत आधारभूत तत्, अत एव तस्याः शक्ते-
र्नैमित्तिकमिदमभिधान पीठमिति । शक्तिपीठाद्बिन्दुनादमय पीठद्वय जायते । बिन्दुपीठो वाम-
भागे, दक्षिणे च नादपीठ । एव पीठत्रय निष्पद्यते । शक्तिपीठ कामरूप प्रथमम्, दक्षिणे
नादपीठ पूर्णगिरिः, उत्तरे च बिन्दुपीठमुष्टियानाख्यम् । एवमेतत्पीठत्रय मुख्यम् । शक्ति-
पीठात् कौण्डलीपदमध्यग शाक्तम्, बिन्दुपीठाच्चतुष्कलमगोलक वैन्दवम्, नादज च व्याप्यघो
द्विरन्ध्रस्योर्ध्वगमित्युपपीठाना त्रयी निष्पद्यते । देवीकोट्ट शाक्तम्, उज्जयिनी वैन्दवम्, कुल-
गिरिश्च नादजमुपपीठम् । ललनागतर्वर्गी शाक्त. सन्दोहः, पुटमध्ये वैन्दव, व्याह्रिमध्ये च
नादजः । ललनाया पुण्ड्रवर्णसज्ञः, पुटमध्ये वारेन्द्रास्य, व्याह्रिमध्ये चैकाग्रस्यः सन्दोहो
भवति । हृदम्भोजदलाष्टक क्षेत्राष्टकमभिधीयते । प्रयागः, वरणा, अट्टहास, जयन्तिका,
वाराणसी कालिङ्गम्, कुठ्ठा, लाहला इति तेषा नामानि । हृदम्भोजदलाष्टकमुपश्लेषाष्टकम् ।
विरजा, ऐश्वर्या, हाला, एलापुः, क्षीरिका, राजपुरी, मायापुरी, मरुदेश इति तेषा-
मभिध्याः । हृत्पद्मदलसन्ध्यष्टकमुपसन्दोहाष्टक जालन्धर-नैपाल-कदमीर-गणिका-हर म्लेच्छ-
दिन्द्रारवृत्ति-गुरुनेत्र-शेटनास्यम् ।

देहे द्विपथ त्रिपथ चतुष्पथा अपि भवन्ति । वामदशाभ्या नाड्योर्वाहः प्रथम, परया
सह मेलनाद् द्वितीय, तृतीयश्च शक्तिमतो लयाद्भवति । चतुष्पथश्चायं स्थानचतुष्टयेऽवतिष्ठते ।
व्याप्यघ. पिण्डस्थाने प्रथमः, तालूमध्ये द्वितीयः, ब्रह्मिकात्रे तृतीय, चतुर्थश्च भ्रूमध्ये

विराजते । नासान्त-तालु-त्रूलिकाग्राख्यं स्थानत्रयं शाम्भवं धाम, नाभि-कन्द-महानन्दाख्यं शाक्तं धाम, भ्रूमध्य-कण्ठ-हृत्संज्ञमाणव धाम । एतदेव पवर्ताग्रं नदीतीरम् एकलिङ्गं चोच्यते । किं बहुना, संवित्ती सर्वमवतिष्ठते । सविदेव प्राणात्मना परिणमते, स च देहेऽवतिष्ठत इति सर्वमपि देह एव भावनीयम् । योगमार्गविशारदा. सविदेव्यो वहिरनुग्रहनिमित्तं तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तिमासादयन्तीति तद्वाह्यं पीठमुच्यते ।

एवमत्र पीठोपपीठसन्दोहानां त्रिकत्रयम्, क्षेत्रोपक्षेत्रोपसन्दोहानामष्टकत्रयं च निरूपितम् । आहत्य त्रयस्त्रिंशत्स्थाननामान्यत्र दृश्यन्ते । श्रेयसंकल्पनारूपमर्धपीठं तन्त्रालोके दृश्यते । विवेककारेण तु तन्नाङ्गीकृतम् । तदावश्यकमिति वयं भणामः । माम तु तस्यात्र नोपलभ्यते । तच्च अर्बुदमिति कौलज्ञाननिर्णयतो ज्ञायते । पीठोपपीठसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्रपदान्यपि तत्रोपलभ्यन्ते (पृ० २४) । नामानि तु केवलं कामाख्या-पूर्णगिरि-ओडियानपीठानाम्, (पृ० २४), अर्धपीठस्यार्बुदस्य (पृ० २४), करवीर-महाकाल-देवीकोट्ट-वाराणसी-प्रयाग-परिष-एकाग्रक-अट्टहास-जयन्तीक्षेत्राणां (पृ० २३) दृश्यन्ते । अत्र क्षेत्रपदस्य स्थाने क्षेत्रपदपाठो लिपिभ्रंशादित्यवगत्यम् ।

तन्त्रालोके एकोनत्रिंशत्त्रिके पीठन्यासादिप्रसङ्गेऽपि पीठनामानि दृश्यन्ते । तद्यथा—

अट्टहासं शिखास्थाने चरिधं च करन्दके ।
 धृत्योः कौलगिरिं नासारंभ्रयोश्च जयन्तिकाम् ॥ ५९ ॥
 भ्रुवोरुज्जयिनी वक्त्रे प्रयागं हृदये पुनः ।
 वाराणसी स्कन्धयुगे श्रीपीठं विरजं गले ॥ ६० ॥
 एडामीमुदरे हाला नाभौ कन्दे तु गोश्रुतिम् ।
 उपस्थे मरुकोर्णं च नगरं पौण्ड्रवर्धनम् ॥ ६१ ॥
 एलापुरं पुरस्तीरं सकथ्युर्वोर्दक्षिणादितः ।
 कुडपाकेशी च सोपानं मायापुंक्षीरके तथा ॥ ६२ ॥
 जानुजङ्घे गुल्फयुगमे त्वाम्रातनुपसप्तमी ।
 पादाधारे तु वैरिञ्ची कालाग्न्यवधिघारिकाम् ॥ ६३ ॥

१. जयरयोपपादिता उपसंहारविस्मृतत्व-अनापमित्य-अनापंतवबोधा भाव प्रवर्तन्ते । उपसंहारे नयधेति पदेन पीठानामेव परामर्शः, न त्वर्धपीठस्यार्बुदस्यापि । अर्बुदस्यार्धपीठत्वे आगमस्तु कौलज्ञाननिर्णयाख्योऽनुपदं संवाद्यत एव । अत एवानार्यत्वमपि दूरापास्तम् ।
२. "अर्बुदमर्धपीठं तु" (८ । २२) इति ।
३. नानास्थलेष्वेवमेव लिपिदोषादिभिर्भ्रंशोऽप्ययं, प्रत्यो निर्दिचिक्रितसं प्राचीनत्वात्तदानोत्त-नातां कौलिकसिद्धान्तानां परिज्ञानाय नितान्तमुपादेय इति साम्प्रदायिकैस्तन्त्रालोकादि-साहाय्येन संशोध्य पठनीयः ।
४. "करुणं ब्रह्मचिलमिति यावत्" (त० वि० भा० २९, पृ० ५९) ।

शिखास्थाने द्वादशान्ते, हालामिति बलिपुरम्, गोश्रुतिमिति गोकर्णम्, नृपसप्त राज-
गृहम्, वैरिन्ध्रीमिति ब्रह्माणो श्रीसैलाम्य तु तत्पीठमित्यर्थं इति जयरथः ।

एवमेव तत्रैव नवयागप्रसङ्गे विवेकोद्भूतमाघवकुलग्रन्थे—

मातङ्गीदेशम् सुभगे प्रयाग परिकीर्तितम् ।

कञ्जली वरुणाह्य तु सीनी कुलगिरिः प्रिये ॥

बार्मुकी चाट्टहास च जयन्ती चमंकारिणी ।

चरित्र ध्वजिनी प्रोक्तमेकास्त्रास्थिविदारणी ॥

देवीकोट्ट घीवरी तु हिरण्यपुरमेव च ।

नवम चत्रिणीपीठ यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥ (पृ० ४६-४७)

इति नवस्थानानि दृश्यन्ते । इमानि च कौलज्ञाननिर्णयघृतनवक्षेत्रनामत प्रायोऽ-
भिप्रायानि । करवीरोऽत्र कुलगिरिपदेन, वाराणसी च वरुणापदेनोक्त इति प्रतीयते । महाकालो
हिरण्यपुरमिति भिन्ने नामनी । अन्यानि नामान्युभयत्र समानानि ।

तन्त्रालोकस्यास्मिन्नेवाह्निके पण्णा राजपुत्राणा मुद्राष्टुम्भादिप्रतिपादके प्रकरणे जयरथेन
कुलश्रीदावठारग्रन्थ उद्धृतः । तत्र तेषां निकेतनान्येव दृश्यन्ते—

त्रिपुरोत्तरे निकेत सिद्धिस्थान च तद्विदुः ।

ब्रमरस्य वरारोहे वरदेवस्य कामरु ॥

चित्रस्य अट्टहासं वै देवीकोट्टमलेस्तथा ।

दक्षिण चैव विन्ध्यस्य गुडिका कौलगिर्यंता ॥ (पृ० २९) ।

एव चान् पीठपट्टक राजपुत्रपट्टकस्य निकेतनस्थानीयमुपदिश्यते ।

वीडमतीये हेवज्जन्त्रे प्रथमकल्पस्य सप्तमे पटले पीठोपपीठक्षेत्रोपक्षेत्रसन्दोहोपसन्दोह-
मैलापकीपमैलापकपालवोपपीठवदमसानोपस्मशानभूदेन द्वादशभूमयो निरूपिता । तद्यथा—

पीठ जालन्धर ख्यातमोड्डियान तथैव च ।

पीठ पीर्गगिरिश्चैव कामरूप तथैव च ॥

उपपीठ मालव प्रोक्त सिन्धुर्नगरमेव च ।

क्षेत्र मुन्मुनि प्रख्यात क्षेत्र कारुण्यपाटकम् ॥

देविकोटं तथा क्षेत्र क्षेत्र कर्मारपाटवम् ।

उपक्षेत्र कुलटा प्रोक्तमर्द्धक्षेत्र तथैव च ॥

गौदावरी हिमाद्रिश्च उपक्षेत्र हि सक्षिपेत् ।

सन्दोह हरिवेत् च स्वर्णसागरमध्यजम् ॥

१. इष्टव्यम्—८ । १६-१७; पृ० २३

२. अत्र मुद्रितपुस्तके सन्दोहोपक्षेत्रोति लिपितुष्टः सप्रदापुष्टो वा पाठः ।

३. 'हि माद्रिश्च' इति मुद्रित पाठो मुद्रणाशुद्धिः ।

लम्पाकं काञ्चिकं चैव सौराष्ट्रं च तथैव च ।
 कलिङ्गमुपसन्दोहं द्वीपं चामीकरान्वितम् ॥
 को(ङ्)कणं चोपसन्दोहं समासेनाभिधीयते ।
 पीलवं च ग्रामान्तरस्यं पीलवं नगरस्य च ॥
 चरित्रं कोशलं चैव विन्ध्या कौमारपौरिका ।
 उपपीलवं तत्तन्निवेशो वज्रगर्भं महाकृप ॥
 दमशानं प्रेतसं(हा?घा)तं दमशानं चोदधेस्तदम् ।
 उद्यानं वापिकातीरमुपश्मशानमुच्यते ॥ (१२-१८)

अत्रत्यः पीठोपपीठत्रोपक्षेत्रसन्दोहोपसन्दोहविभागस्तन्त्रालोकेऽपि धर्णितः । “क्षेत्रं
 मेलापस्थानम्” (तन्त्रा० आ० ४, पृ० २९०) इति जयरथः । अत्र तु मेलापकोपमेलापको पृथक् परि-
 गण्येते । तयोर्भेदास्तु न प्रदर्शिताः । पीलवशब्दः परिज्ञातेषु संस्कृतकोशग्रन्थेषु क्वापि नोपलभ्यते ।
 स्वच्छन्दतन्त्रे तदुद्योते च (पृ० २, पृ० ९७-९८) कामरूपोज्जयिनीकाश्मीरकाञ्चीकरवीरदेवी-
 कोट्टोड्डियानहिरण्यपुरवासिन आमर्दक-अग्नि-कालाख्य-एकपाद-त्रिपुरान्तक-अग्निजिह्व-करालि-
 भीमवक्त्रास्या अष्टौ दमशानेशाः प्रकीर्तिताः ।

तन्त्रालोके कौलज्ञाननिर्णये च पीठत्रयमेव दृश्यते । तत्र जालन्धरं न परिगणितम् ।
 तन्त्रालोके उपसन्दोहाष्टके जालन्धरं परिगण्यते । हेवञ्जतन्त्रे तु पीठचतुष्टयेषु तस्य प्राथम्यम् ।
 अनेनैतदुक्तं शक्येत यज्जालन्धरस्य पीठेषु समावेशः पञ्चात्कालिक इति । साधनमालास्ये
 बौद्धतन्त्रसंग्रहग्रन्थे उड्डियान-जालन्धर-कामरूप-श्रीहृद्वाख्य-अन्वारः पीठाः प्रदर्शिताः । अत्र पूर्ण-
 गिरिपीठस्य स्थाने श्रीहृद्वाख्य समावेशः । एष विभागो नैव प्रचारमलभत । कामरूप-पूर्णगिरि-
 जालन्धर-उड्डियानाख्यचतुष्पीठविभाग एव सार्वत्रिकः समुपलभ्यते साम्प्रतम् । नित्यापोडशि-

१. हेवञ्जतन्त्रसंपादकेन ग्रन्थस्यानुवादलण्डटिप्पणीषु प्रदर्शितं यत्पीठसंबन्धो विचारो
 डा० बागचीमहोदयेन दोहाकोशे (पृ० ११३), प्रो० दुर्चोमहोदयेन च ‘इण्डो-तिबेटिका’
 (III २, पृ० ३८-४५) इत्यत्र कृत इति । पुस्तकद्वयमेतद् दृष्टमस्माभिः कलिकातास्थ-
 राष्ट्रीयपुस्तकालये एशिमाटिकसीसाइटीपुस्तकालये च । तत्र “क्षेत्रोपक्षेत्रादि सर्वं हि
 चतुर्विंशतिस्थानानि” (पृ० ११३) इति प्रथमे पुस्तके दृश्यते । “चतुर्विंशतिमेवेन
 पीठाचक्रं संस्थितम् । अतस्तद्ग्रहणार्थेन तैः कार्यो न तास्विकैः ॥” (पृ० ११४) इति च
 तत्रैव टीकायाम् । द्वितीये च पुस्तके चित्तमण्डल-बाङ्गमण्डल-कायमण्डलवर्तीनि क्रमेण
 मलय-जालन्धर-उड्डियान-अर्बुद-पोदावरी-रामेश्वर-देवीकोट्ट-भालवाख्यानि कामरूप-चम्पा-
 (उडु)-तिस्कुन-कोशल-कलिङ्ग-लम्पाक-काञ्ची-हिमालयाख्यानि, प्रेतपुरी-गृहदेवता-सौराष्ट्र-
 मुयर्गद्वीप-नागर-तित्तु-नेह-कुल्लुताख्यानि चाष्टकप्रपात्मकान्याहृत्य चतुर्विंशतिस्थानानि
 प्रदर्शितानि ।

वैशिष्ट्यं विस्मृतिजगाम, शैवानि वैष्णवानि च तीर्थानि तत्र समावेशितानि । साम्प्रतं विभिन्नेषु ग्रन्थेषु पठितानि पीठनामानि पञ्चशताधिकानि भवन्ति । तान्यक्षरक्रमेण यथासंभवं परिचयादिपुरःसरं स्थापितानि “दी शाक्त पीठाञ्” इत्याख्ये ग्रन्थे इति तत एवावलोकनीयानि । विस्तृतायामस्यां सूच्या तन्त्रालोकादिपूरिपठितेषु ग्रन्थेषु पठितानि कुलूता-लाहूला-एडाभी-ऐरडिका-शुडयाकेशी-खेटक-गंगिकाप्रभृतीनि नामानि नोपलभ्यन्ते । लिपिदोषपाठभेदादिना वृद्धिमापिता पीठनामावली तेषां तेषां स्थानानां प्राचीनानामाधुनिकानां च नाम्नां सामञ्जस्येनैव लघ्वीक्रियेत । हन्त ! प्राचीनान्यनेकानि स्थानानि साम्प्रतं विस्मृतिगतं पठितानि । बहिस्थं सर्वमपि देह एव भावनीयमिति भावनाप्रवणैः प्रधानतमेषु पीठचतुष्टयेषु जालन्धरपूर्णगिरिपीठयोः, द्वादशज्योतिलिङ्गेषु च द्वित्राणा ज्योतिलिङ्गानां यदा निश्चिता स्थितिरावबुद्धयते, तदा का कथा एकपञ्चाशता चतुष्पष्टीनामष्टोत्तरशतपीठानां वा निश्चितस्य स्वरूपपरिचयस्य ? अत्र धर्मभीरुभिः साम्प्रदायिकैरवश्यं यतैनीयमित्येवाधुना वक्तुं शक्यते ।

एवमत्र नित्यापोढशिकार्णवप्रथमसूत्रोपात्तानि गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिदेवीमन्त्रमातृकापीठपदानि प्रसङ्गोपात्तमुद्रापदेन सह व्याख्यातानि । तेन च प्रसङ्गेनात्रत्यः प्रथमतृतीयचतुर्थपटलप्रतिपादितो विषयः समालोचितः । अथ चतुर्थपटलस्याद्येषु विंशतिप्रायेषु श्लोकेषु निरूपितं त्रैपुरं दर्शनं विव्रियते ।

त्रैपुरं दर्शनम्

शैवेषु शाक्तेषु चाद्वैतागमदर्शनेषु प्रकौशशब्दः शिवतत्त्ववाचकत्वेन, विमंशशब्दश्च शक्तितत्त्ववाचकत्वेन प्रसिद्धः । शिवपारम्यवादिनः शैवाः, शक्तिपारम्यवादिनः शाक्ता इत्येव

1. बौद्धानां ‘महामाथुरी’ इत्याख्ये ग्रन्थे यक्षाणां तद्वसतीनां च विस्तृता नामावली वर्तते । ग्रन्थ एष “सिनो-इण्डियम स्टडीज” (भा० ३, सं० १-२, पृ० १३-८७; अप्रैल-जुलाई १९४७) इत्यत्र मुद्रितः । ग्रन्थस्यास्य संपादकेन डा० प्रबोधचन्द्रबागचीमहोदयेन स्थानपरिचयादिषु महदायस्तम् । पीठनाम्नां स्थानानां च निर्णयार्थतत्साहायकमाचरेत् ।
2. “विश्वस्य शिवादेर्भूम्यन्तस्य . . . अस्फुटस्य स्फुटीकारः प्रकाशः, इदन्तया हृदयङ्गमीभावो विमंशः” (पृ० ७०) इति योगिनीहृदयदीपिका । “अत्र प्रकाशत्वं नाम ‘इच्छामि’, ‘जानामि’, ‘करोमि’ इत्युत्तमपुरुषान्तर्गतस्फुरणरूपाहंपरामंश एव” (पृ० ५) इति, “विमृश्यते परामृश्यत इदमिति विमंशः प्रपञ्चः । इदमित्येव हि परमात्मना सृष्टस्य जगतः प्रसिद्धः परामंशः” (पृ० ३) इति, विमंशो नाम अनवधिकाकारविस्फुरणशक्तिः” (पृ० १५) इति च चिद्वल्ली कामकलाविलासटीका । अथवा जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुभूताऋत्विमाहंभावपरामंशो विमंशः । तथा नागानन्दाः—विमंशो नाम विश्वाकारेण वा, विश्वप्रकाशेन वा, विश्वोपसंहारेण वाऋत्विमोऽहमिति स्फुरणम्” (पृ० ४) इति तत्रैव प्रदर्शितं विमंशंपदव्याख्यानान्तरं तु शक्तिपारम्यवादिनां पक्षमुपस्थापयति ।

प्रधानो भेद एतेषु दर्शनेषु । प्रक्रियान्तर प्रायः समानमेव । शिवदृष्टी तद्भूतो च तृतीयार्हो
कारम्भे चतुः स्रष्टात्मकशिवसूत्रव्याख्यातुर्भट्टकलटशिष्यस्य भट्टप्रद्युम्नस्य तरवगर्भस्तोत्रीय

यस्या निरूपधिज्योतीरूपाया शिवसङ्गया ।

व्यपदेश परा ता त्वामम्बा नित्यमुपास्महे ॥

पद्यमेतद्बुद्धृत्य शक्तपारम्प्यपक्ष प्रतिक्षिप्त । अनेद बोध्यम्—पङ्कवान्त पाति पटत्रिश-
त्तत्वातीत पर ब्रह्म । तच्च सविद्रूपम् । “श्रीभट्टप्रद्युम्नपादैः सविच्छक्तिप्रसरमात्रता
पटत्रिशत्तत्त्वानुपपाद्य (भा० २, पृ० ३३७) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामभि-
नवगुणपादोक्त्या भट्टप्रद्युम्नमते पटत्रिशत्तत्त्वानां सविच्छक्तिप्रसरमात्रत्वमङ्गीक्रियते । एव च
शास्त्रेषु दर्शनेषु सविदभिधान पर ब्रह्म । तत एव सर्वं प्रवर्तते । सविदिय शंभैरपि नापलपितु
शक्या । अत एवोक्तमभिनवगुप्तेन प्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्याम्—“इह भावानां सत्त्वमसत्त्व
साध्यवतिष्ठमान सविद्विधातिमन्तरेण नोपपद्यते । सविद्विधाता हि भावा प्रकाशमाना
भवन्ति । प्रकाशमानता चैषा सविदभेद एव । प्रकाश एव सविद्यत । . . . तदमी प्रकाश एव
तावद्विधाता भावा । प्रकाशश्च विमर्शसून्यो न भवति । . . . सविदो विमर्शपर्येतत्वात्’
(भा० १, पृ० ४-६) । अत्र स्वदर्शनानुसारं सविद प्रकाशविमर्शात्मकत्व साध्यते । शाक्ते तु
दर्शने सविद पटत्रिशत्तत्वातीतत्वात् प्रकाशविमर्शात्मकस्य शिवशक्तिरूपस्याद्यस्य तत्त्वद्वय-
स्यापि तत्प्रसरमात्रत्वमेव सिद्धयति । अत एव योगिनीहृदय ऋजुविमर्शिन्यादिषु तत्र तत्र
मन्त्र मातृका मुद्रा-वक्रप्रभृतीनां सविदात्मकत्वमेव प्रदर्शयते । देशकालाकारैरनियन्त्रित-
स्वभावत्वा महत्त्वापेता त्रित्वावस्थितसमस्तधमपूरणी चिदान दधनस्वात्मपरमार्था स्पृहणीयतया

“इच्छामि, जानामि’ इत्यादावुत्तमपुद्गलात्तर्भासमान स्फुरणान्वयि ज्ञानमेव
प्रकाशाभिधान ब्रह्म । तच्च तद्वनत्वसर्वेश्वरत्वसर्वकर्तृत्वपूर्णत्वध्यापकत्वादिशक्ति-
सञ्चलनम् । तस्य ज्ञान-दृष्ट्यांश एव स्फुरणम्, पराहृता विमर्शं, पराललिता-
भट्टारिवा, त्रिपुरसुन्दरीत्यादिपर्यवर्हिष्यते । उक्तं च विरूपाक्षपञ्चाशिकायां
विष्णुशरीरस्थे—‘ईश्वरता कर्तृत्व स्वतंत्रता विरूपाक्षरूपता चेति । एतेऽहन्ताया
हिस पर्यायाः सद्भिदभ्यन्ते ॥” (श्लो० ८) इति । पराहृतामन्तरेणैदन्ताया
अस्फुरणादर्शितमो ससन्नित्वादिद्वयपदाभ्यस्य इत्यस्याहृतारूपज्ञकत्वा तद्भिदशिल्पप्रहणा
या अन्यत्वम् । तच्च इयं तत्परिणाम एव, ‘तस्यां परिणतायां तु न कश्चिन् पर
इत्यने’ (४१५) इति कामेश्वरतन्त्रात्” (पृ० ४-५) इति सविद्व्यापकत्वप्रकाशे ।
तानिपारम्प्यशो यथा नाभिमनो भास्वररायस्य तथाऽनुपदमेव प्रतिपादयित्यते ।

१. एतदुपराधन तेन तरवगर्भस्तोत्रे कृतं भवेत् ।

हृदयहारिणी संविदेव महात्रिपुरसुन्दरीपदाभिलष्या । संविदेवै भगवती स्वान्तःस्थित जगद्
 वहिः प्रकाशयतीति हिं शाक्तदर्शनरहस्यम् । अतस्तत्त्वविनाशकमान्तनिविष्टं शिवशक्तिक्रम-
 मापृत्य शक्तिपारम्पर्यवृत्तं नैव युक्तिमहम् । सौम्यं शक्तिपारम्पर्यको नित्यापोडशिकाधि-
 षतुर्वै पदले “त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जातादितः प्रिये” (४।४) इत्यादि “एवं देवी श्यक्षरा
 तु महात्रिपुरसुन्दरी” (४।१८) इत्यन्तं सम्यग् व्याख्यातः । यदावृत्त्य—“शिवः शक्त्या युक्तो
 यदि भवति शक्तः प्रभवितु न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि” (सौ० ल० १)
 इत्यादीनि वचासि लब्धप्रसराणि ।

इह वामशेखरदर्शने त्रिपुराभिधाना परा संविदेव परं ब्रह्मेत्युक्तम् ।

त्रिमूर्तिमर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमपत्वाच्च पुरैव देव्याः ।

लये त्रिलोक्या अपि पूरकत्वात् प्रायोज्ज्विकायास्त्रिपुरेति नाम ॥

शिवशक्त्यात्मसंश्लेषं तत्त्वत्रितयपूरणात् ।

त्रिलोकजननी चाथ तेन सा त्रिपुरा स्मृता ॥

इनीमौ त्रिपुरानिवेचनप्रतिपादको श्लोको प्रसिद्धो । तच्च त्रिपुराभिधान परं ब्रह्म

१. “संविदेव भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्” इत्युक्तवज्जिः प्राभाकरैः, भातर्वंशप्रभृतिभि-
 नैपायिकैः, वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिश्च यद्यपि ज्ञानपर्यायत्वेन संविच्छब्दः प्रमुच्यते,
 तथापि “नोवेति नास्तमेत्येका संविदेया स्वयंप्रभा” (१।७) इति पञ्चदश्यादिशा तस्याः
 सच्चिदानन्द्यात्मरूपरसप्रज्ञाभिन्नज्ञानार्थकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । लौकिके ज्ञाने सविच्छब्दप्रयोग-
 स्तन्मूलक एव । “प्राक्तनकुशलविपाकप्रवर्तितसंवित्सारपरानर्ताम्यासतप-प्रभावप्रति-
 लब्धोन्मेषेण भट्टशाङ्करन्दनेन” (भा० २, पृ० १९९) इति, “संवित्सारमीमांसकेन
 भट्टमीनारायणेन” (भा० २, पृ० १९७) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविर्माशङ्क्यामभिनवशुप्तो-
 क्तिदिशा प्रज्ञालङ्काराख्यमादृशदर्शनग्रन्थकर्तुर्भट्टशाङ्करन्दनस्य, स्तवचिन्तामणिकर्तुर्भट्ट-
 नारायणस्य च भीर्भासकरत्वं संवित्सारमात्राङ्गीकर्तृत्वं च ज्ञायते । तदेवं मीमांसकानां
 प्राभाकराणां कौमारिलानां वेदागिनां नैयायिकानां च संविदभ्युपगमवादाः शाक्तदर्शनमूलकः
 स्वतन्त्रो वेत्तव्यं स्वतन्त्रस्य निबन्धान्तरस्य विषयः ।

२. त्रिपुरापदस्य नानाविधा निरुक्तपस्तत्र तत्र दृश्यन्ते । तद्यथा—“त्रिन्यः पुरा त्रिपुरा ।
 त्रिविन्दुत्रित्वेभ्यः पुरा पूर्वं स्थितेति भावः” (पृ० १९३), “त्रिपुरा वर्णानामादिभूता
 कारणत्वा सेयमकारहकारकामकरापर्यायप्रकाशविमशरूपाऽपीति यावत्” (पृ० १९६),
 “परमा शक्तिरेकविधैव सती बीजोच्छेदनायां ज्ञानक्रियेच्छारूपप्रयत्निरूपे बाह्यमाना
 त्रैविध्यं यता त्रिपुरा” (पृ० २०६), “एवं त्रिसक्तित्रिचक्रत्रिधामत्रिधोत्रितत्त्वत्रिगुण-
 त्रिकोणादिभेदत्रयाविभविण त्रिभुक्तरणरचनावैविच्रीचतुरा त्रैविध्येन समस्ताध्यव्यापिनी
 त्रिपुरा” (पृ० २०७) इत्यर्थरत्नावल्याम् । “यामतत्त्वपीठलिङ्गमातृकादिभ्यस्त्रिन्योऽपि पुरा

प्रकाशविमर्शसामरस्यात्मत बीजावस्थात्पम् । ततो बीजादुच्चूनादिव कलातत्त्वभुवनाभिषेय-
रूपार्थत्रिकस्य स्थूलस्य वर्णपदमन्त्राभिधानरूपशब्दत्रिकस्य सूक्ष्मस्य वर्तुंवरणत्रयं व्युत्पत्त्या
लोकलोकनलोकपारमन पट्त्रिंशत्तत्त्वममुदायरूपस्य त्रैलोक्यस्योत्पत्तौ कारणभूता स्पन्दशक्ति-

या विद्यते सा त्रिपुरा देवी प्रकाशविमर्शसामरस्यरूपिणी" (पृ० १२), "मातृमानमेयरूपाणा
त्रिपुराणाम्" (पृ० ३०३), "वामादीनां पुराणा तु जननी त्रिपुराम्बिका" (पृ० ३०५),
"वामाङ्गेष्वारौद्रभाष्यानां त्रिपुराणा जननी" (पृ० ३०७) इति योगिनीहृदये तद्विषयाया
च । "त्रिपुरास्तोत्रोद्भवप्रतिष्ठायां पुरा भूता त्रिपुरेति" (पृ० ९), "त्रिपृच्छतप्रचक्षुरणात्
त्रिपुरेव पर ब्रह्मोत्पत्तिर्भूयते" (पृ० १०), "सच्चिदानन्दस्वरूपिणी त्रिपुरेति निश्चोयते"
(पृ० ११), "त्रिषाञ्चस्थितसप्तस्तवस्तुपुरणात् सर्वयोगिभिष्वात्मत्वेन स्पृहणीयत्वाच्च
त्रिपुरा" (पृ० ३७) इति चिद्वल्त्या कामकलाविलासतीकायाम् । "पुरशब्द शरीरायं ।
त्रीणि पुराणि यस्या सा" (पृ० १४०) इति नि० सेतुबन्धे । "तिसृष्ट्यो मूर्तिभ्य पुरातनत्वात्
त्रिपुरा । तदुक्तम्— "मूर्तिभ्यस्यापि पुरातनत्वात्तदम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम" इति ।
गोडयादीयसूत्रमपि— "तत्त्वत्रयेण भिदा" इति । एकमेव ब्रह्म तत्त्वत्रयेण भिद्यत इत्यर्थः ।
तद्भाष्ये तु तत्त्वपद गुणमूर्तिबीजजगत्पीठलण्डादिपरत्वेन बहुधा व्याख्यातमिति गुणादिभ्य
पुरेत्यर्थः । त्रिपुराणं तु— "नाडीत्रयं तु त्रिपुरा सुपुण्या पिङ्गला इडा । मनो बुद्धिस्तथा
चित्तं पुरत्रयमुदाहृतम् ॥ तत्र तत्र वसत्येवा तस्मात् त्रिपुरा मता" इत्युक्तम् । कालिका-
पुराणेषु— "त्रिकोणं मण्डलं चास्या" इत्यादि प्रस्तुत्य "सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात्तस्मात् त्रिपुरा
मता" इति । "देवानां त्रितयं त्रयी हृतभुजा शक्तिर्नयं त्रिचरास्त्रंलोक्य त्रिपुरी त्रिपुष्कर-
मयं त्रिहस्ता वर्णास्त्रय । यत्किञ्चिज्जगति त्रिधा नियमितं यस्तु त्रिवर्णमकं तत्सर्वं
त्रिपुरेति नाम भगवत्यग्वेति ते तत्त्वत ॥" (श्लो० १६) इति लघुस्तवे । पूर्वचतु शत्यां
चतुर्थपटले "त्रिपुरा परमा शक्ति" (४१४) इत्यारभ्य "त्रिपुरा एयातिभागता" (४१६)
इत्यन्तेन प्रथेनाग्याग्येत्तन्नामनिर्वचनान्युक्तानि, तानि तु तद्विषयाभावेवास्माभिव्याख्या-
स्यन्त इति तत्रैव द्रष्टव्यानि" (पृ० १३२) इति च ललितासहस्रनामभाष्ये सौभाग्य-
भास्करे ।

१. "अत्र सामरस्य समरसता परम साम्यमर्थगतमेद" (पृ० १९५) इति सौभाग्यभास्करे
भास्करराय ।
२. "स्पन्दतन्त्रेऽप्य स्वस्वभावपरामर्शमात्रस्य नित्यस्य शून्यताव्यतिरेचनकारणनूतस्य ताव-
न्मात्रसरम्भात्मन शक्त्यपरामिधानस्य पारमेश्वरस्य धर्मस्य किञ्चिच्चक्षणात् स्पन्द
इत्यर्थानुगमाद् वाच्यत्वेन व्यपदिष्ट" (पृ० १३-१४) इति स्पन्दकारिकाविवृती भट्ट-
रामकण्ठ । "हृदये स्वविमर्शोऽसौ शक्तिताशेषविश्वः ॥ भावप्रहादिपर्यन्तभावी सामान्य-
सङ्गः । स्पन्दः स कथ्यते शास्त्रे स्वात्मन्बुच्छलनात्मकः ॥" (४१६८-१६९) इति
संग्रहोक्तम् । "यस्तुतस्तु न कश्चिद्भवेति व्यपते वा, केवल स्पन्दशक्तिरेव भगवत्यत्रमापि

रज्जुभूते । वीजावस्थायामङ्कुरकाण्डपत्रपुष्पफलादिवदस्या स्पन्दावस्थायामन्तः सदात्मना
वर्तते षट्त्रिंशत्तत्त्वग्रामभूतः कार्यरूप प्रपञ्च । अस्या पञ्चस्फारममपट्त्रिंशत्तत्त्वग्रामं महा-
हन्तापरामर्शमहाविभूतिरूपप्रपञ्चात्मना महाविकासभावमापन्नायामेतेत्यतिव्याक्तिरिक्तो
नापरः कश्चनान्वतिष्ठते । प्रकाशरूपस्य शिवस्य हि विमर्श एव स्वभावः । तदुक्त
प्रत्यभिज्ञायाम्—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा ।

प्रकाशोऽर्थापरकोऽपि स्फटिकादिजडोपम ॥ (१।५।११)

शतः शक्यता युक्त एव शिवो जगत्सृष्टी प्रभवति, अन्यथा स स्पर्शितुमपि नालम् ।

शिवोऽपि शक्यता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ।

शक्तिहीनो हि यः कश्चिदसमर्थः स्मृतो बुधे ॥

इति हि देवीभाववत्तम् । किञ्च, शक्तिरहिते शिवे नाम शिवमहेश्वरशङ्करपरमेश्वर-
महादेवमुहमहेशानेशाचभिधानव्यवहारः, धाम स्थानप्रकाशानुभवोन्मेषोच्चन्तुतादिसिद्धिश्च नैव
भवतः । तदभावे च, कथं हि नाम परिज्ञायेत शिव । अथ यथाकथञ्चित् शिवे परिज्ञातेऽपि तत्र
शिवशक्तिसामरस्यात्म परिपूर्णहृत्परामर्शस्थितिलक्षण मोक्षाद्यमकृत्रिम शर्म, सृष्टिस्थितिसंहार-
तिरोधानानुग्रहात्मक प्रत्यभिज्ञाहृदयैकादशसूत्रोक्तभासासनरक्तिविमर्शनवीजावस्थापनतद्विलाप-
नात्मक वा कर्म न प्रभवताम् । अपि च, अशक्तः शिव इत्यङ्गीकृतो ध्यानसमाधानवेलाया
महानन्दोदमिनिमग्नाना महायोगिना विश्वैकात्म्यात्मशिवशक्तिसामरस्यमहाहृदरमण तत्र

तथा तथाऽऽभासरूपतया स्फुरन्त्युदेतीव व्यपत इव च" (पृ० ५) इति स्पन्दनिर्णये
क्षेमराजः । "स्पन्दो नाम परायास्तत्त्वरूपेण प्रसारः" (पृ० २८२) इति योगिनीहृदय-
दीपिकायाम् । "स्पन्दः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना परिणामः । तेनाव्याकृतनामरूपजगत एव
स्पन्द इति प्रायेण तन्त्रेषु व्यवहारः" (पृ० ४४) इति वरिवस्यारहस्यप्रकाशे । एतेन
पराया तमिदः षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः किञ्चिद्वचनत्त्वात् षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना परिणममानो
परमं स्पन्द इत्यभिधीयते ।

१. श्रमरशने तु सृष्टिस्थितिसंहारानाख्याभासात्मकं कृत्यपञ्चकमभिमतम् । एतच्च महार्य-
मञ्जरीया ३९-४० कारिकयोस्तत्परिमले च विस्तरेणोपपादितम् । तत्रानाख्यनित्याख्या-
शून्यत्वमुच्यते । आख्या च पश्यन्त्यादिस्यूतवाकृतिप्रयस्वभावा । भासा च सृष्ट्यादिकृत्या-
क्रान्तियिश्चैचिप्रव्यवहारमभिधी सर्वोत्तीर्णा सर्वानुप्राहिणी च पारमेश्वरी विच्छक्तिः ।
तत्रानाख्यातस्य वामकेश्वरदर्शनेऽप्यङ्गीकियते । "अनाख्या तिरोधानानुग्रहो समष्टि-
कृत्यपञ्चकेऽप्यौदासीन्यावलयम्यानरूपावस्थानविशेषो वा" (पृ० २३) इति वरिवस्या-
रहस्यप्रकाशे भास्कररायः । एवं धरिस्मन्त्ये भासातरवमनाख्यायामेवान्तर्भूतम्, सृष्टि-
स्थितिसंहारानाख्यापञ्चकसृष्टिप्रकरणे व्याख्यातव्यः ।

मनसः स्थिरीकरणं च न भवति । शक्तेस्तु धर्मवर्णुभयात्मकत्वात्ताम धाम शर्मं कर्म रतिः स्थितिरथेति सर्वमप्युपपद्यते इति भावः ।

तदेव परिस्फुरत्तात्म शक्तिभावापन्न तेज सूक्ष्माकारस्वरूपमादधत् बबलीवृत्तनिरोध-
तत्त्वग्रामस्य जगतो बीजाङ्कुरभावेनाविच्छिद्यते । जगदुद्गमनप्रसन्नरूपिणी महाशक्ति विश्ववैचित्र्य-
मवविभासयिषुर्वामाज्येष्ठीरौद्रयात्मना सृष्टिस्थितिसंहृतिवरो शृङ्गाटाकारता धत्ते । एवमेवा
परमेश्वरी परमा शक्तिरेकैव ब्रह्मविष्णुवीशरूपिणी ज्ञानत्रियेच्छाशक्त्यात्मिका त्रैलोक्य
सृजन्ती त्रिपुरा परिकीर्त्यते । इदन्ताप्रसरोन्मुखीय सृष्टिमार्गं स्वाभाविक विहाय गुरुत्तयुक्त्या
सहारमार्गं प्रति मध्यचारमार्गेण मूलाधारगतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिवेणकुलस्थानाद् यदोल्लसति,
तदा मूलाधारादितत्तदाधारगतकमलोद्गिरनिर्गमनक्रमेण ब्रह्मस्थानगतह्यात्मशिवाधिष्ठानाङ्गोप-
लक्षितप्रकाशभुव प्राप्य महाप्रकाशशिवममेलनसमुज्ज्वलित महानन्दलक्षण चन्द्रमण्डलं द्रावयन्ती
महामामरस्यमहानन्दाधुभवरूपामृतस्यन्दात्मपरमानन्देन नन्दिता कुलेश्वरी देहाभिमानिनो सवित्
पट्प्रशतत्वसमुदायरूपकुलचरीराभिमान विमृज्याथद्विष्टप्रमानृता रयक्त्वाऽकुलस्थानवर्तितं
निर्गुणं निर्लक्षणं कुलरूपविवर्जितं च परं पृथग्मुपैति । एव सहारक्रमेणोपभोगमनुपुष्टा तत
स्वेच्छावशात् सृष्टिमार्गं प्रविश्य कुलपुरुष प्रलोभयन्तीभावतिच्छते । पुनरेकात्मिनी महास्फुरत्ता-
रूपाऽऽद्यानन्दमयी महाहस्तात्मिका स्वसविदमनुभवति । तदेव गमागमेन स्वेच्छया जगन्निच-
चिरचनत्रिलापनकारिणी स्वस्वातन्त्र्यव्यतिरेकेण वान्यदुपादानसहकारिवारणादिकमपेक्षते ।
तदुक्तं प्रत्यभिज्ञाहृदये—“चित्ति स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः”, “स्वेच्छया स्वभित्तो विश्वमुन्मी-
लयति” (सू० १-२) इति ।

विश्वोत्तीर्णा भानैकशरीरिणीय त्रिपुरा विश्वान्मना प्रकाशमानाऽऽत्मविद्याशिवात्स्येन
तत्त्वत्रयेण व्यक्तिभावमयते, वर्णशयात्मक शक्तिशयात्मक च रूपमाधत्ते । कामवाधिष्ठीवी
ज्ञानशक्तिवर्गिभवे बीजे विद्यारूपतयाऽमृततरप्रकाशिका, कामकलात्मिका क्रियाशक्तिः कामराज-
बीजे महाचमत्कारसम्पादयिनी, शिवरूपिणी चेच्छाशक्ति शक्तिबीजे परमशिवसामरस्यापादि-
केत्येव अशरेय देवी महानिपुरसुन्दरी श्रीविद्यारूपेण प्रथते । नित्यापोडशिकार्णवव्याख्यापुमि-
शिवानन्दादिभि स्थलद्वये (१।१८७, ५।१) पाठभद्रमुखेन कामतत्त्व विषतत्त्व मोक्षतत्त्व च
व्याख्यायते । तत्र शिवानन्देन कामराज शक्ति-वाग्भवबीजायं कल्पेनेमानि पशानि व्याख्यातानि ।
कामराजबीजस्य कामकलाकृतत्वम्, शक्तिबीजस्य विषनिर्हरणार्थस्त्वम्, वाग्भवस्य च मोक्षप्रदत्व
प्रतिपाद्यतेऽर्जव । अतः शिवानन्दव्याख्यानं न कमप्यसामञ्जस्य घत्ते । तन्त्रालोके तु कुलपुरुष-
प्रामाण्येनैवामर्षान्तर प्रतिपाद्यते । तद्यथा—

अन एव विश्वगोऽयमव्यक्तहृकलात्मक ।

कामतत्त्वमिति श्रीमत्कुलपुरुष उच्यते ॥ (३।१४६)

इत्यादिना कामतत्त्वम्,

वाक्चक्षुःश्रुताकार ध्यानधारणवर्जितम् ।

त्रिपतस्त्वमनञ्जात्य नय स्नेहात् प्रकाशितम् ॥ (३।१६९)

इत्यादिना विषतत्त्वम्,

निरञ्जनं परं धाम तत्त्वं तस्य तु साञ्जनम् ॥
 क्रियाशक्त्यात्मकं विश्रमयं तस्मात् स्फुरेद्यतः ।
 इच्छा कामो विषं ज्ञानं क्रिया देवी निरञ्जनम् ॥

एतत्त्रयसमावेशः शिवो भैरव उच्यते । (३१७१-१७३)

इत्यादिना च निरञ्जनं तत्त्वं प्रतिपाद्य तत्त्वत्रयस्य इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपत्वमाख्यायते । नित्यापोडशिकाणंवे तु वाग्भवं ज्ञानशक्तिमयम्, कामराजबीजं क्रियाशक्तिमयम्, शक्तिबीजं चेच्छाशक्तिमयमिति विशेषः । मन्त्रप्रकरणे नेत्रतन्त्रप्रामाण्येन मन्त्राणां शिवशक्त्यात्मस्वरूपत्वं प्रत्यपादि । तद्वदेवात्रापि त्रिपुराऽऽत्मविद्याशिवाख्येन तत्त्वत्रयेण व्यक्तिमागता त्रिवीजरूपतां घत्ते । श्रीविद्यार्यमनुचिन्तयत आराधकस्य च “स्पर्शनं चावलीकश्च” इत्युत्तरपट्टकदिशा मन्त्रचैतन्याभिव्यक्त्या स्वयमाविष्टा भवति, रामाराधको महात्रिपुरसुन्दरीसतत्वो भवतीति यावत् ।

अत्र “तस्यां परिणतायां तु न कश्चित्पर इष्पते” (४५) इति, “रमते स्वयमव्यक्ता त्रिपुरा व्यक्तिमागता” (४१६) इति च शक्तिपरिणामवादः प्रतिपादितो भवति । “बीजा-धेस्यायामङ्कुरवाण्डपत्रपुष्पफलादिवच्छक्त्यवस्यायामन्त. सदात्मना वर्तते कार्यरूपः प्रपञ्च.” [ऋजु० पृ० १९५-१९६) इति च व्याख्यायते सत्कार्यवादः शिवानन्देन । प्रतिपाद्यते शैवनिपदाना तान्त्रिकाणां चान्त्र विशेषो भास्कररायेणैवम्—“शैवनिपदाना पञ्चस्तु परस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्मायाख्या । सा च जडैव । सैव च जगत. परिणाम्युपादानम् । परं ब्रह्म तु विद्यतोपादानम् । अत एव जगनोऽपि मायिकत्वाज्जडत्वं मिय्यात्वं च । * * * तान्त्रिकाणां पञ्चस्तु परचिन्निष्ठा या चिच्छक्तिरौपनिपदानामपि समता शैवानन्तरूपत्वान्मायेत्युच्यते । * * * तत्परिणाम एव प्रपञ्चः । अत एव च चिद्रूपः, “चिद्विलास. प्रपञ्चोऽयम्” इति ज्ञान-वोसिष्ठात् । अत एव च सत्योऽपि” (पृ० १३५) इति । एतेन परिणामवाद एव नित्यापोडशि-काणंयप्रतिपाद्य इत्यायाति; तथापि—“विश्वं द्रवणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम्” इत्यादि-दक्षिणामूर्तिश्लोकप्रदर्शितदिशा स्वानन्तरूपत्वज्जुम्भित आभासवाद एव काश्मीराद्वयवाद-शैवानुभूत इति तत्र तत्र शैवेषु शाक्तेषु धागमेषु प्रतिपाद्यते । अत एव सद्वाचनावागितचेतो-भूतिभ्यां शिवानन्दविद्यानन्दान्मायानामासवादमुखेनैव व्याख्यायते ग्रन्थः ।

आभासो हि नाम नान्यथाभावः, प्रत्युतान्त स्थितस्यैव बहिः प्रकाशनमुन्नेपपदाभिधेयम् । उन्नेपध्यायं सांख्यानं विह्वलितशब्दात् परिणामात्, वेदान्तिनामन्यथाप्रपञ्चरूपादिवर्ताञ्च परंथा भिद्यते । प्रकाशो ह्यत्र स्वतन्त्रायाः सतिदः स्वीकृतो न पुनरप्येतायाः प्रकृतेः । अपि च,

१. भास्करप्रभृतिभिराचार्यैरविरुद्धपरिणामवाद एवाङ्गीकृतः । स एवात्र प्रतिपादितो न त्वाभासवादः काश्मीरान्तर्गतमतः । किमेतेनैतद्व्यपत्तिं शक्यते दर्शित्यापोडशिकाणंया-विर्भावजातो भातीदाभागवाद इति ।

प्रकृतिपरिणामवादे गुणानां साम्यं वैषम्यमुच्यते, अत्र तु स्वतन्त्रा चिन्तिः स्वस्वातन्त्र्येणाविवृता सती तत्तद्रूपेण स्वात्मानं प्रकाशयतीति न वैषम्याववादात् । अन्तःस्थितस्यैव बाह्यत्वापादनं हि प्रकाशः । वेदान्तिनां ब्रह्मं चेतनं सद्यपि न स्वेच्छया स्वात्मानं जगदात्मनां प्रकाशयेत्, तस्मिन् स्वातन्त्र्याभावात्कनूतवानुपलब्धे । चितिस्तु स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः । सा हि—

जगच्चित्रं समाहित्यं स्वात्मतूलिकयात्मनि ।

स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति परमेश्वरी ॥

तस्य प्रकाशश्च न सत्त्वग्न्याभावो भ्रमो वा, अपि तु चेतनस्य चेतनत्वेनैव स्वस्वातन्त्र्येण सर्वदा सर्वात्मना मानम् । एव चास्मिन् मते प्रपञ्चस्य सविदेकात्मत्वं सिद्धयतीत्याभासवादोऽपि निर्दुष्टत्वाद् वरीयान् परिणामवादविवर्तवादाभ्याम् । आभासवादोऽयं प्रतिविम्बवादनाम्नाऽभिनवगुप्तेन तन्त्रालोके स्मृतीयाङ्गिकारम्भे (पृ० १-३३) महता सरम्भेण प्रतिपादितस्तत् एवाबलोकनीयो विशेषजिज्ञासुभिः ।

भास्कररायेण यद्यपि शक्तिपरिणामवाद एवाङ्गीक्रियते । उच्यते च—“एव च पञ्चदशेऽपि प्रपञ्चकारणतया शक्तेरावश्यकत्वे परशिव एवान्तर्गङ्गत्वात्प्रोपनिषदं कल्प्यम्” (पृ० १३५) इति, तथापि नैतेन स शक्तिपारम्यवादीति भ्रमितव्यम्, योगिनीहृदयव्याख्यानावसरे तेनैव—“पूर्वं ह्यन परशिवनिरासस्तु शक्तिनिरासवादिनो जल्पकथया मुखमुद्रणमात्रार्थो न तु वादकथया” (पृ० २३) इत्युक्तत्वात् । प्रत्युत “तेन जननमरणादिकेशमयससारजनकत्वाद् विषयशक्तिः । तद्विनिर्मादमृत शिव” (पृ० ४६) इति बरिवस्यारहस्यप्रकाशे वदन् स शिवपारम्यपञ्चपातित्वमात्मनो व्यनक्ति । शिवानन्दविद्यानन्दाभ्यामपि शक्तिशब्दः सर्वत्र विमर्शवाचित्वेन प्रयुज्यते । परवर्तिनि काले शंभुशास्त्रदशानयोः समेलनेन शैम्भुवदर्शनं प्रवृत्तम्, अत्र हि शिवशक्तयोः समसत्ताकत्वमङ्गीक्रियते । अत एव भास्कररायेण तत्रैकोत्तम्—“केवलशिवस्यैव केवलशक्तेरपि सृष्ट्यादिजनकत्वायोपात्” (पृ० २२-२३) इति । प्रकाशविमर्शयोर्मिलितयोरेव सृष्टिजनकत्वमिति तदनुवर्तिनी व्याख्या विदधन्ती शिवानन्दविद्यानन्दी शैम्भुवदर्शनप्रतिपादकावेव ।

यद्यपि प्रकाशविमर्शयोर्मिलितयोरेव शब्दायंसृष्टिजनकत्वमविसिष्टम्, तथापि प्रकाशाश-
स्वैवायंसृष्टौ विमर्शाशस्यैव शब्दसृष्टौ जनकत्वमङ्गीक्रियते । त्रैपुरे दर्शने तु प्रकाशविमर्शासं-
भूतात् पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगरूपात् श्रीचक्रादेव सर्वं प्रवर्तते । एष चायंशब्दसृष्ट्योरपि
चक्रैःसृष्टवेदान्तर्भावः प्रसिद्धमिति । अतस्त्वत्रसृष्टिरेवात्र विस्तरेण प्रपञ्च्यते ।

१. इष्टव्यम्—भारतेंद्र आर्य लेटर्स, पृ० २५०

२. भास्कररायेण तु शक्तिवस्यारहस्यप्रकाशे (पृ० ४७) अर्थमयो शब्दमयो चेति सृष्टिद्वय-
मुद्दिश्य तदनन्तरम्—“अर्थमयो देहमयो चेति सृष्टिद्वयं तु बालश्रीकृतकार्यं स्थूलगृहसमाना-
कारत्वेन सूक्ष्मगृहनिर्माणतु-ग्रमयंसृष्ट्यावेधान्तर्गतम्” इत्युक्तम् । तत्, दर्शनान्तरसंस्कार-
मूलकम् ।

चक्रमयी सृष्टि.

श्रीचक्रस्य सम्भव

अथ प्राधान्येन योगिनीहृदयमाधृत्य चक्रमयी सृष्टि प्रतिपाद्यते । 'देशकालानवच्छिन्नं तद्रूपं परम महद् । निसर्गसु दर तत्तु परानन्दविधूर्णितम् ॥' (१ । ३५) इत्यत्र योगिनी-हृदये हकारादिमहाबिन्द्वन्ताना सकल-सकलनिष्कल निष्कलाना त्रयाणामप्यूर्ध्वं स्थिता त्रिभिरूपसमस्तवस्तुभ्य पुरातनी देशकालानवच्छिन्ना परममहद्द्रवा स्वभावसुन्दरी परप्रकाशात्मकपरशिवसामरस्यपरिपूर्णपरानन्दशालिनी विमर्शशक्ति श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी वर्णिता । वामकेश्वरदर्शने त्रिपुराभिधान पर ब्रह्मेति प्रागेव प्रतिपादितम् । सा परा शक्ति स्वेच्छया यदा विश्वसर्जनरूपा स्वात्मन स्फुरत्तामाविर्भावयति, तदा पद्मत्रिशतत्त्वात्मकविश्वसृष्टिकाले सर्वप्रथम विश्वमयस्य श्रीचक्रस्य सम्भव । तद्यथा योगिनीहृदये—

यदा सा परमा शक्ति स्वेच्छया विश्वरूपिणी ॥
स्फुरत्तामात्मन पश्येत्तदा चक्रस्य सम्भव । (१ । ९-१०)
आत्मन स्फुरण पश्येत्तदा सा परमा कला ।
अम्बिकारूपमापन्ना परा वाक् त्रिभुदीरिता ॥
बीजभावस्थित विश्व स्फुटीकर्तुं यदोन्मुखी ।
वामा विश्वस्य वमनादङ्कुशाकारता गता ॥
इच्छाशक्तिस्तदा सेय पश्यन्तीवपुया स्थिता ।
ज्ञानशक्तिस्तथा ज्येष्ठा मध्यमा वागुदीरिता ॥
ऋजुरेखामयी विश्वस्थितौ प्रथितविग्रहा ।
तत्सहृतिदशाया तु वैन्दव रूपमाश्रिता ॥
प्रत्यावृत्तिकर्मेणैव शृङ्गाटवपुरुज्ज्वला ।

१. 'वामा ज्येष्ठा रौद्री' (श्लो० २३) इति कामकलाविलासश्लोकव्याख्यानप्रसङ्गे चिद्वल्लीकारेण मठनानन्देन प्रकरणमेतदग्नया व्याख्यातम्—“श्रीपराभट्टारिकामयमिदमेव बिन्दुतत्त्वपूर्वार्धोन्मुखनवयोग्यात्मकश्रीचक्रमभवदित्याह—वामेति । वामा ज्येष्ठा रौद्री अम्बिका; चकारात् परा शक्तिश्च । इमा पञ्च शक्तयोऽनुत्तराशासूता । अनुत्तराशा-श्रीचक्रान्तर्गताथोनुत्तानि पञ्च त्रिकोणानि ॥” ‘इच्छाज्ञानक्रियाज्ञाना इमाश्चतस्र शक्तय उत्तरावयवा ऊर्ध्वमुत्त्रिकोणचतुष्टयरूपा । अयं भाव —पराविलसनरूपा एता वामा-ज्येष्ठा-रौद्री अम्बिका परा, तथा इच्छाज्ञानक्रियाज्ञानाश्च, “... एतच्छक्तिनवकमय मवत्रिकोणचक्रमिति । एतच्चतु शक्त्याम्—‘आत्मन स्फुरण पश्येत्तदा सा परमा कला’ इत्यारम्य “वैखरी विश्वविग्रहा” इत्यन्तेन सम्यङ् निरूपितम्” (पृ० ४५) इति । एतेन पञ्चशक्तिचतुर्वह्न्यात्मक श्रीचक्र पश्यन्तीमयमित्युपपाद्यते । एतच्च व्याख्यान प्रकरणविह्वद्व व्याख्यानातरविह्वद्व च प्रतीयते । एकादशाया पश्यन्ती वाग् मातृकाप्रकरणे प्रदक्षिता । तदेवात्र प्रकृतम् ।

क्रियाशक्तिस्तु रीद्रीय वैखरी विश्वविग्रहा ॥ (१ । ३६४०)

नित्यापोहशिकार्णवेऽपि—

वामा शिखा ततो ज्येष्ठा शृङ्गाटाकारता गता ॥

रीद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणी । (४ । ९-१०)

ज्ञानशक्ति क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥ (४ । ११)

इति स एवार्थ उक्त स्फुटीकृतश्च श्रीमता दीपकाचार्येण त्रिपुरसुन्दरीदण्डके— इति
यदि सर्वगुण्यनाम्तभूमौ निजेच्छासमुन्मेषसमय समासाद्य बालाग्रकोट्यशरूपा विगर्भी-
कृताशेषससारबीजाऽनुबध्नासि क्व तदा त्वमम्बिका गीयसे । तदनु परिजनितकुटिलाप्रतेजो-
स्तुरा जननि वामेति सस्तूपसे । ततो बद्धमुस्पटरेखा शिखा ज्येष्ठेति सभाव्यसे । शिव
शृङ्गाटकाकारतामागता तदा रीद्रीति विख्याप्यसे ॥ (२४) इति । अस्यार्थोऽर्थरत्नावल्या
(पृ० २०४-२०५) द्रष्टव्य । सीमाम्यमुधोदयेऽपि—

अस्याम्बिकाशभूता शक्ति स्वाशेन क्षान्तया साकम् ।

समरसभाव याता जाता ज्योतिर्मयी महाविन्दु ॥

शिव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा वमनादमुष्य विश्वस्य ।

वनीकृतनिजरूपा सृष्टि शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥

ज्येष्ठा ज्ञानश्वेशादज्जी स्थितिरेतदग्ररेखा स्यात् ।

रीद्री क्रियोपरागात् सहतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥

इत्यमिष मस्यन्ती जाता माता त्रिकोणरूपेण । (३ । १-३) इति ।

श्रीसिद्धनाथपादै

बुलरत्नशास्त्रे कुलशास्त्रदृष्ट्या सोऽयमर्थ एव विवृत —

अनन्व यत्पर ज्योति सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।

इच्छा मुण्डलिनी तस्य तेजो नादसमुद्भव ॥

इच्छानादसमायोगाद् रीद्री शक्तिरजायत ।

वामामाधाररूपेण चन्द्रशिव्वाधमम्बिका ॥

श्रमात् बुलोदयो व्याप्ति बुलीश्रवायमुच्यते । इति ।

इयता प्रबन्धेन चत्रनवत्रयमट्टिरूप श्रीचक्र नवमस्य वैन्दवचत्रस्याष्टमस्य मध्यत्रयस्य च
निर्णयति प्रतिपादिता । अत्र परावापूप वैन्दव चत्रम्, पश्यन्तीमध्यमाऽसरीरूप च मध्यत्रयम् ।
अयमर्थो यागिनीहृदयत्रयप्राप्त —

धूम्रावारादिगर्गन्ताद् बिन्दो प्रस्पन्दसविद ॥

श्रीगणपरमार्यत्वात् स्फुरताऽहरीयुतात् ।

प्रगुण विश्वहरीस्थान मातृनयात्मकम् ॥ (११०-११)

श्रीहृदयत्रयस्ययो समष्टिः वामहस्ता

श्रीहृदयत्रयस्ययो समष्टिस्तु रूपमेव वामशेखरदन्ते वामशेखरेति नाम्नाऽभिधीयते ।

गर्गोऽयमर्थ वामहस्ताविरागे शोभनैवमुक्त —

स्फुल्लशिवशक्तिसमागमव्रीडाङ्कुररूपिणी परा शक्तिः ।
 अश्रुतरूपानुत्तरविमर्शलपिलक्षयविग्रहा भाति ॥
 परशिवरविकरनिकरे प्रतिफलति विमर्शदर्पणे विशदे ।
 प्रतिरचिचिरे कुडधे चित्तमये निविशते महाविन्दुः ॥
 चित्तमयोऽहङ्कारः मुञ्चताहारणसमरसाकारः ।
 शिवशक्तिमिधुनपिण्डः कवलीकृतभुवनमण्डलो जयति ॥
 सितशोणविन्दुयुगल विवक्तिशिवशक्तिसकुचरप्रसरम् ।
 वाग्यंसृष्टिहेतुः परस्परानुप्रविष्टविस्पष्टम् ॥
 विन्दुरहङ्कारात्मा रविरेतन्मिधुनसमरसाकारः ।
 काम. कमनीयतया कला च दहनेन्दुविग्रहो विन्दु ॥
 इति कामकला विद्या देवी चक्रकामात्मिका सेयम् ।
 विदिता येन स मुक्तो भवति महाशिवपुरमुन्दरीरूपः ॥

कामकला नाम त्रिपुरोपासकानां परम रहस्यम् । मण्डनमिश्रप्रत्यया भारत्या कामकला-
 रहस्यं पृष्टेन भगवता शङ्कराचार्येण परकार्यं प्रविश्य तद्ग्रहस्यं परिज्ञातमिति श्रूयते । पामरजन-

१. यादृशयो मृष्टिमातृकाप्रकरणे व्याख्याता विशेषेण, अत्रापि सामान्येन प्रतिपाद्यते ।
 भास्कररायणे वरिवस्यारहस्यप्रकाशे विवृतेऽर्धसृष्टिक्रमे कामकलाविलासस्था इमे श्लोका
 अपि व्याख्याता भवन्तीति तदनोद्भिप्रियते—
 “यया सूर्माभिमुखदर्पणे तदन्त प्रविष्टकिरणादुभयकिरणसंवलनरूपस्तेजोविन्दुविशेषः
 कुडधादौ प्रादुर्भवति, तथा प्राग्यदृष्टवशात् स्वान्त.सहृत्विश्रसिद्धयया प्रकाशरूप ग्रह
 स्वीयो शक्तिमयलोकयितुं तदभिमुखीभूय तदन्तस्तेजोरूपेण प्रविश्य शुबलविन्दुभावमयते ।
 ततस्तं ‘विन्दु’ रक्तरूपा शक्तिः प्रविशति । तेन संमिश्रविन्दुदृक्द्रोने भवति । तत्र च
 हादकलाहपोऽप्येकः पदार्थविशेषो भवति । स च विन्दुः समष्टिरूपेणैकः स्फुटशिवशक्ति-
 सामरस्यनामा कामो रविरप्रोचोभात्मक इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते, व्यष्टिरूपेण द्वयम् । तत्र
 शुबल इन्द्र रक्तोऽग्निरिति विन्दुद्वयात्मकत्वाद्विसर्ग इति च व्यवह्रियते । अत एव च रवे
 रात्रायप्रायमावास्यायां चन्द्रे च प्रवेशस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् समष्टिभिर्दो रवित्वम् । एवं
 च कामाहयो विन्दुविसर्गो हादकला चेति त्रययथैकः एकः पदार्थोऽणादिप्रत्याहारवत् काम-
 वलेत्युच्यते । इदमेव च समस्तसृष्टिवीजम् । अत एवाकारहकारयोर्मध्ये सर्ववर्णपाठः ।
 अकारस्य सकाराशभिन्नत्वात् सकारस्य कपयोगरूपत्वान्न तद्ग्रहिर्भावः शङ्क्यः । एतन्मूल-
 भूतं ग्रहं मु सुरोपविन्दुरित्युच्यते । तत्रूपाभ्यां सूर्यस्वरूपाभ्यामकारहकाराभ्यामुत्पन्ना
 कामकला ध्यताभ्यस्तद्विलक्षणोऽहंनदपाभ्या । अकारहकारोभयात्मकत्व शिवशक्तिद्वय-
 रूपत्वं चार्हवदस्य निष्पृष्टोऽयं । अत एव तत्रग्रन्थानां सूत्रमादिस्फुल्लान्तानामतिलसृष्टीना-
 म्पदवाच्यत्वम्” (पृ० ५०-५१) इति । सोभाग्यमुद्योदेर्नियं प्रथमे प्रपञ्चे यादृशयो
 (१४-२७), अर्धमयी च (१२८-४९) मृष्टिः प्रतिपादिता ।

परिपृहीता कामकला नात्र प्रदनस्य समाधानस्य वा विषयः, किन्तु “विन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु” (१११८५) इत्यादिना नित्यापोडशिकार्णवाद्वादी निगूढं प्रतिपादिता कामकलेवेति तु गुरव । सेयं कामकला नित्यापोडशिकार्णवाद्वादी द्वादशश्लोक्या “तामीकाराक्षरोद्धारा” .. (११८) इत्यादिना स्तुता । अस्या कामकलायाः “त्रिकोणमेकादशम वल्लिगेह च योनिकम् । शुद्धाट चैव एकार नामभि परिकीर्तितम् ॥” (त० वि० ३१९४, पृ० १०३) इत्यादिनाभि परिचीयमानमेकारादारमाधारभूतम् । तदेतदुक्तम्—“यदैकादशमाधार ..” (११६) इति । बीडैरपि—“एकाराकृति यद्विष्य मध्ये पट्टकारभूयितम् । आलय सर्वसौख्यानां वोधरत्नकरण्डकम् ॥” (त० वि० ३१९४; पृ० १०४) इत्यत्रैव विषय स्मृत इव प्रतीयते । तदेव परापश्यन्तीमध्यमा-वेत्तरीरूपस्य वैन्दवस्य मध्यव्यध्रस्य च समष्टिभूत रूप कामकला, सेव च वाग्यंमृष्टिहेतुरिति स्पष्टीभवति ।

नवयोनिकम्

ततो नवयोनिकं प्रवर्तते । अत्र च धर्माधर्मौ, आत्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा, ज्ञानात्मा चेति चत्वार आत्मान, मातृमेयो, प्रमा चेति पदार्थनवकमाविर्भवति । तदुक्तं योगिनीहृदये—

धर्माधर्मौ तथात्मानो मातृमेयो तथा प्रमा ॥

नवयोन्यात्मकं चक्रं चिदानन्दधनं महत् ।

चक्रं नवात्मकमिदं नवधा भिन्नमन्त्रकम् ॥

वैन्दवासनसखं सवर्तानलचित्रकलम् ।

अम्बिकारूपमेवेदमगारस्य स्वरावृतम् ॥ (११२-१४)

अनेन तृतीयं चरमिदमम्बिकामयम्, अगारचक्रमित्यस्यैवापरमभिधानम्, अत्र पोडश-स्वराणामत्रस्फितिर्भवतीति च स्पष्टीभवति । अधिमग्र-धानुगुण्यायात्र विन्दुत्रिकोणवसुकोणात्मकं चक्रमयमम्बिकामयमिति व्याख्येयम् । सौभाग्यसुबोधये तु—“वामादीच्छाद्यष्टप्रतिविम्बैरष्ट-कोणमुत्पन्नम्” (३१५) इत्यत्र वामाज्येष्ठारोद्रयम्बिकेच्छाज्ञानाक्रियाशान्ताशक्तिप्रतिविम्बभूतमष्ट-कोणमित्युक्तम् । सुभगोदयवासनाया चैतद्देव्या मूढम पुण्यंष्टकमभ्यधायि (१७ श्लो०) । काम-कलाविलसि (२९ श्लो०) शपसपवर्गमयमेतच्चक्रम् ।

वशाद्वयम्

नवत्रिकोणाना वैन्दवस्य च परितः प्रतीयमाना प्रमा दण, तद्वपमेव प्रथमदशारम् । द्वितीयदशारमपि तद्वपमेवेति पुण्यान-शामृतानन्दौ । प्रथमदशारे बुद्धीन्द्रियाणां कर्मन्द्रियाणां चाविर्भाव इति गिबानन्दः (पृ० २९८), भूताना तन्मात्राणां चैत्यमृतानन्दः । चतुर्दशारप्रस्तारेऽप्ये-न्द्र करणचतुष्टयेन सह बुद्धिमैन्द्रियाणामाविर्भावदर्शनदत्तामृतानन्द-व्याख्यानमेवोचितम् । तत्सम्बन्धपरं येनुरन्ध्याख्यानं नात्र सम-जसम्, प्रथमदशारेण तत्र कस्यापि पदार्थस्य स्फुरणा-प्रदर्शनात् । द्वितीयदशारे बुद्धिमार्गचोचराणां चन्द्रादीनां वचनादीनां च स्फुरणम् । योगिनी-

हृदयदीपिकानुसारमत्र प्रथमदशारे यरलवशपसहृदयवर्णानामवस्थितिः । अस्मिन् व्याख्यानेऽप्यु-
रादिचतुर्दशकोणान्तेषु चक्रेषु स्यापितेषु वर्णेषु मकाररूपावस्थितिः कापि न दृश्यते । अतोऽत्र
सेतुवन्व्याख्यानमेव युक्तिमत् । कामकलाविलासे तत्र तवर्गटवर्गयोरेवस्थितिः प्रदर्शिता ।
द्वितीयदशारे च ककारादयो दश वर्णा अवतिष्ठन्ते ।

चतुर्दशारनिष्पत्तिप्रकारः-

विन्दुत्रिकोणाष्टकोणप्रथमदशारात्मकस्य चक्रचतुष्टयस्य प्रथमा समेत द्वितीयदशारमेव
चतुर्दशाररूपेण परिणमते । इतो बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मनोबुद्धयहृद्कारचित्तात्मक
चान्त करणचतुष्टय प्रवर्तते । अत्र टकारादिमकाराताश्चतुर्दशवर्णा अवतिष्ठन्ते । काम-
कलाविलासे तु (श्लो० ३१) अकारादिचतुर्दशवर्णात्मकमेतत् । दशारद्वयचतुर्दशारात्मक-
मेतच्चक्रत्रय रौद्रीप्रभामयम् । दीपिकाया तु विन्दुत्रिकोणात्मक चक्रद्वयमम्बिकामयम्, अष्ट
कोणादिचतुर्दशकोणान्त चक्रचतुष्टय च गौरीरूपमिति व्याख्यातम् ।

श्रीचक्रे भूतलिपिविध्यात्

अत्राष्टकोणादिचतुर्दशकोणान्तेषु चक्रेषु वर्णविन्यासे योगिनीहृदये कामकलाविलासे च
प्रकारद्वयमवलोक्यते । योगिनीहृदयेऽष्टकोणे षोडश स्वराः, प्रथमदशारे मकारादिशकारान्ता
दश वर्णा, द्वितीयदशारे ककारादयो दश, चतुर्दशारे च टादिभान्ताश्चतुर्दश वर्णा सप्त-
वेशिता । एव चात्र पञ्चाशदेव वर्णा योगिनीहृदयसमता । कामकलाविलासकारेण त्वष्ट-
कोण शपसपवर्गमयम्, प्रथमदशार तवर्गटवर्गमयम्, द्वितीयदशार चवर्गकवर्गमयम्, चतुर्दशार
च चतुर्दशवर्णमयमुपवर्णितम् । आहृत्यात्र द्वाचत्वारिंशद्वर्णानि भवन्ति । एष च क्रम शारदा-
तिलकप्रतिपादित (७११-५) द्वाचत्वारिंशदशरमय तववर्गात्मक च भूतलिपिक्रमनुसरति ।
सौम्य क्रम सौभाग्यसुषोदरे—

द्व्युत्तरचत्वारिंशदधोनिषणो मध्ययोनिपर्यन्तः ।

नादमयैर्नववर्षोमध्यमया तावदशरेऽर्थात् ॥ (३७)

इत्यत्र मध्यमावाग्रूपोऽभिमत, वैतरीप्रपञ्चस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । स्थूला मध्यमा भूतलिप्याख्येति
कामकलाविलासोक्तो विषयो मातृकाप्रकरणे पूर्वमेवोक्तः ।

पञ्चाशक्तिचतुर्वह्न्यपात्मक श्रीचक्रम्

पञ्चाशक्तिचतुर्वह्न्ययोगाच्चक्रसम्भव प्रतिपाद्यते । स्वाभिमुखान्नत्रिकोणपरम्परया
दत्तिसनात्मम्, विपरीताया वह्निसजात्वमिति समय । एव च तत्रत्रिकोणात्मक श्रृंगुर च
चतुर्दशकोणान्त प्रसरति । एतद्वाह्यगतमष्टमम्, शोडशारम्, चतुर्दशारोपशोभित वृत्तत्रयात्मक
श्रृंगुर च श्रीचक्रस्य बहिरङ्गत्वेनाभिमन्यते नित्यायोऽशिकार्णवयोगिनीहृदयादिषु । अत एव
नित्यायोऽशिकार्णवस्य भातृकामु, कामवेस्वरीमनविवरणे, अपरत्वात्कत्या च "एतद्वाह्यगतम्"
इत्यादिवोऽप्यर्थं श्लो० श्रीचक्रस्य बहिरङ्गप्रतिपादनपर इति श्रुत्वा पञ्चाशक्तिचतुर्वह्न्यपात्मक-
मवत्रिकोणरूपातरङ्गस्वरूपविवेचयत महिमप्रतिपादकश्लोकानामन्ते स्थापितः । एवमेव

योगिनीहृदयेऽपि चन्द्रमरोऽनेव परिसमाप्यते । जिह्वस्य बहिरङ्गभूतस्य श्रीचक्रावयवस्य तत्र प्रक्षारान्तरेणैव व्याख्यानं दृश्यते । तच्चाग्रे वक्ष्यते ।

श्रीचक्रस्य वाक्चतुष्टयात्मकत्वम्

योगिनीहृदये वैन्दव चक्रं परावाग्रूपम् मध्ययथ च पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपमुक्तम् । अष्टारादिकतुदंशरान्तं च वैखरीवर्णानामवस्थितिर्दंशिता । कामकलाविलासे तु—

परमा पश्यन्त्यापि च मध्यमया स्थूलवर्णंरूपिण्या ।

एताभिरेकपञ्चाशदक्षरा वैखरी जाता ॥ (श्लो० ३२)

इत्यनेन स्पष्टीभवति यदत्र वैन्दव चक्रं परावाग्रूपम्, मध्ययथ पश्यन्तीरूपम्, अष्टारादिकतुदंशरान्तं चक्रचतुष्टयं च मध्यमावाम् रूपमाभिमनमिति । एताभिरेकपञ्चाशदक्षरा वैखरी ज्ञायते ।

तथाष्टराजं कादिभिरष्टभिर्वैखरीवर्णैरुपचितम्, षोडशदलाब्जं च स्वरगणसमुदितम् । रत्नगुणमिथात्मकं विदुष्य सामभूयाग्निरूपम् । विन्दुनयमप्यतेजस्विनयमेव भूपुरात्मकान्तिमचक्ररूपेण परिणमते । एव पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपेण एतावत्पर्यन्तं विजृम्भमाणा त्रिकोणादिभूपुरपर्यन्तं श्रीचक्रात्मना विद्यान्ते । सौभाग्यमुपादयेऽपि श्लोकद्वयेनैव एवार्थं उक्तः (३१/९) । सुमगादयवामनाया चतुर्षु श्लोकेषु (१०-१३) स्थूल शरीरमेव श्रीचक्रात्मना भावयित्वा वृत्तत्रिनय सामभूयदृशान्वात्मकं नेत्रत्रयम्, षोडशदलं भूताक्षमानमात्मकम्, अष्टयत्र चाष्टरक्ताद्यष्टरूपिणमुपवर्गितम् । “ज्येष्ठाक्षचतुष्कोणं वामाक्षत्रयमिन्द्रयम्” (१११९) इत्यत्र योगिनीहृदये भ्रमिन्द्रयशब्देन तदन्तरालस्थितमष्टदलपोडशदलपञ्चद्वयमप्यभिमतटीकाकाराणाम् । एव च चन्द्रयमेतद्द्वामाक्षरम्, चतुरस्रं च ज्येष्ठाक्षरमित्यम्बिवारौद्रीवामाज्येष्ठाक्षरतः श्रीचक्रस्य सिद्धयति ।

श्रीचक्रस्य वासनांतरम्

योगिनीहृदयेऽनेव (१११९-२१) श्रीचक्रस्य संक्षिप्तं वासनान्तरमुपदिष्टम् । तदनुसारं वैन्दव चक्रं त्रिराजं च चिद्रूपम्, अष्टकोणं साम्ब्यनीताक्षरम्, दशरहस्यं चतुदंशरं च सात्त्वरूपम्, अष्टदशं विशारूपम्, षोडशदलं प्रतिष्ठाभयम्, चतुष्कोणं च निवृत्त्याकारम् । अत्र साम्ब्यनीतासाम्ब्यविद्याप्रतिष्ठा निवृत्तया गणनादिभूतपञ्चनस्या बला अभिमताष्टीकाकाराणाम् । गिहान्तागमेषु तु पदद्वयप्रकरणे षट्त्रिंशत्तत्त्वेषु पञ्चवर्णानां व्याप्तिं प्रदर्शयते । तदनुसारं व्याख्यानमेवात्र प्रकरणाधुनयत् प्रतिपाति न ।

श्रीचक्रस्य गृह्यक्रमः

इयां प्रपट्टनं गृह्यक्रमेण नचक्रात्मकश्रीचक्राणिपतिगता । पूजनं चास्य चक्रस्य गृह्यक्रमेणैव क्रियते । अतोऽमुना गृह्यक्रमः प्रपञ्चये । यथा हि—नवयोयादिपुष्पिष्यन्त गृह्यक्रमं, पुष्पिष्यादितरपान्तं गृह्यक्रमं, एतन्गमष्टिरूपमेव त्रिपुराचक्रमुच्यते । अस्य च

त्रिधा नवधा च भावन क्रियते । तत्र त्रिधा भावन सृष्टिक्रमेण, नवधा भावन च सहारक्रमेण । एकस्य बह्वेद्वयो शक्तयोश्च संयोग सति बह्वेद्वयत्रिकोणाष्टकोर्णनवयोनिचक्र भवतीत्येक प्रकारः, बह्वेद्वयत्रये शक्तित्रये च कृते सति दशारचक्रद्वय चतुर्दशारचक्र च निष्पद्यन् इति द्वितीय प्रकारः, अष्टदलकमलेन षोडशदलकमलेन चोपेत चतुरस्रत्रयात्मक तृतीय चक्रमिति तृतीय प्रकारः । एव सृष्टिक्रमेण चक्रस्य त्रिप्रकारत्वमुक्तं भवति । अथ सहारक्रमेण तस्य नवधा भावनम् । तत्र भूत्रयेण प्रथमम्, षोडशारक द्वितीयम्, अष्टदल तृतीयम्, मनुकोर्ण चतुर्थम्, दशकोण पञ्चमम्, दशारक षष्ठम् वसुकोण सप्तमम्, मध्यत्रयमष्टमम्, त्र्यधमध्यं नवममिति । त्रैलोक्यमोहन सर्वाशापरिपूरक सर्वसंक्षोभण सर्वसौभाग्यदायक सर्वार्थसाधक सर्वरक्षाकर सर्वरोगहरं सर्वसिद्धिकरं सर्वानन्दमय चेति क्रमेण तेषां नामानि ज्ञेयानि । परिपूर्णोऽस्मिन् महाचक्रे महादेवी महात्रिपुरसुन्दरी परिपूज्यते ।

श्रीचक्रनिवासिन्यः शक्तयः

त्रैलोक्यमोहनाद्येषु नवचक्रेषु क्रमेण नादो विन्दु कला ज्येष्ठा रौद्री वामा विपद्नी दूतरी सर्वानन्दा चेति नवशक्तयोऽवतिष्ठन्ते । सृष्टिक्रमे त्रिकोणादिचतुरस्रान्तानां चक्राणां प्रकाशाशाश्विकारौद्रीज्येष्ठावामारूपत्वमुक्तम् । अथ सहारक्रमे चतुरस्रादिबैन्दवान्तानां तेषां विमर्शाशान्ता-इच्छा-ज्ञाना-क्रियारूपत्व प्रतिपाद्यते । तत्र नादविन्दुरूपचतुरस्रषोडशदलात्मक चक्रद्वय शान्ताशक्तिमयम्, कलारूपमष्टदलपञ्चमिच्छाशक्तिमयम्, ज्येष्ठारूप चतुर्दशार ज्ञानाशक्तिमयम्, रौद्रीवामाविपद्नीदूतरीसर्वानन्दाख्यशक्तिपञ्चकमय च द्विदशाराष्ट्रकोण-त्रिकोणवैन्दवाख्यचक्रपञ्चक क्रियाराशक्तिमयम् । एव सृष्टिक्रमे सहारक्रमे च चतुष्कलामयस्य श्रीचक्रस्य कामबलरूपत्वमायाति । पूर्वं विन्दुगमितस्य मध्यत्रयस्य कामबलरूपत्वमुपपादितम् । तेन प्रभृतस्य सृष्ट्यात्मकस्य सहारात्मकस्य च परिपूर्णस्य चक्रस्यापि चतुष्कल-मत्वात् कामबलरूपत्वमेवति भावः ।

द्विविधः क्रमोदयः

‘स्फुरत्तामात्मनः पश्येत्तत्र चक्रस्य सम्भवः’ (यो० १।१०) इति प्रतिपादितम् । नैनावदेव । आवरणचक्रान्तराशक्तिनिर्गस्तत्रिकटस्थितश्रीगुरुमण्डलमपि च श्रीदेव्यवयव-सूक्तिमेवेत्याह कामबलाविलामकार —

त्रमण पदविशेषः त्रमोदयस्तेन कथ्यते द्वेषा ।

आवरणं गुरुराङ्गिन्तद्वयमिदमम्बापदाम्बुजप्रधर ॥ (श्लो० ३५) इति ।

अत्र त्रमण पदत्रयः । त च द्विविधः — पदविशेषश्च, त्रमोदयरूपश्च । तत्र पदविशेषो नाम गुरुराङ्गि अन्तर्कोटिकिरणात्मकान-उपति-त्रननगामध्यम् । त्रमोदयो नाम दिव्यनिडमान-शीकरान-उपरागात्पञ्चश्रीगुरुमण्डलात्मकतया प्रसरत्यम् । अत्र पदविशेषः पूर्वं प्रतिपाद्यते ।

१. श्रीचक्रव्या आवरणदेवताः

कामकलाविलासे—

सेव परा महेशी चक्राकारेण परिणमेत यथा ।

तद्देहावयवाना परिणतिरावरणदेवता सर्वाः ॥ (श्लो० ३६)

इत्यादिना सन्दर्भेण सृष्टिन्मेषावरणदेवता प्रदक्षिताः, नित्यापोडशिकार्णवमुभगोदय-
वासनादिषु तु महारक्रमेण । पूजोपयोगितया सहारक्रमेणैव ता अत्र प्रदर्शयन्ते । तत्र त्रैलोक्य-
मोहनाभिधेये चतुरस्रेऽणिमादयो दश ब्रह्माण्णाद्यष्टौ च प्रकटाह्वा योगिन्यः पूज्यन्ते । सर्वासापरि-
पूरवामिधेये षोडशारे गुमाह्वाः कामार्कपिण्याद्याः षोडशदेव्यो भूतेन्द्रियमनोमयविकारपोडशक-
रूपा योगिन्य पूज्यन्ते । सर्वसशोभणाभिघमष्टार गुप्ततरयोगिनोसजा अनङ्गकुसुमाद्या
अव्यक्तमहद्वह्वृत्तितन्मायाकारा अष्टौ देव्योऽध्यासते । सर्वसौभाग्याभिधेये चतुर्दशारे
सम्प्रदाययोगिन्यः सर्वसशोभिणीप्रभृतयश्चतुर्दशकरणरूपाश्चिन्तनीयाः । सर्वार्थसाधकामिधेये
द्वितीयदशारे कुलोत्तीर्णाह्वा वैवीथोकमेन्द्रियविषयमयाः सर्वसिद्धिप्रदाया दश योगिन्यः पूज्याः ।
सर्वरक्षारुकराभिधेयं प्रथमदशार निगर्माह्वा भूततन्मात्रात्मकाः सर्वज्ञाद्या दश देव्योऽधितिष्ठन्ति ।
सर्वरोगहराभिधेयेऽष्टारे रहन्त्याम्या पुर्यष्टकरूपा वशिन्याद्या अष्टौ योगिन्योऽवतिष्ठन्ते ।
सर्वमिद्धिप्रदाभिधेये त्रिकोणे परापररहस्यकाः कामेश्वरीवज्रेणीभगमालिन्यः पूज्याः । सर्वानन्दा-
भिधेये दैन्दवे चक्रेऽनिरहस्यास्या महात्रिपुरमुन्दरी पूज्यते । अत्र महायोगिनिसर्वानन्द-
मयस्थानगतमहादेवताया पहङ्गावरणाद्याहारेते पश्चिमोत्तरपोस्त्यदक्षिणाशाचतुष्टये
जन्ममोहवशरतम्भपदचतुष्टयोपेत बाणवनु पाशाङ्कुशाख्यमायुधचतुष्टय पूजनीयम् । एतदपि
परापररहस्याम्ययोगिनोमयमितिमुभगोदयवासना (श्लो० ५४) । अणिमाद्यवरणदेवतानामप्रपञ्चो
नित्यापोडशिकार्णवमुभगोदयादिषु प्रत्यः । प्रकटाह्वाप्रभृतय एता देव्यश्चेश्वरीपदेनोत्ताः
सुभगोदयवामनायाम् (श्लो० ४७) । सोऽयं विषयो योगिनीहृदयेऽपि पूजापटले (श्लो० ९३,
११६-११८) विस्तरेण प्रदक्षितः । एतावान् विषयः—श्रीचक्रद्वारशाखयोगेणदूतरीशेवैत-
पट्टवपूजनमादिष्टमत्रेति (३।११२) । एता देवताः सकेतपट्टव्यामेव स्तुताः—

ईवाद्भूतमहामोहनार्थरीक्षपणशमः ।

भास्वानिव जयत्येको गणेशो हूतरीयुतः ॥

प्रतिप्राया परोत्थामो निशाचर इवापटः ।

द्वीयुक्तः स जयति वदुवस्ताण्डवान्वितः ॥ (पृ० २६८) ।

निष्णापोडशिकार्णवे षोडशनितगानाशोपदेशो विद्यते । तासु कामेश्वरीभगमालिन्यो-
रेषावरणानावातिष्ठन् । शिष्टानो पूजनादिषु तत्र नोपदिष्टम् । योगिनीहृदये तु (३।१६९)
शिष्टा निष्णातिचक्रोणे चतुरस्रान्तरागे वा पूज्या इत्युक्तम् । नवचक्रेदेव्यो योगिनीहृदये
(३।१-१०) त्रिपुरा - त्रिपुरेश्वरी-त्रिपुरमुन्दरी - त्रिपुरवासिनी - त्रिपुराश्री - त्रिपुरमालिनी-
त्रिपुरागिद्धा - त्रिपुराभिक्रम - महात्रिपुरमुन्दरीनाममिद्विष्टाः । नित्यापोडशिकार्णवे षडष्टि-

करीप्रभृतयोऽप्यौ विद्या उद्धृताः । नामा नामानि चार्थरत्नावल्या सकेतपद्धतिप्रमाणैर्नैव
प्रदक्षितानि—

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।

श्रीमालिनी च सिद्धान्वा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥ (५० १०७)

सुमगोदये तु 'महानिपुरसुन्दरी' इति चतुर्थचरणपाठ (५० २९०) । तथा चात्र
योगिनीहृदयाभिहिता (२१९-२२) नव चन्द्रेदवयवः स्वीभियन्ते । नित्यापोडशिकाणंवे
योगिनीहृदयोद्धृता (२१४) सप्तमी मूर्तिविद्या न हृदयते, अतोऽर्धरत्नावल्यामष्टौ देव्यो
व्याख्याताः । अत्रैव प्रतीम —नवचन्द्रेदवरीणा त्रिपुराप्रभृतीना करशुद्धपादिविद्याभिः साक
सवन्धः पराकालिक इति । करशुद्धपादिविद्या आवाहनादिपु कर्मसु विनियुक्ता इति न तेषा
वन्न न चन्द्रेदवरीभिः सवन्ध प्रतीयते ।

२. गुह्यपङ्क्तिस्तत्समाराधनस्थानं च

अथ त्रयोदशो वर्णयते । दिव्यसिद्धमानवौषधप्रयवतीं गुरुमण्डलाभिधा गुरुपङ्क्तिरावरण-
पूजायामन्तस्त्रिकोणे पूज्येति योगिनीहृदये (३११३) दृश्यते । ऋजुविमशिन्यामपि
(५० २२५)—“प्राह्मव्ययोन्योः पुनरन्तराले सपूजयेत् प्राग् गुह्यादपङ्क्तिम्” (११४)
इति प्रपञ्चसारप्रामाण्येन तदेव गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थानं निर्णीतम् । चिदानन्दधनपरमायः
प्रकाशविमर्शात्मा परमकारणिक परमेश्वरः स्वयमेव ह्मात्मानं कामबलाविन्दुरूपकामेश्वरकामे-
श्वरीरूपदिव्यमिधुनप्रमुखादिव्यसिद्धमानवौषादिक्रमावतीर्णो गुरुमण्डलात्मा सन् कतिचन
भक्तिभाजः सरक्षति । गुरुमण्डलमेतन्नित्यापोडशिकाणंवे (४१९) पारम्पर्येण सूचितम् ।
व्याख्यात च तद्विस्तरेण तत्रैव चिदानन्दविद्यानन्दाभ्याम् । पारम्पर्यं हि दिव्यसिद्धमानवभेदेन
त्रिप्रकारम् । “इह विद्याया सन्तानद्वयमस्ति—कामराजसन्तानो लोपामुद्रासन्तान इति ।
विद्यायाः सकीलनिष्कूलभेदेन सन्तानद्वयमस्ति । तयोः कामराजसन्तानः सकीलविद्यानुबन्धी
विच्छिन्नश्च । विच्छेदो नाम पारम्पर्यवियोगः । इतरो निष्कूलविद्यानुबन्धी लोपामुद्रा-
गस्त्यादिपरिगृहीतत्वादिच्छिन्नश्च” (५० २१८) इति शिवानन्दः । “इह श्रोविद्यारत्नावगमे
घापनद्वयमस्ति—नामराजसन्तानं लोपामुद्रासन्तानं चेति । कामराजसन्तानप्रमस्तु सकल-
विद्यानुबन्धविच्छिन्न इति प्राचीनगुरुवोऽप्याचक्षते । लोपामुद्रासन्तानप्रमस्तु विच्छिन्नतया
प्रवर्तनं इति वर्णयन्ति” (५० ७१) इति चिद्वलीकारो नटनानन्दः । “इह पुष्यानन्दा हादि-
विद्यायामरत्नाभिमानिनः” (५० ३६) इति चिद्वलीवचनेनैव ज्ञायते कामबलाविलासो

१. कामराजसन्तानः वादि, लोपामुद्रासन्तानो हादि । तत्र—“हादेः कामेश्वरप्रधानत्वात्
हादेशे कामेश्वरीप्रधानत्वात्” इत्यरुणामोदिकोवाटः सौन्दर्यलहरीध्यातयाता (५० १६५) ।
२. “नित्यलोकराजस्यैव हादिविद्याधिपकारे वादेऽपि गुणोपसहस्रव्यायेन सर्वोद्गतानुपायान्”
(५० ६३-६८) इति सेतुष्योक्तिरत्रैव स्पष्टतया प्रवर्तते ।

हादिविद्याग्न्य इति । चिद्वल्लीकारस्तु कादिविद्याभिमानो प्रतीयते, तेन हादिविद्याक्रमस्य विच्छिन्नत्वोपपादनात् । शिवानन्दादिभिस्तु कादिविद्याक्रम एव विच्छिन्नतयोपपाद्यते । प्रपञ्चमारे शारदातिलके च हादिविद्यैवोद्धृता । सौन्दर्यलहरीमपि कादिविद्यातः पूर्वं हादिविद्योद्धारः । अतो हादिविद्यैव प्राचीनेति वपमवोचाम । अथापि नित्यापोडशिकार्णवे कादिविद्योद्धृता । दृश्यते च शाङ्करमठपरम्परानु प्राधान्येन कादिविद्योपासना । अतो हादिकादिविद्ययो प्राचीनार्वाचीनत्वविषयः साम्प्रत निर्णेतुमशक्य । दिव्यीघसिद्धीश्रमानवोधक्रमो हादिविद्यानुमारी प्रतिपादिन ऋजुविमशिन्यामर्थरत्नावरत्ना ज्ञानदीपविमशिन्या सौभाग्यसुधोदये च । स च प्रदक्षितोऽस्माभिरन्यत्र । कादिविद्याया त्वेष क्रमोऽन्वेषणीयः । “यथा दीपवसन्ताने श्रीमती लोपामुद्राजस्त्यपत्नी प्रधानभूता, विनष्टसन्तान पुनरुत्थाप्य प्रवर्तयतीति कृत्वा सा प्रधानभूता तत्र, तथात्रापि बलीमानन्दसजः कामदेवो रतिभर्ता विनष्टसन्तानं पुनः पुनः प्रवर्तयतीति तन्नामाद्भुतमिदं सन्तानम्” (पृ० २२४-२२५) इत्यर्थरत्नावलीकार । इत पराम्भवा व्यवस्थितना सिद्धोचमानवोधपरम्पराऽन्वेषणीया कादिविद्यायाः ।

१. नित्यापोडशिकार्णवे कादिविद्या योगिनीहृदये च हादिविद्योद्धृतेति मूलग्रन्थस्वारस्यात् प्रतीयते । टीकाकाराणामत्र वतने मतवैभिन्न्यम् । शिवानन्देन नित्यापोडशिकार्णवो हादिविद्यापरत्वेन व्याख्यायते, विद्यानन्देन पूर्वं कादिविद्यापरत्वेन व्याख्याय प्रत्य तदनु हादिविद्योद्धृता । भास्कररायणेन कादिविद्यैव व्याख्यायते । स योगिनीहृदयमपि कादिविद्यापरत्वेनैव व्याख्यायति । अमृतानन्दस्तु तत्र हादिविद्यामुद्धरति । नित्यापोडशिकार्णवे “मादन तदधः शक्ति” (११११) इत्यत्र मादनशक्तिपदयोर्ध्या हकारकारयोरेव स्वारस्यम्, तथैव योगिनीहृदये सम्पूर्णस्य सम्प्रदायार्थप्रकरणस्य (२।२६-४८) हादिविद्यायामेव स्वारस्यम् । विद्यासर्वश्रवणोऽस्तु” (२।४१) इत्यत्र बहुवचनोपास्यस्य सकारप्रत्यय हादिविद्यायामेवोपलब्धेः । “बहुवचनाभ्यामपि द्वित्वसहस्ये कथ्यते” (पृ० १३८) इति भास्कररायवाधोपुक्तिः, मादनशक्तिपदान्यां हकारसकारावत्र प्राह्याविति शिवानन्द (ऋजु० पृ० १०९) व्याख्यानं च सममेव तयो स्वस्यसम्प्रदायानुगमनमात्रप्रक्षयापत्तम् ।

२. इष्टस्यम्—“त्रिराहर्गस्यापरिधिता धावार्था वृत्तपञ्च” तारस्यती सुपमा, व० २० अ० २ पृ० २२ ।

३. “एतेन हादिविद्यायामेवास्मिन्मन्त्रे विषयता वर्णयन्तो निरस्ता ।पच्छलोरे तरेव विद्यानगनवर्णस्येण स्तुतिरित्युक्तेऽर्थ” (पृ० १७) इति भास्कररायोक्तिर्न क्षीररामा । यतो हि विद्यानदेनैव तन्त्रावस्थय हादिविद्याविषयता प्री पाद्यते, न विद्यानन्देन । विद्यानगनवर्णस्येण स्तुतिरित्युक्तिश्च विद्यानन्दस्य, न विद्यानन्दस्येति ।

दिव्योद्यावतारक्रमः

अथान् दिव्योद्यावतारक्रमः प्रदर्शयते । मध्यत्रयमध्यस्थानगतोद्घाणपीठस्थितसमस्त-
विद्याभिधेयमहात्रिपुरसुन्दरीदेवीविमृष्टरूपो महाप्रकाशरूपः परमानन्दलक्षण परमशिव एव
प्रथमो गुरुः । अस्य गुरोः श्रीचर्यानाथ इति सजा । स च कामेश्वरः स्वाभिन्नायै विमर्शाख्यायै
स्वशक्त्यै कामेश्वर्यै कृतादौ प्रथममुपदिदेश । मध्यत्रयश्रावणकोणगतकामरूपपीठस्थितवाग्भववीजा-
भिधेयकामेश्वरीदेवीविमृष्टरूपश्रीमदोद्घाणशिवदेवस्नेतागुरुः । मध्यत्रयदक्षिणकोणगतजालन्धर-
पीठस्थितकामराजवीजाभिधेयवज्रोदरीदेवीविमृष्टरूपश्रीपठनाथदेवो द्वापरगुरुः । मध्यत्रयो-
त्तरकोणगतपूर्णगिरिपीठस्थितशक्तिवीजाभिधेयभगमालिनीदेवीविमृष्टरूपश्रीमिश्रेशानाथदेवः कलि-
गुरुः । अयोरस्तावत्या भेताद्वापरकलिगुरव इमे ज्येष्ठमध्यमवालाप्या मन्त्रविद्यामुद्रागुरव
उक्ताः (पृ० २२०) । दिव्योद्यपरम्पराया पञ्चमो गुरुरथरस्तावत्या क्रोधमुनिभट्टारकः । एव
पञ्चैवान् दिव्योद्यगुरवः प्रदर्शिता । ते च समाना कादिविद्याया हादिविद्याया च । ऋजु-
विमर्शिनीकारेण तु पञ्चमो दिव्योद्यगुरुर्न व्याख्यात । लोपामुद्रागस्तयोरत्र दिव्योद्यै परिग-
णनम् । नामानि चात्र पठेव दृश्यन्ते । एवमेव चिद्वल्लयामपि (७१-७२) । उपक्रमे च सप्त
दिव्योद्यगुरव इत्युक्तम् । कादिविद्यागुरुत्वेन सुप्रथित क्रोधमुनिभट्टारकोऽत्र शिवानन्देन
सावहित् परिस्वरक इव प्रतीयते ।

शास्त्र पीठचतुष्टयम्

अत्र कामरूप-पूर्णगिरि-जालन्धर-ओदघाणाख्यास्वत्वार पीठा सन्ति प्रदर्शिता ।
अम्बिकाद्या शान्ताद्याश्च षट्पलः शक्तयः क्रमेण परस्पर सामरस्यनापत्ता पीठचतुष्टयरूपेण
परिणमन्त इत्याद्युक्त योगिनीहृदये । तद्यथा—

भासनाद्विश्वरूपस्य स्वरूपे बाह्यतोऽपि च ।

एताश्चतस्र शक्तयस्तु का पू जा ओ इति क्रमात् ॥

पीठा, कन्दे पदे रूपे रूपातीते क्रमात् स्थिता ।

चतुरस्र तथा विन्दुषट्कयुक्त च वृत्तकम् ॥

अर्धचन्द्र त्रिकोण च रूपाण्येषा क्रमेण तु ।

पीतो धूम्रस्तथा श्वेतो रक्तो रूप च कीर्तितम् ॥ (१४१-४३) इति ।

पीठचतुष्टयवर्तीनि स्वयम्भवादीनि लिङ्गानि

एतेषु मनोबुद्धयहृद्धारचित्तात्मकेषु कामरूपादिपीठेषु उत्तदृष्टिचतुष्टयमयानि लिङ्गानि
स्वयम्भवादीनि वसन्तीत्युक्त सोभाग्यसुधांशुभये—

१. अथ क्षम ऋजुविमर्शिनीस्य (पृ० २१८ २२१) । सुभगोदये (पृ० २९५), सोनाग्य-
सुधांशुभये (पृ० ३१८-३१९) चात्र विशेषः कश्चनावलीक्षयते । तत्रैव द्रष्टव्यः सः ।

२. बन्दशाब्दोऽत्र पिण्डशाब्दपर्याय । पिण्ड-शब्द रूप रूपातीतषदाद्यौ जपप्रकरणे लिप्यध्याय इष्टव्यः ।
योगिनीहृदयेऽप्यत्र—“पिण्डरूपपदप्रतिनिभेदनाद् विमर्शमेवकम्” (३१९) इत्येवमात्तरविमर्श-
रूपेणेन धर्णिता । अस्याप्यस्तत्रैव दीपिकायां द्रष्टव्यः । अत एव ‘पिण्डादिषदविधान्ति-

पुनरेव कामपीठे तदग्रकोणे स्थिते मनोरूपे ।
 प्रतिफलित तज्ज्योतिः स्वयम्मुलिङ्ग समीहितं सद्भिः ॥
 दक्षिणकोणेऽह्द्वृत्तिरूपे जालन्धरे तु सक्रान्तम् ।
 परधाम बाणलिङ्गं जातं सन्नान्त्युपाधिभेदवशात् ॥
 मध्यत्रिकोणकोणे वामे श्रीपूर्णपीठमेवस्मिन् ।
 बुद्धिमये परस्तेज प्रतिफलित त्वितरलिङ्गता यातम् ॥
 चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्विन्दौ यदस्य सन्नान्तम् ।
 प्रतिफलित परधाम्नः परलिङ्गं तत्प्रकीर्त्यते प्राज्ञैः ॥

योगिनोद्दयेऽपि—

स्वयम्पूर्वाणलिङ्गं च इतरं च परं पुनः ।
 पीठेष्वेतानि लिङ्गाणि सांस्थितानि वरानने ॥
 हेमवन्मूकजुमुमदरश्चन्द्रनिभानि तु ।
 स्वरान्त्रिकूटं च महालिङ्गं स्वयम्भुवम् ॥
 कादितान्ताक्षरोपेतं बाणलिङ्गं त्रिकोणकम् ।
 वदन्वगोलकाकारं यादिसान्ताक्षरावृतम् ॥
 सूदमरूपं समस्तार्णवत परमलिङ्गकम् ।
 विन्दुरूपं परानन्दकन्दं नित्यपदोदितम् ॥ (१४४ ४७)

इत्युक्तम् । अथ ऋजुविमर्शिनी (पृ० १७१) -अर्थरत्नावली (पृ० १७१) -मुनोदये (पृ० २८७)
 तिदिष्टो वर्णानामकचक्रमूर्तिषु सूचित्रः ।

श्रीचक्रस्य धामप्रयागमकत्व मृष्टधाद्यात्मकत्व च

मुभगोदये (पृ० २९५) कामरूपपीठमग्निचक्रात्मकम्, जालन्धरपीठं सूर्यचक्रात्मकम्,
 पूर्वाणिरिः सोमचक्रात्मकम्, ओष्ठ्याणपीठं च ब्रह्मचक्रात्मकं वर्णितम् । नित्यापोडश्याणैरे
 ऋजुविमर्शिनीवामधरत्नावल्या च सम्पूर्णं चक्रमेव सोमसूर्याग्निरूपेण मृष्टिस्थितिसंहारादिरूपेण
 च प्रदर्शितम् । तद्यथा—

ततः मृष्टिमंशचक्रं मृतीयं तु हृत्ताशनम् ।

मध्यं स्थितिद्वितीयं तु संहार-प्रथमं च यत् ॥ (१४२)

चतुरस्रपञ्चदश च हृत्ताशनपिष्टानृकं मृष्टिचक्रम्, चतुर्दशारं दशारद्वयं च सूर्याधिष्ठातृकं
 स्थितिचक्रम्, अष्टारं मध्यं त्रयत्रं च सोमापिष्टानृकं संहारचक्रमित्यर्थः । ऋजुविमर्शिनीया

मौन्दपुण्यगुणा" (३।१३७) इत्यत्रामृतानन्देन—“विष्टे मुक्ताः वदे मुक्ता इवे मुक्ता
 यवान्न । एषान्ते च ये मुक्तास्ते मुक्ता नात्र संशयः ॥” (पृ० २८५) इति प्रामाणिक-
 यचनमुत्तरपापरम्, विमर्शनेभ्य विष्टादिभ्यो मुक्तरथं च त्रुतो मुक्तरथान् ।

त्रैपुर चक्रमेतदेवमुपवर्णितम्—'त्रिभेदाभिन्न सृष्टिस्थितिसंहारात्मक सोमसूर्यबृहस्पतिष्ठातृक शक्तिकामवाग्भववीजप्रधान ब्रह्मविष्णुरुद्रमय जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूप पृथिव्यन्तरिक्षाद्युपलभित-
मकारोकारमकारविग्रहमृगादिशब्दराशुज्ज्वल क्रियाज्ञानेच्छापरपर्याय सत्त्वरजस्तम स्वभाव
सर्वदेवतासार विश्वात्मकमिद त्रैपुर महाचक्रमिति" (पृ० ६४) इति ।

श्रीचक्रस्य चतुरूपत्वम्

ऋजुविमशिन्युद्धृतेषु (पृ० ६५-६६) सकेतपद्धतिवचनेषु तु चक्रस्य चतुरूपत्वमुप-
वर्णितम् । तद्यथा—

ब्राह्म्याद्यष्टी च यद्युक्तमनङ्गबुसुमात्मकम् ।
सृष्टिचक्र तथा प्रोक्त स्थितिचक्र ततः परम् ॥
चतुर्दशार प्रथम दशार पुनरेव तत् ।
स्थितिचक्र तथा प्रोक्त संहारमपि सशृणु ॥
वशिन्यष्टी तदादिस्थ त्र्यथ मर्ध्य क्रमात् पुन ।
संहारस्त्रिविध प्रोक्तस्त्वनाख्या सर्वत्रगा ॥ इति ।

अर्धरत्नावलीमृते सकेतपद्धतिवचने चक्रस्य चतुराग्नायरूपत्व लक्षयते । तद्यथा—

पूर्वाग्नायः सृष्टिरूपः स्थितिरूपस्तु दक्षिण ।
संहार पश्चिमो ज्ञेयो ह्यनाख्यस्तूत्तर स्मृत ॥ (पृ० ६५) ।

सबलोऽयमर्थं सौभाग्यनुषोदये सक्षेपेण सगृहीतः । तद्यथा—

चतुरथषोडशाष्टच्छदात्मकचक्रत्रय त्रिधा सृष्टि ।
पूर्वाग्नायो वाग्भववीज तद्वत् त्रिमूर्तिर्देवत्वम् ॥
मनुकोण द्विदशार त्रितयमिद वामराजवीज स्यात् ।
स्थितिरथ देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाग्नायः ॥
अष्टत्रिकोणमध्यत्रितय तार्तीयमेष संहारः ।
अत्रापि देवतात्रयमासीदयमेव पश्चिमाग्नाय ॥
सर्वमनाख्यारूप तुर्यं शिवनातिदेवताधिष्ठितम् ।
स्यादुत्तरसमयात्मकमेव शोतोमय महाचक्रम् ॥ (३।१०-१३)

श्रीचक्रस्य नवनित्यामयत्व षोडशानित्यामयत्व च

अर्धरत्नावल्या श्रीचक्रस्य नवनित्यामयत्व षोडशानित्यामयत्व चोपवर्णितम् । तद्यथा—

"अथ च चतुराग्रेण प्रत्येक त्रैविध्यात्मक नवनित्यामयमवगन्तव्यम् । पुनरेवैवस्य
समष्टिष्यष्टयात्मना पञ्चरूपत्वमवगन्तव्यम् । यथा समष्टिमृष्टिः, सृष्टिमृष्टिः, स्थितिमृष्टिः,
संहारमृष्टिः, अनाख्येति सृष्टिपञ्चक-पूर्वे, एव स्थितिपञ्चक दक्षिणे, तथा संहारपञ्चक
पश्चिमे । अनाख्यारूपमुत्तरमेव रूपमेव । एव चक्रस्य त्रिपञ्चोत्तरसमष्टिष्यष्टयात्मना
षोडशात्मवत्त्वात् षोडशानित्यारूपत्वमवगन्तव्यम्" (पृ० ६५) इति । अथ चाद्यं उक्तेनपद्धति-
समत इति सत्रैवोक्तेन तद्वचनेन ज्ञायते—

सुदर्शनक पञ्चयुत योगिनीचक्रमण्डलम् ।

यो जानाति स मुक्तात्मा सोऽवयी देशिकावणी ॥ (पृ० ६६) इति ।

श्रीचक्रस्य त्रिधा भावनम्

एवविषयस्य श्रीचक्रस्य सकल-सकलनिष्कल-निष्कलरूपेण त्रिधा भावनं योगिनीहृदये समुपदिष्टम् । तथा—

अकुले विपुमज्ञे च शाक्ते वह्नौ तथा पुनः ।

नाभावनाहते शुद्धे लम्बिकाग्रे भ्रुवोऽन्तरे ॥

बिन्दौ तदर्धे रोधिन्धा नादे नादान्त एव च ।

शक्तौ पुनर्वर्षापिकाया समनोन्मनिगोत्ररे ॥

महाबिन्दौ पुनश्चैव त्रिधा चक्र तु भावयेत् ।

अज्ञान्त सकल प्रोक्त तत सकलनिष्कलम् ॥

उन्मन्यन्त परे स्थाने निष्कलं च त्रिधा स्थितम् । (१२५-२८)

अत एव श्रीचक्रस्य नवाधाररूपत्वं नवनादमयत्वं च प्रतिपाद्यते तत्र तत्र । एतद् त्रिधा विभाजनमेव श्रीचक्रस्यान्तरं पूजनमुच्यते ।

सुन्दर्युपास्तिः

तत्र सुन्दर्युपास्तिस्तावद् द्विविधा—वह्निर्यागान्तर्यागभेदात् । वह्निर्यागः पात्रासादनादि-
शान्तिस्तवान्तं कथं समूहः । अन्तर्यागो नामाधारद्राजदन्तान्तं तेजस्तन्तोर्विभावनम्, मानसी
देवपूजा या, तस्य भ्रम इतिवर्तव्यतेति सीमाभ्यभास्करे (पृ० ५) भास्करराय. । अन्तर्याग-
स्त्रिविधः—सकलः, सकलनिष्कलः, निष्कलश्चेति (पृ० ५) सेतुवन्धे । श्रीचक्रस्य त्रिधा
विभावनभेदतदनुपदमेव प्रतिपादितम् । अत्राय भावः—उपास्यायाः परमेश्वर्यास्त्रीणि रूपाणि
भवन्त्युपास्तियोग्यानि—सूक्तं सूक्ष्मं परं चेति । तत्राद्यं करचरणाद्यवयवशीलं मन्त्रसिद्धिमता
चतुरिन्द्रियपाणोन्द्रिययोग्यम् “ततः पद्मत्रिधा देवी” (११३०) इत्यादिना प्रतिपाद्यते ।

१. 'विपसाज्ञे' इति तन्त्रान्तरसंमत. पाठः ।

मेदुर्याधः कृत्वा शेषो मध्ये तु विपसंज्ञितः ।

मूले तु शाक्तः कपिलो शोधनादप्रवर्तकः ॥

अप्रियातस्ततश्चोर्ध्वं महत्पुसानां चतुष्टयम् ।

इति नेत्रतन्त्रोद्योत(भा० १ पृ० १४७)पुस्तकवने, तन्त्रालोकविवेकयुते “वह्निर्यागानुयोगात्”
(भा० १, पृ० ३९) इति वचने च विपसाज्ज्येष्ठं प्रयुज्यते. । योगिनीहृदयवदत्रापि शास्ता-
मन्तरभेदाप्रगतक आधारेण व्याख्यातः । शोधनादप्रवर्तक इति व्याख्यातः इति व्याख्येयं
वर्तितव्यम्” (पृ० १९) इत्युक्त्या तत्रभेदोऽयं स्वच्छन्दरतपहृद्यः प्रमाणितः ।

द्वितीयं मन्त्रात्मकं पुण्यवतां श्रवणेन्द्रियवागिन्द्रिययोर्योगम् । तृतीयं वामनात्मकं पुण्यवतां मनसो योगम् । सत्यपि रूपत्रैविध्ये देव्या भावना द्विविधैव भवति—सरूपा, अरूपा चेति । स्थूलरूपानुसन्धानात्मिका प्रथमा, पररूपानुसन्धानात्मिका चरमा । सूक्ष्मरूपानुसन्धानात्मिकाया विधाया उभयत्राप्युपयोगाच्च पार्थक्येन परिगणनम् । अत्र प्रथमाया बहिर्यागत्वेन, चरमाया अन्तर्यागत्वेन व्यपदेशः शास्त्रेषु । तदिदमुभयविधमप्युपासनं मानसव्यापारविशेष एवेति भास्कररायः । तद्यथा—“सा चोपासना मानसक्रियाविशेषरूपा । “जीवमुह्यप्राणलिङ्गाद्भेति चेत्रोपासनात्रैविध्यादाधितत्वादिह सद्योगात्” (१।१।३१) इति ब्रह्मसूत्रादौ तथा व्याख्यानदर्शनात् । देवताविषयकोऽनुराग एवोपासनेति केचित् । तत्र, भक्तिमानुपासीतेत्यादिविधो भक्तेरुपासनादौ भेदेन निर्देशानुपपत्तेरनुरागस्यैव भक्तिपदवाच्यत्वात्, “अथातो भक्तिज्ञानासा, सा परानुरक्तिरश्वरे” (१।१-२) इति शाण्डिल्यसूत्रात् । तस्मादनुरागव्यावृत्ता क्रियैवोपासना । सा च द्विविधा—तन्मन्त्रजपरूपा, तद्यन्त्रपूजारूपा चेति । जप मानसे चेति धातुपाठस्मृत्या जपस्य मानसक्रियारूपत्वावगमात् । पूजाया अपि ध्यानादिरूपायास्तथात्वात् । उपचारसमर्पणरूपाया अपि न भमेत्याकारकमग्नसंसंकलैकरूपत्वात्” (से० पृ० ६८) इति । उपासाया मानमव्यापारमात्रत्वेऽपि बहिर्यागे बाह्यपदारथोपादानकर्त्वं तस्याङ्गीकर्तव्यमेव । स च पञ्चोपचार-योडशोपचार-चतुष्पष्ट्युपचारादिभेदेन, “केवलो यामलो मिश्रश्चक्रयुग्ं वीरसकरः” इत्यादिभेदेन च बहुधा मिश्रते ।

“श्रीसुन्दरीसाधनतत्पराणा भोगश्च मोक्षश्च करस्य एव” इति श्रूयते । तत्रान्तर्याग-प्रवणेन बहिर्यागेनापि मोक्षसिद्धिः । बहिर्यागेन च केवलेन भोगोऽपि सिध्यतीति विवेकः । यत्रेदं रहस्यम्—सूर्यचन्द्रयोर्देवयानपितृयागात्मकेऽपिङ्गलामार्गणाहोरात्रयोः संचरणम् । चन्द्रस्तु वामनाडीमार्गेण संचरन् द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गंममूलेन सिञ्चति । सूर्यश्च दक्षिणनाडीमार्गेण संचरन् तदुत्तिष्ठानमृतविन्दूनुपाहरति । यदा चन्द्रसूर्ययोरुभयोरुपारचक्रे समावेशस्तदाऽभावास्या तिथिरुत्पद्यते । कृष्णपक्षतिथयस्तत उत्पद्यते । अत एव कुण्डलिनीशक्तिराधारकुण्डे सूर्यकिरणसंपर्काद्विलीनचन्द्रमण्डलमध्यगलत्वीसूपपरिपूरिते स्वर्पति । स्वोपावस्थैव वृष्णपक्ष इत्युच्यते । योगी यदा समाहितचित्तश्चन्द्रं चन्द्रस्थाने, सूर्यं सूर्यस्थाने वायुना निरोद्धं क्षमते, तदा चन्द्रसूर्यो निरुद्धावमुलसेचनतदाहरणयोरसक्ती । तदानीं वायुना प्रेरितेन स्वाधिष्ठान-वह्निना शुष्नीभूतेऽमृतकुण्डे निराहारा कुण्डलिनी सुभोत्पन्ना सती सर्पवत् पूत्वारं कुर्वती

१. गौन्दयलहरीटीका लक्ष्मीपरा इष्टव्या, पृ० १४६-१४७

२. एतेन गुरुरलक्ष एव कुण्डलिनीप्रबोधः कर्तुं शक्यते योगिमित्रं वृष्णपक्ष इत्यवनेयमत्र, स्वापावस्थायां प्रबोधस्यागम्भवान् ।

ग्रन्थैरेव भित्त्वा सहस्रदलकमलमध्यवर्तिन चन्द्रमण्डल दशति । तस्माद् गलन्त्य पीयूषधारा
 आत्राचक्रोपरिस्थित चन्द्रमण्डलमाप्लावयन्ति । तस्माद् गलिताभिरमृतधाराभिः सर्वं देहमाप्लाव-
 यन्ति । तत्रचात्राधनोपरिस्थितस्य चन्द्रमस कलाः पञ्चदश नित्याः । ताः पञ्चदश तदध-
 स्थितविशुद्धिचक्रमाधित्य परिवर्तन्ते । सहस्रदलकमलान्त स्थित चन्द्रमण्डल वैन्दव स्वानम् ।
 तत्कला चिन्मयी आनन्दरूप आत्मेति गीयते । सैव त्रिपुरसुन्दरी । चन्द्रस्य प्रथमाया कलायाः
 प्रतिपदिनि नानघेयम् । सैव कलात्मिका सूर्यमण्डलाग्निगता । कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डल प्रविष्टा ।
 एव शुक्लपक्षे सूर्यमण्डलान्निर्गता द्वितीया कला द्वितीया तिथिः । कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं
 प्रविष्टा द्वितीया कला द्वितीया तिथिरिति । एव सर्वभोहनीयम् । अतश्च पञ्चदशकलाव्यव-
 धान सूर्यचन्द्रयोर्बन्ध सा पीर्णमासी । पञ्चदश्या कलाया सूर्यचन्द्रयोरत्यन्तसयोगो यत्र साप्ता-
 वास्या । कौलमते चन्द्रकलात्मिकाना षोडशाना नित्याना प्रतिदिनभेकस्या एवानुष्ठानम् ।
 सर्वाया समभिमते । षोडश्याः कलायास्तु पञ्चदशस्वधि तिथिष्वनुष्ठानम्, पञ्चदशाना
 नित्याना तत्रैवान्तर्भावात् । अत्र एव नित्यापोढशिकार्णवषोडशनित्याप्रतिपादनप्रकरणे (१।२५-
 २८) पञ्चदश तिथिनित्या अङ्गनित्याः, षोडशी तु व्यापिकाऽङ्गनित्येति व्याख्यात व्याख्या-
 तृभिः । तत्र प्रतिपदि त्रिपुरसुन्दरीकला ध्येया । द्वितीयाया कामेश्वरी कला । तृतीयाया
 भगमालिनीकला । चतुर्थ्या नित्यविलनाकला उपास्या । पञ्चम्या मेरुण्डाख्या कला । षष्ठ्या
 बाल्मिवाक्षिनीकला । सप्तम्या महाविद्येश्वरीकला । अष्टम्या रौद्रीकला । नवम्या त्वरिताकला ।
 दशम्या ऋलमुन्दरीकला । एकादश्या नीलपताकाख्या कला । द्वादश्या विजयाख्या कला ।
 त्रयोदश्या सर्वमङ्गलाख्या कला । चतुर्दश्या ज्वालाख्या कला । पञ्चदश्या मालिन्याख्या
 कला । सर्वांस्तु तिथिषु चिद्रूपाख्या कला षाडशी उपास्या । प्रतिपदि या त्रिपुरसुन्दरी कथिता,
 सा चिद्रूपात्मिका न भवति, चिद्रूपात्मिकाया मूलविद्याया मिनत्वेनानुष्ठानादिति लक्ष्मीयः
 (पृ० १४६) । नित्यापोढशिकार्णव पठिता एकादशी नित्या न स्मृता लक्ष्मीधरेण । द्विती-
 नित्याऽष्टमी चात्र रौद्रनाम्ना स्मर्यते । अत्र प्रथमाया महात्रिपुरसुन्दर्या अङ्गनित्यात्वात् सैव
 चिद्रूपाख्या षोडशी कला, शिष्टाना पञ्चदशतिथिनित्यानामङ्गनित्यात्वात् प्रतिपदादितिथिषु
 समाराधनामत्यवोचित पक्ष ।

रतिरहस्ये चन्द्रकलाधिकारे प्रथमे दलोके—

अष्टुष्टे पद-गुल्फ जानु-जघने नामी च वश स्तने
 कशा-कण्ठ-नपोल-दन्तवपन नेमालिङ्गे मूर्धनि ।

१. "आचारस्त्राशिष्टानमग्निसूत्रानाहतविशुद्धघाताचक्रामरु श्रीवक्र त्रिष्वङ्ग सोमसूर्यान्लारम-
 कम् । मूत्राचारस्त्राशिष्टानवकण्ठवपेन सङ्गम् । मग्निसूत्रानाहतचण्डयमेकं सङ्गम् ।
 विशुद्धघाताचक्रवपेक सङ्गम् । तत्र प्रथमसङ्गोपरि अग्निस्थानम् । तदेव द्वादशप्रति-
 तिथ्युच्यते । द्वितीयसङ्गोपरि सूर्यस्थानम् । तदेव विष्णुप्रतिथित्युच्यते । तृतीयसङ्गोपरि
 षण्डस्थानम् । तदेव ब्रह्मर्षिप्रतिथ्युच्यते । एतदेव प्रतिप्रथम्" (पृ० १८) इति लक्ष्मीयः ।

शुक्लाशुक्लविभागतो मृगदशामङ्गेष्वनङ्गस्थिति-
रूर्ध्वाधोगमनेन वामपदतः पञ्चद्वये लक्षयेत् ॥

इत्येव नियक्रमेण नायिकावयवेष्वनङ्गस्थितिः प्रतिपाद्यते नन्दिकेश्वरमतानुसारम्, “एकारो-
कारयुक्ता हरिहरजहराः पञ्च वाणाः स्मरस्य” (श्लो० ४) इति च पञ्च वाणबीजानि
प्रतिपाद्यन्ते ।

गोष्ठीपुत्रकमतेन तु—

मूर्धोर.स्यलवामदक्षिणकरे वक्षोरुहोरुद्वये
नाभीगुह्यललाटजाठरकटीपृष्ठेयु तिष्ठत्यसौ ॥५॥
कक्षाश्रोणिभुजेषु च प्रतिपद प्रारम्य कुण्ठामय
श्वेताया प्रभृति क्रमेण मदनो मूर्धानमारोहति ।
अङ्गेष्वेषु मृगीदशा मनसिजप्रस्तावनापण्डिता
मात्रा षोडश चिन्तयन्ति बहूलज्योति स्फुलिङ्गाकृतीः ॥ ६ ॥

विनापजिज्ञासुभिश्चन्द्रबलाधिचाराख्ये द्वितीये पञ्चद्वे विषयोऽय भावनीयः । एव
च तिथिनित्याक्रमेण कुण्डलिनीप्रबोधनपरस्य दूतीयागानुष्ठाननिरतस्य च त्रिपुरोपास-
कस्य भोगभोक्षयोरधिगति सुलभैवेति सुपूतम्—“भोगश्च भोक्षश्च करस्य एव” इति ।
विशेषार्थनिष्पत्तये कुण्डगोलकाख्यद्रव्याधिगमाय—‘यदेतत्त्रया लोहित भवत्यग्नेस्तद्रूप
तस्मात्तस्मात् बीभत्सेन, अथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूप तस्मात्तस्मात् बीभ
त्सेत” (२।३।७) इत्येतेष्वारण्यकवचन प्रमाणीक्रियते । किन्तु वैदिक्या सस्कृता-
वष्टाङ्गमपि मैथुन सर्वथा हेयतयैव सर्वत्रोपदिश्यत इति तस्य भोक्षशास्त्रत्वमेव । तान्त्रिक्या
तु सस्तनौ कपायपरिपाकायाधिकारिभेदेन बहिर्यागमुखेनान्तरयजनविधिरुपदिश्यते । अतस्तस्या
भोगापवर्गोभयसाधकत्वमिति भावः ।

जपो ध्यानं च

मन्त्रजपरूपोपासनाऽनुपदमेव प्रतिपादिता । तत्रसङ्गेन जपो ध्यानं चाधुनाऽनुभ्याख्या-
यते । जपमहिमा महत्त्व च सर्वेष्वेव धर्मेषु निश्चिदादमङ्गीक्रियते । अर्थानुसन्धानमन्त्राऽपि
मन्त्रजपविधिरव्याहृत मन्त्र प्रवर्तते । किन्तु योगमूत्रकारेण भगवता पतञ्जलिना
“तज्जपस्तदर्थं भावनम्” (१।२८) इति सूत्रयताऽर्थं भावनस्य किमपि वैशिष्ट्यमाविर्भावितम् ।
अत एव योगिनीहृदये श्रीविद्याया पञ्चविधोऽर्थं, भास्वररायेण च बरिवस्वाराहस्ये द्वितीयोऽर्थो
पञ्चदशविधोऽर्थं प्रकाशितः ।

१. नित्यायोद्देशिकार्णवटीकाकारैस्तु “शामस्यम्” (४।४५) इत्यादितार्थकश्लोकव्याख्याना-
वसरे ह्यौ बलीं एं ह्यु र्वी इति पञ्च वाणबीजान्युदूतानि ।

नार्यज्ञानविहीनं सन्दस्योच्चारणं फलति ।
 मस्मन्नि वह्निविहीने न प्रक्षिप्तं हविर्ज्वलति ॥
 अर्थमजानानां नानाविधसम्बन्धमात्रपाठवताम् ।
 उपमेयश्चरणीवान् मलयजभारस्य वोढेव ॥ (व० र० ५४-५५)

इति हि भास्करराय- । “स्वाणुरयं भारह्वारः क्लिप्तमूदधीत्य वेदं न विजानाति गोर्ध्वम्”
 (१।५।२) इति निरुक्तं च । तदिदमर्थविभावनमेव ध्यानपदाभिधेयम् । “ध्यानं हि निश्चला
 बुद्धिर्निराकारा निराश्रया । न तु ध्यानं शरीराक्षिमुद्धहस्तादिकल्पना ॥” (श्लो० १४६) इति
 हि ध्यानविषये विज्ञानभैरवीय वचः ।

त्रिविधो मन्त्ररूपः

वागमेषु त्रिविधो मन्त्ररूपः प्रतिपाद्यते—भाष्य उपाशुर्मानसश्च । ध्रुवसिद्धये
 अन्यध्वज्यात्मको माध्यो जपः कार्यं, मध्यसिद्धयादौ स्वप्नवेदलपुष्पनिस्पाद्यु, श्रेष्ठतमे
 वायंसिद्धयादौ मानसां जपः क्रियते । अपि च अर्धमान् मन्त्रान् भाष्येण, मध्यमानुपाशुना,
 उत्तमाश्च मन्त्रान् मनसा जपेत् । नित्यापोर्दक्षिणवेदेषु—

निगदेनोपाशुना वा मानसेनापि मुद्रये (५।७) ।

इति वचनेन त्रिविधो जपो निरदिष्टः ।

निगदेन यदा जप्यं लक्ष्यं चोपाशुना कृतम् ।

मानसेन महेशानि षोडशजपफलं लभत् ॥ (५।१८)

इत्यनेन जपफलं च प्रतिपादितम् । एतदनुगुणमेव—

विषयज्ञानरूपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपाशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ (२।८५)

इति मानसं वचनमृद्धिमन्त्रिन्यामुदिधयते । एतेषां लक्षणानि च—

उच्चारो मनसा स्यात्तद्व्याप्यवर्णप्रकल्पनात् ।

मानसो जप इत्युक्तो योममागं प्रवर्तकः ॥

उपाशुनिजकर्षणकाचर सिद्धिदायकः ।

मुष्पष्टरचनोच्चारो वाचिकः सिद्धिदायकः ॥

इत्येवमुक्तुविमन्त्रिन्यामर्थरन्ताख्या चोद्धृताभ्यां सिद्धेतापनादश्लोकाभ्यां प्रतिपाद्यते । अत्यगो
 मानसो जप एव—

१. मृगेन्द्रागमवृत्तिवर्षाणादपूर्वम् (पृ० ८२. २३२) परागमहितावर्कं द्रष्टव्यम् ।

२. मृगेन्द्रागमवृत्तिवर्षाणादपूर्वम् (पृ० ४२. २३२) शीतकरागमवर्कं द्रष्टव्यम् ।

३. हुनरगमगात्रयेण सिद्धतापनादः हुनरगमगात्रयं विशिष्टं आचार्य इत्यर्थरन्तावलीयुततद-
 धनेभ्यो ज्ञापने । अथ ध्यानध्यानवर्षाण्येभ्यो तादृश एव जपेन विशिष्टोर्ध्वस्तस्याभिप्रेतः ।
 स आचार्यः—

सयम्येन्द्रियसचार प्रोच्चरेन्नादमान्तरम् ।

एष एव जप प्रोक्तो न तु बाह्यजपो जप ॥

इति योगिनीहृदयदीपिका(पृ० १९५, ३१३)घृतप्रामाणिकवचनोक्तौ नादानुसन्धानलक्षण
आतरो जपोऽभिमन्तव्य । स च—

भूयो भूय परे भावे भावना भाव्यते हि या ।

जपः सोऽत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृश ॥ (श्लो० १४५)

इत्येव विज्ञानभैरवभट्टारके प्रतिपाद्यते । अत्र च जपोऽजपासीमानमामृशति । सोऽय-
मजपागायत्रीतिनाम्ना शास्त्रेषु प्रथते । विस्तरमयान्नात्र तद्व्याख्यायते ।

त्रैपुरे दशने जपस्य लक्षणम्

त्रैपुरे दशने तु जपस्य लक्षणमवस्थापञ्चकशून्यपट्कविपुवत्सप्तकचक्रनवकविभाषनादिरूप
चिह्नम् । तदुक्तं वरिवस्यारहस्ये—

एवमवस्थानून्यविपुवन्ति चक्राणि पञ्च पट् सप्त ।

नव च मनोरथींश्च स्मृतोऽर्णोच्चारण तु जप ॥ (१५२)

अस्याथो वरिवस्यारहस्यप्रकाशे द्रष्टव्य । अर्थासुसन्धानपूर्वकं मन्त्रार्णोच्चारणं जप
इति संशयः । वामकेश्वरदशने हि त्रिविधं चक्रभावनमवस्थापञ्चकादिभावनं च जपवेत्या
विधीयते ।

पिण्डस(शा?ज्ञ)भवेत् स्थान ध्यान (तत्प?तु प)वमुच्यते ।

ष(णं?णं) रूपं चिनिदिष्टं लक्षं वै रूपयजितम् ॥ (३१४)

इति कौलज्ञाननिर्णयवचनतः प्रतीयते । रूपयजितं रूपातीतमित्यर्थः । पिण्डपदरूपरूपा
तीतानामर्थश्च—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिं पदं हस्तं प्रकीर्तितं ।

रूपं बिन्दुं समाख्यातो रूपातीतं तु निष्कलम् ॥

इत्यर्थरत्नाबलीघृतपत्रोत्तरवचनतो ज्ञायते । योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ५९) तु
स्वच्छं दसप्रहस्यमेतद्वचनमित्युक्तम् सेतुबधेऽपि (पृ० ६०, २४८) तथैव । पिण्ड-
पद-रूप-रूपातीता कौलज्ञाननिर्णये, मालिनीविजयोत्तरे, तत्रानेने च यथा ध्यास्यायन्ते,
तथैव सिद्धहैमयोगानुशासनसहये जैनयोगशास्त्रेऽपि ध्यास्याता भवन्ति । अतन्ते चाणवोपाय-
ध्यास्यानप्रसङ्गे तत्रालोकादिषु ध्यानस्थानवर्णादिपदानामप्यत्रिषु एवार्थे । सर्वोऽयं विषयो
निबन्धान्तर एव प्रदर्शयितुं शक्यते ।

१. वचनमेतत् सकृत्पठितस्य ह्यादित्यस्य प्रतिपादितमस्मान्नि ।

२. नात्रपुराणे हठयोगप्रदीपिकाप्रमृतिषु च ग्रन्थेषु नादानुसन्धानविषयको विचारो विस्तरेणा-
वलोक्यते । तं तत् एवानुशीलनीयं ।

कर्मन्द्रियाणि पञ्च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च घ्राणरसनवभुस्त्वक्-
श्रोत्राणि, एतेषां दशानां स्वस्वविषयोत्पादकत्वं व्यवहारः । स एव जागरावस्था । तत्र
हेतुरूपं ज्ञानप्रकृतत्वाद्भावनानादशया प्रकाशरूपत्वेन भावनीयम् । अतः प्रकाशवाचके बह्वी
तार्त्तियबोजशिक्षरवर्तिनि रेके महाजाग्रदवस्थां सार्वकालिकनिद्रास्वल्पलक्षणा परप्रबोधदशा
भावनीया । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणानि चत्वारि । तैरेव व्यवहारः स्वप्नः ।
तत्रानन्तं प्रकाशात्तृतीयहृत्लेखास्यकामकलया बोध्यो गलदेशे चिन्तनीयः । स्वप्ने विद्यमानाना-
मन्त वरणवृत्तीनां लयत सर्वेन्द्रियोपरतिः सुषुप्तिः । अत्र हि लीनपूर्वस्य देहाद्याविपु-
शोहीवृत्तस्य लीनस्यैव दशात्मनो वेदनं प्रकाशनं भवति । प्रकृते च विषयसूतस्य तार्त्तियबोजस्य
वर्णनां विलोमेन विलये भ्रूमध्यस्थानस्मितहृत्लेखोर्ध्वविन्दौ सुषुप्तस्यस्था भाव्यते ।
चेतन्यव्यक्तिहेतोर्नादरूपस्य वेदनं तुर्भावस्था । तार्त्तियबोजशिक्षरवत्यंधं चन्द्र रोधिनीनाद्येषु
स्थात्प्रवैतन्याभिधत्ति कारणनादकलनात्मिका तुर्भावस्था भावनीया । तुरीयातीतं मनोवाग-
शीतपरमानन्दस्वरूपं सुखस्थानम् । तच्च नापान्तशक्तिव्यापिकासमनोत्पन्नानामु स्थितं भावयेत् ।
एवमेव तार्त्तिये शक्तिरीज एव विद्याजपकरणावधाननिपुणेन योगिना जपकाले जागरिताद्या
पञ्चावस्थां स्मरणीयाः ।

तृतीयस्य शक्तिरीजस्य रेफस्थाने विन्दौ रोधिण्या नादान्ते व्यापिकाया च विज्ञाननैर-
षोक्तं (श्लो० ३९) त्रिखिपक्षचित्रमण्डलरूपं धूम्यपञ्चकं भावनीयम्, उन्मत्त्या च पट्ट-
पद्मरूपं नीरूपं चिन्तयम् । एव भावयतो योगिनो गयतपञ्चकभेदक्रमेणाकुलबुण्डलिनी-
धमपेशो जायते ।

प्राणस्य हृत्पादात्मनो माय्यात्मनो यद्दुर्मनसस्य सयोगं प्राणनिपुत्रमित्युच्यते ।
मूलापारस्थितकामवशिखरवर्तिनं नादं हृदयार्धन्तमुष्णार्धं तत्र स्वयं लीनो भूत्वा स्थात्पान-
निन्मयतानुगन्धानं गन्तविपुत्रम् । मूलापारादिवक्त्रपट्टकस्याप्यत्र ऊर्ध्वं चैतैको पन्थिरिति
द्वारमध्यस्थः । तद्भ्रूवन्तमार्गेणैव सुषुम्णानाडी मूलापाराद् बहुरन्ध्रं व्याप्नोति । तेनैव मार्गेण
नादस्य दर्शनं कर्तुं नाडीमधुतत्वेन भावनयोन्चारणं नाडीविपुत्रम् । रेफमीकारं तन्मध्यवर्ति-
शपराधर्षकं मित्तुमधं चन्द्ररोधिनीनादनादान्ताद्यं दाकी लीनान् विभावयते । प्रज्ञानोद्दिप-
सावरेण प्रज्ञानविपुत्रमित्युच्यते । शक्तिस्थानाङ्गुर्वं पुनरङ्गोक्तिरस्य नादस्य सूक्ष्मतमस्य
ध्यायित्वा सुक्ष्मरूपं समनायां रूपं शक्तिविपुत्रम् । समनायां अणुर्वं पुनरङ्गीविद्यात्पत्तं
सूक्ष्मवन्मया नादस्योन्मत्त्यां पादातीतायां विचिन्तनं कालविपुत्रम् । त्रिमेषस्य त्रिगतमो
भाग्यन्तार इत्यभिधीयते । तदन्तस्व घात्रांघरत्रं बुद्धिरिति । अर्थात्रिमेषस्य त्रिहृदयमो भाग-
स्तुद्धिरित्यभिधीयते । तेन हृकाराद्युन्मत्त्यानां विद्यावपकाया मुनिवन्द्यादृढशक्तिरर्थात्
पदस्याधिवाप्योत्पादनादृष्टं (१०८१७) बुद्धिमिच्छारे "अनुते विपुत्रे च" (११२५)
इत्यादिनिर्दिष्टोक्तदिना इते मणि नादस्थाने तदस्य वेदनं जायते । शान्त्याभिधत्ति-
विज्ञानोत्पादरन्ध्रमेव दशायाणां पारम्पर्यं तदवविपुत्रमित्यात्मो ।

एवमनेन प्रकारेण जपकाले सकल मकलनिष्कल निष्कलचक्रमावनवेलाया विद्याश्रवणानामुच्चारणकालेषु शून्यपट्टादिकं चिन्तयतो योगिनः सकला, सिद्धयोगिप्रमोदाः सिद्धयन्ति । अनित्योच्चिन्नेशदुर्भंगभद्रप्रपञ्चपरिपन्थिभूत सर्वविषयानन्दसमाप्तिभूत परमानन्दलक्षणपरम-प्रेमास्पदपरमसुन्दरपरमशिवरूप निसर्गानन्दसुन्दर शून्यपट्टकावस्थापञ्चकसप्तविषुवकोलाहलातीत विश्वविद्यान्निभूमिभूतं पर स्थानमभिव्यज्यते ।

योगः

चनमृष्टिप्रकरणेऽङ्गुलादिषु स्थानेषु नवचक्रविभावनमुपदिष्टम् । मातृकाप्रकरणे जपप्रकरणे च विन्द्वर्षचन्द्रप्रभृतयो नव नादा प्रदासिताः । जपस्य लक्षणमवस्थापञ्चकशून्य-पट्टविषुवत्सप्तकचक्रनवविभावनादिरूप भवति । सर्वमेतद्विभावन योगिकप्रक्रियामात्रगम्यम् । नेत्रतन्त्रे (६।६) स्थूल सूक्ष्मं पर चेति त्रिविध ध्यानैमुपदिश्यते । तद्यथा—

स्थूल तु यजन होमो जपो ध्यान समुद्रकम् ।

मन्त्राणि मोहनादीनि मन्त्रराट् कुरुते श्रुतम् ॥

सूक्ष्म चत्रादियोगेन कलानाड्युदयेन च ।

परं सर्वात्मक चैव मोक्षद मृत्युजिह्ववेत् ॥ (६।७-८)

एव स्थूल-सूक्ष्म परध्यानाना लक्षणमभिधाय पष्टसप्तमाष्टमाधिकारेषु तानि क्रमेण सविस्तर व्याख्यातानि । अत्र सूक्ष्मपदेन कुण्डलिनीयोगः, परपदेन चाष्टाङ्गिको योग उक्तः । कुण्डलिनीयोगस्य कुलप्रक्रियान्तर्भूतत्वात् स कौलिकयोगनाम्नाऽभिधातुं शक्यते । अतस्तस्मान्मे-वात्र तत्प्रतिपादयिष्यते । ज्ञानयागत्रियाचर्यास्त्रियादचतुष्टयात्मकेष्वामेषु तन्त्रेषु च योगपादे पटङ्गो योगो मुख्यत्वेन प्रतिपादितो भवति । दृश्यते च सप्ताङ्गिकोऽष्टाङ्गिको वा योगस्तत्र तत्र । अष्टाङ्गिको योगोऽप्यत्रत्यो न सर्वथाऽनुत्तरोति पानञ्जल योगम् । स्वच्छन्दतन्त्रे चतुर्थे पटले पटञ्चविंशतानवसरेऽप्यत्र च बहुषु स्थलेषु विन्द्वर्षचन्द्रादयो निर्दिशता विवृताश्च, योगिनीहृदये जपप्रकरणे निर्दिष्टा शून्यविषुवत्प्रभृतयश्चात्र विस्तरेण व्याख्याता दृश्यन्ते । विज्ञानभैरवैर्गी वाचन मीगिकी त्रिंशष्टा परम्परान्मील्यते । न केवल वैष्णवेषु शैवेषु शाक्तैर्वेव, जैनेषु बौद्धेषु च शास्त्रेषु स्वकीया योगप्रक्रिया दृश्यते । वर्तते च क्रियाशास्त्रनैतेषु साधर्म्यं वैधर्म्यं च । तत्प्रतिपादनस्य नायमवसर इति विस्तराद्विरम्य सक्षेपेणात्र कौलिकस्तान्त्रिकद्वय योगः प्रतिपाद्यते ।

कौलिको योगविधि

नत्रतन्त्रे एतमाधिकारे योगविधिरथ प्रदासितः । तदत्र निरूप्यते । तथाहि—

ऋतुचक्र स्वराधार त्रिलस्य ध्योमपञ्चकम् ॥१॥

धन्यदादसयुक्तं धत्तत्रयसमन्वितम् ।

१. "अनिर्वाणुचिदु ज्ञानारम्भु नित्यगुचिगुत्तरमस्यातिरविधा" (यो० सू० २।५) ।

२. ध्यानशास्त्रेण योगार्थकावकः ।

धामत्रयपथानान्तं नाडित्रयसमन्वितम् ॥२॥
 ज्ञात्वा शरीरं सुश्रोणि दशनाडिपथावृतम् ।
 द्वासप्तत्या सहस्रंस्तु सार्धंकोटित्रयेण च ॥३॥
 नाडिवृन्दैः समाक्रान्तं मलिनं व्याधिभिवृत्तम् ।
 सूक्ष्मध्यानामृतेनैव परेणैवोदितेन तु ॥४॥
 आप्यायं कुस्ते योगी आत्मनो वा परस्य च ।
 दिव्यदेहः स भवति सर्वव्याधिविवर्जितः ॥५॥ इति ।

इमे श्लोकाः क्षेमराजेनेत्यं व्याख्याता.—“श्रुतव. पट्, जैम-नाभि-हृत्-तालु-बिन्दु-नाद-
 स्थानानि नाडि-माया-योगि-भेदन-बीति-शान्तास्थानि नाडिमायादिप्रसाराश्रयत्वात् चक्राणि
 यत्र; स्वराः षोडश, अङ्गुष्ठ-गुल्फ-जानु-भेद-पायु कन्द-नाडि-जठर-हृत्-कूर्मनाडी-कण्ठ-तालु-
 भ्रूमध्य-ललाट-ब्रह्मरन्ध्र-द्वादशान्तास्थ्या जीवस्थाधारकत्वादाधारा यत्र, यदि वा सर्वसहत्वा-
 यस्य नयस्य कुलप्रक्रियया—

भेदस्थाधः कुलो ज्ञेयो मध्ये तु विपसंज्ञितः ।
 मूले तु शाक्त कथितो बीधनादप्रवर्तकः ॥
 अग्निसंज्ञस्ततश्चोर्ध्वमङ्गुलानां चतुष्टये ।
 नाभ्यधः पवनाधारे नाभावेव घटाभिधः ॥
 नाभिहृन्मध्यमार्गे तु सर्वकामाभिधो मतः ।
 सजीवन्वभिधानास्थो हृत्पद्मोदरमध्यगः ॥
 वक्षःस्थले स्थितः कूर्मो गले लोलाभिधः स्मृतः ।
 लम्बवस्य स्थितश्चोर्ध्वं सुधाधारः सुधात्मकः ॥
 तस्मैव मूलमाधित्यं शीम्यं शीमकलावृतः ।
 भ्रूमध्ये गगनामोगे विद्याकमलसंज्ञितः ॥
 रौद्रस्तालुतलाधारो रूद्ररावत्या त्वधिष्ठितः ।
 चिन्तामभ्यभिधानाम्यभ्रतुष्पनिवासि यत् ॥
 वज्ररन्ध्रस्थ मध्ये तु सूर्याधारस्तु मस्तके ।
 नाभ्याधारः परः सूर्यो धनव्याप्तिप्रबोधकः ॥
 इत्युक्ताः षोडशाधाराः..... इति ।

१. कामाख्ये नाडिषु तु नाभी मायास्थमुत्तमम् ॥
 हृदित्यं योगिषु च तु तागुत्थं भेदनं स्मृतम् ।
 विगुत्थं बीतिषु च तु नाडित्यं दान्तमुच्यते ॥ (मे० त० ७।२८-२९)

श्रीणि अन्तर्बहिर्भयरूपाणि लक्ष्याणि लक्षणीयानि यत्र, निरावरणरूपत्वात्
 "सैमनन्तं तु जन्माख्यं" (७।२७) इति वक्ष्यमाणानां जन्म-नाभि-हृद्-विन्दु-नादरूपाणां
 व्योम्ना पञ्चकं विद्यते यत्र, "जन्ममूले तु मायाख्यो" (७।२२) इत्यभिधास्यमाना-
 दचैतन्मावृत्तिहेतुत्वाद् ग्रन्थयो माया-पाशव-ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-ईश्वर-सदाशिव-इन्द्रिका-दीपिका-
 वैन्दव-नाद-शब्दस्याख्या ये पाशास्तैः समुक्तम्; इच्छादिना शक्तित्रयेण सम्यगन्वितमेपणी-
 यादिविषये प्रवर्तमानम्, सोम-सूर्य-वह्निरूपधामत्रयपथैः स्व्यापसव्यपवनेर्मध्यमपवनेन
 चाविच्छिन्नम्, इडा-पिङ्गला-सुषुम्नाख्येन पवनाश्रयेण नाडित्रयेण युक्तम्; गान्धारी-हस्तिजिह्वा-
 पूषा-मत्स्य-अलम्बुसा-कुहू शङ्खिनीभिश्च युक्तत्वाद् दश नाडयः पन्थानो येषां प्राणापान-
 समानोदानध्याननागरुमंक्रूरदेवदत्तघनञ्जयाख्यास्तीरासमन्ताद्भूतमोतप्रोतम्, दिग्दशकावस्थित-
 नाडिदशकप्रपञ्चभूताभिर्दासित्तया सहस्रैर्मध्यव्याप्त्या साधंकोटित्रयेण च महाव्याप्त्या नाडिकृन्दैः
 समानान्तम्, आणवमापीयकामंभलयोगान्मलिन "....शरीरं ज्ञात्वा योगी ... गतव्याधि-
 दिव्यदेहो भवति" इति ।

योगी चत्राधारग्रन्थ्यादोन्येतानि मन्त्रवीर्यभूतचित्सुक्रतात्मना ज्ञानशूलेन भित्त्वा
 कालत्रचनमुषेन मृत्युजित् कालजिच्च भूत्वा निरञ्जन पदमश्नुते । तत्रैव प्रक्रिया—
 साधकश्चित्तप्राणनाश्रयेण वन्दमूमिमवष्टम्ब्य सकोचविकासाम्यातेन शक्त्युन्मेषमुपलक्ष्य मतगन्ध-
 स्थान पीडयेद् यथा शक्तिरूपध्वंमुखैव भवति । कन्दमूमिद्विसुक्रितयाज्ञया शक्त्या योगी

१. सैमनन्तं तु जन्माख्यं नामो व्योम द्वितीयकम् ।

तृतीयं तु हृदिस्थाने चतुर्थं विन्दुमध्यतः ॥

नादाख्यं तु समुद्दिष्टं..... (७।२७-२८)

२. जन्ममूले तु मायाख्यो ग्रन्थिर्जन्मति पाशवः ॥

पद्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

कारणस्थास्तु पञ्चैवं ग्रन्थयः समुदाहृताः ॥

इन्द्रिकाख्यस्तु यो ग्रन्थिर्द्विमार्गाशमनः शिवः ।

तद्गुणैर्दीपिका नाम तद्गुणैर्लैव वैन्दवः ॥

नादाख्यस्तु महाग्रन्थिः शक्तिग्रन्थिरतः परः । (७।२२-२५)

"इन्द्रिकाख्यो ग्रन्थिर्द्विमार्गाशमन इति निरोधिकास्पृष्टधामदक्षिणबाह्वनि-श्रीयप्रशमनहेतुः,

अन एव शिव कृत्वेकमार्गारोहकत्वात् श्रेयोख्यः" इति तत्रैव क्षेत्रराजः । अमृतामन्दस्तु—

"पट्टकालां प्रत्येकमुष्ण्यो ग्रन्थिद्वयमिति द्वादश ग्रन्थयः" (शी० पृ० २८७) इत्याह ।

लक्ष्मीपारस्तु ग्रन्थिप्रयमेव व्याख्याति । एतच्चात्रैव १०६ वृत्ते टिप्पण्यां ब्रूय्यम् ।

३. जन्माधारस्य शुद्धीणि पर्यायान् शृण्वतः परम् ।

जन्मन्धानं तु वन्दार्यं कूर्मार्यं स्थानपञ्चकम् ॥

मगयोदरं तर्कैह मूलाधारसतयोष्यते । (ने० त० ७।३१-३२)

वेचर्यास्यां मुद्रां लभेत । लब्धया तु तथा यदा आत्मानुमुद्रितस्तद्वशः संपन्नस्तदा मन्त्रवीर्य-
स्फुरत्तात्मना विज्ञानेनोर्ध्वं द्वादशान्तं यावत् प्रसरेत् । तत्र परं शिवं विशोभ्य समनापदावरोहणेन
सृष्टयुग्मुखं कृत्वा तत्र परमानन्दमयममृतं प्राप्य महाप्रकाशात्म समनारूढं धाम लीलया
विशोभ्यापानोल्लासाह्वयं चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । चन्द्रोदये सति तस्माच्छुद्धममृतं प्राप्यान्तर्मुखीभूतया
स्वयकत्या मध्यमार्गेणाधोः कर्षयेत् तेन च चक्राधारादि सर्वं निषिञ्चेत् । ब्रह्मस्थानं हृदयम
यावत्तदमृतं प्राप्तं भवति । ततोऽप्यधो नाभेरधःस्थाने निषिञ्च्य कालान्द्यन्तमापूर्यं समन्तात्
परिपूर्णं देहं स्मरेत् । ततः सर्वरोमकूपैः प्रसृत्यान्तर्बहिरासादितव्याप्ति सर्वदिवकममृतार्णव-
च्छावनसमरसीभूतपरमामृतरूपमिच्छाज्ञानत्रिमाशक्तिकचितं परमशिवरूपं निरामयमात्मानं
चिन्तयेदिति ।

नित्यापोडशिकाणवै रूपकमुखेनैव एवार्थः प्रदर्शितः । तत्रया—

यदोल्लसति शृङ्गाटपीठात् कुटिलरूपिणी ॥

शिवाकंमण्डलं भित्त्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ।

तद्बुद्धवामृतस्यन्दपरमानन्दनन्दिता ॥

कुलयोपित् कुलं त्यक्त्वा परं पुरुषमेति सा ।

निलंलणं निपुणं च कुलरूपविवर्जितम् ॥ (४१२-१४) इति ।

मूलाधारमतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिकोणकुलस्थानमत्र शृङ्गाटपदेनोच्यते । लक्ष्मीधरेण
सौन्दर्यलहरीटीकाया श्रीचक्रस्थान्तरोपासनायामेपैव प्रक्रिया यथा समाश्रिता तथाऽस्माभिः
“श्रीविद्यायाः समयिसम्प्रदायः” इत्याख्ये निबन्धे प्रतिपादितं तत एवावलोकनीयम् ।
विद्यानन्देन—“मूलादिभ्रूमध्यान्तग्रन्थिद्वादशविगलयितृ व्योगपञ्चकमञ्जयितृ” (पृ० ६७)
इति श्रीचक्रविशेषणमुखेनैव एवार्थः स्मृतः । शाक्तानुभवपूर्वकं मूले स्थितायाः कुण्डलिन्याः
पट्चक्रसङ्गनदद्वादशग्रन्थिभेदक्रमेणाकुलसमावेशो योगिनीहृदये दीपिकायामपि च
(पृ० २८७-२९०) प्रकाशितः । एवं च नेत्रतन्त्रप्रतिपादिताद्योगात् त्रिपुरातन्त्रप्रतिपादितयोगस्य
सत्यपि साम्ये कञ्चन विवेदोऽपि दृश्यते । योगिनीहृदये (३१४६) आधारायै रत्नप्रशब्दः
प्रयुक्तः । तत्र दीपिकायामाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहततद्ूर्ध्ववक्ष्यकण्ठलम्बिकाविशुद्ध्या-
नास्थानि नवाधाराणि परिगम्य प्रमाणरूपेणैतत्स्वच्छन्दसंग्रह्यचनमुदाहृतम्—

आधारं स्वाधिष्ठानं च मणिपूरमनाहतम् ।

मध्यमं वज्रकण्ठं च लम्बिकां च विशुद्धिकाम् ॥

आज्ञां च त्रिकं विद्धि पट्चक्राणि त्रिहीनकम् । (पृ० २९५)

“महदुद्भवहेतुत्वात्, मध्यनाडीकन्दरूपत्वात्, कूर्माकारत्वात्, पृथिव्यादिव्योमान्ततत्त्व-
पञ्चकस्थानत्वात्, मत्स्योदरवत् स्फुरणात्, मूलश्रुतत्वाच्च जन्मा (मत्स्याना) धारयायते”
इति क्षेमराजः । मत्स्योदरपराभिधमूलाधारकेन्द्रितयोगमार्गप्रदर्शकत्वादेवैवच्छास्त्रं
मत्स्योदरोमतनाम्नाऽपि परिधीयते ।

१. चन्द्रशेखरशास्त्र-अभिनन्दनग्रन्थ, पृ० १३-२० ।

“मूलादिपट्चक्रलम्बिकालताटब्रह्मरन्ध्राख्यनवाधारेषु” (पृ० ४०) इत्यथरत्नावलीकारः ।
 “आधारनवकमकुल-सहस्रार-मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूरक अनाहत-विशुद्धि-लम्बिका-आज्ञा-
 बिन्दुरूपम्” (पृ० ६६) इति चिद्वलीकारः । योगिनीहृदये—

अकुले विपुसंज्ञे च शक्ते बह्वी तथा पुनः ।

नाभावनाहते शुद्धे लम्बिकाग्रे भ्रुवोऽन्तरे ॥ (११२५)

इत्यत्र नवाधाराण्येव सूचितानि । व्याख्यातानि च तथैव स्वच्छन्दसंग्रह-
 प्रामाण्येन दीपिकायाम् । अत्रत्याग्याद्यानि चत्वारि नामानि प्रायस्तान्येव यानि
 नेत्रवन्दोद्भवकुलप्रक्रियाया प्रदर्शितानि । तत्र कुल इति प्रथमं नाम, अत्र चाकुलमिति ।
 अथैव “अकुलादिपु” (२१८) इति श्लोके स्थानेष्वेतेषु नवचक्राधारनमुपदिष्टम् । नवचक्रात्मक-
 श्रीचक्रसमाराधनप्रवणेषु त्रिपुरातन्त्रेषु स्वप्रयोजनानुगुणमाधारनवक्रमेवाङ्गीकृतमित्येतेन
 प्रतीयते । वरिवस्यारहस्यप्रकाशे—“सुगुणात्मनाडीमूलाप्रयोद्धं सहस्रदलकमले, मध्ये चाष्टदल-
 पद्मलादीनि त्रिसप्तमानि सविस्तरं स्वच्छन्दसंग्रहादौ प्रपञ्चितानि” (पृ० १६) इति कश्चन
 विशेष उक्तः । एष चार्थो योगिनीहृदयदीपिकाकारेणापि सूचितः (पृ० ३९) । स्वच्छन्द-
 संग्रहस्तु साम्प्रत नोपलभ्यते, यतोऽत्र विषये नाधिकं किमपि वक्तुं पायते ।

श्रीतत्त्वचिन्तामणिस्ये पट्चक्रविवरणे सोन्दर्यलहयां लक्ष्मीधरायामन्येषु परवर्तिषु
 ग्रन्थेषु मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धयाज्ञाख्यानि पट् चक्राणि प्रतिपाद्यन्ते ।
 नेत्रवन्दे तु जन्म-नाभि-हृत्-तालु-बिन्दु-नाद-स्थानानि नाडि-माया योगि-भेदन-दीप्ति-शान्ताख्यानि
 पट् चक्राणि प्रतिपाद्यन्ते इति पूर्वमेवोक्तम् । मूलाधारस्वाधिष्ठानादीना नाडिमायादीना च
 चक्राणा स्थानानि प्रायः समानान्येव । नाडिप्रसरहेतुत्वात्, “नाभिचक्रे कायब्यूहज्ञानम्”
 (दौ० सू० ३।२५) इति नीत्या समस्तमायाप्रपञ्चख्यातिहेतुत्वात्, योगिना चित्तंकाग्र-
 प्रदत्त्वात्, प्रयत्नेन भेदनीयत्वात्, दीप्तिरूपत्वात्, शान्तिप्रदत्वाच्चैतानि चक्राणि नाडिमाया-
 दिभिरन्वर्तः परैरभिधीयन्ते स्म । परवर्तिनि तु काले तानि मूलाधारस्वाधिष्ठानादिद्योगिभिः
 समलङ्कृतान्यभिप्रयन्तेति तु वक्ष्य प्रतीमः ।

उपर्युद्धतेष्वन्येषु च योगशास्त्रग्रन्थेषु चक्राणामाधाराणा च सकर इव दृश्यते । सिद्ध-
 सिद्धान्तपद्धतिग्रन्थेषु हृदयोपग्रन्थेष्वपि—“नवचक्र कलाधार त्रिलयं व्योमपञ्चकम्” (२।३१)

१. हृदयोगप्रतिष्ठापरो गोरक्षनाथः कुलमनप्रतिष्ठापकस्य मत्स्येन्द्रनाथस्य शिष्य इति बहुप्रचा-
 रितोऽन्यस्यो विद्वद्भोग्येषु । तन्नात्मन्य रोचने । मत्स्येन्द्रः शीलमार्गप्रवर्तकः प्रथमा-
 धार्य इत्यपोरशिवाचार्येण धृगेन्द्रवृत्तिदीपिकायां (पृ० ७४) प्रत्यपादि । तन्त्रालोकेऽ-
 भिनवगुप्तेन मत्स्यकुलशाखावतारवतया प्रतिष्ठो मच्छन्दविषुः स्तुतः । श्रीमता डॉ०
 कालिकाण्डव्याकरणेप्रहोदयेन स्वर्णये “अभिनवगुप्त” इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ० ५४८) मत्स्येन्द्र-
 शिष्यवत्स्यता स्मरति, यत्राभिनवगुप्त कर्त्तव्यः । पुराणः । तत्र न दृश्यते गोरक्षनाथस्य

इत्यादिना कौलिको योगः, "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि" (२।३२) इत्यादिना च पातञ्जलो योगः प्रतिपाद्यते । हठयोगप्रदीपिकाप्रभृतिष्वपि तथैव कौलिकस्य पातञ्जलस्य च योगस्य प्रतिपादनं भवति । वर्तते किल तत्र स्वकीयमपि वैशिष्ट्यं पार्थक्येन । तच्च पट्कर्मप्रतिपादने बन्धनिरूपणे च प्राध्यायेन दरीदृश्यते । सर्वमेतद् भूरि-विचारसहमिति नाधुना प्रतन्यते ।

तान्त्रिकः षडङ्गो योगः

पातञ्जले योगशास्त्रेऽष्टाङ्गो योगः प्रतिपाद्यते । 'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-धारणासमाधिरूपाणि च तान्यष्टाङ्गानीत्युक्तमप्यायम् । तन्त्रेषु तु—शैवेषु, वैष्णवेषु, बौद्धेषु च—षडङ्गो योगो वणितः । तद्यथा—

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥

नाम । शिष्यपरम्परामेनामाश्रित्य पाण्डेयमहोदयेन पञ्चमी शताब्दी ख्रीष्टस्य मत्स्येन्द्र-नाथसमयो निर्धारितः । अत्र नैवात्तामञ्जस्यं किमपि वयं पश्यामः । प्रतिपादितश्राय-मयोऽस्माभिः "त्रिपुरादशनस्यापरिचिता आचार्याः कृतयश्च" (सारस्वती सुपभा, व० २०, अ० २, पृ० १३-१४) इत्याख्ये निबन्धे ।

तन्त्रालोकादिषु बहवो ग्रन्थाः कुलमतप्रतिपादकाः प्रमाणीक्रियन्ते । डा० प्रबोध-चन्द्रबागचीसम्पादिते कौलज्ञाननिर्णयेऽपि (पृ० ७५) तन्त्रालोकस्मृताः कुलपञ्चा-शिका-ऊर्मिकौल-सिद्धामृतप्रभृतयो ग्रन्थाः स्मर्यन्ते । अभिनवगुप्तो मच्छन्दं विभुविशेषणेन संयोजयति । प्रमाणैरेतैर्बहुकालव्यापिनीयं शिष्यपरम्परा शास्त्रपरम्परा चेति सिद्धयति । एवं सत्यपि डा० बागचीमहोदयमत्स्येन्द्रनाथसमयो नवमी दशमी वा शताब्दी ख्रीष्टस्य निर्धारितः (कौलज्ञाननिर्णयस्य भूमिका, पृ० २५-२८) । एष एव समयस्तस्य श्रीमत्या डा० कल्याणीमल्लिकमहोदययाऽप्यङ्गीक्रियते सिद्धसिद्धान्तपद्धतिभूमिकायाम् (पृ० ११) । मत्स्येन्द्रनाथस्याभिनवगुप्तेन स्मृतत्वात्तत्पूर्ववर्तित्वमनिवार्यतयाऽऽपत्तितम् । इतिहासक्रमे कालगणनायां प्रतिपत्तति पञ्चविंशतिवर्षाणामन्तरमङ्गीक्रियते तदभिज्ञैः । शिष्यपरम्परायामप्येव एव क्रमोऽङ्गीकर्तव्यः । डा० कल्याणीमल्लिकमहोदयया तु गौरक्षस्य मत्स्येन्द्रशिष्यनासम्पादनाय शिष्यपरम्परयां वर्षशतस्यान्तरमङ्गीक्रियते । अत्र युक्तायुक्तत्वमेतिहासिका एव विचारयन्तु । मत्स्येन्द्रगौरक्षमतयोः सिद्धान्तगतं यौगिकप्रक्रियागतं चापि वैषम्यमनयोर्गिनसतन्तान्त्वमेव पोषयति । किञ्च, यद्भवत्यसंप्रहे चतुर्मुद्राप्रकरणे (पृ० ३२) हठयोग इति सेक्हठयोग इति च दर्शनाद् गौरक्षनायस्य हठयोगप्रतिष्ठापयितृत्वमपि संदिग्धमेव । अत्र मनोविभिः पूर्वाग्रहाहविनिर्मुक्तैः सविशेषं दत्तावधानैः पुनरपि परिशीलनीयोऽयं विषयः ।

इति तन्त्रालोकविवेक (भा० ४, पृ० १५) धृतागमवचने योगस्य षडङ्गानि भाषितानि ।
अत्र पातञ्जलयोगप्रतिपादनानि यमनियमासनरूपाणि त्रीण्यङ्गानि न दृश्यन्ते ।
शिष्टमङ्गपञ्चकमुमयत्र समानम्, यद्यपि प्रतिपादनपद्धतौ वर्तते भेदः । तर्काल्यो योगाङ्गोऽत्रा-
भिनवो दृश्यते पातञ्जलयोगापेक्षया । “योगाङ्गत्वे समानेऽपि तर्को योगाङ्गमुत्तमम्”
(१७।१८) इति च भाष्यते तद्विषये मालिनीविजयोत्तरे तन्त्रालोके (४।१५) च । यम-
नियमौ सर्वेष्वेव भारतीयेषु दशनेषु धर्माङ्गत्वेन चित्तशुद्धिसाधनत्वेन चाविशेष प्रतिपाद्येते ।
आसनाद्यो योगाङ्गस्तन्त्रेषु किमर्थं परित्यक्त इति विचारणीयोऽयं विषयः । यावदुपलब्धानामपि
सौभाग्यमाना देवनागरनस्करणाभावात्तत्र सप्ताङ्गयोगप्रतिपादक मृगेन्द्रागमयोगपादमाश्रित्य
किमप्युच्यते । तत्र हि—

प्राणायाम प्रत्याहारो धारणा ध्यानवीक्षणैः ।

जप समाधिरित्यङ्गान्यङ्गी योगोऽष्टम स्वयम् ॥

इति जपोऽपि योगाङ्गेषु समावेशितः, एव चैषा लक्षणानि तत्र प्रदर्शितानि—

प्राण प्रागुदितो वायुरायामोऽयं प्रषेदनम् ।

प्रेरणाकृष्टिसरोधलक्षण ऋतुदोषनुत् ॥

तत सुखलवास्वादे तेषा वृत्तस्य चेतस ।

प्रत्याहारो विधातव्य सर्वतो विनिवर्तनम् ॥

तेनेन्द्रियार्थससर्गविनिवृत्तेऽश्रितो मति ।

धारणाधोग्यतामेति पदे स्वेच्छाप्रकल्पिते ॥

चिन्ता तद्विषया ध्यान तच्चादिष्ट मुहुर्मुहुः ।

तदेकताननामेति स समाधिर्विधीयते ॥

जपस्तद्भाषण ध्ययसमुखीकरण मुने ।

कहोऽभिधीक्षण वस्तुविकल्पानन्तरोदित ॥ (१।४-८)

ज्ञानयोगक्रियाचर्यास्वपादचतुष्टयात्मकेष्वन्येष्वपि शंखरागमेवैतदनुकारमेव योगाङ्गानां
पट्क सप्तमपट्क वा निरूपितं स्यात् । पाञ्चरात्रागमीयविष्णुमहितायाम्—

प्राणायामोऽयं पूर्वं तु प्रत्याहारोऽयं धारणा ।

ततस्तत्रं समाधिश्च ध्यान चाङ्गानि षट् क्रमात् ॥ (२०।५७ ५८)

इत्येव ताभ्येव योगाङ्गानि क्रमव्यवस्थामेन वर्णितानि, लक्षितानि चैवम्—

प्राणानां यस्त्विहायाम क्रमादेव प्रकीर्तित ॥

सर्वनास्त्रेषु साम्प्रज्ञैः प्राणायामः स उच्यते ।

नाभ्यादिषु यथादिष्ट बीज भूतगुणारमकम् ॥

त्रियामिर्षाये यामिस्तत्क्रिया धारणा मता ।

अन्यव्यनिरैताभ्यां यस्माद् यदुपलभ्यते ॥

धारणादिषु ऋतेषु स तर्कः समरीतितः ।

अविपर्यासरूपेण यथाकर्म गुणात्मकम् ॥
 समाधिश्चेह विज्ञेयो धारणाभिस्त्रिभिस्त्रिभि ।
 ध्यातृध्येयस्वरूप यत् तत्र रुन्ध्यात् प्रदर्शनम् ॥
 समाधिन्निगुण यावदेव ध्यानस्य लक्षणम् ।

(२०।६१-६२, ६८७२)

अत्र द्वितीययोगाङ्गस्य प्रत्याहारस्य लक्षणं न दृश्यते ।

गुह्यसमाजाख्ये बौद्धतन्त्रे—

प्रत्याहारस्तथा ध्यान प्राणायामोऽथ धारणा ।

अनुस्मृति समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ (१८।१४०)

इत्येव षडङ्गो योग उक्तः । अत्र शैववैष्णवागमपरिगृहीतस्य तर्कस्य स्थानेऽनुस्मृते समावेशः । गुह्यसमाजोक्त एव षडङ्गो योगोऽप्येवामपि बौद्धतन्त्रग्रन्थानां साहाय्येन सम्यग् व्याख्यातो गुह्यभिः स्वकीयस्य ' भारतीय संस्कृति बीर साधना' इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमे भागे (पृ० ५३७-५४०) इति तत एवावलोकनीयः । एव योगाङ्गप्रतिपादने मतभेदे जाग्रत्यपि षडङ्गो योग सर्वेष्वपि शैववैष्णवबौद्धतन्त्रेषु वर्ण्यते इति स तान्त्रिकयोगानाम्नाऽन संबोधितः ।

सप्रश्रयनिवेदनम्

एवमितो वषषञ्चकात् प्राक् कृतारम्भस्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मण इतिकर्तव्यताऽत्र परिसमाप्यते । अस्मिन् शुभ कर्मणि कृतसहायाना सहृदयाना मुहुदामादरणीयाना विदुषा परमश्रद्धास्पर्दाना गुरुणा च स्मरणमवसरप्राप्तमत्र चर्च्यते । सर्वप्रथममत्र तत्रभवानभिनव-गुप्तपादाचार्यं, श्रीमान् लक्ष्मीधर, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीभास्कररायश्च सश्रद्ध स्मरन्ते । विद्वद्भिन्नैः क्षुण्णेन पया प्रवृत्ताना लक्ष्मीधरभास्कररायमन्तव्यानि यत्र क्वचन समालोचयतामप्यस्माक चेतसि ती प्रति श्रद्धाभरो नाणुमात्रमपि क्षणमपि तिरोवभूव । वयमेतानग्याश्च पूर्वाचार्यान् सर्वप्रथम प्रणमाम । तदनु येपा कृपाभरेणागमिकदर्शनानुशीलन-रुचिरस्मासु समुद्भूता, तेषा वदनीयचरणाना गुरुवर्षाणा भविराजमहोदयाना चरणयोरय शब्दसुमनोऽञ्जलि समर्प्यते । विगतेषु मासेषु महानुभावानामेतेषा साक्षिण्येनैवायमुपो-

१. प्रत्याहारस्तथा ध्यान प्राणायामोऽथ धारणा ।

तर्कश्चेव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥

इत्येव इत्यने पाठो भगवद्गीताभास्करभाष्ये (पृ० १२७) । अत्र पूर्वार्धे गुह्यसमाजप्रथमनुबरोति, किं तूत्तरार्धे नास्त्यनुस्मृते परिगणनम् । तस्य स्थाने तर्कस्यैव तन्त्रालोकादिशैववैष्णवागमप्रतिपादितस्य योगाङ्गत्वेन ग्रहणम् । अत्र प्राणायामस्थाने प्रत्याहारस्य प्रथमोपादाने हेतुभ्रन्तनीयः ।

दधातमाग पूर्णतामगात् । तदिदं मात्रिष्य योगनञ्चविनागे व्याख्यातृरूपेणाऽस्मान् नियोजयतीं
माननीयानामुपकुलपत्नीना श्रीगौरीनाथदास्त्रिमहोदयाना इपयाऽलम्भि । एतदथै कै शब्दैस्तान-
भिनन्दामो वयम् । ग्रन्थसंस्करणे टिप्पणीपूषोदघाते च प्रयुक्ताना मातृकाणा विभिन्नाभ्य
सस्याभ्यो मूलमातृकाप्रतिलिप्यधिगमे सग्रहेऽवलोकने च कृतसहायाना सस्कृतविश्वविद्यालयो
पकुलपतिचराणा पण्डितश्रीसुरतिनारायणमणित्रिपाठिमहोदयानामनुमन्धानसचालकचराणा
श्रीशैशैशच द्रवट्टोपाध्यायाना वर्तमानानुमन्धानसचालक श्रीवलदेव-उपाध्यायमहोदयाना सर-
स्वतीमवनग्रन्थाध्यक्षचराणा डा० मुमद्रशामहोदयाना वर्तमानग्रन्थाध्यक्षश्रीविमूतिमुपण-
भट्टाचार्याणा च श्रुतामुपकार स्मरामः । तासा तासा सस्यानामधिकारिणो वय साधुवादै
समाजयाम, माम्यो मूत्रमातृकास्तत्प्रतिलिपयो वाऽधिगता अस्माभि । मातृकापरिचयप्रयत्ने
च तासा सर्वासा नामानि सूचितान्येवास्माभि । यात्राप्रयत्नेषु याम्य सस्याभ्यो व्यक्तिभ्यश्च
साहाय्यमुपगतम्, सर्वास्ता सादर स्मृता अस्मान्भिर्यात्राविवरणप्रकाशने निबन्धे सूर्योदयपत्रे
प्रकाशिते । ग्रन्थसम्पादनकर्मणि कृतसहायेषु सर्वप्रथम वाशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य सस्कृत-
महाविद्यालयाध्यक्षचरो श्रीरामचन्द्रदीक्षित श्रीरामचन्द्रशास्त्रिणौ सविनय स्मर्येते, एतयो-
र्मनीषिणो साहाय्येनैवास्माभि सदिग्धस्यल्पाठसद्योघने सामर्थ्यमधिगतम् । अत एव
भणितमस्माभिःटिप्पणीसमाप्तौ—“रामचन्द्रसहायेन” (पृ० ३२८) इत्यादि । उद्धरणाना
स्यलनिदेशे, उपोद्घातभाषाया भावव्यञ्जनासमर्थाना विशिष्टाना पदाना समुपस्थापने च
सस्कृतविश्वविद्यालये आगमाध्यापकै सुहृद्वरे श्रीरघुनाथपाण्डेयमहोदये, व्याकरणगतसद्योति-
निवारणे च व्याकरणन्यायातृभि सुहृद्वरे श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयेर्मु समुपकृतम् ।
पाठशुक्लने यदा तदा साहाय्यमाचरन्ती वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयप्रकाशनविभाषणपण्डितौ
श्रीपरमेश्वरपाण्ड्य-हरिहरदत्तदीक्षितौ सन्नेह स्पयते । अन्तिमे ‘पूफ’सद्योघने सदिशेप
दत्तावधानान् सस्कृतविश्वविद्यालयमुद्रणालयस्यान् पण्डितान् श्रीविमूतिनारायणपाण्डेय-
हरिवरामणित्रिपाठि-अम्बिकेश्वरमिथ-शुक्लोपाध्यायान् साधुवादै समाजयाम । मुद्रणास-
सयोजनादिकमनु गविशेप दत्तावधानान् वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयमुद्रणालयस्यान् कर्म-
चारिणः श्रीसत्यचरणभट्टाचार्यं मुत्तरराम रामजी-रणजीतसिंह-आत्मारामपाण्डेयानपि ग्रन्थवाद-
स्यै समोजयाम । सर्वान्ते चानुक्रमणीभागस्य निर्माणे कृतसहाया ज्येष्ठपुत्री सौ० सुपसा-
माशीवादिचरै समाजयाम । अत्र संस्करणे यत्किमपि वैशिष्ट्यं परिलक्ष्येत तत्सर्वं सर्वेषामत्र
स्मृतानामेतेषा महानुभावाना साहाय्येनैवाहित भवति । याश्च त्रुटयोऽत्रावशिष्टास्ता भदीयेनैव
मविमान्येन वा दृष्टिदोषेण वेति सोद्व्यास्ता मनीषिभि, “गच्छत. स्थलन कापि” इति
म्यायादित्येतावदेवोक्त्वा विरम्यते साम्प्रतम् ॥

शुभपूर्णिमा, सवन् २०२५
१०-७-१९६८ ई०
यातायसी ।

विदुषामाश्रय —
ब्रजवल्लभद्विवेदः

वा० सं० वि० वि० योगनञ्चविनागे व्याख्याता ।

संकेतपरिचयः

बीम.	अभियुक्ताः ।	त्रि. द.	त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम् ।
अयं.	अर्धरत्नावली ।	त्रिपु.	त्रिपुरारणवः ।
आ.	आधर्वणः ।	त्रि. सा.	त्रिपुरासारसमुच्चयः ।
ई. उ.	ईशावास्योपनिषद् ।	द. सृ.	दशस्मृतिः ।
ई. प्र.	ईश्वरप्रत्यभिज्ञा ।	दी.	दीपिका (योगिनीहृदयव्याख्या) ।
ई. प्र. वि.	ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीः ।	ने. त.	नेत्रतन्त्रम् ।
उ. भे.	उन्मत्तभैरवः ।	प. त्रि.	परात्रिणिका ।
उ प.	उत्तरपट्टकम् ।	प. सा.	परमार्थसारः ।
श्रु.	श्रुत्येदः ।	प्र. सा.	प्रपञ्चसारः ।
श्रुजु.	श्रुजुविमर्शिनी ।	प्र. सा. वि.	प्रपञ्चसारत्रिवरणम् ।
ऐ. धा.	ऐतरेयारण्यकम् ।	प्र. सं.	प्रपञ्चसारसंबन्धदीपिका ।
क. प्र.	कर्मकाण्डप्रभावलिः ।	प्र. हं.	प्रत्यभिज्ञाहृदयम् ।
कु. सं.	कुमारसंभवम् ।	वृ. उ.	वृद्धारण्यकोपनिषद् ।
ग. स्तो.	गङ्गाधरस्तोत्रम् ।	बो. प.	बोधपञ्चदशिका ।
गी. नि.	गीतानिष्यन्दः ।	भ. ग.	भट्टमङ्गाधरः ।
चि.	चिद्वल्ली कामकलाविलासटीका (मद्रासमुद्रितं तृतीयं संस्करणम्) ।	भ. गी.	भगवद्गीता ।
चि.	चिद्विलासः ।	भा.	भास्करी (ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविम- र्शिनीव्याख्या) ।
छा. उ.	छान्दोग्योपनिषद् ।	म.	महार्थमञ्जरी ।
शा. सा.	शानसारः ।	म. प.	महार्थमञ्जरीपरिमल. (त्रिनेत्रनृसंस्करणम्) ।
त.	तन्त्रराजतन्त्रं कादिमताख्यम् ।	म. भा.	महाभारतम् (गीताप्रेष- संस्करणम्) ।
त. वि.	तन्त्रालोकविवेकः ।	म. शा.	मनघाम्नम् ।
त. स.	तन्त्रगङ्गाधरः ।	मनो.	मनोत्तरम् ।
तन्त्रा.	तन्त्रालोकः ।	मन्त्र.	मन्त्रराजः ।
तिमि.	तिमिरोद्घाटः ।	म. म्त्र.	मन्त्रमूत्रिः ।
तै. धा.	तैत्तिरीयारण्यकम् ।	मा. वि.	माण्डनोपनिषदयोगरत्नम् ।
तै. उ.	तैत्तिरीयोपनिषद् ।	सो. वा.	सोपवादिष्टम् ।
तै. धा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।		
तै. सं.	तैत्तिरीयमहाहा ।		
त्रि. व.	त्रिपुरसुन्दरीहृदयव्याख्या ।		

यो. ह.	योगिनीहृदयम् ।	श्वे. उ.	श्वेताश्वनरोपनिषद् ।
यो. ह. दी.	योगिनीहृदयदीपिका (द्वितीय संस्करणम्) ।	स. प.	सर्वमङ्गलाशास्त्रम् ।
यो. ह. से	योगिनीहृदयसेतुबन्ध (सरस्वती- भवनग्रन्थमालासंस्करणम्) ।	सं. म.	सहिताब्राह्मणम् ।
र. स.	रससारसंग्रह ।	स. ब्रा.	संकेतपद्धतिः ।
ल.	लक्ष्मीधरा (सौन्दर्यलहरीव्याख्या, मद्राससंस्करणम्) ।	सा. प.	साम्बपञ्चाशिका ।
ल. सा.	लक्षणसार ।	सा. सु.	सारस्वती सुपमा (वाराणसेय- संस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका) ।
व. र.	वरिवस्यारहस्यम् ।	सि. पा.	सिद्धनाथपादः ।
वा.	वामनेश्वरीमतम् ।	सि. म.	सिद्धामतम् ।
वा. त.	वामनेश्वरतन्त्रम् ।	सु.	सुभगोदयः ।
वा. प.	वाक्यपदीयम् ।	सु. वा.	सुभगोदयवासना ।
वा. पु.	वायुपुराणम् (भोरसंस्करणम्) ।	से.	सेतुबन्धः (नित्यापोडशिकार्णव- व्याख्यानम्, आनन्दाश्रमद्वितीय- संस्करणम्) ।
वा. म्मु	वापूलस्मृति ।	सी.	सौभाग्यवर्धनी (सौन्दर्यलहरी- टीका, मद्राससंस्करणम्) ।
वि. भै.	विमानभैरव ।	सी. भा.	सौभाग्यनास्कराख्य ललिता- सहस्रनामभाष्यम् ।
वा. दी.	वाग्नुनिर्णयदीपिका ।	मी. ल.	सौन्दर्यलहरी (मद्राससंस्करणम्) ।
वा. नि. व्या.	वाग्दानिलकव्याख्या (आगमानु- संधानमितिगण्यम्) ।	सी. सु.	सौभाग्यसुषोदयः ।
नि. रि.	निवसूत्रविमर्शिनी ।	मी. ह.	सौभाग्यहृदयम् ।
नि. गू.	निवसूत्रम् ।	स्प. वा.	स्पन्दकारिका ।
नि. म्मो.	निवसूत्रावली ।	स्व. त.	स्वच्छन्दतन्त्रम् ।
निवा.	निवानन्दः ।	ह. नि.	हंसनिर्णयः ।
श्री. ग.	श्रीरघुगहिना ।	ह. पा.	हंसपारमेश्वरम् ।
श्री. वा.	श्रीरघुगहिना ।		

विषयसूची

क-ख
ग-घ

प्रास्ताविकम्
Foreword

...
...

उपोद्घातभागः

ग्रन्थप्रकाशनोपक्रम	१
संस्करणे उपयुक्तानां मातृकाणां परिचयः	२
ग्रन्थसम्पादनशैली	५
नित्यापोढशिकार्णवः	७
नित्यापोढशिकार्णवस्य चतुर्दशतीत्वसमाख्या	९
नित्यापोढशिकार्णवयोगिनीहृदययोभिन्नशास्त्रत्वम्	११
नित्यापोढशिकार्णवस्यैव पञ्चपटितमत्तन्त्रत्वम्	१२
नित्यापोढशिकार्णवस्य व्याख्यानानि	१३
उपलब्धव्याख्यानानां प्रत्येक वैशिष्ट्यम्	१५
ऋजुविमर्शिनीकार शिवानन्द.	१७
सुमगोदय सुभगोदयवासना च	१९
अर्धरत्नावलीकारो विद्यानन्दः	२१
अमृतानन्दस्तस्य सौभाग्यसुधीदयचिद्विलासे	२२
षतुष्पटितन्त्राणि	२३
शिवानन्दादिस्मृता ग्रन्थां ग्रन्थकाराश्च	३१
तन्त्रशास्त्रावतारत्रयमस्तद्वैशिष्ट्यं च	४९
सम्भाषां शास्त्रप्रशास्त्रा.	५१
त्रिमोतोविभाग	५३
पञ्चस्रोतोविभाग	५४
अनुस्रोतासि	५६
षोडशविभागः	५६
आम्नायविभागः	५७
आम्नायविभागे त्रिपुरोपास्ते स्थानम्	५९
एभ्योपरप्रतिपादित त्रिपुरोपास्तिमत्तत्रयम्	५९
नित्यापोढशिकार्णवप्रथमसूत्रावतारणम्	६१
सातृशास्त्ररूपविमर्श.	६२

शान्तरं पीठचतुष्टयम्	१०१
पीठचतुष्टयवर्तीनि स्वयम्भवादीनि लिङ्गानि	१०१
श्रीचक्रस्य घामत्रयात्मकत्वं मृष्टधाद्यात्मकत्वं च	१०२
श्रीचक्रस्य चतुरूपत्वम्	१०३
श्रीचक्रस्य नवनित्यामयत्वं षोडशनित्यामयत्वं च	१०३
श्रीचक्रस्य त्रिधा भावनम्	१०४
मुन्दर्युपास्तिः	१०४
जपो ध्यानं च	१०७
त्रिविधो मन्त्रजपः	१०८
त्रैपुरे दर्शने जपस्य लक्षणम्	१०९
योगः	११२
कौलिको योगविधिः	११२
तान्त्रिकः षडङ्गो योगः	११७
सप्रथयनिवेदनम्	११९
सवेत्तपरिचयः	१२१
विषयमूची	१२३

ग्रन्थभागः

प्रथमः पटलः			
द्वादशश्लोक्या महात्रिपुरमुन्दरीस्तुतिः	१
त्रिपुराया गणेशप्रह्वनदात्रयोगिनीराशिमन्त्रमातृकापीठरूपत्वम्	१
मातृकानमनम्	१२
मातृकामहिमा	१४
एकारमहिमा	१८
मातृकाट्वर्गसारीरा त्रिपुरमुन्दरी	२०
शामकलानमनम्	२१
थरारमहिमा	२५
वर्गाष्टश्लोधिदेवतावशिष्याद्यष्टकापीठ्या महात्रिपुरमुन्दरी	२८
मन्त्रधर्म्यं पद्मवागारिमका मातृका च	२९
पद्मपीठान्तनिवासिनी सनुरागावोसभूता च श्रीत्रिपुरा	३२
त्रिपुराविग्रहचनम्	३३
वर्णपत्रमन्त्रधामनां विरत्नरूपं प्रमेयपञ्चकम्	३४
वर्णाश्रित्याया. पदवर्णीमण्डला रैगरीरूपेण महापट्टधारमकरत्रयम्	३६

चतुरास्त्रायनिरूपणम्	४०
चतुष्पष्टित्तत्रोद्देश	४३
नित्यापोडशकनामानि	४६
तिथिनायिका अङ्गनित्या	४८
पोडशी महानित्या त्रिपुरसुन्दरी	४९
त्रिपुरस्य चक्रगजस्य कणिकाप्रस्तारक्रम	५०
नवधोनिचक्रम्	५१
अतदसारचक्रम्	५२
द्वितीयदशरचक्रम्	५४
चतुदशरचक्रम्	५७
अष्टपत्र पोडशार परिवेष भूपुराणि	६२
चक्रराजस्य त्रिधात्मकत्वम्	६३
मतातरेण चक्रस्य चतुरास्त्रायरूपत्वम्	६५
चक्रस्य पोडशनित्यारूपत्वम्	६५
चक्रराजमहिमा	६७
प्रकारान्तरेण चक्रराजविन्यास	८२
अत्र महाचक्रे महात्रिपुरसुन्दरी सस्थिता	८९
विन्यादिवाग्देवताष्टकोपेताया महादेव्या मूलाप्रकार	८९
विन्याद्यष्टकनिरूपणम्	८९
वशिनीबीजम्	९०
वामेद्वरीबीजम्	९१
मोदिनीबीज विमलाबीज च	९२
अक्षणाबीज जयिनीबीज च	९३
सर्वेश्वरीबीजम्	९४
वौलिनीबीजम्	९५
अङ्गविद्यानामानि	९६
मन्त्रगुडिचरीविद्योद्धार	९८
मूलावागविद्याद्धार, तस्या आत्मरदाक्रमणि द्विनियोगश्च	९९
आत्मानरूपिणीविद्योद्धार	१०१
चत्रासनस्थिता विद्या	१०२
सबमत्रासनस्थिता विद्या	१०३
साध्यविद्यासनस्थिता विद्या	१०४
देव्यावाहनविद्या	१०५

मूलविद्योद्धारः	१०६
तत्र वाग्भवबीजोद्धारः	१०७
कामराजबीजोद्धारः	१११
शक्तिबीजोद्धारः	११३
मूलविद्यास्तुतिः	११५
अचंकस्य गुणविधिः	११६
पूजाचक्रविन्यासस्थलस्य गुणविधिः	११७
चक्रराजविन्यासद्रव्याणि	११७
पूजाचक्रविन्यासे गुणविधिः	११७
बीजत्रयान्वितसोमादित्रयात्मकचक्रध्यानपूर्वकन्यासविधानम्	११८
पङ्कन्यासः	११९
महानिपुरसुन्दरीध्यानम्	१२०
आवाहनं पूजनं च	१२३
पूजादेवतानामादौ प्रयोज्यबीजद्वयोद्धारः	१२४
त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरश्रे पूज्याः शक्तयः	१२६
सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशारे पूज्याः शक्तयः	१२६
सर्वसंशोभनाभिधेयेऽष्टारे पूज्याः शक्तयः	१२८
सर्वसौभाग्याभिधेये चतुर्दशारे पूज्याः शक्तयः	१२८
सर्वसौभाग्याभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तयः	१२९
सर्वरक्षाकराभिधेये प्रथमदशारे पूज्याः शक्तयः	१३०
सर्वरोगहराभिधेये आद्याष्टारे पूज्याः शक्तयः	१३१
आयुषावरणपूजनम्	१३१
एवंमिद्धिप्रदसर्वानन्दाभिधेययोः कोणत्रयसर्वमध्यस्थानयोः पूज्याः शक्तयः	१३२
धूम्रगन्धनेत्रैरुत्पन्ननिवेदनम्	१३३
नवमुदाविरत्नम्	१३५
कामकलाध्यानम्	१३५
पूजा-ते बलिनिवेदनम्	१४०
शक्तिचक्रयोजनम्	१४१
विसर्जनम्	१४१
द्वितीयः पटलः			
सन्तर्षोगविधिरूपणम्	१४३
ब्रह्मोमनूषामन्त्रपुरश्चरणादित्यलनिरूपणम्	१४४
सिंहोत्तरादित्यन्यासेन योपितामाकर्षणम्	१४४

लक्षसंख्याकजपफलम्	१४४
लक्षत्रयजपफलम्	१४५
विविधप्रयोगनिरूपणम्	१४५
हृत्कृत्स्निरूपणम्	१४९
विदमंविधिः	१५०
आकर्षणप्रयोगाः	१५०
अवध्यप्रयोगः	१५४
प्राणप्रतिष्ठाप्रकारः	१५५
वसोकरणप्रयोगाः	१५६
संमोहनप्रयोगाः	१५८
विद्वेषणप्रयोगाः	१५९
चातुर्धिकादिज्वरनाशनप्रयोगाः	१६०
आकर्षणवशीकरणादिप्रयोगाः	१६०
पुरश्चोभणप्रयोगः	१६१
विविधमयनिवारणादिप्रयोगाः	१६२
मारणादिप्रयोगाः	१६४
उच्चटनकराः प्रयोगाः	१६६
मुखसेचनविधिः	१६७
सौभाग्यवर्धनादयो विविधाः प्रयोगाः	१६७
मन्त्रहानिकरः प्रयोगः	१६९
शेचरत्वसाधकः प्रयोगः	१७१
पादुकादिसिद्धयः	१७२
तृतीयः पटलः			
मुद्रापदनिर्वचनम्	१७४
त्रिस्रष्टामुद्रालक्षणप्रयोजने	१७५
सर्वमंशोभकारिणी मुद्रा	१७६
सर्वविद्राविणी आकर्षणी च मुद्रा	१७७
सर्वविदाकरी मुद्रा	१७८
चग्गादिनी मुद्रा	१७९
महाद्रुगा मुद्रा	१८०
शेचरी मुद्रा	१८१
शेचरीस्तुतिः	१८१

समयमुद्रा संहारमुद्रा च	१८३
त्रिविधा क्षेत्री	१८४
बीजमुद्रा	१८६
बोनिमुद्रा	१८७
चतुर्षु पटल-			
महाज्ञानप्रभावादिविषयकाः प्रश्नाः	१९०
महाज्ञाननिरूपणारम्भः	१९२
त्रिपुरामिव्यक्तिप्रकारनिरूपणम्	१९३
शक्तिरहितः परो नास्ति	१९७
त्रिपुराशक्तेरन्तःसौपुम्नमार्गानुप्रवेशः	२०१
तस्या वामाग्नेष्वादीरूपेण शृङ्गाटाकारतावाप्तिः	२०२
त्रिपुरेव ब्रह्मविष्णुवीशरूपिणी	२०५
ज्ञानशक्तिश्रियासक्तीच्छाशक्त्यात्मिका त्रिपुरा	२०७
मन्त्रधारमाणे परपुरुषसमागमः	२११
एकाकिनी त्रिपुरा रमते	२१५
वाग्भवकामराजशक्तिबीजेषु त्रिपुरास्वरूपनिरूपणम्	२१६
धारण्येण विज्ञाता त्रिपुरा भवन्वविमोक्षणी	२१७
द्वितीयनिरूपणम्	२१८
त्रिद्वीपनिरूपणम्	२२३
मानवीननिरूपणम्	२२३
शृंगशक्तिप्रमाराधनाध्यंशुद्ध्यादिप्रतिपादनम्	२२५
बन्धनवीजसाधनप्रकारः	२२७
कामनवीजसाधनफलम्	२३२
कामराजवीजसाधनप्रकारः	२३६
कामराजवीजसाधनफलम्	२३९
कामराजवीजसाधनप्रकारान्तरम्	२४१
कामराजवन्धननिरूपणम्	२४२
कृत्रवीजसाधनप्रकारः	२४७
कृत्रवीजसाधनफलम्	२४८
कृत्रवन्धन्युत्सन्नप्रकारफलम्	२४९
कृत्रवन्धन्युत्सन्धी प्रयोगः	२५२
कृत्रवन्धन्युत्सन्धी प्रयोगः	२५३
कृत्रवन्धन्युत्सन्धी प्रयोगः	२५४

पुरुषपुरुष्नीपासद्वयबीजोद्धारः	२५५
पुरुषपुरुष्नीकोदण्डाङ्कुसुबीजोद्धारः	२५६
पूजाकाले मुद्राप्रदर्शनम्	२५७
सर्वासु विद्यासु त्रिपुरा प्रधानतया	२५७
त्रिपुराविद्यामाहात्म्यम्	२५८
श्रीचक्रावयवपूजनफलम्	२५९
पञ्चमः पटलः			
जपहोमविषयक- प्रश्न	२६१
चतुश्चक्रावयवपूजानुकाल जपविधानम्	२६३
सहस्रसहस्राव जपफलम्	२६३
हृदयकमलोदरे चक्रमावनापुरस्सर जपविधानम्	२६४
निगदोपासुमानसजपप्रकार	२६५
लक्षादिनवल्लजजपफलनिरूपणम्	२६५
निगदोपासुमानसजपफलनिरूपणम्	२६८
स्वयम्भुवार्णनरलिङ्गाना मध्येऽन्यनममन्त्रिणी जपफलम्	२६९
दशासहोमविधानं तत्फलं च	२७०
अष्टविधकृष्णनिरूपणम्	२७०
होममात्रनद्वन्त्राणि सत्फलनिरूपणं च	२७१
परिशिष्टभागः			
शेषकनाथसिद्धविरचित त्रिपुरमुन्दरोदण्डकम्	२७१
शिवानन्दमुनिविरचित मुमगोदयः	२८४
शिवानन्दमुनिविरचिता मुमगोदयवासना	२९७
शिवानन्दमुनिविरचित सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्	३०४
अमृतानन्दयोगिविरचितः सौभाग्यसुषोदय-	३०६
अमृतानन्दयोगिविरचितश्रद्धिलासस्तवः	३२२
चिद्विलासस्तवमातृकाश्लोकसख्यासमवोधिका सारणी	३२९
अनुक्रमणीभागः			
निरुपायोदशिकाणवश्लोकार्थानुक्रमणी	३३३
व्याख्याद्वयोद्देशग्रन्थग्रन्थकारनामानि	३४७
व्याख्याद्वयोद्देशश्लोकार्थानुक्रमणी	३४९
पारिनिष्ठग्रन्थश्लोकार्थानुक्रमणी	३६१
विशिष्टदानां विषयानुक्रमणी	३७३
परिषंनानि संशोषनानि च	४१५

ग्रन्थभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया ऋजुविमर्शिन्या

विद्यानन्दकृतया अर्थरत्नावल्या

च संवलितः ।

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया ऋजुविमर्शिन्या

विद्यानन्दकृतया अर्थरत्नावल्या

च संलितः

गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीम् ।

देवीं मन्त्रमयीं नौमि मातृकां षोडशरूपिणीम् ॥ १ ॥

ऋजुविमर्शिनी

स्थितं यत्रेदमखिल यन्मय चास्य भासनम् ।

यत समुदयश्चास्य तत्सवित्तिपद नुम ॥

शिवादिक्षितिपर्यन्त पट्त्रिंशत्तत्त्वसचयं ।

यस्योर्मिवुद्बुदाभासस्त सेवे चिन्महोदधिम् ॥

अर्थरत्नावली

श्रीमन्महावनेशानपादपङ्केहृदयम् ।

योगीन्द्रमधुपत्रातसेवित सर्वदा भजे ॥

१. मातृका-वाक. । २. विप्रहाम्-वाक. । ३ "गजाननाय महसे प्रत्यूहतिमिरच्छिदे ।
अपारक्वहणापूरतरङ्गितदशे नमः ॥" इत्येष प्रथम श्लोक-ख । ४ वास्य-ख ग, वाय-घ ।
५. यो वास्य-ख ग, यो वाय-घ । ६ पर्यन्त-ख चि । ७ यम्-ख, या-चि ।
८ भावा-चि । ९ व-दे-चि । १० 'निहत्य विप्रसातानमिष्टमागु तनोति य । तमज
शाग्भवीमूनु धन्देह गणनायकम् ॥" इत्येष प्रथम श्लोक-ख ड. घ ज. । ११ मधुद-क ।

स्वात्मानन्दमहेशानचरणान्तेनिवासिना ।
 शिवानन्देन मुनिना रस्यते नैपुरो रसः ॥
 असमञ्जसता दृष्ट्वा वृत्तीनामिह तत्त्वतः ।
 व्याकरोमि मनाक् श्रीमन्नित्यापोडशिकांशम् ॥
 सर्वानुग्राहक तन्न सर्वोपायावभासकम् ।
 सर्वाधिकारससिद्धयै बह्ववातारयच्छिव ॥
 श्रीवामकेश्वरं नाम शास्त्रं तत्र प्रकाशितम् ।
 शिवेन सविद देवी लक्ष्मीकृत्य निजात्मिकाम् ॥

प्रियानन्दमह वन्दे सदानन्दप्रकाशितम् ।
 प्रपन्नजनतादु-रन्ध्रान्तविन्दैर्द्विभास्करम् ॥
 आद्य मिथुनमारभ्य स्वगुर्वन्त क्रमेण तु ।
 वन्दे गुर्वौघमीशान्या वरुणातरणीप्रियम् ॥
 यैः पादाम्बुजसभूत रजो विमलयन्मन ।
 प्रसादं तनुते मह्यं त रत्नेश^{१२} गुरु भजे ॥

१ पादाम्बुज-क । २ रसते-घ । ३ व्याकरोति-ल । ४ शका-क. प ।
 ५ तत्र-घ । ६ कारि-क । ७ भूमा-च, बह्व-ल । ८ तन्न-क । ९ शकम्-ल
 घ. ङ. । १० समेद-ग । ११ 'यत्पादाम्बुजं गुरुं भजे' इति श्लोकद्वयं नास्ति-ल ङ. ।
 १२. शगुद-क प ।

रघुनाथो तमस्कृत्य गोपीनाथो ह मे गुरुः ।
 नमोऽहं मातरं चैव वज्रबलभार्षिणा ॥
 तत्र प्रथमात् ममाश्रित्य नित्यापोडशिकांशे ।
 प्राच्यव्याख्याद्वयोपने क्रियते टिप्पणं भगवन् ॥

1. "अत एवास्वरवाद्गुर्वौघमीशान्यायुक्तम्—'श्रीवामकेश्वरं नाम शास्त्रं तन्न प्रकाशितम् । मध्ये
 शारयस्य तस्यास्ति नित्यापोडशिकांशम् ॥ तत्र च द्वे चतुःशतौ' इति" (से० पृ० ६) ।
 अत्र भास्कररायणः 'सूर्यभनुसर्तव्युक्त' इत्यस्य स्थाने 'तत्र च द्वे चतुःशतौ' इति पाठ
 बन्धित इति प्रतीयते, कस्यापि मातृशया तस्यानुत्सम्भान् ।

मध्ये शास्त्रस्य तस्यास्ति नित्यापोडशिकार्णवः ।
 सूत्रेश्चतुश्शतेर्युक्त कश्चिद् भागो रसावह ॥
 स च पञ्चपटल्यात्मा कर्मपञ्चकभासक ।
 पूजा प्रयोगो मुद्रा च विद्यार्थ्याप्तिर्जपस्तुति ॥
 अवान्तरभिर्द सन्ति कतिचित्तत्र तत्र च ।
 प्रधानकर्मशेषत्वान्न ता गण्या पृथक्त्वया ॥
 अधीत्य चाचार्यमुखाच्छास्त्र विद्यापुरस्सरम् ।
 गुरुणा न्यर्वसत् पार्श्वे शिष्यानन्दमहापुनिः ॥
 कालेन महता सोऽय गुरुभि करुणोत्कटै ।
 स्थापितोऽनुग्रहविधौ साभिपेक सहाभिधम् ॥

यन्मुद्राम्नायमासाद्य विद्यासिद्धिरभून्मम ।
 महात्रिपुरसुन्दर्यास्त रत्नेश १० गुरु भजे ॥
 शिव कामेश्वरो सिद्धान् त्रिविधानपि दम्पतीन् ।
 कङ्कालप्रभृतीन् वन्दे गुरुन् कल्याणरोचिष ॥
 गणनाथमह वन्दे विश्ववन्द्यै प्रपूजितम् ।
 सर्वविघ्नोचनाशार्थं सर्वाभीष्टफलाप्तये ॥
 बहुरु योगिनीधृन्द भैरवानमितौजस ।
 प्रणमामाष्टसपत्तिसपादनसमुत्सुकान् ॥
 १० मन्त्रमण्डलवर्णात्मरूपिणीं करुणीं पराम् ।
 धामसवित्स्वरूपा ता वन्दे त्रिपुरसुन्दरीम् ॥

१ शका-क ग । २ पग-घ । ३ मुद्राश्र-ख । ४ वाप्ति-ग । ५ स्थिति-क
 त्विति-ग घ । ६ भिदा-ख ग घ । ७ पृथक पृथक-ख । ८ निवसन-ग घ ।
 ९ तमे-ख, तरे-ग घ । १० शगुह-ग ग । ११ सप्रति-ख ड ज । १२ पत्र-ख ।
 १३ करुणा-घ ।

। मन्त्रेति । निष्कालसम्प्रदायानुसारेण गणेशोपासिमूर्त्त्यवस्थापनावसरे- तत्राद्यभूयेण वन
 पञ्चम-प्रथामसविःस्वरूप प्रणेनवश्वरु दगपति इत्यादिनोपनिष्त ध्यास्यानामशानुस-धेयम् ।

तत सम्पादयामास शिष्यानाचारभूषितान् ।
 देशकालविशेषज्ञान् भक्तिरत्नमहोदधीन् ॥
 तत शिवानन्दमुनिः शिष्यैरभ्यर्थितो मृशम् ।
 मम्यग् वृत्तिविधानाय गम्भीरागमभाषया ॥
 लोपामुद्राक्रमायातसम्प्रदायादेय पुन ।
 अकरोदागमस्यास्य व्याख्यामृजुनिमर्शिनीम् ॥
 ग्रन्था सहस्र त्रिशत पञ्चाशच्चैव पञ्च च ।
 मन्पुरोदारसन्दर्भा सेषमृजुनिमर्शिनी ॥
 सोभाग्यविपया वाणी सोमत्योदयदायिनी ।
 सौगत्याग्निमहापद्या सास्थित्य लभतामसो ॥

तत्र पञ्चदशतिथ्यात्मकनित्याकलानामधेयोपन्यासमुखेन परा
 व्यापिका 'सर्वंतिथिमयीमक्षया पोडशी नित्याकला परमामृतस्यन्दिनी महा-
 त्रिपुरसुन्दरीसज्ञा व्याचष्टे परमदेशिको महादेव । यच्छ्रुति — "ईशान सर्व-
 विद्यानाम्" (तै० आ० १०।४७।१) इति । आदितो द्वादशभि श्लोकै समस्त-

सम्प्रदायद्वयज्ञेन विमलस्वान्तमज्ञमुना ।
 त्रियते टिप्पण सम्यग् वामनेश्वरशास्त्रगम् ॥
 अवरत्नाव १त्येया रयौताऽस्तु भुवनत्रये ।
 भुवनेश्वरि ते भक्त्या क्रियते टिप्पण यत ॥

प्रार्थयित्वाभ्यै शोभस्वाविज्जेन परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टेष्टेलाभाय च
 परमशक्तिमो भगवान् लोकानुग्रह चिन्तुर्धूर्तद्वरूपाष्टक शास्त्र सक्षिप्य चतुदशत-
 मप्यापरिमितैर्ब्रह्मन्तसारमुद्धर्तुं नामस्तच्छास्त्रप्रतिपाद्या वर्णावयवा महान्त्रिपुरसुन्दरी

- १ पुन -ग ग घ । २ दिमां-क । ३ विप्रातिश्चैव-ख । ४ राकार-क ।
 ५ श्रीम-पु-ग । ६ जिव-ग । ७ सम्पतः-क । ८ तत -ख । ९ 'नित्या' नास्ति-ख ।
 १० मयीं महतीं-क । ११ घोडग-क । १२ ईश्वर साव-क । १३ दायावपत्नेन-क ग ।
 १४ कयाना तु-ग ड ज । १५ वृनिरादरान-ख ड ज । १६ 'अस्य' नास्ति-क ग ।
 १७ प्रथया-ग । १८ 'इष्ट' नास्ति-क ग ।

1. मन्त्रविधिमयीविद्याः । घोडगनिन्याप्रतिपादकानि भूवाणि (१।२५-२८) अत्र परा
 मन्त्रीयानि ।

वाच्याभेदमयसमस्तवाचकपदाक्षराभिन्नपरशक्तित्पपरशिवात्मकमातृकामयी
 “स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्नलोकवेदाश्चैव वाक्” इति स्थित्या लौकिकवेदिक-
 तान्त्रिकेतिहासपुराणदर्शनसारभूताम् ^१आणवशाक्तशाम्भवात्मकमन्त्रकोटि-
 जननीमकृत्रिमाहृपरामर्शमयीममृता भगवती वाचं व्याचष्टे ।

अथ ग्रन्थो व्याख्यायते—गणेशैत्यादि । रूपिणीमिति पदं गणेशा-
 दिभिः पञ्चभिः पदैः सबद्धयते, तत्तद्रूपिणीमिति । पूर्वार्धेन मातृकाया-
 प्रपञ्चात्मकता कथ्यते, उत्तरार्धेन निजमस्या स्वरूपम् । गणेशोः श्रीकण्ठा-
 दयो रुद्राः, ते विश्वानुजिघृक्षापरा गणेशोः स्थिताः केचन रुद्रावतारा

महत्या भक्त्या महादेवः प्रणमति—गणेशग्रहणक्षत्रेत्यादिनां । गणेशाश्च ग्रहाश्च
 नक्षत्राणि च योगिन्यश्च राशयश्च गणेशग्रहणक्षत्रयोगिनीराशयः, (तोते) एष रूप
 यस्याः सा तथाभूता । गणेशाः श्रीकण्ठादयो रुद्राः पञ्चाशत्सख्याकाः । गणा आदि-

१. परा-क. । २. अथा-क., अथैव-घ. । ३. परमार्थं-ग. । ४. वाच भगवतीं-ग. घ. ।
 ५. 'वाच' नाम्नि-ख. । ६. 'अथ ग्रन्थो व्याख्यायते' नास्ति-क. । ७. रूपिणीपद-क.,
 रूपिणीति पद-घ. । ८. तद्-क. ख. घ. । ९. 'मातृकाया' नास्ति-ख. । १०. 'निज-
 कृत्रिमाहृपरामर्शमयीमृता वाच भगवतीं व्याचष्टे' इत्यधिकोऽनुद्धश्च पाठ-घ. । स चारा-
 नाशयक, श्लोकावनरणिकाया यथास्थान तस्य पूर्वमेव दृष्टत्वात् । ११. निजमात्मस्वरूपम्-क. ।
 १२. गणेशस्थिता-ख. घ. । १३. केचिद्-क., 'केचन रुद्रावतारा' नास्ति-ख. । १४. महा-
 माया-ख. ड., श्रीकण्ठावापरपर्यायो-घ. । १५. 'सूत्रेण' अधिक पाठ-ख. ड. ज. । १६. तान्येव-
 ख. घ. ड. । १७. एवञ्च-ख. ड. । १८. गणेशा अकारादिक्षकारान्ता घण्टिमान-ख. ड. ।

१. आणवेत्यादि । आणवशाक्तशाम्भवतमावेदाजन्तः । मन्त्रा अप्यत्र आणवाद्यात्मना एवोक्ता,
 कार्यकारणयोर्भेदाध्यायात् । अत्राणवाद्युपायपरिचय उपोदघाने द्रष्टव्य ।
२. "गणेशा चिन्नेश्वरादिगणेश्वरान्ता एषपञ्चाशद्विनायकमूर्तयः" (सं० पृ० ८) इति, "यत्तु
 प्राञ्च सत्तराणि सहस्रशो धे रुद्रा इति श्रुत्योक्ता श्रीकण्ठादयो रुद्रगणा पञ्चाशदित्
 गणेशपदेनाभिधीयन्त इति ध्यायत्यु । परे तु द्वात्रयेष्टा मरुदृग्णा इति श्रुत्युक्ता
 एतेनपञ्चाशन्मरुदृग्णा गणेशपदे गृह्यन्त इति ध्यायन्ते । तदुभयमपि चिन्त्यम्"
 (सं० पृ० ९-१०) इति च भाष्यरत्नाय आह । अत्र गेनुबन्धकारो योगिनोद्दयं (३।१३-१९)
 प्रमाणीकृत्य 'प्राञ्च', 'परे तु' इति पदान्यामृजुविमशिनीमथरत्नावलीं च श्रमशः सञ्चयति

महद्वेणा इव, "श्रीकण्ठोऽनन्त" (प्र० सा० ३।३९) इत्यादि । यच्छ्रुतिः—
 "सहस्राणि सहस्रशो ये रत्रा अविभूम्याम्" (ते० स० ४।५।११।१) इत्यादि ।
 ग्रहाः सूर्यादयः, "स्वरेषु सूर्योऽप्यम्" (प्र० सा० ४।२५) इत्यादि । नक्षत्राणि

क्षान्ता वर्णाः, ते ^३ पञ्चाशद्दर्शान्मना इति यावन् । अथवा गर्गा इन्द्रप्रमुखाः "इन्द्रज्येष्ठा
 मन्त्रणा" (ऋ० १।०।३।८) इति श्रुत्या मन्त्रणाः पञ्चदशान् । तेऽपि वर्णात्मका
 इत्यर्थः । प्र० सूर्यादयः । तेऽपि वर्णसभूता । तत्र स्वरेभ्यः सूर्यः^४ । कवर्गाल्लोहितः ।

१ 'यच्छ्रुति अविभूम्यामित्यादि' नास्ति— क. ग घ. । २. 'स्वरेषु सूर्योऽप्यम्'—
 मित्यादि' नास्ति—क । ३. 'ते 'यावन्' नास्ति—त घ. ड. । ४. गणेशा इन्द्रमुखा—ख. ड. ।
 ५ इत्यादि—ग । ६. तेऽपि पञ्चाशद् वर्णात्मका इत्यर्थ—ख ड. । ७. तेऽप्यर्ण—क. घ,
 ते वर्ण—ग. ।

महता आशेनेन । गणेशपदस्य श्रीकण्ठादिद्वयपरत्व महद्गणपरत्व च शिवानन्दविद्यानन्दाम्ना-
 मुनाम्ना व्याख्यातम्, अथापि सहस्राणीनि श्रुति शिवानन्देन, इन्द्रज्येष्ठा इति श्रुतिश्च
 विद्यानन्देनोद्धृता । इन्द्रेण महिना महद्गणा पञ्चाशद्भवन्ति । अर्धरत्नावली तामेव सख्या
 निर्दिशति । अत्र 'एकोनपञ्चाशन्' इति सन्न्यानुवाद मेतुवन्वकारस्याप्यर्थः । गणेशोत्पादि-
 मूर्त्तयानि गणेशग्रहनक्षत्रराशिनदानि प्रपञ्चसारमनुसृत्य व्याख्यातानि शिवानन्दविद्यानन्दा-
 म्याम्, न तु योगिनीहृदयम् । योगिनीहृदयमत्र वागेश्वरतन्त्राभित्यापोडशिकार्णवापरपर्यायान्
 पुर्यानि साश्रितमन्माभिर्योगिनीहृदयम्यानुप्रास्ताविके । अत्रत्यमेतद्व्याख्यानद्रुयमपि तस्यैव
 मतस्य षोडशम् ।

1. "श्रीकण्ठोऽनन्तमुहमौ च" इत्यादि "शिव सवर्णरत्नत" (३।३९-४४) इत्यन्ता
 प्रपञ्चसारशुद्धा अत्राभिप्रेता ।
2. "तदा स्वरेषु सूर्योऽप्यम्" इत्यादि "यवर्गज्योष्य शीतानु" (४।२५-२६) इत्यन्ती प्रपञ्च-
 सारशुद्धावत्र स्मरणीया ।
3. पञ्चाशद्दर्शान्मना इति प्रत्यकारः प्रस्तुत स्यन् पञ्चपमूरस्यमिदमातृकापदव्याख्यानस्य
 च विहायान्यत्र सप्तषष्टिवर्णान् प्रतिपादयति ।
4. "प्रदेषु तु सूर्यं पाह्नास्वररूप । मङ्गलबुधगुरुशुक्रानेश्वरा कादिवर्गपञ्चकरूपा । चन्द्रराह
 मन्मयोऽप्यम् । क्षकार एव केंतुरूप । ङकारस्तु लकारेणैव मनार्थ इति सम्प्रदाय" (
 मे० शृ० ८) इति सैतुवर्ण्ये दृश्यते । अत्र योगिनीहृदयेऽपि (३।२२-२४) मङ्गलबुध-
 बुधगुरुशुक्रानेश्वरा इत्यवर्णनावलीभूत प्रपञ्चसारानुसोदितश्च क्रमो दृश्यते ।

अश्विन्यादीनि “आभ्यामश्वयुग्”^१ (प्र० सा० ४।५२) इत्यादि । योगिन्यो ब्राह्मचाद्याः । वक्ष्यति च “वर्गानुक्रमयोगेन” (१।११) इति । राशयो मेपा-

चवर्गात् काव्यः । टवर्गाद् बुधः । तवर्गात् सुरगुरुः । पवर्गात् शनैश्चरः । यवर्गात् शीतांशुरिति सप्तप्रहात्मिका^२ मातृका । अथवा नवप्रहात्मिका मातृका । तत्र शर्वर्ग-
लक्षप्रभवौ राहुकेतू । ^३नक्षत्ररूपिणीत्यत्रायमाशयः—अआभ्याम् अश्विनी । इकाराद् भरणी । परतो लिपित्रयात् कृत्तिका । पुनस्तत्पराच्चतुष्टयाद् रोहिणी । एदैतोर्मृग-
शोषार्द्रे । ओऔभ्यां पुनर्वसू । ^४अमसोः रेवती । कतस्तिष्यः । खगयोरश्लेषा । षडयोर्मघा । चार्णात् पूर्वा । छजयोरुत्तरा । झवयोर्हस्तः । टठयोश्चित्रा । ङार्णात् स्वाती । ढणयोर्विशाखा । तथदैरनुराधा । धार्णाद् ज्येष्ठा । नपफैर्मूलम् । धार्णात् पूर्वापाढा । भार्णादुत्तरापाढा । मार्णात् श्रवणः । यरयोर्धनिष्ठा । लार्णात् शतभिषक् । वशयोः (पूर्वा) प्रौष्ठपदा । पसहेभ्यः परा स्मृता । अंअःलक्षेभ्यो रेवती । एवं नक्षत्ररूपिणी मातृका । ^५योगिनोरूपेत्यत्रायं भावः—अवर्गप्रभवा ब्राह्मी । कवर्गाद् माहेश्वरी ।

१. तारा अश्व-क. । २. ‘सप्तप्रहात्मिका मातृका’ नास्ति-क. ग. । ३. तिमिका तदा शादिल्ल-ल. ट. ज. । ४. शवर्ग-ग. । ५. स्वाती डाक्षरसंभूता विशाला ढणयोस्तया-घ. ज. । ६. संभवा-घ. ।

१. ‘आभ्यामश्वयुग्’ इत्यादि “वसहेभ्यः परा स्मृता” (४।५२-५७) इत्यन्तान् प्रपञ्चमारद्भोक्तान् स्मारयत्यत्र धन्यकारः ।
२. सप्तप्रहात्मिकेति । “सप्तप्रहात्मिका प्रोक्ता षडेवं सप्तमेदिनी” (४।२४) इति प्रपञ्च-सारवचनमत्रानुमपेयम् ।
३. “नक्षत्रेषु यथा—‘युगमेकं प्रथं वेदा एकमेकं द्वयं ततः । एकं युगं युगमेकं युगं युगं युगं युगं ॥ एकं युगं प्रथं चैकं त्रयमेकैकमेकम् । युगमेकं युगं त्रीणि युगं विन्दु-विगणंयुक् ॥’ (यो० दृ० पृ० २०४) इति । अत्र अश्विन्यादिषडमेणाकारादिवर्णेषु क्रमा-द्युगमेकमित्यादि योज्यम् । अं अं इत्यक्षरद्वयात्मिकाश्विनी । इकाररहया भरणी । ईं उं ङं इत्यक्षरत्रयरूपा कृत्तिकेत्यादिरर्थः, परन्तु विन्दुवितर्गंस्वरी क्षकारान्ते योजनीयौ । तेन सं सं अं अः इत्यक्षरचतुष्टयरूपा रेवती सिद्धयति” (मे० पृ० ९) इति मेनुवन्धे ।
४. “अमसोः रेवती” इति पाठोऽन्वयशक्यः, अन्ते रेवतीनक्षत्रस्य परिगणितत्वात् ।
५. “योगिन्यो अश्विन्याद्याः सप्त रेवताः” (सि० पृ० ८) इति, “योगिन्यस्तु इत्यन्वयमप्याद्याः सप्त । तासां स्वल्पं तु स्वराः वीर्यं, क्षाराद्या इदं, इकाराद्या दं, ब्रह्माराद्या यद्,

दये, "आर्षमैपाह्वयो राशि" (प्र० सा० ४३४) इत्यादि । दर्श

चवर्गात् कौमारी । त्वर्गाद् वैष्णवी । तयर्गाद् वाराही । पवर्गाद् ऐन्द्राणी ।
यवर्गात् चामुण्डा । शवर्गाद् महालक्ष्मी । ग्व "योगिनीमयी मालुषा । राशिर्हृदिपिणी

१ छा-ग २ अर्षमैपाह्वयैरित्यादि-क. । ३ 'चवर्गात् एव' इत्यस्य स्थाने-
'कौमारी तु चवर्गस्या त्वर्गात्था तु वैष्णवी । तत्रगंग्या वाराही तयेन्द्राणी पवर्गाणा ॥ चामुण्डा
तु यवर्गस्या महालक्ष्मी शवर्गाणा । इत्यनेन' इति पाठ-स ड ज. । ४ त्वर्गसंभवा-घ ।
५ तवर्गजया-घ । ६ पवर्गक्षेत्रा-ज । ७ पवर्गप्रभवा-घ । ८ राक्षिमयी-ग, राक्षि
रपिणीमिति-त ड. ।

वकाराशास्त्रवार, हुकारमकारौ, सर्नाष्टइत्येवैरूप ऋषाद्भवति । छकार पूर्ववत्
[छकारस्तु लकारेणैव गनायं इति सम्प्रदाय, तत्रैव पृ० ८]" (से० पृ० ९) इति च
सेतुवन्दे । अनेन बोध्यम्—'त्वगादिवातुनायार्थिर्डाकिन्यादिभिरप्यसौ । वर्णाष्टक-
निविष्टाभिर्योगिनीभिश्च सयुता ॥" (२१६०-६१) इत्येव योगिनीहृदये योगिनीपदविवरण
दृश्यते । अथ च तत्रैव—'यिगुद्धी हृदये नाभौ स्थाविष्ठाने च मूलके । आज्ञाया घातुनायाश्च
न्यस्तव्या दादिवेवना ॥" (३१३३) इत्यत्र पद्यु स्थानेषु त्वगमृडनास्तमेदोमज्जायुकारणाना
पण्या घातुना स्वामि-यो डाकिनोराकिणीलाकिनीकात्रिनीसात्रिनीहृदिनिगो देवता न्यस्तव्या इति
प्रदर्शितम् । "योगियश्च डाकिन्याद्या षट्" (पृ० १७३) इति चामृतानन्द आह । अत्रापि
मुद्रापत्रके (३१९०-२०) पदेव योगिन्य पठिता । व्याख्यात च शिवानन्देन—'षट्चक्र-
पदमिपद्कोशाविष्टात्रोभिः इरलकनहृदेवोभिर्द्वादशार्ध " इति । सेतुवन्देकारेण तु—'मूल
च क च तयो ममाहारी मूलकम् । प्राण्यङ्गत्वादेकचद्भाव । मूलागारे ब्रह्मरन्ध्रे चेत्यर्थं"
(पौ० ८० से० पृ० २०८) इति व्याख्यातम् । अत्र मूल मृग्यम् ।

1. "आर्षमैपाह्वयो राशि" इत्यादि "स्यात् सकारस्तु मीलग" (४३४-३७) इत्यन्ता
प्रपञ्चनारण्योक्त स्मरणोपायः ।
2. "काश्मीरास्तु—गणेश कालरथो विनायको योगिन्यो वशिण्याद्या इत्याहुरिति विशेष"
(से० पृ० १३) इति सेतुवन्दे । अनेनमवधेयम्—'गणेशग्रह" इत्यादिका द्वादशभूमी
कादिमनेजि (२१८८-९९) दृश्यते । तद्व्याख्यानाद्यतरे मनोरमाकारेण सुभगानन्दनाथेनद-
मुक्तम्—'देवीस्तोत्रश्लोकद्वादशकस्य पूर्वमेव नित्यापोडशिकार्णवे महामयिः काश्मीरिभि-
र्याख्यातवात्तया द्वादशाना भूतानामत्र व्याख्या सैव लिख्यते" (पृ० ३६) इति ।
द्वादशभूमीनोऽयत्र तमनस्थानुपन्यासाद् भास्वररायेण सा व्याख्या न दृष्टा भवेत् ।
अपरपट्टनेवांमनेश्वरीविवरणेने भिन्नेवैवा व्याख्या, अत्र व्याख्यातपदाना तत्रानुपलब्धे ।

सर्गादिक्रीडापरा सर्वोक्त्युत्वाद् विजिगीषुमखिलव्यवहारप्रवर्तिका द्योत-
 मना स्तोतव्या गन्तव्या च, दीव्यते ^१क्रीडाद्यर्थत्वात् । मन्त्रमयीम् अकृत्रिमाह-
 परामर्शमयीम् । ^२मातृका परावागात्मना पराभट्टारिकात्मकपरमशिव-
 स्वरूपा पट्टांशत्त्वप्रसरणहेतुभूता परा सविदमित्यर्थः । तदुक्तमीश्वर-

यथा—^३आद्यैरीकारान्तैर्मेषः । उकाराद्यैर्ऋकारान्तैर्वृषैः । ततस्त्रिभिर्युग्मैम् । एषेभ्या
 कर्णदः । ओऔभ्या सिंह । अम शैवर्गलेभ्यश्च वन्या सजाता । वणिगाद्या मीनान्ता^४
 राशय कचटतपयेभ्यो यथाक्रमेण सजाता । एव राशिस्वरूपिणी मातृका । देवी
 मन्त्रमयीमित्यादि । यत् एवमुक्तप्रकारेण मातृकामयी, तत् एव तत्प्रसूतसकलमन्त्र-
 मयीत्यर्थः । देवी द्योतनात्मिका, प्रकाशशक्तिरिति यावत् । माति प्रातीति
 मातृका । स्वतेजोविजृम्भितानुग्राह्यजीघराशि माति प्रातीति मातृकेत्यर्थः ।

१ विश्वसर्गादि-क । २ विजिगीषु-क, विजिगीषुर-घ । ३ व्यापार-क । ४ तिनी-क ।
 ५ इयं-क घ । ६ अनाहतभट्टारकपरमशिवस्वरूपाम्-त ग घ । ७ 'हेतु'
 नास्ति-प । ८. क्त श्योमदी-घ, 'तदुक्तम्' इत्यादि 'विग्रह इति' इत्यत पाठो नास्ति-ख ।
 ९ श्वैरक्षरैर्मेषाह्वयो राशि समवति-ख घ ङ. ज. । १०. ऋषभ-ख ङ. ज. । ११ विपुनम्-त
 ङ. ज. । १२ शवर्णेभ्य-ख ङ. । १३ षीं मातृकाम्-क ग । १४ 'यत्' नास्ति-ख ङ. ज. ।
 १५ मातृका मन्त्रमयी-ख ङ. ज. । १६ मातृकेति । माति प्रातीति मातृका । कोऽयं-ख
 ङ. ज. । १७ 'इत्यर्थं' नास्ति-ख ङ. ज. ।

- १ इमे चार्था मह्यंमञ्जरीपरिमले १८० तमे पृष्ठे व्याख्याता द्रष्टव्या ।
- २ मातृकास्यरूपविचार उपोदघातेऽवबोधनीयः ।
- ३ "रागिणु यथा"—'धनुष्क त्रितय त्रीणि द्वितय द्वितय द्वयम् । पञ्चक पञ्चक पञ्च पञ्चक
 पञ्चक तनः ॥ चत्वारि मेरुमनि स्यु ऋष्याणी पञ्च शादयः ।" (यो० ह०, पृ० २०६)
 इति । 'मेद क्षरारो यकारादिचतुष्क चेति मोत्ररागि । शकारादिपञ्चक विदुविमयो च
 ऋषारादिशिरस्य । स्पष्टमयन्" (ते० पृ० ५) इति शेतुस्ये ।
- ४ "धनुभिर्वादिभिः सार्धं स्यात् क्षरारस्तु मीनाः" (४३३) इति प्रपञ्चमारवचनप्रामात्येन
 मोत्ररागो क्षरारोऽपि मोत्रनीयः । योऽग्निद्वयदीपिवादिपिता "क्षारं धनुभिः" (पृ० २०८)
 इत्याद्या श्लोका मन्त्रमयं पोषयन्ति ।

प्रत्यभिज्ञायाम्—

सर्वथा त्वन्तरालीनानन्ततत्वौघनिर्भरः ।

शिवश्रिदानन्दघनः परमाक्षरविग्रहः ॥ (४।१।१४) इति ।

१ पीठरूपिणीं विश्वचित्रभित्तिभूमिम् । उक्तं च—“स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति” (प्र० ह० २) इति । अभियुक्तवचोऽपि—

पीठरूपिणीमिति । अष्टपीठान्यपि कामरूपादिदेवीकोट्टान्तान्यष्टौ अष्टवर्गप्रभवाणि । तन्मयी मानुकेत्यर्थः । तानि चोक्तापुत्रपटके—

१ कामरूप भवेत् पूर्वं कोल्लगिर्यं तु दक्षिणे ।

चोम्भार पश्चिमे भागे उत्तरे चोर्णक भवेत् ॥

मलय चाग्निदिग्भागे नैर्ऋत्या तु कुलान्तकम् ।

जालन्धर तु वायव्ये ऐशान्ये देविकोट्टकम् ॥ इति ।

१. पान्च-क, तत्त्वा ग. । २ वीररूपिणीमिति । आगमे चतुर्दश-यद्यन्वादात्-अष्ट-यत् पञ्च-स्वनुर्यो रूपिणी युच्यते । तेषु बाह्यानाष्टपटकरीठप्राधान्यात् तदुपपत्तिं प्रदश्यते । तानि चोक्तापुत्रपटके-घ । ३ अष्ट' नास्ति-ख ङ ज. । ४ 'तानि इति' नास्ति-क ग । ५ चोहार-घ । ६ जणक-घ, रणक-ङ. । ७ ईशान्ये-ख ङ. ज. ।

१ “पीठानि कामरूपादिच्छायाद्यष्टप्रातापेकपञ्चादात्” (से० पृ० ८) इति, “पीठरूपिणीमित्यस्य ओजापूरकारूपपीठेषु स्वरूपमस्या इति देवीपक्षे, मन्त्रपक्षे तु लक्षणया कूटरूपिणीमित्यर्थो वर्णनीयः । पीठे श्रीचक्रे रूपमस्या इति धार्यं । एव त्रय एवार्थाः प्रामाणिका” (से० पृ० १२) इति च सेतुबन्धे । कामरूपादिच्छायाद्यष्टप्रान्तानां पीठानां नामानि योगिनीहृदये (३।३७-४३) द्रष्टव्यानि । अत्र विषये “कामपूर्णे” (१।१२) इति सूत्रव्याख्यानार्थं द्रष्टव्यानि । पीठमर्वाद्यत्रिंशत्वार उपोदघाते प्रपञ्चितस्तत् एवावलोकनीयः ।

२ प्राच्यां श्रीकानरूपो यमदिशि च तथा कोल्लपूर्वो गिरि स्यात् सोपाराह्य प्रतीच्या घनदादिनि तथा चोड्डिपाण तु पीठम् । आग्नेय्यां चापि तद्मलयगिरिरस्य श्रीकुलान्त निश्च्यत्या जालन्ध्र वायुभागे त्रिणयनद्वारिणि स्यात् तथा देविकोट्टम् ॥ (१५।४१) इति,

१स्वेच्छाविभा^१वितानन्तजग^२द्रश्मिवितानवत् ।

नौमि सविन्महापीठ शिवशक्तिपदाश्रयम् ॥ इति ।

“वाचीमा विश्वा भुवनान्यपिता” (तै० ब्रा० २।८।८।४) इति रहस्य-
मपि । नौमि विश्वोक्तृत्वेन परामुशामि, नृत्या विमर्शमय्या तत्कल्पित-
प्रभातृपदनिमज्जनेन तत्समावेशमयो भवामीति यावत् । अत्र मातृका-
स्तुति. समावेशात्मा प्राप्यत्वेनाभिधेया^३ । मन्त्रमयीमिति चिद्विकासो-
मशात्मक मन्त्रवीर्यं तत्प्राप्तावुपाय उक्त. । देवीमिति द्योतनादिसत्त्व
विश्वाभेदसार पडध्वस्फारमयाऽकृत्रिमपूर्णाहन्ताप्रकाशधनसवित्तिरूप
फलमुक्तम् । अभिधेयोपाययोरुपायोपेयभाव सम्बन्ध इत्यभिधेयोपाय-
सम्बन्धप्रयोजनानि चानेन सूत्रेण सूचितानि । किञ्च, देवीमिति दिव्य-

अथवा ओजापूकास्पर्शाख्यपीठपञ्चकात्मिका शरीरान्त समुल्लसन्ती मातृकेति
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाना ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाना निवृत्त्यादिशान्त्यतीत-
कलानाम् ईशानादिसद्योजातान्तपञ्चब्रह्मणा प्राणादिसमानान्तप्राणानाम् आत्ममनो-

१. भिषिहिता-क, च्छया भासिता-ब., विलासिता-चि. । २. ग्त-ग., न्द-चि. ।
३. विलास-क. ख. ग घ । ४. 'रहस्यमपि' 'वाचीमा' इत्यत पूर्वं स्थापित-ख. ग. घ. ।
५. नौमिति-क. । ६. स्फारि-ख. घ. । ७. नृत्या-घ. । ८. परामृत-ख. । ९. ऽभवमिति-घ. ।
१०. मातृकासमावेशात्मास्तुति-क. । ११. कासविमर्शक-ग. । १२. सवंतरव-क. ख. ।
१३. सारमयमहृ-क. । १४. मय-ख. । १५. अभिधेयोपायोपेयभाव-क. । १६. दाशितान्यनेन
सूत्रेण-क. । १७. मिति च-ख. ग. घ. । १८. दिव्यभावा दीक्षा-ख. घ. । १९ 'पञ्च'
नास्ति-क ग घ ।

कामहरी कोल्लगिरि सोपारोऽडघाणके तथा ।

मलयान्नि कुलान्त च जालन्ध्र देविकोट्टकम् ॥ (१७।६)

इति चेशानशिवगुरुदेवपद्धत्यां मन्त्रपादे ।

१ कामकलाविलासटीकाया चिद्वल्ल्यामपि १२, २९ तमयो पृष्ठयोःद्वितीये श्लोक. । तत्र
द्वादसे पृष्ठे 'वितानवत्' इत्यस्य स्थाने 'विलासवत्' इति, ऊर्नाचिने पृष्ठे च 'विभाविता'
इत्यस्य स्थाने 'विलासिता' इति पाठः ।

२ "गद्गुरस्तुति समावेशरूपा प्राप्यत्वेनाभिधेया" (पृ० ८) इति स्पन्दनिणयवचनेन
सुलनीयमेतत् ।

प्रणमामि महादेवीं मातृकां परमेश्वरीम् ।

कालहृल्लोहलोलकलनाशमकारिणीम् ॥ २ ॥

भावदायिका दीक्षा सूचिता । मन्त्रमयीमिति चानुष्ठानक्रम । नौमीति समावेशात्मा विद्यासिद्धि । मातृकामिति च सर्वाधिकारिता । पीठरूपिणीमिति च^१ पारम्पर्यक्रम । महाविभूतिसमुदयस्थाने नित्यापोडशिकार्णवे^२ मत्पूर्वव्याकर्तृभिव्याकारि, यच्चास्माभिः किञ्चिद् व्याक्रियते, तत्रान्तरत्यक्ताबलेपमात्सर्या स्वयमेव विपश्चितो विचिन्वन्तु ॥ १ ॥

प्रणमामीति । महादेवीम् । देवीमिति प्राग्वत्^३ । सा च महीयसी, विरिञ्च्यादिसगदिरपि हेतुभूतत्वात् । मातृकाम्

सर्वेषामेव मन्त्राणां विद्यानां च यशस्विनी ।

इयं योनिः समारत्याता सर्वतन्त्रेषु सर्वदा ॥

न विद्या मातृकातुल्या..... (पृ० त्रि० ८-९)

मन्त्रशिवशक्तौनां स्वरूपेत्यर्थः । एव समस्तविश्वजननहेतुमातृकापरिकल्पितदिव्यावयवा महात्रिपुरसुन्दरी नमामीति यावत् ॥ १ ॥

प्रणमामि महादेवीमित्यस्य व्याख्या—प्रणमामि महादेवीं महाप्रकाशविमर्शरूपी परा शक्तिं कदाचिदप्यप्रच्युतशिवस्वभावा समाविशामीति यावत् । मातृकापदं व्याख्यातम् । परमेश्वरीं सकलजगन्त्रियमनहेतुशक्तिमित्यर्थः । कालहृल्लोहलेत्यादि ।

१ 'च' नास्ति-क. । २. 'व' नास्ति-क. । ३. शका-क. । ४. प्रणमामि महादेवीमिति भावन्-ग. । ५. हेतुत्वात्-क. ग. घ. । ६. मातृकामिति प्राग्वत्-ख. । 'मातृकाम्' इत्यतः 'सूत्रितप्रभावाम्' इत्यतः पाठो नास्ति-घ. । ७. वर्णानां-ग. । ८. परा-घ. । ९. 'शक्तौनां' इत्यतः परम्-पञ्चरानां पीठवाच्यानाम्' इत्यधिक-घ. । १०. 'स्वरूपेत्यर्थः' नास्ति-घ. । 'स्वरूपेत्यर्थः' इत्यतः परम्-एवमखिलकालचक्रनयनहेतुसूत ज्योतिश्चक्रं मातृकायामन्तर्भाव्य कालप्राप्तं करोतीत्यु भगवतीति यावत् । तदेव समस्त' इत्यधिक-घ. ङ. च. ज. । ११. मातृका-जातान्-घ. । १२. नमामीति प्रथमपूजार्थं-घ. ङ. च. ज. । १३. व्याख्या लिख्यते-घ. । १४. त्रिमल-क. ख. ग. । १५. प्रभावां-क. ख. ग. घ. । १६. 'शक्ति' नास्ति-ग. । १. "यदयं सर्वविवृति विचिन्वन्तु सचेतसः" (पृ० १३) इति स्व-दनिर्णयवचनेन तुलनीयमेतत् । २. प्राग्वदिनि । अत्र "देवी सर्गादि" (पृ० ८-९, पृ० १, १) इत्यादिप्रथमपरामर्शः ।

इत्याद्यान्नायसूचितप्रभावाम् । परमेश्वरीम् । परमा प्रकृष्टा परमशिव-
स्वरूपा ईश्वरी महाविभूतिमयी यो ताम् । कालेत्यादि । कालोज्ज्वलदकः
सङ्कलनात्मा परामर्शो बन्धनरूपः । तदुक्तं प्रत्यभिज्ञायाम्—

कालः सूर्यादिसंचारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा ।

शीतोष्णे वायु तल्लक्ष्यः क्रम एव स तत्त्वतः ॥ (२।१।३) इति ।

तन्त्रालोकेऽपि—

एष कालो हि देवस्य विश्वाभासनकारिणी ।

क्रियाशक्तिः समस्तानां तत्त्वानां च परं वपुः ॥ (६।३८) इति ।

तस्य हल्लोहलो ^१लवादिप्रलयान्तो वेग इति सम्प्रदायः, तस्योल्लोलो ^२
महोन्मेषः, तेन कलना बन्धनम्, ग्राह्यग्राहकग्रहणसंक्षोभात्मा संसृतिरित्य-

कालस्य हल्लोहलः कालहल्लोहलः, तस्य उल्लोलः कालहल्लोहलोल्लोलः, उल्लोलो
यथाभूतस्तेन कलना बन्धः, तस्याः शमं करोतीति । प्रकारान्तरेण—कालस्य हल्लो-
हलो वेगः, तस्य उल्लोल आवर्तविवर्तनम्, चञ्चलीभाव इति (यावत्), तेन कलना

१. उल्लोहल-क. । २. 'या' नास्ति-क. ख. । ३. कालोज्ज्वलदकः संकल्पात्मना
बन्धरूपः-क., अज्ज्वलदकमकलनाद्वा बन्धः-ख., कलनात्मा बन्धनरूपः-घ. । ४. 'तदुक्तं'
वपुःरिति' नास्ति-घ. । ५. ता-क., च-ग. । ६. दये-ग. । ७. एक-क. घ. । ८. हल्लोहलो
विश्वामभामनता, स एषोल्लोलः समस्ततत्त्ववपुष्वर्धं तेन-ग. घ. । ९. 'ग्रहणं' नास्ति-क. ।
१०. संसृति-ब. । ११. तस्य-घ. छ. ।

१. लवादीति । "लवादिप्रलयान्तोऽयं कालः प्रसूयते ह्यत्र ॥ नलिनीपत्रसंहृत्यां मूषममृष्यभि-
मेदने । दले दले तु यः कालः स कालो लववाचकः ॥" (१।२९-३०) इति प्रपञ्चमार-
वचनमर्थमेतन्मुपोद्बलयति ।

२. "यदा उल्लोलवचनात् वदपूर्वोत्तरसंबन्धस्तस्य शमं नाशं करोतीति तथेति साम्प्रदायिकः"
(सं० पृ० १३) इति तदुक्तं । "उल्लोलकलना पूर्वोत्तरसंबन्धः" (सं. २।८९) इति
तु वाचमोराणां व्याख्याने दृश्यते ।

यदक्षरैकमात्रेऽपि संसिद्धे स्पर्धते नरः ।

रविताक्षर्येन्दुकन्दर्पशङ्करानलविष्णुभिः ॥ ३ ॥

भिप्राय । तस्या शमकारिणीम्, क्षोभशान्तिकरीमित्यर्थः । क्षोभोपशान्ति-
परम पदम् । तदुक्त रहस्यगुरुप्रवरेण—

“यदा क्षोभ प्रलीयेत तदा स्यात् परमं पदम्” (स्प०का०९) इति ।

प्रणमामीति देहादिप्रमातृतोपशान्त्या प्रकर्षेण निर्व्युत्थान समाविशा-
मीति यावत् । परावाग्बिलासपरामर्शन कैवल्यसिद्धिरिति द्योतितमनेन
पद्येन ॥ २ ॥

यदक्षरेति । यदक्षरैकमात्रे यस्या पूर्णाहन्ताया मातृकाया एकस्मिन्न-
व्यक्षरे न क्षरत्यश्नुते वेति निष्पन्ने सम्यगाभेदेनाहपरामर्शमयेन सिद्धे आत्म-

बन्धनम्, तस्या शमो नाश इत्यर्थः । शमकारिणीमिति । तस्य शान्तिसम्पादनस्वभावाम् ।
अयमर्थः—मृत्युवक्त्रात् स्वभक्तमुत्तारयतीति ॥ २ ॥

प्रणमामीत्यादि शमकारिणीमित्यन्तम् । (अत्र) द्वितीय(सूत्र)पूर्वार्धेन प्रथमसूत्र-
प्रतिपादित वषट्कमन्त्रोत्तरार्धेन तदुपासकस्य मृत्युतरणाख्य फल दर्शयति । पूर्वभाग स्पष्टार्थः ।
कालहल्लोहल । कालस्य हल्लोहल कालहल्लोहल । हल्लोहलो वेग । उल्लोल तस्य
कालस्यातिरेक । कलना तेन बन्धनम् । तस्य शमकारिणीमिति तस्य शान्तिसम्पादनस्वभावा-
मित्यर्थः । नाशयतीत्यार्षिकोऽर्थः । मृत्युवक्त्रात् स्वभक्त तारयतीति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

यदक्षरेत्यादि विष्णुभिरित्यन्तेन तृतीयसूत्रेण व्यतिरेकमुल्लेन वर्णक्रमोपासकस्या-
(वा)न्तरफल दर्शयति । अत्रेयमक्षरयोजना—

यदक्षरैकमात्रेऽपीति । यस्या मातृकाया अक्षराणा मध्य एकाक्षरमात्रेऽपि सिसिद्धे
सम्यक् सिद्धि प्राप्ते सति नर स्पर्धा करोति । रविश्च तादर्यश्च इन्दुश्च कन्दर्पश्च शङ्करश्च

१. मात्रेण-वाल. । २. सलोभ-ख । ३. कारिणी-क. । ४. 'क्षोभोपशान्ति परम
पदम्' नास्ति-ख. । ५. पर-क., परमपदम्-घ. । ६. गुरुणा-क. । ७. ता प्रणो-ख,
ता प्रण-ग घ. । ८. प्राहृतो-क. । ९. त एवेति-घ. । १०. चक्रान्तगत-क ग. छ ।
११. स्वभाव-ग छ । १२. इत पर द्वादशसूत्रपर्यन्त मन्त्रमातृकालु भिन्न व्याख्यान दृश्यते ।
तदत्र सूत्रपालरेषु स्थापितम् । १३. उल्लास-ड. । १४. चक्रात्-ड. । १५. यदक्षरेति-ख
ड. घ । १६. एकाक्षरेऽपि-क. ग छ । १७. सिद्धे-क ग. ।

सात्कृते । नरः असौ साधको मनुष्यतयाऽवभासमानः समुत्तेजितसहजौजः-
प्रकर्षादिना गुणेन रविणा सह^३ स्पर्धते, विपमोचनवेगादिना ताक्ष्येण,
अमृतीकरणादिन्दुना, सौभाग्यादिना कन्दर्पेण, श्रेयस्करत्वादिना शङ्करेण,
औज्ज्वल्यादिनाऽनलेन, महाविभूतिरूपयोगैश्वर्यादिना विष्णुना । एवमेका-
क्षरसिद्धौ तत्तद्वैभवेन सर्वदेवताविभूत्युत्कर्षो भवति । मातृकासिद्धौ पुनः
सर्वदेवतानां स्वयमुदयस्थानं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

अनलश्च विष्णुश्चेति रविताक्ष्येन्दुकन्दर्पशङ्करानलविष्णवः । तैः सह स्पर्धते । तेषां तां
तां श्रियं युगपदेवोपहरतीत्यर्थः । कोऽभिप्रायः ? सूर्यस्य प्रभाववत् प्रथितयशःप्रभावो
भवति । ताक्ष्यवद् दृष्टिपातमात्रेण^१ स्थिरकृत्रिमशङ्काख्यविपोषविपनाशको भवति ।
इन्दुवत् सर्वेषां प्राणिनामाहादजनको भवति । कन्दर्पवत् सर्वासां सुन्दरीणां विशोभको
भवति । भूतप्रेतपिशाचानां दुष्टचेतसां शङ्करवदप्रधृष्यो भवति । अनलवदत्युज्ज्वलो
भवति । विष्णुवत् सर्वेषां प्राणिनां पालको भवति । एवं तत्तद्गुणप्राहित्वात् तैः
सूर्यादिभिः सह स्पर्धा करोति नरोऽपीत्युक्तं भवति । यदा^२ अक्षरैकमात्रस्याप्येवं
माहात्म्यं प्रसिद्धम्, तदा मातृकायां ससिद्धायां किं वक्तव्यमिति मात्रशब्दार्थः ॥ ३ ॥

कोऽभिप्रायः ? सूर्यवत्तेजस्वी भवति । ताक्ष्यवद्विद्विषीकुस्ते । इन्दुवदाहलौकिको भवति ।
कन्दर्पवत् सुभगो भवति । शङ्करवदप्रधृष्यो भवति । अनलवदुज्ज्वलो भवति । विष्णुवत् पालको
भवति । एवं तत्तद्गुणाकर्षं (क) त्वात्...

एवं तेजस्वितानिविदीकरणाह्लादसौभाग्याप्रधृष्यत्वौज्ज्वल्यपालकत्वाख्यावावातरफलं
वर्णक्रमोपासकस्य संभवतीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

१. या भास-क. । २. 'सह' नास्ति-घ. । ३. दिना इन्दुना-ख. ग. । ४. जा-क. ।
५. 'रूप' नास्ति-क., रूपैश्च-ग. घ. । ६. तद्वैभवेन-ग. घ. । ७. त्याकर्षो-ख. ।
८. स्पर्धा करोति-ख. ड. च. ज. । ९. देव हरती-ग., दपहरती-ड., देवायं हर-छ. ।
१०. सर्वप्राणिपालको-ग. । ११. यदक्षरैकमात्रोपासकस्याप्येव-ख. ड. च. । १२. मातृकायाः
सप्तोपासकस्य संसिद्धौ किं वक्तव्यमिति मातृकाशब्दार्थ-ख. ड. च. । १३. दकारी-ख. च. ।
१. स्थिरैति । "स्थिरकृत्रिम" (४।४९) इति सूत्रमत्र स्मरणीयम् ।
२. "मनोरमायां त्वेकाक्षरमात्र इत्यस्यार्थो गुरुमुखादधगन्तव्य इत्युक्तम् । नाथचरणास्तु
त्रिमूर्तीशासनं तथात्वेनोपदिशन्ति" (से० पृ० १४) । त्रिमूर्तीशासनम् ईकाराक्षरम्,
कामकलासरमिति यावत् ।

यदक्षरशशिज्योत्स्नामण्डितं भुवनत्रयम् ।
वन्दे सर्वेश्वरीं देवीं महाश्रीसिद्धमातृकाम् ॥ ४ ॥

यदक्षरशशीति । यस्याः संविन्मय्याः पराहन्ताया मध्यस्थितान्य-
क्षराण्येव विमशंदशायां संसारतापहरत्वात् १ शशिरूपाणि, तेषां ज्योत्स्ना
स्फुरत्ता, तथा मण्डितं तन्मयीभूतम् । ग्राहकादित्रिकं भुवनत्रयम् । सर्वेश्व-
रीम् । विश्वपोषकरत्वात् । महाश्रीसिद्धमातृकाम् । देशकालाकारैरनियन्त-
स्वभावत्वाद् महत्त्वम्, विश्वाभेदमयत्वात् श्रीत्वम्, शिवादिकीटान्तस्यार्ह-

यदक्षरेत्यादि मातृकामित्यन्तेन चतुर्थसूत्रेण फलोपफलप्रतिपादकस्य वर्णक्रमस्य शब्दात्म-
कतया प्रमाणभूतस्य पदमन्त्रात्मकस्य स्वैविकारमात्मन्यन्तर्भाव्य त्रिधा व्यवस्थितस्य कलातत्त्वं
भुवन्तामकाभ्यां [छ ? ध्व] त्रयस्य प्रमेयभूतस्य प्रकाशकत्वेन वाच्याभेदं दर्शयति । अत्रैवा-
क्षरयोजना—

यदक्षरशशिज्योत्स्नेत्यादि । यस्या मातृकायाः, अक्षराण्येव शशिरूपाणि,
आह्लादहेतुवया । अतोऽक्षरशशिज्योत्स्नया दीप्त्या मण्डितम् अलङ्कृतं भुवनत्रयं यचेति ।
तौ सिद्धमातृका श्रीकण्ठादिरद्रजननीम् । नमस्करोमीत्यर्थः । अन्यच्च मूलधियायां यानि
यानि शश्यक्षराणि संभवन्ति, तानि तानि प्राधान्येनोद्धृत्य म्तीमीत्यर्थः । अत्र च
शश्यक्षरं सकारः, स तु द्वितीयवृत्तीयवीजयोरनुगतः, तस्य महिमानं मातृकाक्षर-

१. विश्वे-च. । २. स्थान-ह., स्यात्पक्ष-ल. । ३. हरण-ल. । ४. 'तन्मयीभूतम्'
नास्ति-ल. । ५. 'त्रिकं भुवनं' नास्ति-ल. । ६. क्त्वात्-ग. । ७. वेद-क. । ८. कर-घ. ।
९. स्यात्म-ल. । १०. 'स्व' नास्ति-ल. । ११. स्य द्वितीयस्य-ड. । १२. 'यदक्षरशशि-
ज्योत्स्नेत्यादि' नास्ति-ल. ड. च. । १३. 'एव' नास्ति-ल. । १४. मण्डनोद्धृत-ल च ज ।
१५. 'तां' नास्ति-ल. । १६. अव्यय-न । १७. धाया याव्यक्षराणि-ल ड, ज ।
१८. स्तौतीत्यर्थं-ल ड. च ज । १९. तु-ल ड, ज । २०. स्तुत-ल न,
रन्तर्गत-ट च. न. ।

१. "यस्या मातृकाया अक्षरेषु य शशी अनुस्वार. । " " विन्दुरिति यावत् । विन्दोः शकामा-
देव सक्त्वात्तुत्पत्ते. " (से० पृ० १४) इति, "अक्षराण्येव शशितान इति तु प्राञ्च. ।
विद्यान्तर्गतगणरास्य अक्षरबीजत्वात् तस्मैवैवा स्तुतिरित्यन्ये " (से० पृ० १४-१५) इति
च सेतुबन्धे । यत्राद्यं मतमुभयोपेक्षयोर्द्वये, अन्तिमं चाक्षररत्नावल्याम् । मातृकाशोभो-
दासिनाभ्येनानुस्वारगणाराधुभावयि गृह्यते ।

यदक्षरमहासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रयम् ।

ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं तां वन्दे सिद्धमातृकाम् ॥ ५ ॥

रूपत्वात् सिद्धत्वम्, षट्त्रिंशत्तत्त्वोल्लासहेतुत्वाद् मातृकात्वम् । वन्दे कृत्रिमदेहाद्यहन्ताभूमिन्यकारेणाकृत्रिमपूर्णाहि(ता)परात्मना समाविशामोति यावत् ॥ ४ ॥

यदक्षरमहासूत्रेति । यस्या पूर्णाहन्ताया पराशके कलाभूतानि यान्यक्षराणि तान्येव विश्वसूचकतया महासूत्राणि, तेषु प्रकर्षेण तादात्म्येन औतं समुल्लसितम्, (एतत्) ^१प्राग् व्याख्यात जगत्त्रयम् । किंविशिष्ट जगत्त्रय-

स्तुतिव्याजेन दर्शितवानित्यर्थ । यद्वा अक्षरशशीति शशयक्षर ^२चन्द्राक्षरम्, तस्य व्योत्सनेत्यादि पूर्ववद्योजना ॥ ४ ॥

यदक्षरेत्यादि सिद्धमातृकामित्यन्तेन पञ्चमसूत्रेण वाच्यस्य कलाद्यध्वजस्य वाचकेन वर्णाद्यध्वजयेणामेद दर्शयति—

यदक्षरेत्यादि । यस्या मातृकाया अक्षरात्मकमहासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रयं भौति, तां सिद्धमातृका वन्दे । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत्त्रयम् । मूलाधारादित्रयान्तमित्यर्थ । इदमपि सूत्रं मातृकाक्षरमहिमानं सूचयति । सिद्धमातृकामिति । सिद्धा. पञ्चाशद् रुद्रा. श्रीकण्ठाद्य । तेषां जननीमित्यर्थ ॥ ५ ॥

१. 'ब्रह्माण्डादि', 'यदेकादश' इति षड्क्तिद्वयं नास्ति—च, तत्त्वाने—'शक्तेर्नावस्ततो विबुरक्षरं मातृका तत । मूर्तिराधा महेशानित्येव सा कीर्तिता बुधे ॥ इत्येव श्लोको दृश्यते । २. वन्दे ता—वाक. ख. ग. । ३. हेतुमूत—ख. । ४. अत परम्—'त्रतुयश्लोको वर्णित' इत्यधिक पाठ—घ. । ५. ताय—क. । ६. सूचन—ख. ग. घ. । ७. प्रोत—ख. ग. घ. । ८. 'यद्वा योजना' इत्यस्य स्थाने—'अत्र च वाच्यरूपं भुवनत्रयं कलातत्त्वभुवनात्मकमध्वजयमभिमतम्' इति पाठ—ख. च. ज. । ९. यदक्षरेति—व. ड. च. ज. । १०. अकारा—क. ग. छ. । ११. कलाद्यध्वजस्य मातोत्पयं—ख. ड. च. ज. । १२. 'वन्दे' इत्यत परम्—'नमस्करोमीति तां सिद्धिमातृकां सिद्धिप्राप्ती मातृका जननीमिति यावत्' अधिकं पाठ—ख. ड. च. ज. । १३. 'ब्रह्माण्डादि जननीमित्ययं' नास्ति—ख. ज. । १४. इत परम्—त्रयं कलातत्त्वभुवनात्मकमध्वजयमभिमतम्' अधिकं पाठ—ड. ।

१ प्राग् व्याख्यानमिति । "प्राह्णादित्रिकं भुवनत्रयम्" (पृ० १६, पं० ५) इत्येवमित्ययं ।

२ च त्राक्षरमिति । ईकार इति यावत् ।

यदेकादशमाधोरं बोजं कोणत्रयोद्भवम् ।

ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदव्यापि दृश्यते ॥ ६ ॥

मिति ? तदाह—ब्रह्माण्डादिकटाहान्तमिति । ^१अनाश्रितादिकालाप्तिरुद्धान्तम् ।
तां निस्सामान्यप्रसिद्धवैभवाम् । शिष्टं प्राग्वत् ॥ ५ ॥

यदेकेति । यदेकादशं यस्याः पूर्णाहन्ताया अनुत्तरादिप्रसरेषु (येषां
ससरो नामेति ?) यदेकादशं तदित्यर्थं । ^२आधारम् अधिकरणम् । विश्वस्य
क्षित्यादे^३ शिवावसानस्य । बीजं विश्वकारणम्, स्फुरत्तात्मा पराशक्तिः ।
यदुक्तं ^४मृत्युजिह्वद्वारकेण—

ब्रह्माण्डादिकटाहान्तमिति कालाश्रमादिशिवान्त महासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रय फलाद्यध्व-
त्रय भातीत्यर्थं । ता सिद्धमातृका वन्दे नमस्करोमीति । सिद्धिमातृका सिद्धिप्राप्तौ मातृकां
जननीमिति यावत् । तदध्वत्रयविशेषणम् । अस्मिन्नपि सूत्रे मूलविद्याया हकारस्य महिमाऽपि
सूचितो द्रष्टव्यः । अत्राक्षरमहासूत्रपदेन विश्वसूचको हकारोऽभिप्रेतः । त[दा ? ध्या] च नामसर्वं
“लकुली सबसू” इति हकारस्य विश्वसूचनहेतुतया सूत्रत्वमुक्तम् । स च हकारो बीजत्रयेऽप्यनुगत
एवेति सर्वं समञ्जसम् ॥ ५ ॥

^१यदेकादशमित्यादि दृश्यते इत्यनेन घटेन सूत्रेण मातृकास्तुतिमभिव्याञ्जिता
परमेश्वरेण मातृकासंस्थाने एकादशस्थानगतमेवाक्षर त्रिकोणात्मकमस्या परदेवताया
बाह्याभ्यन्तरमेदद्वयेऽप्याचारबीजमासनमिति प्रतिपादयति—

१ आधारबीज—ब, अ., आधारबीज—वाव. ख. ग. । २. 'शिष्टं प्राग्वत्' नास्ति—ख. ।
३. येषां स—ग, एषां—ख । ४. सगरो—क ग, घ । ५. तदेकादशमादित्यय—ख,
यदेकादशं यदित्यर्थं—ग घ. । ६. श्रत्यादि—ख । ७. 'शिवावसानस्य' नास्ति—क ।
८. रमना—क. । ९. तदु—ग घ., 'यदुक्त' इति नास्ति—ख । १०. इजय—क' ।

१. अनाश्रितादीति । अनाश्रितादिकालाप्तिरुद्धान्तानां चतुर्विंशत्युत्तरदिशतभुवनानां परिचयो
मदीये “क्षेणवेपु तदितरेषु धामेषु दृढध्वविमरा” इत्याख्ये निबन्धे (सा सु, घ १७,
अ १-४, पृ १७९-२००) द्रष्टव्यः ।

२. “आधारमिति नपुंसकमाथंम् । आधारबीजमित्येवपदत्वेन केयाभित्पाठस्तु टीकातरासम्-
तरवात् प्रराजविमवादाच्च नादेय” (से० पृ० १५) । अत्र केयाभित्पिदेनाथं-
रत्नावलीकार परामृश्यते । समस्त पाठो जयरपस्यापि समतः ।

३. मृत्युजिह्वद्वारक इति नेत्रतत्रस्यापरमभिधानम् ।

सा योनिः सर्वदेवानां शक्तीनां चाप्यनेकधा ।

अपीषोमात्मिका योनिस्तस्याः सर्वं प्रवर्तते ॥ (ने०त० ७।४०) इति ।
कोणत्रयोद्भवं शक्तित्रयात्मना वा, वामाज्येष्ठारौद्र्यात्मना वा, अनु-
त्तरानन्देच्छासंघट्टनेन वा त्रिकोणान्तविभक्तम् । तदुक्तं श्रीत्रिकशास्त्रे—

अनुत्तरानन्दचितौ इच्छाशक्तौ नियोजिते ।

त्रिकोणमिति तत्प्राहृविर्सर्गामोदसुन्दरम् ॥ (तन्त्रा० ३।९४-९५) इति ।
एतदुक्तं भवति—अनाश्रितादिकालासिरुद्रान्तपट्टत्रिशतत्त्वात्मना कार्यप्रस-
रेण महाशक्तिरूपेण बीजात्मना चैत्थमुभयात्मना महायोगिभिरनुभवाप-
राङ्मुखैः सर्वदा दृश्यत इति । सर्वदेत्युक्तेरद्याप्यर्थश्च कथितः । उक्तं च

यदेकादशमित्यादि । यस्यां मातृकाया एकादशमक्षरम् आधारबीजम् ।
मूलाधारबीजमित्यर्थः । कोणत्रयोद्भवम् । त्रिकोणविन्यासे कृते पूर्वोक्तेकादश-
मेकारमेकारबीजं भवतीत्यर्थः । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते । ब्रह्माणादिकटाहान्तं
कालाग्न्यादिशिवान्तं जगद् अद्यापि इदानीन्तनस्थितिकालेऽपि तस्मिन्नेव परायोनि-
मण्डले परिदृश्यत इत्यर्थः । उक्तं च श्रीमताक्षरे—

“एतत्तन्मण्डलं दिव्यं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम्” इति ।

१. स्तत-वि., स्तस्या-वि. । २. ‘शक्ति-रौद्र्यात्मना वा’ नास्ति-ख. । ३. ज्येष्ठा-
द्यात्मना वा-ग. । ४. ‘वा’ नास्ति-ख., सा-ग. । ५. ‘त्रिकोणा-शास्त्रे’ नास्ति-क. ख. ।
६. अनुत्तरेत्यादिकः श्लोको नास्ति-ख. । ७. तिरि-क. ग. घ. मे. चि. । ८. ता-क.
ग. घ. से. चि. । ९. नि-क. घ. । १०. ‘एतदुक्तं भवति’ नास्ति-क. । इतः परं १।८१ पर्यन्तानां
श्लोकानां व्याख्यानं न दृश्यते घपुस्तके । ११. ‘यदेकादशमित्यादि’ नास्ति-ख. ड. । १२. यस्यां-घ. ।
१३. कार्यां-घ. । १४. ‘एका-त्रयोद्भवम्’ इत्यस्य स्थाने ‘एकादशस्थानगतमेकारमक्षरं
यत्त्रिकोणात्मकं त्रिकोणत्रयोद्भवमिति’ इति पाठः-ख ड. च. ज. । १५. केकार-क. ग. घ ।
१६. मायारं-ख. ड. । १७. ‘बीजं’ नास्ति-ख. ड. ज. । १८. ‘जगद् अद्यापि’ नास्ति-क. ग. ।
१९. क्षरेऽपि-ख. ड. ।

1. “केचित्तु यदेकादशमक्षरं योन्याकारं तस्मिन् सर्वं जगदद्यापि सिद्धं दृश्यत इति योजयन्ति ।
योनियन्त्रत्वात् प्रत्यक्षसिद्धत्वोक्तिरिति तु काश्मीराः” (से० पृ० १५-१६) । उभयोरपि
टीकायोरेतदुपाख्यानं नोपलभ्यते । “तदुद्भूतत्वं जगत्प्रत्यक्षसिद्धं दृश्यते” (त० २।९३)
इति च मनोरमापाठो वर्तते ।

अरुचादिटतोन्नद्वयशाक्षरवैर्गिणीम् ।

१ ज्येष्ठाङ्गबाहुपादाग्रमध्यस्वान्तर्निवासिनीम् ॥ ७ ॥

श्रीपरात्रिशिकायाम्—

यथा न्यग्रोधवीजस्थं शक्तिरूपो महाद्रुम ।

तथा हृदयवीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥ (२४) इति ॥ ६ ॥

अकचेति । १ प्रणमामीत्युत्तरं सम्बन्ध । ज्येष्ठाङ्गम् उत्तमाङ्गम् ।

अग्रशब्दो बाहुपादयोः सम्बद्धचते, २ बाहुग्र पादाग्र चेति । मध्यशब्देन पार्श्व-

अभिप्रायेण सृष्टिसंहारयोरुपलक्षणम् । कोऽभिप्रायः ? अपरपरापरपरभावेन स्थितत्रिकोणोपलक्षितपरायोनिमण्डले ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगद् उत्पत्तिस्थिति-नाशान् प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेनापि सूत्रेण मूलविद्याद्यबीजान्तर्गतस्य एकाराक्षरस्य महिमान् विशेषतो वर्णितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

अक्षरादीत्यादि । अक्षरतटपयशाद्यैरक्षरैर्भेदितमातृकाष्टवर्गैर्विरचितमूलबाहु-पादमध्यद्वयप्रप्रमृत्तिसर्वाङ्गसुन्दरीं महानिपुरसुन्दरीं प्रणमामीत्यर्थः । अनेनाक्षराणां न्यासस्थानं सूचितमिति तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥

१. गर्भिणीम्—अथ । २. हृत्पृष्ठकटिपादनि—वाक. ख. ग. त. हृत्पृष्ठकटिपादनि—ब. सख. ख. घ. । ३. 'श्री नास्ति—क. १४ स्व—ब. चि. । ५. सचमेत—ख. ग. । ६. 'च' नास्ति—ग. । ७. त्रिकोणपरिलक्षितपरापर—ब. ग. घ. च. । ८. अनेनापि 'वर्णितवानित्यय' नास्ति—ख. छ. घ. ज. । ९. सूचितमित्यय—घ. छ. ।

१. "तत्ररात्रे हि ज्येष्ठाङ्गबाहुत्पृष्ठकटिपादनिवासिनीमिति पाठः । मनोरमायां स्वेतस्तोत्रम्याख्यासंग्रहे नित्याषोडशिकाणवे महात्मभिः काशमीरिभिर्व्याख्यातत्वात् सैव व्याख्या स्वैर्लिख्यत इति यदना सुभगानन्दनाथेन पाठभेदो नास्तीति ध्वनितम्" (सं० पृ० १६-१७) । अत्रयथेनापि तत्रराजपुत्र एव पाठो व्याख्यातः । अतः प्रतीयते काशमीरेषु स एव पाठः प्रचलितः आसीदिति । पाठभेदो नास्तीति तु न, काशमीरभिन्नमातृ-कामु पाठभेदस्य सत्यात् ।

२. उत्तरत्र अष्टमगुत्र स्थितेन प्रणमामीति श्रियापदेनास्यापि सूत्रस्य सव्य इति तात्पर्यम् ।

३. "तत्र बाहुग्र पादाग्र वेद्यप्रपदस्य प्रत्यक्षमचपन प्राचा व्याख्यानमप्यव्याख्यानम्" (सं० पृ० १६) । अत्र प्राचामितिपदेन श्रुतुर्विभिन्नोच्चार परामृश्यते ।

तामोकाराक्षरोद्धारं सारात्सारां परापाराम् ।

प्रणमामि महादेवीं परमानन्दरूपिणीम् ॥ ८ ॥

द्वयपृष्ठनाभिजठराणि लक्ष्यन्ते । स्वान्तं हृदयम् । अयमर्थ — अहविमर्श-
प्रथमकलानुत्तरप्रसरापृष्ठवर्गसामान्याष्टावयवतत्तद्वर्गाक्षररूपपरामृष्टतद्विशेषा-
वयवामित्यमक्षरात्मिका देवी मातृका प्रणमामीति । सम्प्रदायक्रमेण तत्तद्वर्गस्यै
परामर्शक्रमः । तदुक्तमभियुक्तैः—“अक्च” (प्र० सा० १।१) इति, “कानन”
(प्र० सा० ७।४) इति च ॥ ७ ॥

तामिति । ईकाराक्षरोद्धाराम् इच्छाशक्तिक्षुभितरूपाया स्फुटवेद्यौ-
ल्लासेनेशनादिभूमिकाया प्रकटीभावो यत्र ताम् । सारात्साराम् । महाफल-

अक्चादितोन्नद्धेत्यादि केशपादादिवासिनीमित्यन्तेन सप्तमसूत्रेण वर्गक्रमस्य अक्चट-
तपयशाक्षरेभेदिताष्टवर्गात्मिकवशिष्याद्यष्टशक्त्यधिष्ठानभूतेन शिरोवाहुहृदयपृष्ठयोनिपादद्वया-
ख्येन पुण्यंकात्मना देव्या स्वशरीरेऽवस्थानमिति सूचयति । अयवाऽक्षराणां न्यासस्थानं सूच-
यतीति तात्पर्यम् । अक्षरार्थं स्पष्ट ॥ ७ ॥

तामित्यादि परमानन्दरूपिणीमित्यन्तेनाष्टमसूत्रेण दर्शनसर्वस्वभूतकामकला दर्शयति—
तामोकारेत्यादि । सा देवी प्रणमामोत्यन्वयः । कथम्भूतामित्यपेक्षायां तदगुणान्
विशिनष्टि—ईकाराक्षरोद्धाराम् इति । १ ईकाराक्षरे उद्धारो यस्याः सौ ईकाराक्षरोद्धारः ।

१. तामि—वाक. ख. ग. । २. द्वार—वाक. ख. ग. । ३. सारापारा—वाक. ख. ग. ।

४. परात्पराम्—त. से. सक. ख. सारात्सारतरा पराम्—सध. । ५ जठर—ख. ग. ।

६. लक्ष्यते—ख. ग. । ७ यवा—ख. ग. । ८ प्रणीमोति—ख. । ९. द्वर्गवर्ग्य—ख. ग. ।

१०. वेद्यौल्लासेनेशनादि—क. ल्लासेनेशनाभूमिकाया—ख. ल्लासेशनाभूमिकाया—ग. । ११. तामो-
कारेति—ख. ड. झ., 'तामो इत्यन्वय' नास्ति—छ. । १२. मीत्यर्थं—क. ग. घ. ।

१३. 'कथं द्वार इति' नास्ति—ख. ड. च. ज. । १४. 'स' नास्ति—क. ग. छ., स इति—घ. ।

१ 'गच्छन्नेके तैरेव त्रिद्यान्तर्गतवर्णमर्त्यया स्तुतिरित्युक्तं । त्रिकोणाक्षरस्य हादिद्विद्याया-
मभावेनैतदविययोभूतविद्यान्तर्गतवर्णस्तुतेरनुपयोगात् । ईकाराक्षर उद्धारो यस्या हृत्लेखाया-
स्तामिति भुवनेश्वरीपरत्वेन व्याख्यानमपि नातीव स्वरसम्" (से० पृ० १७) । अत्रेद-
मवधेयम्—विद्यानन्देन द्वादशश्लोकीं व्याख्यायोक्तम्—“एव सकोलसम्प्रदायानुसारेण
व्याख्यातानि सूत्राणि । निष्कौलसम्प्रदायानुसारेणान्यथा तानोदानां व्याख्यायते” इति ।
एवमेव सर्वत्र स प्रथम सकोलसम्प्रदायानुसारेणैव व्याख्याति सूत्राणि, तदनन्तरं निष्कौलेन ।

प्रसरभूमि मन्त्रविद्याक्षरवेदशैववामकौल्लिकादे साक्षात् कारणतया सार-
रूपाम् । पराऽपराम् । कारणात्मना पराम्, कार्यात्मना अपराम् । तादृशी
स्वरसोदितपराशक्तिरूपा शिवात्मिका परा वाचमित्यर्थ^१ । तदुक्तं
श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्—

अत्रापरत्व भावानामनात्मत्वेन भासनात् ।

परताहन्तयाच्छादात् परापरदशा हि सा ॥ (३।१।५) इति ।
परमानन्दरूपिणीम् । इन्द्रियजन्यव्यष्टिभूतानन्दविप्रुषा महासमुद्रस्थानीय-
त्वात् । यच्छ्रुति — “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति”
(वृ० उ० ४।३।३२) इति ॥ ८ ॥

व्यधिकरणे बहुव्रीहि । तेन ईकार उक्त । तेन^१ हि किमुक्त भवति ? ईकाराक्षरविन्यासे
कृते तदुपरि मायाया रचिताया स एव ईकाराक्षर ईकारो भवतेत्यसाधीनाराक्षरो-
द्वारा । सारात्सारतरामिति । योऽयमुद्धृतो महानामकुलाल्यो बीजानामपि बीजात्मैक
ईकार, स साराणा सारभूत सकलपुरुषार्थसाधकमन्त्रमहसा जन्मभूमिः । परापरा-
मिति । स्थितिरूपामित्यर्थ । अथवा पराणामपराणा कुलानामकुलाना विश्रामभूमि ।
परमानन्दलक्षणशिवस्वभावामित्यर्थ । अन्यथा, अनेन मूलविद्याबीजत्रयशिरोगतस्य
मायाक्षरस्य महिमानमुपवर्णितवानित्यर्थ ॥ ८ ॥

१. प्रमव-ग ग । २. कर-ख ग । ३. वागम-क । ४. कौलिकादे-य. । ५. एतया-
ख. ग । ६. भूताम्-ख ग. । ७. परत्वम्-ख ग. । ८. अपरत्वम्-ख ग. । ९. सु-क ।
१०. 'तदुक्त' इति नास्ति-ख । ११. भाव-क । १२. 'तेन हि' नास्ति-ख, घ. इ. ज. ।
१३. समवाप्सर-क, घ. छ. । १४. कुलाकुलाना-क. ग. घ., कुलाकुलार्णानां-छ. । १५. 'लक्षण'
नास्ति-क. ग. घ. छ. ।

अत्र कौल्य शार्दूलिच्छामप्रदाय, निष्कौल्य ह्यदिविच्छामप्रदाय । एव चार्थरत्नावली
सम्बन्धेन सेनुष्यपचारप्रवृत्तिर्दृष्टैव सम्प्रदायत्रयेन व्याख्यातद्रूपस्य मुख्यत्वान् ।

। अत्र नेकुव-पे—“अथ एवाहृ-कान्तीरा—ईशारण्य विदुषिमार्गभ्रत शिष्याङ्गयो साम-
रायण्यस्य स्वगमत्वेन भाष्यतया परमानदानुभव इति’ (वृ० १७-१८) । तत्रराज-
मनारताया विचित्रिण इव पाठो दृश्यते ।

अद्यापि यस्या जानन्ति न मनागपि देवताः ।

केयं कस्मात् क्व केनेति सरूपारूपभावनाम् ॥ ६ ॥

अद्यापीति । यस्याः पूर्णाहन्ताया सविदात्मन सम्बन्धि सत्तो-
पादानाधिकरणसहकार्यादि, मनाग् ईप्त्, द्योतनात्मकत्वाद् 'देवताः करणा-
न्युच्यन्ते । अनादौ ससारे चित्प्रकाशात्मनो महास्वामिन. सर्वदा परिकर-
तया वर्तमाना अपीत्यद्यापीत्यर्थं । यच्छ्रुति -- "सहैव सन्त न विजानन्ति
देवा." (तै० ब्रा० ३।११।५) इति । कथं न विजानन्तीत्यमुमर्थं प्रकाश-
यति—केयम् अस्यां. का सत्ता । कस्मात् किमुपादानां । क्व किमधिकरणां ।
केन सहकारिकारणेन उदेतीयम् । सरूपारूपभावनाम् । सरूपभावना-

अद्यापीत्यादि भावनामित्थनेन नवमसूत्रेण कामकलाविनियोग दर्शयति—

अद्यापीत्यादि । देवता यस्याः स्वरूपारूपभावना न जानन्तीत्यर्थः । "अद्यापि
स्थितिकालेऽपि दर्शनयोग्यदशायामपि न जानन्ति । यदा तु नामरूपात्मकप्रपञ्च-
सकोचयशात्मनोवागतीततुर्यातीतशम्भुना समरसदर्शमाढौकते, तदैना न जानन्तीति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः । मनागपि स्थल्पमपि । नामापीति मथितार्थः । देवा ब्रह्मोपेन्द्र-
प्रभृतयः । 'केयमिति नाम, कस्मादिति कारणात्, क्व इति देशे, केने हेतुना इत्युक्त-

१. स्वरूपा-वाक. ख. अ. । २. विनीम्-ब., धनीम्-सघ., वना-सख. ।

३ नादिकारण-ख । ४. अस्या नाम-ख । ५ दानात्-क. । ६ 'क्व' नास्ति-क. ख ।

७ णम्-क । ८. 'अद्यापीत्यादि' नास्ति-ख, ड, च, ज. । ९. दशायामा-ख. ड. ज. ।

१०. समुदितोऽयं-त. ड., समर्थतोऽयं-छ. । ११. तान्नि-ख, घ. ड. च. ज. । १२. कारणे-ख,
घ. ड. ज. कारणे-च. । १३. 'क्व इति देशे' नास्ति-ख, घ. ड. ज. । १४. केनेति कारणे-ख, घ.
ड. च. ज. । १५. अत्र प्रकरणत्रयेऽप्यत्र-स, घ. ड. च. ज. ।

१ "देवतापदमिन्द्रियपरमिति तु प्राञ्च" (से० पृ० १८) ।

२ "अन्ये तु—अद्यापि दर्शनयोग्यकालेऽपि न जानन्ति । परशिवसामरस्यकाले तु कथं ता
जानोयुरित्यर्थं वर्णयन्ति । तदहपभावना पुनरुक्तम्" (से० पृ० १८) ।

३. "देयमिति नाम, कस्मात् कारणात्, (क्व देशे), केन हेतुनेति चत्वार एव प्रश्ना इति
वेचित् । तत्र हेतुकारणयोर्बेदाभ्रन्त्य" (पृ० १८) इति सेतुबन्धे, एषा विन्ता—"के य-
मिति । वि नित्या उतानित्या इत्यर्थः । यदि नित्यास्ताहि के धय निस्वरूपा इत्यावृत्त्या

मरूपभावना च इन्द्रियगोचरामनिन्द्रियगोचरामुभयीमपि स्थिति न जानन्ती-
त्यर्थं, यादृक् “उत त्व पश्यन्” (ऋ० १०।७।१।४) इत्यादि ।

अत्र श्लोकेऽप्या भूयसी व्याख्या समुचिता । ग्रन्थविस्तरभीत्या
प्रस्तुतपदाद्यव्युत्पत्त्यनुपयोगान्महारहस्यप्रकटनभीत्या चोपरम्यते । महामाहे-
श्वराणामन्तर्मुखाणा महायोगिनामिय द्वादशश्लोकी महानिघानमित्येवबोद्ध-
व्यम् । अत्र व्याख्याने बहुश्रुतिसवाद प्रदर्शयते कर्तुं समतम् (त) । तद्वक्ष्यति
च “सर्ववेदमयम्” (१।४९) इति । आगमश्च द्विविध — त्रैवर्णिकविषय,
सर्ववर्णविषयश्चेति । अत्र कर्तव्ये श्रुतिसवाद । वेदागमरहस्यागमयो
कर्तव्ये श्रीरहस्यगुरुभिः प्रकीर्तितम्—

प्रकारचतुष्टयेऽप्यनभिज्ञा देवा इत्यर्थ । प्रकृष्टज्ञानसम्पन्नेर्देवैरपि यदेयं दुर्विज्ञेया,
तत्किमुत्ताल्लज्ञैर्नरे । स्वरूपारूपभावनामिति । स्वरूपभावना सकलोपासित, अरूप
भावना शक्तिविशेषानुसन्धानम् । उक्तं च श्रीमतोत्तरे—

पिण्ड कुण्डलिनीशक्ति पद हस प्रतीति ।

रूप विन्दु समाख्यातो रूपातीत तु निष्कलम् ॥

१ भुवमयमयो—ख । २ ‘यादृक्’ नास्ति—ख, यदियमृक—ग । ३. इत्याद्या—ख ग ।
४. प्रतिपादन—ख । ५ दान—क । ६ श्येव—क । ७ प्रदर्शयते—क, प्रतिदर्शयते—ख ।
८. ‘वर्ण’ नास्ति—क । ९ वयात—ख ग । १० अत्रैव—ख, । ११ प्रदर्शितम्—क ।
१२. ‘स्वरूपारूपभावनामिति नान्ति—क. ग । १३. लपयति—क. ग. छ, “सकलोपासित
इत्यय” इत्यय स्वाने—“सकलभावना अरूपभावना निष्कलभावना । तदुभयमपि देवो
रूपम् । तस्य रूपस्यामन कामकलया सपादनीयमिति परमरहस्यम् । वक्ष्यति च विन्दु
सकल्पनि” इति पाठ—अ इ. च ज । १४. विन्दु—घ, विन्दुरिति—छ ।

योग्यम् । यद्यनित्यास्तर्हि केन निमित्तकारणेन भाविना, किमुता किमुपादाना”
(प्र० शा० वि० १।१६) इति पद्यपादावाप्यव्याख्यानानवलोकनम् । “अत्र प्रदनचतुष्टय
माराप्यमुनाद्वयतत्त्वम्, अनिरहस्यत्वादिह नोपादितम्” (त० २।१६) इति तु
मनोरमायां दृश्यते ।

१ यागिनाहृत्परोरिहायाम् (पृ० ५९), मनुवापे (पृ० ६०) च स्वकथं दत्तपह्वचनत्वे-
नादुनाय भूय ।

वन्दे तामहमक्षय्यामकाराक्षररूपिणीम् ।

देवीं कुलकलोल्लोलप्रोल्लसन्तीं परां शिवाम् ॥ १० ॥

वेदागमविरुद्धाय वेदागमविधायिने ।

वेदागमसतत्त्वाय गुह्याय स्वामिने नमः ॥ (शि० स्तो० २।७) इति,

“श्रीमद्वाजसनीये श्रीवीरे श्रीब्रह्मयामले” (तन्त्रा० ४।५४) इति,

“ऐतरेयाख्यवेदान्ते परमेशेन विस्तरात्” (तन्त्रा० ३।२२६) इति च ॥ ९ ॥

वन्दे तामिति । अहं^१ “न्यक्कृतदेहाहन्तारूपः सर्वप्राणिस्वर्मवेदन-
स्वभावः पूर्णाहंपरामर्शविच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षितत्व-
लक्षणस्वातन्त्र्यविश्रान्तिरूपः प्रत्ययमर्शोऽहम्” इत्याचार्याभिनवगुप्तपादाः ।

अन्यच्च, समनन्तरसूत्रोदितचतुर्थस्वरेण कामकलाख्येन परिकल्पितसकल-
निष्कलशरीरामेनां न जानन्ति देवा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वन्दे नामित्यादि परा शिवामित्यन्तदशमसूत्रेण प्रथमार्धेन दीक्षानमं दर्शयति ।
अक्षय्येत्यत्र अकारादिकारान्ता वर्णाः संगृह्यन्ते । ते च समष्टिव्यष्टिरूपेण कत्याणगुह्या
शिष्यदेहाभिध्याता पाशमोचका भवन्तीत्यतः क्षकारोमूताः । क्षकारोऽपि संबर्तत्पत्वात्
पाशच्छेदकतुरीयरूपत्वाद्दीक्षाङ्गरूपत्वादेकः परिगृहीत इति विलोमात्मना मूलाद्याद्वादशान्तमभि-
धाय (ताः?ते) सर्वे वर्णाः संहारात्मकतया क्षकारात्मतामुपगच्छन्तीति सर्ववर्णानां क्षकारात्मता
दर्शिता । अत्रेयाक्षरयोजना—आदिकान्तात्मना गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादिसूत्रसूचिता या मातृका
तां व्यष्टिसमष्टिपात्मना स्थितां क्षकाराक्षररूपिणीं वन्दे नमस्करोमीत्यर्थः । देवीमित्युत्तरार्धेन
कुलचक्ररूपत्वं मूलदेव्याः प्रतिपादयति ।

१. म्यस-वाक. ख. व. अ. सक. ख. घ., ध्यमातृकाक्ष-त. । २. विग्रहाम्-घ. ।
३. परोल्लोलाम्-वाक. ख. अ. । ४. ‘श्रीमद्वाज.....’ इति च’ नास्ति-ख., गपुस्तके तु—
‘श्रीतन्त्रालोकेऽपि-विसर्गशक्तिविश्वस्य कारणं च निरूपिता । ऐतरेयाख्यवेदान्ते परमेशेन
विस्तरात् ॥ (३।२२६) इति’ इत्येवं पाठः । ५. ‘सर्वप्राणि.....’ पादाः’ नास्ति-ख. । ६. ‘स्व’
नास्ति-ग. । ७. संः-ग. । ८. शिवस्वा-ग. । ९. भूमिरूपः-ग. ।

१ “आत्मा जीविनमूतः सारस्वभावो विच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षितत्व-
स्यातन्त्र्यविश्रान्तिरूपोऽहमिति प्रत्ययमर्शः” (भा० १, पृ० ३०२-३०३) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञा-
विमर्शिनीस्थितः पाठः ।

अक्षय्याम् । प्रतिप्राणि प्रत्युच्चारणे वर्णेषूप्लवन्नध्वसिषु समस्तवाचकाभेदमय-
स्वरसोदितपरनादात्मना सदा भासमानाम् । तदुक्त तन्त्रालोके—

योऽसौ नादात्मकः शब्द सर्वप्राणिष्ववस्थितः ।

अवऊर्ध्वविभागेन निष्क्रियेणावतिष्ठते ॥ (३।११३-११४),

एको नादात्मको वर्णं सर्ववर्णाविभागवान् ।

सोऽनस्तमितरूपत्वादेनाहृत इहोदित ॥ (६।२१७) इति ।

अकाराक्षररूपिणीम् । क्रौडीकृतानन्दाद्यकृत्निमाहपरामशंप्रथमकलानुत्तरा-
कुलाक्षररूपिणीम् । श्रुतिर्था—“अकारो वै सर्वा वाक्” (ऐ० आ० २।३।६)
इति । गीता च—“अक्षराणामकारोऽस्मि” (भ० गी० १०।३३) इति ।
“अकार सर्ववर्णाग्र्य प्रकाश परम शिव” (स० प०) इत्यभिधुक्तवचश्च ।

वेदे तामित्यादि । व दे प्रह्वीभाव करोमि । ता प्रकृताम् । ^१अक्षयेति । क्षयरहित-
सकाराक्षररूपिणीमित्यर्थः । अन्यच्च, मूलविद्याद्यवीजगर्भाक्षरस्य महिमानं वर्णयति—
देवामित्यादि । ^२कुल ब्रह्मान्यादिमहालक्ष्म्यन्तं मातृकाष्टवर्णक्रमेणाष्टधा व्यवस्थितम्, तस्य

१ एणेषूप्लवन्न-क । २ च्चारितपरतादात्म्येन-क । ३ उक्त-क, 'तदुक्त दित ॥
इति' नास्ति-ख । ४ स च-क । ५ नाद-चि । ६ इतीरित-चि । ७ कारा-ग. ।
८. यच्छ्रुति-ख, ग. । ९. गीतास्वप्नि-ख, ग. । १०. 'अभिधुक्तवचोऽपि' इति पाठ 'अकार'
इत्यत पूर्व इदमन-ख, ग. । ११. वदे वर्णयति' नास्ति-ख, ड. । १२. देवी कुल-
बलोल्लोलप्रोल्लसन्तीमिति-ख, ड. ज । १३. 'कुल सहजानन्द' इत्यस्य स्थाने—'कुल-
बलानामु लोल कुलबलोल्लोल, तत्रोल्लसन्तीमिति । कुलबला एकादनीपदस्याश्रयुष्यष्टधा-
दय' । कुल ब्रह्मान्यादिमहालक्ष्म्यन्तम् तस्य बला(न्ता ? नाम्) इत्यर्थं । उल्लोलस्तरङ्ग ।
सोऽप्युर्ध्वं प्रतिमयोपे । तामां बलानामितस्तत्तत्रप्रथममाणानां परस्वराभिघातवशात्कुलोलकला
भवति बला । तदुल्लोले परा शक्ति स्वविमशपरानन्द" इति पाठ -क, ग घ छ ।

१. "अक्षय्याकाराक्षररूपिणीम्" इति शब्दचिह्नपाठ" (मे० पृ० १८) । अर्धरत्नावल्यां
धामरेभ्यरोमनविवरणे धाममेव पाठः ।

२ कुल नारीरम्, बला एववेन, उल्लोलम् ऊर्ध्वोर्ध्वम् । प्रोल्लसती वीलर्षात्मना इति तु
बादमोरा" (मे० पृ० १८) । अत्र मनोरमायां विशिष्टपरिवर्तित एव पाठ उपलभ्यते ।

कुलकलोल्लोलप्रोल्लसन्तीम् । कुलं षट्त्रिंशत्तत्त्वमयं जगत्, कलयति वहिः
 क्षिपति पारमित्येन परिच्छिनत्तीति कला मायाशक्तिः, तयोरुल्लोलः
 प्राग्बत्^१, तद्रूपेण महाशक्तिपुञ्जात्मना जगद्गुणा प्रोल्लसन्तीमित्यर्थः ।
^२संविदेव भगवती स्वान्तःस्थितं जगद् वहिः प्रकाशयतीति दर्शनरहस्यम् ।
 यथाह रहस्यगुरवः—

चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः ।

योगीव निरुपादानमर्थंजातं प्रकाशयेत् ॥ (ई०प्र० १।५।७) इति ।
 परां पूर्णाम् । शिवां चिद्भैरवरूपिणी ताम् ॥ १० ॥

कला. कुलकलाः, ताश्च प्रत्येकमष्टकव्याप्त्या चतुष्पष्टिसख्याकाः, ताश्च मूलमन्त्रवाच्यमूलदेव-
 तायाः स्वरूपरूपाः । तासां कलानामुल्लोलस्तरङ्गातिरेकः । तच्च भेदाद्याद्वादशान्तनवाधार-
 नयलक्ष्येषु समष्टिद्व्यष्टघातमकेषु सुनिपुणमतिभिश्चिरं लक्ष्यते । तत्र प्रोल्लसन्ती सा भगवती
 स्वविमर्शमयोभिः कलाभिः सहजानन्दशम्भुना समरसीभूता सती तत्संयोगजानन्दपान्त-
 क्षीवा । ताभिः साकमानन्दितेत्यर्थः । ^२परा शिवामिति । सांसारिकान् सर्वान् भावानुप-
 संहृत्य सच्चिदानन्दलक्षणे स्वे महिम्नि महीयते । अतः परा शिवेत्युच्यते । परा सर्वोत्कृष्ट-
 त्वात् । शिवा आनन्दलक्षणत्वात् ॥ १० ॥

१. 'उल्लोल'—क. । २. 'तद्रूपेण' नास्ति—क. । ३. 'संविदेव.....येत् ॥ इति' नास्ति—
 ख. । ४. 'जामृतासवपानमता सती'—ख. घ. ड. ज. । ५. 'मित्यादि'—ख. ड. ज. । ६. 'स्वच्छन्दा-
 ख. घ. ड. ज. ।

१. प्राग्बदिति । "कालहल्लोलहल्लोल" (१।२) इत्यत्र व्याख्यातवत् । उल्लोली महोन्मेष इति यावत् ।
२. अत्र 'परोलिङ्गाम्' इति पाठेन भाष्यम्, अग्रे निष्कीलसम्प्रदायापुनसारेण श्लोकानां व्याख्यान-
 प्रसङ्गे 'परोलिङ्गाम्' इति पाठस्यैव सकीलसम्प्रदायसम्मतत्वप्रदर्शनात्, 'परां शिवाम्' इति
 पाठान्तरम्, तदग्यसम्प्रदायेन लोपापुत्रासम्प्रदायेन" इत्युक्तेश्च ।

वर्गानुक्रमयोगेन यस्यां मात्रपृक्तं स्थितम् ।

वन्दे तामपृवर्गात्थमहासिद्धघटकेश्वरीम्^१ ॥ ११ ॥

वर्गेति । यस्यां पूर्णाहन्तायां । अनुत्तराद्यपृवर्गानुक्रमयोगेन । स च वर्गक्रम अ क च ट त प य शात्मक । मात्रपृक्तं सर्वमन्त्रसारभूतसामान्योक्तं ब्राह्म्याद्यपृक्तं स्थितम् । अधिष्ठातृतया वर्गाधिष्ठात्र्यो ब्राह्म्याद्याद्या प्राणिनः ससारयन्ति । तदुक्तं श्रीतिमिरोद्घाटे—

कर्णत्रचितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिका ।

पीठेश्वर्यो महाधोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुः ॥ इति ।

अपृवर्गेति । अपृवर्गमहाधिष्ठातृत्वेन स्थिता महाविभूत्यणिमादि-
सिद्धघटकस्वामिनीमित्यर्थं । अत्र—“विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्” (२।३)

वर्गानुक्रमयोगेनेत्यादि ईश्वरीमित्यन्तेन एकादशधृत्रेण मूलदेवीक्रमरूपे नवधक्रमध्ये-
न्तश्चरस्वैव प्राधान्यं दर्शयति । यथा—

वर्गानुक्रमयोगेनेत्यादि । वर्गा आदिदान्ता अष्टौ । अनुक्रमयोगेन यथाक्रमेण । यस्यां
मातृकाया मात्रपृक्तं स्थितम्, वद्वशिन्याद्यपृक्तमित्यर्थः । ता मातृकाविग्रहां महात्रिपुर-
सुन्दरी नमामीत्यर्थः । अपृवर्गां यो मातृका, तदुत्था अणिमाद्या अष्टौ सिद्धयः ।
तासां सिद्धीनामीश्वरी स्वामिनीमित्यर्थः । यो वर्गापृक्काधिदेवतावशिन्यादिसमेता

१. यस्यां—वाक. ख. व. त. । २. नामापृक्तं—सघ, मात्रापृक्तं—त. । ३. यस्यां—
ख. ग. । ४. न्ताया—ख. ग. । ५. सर्ववर्णमन्त्र—ग. । ६. क्त—क. ग. । ७. श्रीमदिरोक्तं—ख ।
८. करण्ड—क. । ९. ता—ग. । १०. तत्र—क. । ११. क्रमयोगेन—ख. ड. ज. । १२. यथास्या—क.
ग. छ. । १३. 'महा' नास्ति—ख. घ. ड. च. ज. । १४. 'या मातृका', 'तदुत्था' नास्ति—क. ग. घ.
छ. ज. । १५. अपृष्टो अणिमाद्या—ख. घ. च. । १६. 'सिद्धीना' नास्ति—क. ग. घ. छ. ।
१७. 'कोऽभिप्राय' अधिक पाठ—ख. घ. ड. च. ज. । १८. देवत—ख. घ. ड. च. ज. ।

१. "महासिद्धघटकशब्देन वाग्देवतापृक्तं केचिदाहुः । काश्मीरास्तु मातृकाया अपृष्टौ
वर्गास्तदधिष्ठात्र्यापृक्तमातरस्तासां प्रत्येकोत्थाणिमाद्यपृक्तसिद्धयश्च तत्र चतुर्ष्वपृक्तस्तासां
भ्यष्टशक्तीनां कारणभूता समष्टिनाति स्वात्मत्वेन सिद्धेति व्याचक्षते । अन्योऽप्यस्य प्रपञ्च
प्राज्ञा टीकायु इत्यर्थः ।" (पृ० १९) इति सेतुबन्धे । ऋजुविमतिरग्यामत्रय प्रपञ्चोऽव-
लोकनीय । "अत्रापि पृक्तमित्यन्त, तदवगन्तव्यमात्प्यचरणमुत्पात्" (त. २।९८) इति
मत्तारमा ।

इति श्रीशिवसूत्रोक्तदृशा सर्वमन्त्रहृदयभूतं महारहस्यात्म विश्वाभेदमयाहं-
विमशरूपं वीर्यं सूचितम् । तदत्र स्पष्टं न भवतीति सूत्रार्थस्तदुक्तवृत्त्या^१
लिख्यते—

“विद्या पराद्वयप्रथा शरीरं स्वरूपं यस्य स विद्याशरीरो
भगवान् शब्दराशिस्तस्य या सत्ता अशेषविश्वाभेदमयपूर्णाहंविमशात्मा
स्फुरत्ता, सा मन्त्राणा रहस्यम् उपनिषत् । तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे—

सर्वे वर्णात्मिका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।

शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥ इति ।

तत्रैव चायमर्थोऽतिरहस्योऽपि वितत्य स्फुटीकृतः । तथा च—

न जानन्ति गुरुं देवं शास्त्रोक्तान् समयास्तथा ।

दम्भकौटिल्यनिरता लौल्यान्धाः क्रिययोज्जिताः ॥

अस्मात्तु कारणाद् देवि र्मया वीर्यं प्रगोपितम् ।

तेन गुप्तेन ते गुप्ताः शेषां वर्णास्तु केवलाः ॥

इति पीठिकाबन्धं कृत्वा,

या सा तु मातृका देवी परतेजस्समन्विता ।

तया व्याप्तमिद विश्वं सन्नह्यभुवनान्तकम् ॥

परमेश्वरीमाराधयति, सोऽणिमादिसिद्धीनामोशो भवतीति योषेत् । अन्यच्च, नवयोनि-
चक्रपरिधारमध्ये वशिण्याद्यष्टक्रमेव देवीपुर्यष्टकरूपत्वात् प्रधानमिति सूचयत्येत-
त्सूत्रम् । कोऽभिप्रायः ? वशिण्यादिसहितमन्त्रश्रक्रमेधात्र प्रधानत्वेन विवक्षितमिति
यावत् ॥ ११ ॥

१. भातीति-ख. ग. । २. प्रथा-क. । ३. रूपं-क. ग. । ४. शंनारत्मा-ग. ।

५. र्थो रहस्यमपि-क. ख. । ६. लौल्यार्थाः-ख. ग. वि. । ७. कृपणो-क., कृपयो-ख. ग. ।

८. महा-क. । ९. ततो-क. ख. ग. । १०. शेष-क. ग. । ११. देवि-ख. वि., लोके-वि. ।

१२. सर्वमा-क. ख. ग. । १३. समकम्-क. ग., न्तरम्-वि. । १४. अतो-ख. घ. ङ. च. ज. ।

१५. 'इति यावत्' नास्ति-क. ग. छ. ।

1. अत्र घृत्तिशब्देन क्षेमराजविरचिता शिवसूत्रविर्माशिनो परामृष्टा ।

तत्रस्थश्च यथा नौदो व्यापृतश्च सुरार्चिते ।
 अवर्णस्यो यथा वर्ण. स्थित. सर्वंगत. प्रिये ॥
 तथाऽह कथयिष्यामि निर्णयार्थं स्फुट तव ।

इत्युपक्रम्य,

या सा शक्ति परा सूक्ष्मा निराचारेति कीर्तिता ।
 हृद्दिन्दु वेष्टयित्वाऽन्त. सुषुप्तर्भुजगाकृति. ॥
 तत्र सुप्ता महाभागे न किञ्चिन्मन्यते उभे ।
 चन्द्रार्कानलनक्षत्रैर्भुवनानि चतुदंश ॥
 क्षिप्तोदरे तु सा देवी विषमूढेव सङ्गता ।
 प्रबुद्धा सा निनादेन परेण ज्ञानरूपिणा ॥
 मथिता चोदरस्येन विन्दुना वरवर्णिनि ।
 तावद्वै भ्रमवेगेन मथन शक्तिविग्रहे ॥
 भेदात्तु प्रथमोत्पन्ना विन्दवस्तेऽतिवचंस. ।
 समुत्थिता यदा तेन कला सूक्ष्मा तु कुण्डली ॥
 चतुष्कलात्मको विन्दु शक्तेरुदरग. प्रभु. ।
 मध्यमन्यतयोगेन ऋजुत्व जायते प्रिये ॥

- १ स्य च-क. वि. । २ महा-ज्ञ., यदा-य. वि., तथा-क । ३. देवि-ल. ग. वि.,
 देवी-क. । ४ व्यापित च-वि., व्यापितश्च-ल. वि । ५. वर्ण-वि. । ६. घा-क. ।
 ७. तु-क ल ग । ८. गुप्ता-क. । ९. सुप्तो-वि । १०. योगो-वि । ११. यमो-वि ।
 १२. चन्द्राप्रारवि-क. वि., इन्द्राप्रारवि-ल । १३. क्षिप्तो-क ल ग., व्याप्तोदर-वि. ।
 १४ घा-वि । १५ विषमूढता गता-वि. । १६. ता गता-ल. ग, सा यता-वि ।
 १७ णी-वि. । १८. वन्दिना-ल । १९. वग्यनादपि विन्दुना-वि. । २०. नो-क. । २१. योगेन-
 क. ल. ग. वि. । २२. मथन-ल., मथन-वि. । २३. भेदात्म-क. । २४. न-ल., न्नादिन्दु-
 नादित्वमीयते-वि. । २५. उत्थिता तु-वि. । २६. यथा-वि. । २७. परा-क. । २८. लमयो-
 ल. ग. वि. वि. । २९. श्रोतरगः-वि. । ३०. मध्यमात्पान-क., मध्यम-ल. ग. ।

ज्येष्ठाशक्तिः स्मृता सा तु विन्दुद्वयसुमध्यगा^१ ।
 विन्दुना^२ क्षोभमायाता रेखैवामृतकुण्डली ॥
 रेखिणी नाम सा ज्येष्ठा उभौ विन्दू यदन्तगौ ।
 त्रिपथा सा समाख्याता रौद्रीनाम्ना तु गीयते ॥
 रोधिनी सा समुद्दिष्टा मोक्षमार्गनिरोधनात् ।
 शशाङ्कशकलाकारा अम्बिका चाधंचन्द्रिका ॥
 एकैवेत्यं परा शक्तिस्त्रिधा सा^३ तु प्रजायते ।
 आभ्यो युक्तवियुक्ताभ्यः^४ संस्तानो नववर्गकः^५ ॥
 नवधा च स्मृता सा तु नववर्गोपलक्षिता ।
 पञ्चमन्त्रगता देवि सद्यर्भादिरनुक्रमात् ॥
 तेन पञ्चविधा प्रोक्ता ज्ञातव्या सुरनायिके ।
 स्वरद्वादशगा^६ देवि द्वादशस्था उदाहृता ॥
 अकारादिक्षकारान्ता^७ स्थिता पञ्चाशता भिदा^८ ।
 ह्रस्वैककोणता प्रोक्ता कण्ठे प्रोक्ता द्विकोणता ॥
 त्रिकोणता तु ज्ञातव्या जिह्वामूले समाश्रिता ।
 जिह्वाग्रे वर्णनिष्पत्तिर्भवेतीति न संशयः ॥
 एवं शब्दस्य निष्पत्तिः शब्दव्याप्तं चराचरम् ।

१. मा-चि. । २. नादत्व-चि. । ३. रेखया-चि. । ४. रेखिनी-क. ख., लाकिनी-चि. ।
 ५. बोध्या-क. । ६. ययान्तगौ-क. ग., यया गती-चि., यदान्तगौ-ख. घ. । ७. त्रिपदा-चि. ।
 ८. राम्बिका-क., रामम्बिका-ख. । ९. एकैवेत्या-क. । १०. चैव-ख. । ११. युक्ता-चि. ।
 १२. संजातो-ख. ग. वि. चि. । १३. तः-क. । १४. आदीननु-ख., आभि-ग. ।
 १५. का-क. ग. । १६. न्त-क. । १७. भिधा-ख. ग. । १८. ह्रस्व्या एकार्णवा-ख. ग., ह्रस्व्या
 एकार्णवा-चि. । १९. शेया-ख. ग. । २०. कार्णवा-ख. ग., द्विनीयका-चि. । २१. कार्णवा-ख.
 ग., त्रिराणवा-चि. । २२. मूलं-क. ख. । २३. सदा स्थिता-चि. । २४. भवत्यत्र-ख.,
 भवत्यत्र-चि. ।

१कामपूर्णजकाराख्यश्रीपीठान्तर्निवासिनीम् ।

चतुराजाकोशभूतां नौमि श्रीत्रिपुरामहम् ॥ १२ ॥

इत्यादिना ग्रन्थेन परमैरवीर्यपरावांगात्मिका मातृका, अत एव ज्येष्ठारोद्रघम्विकाख्यशक्तिप्रसरसर्भेदैवचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्योक्तत्वात् वर्णसंघट्टशरीराणां मन्त्राणां सैव भगवती व्याख्यातरूपा विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्" (शि०वि०पृ० ५०-५५) इति ॥ ११ ॥

इत्थम्—“पृथङ्मन्त्र पृथङ्मन्त्री न सिद्धयति कदाचन । ज्ञानमूलमिदं सर्वमन्यथा न प्रसिद्धयति ॥ आदिमान्तिमहीनास्तु मन्त्राः स्युः शरदभ्रवत् । गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्य च वेदयेत् ॥” इति श्रीकण्ठसंहितोक्तस्थित्या महाहन्ता परामृश्य तत्कार्यभूता महाविभूतिमयी सर्वविद्याकन्दभूमि महायोगिहृदयेषु सर्वदा स्फुरन्ती सदानन्दचिद्रूपिणी वाकामशक्तिवीजत्रयभेदिनी श्रवणमात्रेण समस्तमङ्गलप्रदा सर्वप्राणिसम्मता वक्ष्यमाणनित्यापोडशकप्राणभूता त्रिपुरेतिनामधेया विशेषविद्या प्रस्तोतुमारभते— कामेति । कामपूर्णजकाराख्यश्रीपीठशब्देन कामरूपपीठ पूर्णगिरिपीठ जालन्धरपीठमोक्ष्याणपीठ चेति महासमयमहारहस्यभूत गुह्यवन्नैक्यगम्य पीठचतु-

कामपूर्णत्यादिना केवल समस्तविश्वात्मकवैर्णविप्रहेत्येतावन्न, किन्तु चतुःसमयनिधौनभूतचतुष्पीठान्तरवासिनीमिति यावत् । चतुराजाकोशभूतामित्यस्यायमभि-

१. रादघ-वाग. से., राद-त. । २. महा-ज. । ३. रा पराम्-सघ. । ४. वीप-क. । ५. यावदात्मक-ख. ग. वि. । ६. मातृकेव-ग. । ७. कादि-क. म्वाख्य-वि. । ८. नेद-क. । ९. मुक्त्वा-क. ख. ग. । १०. सघट्टना-ख. ग. वि. । ११. भवतीति-क. ख. । १२. मातृवि-ग. । १३. मान्त नि-क. । १४. श्रीकण्ठीय-ख. ग. । १५. सदा-ख. ग. । १६. विशेषेण-क. ख. । १७. पूर्ण-क. । १८. गिरि-क. ख. । १९. ण च-क. । २०. समय-ग. । २१. 'पीठ' नास्ति-क. । २२. वर्ण-घ. । २३. विद्यान-क. ग. । २४. मित्येतद् द्वादश सूत्रेण प्रतिपाद्यत इति यावत्-ख. ड. च. ज. । २५. 'चतुराजा 'सारभूताम्' इत्यस्य स्थाने 'चतुराजाकोशभूता' इत्येव पाठ-ख. ड. ज. । २६. स्याय भाव-क. ग. छ. ।

। 'जकाराख्येति पाठे आन्याशब्दो नामधेयप्रयमाक्षरपर । जकार आख्या यत्पेति समानाधिकरण एव बहुव्रीहि । जकार आख्याया यत्पेति व्यधिकरणस्तु नादत्तव्य, आख्यापदस्य

पृथं लक्ष्यते । तच्च पीठचतुष्टयमनिलानलसलिलपृथ्वीमयं समस्तजगदाधारभूतम् । तत्र वियद् विश्वव्याप्तम्, अत एव न पृथक् पीठसंज्ञितम् । पीठानि महासंविदुपलब्धस्यानानि । तेषामन्तर्निवासिनीं तत्तत्पीठनायिकां महासंविदं त्रिपुरानामधेयां ताम् । चतुराज्ञाकोशभूताम् । चतुष्पीठाधिष्ठातृमहासविदवलम्बनेन प्रवृत्तचतुस्त्रोतीरूपा महापदवी चतुराज्ञा, तस्या. कोशभूता महाधिष्ठात्री शेवधिस्ताम् । श्रिया मोक्षलक्ष्म्या युता त्रिपुराम् । त्रिपुरानिवंचनेऽभियुक्तोक्तिः—

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः ।

लये त्रिलोक्या अपि पूरकत्वात् प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम ॥ इति,
(प्र० सा० ९।२)

^१शिवशक्त्यात्मसंज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात् ।

त्रिलोकजननी वाय तेन सीं त्रिपुरा स्मृता ॥ इति च ।

अहमिति द्वादशश्लोकीविमर्शनप्रयोजनमकृत्त्रिमाहन्तारूपत्वं द्योतयति । ^{१५}इदमेव पारमेश्वरं स्वरूपमितीश्वरप्रत्यभिज्ञायामुपपादितम्—

चितिः प्रत्यवमशत्मा परा वाक् स्वरसोदिता ।

स्वातन्त्र्यमेतदौन्मुख्यं तदैश्वर्यं परात्मनः ॥

प्रायः—पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराख्याश्चतुराज्ञाशब्दसूचिताश्चत्वारः समयाः, तेषां कोशभूतां सारभूताम् । चतुस्समयोपलक्षितपङ्कन्यमहार्णवनिर्मथनवेलायां सकलसारतया दृष्टे ? धामित्यर्थः ॥ १२ ॥

१. रूपं-क. । २. सूत्रमयं-क. । ३. विश्वत्रय-ख. ग. । ४. धोपीठ-क. । ५. यिकीं-ग. ।

६. चतुर्धकोणरूपां-ख. । ७. युक्तां-ख. ग. । ८. पुरो-चि. । ९. पूरणान्च-चि., पूरणत्वात्-प्र. सा. । १०. त्रिलोकी जननी चाय-क., त्रिलोक्या अपि हेतुत्वात्-ख. । ११. या-क. ।

१२. विमर्शं-ख. ग. । १३. स्वमिति-ख. ग. । १४. इत्य-क. । १५. पारमेशं-ग. । १६. एप-क. ।

१७. तन्मुख्यं-ग. । १८. परमात्मनः-ख. मु. ।

पूर्वनिपातापत्तेः” (पृ. १९) इति सेतुबन्धे । जकाराह्येति पाठ ऋजुविमर्शिन्यादियु दृश्यते, ईदृशं व्याख्यानं तु तत्र नावलोचयते । “जकाराद्येति तु तन्त्रराजे पाठः” (से. पृ. १९) ।

१. प्रपञ्चसारविवरणटीकायां प्रयोगक्रमदोषिकायां ५७१ पृ० उद्धृताऽयं श्लोकः ।

सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी ।

सैषा सारतया चोक्ता हृदय परमेष्ठिनः ॥ इति ।

(ई० प्र० १।५।१३-१४)

श्रीपङ्कजसारशास्त्रेऽपि—

अनुत्तरविमर्शात्मशिवशक्त्यद्वयात्मनि ।

परामर्शो निर्भरत्वादहमित्युच्यते सदा ॥

हृद्यकारो द्वादशान्ते हकारस्तदिदं विदुः ।

अहमात्मकमद्वैत यत्प्रकाशात्मविश्रमम् ॥ इति ॥ १२ ॥

एवं ^१सकलसम्प्रदायानुसारेण व्याख्यातानि सूत्राणि । निष्कलसम्प्रदायानुसारेणान्यथा तानोदानि व्याख्यायन्ते ।

प्रारोपितस्यास्य शास्त्रस्याविघ्नेन^२ परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टेष्टलाभाय च परमकारुणिको भगवान् लोकानुग्रहं चिकीर्षुर्नहुरूपाष्टकं शास्त्रं संक्षिप्य चतुदशतसंख्यापरिमितैर्प्रान्थैस्तत्सारमुद्धर्तुं कामेस्तच्छास्त्रप्रतिपाद्यप्रमेयप्रयोजनसर्वस्वशास्त्रादौ श्रोतृप्रवृत्त्यर्थतया कतिपर्यैः सूत्रैः संक्षिप्य दर्शयति । तत्राद्यसूत्रेण वर्णचक्रमन्त्रधामसंविम्बेरूपं प्रमेयपञ्चकं दर्शयति । तथैवा—गणेशग्रहणक्षत्रेत्यादि । समोसः पूर्ववत् । वर्ण-

१. प्रोक्ता-मु. । २. श्रीयङ्ग्व मम् ॥ इति' नास्ति-ख. । ३. विभो-ग. । ४. मकारो-क., हृद्यकार-चि. । ५. शान्तो-क. । ६. र स्थविरा-चि. । ७. ह्मे-चि. । ८. मः-ग. चि. । ९. सकल-ख. घ. ड. च. ज. । १०. द्वादश सूत्राणि-ख. ह. च. ज. । ११. निष्कल-ख. घ. ड. च. ज. । १२. दाये त्वन्यथा तदिदानीं व्याख्यायते-क. ग. छ. । १३. व्याख्यातानोदानि-च. । १४. धनप-ख. ड. ज. । १५. 'इष्ट' नास्ति-क. ग. ड. छ. । १६. तै श्लोके-ग. । १७. म हन् त-ख. ड. च. ज. । १८. 'प्रमेय' नास्ति-ग. । १९. त्यङ्ग-घ. ड. च. ज. । २०. स्वरूप दर्शयति-क. घ. छ. । २१. 'द्वितीयसूत्रमारम्य प्रयोजन दर्शयति' अर्थकं पाठ-घ. । २२. यथा-छ., 'तद्यथा' नास्ति-ख. ड. च. ज. । २३. समासस्तु-ख. घ. च. ज. ।

१. अत्र "यत्तु प्राञ्च-पोडशाब्दं जगदाधारपरत्वेन, योगिनीशाब्दं ब्राह्मणादिपरत्वेन, गणेशशाब्दं धौरुष्ठादिपरत्वेन तत्राद्याप्रसिद्धमेव व्याख्यायन्त्या सकलसम्प्रदायरीत्यंका व्याख्येत्युक्त्वा निष्कलसम्प्रदायरीत्या स्वस्या अपि पञ्चविधा भ्यारुष्या उच्यन्ते इति प्रतिज्ञाय वर्णमन्त्रसंवि-

क्रमदर्शनपक्षे गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीं मातृकां देवीं नमामोति सम्बन्धः । गणेश-
शब्देन अकारादिक्षकारान्तान्यक्षराण्युच्यन्ते । तेषामक्षराणामीशवर्णां शिवशक्ति-
स्वरूपावकारहकारावीशशब्देनोच्येते । तावपि रुद्रसंख्यां द्वादशसंख्यां वा नातिवर्तेते ।
रुद्रसंख्यापक्षे अकारस्य शिवरूपस्य वामान्येष्टारौद्रयम्बिकाख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टि-
रूपमकार इति पञ्चकम्, शक्तिरूपस्यान्तस्य हकारस्य इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताख्यकला-
चतुष्टयं तत्समष्टिरूपेण हकारेण सह पञ्चकमभिमतम् । एवं द्वौर्भ्यां शिवशक्तिवर्णाभ्या-
माद्यन्ताभ्यां दशकं जातम् । तयोः परस्परं बीजाङ्कुरन्यायेन समरसभावादेकमित्ये-
कादशात्मा गणेशः । अथवा आद्यन्तवर्णां प्रत्येकं व्यष्टयात्मना च भूतंरूपौ, प्रत्येकं
(च) शिवशक्तिरूपाविति द्वादशात्मौ गणेशः । तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

अकारः सर्ववर्णाभ्यः प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥

तयोराद्यन्तवर्णयोरकारहकारयोः शिवशक्तिरूपयोः कलावयवित्वं च तत्रंधोक्तम्—

आदावस्य शिरो रौद्रीं चैत्रं वामा प्रकीर्तिता ।

अम्बिका दाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैव नखाग्रौ ॥

इच्छा शिरःप्रदेशस्था क्रिया च तदधोगता ।

ज्ञाना पादगता ह्यस्य शान्ता हृन्मध्यगा भवेत् ॥ इति ।

१. नमामोति—क. ग. घ. छ. । २. गणेशब्देन—घ. ज., नास्ति—क. छ. ।
३. शान्ता—ख. घ. ड. च. ज. । ४. शक्ति अकार—क. छ. । ५. 'द्वादशसंख्या' नास्ति—क.
ग. छ. । ६. 'स्व'.....शक्तिरूप' नास्ति—ग. छ. । ७. 'हकारस्य' नास्ति—घ. । ८. ताम्पां—घ. ।
९. 'अथवागणेशः' नास्ति—ग. । १०. त्रिरूपौ—क. घ., मूर्तरूपेण—ग. ऐहपौ—छ. ।
११. शाश्वरी—क. छ. । १२. छः—ख. । १३. चक्रं—क. । १४. जा—दी. । १५. ज्ञानं च तदधोगतम् ।
क्रिया पादगता ह्यस्य—दी. । १६. हार्धार्धमातृगा—क. ख. ड. च. ज., मध्यगा—दी. छ. ।

पञ्चधामपरस्वेनेमं भूरोकं पञ्चधा व्याचक्षते, तत्सर्वं भूर्लंप्रतारणमात्रम्" (सि. पृ १२)
इति षड् सेतुबन्धकारः प्रज्ञप्रतारणे प्रवृत्तः प्रतीयते, संकेतपद्धतिं प्रमाणीकुर्वतोऽथरत्ना-
वलीकारस्यातयात्वात्, सकेतपद्धतेश्च प्रामाण्यस्य तत्र तत्र स्वयमेव सेतुबन्धकारेणाप्यङ्गी-
कृतत्वात् ।

एवं गणेशशब्देन चतुष्पदात्मिकाया घर्णास्थिकायाः पश्यन्तीरूपमव्यक्तध्वनि-
रूपं परामृतमयमेकादशात्मकमभिधीयते । तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

पश्यन्त्यादिक्रमो योऽसौ सूचितः श्रीशिबेन तु ।

सोऽन्तर्ध्वनिमहानादः संकेतैराद्यसूत्रके ॥ इति ।

ग्रह इति नवसख्या गृह्यते । तद्यथा—शून्यस्पर्शनादध्वनिविन्दुशक्तिबीजाक्षर-
क्रमात्मना विकृतनादाष्टकं तत्समष्टिरूपं नवममित्येव ग्रहसंख्यारूपं मध्यमाषाप्रूपं
परामृतमयं व्यक्ताव्यक्तरूपमभिप्रेतम् । तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्विन्दुस्तथैव च ।

शक्तिबीजाक्षरं चैवेत्यष्टधाऽनाहतः स्मृतः ॥ इति ।

तथा हसनियेऽपि—

घोषः कांस्यं तथा घण्टा दीणा वेणुश्च वांशकम् ।

दुन्दुभिः शङ्खघोषश्च नवमं निर्विशेषकम् ॥ इति ।

एवं गणेशग्रहसंख्यया विशत्यक्षरं लब्धम् । नक्षत्रयोगिनोराशिहृषिणीमिति नक्षत्र-
पदेन सप्तविंशतिसंख्या गृह्यते, योगिनीपदेनाष्टसख्या, राशिपदेन द्वादशसख्या । एवं
क्रमेण सप्तचत्वारिंशत्संख्याऽन्यकारादिसंख्यारान्तान्यक्षराणि वैखरीवाप्रूपाणि कण्ठादि-
स्थानाहृतिव्यक्तानि । अत्र क्षकार, ककारपकारसंयोगजत्वान्न पृथग् गण्यते ।
लकारस्यापि लकारान्तःपातित्वान्न पृथग् गणनम् । अत एवमुक्तप्रकारेण इयवस्थिताना-
मक्षराणां सप्तपद्यात्मनैत्वं गण्यते । तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

चत्वारिंशत्सप्तसख्यासंहितः परिकीर्तितः ।

क्षकारः कथितो योऽसौ संयोगो द्विधिघः स्मृतः ॥

१. तिकाया—क. ग. छ. । २. नादात्मक—क. ख. ग. घ. ङ. । ३. समष्टिव्यष्टि—ग. ।

४. हिनम्—क. ग. छ. । ५. मेव—ज. ङ. च. । ६. निर्भेदे—क. ग., भेदे—छ., 'अपि'
नास्ति—क. ग. घ. छ. । ७. 'एव' नास्ति—क. ग. छ. । ८. इत्येव—ख. घ. ङ. च. ज. । ९. इति—
क. छ. । १०. पद्याम्—घ. गणना—ग. छ. । ११. कत्वमवगण्यते—ख. कत्वमत्र गण्यते—छ,
गण्यते—ब., मवगण्यते—ज. । १२. सप्तविंशत्—क. ग. छ. । १३. गत स—घ. ङ. च. ।
१४. स योगो—ज. घ. ङ. ।

सप्तपट्टयाख्यमेवं हि मातृकापीठमुत्तमम् ।

अनाहतहृत्तीर्णैस्त्रिभिर्भदैः समन्वतः ॥ इति ।

एवं परिकल्पितवर्णक्रममयी मूलदेवीं नमामोति यावत् । अत्र पर्यन्तीमध्यमा-
वैखरीस्वरूपनिरूपणमपि तत्रं च कृतम् । यथा—

^१शिखण्डघण्डरसन्यायः शिविकाख्यो द्वितीयकः ।

अयःशलाकासंज्ञोऽन्यस्त्रिविधां न्यायवैभवः ॥

त्रिविधं न्यायमुत्सृज्य वर्णानामुदयक्रमम् ।

ये वदन्ति न ते योग्या धौमकेश्वरदर्शने ॥ इति ।

चक्रदर्शनपक्षे गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिहृषिणी पीठहृषिणीं देवीं नमोति संबन्धः ।
पीठहृषिणीमिति पूजाचक्रहृषिणीमित्यर्थः । अत्रापि गणेशार्चपदेन केवलं संख्यैव
गृह्यते । गणेशा रुद्रा एकादशसंख्योपात्ताः । ग्रहपदेन नवसंख्या, नक्षत्रपदेन सप्तविंशति-
संख्या, योगिनीपदेनाष्टौ, राशिपदेन द्वादश । एतत्सर्वं समुच्चित्य सप्तपट्टयात्मकानि
पदानि देव्याश्चक्रे पूजाचक्रे निवसन्ति । न न्यूनानि नाधिकानि कार्याणीति घोष-
यितुम् । एवंविधे^१पूजाचक्रमयीं नमामोति^२ तात्पर्यार्थः ।

मन्त्रप्रदर्शनपक्षेऽपि गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिहृषिणीं मन्त्रमयीं देवीं नमोति
संबन्धः । गणेशेति हंसाक्षरम् । गुह्यातीति ग्रहः । ग्रहो मनसोऽक्षरम् । नक्षत्रेत्यत्र

१. 'परि' नास्ति—क. ग. छ. । २. निरूपितम्—क. ग. छ. । ३. 'यया' नास्ति—ख.
घ. ङ. च. ज. । ४. शिकं—ग. । ५. स्तत्रे वै वामकेश्वरे—ख. घ. छ. । ६. 'इति' नास्ति—क.
ग. छ. । ७. प्रदर्शन—ख. घ. ङ. च. ज. । ८. 'अपि' नास्ति—क. ख. ग. च. छ. ।
९. 'आदि' नास्ति—क. ख. ग. छ. । १०. नाष्टसंख्या—ख. ङ. ज. । ११. विविध—घ. ।
१२. नमोति—ख. घ. ङ. च. ज. । १३. यावत्—घ., सम्बन्धः—छ, 'तात्पर्यार्थः' देवीं
नमोति' नास्ति—ग. ।

१. शिखण्डघण्डेति । अयं भावः—मयूराण्डरसे यथा मयूरस्य तल्पकलादीनां च चित्रविचित्रा
वर्णा अनभिव्यक्ता अवतिष्ठन्ते, तथैव सर्वे वर्णाः पदयन्त्यां वाचि समवतिष्ठन्ते । प्रावरणा-
वृतायां त्रिविक्रमायां स्थिता काचन व्यक्तिर्नैवातितरामनभिव्यक्ता न च स्फुटतया व्यक्ता
प्रतिभाति, तथैव मध्यमायां वाचि वर्णाः । अपरशलाकावृते कले स्थिता ध्यक्तिः स्थाने
स्थानेऽभिव्यक्ताऽवतिष्ठते, तथैव वैखरीं वाचि वर्णाः कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यन्ते इति ।

नकारपकारत्रकार उच्चारणार्थाः । अत एव केवलं तुण्डाक्षर गृह्यते । योगिनीति पिण्डः । राशिरिति हकारः । रूपीत्यत्र ऊकार उच्चारणार्थः । केवलं रेफो गृह्यते । णीमित्यत्र णकार उच्चारणार्थः । केवल ईकारो गृह्यते । एतत्सर्वमेकीकृत्य आद्यं धीजं भवति मूलमन्त्रस्य । गणेशग्रही पूर्ववत् । अत्र नक्षत्रेति नकारपकाराबुच्चारणार्थं ककारः परं गृह्यते । त्रैत्यत्र लोपन्यायेन प्राता परमेश्वरो हकारः । योगिनोराशिहृषिणोमिति पूर्ववत् । इति मध्यम-धीजोद्वारक्रमः । गणेशग्रहो मनसोऽक्षरम् । अन्यत्सर्वमाद्यर्वाजवद् द्रष्टव्यम् । इति तृतीयधीजोद्वारप्रकारः । अत्र श्लोके ईकारचतुष्टयमस्ति । तत्राद्यत्रितयं गणेशादिपदे-नेव त्रिरात्रस्या मन्त्रपरिपूर्तिर्भवतीति द्योतयितुम् । चतुर्थोऽपीकारस्तुरीयधीजोद्वारं दर्शयितुम् । तद्द्वारोऽपि गणेशादिपदेनेव गुरुमुखाद्ज्ञातव्यः । एवमुद्धृतमन्त्राक्षरमयी मूलदेवतेत्यर्थः ।

धामसंचित्कभावप्यनेन सूत्रेण सूचितौ द्रष्टव्यौ । सत्र धामक्रमपक्षे गणेशग्रह-नक्षत्रयोगिनोराशिहृषिणो देवीं नोमीति सवन्धः । देवीतिपदेन द्योतनात्मत्वात्तेजस्त्रितय-मुपलक्षितम् । तत्त्वरूपमिति विवक्षाया गणेशमहनक्षत्रयोगिनीराशीनां गणानां राशिरूपं समुदायरूपं द्योतिस्त्रितयमिति सोमसूयांभिरूपाणि शिवशक्तिसामरस्यात्म-कानि द्राव्यद्रावरुभेदेन कुलाकुलासनगतानि गुरुमुखाद् ज्ञातव्योपासनोया-नीत्यभिप्रायः ।

संचित्कमपक्षे देवीं नोमीत्येव सवन्धः । सूत्रस्थमन्यत्पदकदम्बकमुच्चारणार्थम् । देवीति द्योतनात्मिका प्रकाशरूपिणीति यावत् । कोऽर्थः ? केवलसुपुष्पाकाशतुरोशये

- १ 'अत्र एव' उच्चारणार्थं नास्ति-ग. । २ ब्रह्माक्षर-च ज, 'तुण्डाक्षर' मास्ति-न. ज. । ३. त्रय-न. घ. ड. च. ज. । ४. परि-न. ड. च. ज. । ५. त्रेत्यप्रातीत्यत्र लोपन्यायेनात्र-क. ग., सत्र स्वयंलोपन्यायेन प्राता-न. ड., नक्षत्रेत्यालोपन्यायेनात्र परमेश्वरो हकारो गृह्यते-छ. । ६. 'हकार' अत्र ध्रुवे' नास्ति-स. ड. ज. । ७. प्रहार-घ. च. । ८. हकार-न. घ. । ९. 'एव' नास्ति-क. ग. छ. । १०. त्रिरभ्यायेनेव-क. घ. छ. । ११. 'परि' नास्ति-क. ग. च. छ. । १२. 'द्योतयितुम्' नास्ति-स. ड. घ. ज. । १३. गुरुभो-न. ड. च. ज. । १४. 'समुदायरूपं' नास्ति-क. ग. छ. छ. । १५. मयि-क. ग. घ. छ. । १६. भावेन-स. घ. ड. च. ज. । १७. 'एव' नास्ति-ग. घ. ड. छ. । १८. नोमीत्येवोर्ध्वं-क. ग. घ. छ. ।

सर्वोवरणविधुरे आदिमध्यान्तरहिता सकलकल्पनातीता चिह्ण्डरूपिणी ध्येयेति
 यावत् । वर्णा(स्मि ? म्बि)कायास्तुरीयं परावाम्रूपं धाम संविक्रमान्तर्गतं ज्ञेयमिति सर्वं
 समञ्जसम् ॥ १ ॥

वर्णक्रमदर्शनपक्षे स्वपरयापि योजनीयम् । यथा—स्वरा द्वाविंशतिः, पञ्चविंशतिः
 स्पर्शाख्याः, दशधा व्यापकाः, यमाश्रतवारः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयो द्वौ, अनुस्वारविसर्गो च ।
 इत्यमेभिः कलानादाभ्यां च सप्तपट्टिवर्णाः प्रोक्ताः । अनेनापि नयेन सप्तपट्टिवर्णरूपा मातृका ।

प्रणमामीति द्वितीयसूत्रमारभ्य महागिह्वण्टकेभरीमित्यन्तं सूत्रकदम्बकं यथापूर्वमेव
 व्याख्यातं द्रष्टव्यम् । सकलनिष्कलसम्प्रदाययोरेकरूपतया व्याख्येयम्, भार्यान्तरपरता घूनाणा-
 मिति । पुनरपि सिंहावलोकनन्यायेन केयुचित् पदविशेषेषु विवक्षितार्थद्योतकत्वं दर्शयति ।

प्रणमामि महादेशीमित्येतेन सिद्धं वर्णक्रममनूद्य तदुपासकस्य मृत्युत्तरणारथं
 फलं दर्शयति । अक्षरयोजना पूर्ववत् ॥ २ ॥

यदक्षरक्रमात्रेऽपीत्यनेन वर्णक्रममाहात्म्यं सूचयति ॥ ३ ॥

यदक्षरशशिग्योत्स्येत्येतेन तदभिप्रेतं रसाधारत्रिवीजसंबन्धवशाद् गुणात्मकं
 भुवनत्रयं तदक्षरशशिभिर्गुरुमुखाज्जात्वा मण्डितमलङ्कृतं यथा भवति, तथा
 कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

यदक्षरमहासूत्रेत्यत्राप्येतत् सूचितम् । त्रिबीजकुण्डलिनीसूत्रे सर्गुणवर्णकदम्बकं
 भातीत्येतत्प्रदर्शितमनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

पदेकादशमाधारमित्यत्र वर्णक्रमस्य एकादशमक्षरं त्रिकोणात्मकं मूलदेव्या
 आचारबीजम् आसनवीजम् । कोऽर्थः ? सेयं देवता बाह्याभ्यन्तरप्रकारेऽपि त्रिकोण-
 पीठोपविष्टेत्येतत् । अथवा वर्णमण्डलमन्त्रधामसंविक्रमाणामाधारं त्रिकोणमित्यनेन
 दर्शितमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अक्वादेत्यनेन वर्णक्रमस्य साधकाङ्गन्यासस्थानं सूचितमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

१. सर्वविधव—क. ख. ग. छ. । २. चिदण्ड—क. घ. ङ. ज. । ३. वास्वार्थ—क. ग.
 घ. छ. । ४. 'सर्वं समञ्जसम्' नास्ति—क. ग. घ. छ. । ५. प्रणमामि 'पादाभोचको
 नवतीत्यभिप्रायः' नास्ति—ख. ङ. च. ज. । ६. अ सं—ग. । ७. पुणवर्णकदम्बकप्रोतं—घ. ।

ताम् अवापीति द्वाभ्यां सूत्राभ्या दर्शनसर्वस्वरहस्यभूतकामरुद्धोद्धारस्तन्महिना
तद्विनियोगश्च सूचितः ॥ ८-९ ॥

वन्दे तामित्यनेन शिष्यदीक्षायां पाशच्छेदाय शिष्यशरीरे वर्णक्रममेव विज्ञो-
मेनानुसन्दध्याद् यदा तदा पाशमौचकस्य क्षकारस्य यादृशो महिमा तादृशो विमर्श-
रूपत्वादक्षराणां सर्वेषां वर्णानामस्तीति प्रत्येकमक्षराणां क्षकाररूपत्वं सूचितम् ।
सप्तष्टिरूपेण व्यष्टिरूपेण वा बल्याणगुरुणा शिष्यदेहेऽभिध्यातो वर्णक्रम एव पाश-
मौचको भवतीत्यभिप्रायः । देवी कुलकलोल्लोलेत्यादिनैतर्वाभप्रेतम्—मूलादिपट्ट्यक्र-
लम्बिकाळलाटब्रह्मरन्ध्राख्यनवाधारेषु कुलस्वामिनीचक्रनयकं सृष्टिसंहारयोगेन
गमागमक्रमेणाभ्यसनीयमिति सूचयति । परोल्लिजामिति ज्येष्ठमध्यमवाटाल्यमौ-
मित्रत्रयं^१ ज्ञानयोगक्रियाज्ञापकमस्ति । तत्रेयं विद्या ज्येष्ठौल्लिजा निखिलज्ञानाधिकार-
सम्पन्नपरमगुरुणा श्रीशेषमुनिभट्टारकेणावतारितेत्यर्थः । तदुक्तं सकेतपद्धत्या—

कामेशी सर्वगा नित्या गुरुरूपा नमामि ताम् ।

ज्येष्ठमध्यमवाटाल्यचित्प्राणविपयात्मिकाम् ॥

ओर्पेमित्रीशसंज्ञेयान् नौम्यहं सिद्धपुद्गवान् । इति ।

परां शिवामिति पाठान्तरम् । तदन्यसम्प्रदायेन लोपामुद्रासम्प्रदायेन ॥ १० ॥

मौत्रियमयोगेनेत्यादिना देवीपुर्यष्टकरूपस्य वशिन्त्याद्यष्टकस्य नवचक्रस्यदेवैषु
प्राधान्यमस्तीति सूचयति ॥ ११ ॥

कामरूपेत्यादि । कामं कामरूपम् । पूर्णंति पूर्णगिरि । जकाराख्य जालन्धरम् ।
धोपीठम् ओर्द्धवाणपीठम् । अत्र पूर्वज्ञायाभिप्रायेण कापूजोद्धारान्यानि पीठान्यवतारि-
तानि । पीठावतारनिरूपणेनैव रेतसमेत्याख्या कृतादिवल्यन्ता युगाहुसारेण

१. 'सूत्राभ्यां' नास्ति—क. ख. ग. । २. क्षकाराक्षर—घ. । ३. मित्रेताहर्षविमित्रत्रय-
ल. इ. घ. ज., भृवमित्रत्रय—घ. । ४. श्रुतिमित्रेतासंज्ञेयान्—ख. घ. इ. च. ज. ।
५. 'वर्णां सूचयति' नास्ति—ल. इ. घ. ज. । ६. कामेशि—घ. । ७. जालान्य—क. ग. घ. ।
८. ओर्द्धवाणम्—क. ग. घ. ओर्द्धवाणम्—घ. च । ९. सिद्धपुद्गला—क., लघुपुद्गला—इ.,
सर्वकामेयाख्या—ख., 'काममेयाख्या' 'पीठावतारक्रमेण' नास्ति—क. घ. छ. ।

१ शेषमुनिभट्टारकेण भोर्द्धवाण्यष्टोक्त-मित्रेताख्य दिव्योपगुहत्रयमभिप्रेतम् । एतच्च "पार-
म्येण विज्ञाता" (४२०) इत्यादिपुत्रप्याख्याने विवर्तरेणाख्यातव्यम् ।

मङ्गलादिशक्तिभिः सहावतारिता द्रष्टव्याः । यद्यपि पीठावतारक्रमेण पूर्वान्नाये कनिष्ठताऽवसीयते, तथापि चतुराज्ञाकोशभूतेत्युक्त्याऽपराद्यन्वयनिष्ठता च निश्चितैव । अतस्तदनुसारेण पीठानि नाथाश्च निरूपणीयाः । तत्र ओजापूकेषु प्रातिलोम्येन स्थितेषु तेष्वेव पीठेषु पश्चिमे मिवपंचाख्यया रक्ताम्वादिभिः सह कृतादिक्रमेणावतारो द्रष्टव्यः । तथा जाओकापूक्रमेण स्थितेषु तेष्वेव मिपञ्जपाख्यया दक्षिणे ताभिरेव शक्तिभिः सह युगानुसारेणावतारो द्रष्टव्यः । काजापूओ इत्याख्येषु तेष्वेवोत्तरे कुमिमेषसंज्ञया ताभिरेव शक्तिभिः सह युगानुसारेणावतारो द्रष्टव्यः । इयं च विद्या चतुराज्ञायसाधारण्यपि दक्षिणपक्षपातिनीति तदनुसारेण पीठनाथभेदो द्रष्टव्य इति भावः । पीठानुलोम्ये पूर्वे नाथप्रातिलोम्यम् । पीठप्रातिलोम्ये पश्चिमे नाथानुलोम्यमिति परमरहस्यम् । एवं च चतुर्ध्वप्यन्वयेषु प्रत्येकं चतुर्षीठनिवासिनीत्वमस्त्येवेत्यतश्चतुराज्ञाकोशभूतत्वमवगम्यते । चतुराज्ञेति पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तराख्यानि चतुःसिंहासनदर्शनानि लक्षितानि । तत्र तत्र तत्तन्नामरूपान्वितेयमेवाधिषसति महोत्रिपुरसुन्दरीत्यर्थः । कोशभूतेति यथा राजभिरुत्तमवस्तुवाहनरत्नादिकमनर्घ्यं बह्वृप्रयत्नेन गुप्तं कृत्वा रक्ष्यते, तथा चतुरन्वयनिष्ठैरियमपि विद्या रत्नभूता सुगोप्या कार्येति तात्पर्यम् । तदेतत्पीठनाथनिरूपणं श्रीसिद्धनाथपादैरुक्तम्—

कापूजोङ्कारपीठेषु खकुमेपाख्यया शिवैः ।

तेष्वेव प्रातिलोम्येन सै एव म्योपंचाख्यया ॥

१. तेष्वेव—ख. ड. च. ज., त्युक्तत्वात्—छ. । २. पूजापूर्वकेषु—ख. घ. ड. । ३. 'पीठेषु' नास्ति—ख. घ. ड. च. ज. । ४. मेति षण्डमाख्याय—क. छ., मेति स्थलमाख्याय—ग., निओषाख्यया—घ., निओषचाख्यया—च. ज. । ५. काजपूओ—घ. ड. च. ज. । ६. 'तेष्वेव' नास्ति—क. ग. छ. । ७. मतिओषाख्यया—क. ग., मिपओषाख्यया—च. । ८. जकापूज—ख. ड., जकापूओ—च. । ९. 'सारेणा'—तदनु' नास्ति—ग. । १०. 'च' नास्ति—ख. घ. ड. च. ज. । ११. रगापि—क. ग. । १२-१३. नाद—ख. । १४. नादा—ख. । १५. त्रिध्वप्य—क. ख. ग. छ. । १६. मोत्तराणि—क. ग. छ. । १७. 'महा' नास्ति—क. ग. छ. । १८. बह्वृत्नगुप्तं—क. ग. छ. । १९. विद्यात्मान्तर्भूता—ख. ड. । २०. नाद—ख. । २१. शिवा—क. ख. ग. । २२. स एवं म्योपंचाख्यया—क. ख. च. ।

श्रीदेव्युवाच

भगवन् सर्वमन्त्राश्च भवता मे प्रकाशिताः ।

चतुष्पष्टिश्च तन्त्राणि मातृणामुत्तमानि तु ॥ १३ ॥

इत्य महानन्दसारा पूर्णाहन्तामयी वाच विमृश्यानन्दोदधिनिमग्न विमर्शकसार प्रकाशकमय महादेव स्वाभिन्ना भगवती सविदाख्या विमर्श-
शक्तिमोक्षलक्ष्म्युपरिलिप्ता द्योतनादिसतत्त्वा श्रीदेव्युवाच आमर्श । भगवन्नि-
त्यादिसार्धैकादशश्लोकेन 'पूर्वोपदिष्टमन्त्रसामान्यमुपदिष्टचतुष्पष्टितन्त्रानुवा-
दश्च क्रियते । हे भगवन् ! चिन्मयस्वात्मन् । सर्वमन्त्राः सर्वे मन्त्रा मननत्राण-
घर्माणश्चिन्माहात्म्यावमर्शका, अथैवा 'गुप्तार्थभाज पिण्डवीजात्मान पुरूप-

स्वशक्तिसहितो देवश्चतुर्युगविभागश्च ।

पूर्वपश्चिमभेदेन युगपत् स्वाधिकारकृत् ॥ इति ।

अत्याश्चतुराग्रायम्बरूपविवरण चक्रोद्वारे^३ तद्विभागप्रकरणे प्रपञ्चयिष्याम ॥ १२ ॥

श्रीदेव्युवाचेत्यारभ्य जातसोम प्रणामत इत्यन्ता श्लोका स्पष्टार्था । पुनरपि
सिंहावलोकनन्यायेन विषमपदव्याख्या लिख्यते । सर्वे मन्त्रा आणवशाक्तशाम्भवोपाय-
सयन्धिन । चतुष्पष्टिश्च तन्त्राणीति । ब्रह्माण्याद्यशभूताना मातृणा चतुष्पष्टिपूजा-

१. स्तु-वाक. ल. । २. मातृणामण्डलानि-सघ. । ३. च-वाग. से ल. सघ. ।

४. शमय-ल. ग. । ५. स्वाभिन्ना च-क, स्वाभिन्नाभिन्ना-न. । ६. लक्ष्म्या
प्रतिगृह्या-ल. । ७. मानादितत्त्वा-क. । ८. दिष्ट-क, दिष्ट तदनु-ल. । ९. 'व'
नास्ति-क. ल. । १०. 'सर्वे मन्त्रा' नास्ति-क. ल. । ११. 'मननत्राण' नास्ति-क. । १२. 'अथवा

ताश्च विद्या' नास्ति-ल. । १३. सोऽपि-ल. घ. ड. च ज. । १४. विचारणां-ल. ।

१५. 'प्रपञ्च' इत्यदि ३१ सूत्रस्य 'मध्यचक्र' इत्यन्त पाठमुद्धृत -ज । १६. तत्र-ल. ड. ।

१७. व्याख्यान-घ. ।

१. पूर्वोपदिष्टेत्यादि । पूर्वोपदिष्टमन्त्रसामान्यास्य उपदिष्टचतुष्पष्टितन्त्राणां चतुष्षष्टिपूजा इति यावत् ।

२. गुणायभाज इति । प्रपञ्चनारविवरणव्याख्यायां प्रयोगक्रमदीपिकायाम् (पृ० ५६६)

'अन्तावभाज' इत्येवमुद्धृत पाठोऽनुद्ध ।

३. चक्रोद्वारावतरे 'तत्र शृष्टि' (१४२) इत्यादिमूत्रव्याख्यानावसरे इष्टव्यमिदम् ।

महामाया शम्बरं च योगिनी जालशम्बरम् ।
 तत्त्वशम्बरकं नार्थं भैरवाष्टकमेव च ॥ १४ ॥
 बहुरूपाष्टकं ज्ञानं यामलाष्टकमेव च ।
 चन्द्रज्ञानं वासुकिं च महासंमोहनं तथा ॥ १५ ॥
 महोच्छुष्मं महादेव वातुलं वातुलोत्तरम् ।
 हृद्भेदं मातृभेदं च गुह्यतन्त्रं च कामिकम् ॥ १६ ॥

वाच्याध्यासिताश्च मन्त्राः, चकारेण विद्याः समुचीयन्ते । संवेद्यमानस्फुटार्थ-
 रूपा मालामन्त्राः स्वरूपवाच्याध्यासिताश्च विद्याः । भवता प्रकाशवपुषा ।
 मे संविदो विमर्शमय्याः । प्रकाशिता उल्लासिताः । मातृणां विश्वाधिष्ठातृणां
 ब्राह्म्यादिसंविदाम् । उत्तमानि क्रोडीकृतौशेषपरमार्थानि ॥ १३ ॥

अयं चतुष्पष्टितन्त्रोद्देशः—महामायेति । एवं चतुष्पष्टितन्त्राणीति ।
 महामायाशम्बरं महामायातन्त्रं शम्बरतन्त्रम् । योगिनीजालशम्बरं योगिनी-
 शम्बरतन्त्रं जालशम्बरतन्त्रम् । हे नाथ ! नाथ्यमान ! समभिलषणीय ।
 भैरवाष्टकं बहुरूपाष्टकं यामलाष्टकमिति चतुर्विंशतितन्त्राणि । बहुरूपाष्टकं

मण्डलानि त्वया प्रदर्शितानीत्यर्थः । भैरवाष्टकमिति । असिताङ्गाद्यष्टभैरवाणां पूजा-
 शास्त्राणि । यामलाष्टकमिति । ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-रुद्रयामल-जयद्रथयामल-
 स्कन्दयामल-उमायामल-लक्ष्मीयामल-भृगेशयामलादीन्यष्टावुज्जेयानि । प्रभावसरे

१. पञ्चरत्नं-सघ. । २. देव-वाक. छ. ब. सक. घ., चैव-ऋ. वाग. ल. से. ।
 ३. चैव-वाग. से. ल. । ४. मालिनी-ल. । ५. वामजुष्टं-ऋ. ल., महासूक्ष्मं-सघ. ।
 ६. महादेवं-ल. । ७. वायुलं च नपोत्तरम्-वाक. छ., वायुलं वायुलोत्तरम्-सख., वातुलं च
 लपोत्तरम्-सघ. । ८. तन्त्रभेदं-वाग. से. ल., मातृकाभेदं-सक. । ९. माना-क. छ. ।
 १०. 'उल्लासिताः' नास्ति-ख., उल्लिखिताः-क. । ११. तान्यशो-क., ताशेषपरमपुरुषार्थानि-
 ख. ग. । १२. तथा च-क. । १३. 'एवं.....णीति' नास्ति-ख. । १४. 'महा.....जालशम्बरतन्त्रम्'
 नास्ति-क. । १५. 'योगिनीजालशम्बरतन्त्रम्' इत्येव पाठ-ख. । १६. 'बहु.....तन्त्राष्टकम्'
 नास्ति-क. छ. । १७. 'विष्णुयामल' नास्ति-क. ग. । १८. यामलेत्यादि अष्टा-ख. ड. च. ।
 १९. 'उमायामल' नास्ति-ग. ।

१. चतुष्पष्टितन्त्रानामविमर्शादिकं भास्कररायाविमतभेदप्रदर्शनपुरस्सरमुपोद्घातेऽवलोकनीयम् ।

कलावादं कलासारं तथान्यत् कुञ्जिकामतम् ।
 मतोत्तरं च वीणाख्यं त्रोटलं त्रोटलोत्तरम् ॥ १७ ॥
 पञ्चामृतं रूपभेदं भूतोद्दामरमेव च ।
 कुलसारं कुलोद्गीर्षं कुलचूडामणिं प्रभो ॥ १८ ॥
 सर्वज्ञानोत्तरं चैव महाकालीमतं तथा ।
 महालक्ष्मीमतं देव सिद्धयोगेश्वरीमतम् ॥ १९ ॥
 कुरूपिकामतं देव रूपिकामतमेव च ।
 सर्ववीरमतं देव विमलामतमेव च ॥ २० ॥
 अरुणेशं मोहिनीशं विशुद्धेश्वरमेव च ।

शक्तितन्त्राष्टकम् । भूतोद्दामरमिति भूततन्त्र डामरतन्त्रम् । प्रभो ! सर्वं (भुभ-
 वनशील । आच्छादनस्वरूपस्य प्रकटने च प्रभवनशील । देव ! अशेषप्रमानादि-
 रूपेण क्रोडादिशील । विशुद्धेश्वरतन्त्रान्तश्च चतुष्पष्टितन्त्रोद्देशः ।
 ॥ १३-२० ॥

१. कालवाद कालसार-वाक. ल., कालाभेद-सद्य., कलावाद-व. सक. ल. ।
 २. कुञ्जिका-ल. । ३. नयोत्तर-वाक. ल., तन्त्रोत्तर-वाग. से., लयोद्भव-सद्य., तन्त्रोद्भव-
 सद्य., मायोत्तर-सद्य. । ४. वीणाख्य-सद्य. । ५. त्रोटल त्रोटलोत्तरम्-वाक. ल., तोत्तल
 तोत्तलोत्तरम्-व. सद्य., तोतल तोतलोद्भवम्-सद्य. । ६. रक तथा-व. । ७. तथा-
 वाक. ल. ग. से., निस्तथा-ऋ. ल. सद्य. । ८. देव-वाक. ल. ग. से. व. । ९. पिबु-
 वाक. ल. व. मत्र. घ., रूपि-सक. । १०. 'महालक्ष्मीमतम्' इत्यादिक पङ्क्तित्रय नास्ति-
 ल. ऋ. । ११. चैव-वाग. से. । १२. योगे-मक. ल. । १३. अर-व. । १४. कपिला-सद्य. ।
 १५. चैव विमलामतमुत्तमम्-वाग. से. व. सद्य. । १६. मोहिनीश-
 ल. ऋ. मक. । १७. पुण्डे-ल. ऋ. । इत परम्-'पूर्वपश्चिमदक्ष च उत्तर च निरतरम् ।
 विमल विमलोत्प (सायं) च देवीमतमन परम् ॥' इत्यधिक श्लोक-ल. ऋ., वाग. से. सक.
 ल. घ. पुत्रनेपु चैव श्लोक 'अरुणेश' इत्यत पूर्व विद्यते, उत्तरार्धश्च 'तन्त्र क्षेत्रिक ज्ञानं
 वीराशक्ति तपापरम्' इत्येष इत्यने । १८. भूतोद्दामरमिति भूतोद्दामरतन्त्रम्-ल. । १९. 'सर्व-
 भुवनशील' शक्ति-व. ग. । २०. 'आच्छादन-प्रभवनशील' नास्ति-ल. । २१. प्रकटने-व. ।
 २२. प्रकटने-व. । २३. वीणाशील-ल. ग. । २४. विशुद्धेश्वर-ल. ग. ।

एवमेतानि शास्त्राणि तथान्यान्यपि^१ कोटिशः ॥ २१ ॥

भवतोक्तानि मे^२ देव सर्वज्ञानमयानि च ।

नित्याः षोडश देवेश सूचिता न प्रकाशिताः ॥ २२ ॥

एवमेतानीति । चिन्मयेन भवता । प्राधान्येन ज्ञानयोगक्रियाचर्या-
प्रतिपादनपराणि चतुष्पष्टशास्त्राण्युपदिष्टानि । तथान्यान्यपीति । एकस्मिन्
शास्त्रे प्राधान्येनोपदिश्यमाने प्रसङ्गागतानि बहूनि शास्त्राण्यस्मदर्थे प्रकाशिता-
नीत्यर्थं । कोटिश इति । अयमभिप्रायः—एकमपि ज्ञानं भवतानुग्राह्यविषये
न गोपितमिति । सर्वज्ञानमयानि समस्तज्ञानभाजनानि ॥ २१ ॥

नित्याः षोडशेति । हे देवेश ! चिन्मरीचिकेश्वर । सूचिताः तत्त-
च्छास्त्रोपदेशसमये प्रसङ्गादनुग्रहैकपरतया^३ प्रकृतत्वात्प्राधान्येन प्रकाशिताः ।

सूच्यमानस्य ग्रन्थस्यायं भावः—अस्मिन् श्रीवामरेश्वरे शास्त्रे श्रुतसकलशास्त्रार्थो-
धारणनिर्घणतया स्वस्याधिकारसम्पत्ति द्योतयितुं शास्त्रानुवादः कृतो देव्याः । अथवा
सर्वज्ञानमयान्येतेषां शास्त्राणि मयाधिकृतान्यपि तानि मे^४ मनसि सौमनस्यापादनाय
नालमित्यतस्तामेव विद्यां महात्रिपुरसुन्दरीं सकलसौमनस्यसम्पादिनीं सर्वकामप्रदां
संवेदितुमिच्छामि । अधिगतसकलविद्याकारणत्वादित्यर्थः । अथवा श्रीमहात्रिपुर-
सुन्दरीमाहात्म्यप्रकटनायाधिगतशास्त्रानुवादः कृतः ॥ १३-२१ ॥

नित्याः षोडशेत्यारभ्य परिपूर्णा समन्त इत्यन्तस्य लोपामुद्रामते त्वयं भावः—
तत्रैका नित्या प्रधाना षोडशी महात्रिपुरसुन्दरी परिपूर्णा, अन्यास्तु कलारूपाः प्रति-

१. तन्त्राणि—ऋक. । २. देवेश—सक. घ. । ३. नोत्तमानि—सख. । ४. विद्या.—वाक. ख. ।
५. मन्नायेन—ख. चिन्नायेन—ग. । ६. 'प्राधान्येन' नास्ति—क. । ७. तन्त्रा—क. ।
८. नोति—ख. । ९. तन्त्रे—कं. । १०. तन्त्रा—क. । ११. इत्यस्याय—ख. ग. । १२. न्तरप्र—ग. ।
१३. अनुग्रहमानस्य—व., सर्वग्रन्थार्थवादस्यायं—क. ग. छ. । १४. 'श्रुत' नास्ति—क. ग. छ. ।
१५. घतार—घ. । १६. निरूपणतया—ग. । १७. स्वाधि—व. घ. ड. च. । १८. अत्रैव
घ. मातृकाऽवसिता । १९. मम मनसि—क. ग. छ, मन्मनसि—ख. ड. । २०. 'महा'—अथवा श्री'
नास्ति—ग. । २१. दनो—क. छ. । २२. सवेत्तु—ख. घ., संसेवितु—ड, सर्वं वेदितुम्—छ. ।
२३. घटनाया—ख. ड. । २४. 'वृत्त.' नास्ति—ग. ।

१. "अन्यान्यपि कुत्साण्व-दक्षिणाभूतिसहिता-सनत्कुमारसंहिता-परानन्दतन्त्रादीनि" (सं.पृ.२५) ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामि तासां नामानि शङ्कर ।
 एकैकं चक्रपूजां च परिपूर्णां समन्ततः ॥ २३ ॥
 अनेकदेवतानाममन्त्रमुद्रागणैः सह ।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्यापोडशिकार्णवम् ॥ २४ ॥
 न कदाचिन्मयाख्यातं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।

इदानीमिति । तासां नित्यानाम् । हे शङ्कर ! शम् उपशान्ताशेषोपतापपरमानन्दाद्वयस्वचैतन्यस्फारप्रत्यभिज्ञानस्वरूपमनुग्रह करोति यस्तादृशः । एकैकम् । नामानीति सम्बन्धः । चक्रपूजां च परिपूर्णां समन्तत इति । चक्रपूजा चक्राणां पूजा । समन्तत इत्यङ्गाद्यशेषावरणवाचकः । किमुक्तं भवति ? अङ्गाद्यशेषावरणोपेता परिपूर्णां चक्रपूजा चार्वाधारयितुमिच्छामीति । अनेकेति । मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञानक्रिये लिलक्षयिषिते । गणशब्देन तद्गतः प्रसरः । अयमर्थः — प्रतिनित्याकला प्रतिचक्रपूजा मन्त्रगणैर्मुद्रागणैश्च सहानेकास्तु देवतानां नाम श्रोतुमिच्छामीति ॥ २२-२३ ॥

एवं विमर्शनाविष्ट संविचक्रमहास्वामी ईश्वर उवाच ।^१कालभेद-
 कल्पनया भूतत्वेन व्यवहारः, वेद्यत्वेन च प्रत्यक्षत्वाभावात् पारोक्ष्येण ।
 अशेषविभूत्याश्रयत्वादीश्वरः ।^२पञ्चभिः श्लोकैर्नित्यानां नामधेयानि कथयति —
 शृणु देवीत्यादि । शृणु स्फुटमवधारय । प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण वाक्यप्रबन्ध-

१. एकैक-वाच. ल. । २. प्रम-सह. । ३. इत परम्—'कथयस्व प्रसादेन यदि सुष्टोऽसि मे प्रमो' इत्येधा पङ्क्तिरधिका-वाग. से. सल. घ. । ४. महानान-वाक. ल. ग. । ५. विद्या-वाच. ल. । ६. कोद्रुवम्-सह. । ७. 'परिपूर्णां गोपेतां' नास्ति-क. । ८. 'अथ' नास्ति-ल. ग. । ९. 'मन्त्रमुद्रा प्रसर' नास्ति-ल. । १०. विवक्ष्येते-क. । ११. 'अयमर्थः उवाच' इत्येयोऽज्ञ 'अशेषविभूत्याश्रय' इत्यतः पूर्वं दृश्यते-ग. । १२. 'च' नास्ति-क. । १३. 'कालभेद पारोक्ष्येण' नास्ति-ल. । १४. सर्वव्यय-ग. । १५. स्पष्टवा-ल. ग. । १६. अनुभि-ग. । १७. स्पष्ट-ल. ।

१. मुक्तीयम्—'परान्नामिं शता स्वाभासामप्यन्तर्बहिःशक्तोच्चरत्यान् परोक्षामिव, पश्यन्त्यादि-
 बालाशेषा तु भूतानामिव, तत्तद्बुद्धभेदप्रकृतत्वागणानां शक्तिरूपेण स्वस्वदिनमासान्वयाभावा-

तत्रादौ प्रथमा नित्या महात्रिपुरसुन्दरी ॥ २५ ॥

ततः कामेश्वरी नित्या नित्या च भगमालिनी ।

नित्यक्लिन्नाभिधा नित्या भेरुण्डा वह्निवासिनी ॥ २६ ॥

पर्यन्तां विमर्शपदवीं नेष्यामि । नित्यापोडशिकार्णवमिति । अर्णवशब्दो दुर-
वगाहमिदं शास्त्रमिति दर्शयति । न कदाचिन्मयाख्यातमिति । न प्रकृत-
विमर्शपदवीमानीतमित्यर्थः । सर्वतन्त्रेषु गोपितमिति । तत्र तत्र प्रसङ्गागत-
मपि प्रसक्तविमर्शैकपरतया गोपितं न प्रकटीकृतम् ॥

त्रेत्यादि । महात्रिपुरसुन्दरी प्रथमा नित्या । इयं सर्वतियमयी
नित्याऽमृतस्यन्दिनी महाकामकला सर्वपोषणकरी विश्वसुभगाऽक्षया नित्या-
कला, इतराः सर्वाः पञ्चदश नि(त्याः ? त्या)कलाः प्रतिपदादिकाः काला-
वच्छेदकर्योऽङ्गनित्याः । महात्रिपुरसुन्दरीत्यस्य शब्दस्यायं साम्प्रदायिको
रहस्यार्थः—देशकालाकारैरनियन्त्रितस्वभावत्वान्महत्त्वोपेता त्रित्वावस्थित-
समस्तवमपूरणी चिदानन्दयनस्वात्मपरमार्था स्पृहणीयतया हृदयहारिणी
संघिदिति । कामेश्वरीनित्या द्वितीया । भगमालिनीनित्या तृतीया ।
नित्यक्लिन्नानित्या चतुर्थी । भेरुण्डानित्या पञ्चमी । वह्निवासिनीनित्या

१. क्लिन्ना पि हि तथा-वाक. ख. घ. तक्. घ., पि च तथा-सख. । २. भुगुण्डा-वाग. ।
३. किण्व-ख. सख. । ४. 'इति' नास्ति-क. ग. । ५. तत्र च-ख., 'तत्र' नास्ति-ग. ।
६. 'प्रथमा' नास्ति-क. । ७. 'नित्या' नास्ति-क. । ८. 'पोष' इत्येव-ख. ग. । ९. कीऽत्र-ग. ।
१०. रूपिणी-क. । ११. मार्थ-क., मार्थोप-ख. । १२. षोषा-क. ग. । १३. 'नित्या'
नास्ति-ग. । १४. 'स्यात्' अधिक-ख. । १५. 'नित्या' नास्ति-ग. । १६. 'स्पृता' अधिक-ग. ।

दत्तनोमिव धावदावेष्टुमामृणति" (पृ. २) इति विज्ञानभैरवोद्योतवचनेन, "उवाचेति
तिदुत्तमपुरवचनम् । मृत्युं च वक्तव्यस्य सादानन्त्यान्, अनन्ततन्त्रमन्त्रालयजिन्यान्,
परोक्षतमतीन्द्रियगोचरत्वान्" (पृ० २) इति योगिनोहृदयदोषिणावचनेन च । एवमेव
निबन्धेऽपि (पृ० २१) दृश्यते ।

महाविद्येश्वरी दूती त्वरिता कुलसुन्दरी ।
 नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला ॥ २७ ॥
 ज्वालामालिनी चित्रा चेत्येवं नित्यास्तु षोडश ।

पद्ये । महाविद्येश्वरीनित्या सप्तमी । दूतीनित्याऽष्टमी । त्वरितानित्या नवमी ।
 कुलसुन्दरीनित्या दशमी । नित्यानित्या एकादशी । नीलपताकानित्या
 द्वादशी । विजयानित्या त्रयोदशी । सर्वमङ्गलानित्या चतुर्दशी । ज्वाला-
 मालिनीनित्या पञ्चदशी । चित्रानित्या षोडशी । एवं नित्यास्तु षोडशैत्य-
 स्यायमर्थं.—एव नित्यापोडशकैनामोपन्यास. कृत. । कामेश्वरीनित्याद्या.
 प्रतिपदादिका पञ्चदश तिथिनित्या., महात्रिपुरसुन्दरीनित्या व्यापिका
 षोडशी पूर्णाङ्गी नित्येति । उक्ता नित्यास्तुतिरभियुक्तैः—

नित्याभि. सदृशतरा न सन्ति लोके लक्ष्मीदा जगदनुरञ्जनाश्च मन्ना. ।
 तस्मात्ता. शुभमतयो भजन्तु नित्यं जापार्चाहुतिसमुपासनाविशेषै. ॥ इति ।
 (प्र० सा० १३।८५)

अन्यत्रापि—

एक एव प्रकाशाख्य. पर. कोऽपि महेश्वर. ।
 तस्य शक्तिविमर्शाख्या सा नित्या गीयते बुधै. ॥
 विमर्शाख्या च सा नित्या पाञ्चविध्यं समागता ।

पदादिपञ्चदशयन्तं तिथिक्रमेण स्थिताः । तत्र तत्तत्तिथिनायिकांमङ्गलानित्यामभ्यर्च्य
 तदनु महानित्या पूर्णाख्या समर्चनीयेत्यर्थ. । तदुक्तं सरेतपद्वत्याम्—

१. विद्ये-य. । २. त्रिका चित्रे-ती. । ३. पद्यो स्यात्-त्य. । ४. महाविद्येश्वरी तथा ।
 सप्तमी त्वष्टमी दूती नवमी त्वरिता तथा ॥ कुलसुन्दरी तु दशमी नित्यंकादशिकात्मता ।
 द्वादशी नीलपताका विजया तु त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी सर्वमङ्गला ज्वालामालिनी पञ्चदशी
 चित्रा नित्या षोडशीति-त्य. । ५. कोपन्यासमुत्तेन कामे-क., शक्तिव्यासनामधेयं कृत-त्य. ।
 ६. 'जा' नास्ति-क. । ७. 'देवी' अपि-क. । ८. 'पूर्णाङ्गी' नास्ति-क. ।
 ९. नित्यास्तुतिरभिरभियुक्तैः-क. । १०. दाश्वरम-त्य. ग. । ११. शुभगतया-क. । १२. नित्या
 जप्या-या. । १३. जगत्पद-त्य. ग. । १४. पात्य-वि. । १५. देवी-वि. । १६. 'तत्तत्' नास्ति-क.
 ग. छ. । १७. वाङ्ग-क. ग. ।

शृणु देवि महानित्यामादौ त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ २८ ॥
यया विज्ञातया देवि जगत्क्षोभः प्रजायते ।

आकाशानिलसप्ताचिस्सलिलावनिभेदतः ॥

एकैकगुणवृद्ध्या तु तिथिसंख्यात्वमागता ।

विमर्शरूपिणी नित्या षोडशी या प्रकीर्तिता ॥

गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी ।

सुन्दर्यादिमहापूर्वं चित्रान्तं च समन्ततः ॥

आगमादवबोद्धव्यमिह संकेतमात्रतः ।

प्रतिपत्प्रभृता देव्यः पौर्णमास्यन्तिकाः क्रमात् ॥

एकैकां पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् । इति ।

शृणु देवीति । महानित्यां षोडशी व्यापिकामङ्गलनित्याम् । यया
विज्ञातया चमत्कारपदवी प्रापितया । जगत्क्षोभः । जगतः पर्तत्रशतत्व-

आकाशानिलसप्ताचिस्सलिलावनिभेदतः ।

एकैकगुणवृद्ध्या तु तिथिसंख्यात्वमागता ॥

विमर्शरूपिणी नित्या षोडशी परिकीर्तिता ।

गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी ॥

सुन्दर्यादिमहापूर्वं चित्रान्तं समन्ततः ।

प्रतिपत्प्रभृता देव्यः पौर्णमास्यन्तिकाः क्रमात् ॥

एकैकां पूजयेद्यो हि स सौभाग्यं परं लभेत् । इति ॥२२-२८॥

१. गौरि-वाग. से. म. । २. संप्र-क. । ३. महत्पूर्वं-क. ल. ग. । ४. विचित्रान्तं-क. ल. । ५. समासत-ल. । ६. स्वाग-क. ल. ग. । ७. देव-चि. । ८. इति-ल. वि. । ९. तो-क. । १०. व्याः-वि. । ११. के-ग., कं प्रिये-वि. । १२. एकैकं-वि. । १३. चस्तु-वि. । १४. नित्यादेः तिवाकमानस्य व्याकुलता-ल. ग. । १५. या प्र-ल. इ. । १६. सा षोडशैर्भेदैस्तु त्रिपुरा-ल. इ. । १७. तो-क. ल. छ., तीर्-इ. । १८. पूर्णं-ल. इ. । १९. ग्यकलं-ल. । २०. इतः परम्-बुल्लगमाग्यशास्त्रेयस्यः इत्यधिकः पाठ-क. ग., बुल्लगमानि शास्त्राणी-त्यस्यः इति तु-छ. ।

१. प्रतिपदिति । प्रतिपदं प्रक्रम्य भृता बुध्याः प्रतिपत्प्रभृताः ।

२. पौर्णमास्यन्तिकाः । पौर्णमासी अन्तिका समीपवर्तिनी यातां ताः पौर्णमास्यन्तिकाः ।

'शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्य भूयो वह्निपुरेण तै ॥ २९ ॥
संपुटीकृत्य

समुदायरूपस्य क्षोभः । अयं भाव—महादेवतायामस्यां हृद्यवस्थिताया-
महन्तासख्दाया देव्यात्मा साधको भवति । देवतादशने यथा द्रष्टुर्विकारो
भवति, तद्वत्साधकदशनेन जगत इति । अथवा विज्ञातुः फलमाह—जगतः
पट्टशतत्वमयस्य स्थूलसूक्ष्मादेर्देहस्य तद्द्वारेण विश्वस्य च क्षोभो विगल-
त्स्वरूपतया वैवश्यम् ॥ २४-२८ ॥

शक्त्या शक्तिमित्याद्येकादशमूत्रैस्त्रैपुरस्य चक्रराजस्य कर्णिकाप्रस्तार-
क्रमो लिख्यते । शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्य । स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्परायाः
शक्तिज्ञात्वम्, विपरीताया वह्निसज्ञात्वमिति समयः । शक्त्याऽन्यथा
शक्तिर्मन्या विनिर्भिद्य भेदिता कृत्वा । अयमर्थः—प्रथममात्मभिमुखा
समन्त्रिरेखा सृष्टिप्रधानामेका शक्तिं विधाय पुनर्भूतभागीकृताया विमर्शाख्याया-

शक्त्या शक्तिमित्यादि । स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्परार्याः शक्तय इति बहुवचन-
प्रस्तारन्यायेन संकेतः कृतः । तद्विपरीताग्रत्रिकोणपरम्परार्यां वह्निरिति संकेतः कृतः ।
शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्येति प्रथमां शक्तिं द्वितीयया शक्त्या भेदयेदित्यर्थः । मूत्रैः पुनरपि

१. पुरोगते—मक. । २. तु—वाक. ख. । ३. हृद्यहन्तापरिख्दाया—ख. ग. ।
४. 'अथवा वैवश्यम्' नास्ति—ख. । ५. मित्येका—क. ख. । ६. माया—ख. । ७. 'समन्त्रिरेखा'
नास्ति—ख. । ८. या—क. ग. छ. । ९. कोणत्रिकोण—ख. घ. । १०. या—क. ग. ।
११. सर्वतन्त्रेति—क. ख. ग. छ. । १२. 'मूत्रैः भेदयेदित्यर्थः' नास्ति—ख. ड. ।

१. "अथ त्रिभुजकोणवतुकोणानि त्रीणि चक्राभ्याह साधंयाद्वयेन" (से. पृ. २८) ।
२. "साधंयाद्वयेन इत्येते षोडशकलेहनत्रारमुपदिशति" (से. पृ. २७) । अत्र सेतुबन्धे
"सतडाह्वानम्" (१४०-४१) इत्यादिक. साधंय. इतीकोऽपि गृहीत । ऋजुविमर्शायां
तु तस्य पृथग् गणनम् । अतः शब्देनसंस्थानिरंशे उभयोऽप्युक्तयोर्न चञ्चन विरोधः ।
३ अत्र सेतुबन्धे चञ्चन विरोधः । प्रस्तोत्रयोगिनया सोऽत्र सगृह्यते । "शक्तिवह्निसुरयोश्च परिके
पाधंयेते प्रत्येकं धामदर्शितगते । ऊर्ध्वाधोरेते पूर्वपश्चिमगते । प्राग्धस्तु—दाशतेहृद्यरेता
पश्चिमरेता, गृह्येरेता पुर्वरेतेति ध्यवर्तन्ति । तत्पुण्यपूतकयोर्मध्यं प्राचीति मानस्य

स्तस्याः शक्तेः पूर्वतः पाण्यंशं परित्यज्य, समनन्तरप्राप्तवामांशपश्चिमदेशे दक्षिणोत्तररेखां विधाय तच्छक्तिस्वीकृतमानं द्विधा कृत्वा एकैकेन मानेन रेखाद्वयं बाह्यतो विकृष्य बह्वंशाग्रस्थितप्रथमशक्त्यग्रप्रदेशोद्वहिः पूर्वपरित्यक्तमानदेशेऽग्रं यथा भवति तथा द्वितीयया शक्त्या प्रथमप्रसृतां शक्तिं विनिर्भेद्येति । भूयो वह्निपुरेण ते संपुटीकृत्य । भूयः पुनः । वह्निपुरेण ऊर्ध्वमुखेन शिवपरमार्थेन संहतिप्रधानेन प्रकाशाख्येन त्रिकोणेन ते पूर्वप्रसृते शक्ती । संपुटीकृत्य नवयोनिचक्रं यथा संपद्यते तथा कृत्वेत्यर्थः । अयमत्र क्रमः—प्रथमप्रसृतशक्त्यग्रसंश्लेषक्रमेण द्वितीयशक्त्युदरे दक्षिणोत्तरतो रेखां तच्छक्तिसव्यापसर्व्याधिद्वयाग्रावधि विकृष्य प्रसृतशक्तिद्वयसव्यापसव्यपाश्र्वं मुर्मभेदनक्रमेण प्रथमशक्तिपाश्चात्यरेखापार्श्वदेशे पादोनद्वितीयशक्तिप्राग्योनिमाने कोणाग्रं यथा भवति तथा वह्निपुरेण शक्तिद्वयं संपुटीकृत्येति । एवं नवयोनिचक्रं सम्प्रदायविहीनाना सुदुर्लभं गुरुवक्त्रात् संपन्नम् । नवयोनिचक्रनिर्माणक्रमेऽभियुक्तोक्तिः—

वह्निपुरेण त्रिकोणेन ते पूर्वप्रसृते शक्ती संपुटीकृत्य संपुटीकरणानुरोधेन भेदयेदित्यर्थः । एवं कृते सति मध्यचक्रविन्यासो भवति । मध्यमचक्रमिदं नवयोनिचक्रं नाम ॥ २९ ॥

: १. एकैकवामरेखा-क. । २. शात् साधंपादपूर्व-क. । ३. 'शक्ति'...प्रथमप्रसृत' नास्ति-ग. । ४. भवति-ख. । ५. 'अयमत्र क्रमः' नास्ति-ख. । ६. सव्या तद्वया-क. । ७. विलुप्त-ग. । ८. बाह्य-ग. । ९. संपन्नव-क., सपुत्पन्नम्-ख. । १०. 'नव'...चक्रम् ॥ इति' नास्ति-ख. । ११. पूर्वकृते-क. ग. । १२. 'संपुटीकृत्य' नास्ति-क. ग. । १३. मिति-ख. ड. ज. । १४. क्रनाम-ख. ड. ।

श्रीचक्रोपवादस्य ज्ञानार्णवादावुक्तस्याज्ञानादित्युपेक्ष्यम् । अत एव शक्तेः कोणत्रयमीशात्रि-पश्चिमकोणसंज्ञम्, बह्वेस्तु वायुराक्षसपूर्वकोणसंज्ञम् । एकस्या रेखाया उपरि रेखान्तरस्या-रोहणं भेदनसंज्ञम् । ईदृशभेदनात्मको रेखाद्वयसंयोगः सन्धिः । तादृश एव रेखात्रयसंयोगो मर्म । सन्धिचर्मणोर्द्वयोरपि प्रन्थिरिति संज्ञा । शक्तिपश्चिमकोणवह्निपूर्वकोणयो. संपर्केण लेतो रुमः । पूर्णचन्द्राकारा रेखा वृत्तम्" (ते. पृ. २७) इति ।

सर्वोर्ध्वां शक्तिं विस्तारयेदधः ।
तथैव वह्निचक्रेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेत् ॥ ३० ॥

“वह्ने. पुरद्वितयवासवयोनिमध्यसम्बद्धवह्निवरुणेशसमाश्रिताश्रि ।
देव्यर्चनाय मुनिभिर्विहित पुरेव लोके सुदुर्लभमिदं नवयोनिचक्रम् ॥ इति ॥ २९ ॥
(प्र० सा० ९।१२)

‘सर्वोर्ध्वां शक्तिं विस्तारयेदधः। अयमर्थः.—नवयोनिचक्रक्रमेण शक्ति-
द्वयं वह्निपुरत्रिकोणत्रयं भवति । तत्र सर्वत्र मध्ये ऊर्ध्वंशक्तेः “शक्त्या
शक्तिम्” (१।२९) इत्यत्र द्वितीयानिर्दिष्टशक्तेः पश्चिमरेखायां ता दक्षिणो-

सर्वोर्ध्वांशक्तिं । उद्धृतनवयोनिचक्रविन्यासे ऊर्ध्वस्थिता या शक्तिस्तामघो विस्तार-
येत् । चक्रसंपुटीकरणेनैव भेदेन चिन्तयेत्यर्थः । तथैव वह्निचक्रेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेदित्य-
स्यायमर्थः.—नवयोनिचक्रविन्यासे स्थितो यो वह्निस्तं दक्षिणोत्तराशाक्रमेण मनान्

१. ध्वं-वाक. ख. ग. । २. विहित मुनिभि-ग. । ३. लोकेऽति-मु. । ४. ‘चक्रे’
इत्येव-न. ग. । ५. शक्ति-क. । ६. शक्ति-क. । ७. सा या-क. ख. । ८. शक्तिस्तां दक्षिणो-
त्तराशाक्रमेण मनान् विस्तारं तामघो विस्तारयेत्-ख. इ. । ९. भेदसन्धिनेवेत्यर्थं-ख. ।
१०. चक्रे-ग. ।

- 1 "अपातदंशारलेखनोपायमुपदिशति सर्वोर्ध्वांशित्यारम्भे शक्तिमाद्या विभेदयेदित्यं तेनाविष्ट-
सार्थद्वयसंश्लेषेण" (से. पृ. २८) ।
- 2 वह्निरिति । प्रपञ्चसारविवरणव्याख्यायां प्रयोगक्रमदोषिकायामेव श्लोक एव व्याख्यातः—
“अष्टदलपञ्चकणिकाया पूर्वापरं सूत्रमास्फाल्य तत्पुष्पदाया समं भङ्गत्वा प्रागारभ्य
चतुस्रसप्तदशदशभागान्त्सोमानु दक्षिणोत्तराणि सूत्राण्यस्फालयेत् । तत्र द्वितीयसूत्रप्रदयात्
पूर्वापरसूत्रप्रदयात्प्रव्यं च तृतीयसूत्रप्रदयात् तत्पूर्वाप्रव्यं च सूत्रप्रदयात्प्रव्यं च तृतीयसूत्र
सललनं तदा मुदितं वह्निपुरद्वितयं सपद्यते । यत्तु प्रथमं सूत्रं तत्पूर्वदिगात्त्रिकोणमध्यगतमेव
भवति । तद्गतास्योनिबद्धोत्पुक्तम् । पुनस्तदपद्ययात् पूर्वापरसूत्रे यत्र तृतीयसूत्रं सललनं
तदवधिं सूत्रप्रदयात्प्रव्यं च । पूर्वनिष्पन्नदक्षिणोत्तरगतत्रिकोणपुरोभागे परं त्रिकोणद्वयं
मध्यभागे पश्चिमाद्य योऽकारं नवमं त्रिकोणं च सपद्यते । तद्वह्निवरुणेशसमाश्रिता-
धीपुक्तम् । मुनिभिः पुरैव विहितमिति कैदिरपरिपाह्यत्वमुक्तम् । लोकेऽतिदुर्लभमिति
गोप्यभारतवपुक्तम्” (पृ. ५८७) इति ।

तत ऊर्ध्वस्थितां शक्तिमूर्ध्वं विस्तारयेत् क्रमात् ।

पुनराद्यं वह्निचक्रमधो विस्तार्य सुन्दरि ॥ ३१ ॥

त्तरतो मनागवकृष्य द्वितीयशक्त्यग्रप्रदेशाद्बहिः सन्निपादतन्मानदेशे तृतीय-
शक्त्यग्रं यथा भवति तथा ऽधो विस्तारयेच्चक्रसंपुटीकरणक्रमेणेति । अस्मि-
श्चक्रराजक्रमे मत्प्रयुक्तानामीपन्मनाक्किञ्चिच्छब्दानां यथासम्प्रदायं मान-
मिति बोद्धव्यम् । न वयं सर्वत्र मानं विलिखामो ग्रन्थविस्तरभीत्या । तथैव
वह्निचक्रेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेत् । अस्यायमर्थः—नवयोनिचक्रविन्यासे
स्थितं यद्वह्निचक्रं तद् दक्षिणोत्तरतः किञ्चिदवकृष्यानन्तरप्रसृतशक्तिसव्या-
पसव्याश्रिभेदनक्रमेण तत्पूर्वंप्रसृतशक्तिद्वयसव्यापसव्याश्रिद्वयाग्रसंश्लेषक्रमेण
पूर्वस्थितवह्निचक्रकोणसंपुटक्रमेण तद्वह्निचक्रप्रदेशाद्बहिः^१ पादोनगुणिततन्मान-
देशे द्वितीयं वह्निचक्रं यथा भवति तथा तां शक्तिं तेन वह्निचक्रेण भेदये-
दिति । तत ऊर्ध्वस्थितां शक्तिमूर्ध्वं विस्तारयेत् क्रमात् । अयमर्थः—ऊर्ध्व-
शक्त्यपरभागाश्रियं सव्यापसव्यरेखाद्वयं मनागूर्ध्वं प्रथमवह्निचक्रभागावधि
समाकृष्य द्वितीयवह्निं विस्तारयेद् विकासयेद् भेदयेदिति यावत् ।^२ क्रमा-

विस्तार्य पूर्वंप्रसृतशक्तिभेदक्रमेण चक्रसंपुटक्रमेण च^३ ग्रन्थिसंरक्षणं गुरोरेण स्वाग्रवह्नि-
संपुटन्यायेन विस्तारयेदित्यर्थः । तत इत्यारभ्य ऊर्ध्वं विस्तारयेदित्यन्तस्यायमर्थः—एवं
विन्यासे कृते शक्तित्रयं वह्निद्वयं च संपद्यते । ततश्चाधःशक्तिमध्यशक्तिपरिहारेणोर्ध्व-
शक्त्यपरभागाश्रियं सव्यापसव्यरेखाद्वयं मनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्ववह्निमध्यप्रदेशावधि
विस्तारयेदित्यर्थः ।^४ क्रमादित्यनेन^५ भेदेनैतत्सिद्धम् । प्रथमशक्तिद्वयभेदकत्वेन विन्यस्तो यो

१. ऊर्ध्वं-नक. । २. स्पर्धमानदेश-क., साधं तन्मानदेशे-ग. । ३. 'ईवमनाक्'
नास्ति-क. । ४. भव-क. । ५. दक्षिणतः-ग. । ६. 'किञ्चित्' नास्ति-क. । ७. दप-क. ।
८. व्याश्र-ख. । ९. वेण-क. । १०. द्विगुणे-क., रघ्यर्थ-ख. । ११. 'तत्तन्मानदेशे' इत्येव-क.
ख. । १२. शक्तिपर-ख. । १३. अय-क. । १४. 'विकासयेत्' नास्ति-ख. ग. । १५. शक्तिसव्याप-
सव्याश्रभेद-ख. ड. ज. । १६. 'च' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १७. स्पर्शना-घ. । १८. संपाद्यते-
ख. ड. । १९. शक्ति-क. ग. छ. । २०. शक्त्युपरि-क. ग. छ. । २१. अस्थं-ख. ड. ।
२२. पदेन तत्-क. ग. घ. छ. ज. ।

१. "अर्थरत्नावलीकारस्तु प्रथमवह्नेः पूर्वदिशि स्थितस्य वह्निचक्रस्य भेदनं क्रमपदेनोच्यते इति

ऊर्ध्ववह्निमधोवह्निमध्येवह्निविवर्जितम् ।

विस्तार्य भेदयेच्छक्तिमधस्तादाद्यवह्निना ॥ ३४ ॥

विभेदयेदिति । पुनः पूर्ववदेवाद्यां शक्तिं विस्तार्य भेदयेत् । ऊर्ध्ववह्निमधो-
वह्निमध्येवह्निविवर्जितम् ॥ पूर्ववत् प्रथमदशारपडशनिष्पत्त्यनन्तरं यथैतत्सन्नि-
वेशक्रमस्तद्वदित्यर्थः । ^१अधोवह्निमध्येवह्निविवर्जितं यथा भवति तथा कृत्वा
ऊर्ध्ववह्निं भेदयेद् विदलयेदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—आद्यतया स्थितोर्ध्व-
शक्त्यपरभागाद्यं सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण मध्यवह्निघ्न-
प्रदेशादूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तयोर्ध्ववह्निं भेदयेद् विदलयेदिति । अधोवह्नि-
मध्येवह्निविवर्जितमित्युक्त्या वह्नित्रयास्तित्वकथनं कृतम् । न त्वधोवह्नि-

दित्यर्थः । एवं कृते नैवयोनिगर्भदशयोनिसंक्राद्धिः परिधेपक्रमेण पट्कोणं भवति । पुनः
पूर्ववदित्यारभ्य ऊर्ध्ववह्निमित्यन्तस्यायमर्थः—पूर्ववदिति प्रथमदशारप्रस्तारे पट्कोण-
विस्तारानन्तरमधःशक्तिर्मध्यशक्तिपरिहारेणाद्यतयावस्थितोर्ध्वशक्तिसव्यापसव्यरेखा-
द्वयोर्ध्वतिर्यक्तप्रस्तारेणोर्ध्ववह्निर्भेदितो यथा तथा द्वितीयदशारप्रस्तारावसरेऽपि पट्-
कोणरचनानन्तरमधःशक्तिमध्येवह्निद्वयपरिहारेणाद्यतया स्थितोर्ध्वशक्तिसव्यापसव्य-
रेखाद्वयमूर्ध्ववह्निपुरान्तरमध्यवह्निघ्नप्रदेशावधि ऊर्ध्वं विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तप्रस्तारक्रमेणोर्ध्व-
वह्निं विभेदयेदित्यर्थः । ^२अधोवह्नीत्यारभ्य आद्यवह्निनेत्यन्तस्यायमर्थः—एवं विन्यासे

१. मध्ये-याक. ख. । २. ऊर्ध्वं-वाक. ख., दादि-ख. । ३. विस्तारयेदिति-ख. ।
४. 'विदलयेत्' नाम्नि-क. । ५. 'इत्यर्थः' नास्ति-क. ग. छ. । ६. 'नव' 'क्रमेण' नास्ति-क.
ग. छ. । ७. विन्यासा-क. ख. घ. छ. ज. । ८. 'मध्येवह्नि' नास्ति-क. ग. छ. ।
९. ती-ग. छ. । १०. या स्थि-क. ल. ड. छ. ज. । ११. यदा तदा-ज. । १२. ती-क. ग. ।
१३. नया-ख. घ. ड. । १४. न्त. स्थ-ख. घ. ड. ज. । १५. 'पुनस्तिर्यक्तं' नास्ति-क. ग.
घ. छ. । १६. रेण-ख. ड. छ. ज. ।

१. "अधोवह्निमध्येवह्निविवर्जितमिति पदं स्वशक्तिम् । तदिदं वायव्यमध्यभागे पठितत्वात्
केचिन् पूर्ववदशयशोपादेन, अन्ये उत्तरवदशयशोपादेन ध्याचक्षाणा विवदन्ते । तत्र शिवा-
मन्दिनापादयन्तावदाहुः—पूर्ववदशय ऊर्ध्ववह्निभेदनमुक्तम् । तद्वाङ्मय मध्यवह्निघ्नो-
वह्निभेदनं निदिष्यते । प्रथमशक्तिव्यपदेशिणरेखायां मध्यवह्निपूर्ववह्निविवर्जितव्यपदेशिणायां
तयोर्भेदनस्यातंभवेऽपि "नागत्स्थि न दिव्यप्रिचेनव्यः" (तै. सं. ५।२।७।१) इतिवदप्रस्ता-
प्रतिपेय एषां वह्नित्रयास्तित्वबोधनमात्रकक इति । विद्यानन्दनापादयस्तु उत्तरवह्नि

१ततो मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिं विस्तारयेदधः ।

मध्यवह्निभेदप्रसङ्गो भवति । प्रसक्त्यभावे १प्रतिषेधमात्र कृतम्, दिव्य-
(नि ? मि) चयनादिवत् । विस्तार्य भेदयेच्छक्तिमधस्तादाद्यवह्निना । विस्तार्य
विकास्य । आद्यवह्निनाऽधस्तात् शक्तिं विभेदयेदित्यन्वय । अयमर्थ —
आद्यवह्निचपरभागार्थं सव्यापसव्यरेखाद्वयं मर्मद्वयभेदनक्रमेण तृतीय-
शक्त्यग्रप्रदेशावध्यधस्ताद्विकृष्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्ताच्छक्तिं विभेदयेदिति ।
अधस्ताच्छब्दस्तन्नोच्चारितः । एव द्वितीयदशारनिष्पत्तिर्भवति ॥ ३२-३४ ॥

ततो मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिं विस्तारयेदधः । तथैव संपुटीकुर्यात् सर्वं

कृते वह्नित्रयं भवति । चक्रमध्यस्थाश्चतस्रः शक्तयो भवन्ति । तत्राद्यमध्यवह्निद्वयं
वर्जयित्वाऽधोवह्निसव्यापसव्यरेखाद्वयमधस्ताद् बाह्यशक्त्यन्त स्थितशक्त्यग्रप्रदेशावधि
विस्तार्य बाह्यशक्तिं भेदयेदिति १ एव चिन्त्यासे कृते द्वितीयदशारं भवति ॥ ३२-३४ ॥
तत इत्यारभ्य विस्तारयेदित्यन्तस्यायमर्थ — ततोऽनन्तरं मध्या चासावादिश्चेति

१. अतो-धाक. ख । २. ध्वं-वाग. से. सख घ । ३. अतिप्र-क । ४. तिर्यक्त्व-
नाडीवत्-क । ५. निचया-ख. । ६. 'शक्तिं वध्यधस्ता' नास्ति-ख । ७. वह्नि-क ।
८. अय-क. । ९. द्वय-क. । १०. तन्मर्म-ग । ११. इद स्वत-क । १२. तत्र बाह्यमध्यवह्नि-
स. इ. ज. । १३. मध्यस्था-क. ख. ग. छ. । १४. दित्यर्थ-क. ग. घ. छ. । १५. मध्य
वादि-क. ग. छ. ।

विस्तार्येत्यस्य कर्मसापेक्षत्वादाद्यवह्निनेति तृतीयान्तस्य तदव्यायोग्यत्वाद्ध्यवहितपूर्वत्वेनो-
पस्थितमिदमेव पद तत्रान्वेति । तत्राधोवह्निशब्द सर्वोध्यवह्निपर, अर्थात् चक्रमध्य
विपर्यसेनावलोकने सर्वोध्यन्तनस्यापि सर्वाधस्तनत्वसम्भवात् । तेनोध्यमध्यवह्निभिन्न
आद्यवह्निरेवेति प्रथमवह्निं विस्तार्येत्यर्थं सपद्यत इरपाहू" (से. पृ. ३२) ।

१. "एव दशारद्वयमुक्त्वा चतुर्दशारचकलेनोपायमुपदिशति ततो मध्यादीत्पारम्यं सर्वाधस्ता-
द्विभेदयेदित्यन्ते सार्धं पञ्चभिः श्लोकैः" (से. पृ. ३३) ।
२. प्रतिषेधमात्रमिति । प्रतिषेधस्य विधिर्नास्ति, किन्त्वनुवाद एवेति मात्रपदस्यार्थः । तत्र
दृष्टान्त — दिव्यप्रिन्नचयनादिवदिति । यथा "न दिव्यप्रिन्नचेतव्य" (तै. स. ५।२।७।१) इति
श्रुतो दिव्यप्रिन्नचयनस्य प्राक्त्यभावेन प्रतिषेधविध्याश्रयणेऽप्रसक्तप्रतिषेधदोष आपतति, अतो
नित्यानुवादमात्रं तद् हिरण्यनिधानविधानायम्, तथैवात्राप्यप्रिन्नप्रसक्त्यभावेनानुवाद-
मात्रमिति भावः ।

तथैव संपुटीकुर्यात् सर्वं चक्रं सुरेश्वरि ॥ ३५ ॥

तां च तेन महेशानि वह्निचक्रेण भेदयेत् ।

१ग्रन्थिभेदक्रमेणैव सर्वोर्ध्वं सर्ववाह्यतः ॥ ३६ ॥

चक्रं सुरेश्वरि ॥ ततः पश्चात् । मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिः मध्यशक्तिश्चा-
सावादिशक्तिश्चेति मध्यादिशक्तिस्तस्या ऊर्ध्वशक्तिर्मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिस्तां
विस्तारयेद् विस्तारयेत् । अघः अघस्तात् । अयमर्थः—महामध्यशक्तेरूर्ध्व-
भागे स्थिता या शक्तिस्तस्या. पश्चिमरेखा आद्यवह्न्यग्रभागगा या तां
दक्षिणोत्तरतो मनाम् विकृष्य चतुर्थशक्त्यग्रप्रदेशाद् वहिस्तन्मानदेशे पञ्चम-
शक्त्यग्रं यथा भवति तथाऽघस्ताच्चक्रं संपुटीकुर्यादिति । एवं मध्यात्
प्रभृत्यवोचः क्रमेण पञ्च शक्तयः प्राप्ताः ॥ ३५ ॥

तां च तेन महेशानि वह्निचक्रेण भेदयेत् । ग्रन्थिभेदक्रमेणैव सर्वोर्ध्वं
सर्ववाह्यतः ॥ मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमादिशक्त्यवधि प्रिये । तां शक्ति भेदयेत्

मध्यादिशक्तिस्तस्या ऊर्ध्वशक्तिर्मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिस्तां विस्तारयेत् प्रस्तारयेत् । अघः
अघोभागं प्रतीति । कोऽर्थः ? समस्तचक्रस्यादौ “शक्त्या शक्तिं विनिर्भित्” (१२९) इत्यत्र
द्वितीयशक्तिनिर्भेद्यत्वेनोक्ता या प्रथमा शक्तिः सा आद्या शक्तिः । सैव रचनावशात्
समस्तचक्रमध्यशक्तिः संवृत्ता । तस्या अनन्तरोर्ध्वशक्तिपश्चिमरेखां दक्षिणोत्तराशातुर्ध्व-
तयेपद्विकृष्याद्यो विस्तारयेदित्यर्थः । तथैवेत्यारभ्य सुरेश्वरीत्यन्तस्यायमर्थः—तथैति पूर्वं
प्रस्तारिता या शक्तिस्तया शक्त्याऽघोभागस्य चक्रं संपुटीकुर्यादित्यर्थः । तां चेत्यारभ्य
भेदयेदित्यन्तस्य व्याख्या लिख्यते । तामिति चक्रसंपुटन्यायेनाद्यः प्रस्तारिता या

१. कृत्-नास. । २. सर्वचक्रं-वाग. से. य. सङ्. घ. । ३. णाव. सर्वोर्ध्वात्-वाक.
४. य. । ५. 'विस्तारयेत् । अघः' नास्ति-क. । ६. 'या' नास्ति-क. । ७. स्ततः-क. ।
८. मध्यवह्न्यग्रभागगा-स. । ९. दक्षिणे-छ. । १०. चतुर्था-स. । ११. स्तन्मानदेशे-क. ।
१२. शक्तिनिर्भित्तिः प्राप्ता-स. ग. । १३. 'मध्यादि' 'प्रथमा शक्तिः' नास्ति-स. इ. ज. ।
१४. 'तं प्रतीति' 'निर्भेद्यत्वेनोक्ता' नास्ति-ग. । १५. संवृता-क. ग. छ. । १६. रेखा-क.
१७. य. छ. । १८. यद्-क. ग. छ. । १९. यथा-क. ग. ।

१. "प्राचामेनष्टकोरुपेताः प्रत्यविशेषणानां यथाऽप्यश्विदग्न्या नयनमपि न स्वरत्तमित्यु-
पेक्षितम्" (से. पृ. ३४) ।

मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमादिशक्त्यवधि प्रिये ।

ततो बाह्यस्थशक्त्यन्तः शक्तिमूर्ध्वं विकासयेत् ॥ ३७ ॥

विदलयेत् । सर्वोर्ध्वं यथा भवति तथा चतुर्थवह्नघग्रं यथा भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । पर्यन्तावधिशब्दौ मर्यादावचनौ । एतदुक्तं भवति—यद्वह्निक्रक्रे द्वितीयदशारं प्रस्तारक्रमेणैतामेव शक्तिमभिनत् तेन वह्निक्रकेपेदानौ भासमानवह्निपुरत्रयबाह्यवह्निपुरपश्चिमरेखां दक्षिणोत्तरतो विकृष्य भेद्यशक्त्यश्रावधि तदश्रद्वयविदलनद्वारेण तत्तत्स्थानगताश्रचतुष्टयमर्यादाविन्यासक्रमेण सर्वचक्रकवलनक्रमेण च तृतीयवह्नघग्रप्रदेशाद् वह्निस्तमानदेशे तुरीयासिकोणं यथा भवति तथा तां शक्तिं तेन वह्निक्रकेण विदलयेदिति । ततो बाह्यस्थशक्त्यन्तः शक्तिमूर्ध्वं विकासयेत् । अस्यायमर्थः—

शक्तिस्तां भेदयेदित्यर्थः । तेनेति । तेन “भूयो बाह्यपुरेण संपुटीकृत्य” (११३९) इत्यत्र रचितो योऽयं प्रथमो वह्निस्तस्याधः समनन्तरस्थितवह्निपाश्चात्त्यरेखां दक्षिणोचराशानुक्रमेण पूर्वप्रसृतशक्त्यध्यावधि विकृष्य तदश्रविदलनद्वारेण पन्थिसंश्लेषानुरोधेन वह्नयायमानेन तेनोर्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थः । श्रयोत्यादि बाह्यत इत्यन्तस्यायमर्थः—पन्थिभेदक्रमेणैवेत्यध्यानां संश्लेषयोगेनेत्यर्थः । सर्वोर्ध्वं वह्निर्यथा भवति तथोर्ध्वं विस्तारयेत् । सर्वबाह्यत इति सर्वचक्रकवलनक्रमेणेत्यर्थः । केन प्रकारेण प्रस्तारयेदित्यपेक्षायाम् विशिनष्टि—मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमिति । समस्तचक्रमध्यस्थिताया प्रथमा शक्तिस्त्वस्याः समनन्तरोर्ध्वस्थिता या शक्तिस्तस्याः पर्यन्तं समीपं रेखाविन्यासः कर्तव्यः । बाह्यशक्त्यवधीति । आद्यशक्तिर्मध्यशक्तिः सैव रचनावशात् सर्वबाह्योर्ध्वं वह्नघग्रन्तः शक्तिरभवत् । तदवधि प्रस्तारयेत् । कोऽर्थः ? यथा तस्या भेदो न भवति संश्लेषश्च संभवति तथा प्रस्तारयेदिति यावत् । ततो बाह्यस्थेत्यादेः सर्वोर्ध्वं वह्नघग्रपोवह्निपर्यन्तं

१. माद्य-अ. सक. ए. । २. 'चतुर्थे'.....'तया' नास्ति-ग. । ३. ए ता-क. ए. ।
 ४. 'अभिवत्' नास्ति-क. ए. । ५. रेखा-क. ए. । ६. ध्यावधि-क., प्रावधि-ग. ।
 ७. मध्यपदा-क. । ८. रूपेण-क. ए. । ९. 'च' नास्ति-क. । १०. तुर्वा-क. ए. । ११. 'भूयो'
 नास्ति-क. ग. छ. । १२. तत्र-क. ग. छ. । १३. मय-क. ग. घ. छ. । १४. रेखाद्वय-क. ग.
 ए. छ. । १५. आ-ख. घ. ड. ज. । १६. तदप्र-क. ग. घ. । १७. अत्राणां-ख. ड. ज. ।
 १८. 'प्रस्तार'-'संभवति तया' नास्ति-ख. ड. ।

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि ।
सर्वोर्ध्ववह्वयधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते ॥ ३८ ॥
तया विभेदयेद् बह्विचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् ।

अनन्तरप्रसृतपञ्चशक्तिरूपा बाह्यस्थिता या शक्तिस्तस्या अन्त स्थिता या शक्तिस्तस्या शक्ते पश्चिमरेखाद्वय संव्यापसव्यरेखाद्वय मनागूर्ध्वं विकास्य सर्वोर्ध्वशक्तिपाश्चात्यरेखादक्षिणोत्तराग्राभ्या सह विकासयेद् बध्नीयादिति विकासयेदिति^१ पद तनोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि । सर्वोर्ध्ववह्वयधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते । तया विभेदयेद्बह्विचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् । वीरवन्दिते ! इदन्ता-कवलनप्रगल्भा वीरास्तेर्वन्दिते आत्मत्वेन परामृष्टे । अयमर्थ — चक्रराज-विन्यासक्रमे सर्वाद्या या शक्ति प्रस्तारवशाद्गूर्ध्वतया स्थिता तस्या शक्ते

वीरवन्दिते इत्यन्तस्यायमर्थ — तैरे अनन्तर सकलचक्रसपुटन्यायेन वह्नि स्थिता या शक्तिस्तस्या समनन्तरावस्थितशक्तिसंव्यापसव्यरेखाद्वयमनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्ववह्वयन्तस्य-बह्विगर्भस्थशक्तिपाश्चात्यरेखावधि ऊर्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थ । अयमर्थ — सर्वोर्ध्वशक्ति-पाश्चात्यरेखाया पूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय पुनस्तिर्यगीपत् प्रस्तार्य नियध्नीयादिति यावत् । सर्वोर्ध्ववह्निरिति रचितसमस्तचक्रस्यार्ध्वस्थितो यो वह्निस्तस्यान्तर्बह्निसमीपे हे वीरवन्दिते इत्यर्थः । तथेत्यारभ्य सर्वोर्ध्वस्थितमित्यन्तम्यायमर्थ — तया तेन प्रकारेण ।

१. 'सर्वोर्ध्व', 'तया इति परकृतिक्रम-श्च से विहाय सवत्र । २ छा सर्वोर्ध्व-य । ३ तया-य, सप्त, घ भद्रे-सप्त । ४ अनन्तर-ग । ५ 'संव्यापसव्यरेखाद्वय' नास्ति-क । ६. विजातयेत्-क । ७. राम्या-स ग । ८ 'विजातयेद् बध्नीयादिति' नास्ति-ख । ९. प्रोक्तम्-क । १० तया-स ग. । ११ क्रमेण-ग. । १२ 'स्थिता' नास्ति-क । १३ 'तत' नास्ति-क, ग, घ, छ. । १४. तस्या' नास्ति-ख, ड, ज. । १५. न्त' स्थिता शक्ति-ख ड, ज. । १६ 'बह्विचक्रस्य' नास्ति-ग. । १७. पञ्चादे-क, ग घ, छ. । १८. 'वधि' प्रस्ता-रितरेखा' नास्ति-ग, छ. । १९. 'ऊर्ध्वं' नास्ति-क, ग, घ. । २०. रेखापूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय-य ड, क ।

१. 'विजातयेन्नि पन्तर्पवीनावानचं इति तु प्राञ्च' (से. पृ ३४) ।

१ सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये ॥ ३९ ॥
विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ।

पश्चिमरेखाश्रयं सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण सर्वोर्ध्ववह्न्यन्तः-
स्थितवह्न्यग्रप्रदेशावध्वूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तया सर्वोर्ध्ववह्न्यं भेदयेदिति
॥ ३८ ॥

सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये । विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु
सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ॥ अनेन सूत्रेण परिशिष्टचतुष्टयाश्रसमुल्लासः क्रियते ।
अयमर्थः—सर्वचक्रस्योर्ध्वभागतया स्थितो यो वह्निस्तस्य वह्नेरधोभाग-
प्रदेशे बाह्यशक्तिरेखाश्लिष्टाश्रिसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेणाधो
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तया सर्ववह्न्यध्वूर्ध्वरेखाग्रयोर्विकासयेत् सर्वाधस्तात् स्थितां

यथा पूर्वं सर्वोर्ध्ववह्निपरिसर एव रेखाप्रस्तारोऽकारि तथेत्यर्थः । आद्यमिति प्रथमां
शक्तिमिति यावत् । आदिशक्तिरेव प्रस्तारवशाद्बर्ध्वशक्तित्वेन विस्तृता । तस्याः सव्या-
पसव्यरेखाद्वयमूर्ध्ववह्न्यन्तःस्थवह्न्यग्रप्रदेशावधि विस्तार्य तथा स्थितया तया शक्त्या
सर्वोर्ध्वस्थितं वह्निचक्रं भेदयेदिति यावत् । एवं विन्यासे कृते नवकोणदशकोणद्वयाद्बहिः
परिवेपक्रमेण चतुर्दशकोणं भवति ॥ ३५-३८ ॥

१. अ. ब. सप्त. घ. पुस्तकेषु "ततः" (१।४२) इत्यादिभूकोकानन्तरमेव भूकोकः स्थापितः ।
२. वह्नि-सप्त. । ३. च-सक. । ४. 'सव्यापसव्यरेखाद्वयं' नास्ति-क. । ५. 'सर्वोर्ध्वं'.....'पुनस्ति-
र्यक्तया' नास्ति-ग. । ६. विशिष्टाश्रचतुष्टयसमु-क. । ७. 'अधो' नास्ति-ख. । ८. 'सर्वं'.....'सयेत्'
नास्ति-क. ग. । ९. इतः परम्—'तदनु वह्निस्यानगतसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्तात् स्थिता' इत्यधिकः पाठः-ख. । १०. सर्वोर्ध्वं-क. ग. घ. ।
११. स्थिता-ख. ड. ज. । १२. 'तया' नास्ति-ग. ।

१. "अर्धरत्नावल्यां स्वयं भूकोकस्ततः सृष्टिमहाचक्रमिति यद्यमानभूकोकत्तरं व्याख्यातः ।
सतोऽपि प्राचीनटीकायां त्विहैव व्याख्यातः संपतद्वेति स एव पक्षः स्वीकृतोऽस्माभिः"
(से. पृ. ३५) । प्राचीनटीकापाठमृजुविमर्शिन्याम् ।

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि ।
 सर्वोर्ध्ववह्नयधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते ॥ ३८ ॥
 तया विभेदयेद् वह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् ।

अनन्तरप्रसृतपञ्चशक्तिरूपा बाह्यस्थिता या शक्तिस्तस्या अन्त स्थिता या शक्तिस्तस्या शक्ते पश्चिमरेखाद्वय सव्यापसव्यरेखाद्वय मनागूर्ध्वं विकास्य सर्वोर्ध्वशक्तिपाश्चात्यरेखादक्षिणोत्तराग्राभ्या सह विकासयेद् बध्नीयादिति विकासयेदिति^१ पद तत्रोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि । सर्वोर्ध्ववह्नयधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते । तया विभेदयेद् वह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् । वीरवन्दिते ! इदन्ता-कवलनप्रगल्भा वीरास्तैर्वन्दिते आत्मत्वेन परामृष्टे । अयमर्थ — चक्रराज-विन्यासक्रमे सर्वाद्या या शक्ति प्रस्तारवशाद्गूर्ध्वतया स्थिता तस्या शक्ते

वीरवन्दिते इत्यन्तस्यायमर्थ — तैः अनन्तर सकलचक्रसमुटन्यायेन वह्नि स्थिता या शक्तिस्तस्या समनन्तरैवस्थितशक्तिसव्यापसव्यरेखाद्वयमनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्ववह्नयन्तस्थ-वह्निगर्भस्थशक्तिपाश्चात्यरेखावधि ऊर्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थ । अयमर्थ — सर्वोर्ध्वशक्ति-पाश्चात्यरेखाया पूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय पुनस्तिर्यगीयत् प्रस्तार्य निबध्नीयादिति यावत् । सर्वोर्ध्ववह्निरिति रचितसमस्तचक्रयोर्ध्वस्थितो यो वह्निस्तस्यान्तर्बह्निसमीप हे वीरवन्दिते इत्यर्थ । तथेत्यारभ्य सर्वोर्ध्वसंस्थितमित्यन्तस्यायमर्थ — तथा तेन प्रकारेण ।

१. 'सर्वोर्ध्व', 'तया इति पदोक्तिरुक्तम् — ऋ से विहाय सर्वत्र । २ छां सर्वोर्ध्व-व । ३ तथा-व. सव. घ भद्रे-सख. । ४ अनन्तर-ग । ५ 'सव्यापसव्यरेखाद्वय' नास्ति-क । ६ विजातयेत-क । ७. राम्या-त ग । ८ 'विकासयेद् बध्नीयादिति' नास्ति-ख । ९ प्रोक्तम्-क । १० तथा-त ग. । ११ क्रमेण-ग. । १२ 'स्थिता' नास्ति-क । १३ 'तत' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १४. तस्या' नास्ति-ख. ड. ज. । १५. न्त' स्थिता शक्ति-ख. ड. ज. । १६ 'वह्नयन्तस्थ' नास्ति-ग. । १७. पश्चाद्रे-क. ग घ. छ. । १८. 'वधि प्रस्तारितरेखा' नास्ति-ग. छ. । १९. 'ऊर्ध्व' नास्ति-क. ग. घ । २०. रेखापूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय-घ ड. क. ।

१. 'विजातयेदिति पदस्यैवैतद्वानर्थ इति तु प्राञ्च" (से. पृ ३४) ।

१ सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये ॥ ३९ ॥

विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ।

पश्चिमरेखाश्रयं सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण सर्वोर्ध्ववह्न्यन्तः-
स्थितवह्न्यग्रप्रदेशावधूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तया सर्वोर्ध्ववह्न्यं भेदयेदिति
॥ ३८ ॥

सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये । विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु
सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ॥ अनेन सूत्रेण परिशिष्टचतुष्टयाश्रयसमुल्लासः क्रियते ।
अयमर्थः—सर्वचक्रस्योर्ध्वभागतया स्थितो यो वह्निस्तस्य वह्नेरधोभाग-
प्रदेशे बाह्यशक्तिरेखाश्लिष्टाश्रयसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेणाधो
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तया सर्ववह्न्यधूर्ध्वरेखाग्रयोर्विकासयेत् सर्वाधस्तात् स्थितां

यथा पूर्वं सर्वोर्ध्ववह्निपरिसर एव रेखाप्रस्तारोऽकारि तथेत्यर्थः । आद्यमिति प्रथमां
शक्तिमिति यावत् । आदिशक्तिरेव प्रस्तारवशाद्बुधशक्तित्वेन विस्तृता । तस्याः सव्या-
पसव्यरेखाद्वयमूर्ध्ववह्न्यन्तःस्थवह्न्यग्रप्रदेशावधि विस्तार्य तथा स्थितया तेषां शक्त्या
सर्वोर्ध्वस्थितं वह्निचक्रं भेदयेदिति यावत् । एवं विन्यासे कृते नवकोणदशकोणद्वयाद्वि-
परिवेपक्रमेण चतुर्दशकोणं भवति ॥ ३५-३८ ॥

१. अ. व. सख. घ. पुस्तकेषु "ततः" (१४२) इत्यादिश्लोकानन्तरमेव श्लोकः स्थापितः ।
२. वह्नि-सख. । ३. च-सक. । ४. 'सव्यापसव्यरेखाद्वयं' नास्ति-क. । ५. 'सर्वोर्ध्व'.....'पुनस्ति-
र्यक्तया' नास्ति-ग. । ६. विशिष्टाश्रयचतुष्टयसमु-क. । ७. 'अधो' नास्ति-ख. । ८. 'सर्व'...सयेत्'
नास्ति-क. ग. । ९. इतः परम्—'तदनु वह्निस्थानगतसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्तात् स्थिता' इत्यधिकः पाठः—ख. । १०. सर्वोर्ध्व—क. ग. घ. ।
११. स्थिता—ख. ड. ज. । १२. 'तय' नास्ति-ग. ।

१. "अथर्ववेत्तावत्यां त्वयं श्लोकस्ततः सृष्टिमहाचक्रमिति ब्रह्ममाणश्लोकोत्तरं व्याख्यातः ।
स्तोत्रेषु प्राचीनटीकायां त्विहैव व्याख्यातः संमतश्चेति स एव पक्षः स्वीकृतोऽस्माभिः"
(से. पृ. ३५) । प्राचीनटीकायामृग्विमाशिनीयापु ।

१ एतद्वाह्यगतं पद्ममष्टपत्रं समालिखेत् ॥ ४० ॥

तद्वाह्यतोऽपि देवेति षोडशारं तथैव च ।

परिवेषं श्रुपुरं च चतुर्दशारोपशोभितम् ॥ ४१ ॥

वाह्यां शक्तिं भेदयेदिति । अस्य सूत्रस्य १ पूर्वावेनाश्रिद्वयमुत्तरार्धेनाश्रिद्वयं च कथितम् । एव चतुर्दशार सम्पन्नम् ॥ ३९ ॥

सार्धेन सूत्रेण चक्रशेषमाह—एतद्वाह्यगतमित्यादिना चतुर्दशारोपशोभितमित्यन्तेन । परिवेषशब्देन २ वृत्तत्रयं लक्ष्यते ॥ ४०-४१ ॥

१. पङ्क्तित्रयं वागं श्रु. से विहाय सर्वत्र ७५ श्लोकानन्तरं दृश्यते । २. चक्र-सप्त. । ३. समालिखेत्-च. 'तद्वाह्यो षोडशदलं विलिखेत् परमेश्वरि-सप्त. । ४. परिवेष-समायुक्त-वाक. स ग., सारोपेत-सप्त. । ५. रं श्रुशोभितम्-सप्त. । ६ इमे श्लोका अत्रिणाः—^१“मध्यं त्रयं तथाष्टारं द्वे दशारे चतुर्दश । तद्वाह्यतोऽष्टपत्रं च षोडशारं महीपुरम् (प्रदम्) ॥ सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् । सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरक्षाकरं तथा ॥ सर्वार्थसाधकं चक्रं सर्वसौभाग्यदायकम् । सर्वसौभाग्यं चान्यत् सर्वाशापरिपूरकम् ॥ श्रेणोव-मोहनं चेति नववया नवभिर्भवेत् ॥” वाग. से. । ७. थ-क. । ८. थ-क. । ९. गतमिति-क. स. । १०. 'चतुर्दशारोपशोभितमित्यन्तेन' नास्ति-क. स. । ११. शेष-क. स. ।

- १ “एव पङ्क्तित्रयं मन्त्रान्ताङ्गुपरिदृश्यावशिष्टं चक्रत्रयमुपरिदृशति सार्धंश्लोकेन । अयं तु सार्धंश्लोक एवमेतस्य चक्रस्येति दूरस्थश्लोकोत्तरमर्धरत्नावल्या व्याख्यात । तदपि प्राचीनटीकाविरोधात्समतत्वाच्चोपेक्षयम्” (से. पृ. ३५) । प्राचीनटीका श्रुतिविर्मसिनी । अथरपस्तु अर्धरत्नावलीक्रममेव समर्थयन्ति, अन्या मातृकाश्च ।
- २ प्राञ्चस्तु—अस्मिन् श्लोके पूर्वावेनेव कोणद्वयमुत्तरार्धेनैवेतरत्कोणद्वयमुक्तामिति ध्यावन्ते” (से. पृ. ३५) ।
- ३ “यत्तु वृत्तत्रयं च धरणीमदनत्रयं चेति द्यामलं यच्च ज्येष्ठारूपवज्रुकोणं वामारूपध्रुमित्रय-मिति षष्ठपटले ब्रह्ममाणं तत्सर्वं कणिकावृत्तद्वयमेलनेनैव त्रिवान्निप्रायकमिति ब्रह्मो ध्यावन्ते” (से. पृ. ३६) ।
- ४ “एतेऽप्युक्तश्लोका ब्रह्मविटीकायां न दृश्यन्ते, पुस्तकेषु तुपलभ्यन्ते” (से. पृ. ४०) । वामकोशरीमन्त्रविवरणे श्रुतिविर्मसिन्यामर्धरत्नावल्यामङ्गामु मातृकामु च नैवोपलभ्यन्ते ।

ततः सृष्टिर्महाचक्रं तृतीयं तु हुताशनम् ।

मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु संहारः प्रथमं च यत् ॥ ४२ ॥

एवं प्रसृतस्य चक्रराजस्य श्र्यात्मकतामाह—ततः सृष्टिर्महाचक्रं तृतीयं तु हुताशनम् । मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु संहारः प्रथमं च यत् ॥ ततो वहिश्चतुरर्ध्रं पञ्चद्वयं च । सृष्टिः सृष्टिरिति संज्ञा । महाचक्रं सम्पूर्णचक्रम् । तृतीय-मष्टारं मध्यं त्र्यश्रं च । तुविशेषार्थे । तच्चक्रं हुताशनाधिष्ठातृकम् । हुताशनोऽधिष्ठाता तृतीयचक्रस्येत्यर्थः । मध्यं चतुर्दशारं दशारद्वयं च । स्थितिः स्थितिरिति संज्ञा । द्वितीयमन्तरापेक्षया बाह्यापेक्षया च । पूर्वत्र हुताशनशब्द-प्रयोगादत्र सूर्यशब्दः प्रयुक्तो मन्तव्यः । सूर्याधिष्ठातृकं मध्यं द्वितीयं चक्रमित्यर्थः । बाह्यं चक्रं सोमाधिष्ठातृकमिति च बोद्धव्यम् । बाह्यमध्यमयोश्चक्रयोः सृष्टिरिति स्थितिरिति संज्ञेति । कथमिति चेत्तदाह—संहारः प्रथमं

ततः पुनरेयं विशिष्टं किञ्चिदवशिष्टमप्यभीष्टदमिष्टजनसेवितमष्टसिद्धिप्रदा-ष्टयोगिनीजुष्टं प्रकृष्टाष्टगुणसिद्धिदं भैकदृष्टितुष्टिकरमनिष्ठापहं चक्रमष्टमूर्तिभिर्विभज्य शिष्टजनानामतिरहस्यमपि विशिष्टैवेतसा तत इत्यादिना संहारं प्रथमं च यदि-त्यन्तेन ग्रन्थेनाभिलषितसकलपुरुषार्थानां निजभक्तिक्षालितसकलमलानाममैलाशयानामनुग्राह्याणां सर्वार्थसाधकं सुन्दरं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीमन्दिरं सृष्टिस्थितिसंहारात्मना

१. सृष्टि-वाक. ख. ग. अ. सक., सृष्टिम-से., शक्त्या-च. । २. प्रथमं-वाक. ख. ग., तुरीयं-अ., नृकार्यं-च. सक. । ३. हुताशन-से., रुद्रनाशनम्-च. सक., भूतनाशकम्-सख. । ४. मध्ये तु द्वितीयं स्थित्या-वाक. ख. ग., मध्यस्थितं-अ. ब. सक. ख., मध्ये स्थितं-से. । ५. रं प्रथमं-अ., रं पञ्चमं-वाक. ख. ग. । ६. 'चतुर्दशदशद्वन्द्वमष्टावेकं महे (गुरे)भरि । पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगान्चक्रसंभवः ॥' एष इलोकोऽधिकः-च. सघ. । ७. त्रितयात्मक-क. । ८. रश्चद्वयं-क. । ९. 'सृष्टिः' नास्ति-ख. । १०. सम्पूर्णं-क. ग. । ११. 'अष्टारं' नास्ति-क. । १२. मध्य-क. ख. । १३. तत्र विशेषार्थो-ग. । १४. 'चक्र' नास्ति-क. । १५. मन्त-ग. । १६. शब्दप्रयोगो-क. । १७. यच्च-क. ख. । १८. ह्यच्च-क. ख. । १९. 'इति' नास्ति-क. । २०. 'गुण' नास्ति-क. ग. छ. । २१. भवतु-छ. । २२. 'शिष्टजनानाम्' नास्ति-क. ग. छ. । २३. पञ्चदृष्टचेतसा-ख. ड. ज. । २४. सर्वं-क. ख. ग. । २५. 'अमलाशयानां' नास्ति-ख. घ. ड. ज. । २६. शानां-क. ग. छ. ।

च यदिति । प्रथम चक्रं संहारसंज्ञमिति यस्मात् । एतदुक्तं भवति— यथोक्तं त्रिभेदभिन्नं सृष्टिस्थितिसंहारात्मकं सोममूर्ध्वह्वयविष्टातृकं शक्तिकामवाग्भव-
वोजप्रधानं ब्रह्मविष्णुरुद्रमयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपं पृथिव्यन्तरिक्षाद्युप-
लक्षितमकारोकारमकारविग्रहम् ऋगादिशब्दराश्युज्ज्वलं क्रियाज्ञानेच्छापर-
पर्यायं सत्त्वरजस्तम.स्वभावं सर्वदेवतासारं विश्वात्मकमिदं त्रैपुरं महाचक्र-
मिति । अस्य महाचक्रस्यैवं स्कन्धत्रित्वेऽभिधुक्तोक्तिः—

त्रिधा व्यवस्थितमिदं त्रिधामत्रिमूर्तित्रिशक्तित्रितर्त्वादिभिन्निभेदेन व्यवस्थितं सर्वात्म-
कमिति परमकारुणिको भगवानुपदिशति । तत्रैवाक्षरयोजना—महाचक्रमिति । सनवयोनि-
दशकोणद्वयचतुर्दशकोणस्फुरत्कर्णिकाप्रदलनलिनबलयपरीतं परितः प्रस्फुरत्योडशदल-
वृत्तचतुरश्रचतुर्द्वारशोभितं चतुर्द्वारतोरणपरिघटितं घण्टानिनादरमणीयं सुरवरसपर्या-
समुल्लसितमन्दारसन्तानाद्यनेन सुरत्वरकुमुमपरिमलमिलदलिकुल्लेखदुश्शङ्करमुग्रपरिसरं
सन्ततवतिरस्कृतभास्करकरैः प्रभाधत्प्रभामण्डलमण्डितसमलदिगन्तरालम् इतस्ततः प्रकीर्ण-
तारकाविलसितनमस्तैलमहावितानत्रैलौभ्यमण्डपान्तः सर्वतुंसन्निधानसम्पन्नसबल-
सुमनस्समन्वितवसन्तमन्दर्पपरिरक्षितनन्दनोद्यानमध्यस्थिताधारशक्तिहेतैर्षयमहापङ्के-
द्वयमहाप्रेतासनोपरि पर्यस्तपर्यङ्कस्फुरत्सहस्रदलसमलकर्णिकान्तरल्लसितं पूर्वोमण्डलं
महाचक्रमुच्यते । ततः सृष्टयेति । सृष्ट्या स्थितमिदं चक्रं सृष्ट्यात्मकमित्यर्थः । चतुरश्रा-
दौरेभ्याप्रदलान्तं महाचक्रं सृष्टिसंज्ञमिति यावत् । तुरीयं तु हुताशनमिति । अस्य
चक्रस्य तुरीयं चक्रं चतुर्दशारदशरद्वयमतीत्यानन्तरं नवयोनिचक्रं यत्तत्संहारात्मक-
मिति यावत् । मध्यस्थितं द्वितीयं त्विति । सृष्टिसंहारयोरन्तरालं यत्तद्दशरद्वन्द्वचतुर्दशारं

१. चक्र-क. । २. यथोक्तत्रिविधमित-क. । ३. 'सोम' 'तृक' नास्ति-ख. । ४. वामव-
काम-क., वामराजवामव-ख. । ५. द्यौग्द-क. । ६. धारं-क. । ७. धाममूर्ति-क. छ. ।
८. दिवसि-क. ख. ग. घ. ङ. । ९. वान् वदति-ख. ङ. ज. । १०. बलयं परित-
क. ख. ग. छ. ज. । ११. रस-क. । १२. लला-ख. ङ. ज. । १३. 'सुरत' नास्ति-ख.
ङ. ज. । १४. 'बहु' नास्ति-ख. घ. ङ. ज. । १५. 'कर' नास्ति-क. ग. छ. । १६. विक-घ. ।
१७. स्थल-ख. घ. । १८. कुमुमत्सपान्वित-क. ग. छ. । १९. हेतुर्नवमहाप्रेतासनपङ्केरहो-
परि-ख. घ. ङ. ज. । २०. मण्डप-ख. । २१. सृष्ट्यादि सृष्ट्यान्त-ख. ङ. ज. । २२. धाद-
प्रमा-ख. ङ. ज. । २३. 'यत्' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।

ब्राह्म्याद्यष्टौ च तद्युक्तमनङ्गकुसुमात्मकम् ।
 सृष्टिचक्रं तथा प्रोक्तं स्थितिचक्रं ततः परम् ॥
 चतुर्दशारं प्रथमं दशारं पुनरेव तत् ।
 स्थितिचक्रं तथा प्रोक्तं संहारमपि संशृणु ॥

स्थितिचक्रमित्यर्थः । एवं कथमिति चेत् ? संहारं प्रथमं च यत् । प्रथमं चक्रं संहारचक्र-
 मित्युक्तमिति यतस्तृतीयं चक्रं सृष्टिरूपमित्युक्तमिति यतस्तस्माद् द्वितीयमन्तरालस्थं
 चक्रं स्थित्यात्मकमित्यर्थः ।

अथ पुनरिह लोपामुद्रासम्प्रदाये विशेषोऽस्ति । पूर्वं "चतुराशाकोशभूताम्"
 (१।१२) इत्युक्तम् । अत्र सृष्ट्यादिपदेन चतुराम्नायरूपत्वं चक्रस्य लक्ष्यते । तदुक्तं
 सकेतपद्धत्याम्—

पूर्वाम्नायः सृष्टिरूपः स्थितिरूपस्तु दक्षिणः ।

संहारः पश्चिमो ह्येयो ह्यनाख्यस्तुतरः सृष्टः ॥ इति ।

तत्र चतुरश्राद्यष्टारान्तचक्रत्रितयं पूर्वाम्नायरूपं सृष्टिरूपत्वात्, तथा चतुर्दशार-
 दशारद्वयमिति त्रितयं दक्षिणं स्थितिरूपत्वात्, तथाष्टारं त्रयस्रं मध्यमिति त्रितयं पश्चिम-
 रूपं संहाररूपत्वात् । सर्वसमष्टिचक्रमनाख्येयत्वादुत्तररूपमिति । अन्यच्च सृष्ट्यादि-
 त्रितयंप्रत्येकं त्रैविध्यात्मकं नैव नित्यामयमवगन्तव्यम् । पुनरेकैकस्य समष्टिव्यष्ट्यात्मना
 पञ्चरूपत्वमवगन्तव्यम् । यथा समष्टिसृष्टिः, सृष्टिसृष्टिः, स्थितिसृष्टिः, संहारसृष्टिः,
 अनाख्येति सृष्टिपञ्चकं पूर्वं; एवं स्थितिपञ्चकं दक्षिणे; तथा संहारपञ्चकं पश्चिमे;
 अनाख्यारूपमुत्तरमेकरूपमेव । एवं चक्रस्य त्रिपञ्चीकरणसमष्टिव्यष्ट्यात्मना षोडशा-
 त्मत्त्वात् षोडशानित्यारूपत्वमवगन्तव्यम् । एवं परमगुरुणा परमशिवेनोपदिष्टं यो

१. नास्तेषां षड्क्तिः—स. । २. द्युगम—क. । ३. षमतः—क. ख. । ४. 'अन्तरालस्थं'
 नास्ति—क. ग. घ. छ. । ५. 'चक्रं' नास्ति—क. ख. ड. छ. ज. । ६. 'सृष्टिहपरत्वात्' नास्ति—
 क. ग. घ. छ. । ७. 'दशार' नास्ति—क. घ. छ. । ८. त्रिकं—ख. घ. ड. ज. । ९. 'नव'
 नास्ति—क. ग. छ. । १०. इतः परम्—'चक्रस्य त्रितृत्करो मूलविद्याहपत्वमवगन्तव्यम्' अधिकः
 पाठः—क. ग. छ. । ११. अनाख्येय—स. ग. ड. ज. । १२. त्रिपञ्चकरणे—स. छ. । १३. षोडशा-
 कार—क. ग. छ. ।

१वशिन्यैष्टी तदादिस्य त्र्यश्रे मध्यं क्रमात् पुनः ।

सहारस्त्रिविध प्रोक्तस्त्वनाख्या सर्वचक्रगा ॥ इति ॥ ४२ ॥

जानाति स योऽप्यो भवति गुरुप्रसादत इति । ऐतदुक्त सकेतपद्धत्याम्—

तुर्यात्मक पञ्चयुतं योगिनीचक्रमण्डलम् ।

यो जानाति स गुक्तात्मा सोऽन्वयी देशिकाप्रणीः ॥ इति ।

शिष्टमप्यभीष्टदमित्यत्र शिष्टशब्देन ईपदसमाप्तिः सूचिता चक्रस्य । तदिदानीं दर्शयति । सर्वोर्ध्वबह्वधोभाग इत्यारभ्य भेदयेदित्यन्तस्यायमर्थः—सर्वोर्ध्वबह्वधोभाग इति सर्वचक्रस्योर्ध्वभागे स्थितो यो बहिस्तस्य बह्वेधोभाग इत्यध प्रदेशे बाह्यशक्ति-श्रिष्टाश्रितया सव्यापसव्यैस्थितबहिद्वयग्रन्थिपर्यन्तस्थितरेखाद्वयं वामतोऽधो विस्तार्य तथा सव्यभागस्थितरेखाद्वयमप्यधो विकृष्य एवं स्थिते सति रेखाचतुष्टयं भवति । तत्र बाह्यस्थिते रेखे बाह्यशक्त्यन्तर्गतरेखाश्रिष्टे यथा भवतस्तथा ताभ्या बाह्यशक्ति-भेदयेत् । पुंशब्दो विशेषाभिद्योतको भवति । पुनरपि तामेव शक्तिं प्रसृताश्रिस्थित-श्रिष्टरेखाद्वय तिर्यक्प्रस्तारेण प्रस्तार्य बाह्यशक्तिं भेदयेदिति^१ । अत्रैपाक्षरयोजना-विस्तार्यं बाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेदित्ये^२मपि वाक्य प्रयोजनद्वैविध्यवशाद् भेदं कृत्वा योजनीयम् । विस्तार्यं बाह्यशक्तिं भेदयेदिति, चतुर्दशारचक्रस्य द्वादशारसम्पादना-वसरे ईनि यावत् । तुंशब्देन पुनरपि सर्वाधस्तादपि बाह्यशक्तिं भेदयेदिति योजनीयम्^३ ॥४२॥

१. न्योऽष्टी—क. । २. अम—क. । ३. योगी—ख. । ४. धदुषत—क. ग. छ. । ५. युगं—ख. ड. ज. । ६. पितता चक्रम्य—ख. ड. ज. । ७. सव्याव—घ. । ८. शब्दोऽपि—क. ग. छ. । ९. शक्तिद्वय—ख. ड. ज., शक्तिमप्य—घ. । १०. दित्यर्थं—क. ग. घ. छ. । ११. 'एकमपि भेदयेदिति' नास्ति—ग. छ. । १२. विवेदक—क. ग. घ. । १३. 'विस्तार्यं योजनीयम्' नास्ति—ख., 'विस्तार्यं दिति' नास्ति—ड. ज. । १४. 'इति यावत्' नास्ति—क. ख. ग. घ. छ. । १५. 'तुंशब्देन योजनीयम्' नास्ति—ड. ज. । १६. इत् परम्—'चतुर्दशारचक्रस्य द्वादशारसम्पादनावसरे इति यावत्' इत्यधिक पाठो ड.ज.भातुके विहाय सर्वत्र, स घानावस्य ।

१ "तदुक्त सकेतपद्धत्याम्—'वशिन्यैष्टी मान्तरालम्' इत्यादिना "अनाख्या सर्वगा तत" इत्येतेन" (यो० दी० पृ० ८५) इत्यमृतानन्दवचनेनेमे श्लोका सकेतपद्धतिस्या इति प्रतीयते ।

एवमेतन्महाचक्रं महाश्रीत्रिपुरामयम् ।

हृदयं द्रावणं चैव क्षोभणं मोहनं तथा ॥ ४३ ॥

एवमेतदित्यादिभिः पञ्चदशसूत्रैस्त्रैपुरं चक्रराजं स्तौति । एवं “शक्त्या शक्तिम्” (१।२९) इत्यादिना रचितम् । एतत् पुर.प्रसृतम् । महाचक्रम् पश्चिमतनुना सुदुर्लभमित्यर्थः । महाश्रीत्रिपुरामयम् । न केवलमिदं चक्रं मातुरभिव्यक्तिस्थानम्, किन्तु तन्मयम् । यथावत् पूजितं ध्यातं परिभाषितं

एवं सर्वलक्षणसम्पूर्णं महाचक्रं संपाद्यास्य प्रभावं वक्ति परमशिव एवमेतदित्या-
रभ्य कल्पकोटिशतैरपीत्यन्तेन श्लोकजालेन । एवमेतत् सृष्टिस्थित्यप्ययात्मना स्थितं चक्रं
महाचक्रम् । कोऽर्थः ? सृष्ट्याद्यनुग्रहपर्यन्तकृत्यपञ्चककर्तृ आणवादिमलत्रयभेदु मायादि-
रागान्तकञ्चकपञ्चकभेदु निवृत्त्यादिशान्त्यतीतान्तकलापञ्चकविगलयितु मूलादिभ्रूसंघ्या-
न्तप्रस्थिद्वादशविगलयितु ३व्योमपञ्चकभञ्जयितु कालाग्न्यादिशिवावन्तविश्वधर्तु अकुल-
कुलकुलकुलरश्मिपुञ्जप्रोतमणिलगमहामूर्त्तपरापरकुण्डलिनीशक्तिदम्बरूपं श्रीमहा-
त्रिपुरसुन्दर्याः परममभिव्यक्तियोग्यं दर्पणस्थानीयकमिदं चक्रमित्यर्थः । महाश्रीत्रिपुरा-

१. पञ्चमि-सूत्रैः-ख. । २. चक्रं-क. । ३. प्रस्तौति-ख. । ४. अपश्चिम-ग. ।
५. न सुलभ-क., सुलभ-ग. । ६. 'तन्मयं' नास्ति-ख. । ७. पितं-क. । ८. जातेन-ख. ज. ।
९. 'आणवादिमलत्रयभेदु' नास्ति-ख. घ. ड. ज. । १०. लतान्त-क. घ. ।
११. दल-क. ग. घ. छ. । १२. कर्तुं-ख. । १३. 'कुल' नास्ति-क. ख. घ. ड. ज. ।
१४. सूति-ख. ड. । १५. र्था रूपं पराभि-ख. छ. । १६. 'योग्यं' नास्ति-ख. ड. ज. ।

१. जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये...काहृष्यतो भवति शान्भववेधदीक्षा ॥” (पञ्चस्तव्यां
स्वितेऽम्बास्तवे एकादश-श्लोकः) । न विद्यते पश्चिमाऽग्निमा तनुर्नस्य तस्य, अस्मिन्नेव
जन्मनि मुख्यमानस्येत्यर्थः । पश्चिमतनवश्च आवागमनशीलाः संसारिणो जीवाः ।
२. माया-पादाव-ब्रह्म विष्णु-रुद्र-ईश्वर-सदाशिव-इन्द्रिका-दीपिका-वैन्दव-नाद-शक्त्याख्या द्वादश-
प्रथयः “जन्ममूले तु मायाख्ये” (ने. त. ७।२२-२५) इत्यादिना नेत्रतन्त्रापरभिधे
मृत्युञ्जयमट्टारके प्रदर्शिताः ।
३. जन्म-नाभि-दृद्-विन्दु-नादरूपाणां व्योम्नां पञ्चकं 'समनन्तं तु जन्माख्यम्’ (ने. त.
७।२७-२८) इत्यादिना नेत्रतन्त्र एव प्रदर्शितम् ।

आकर्षणं महादेवि जम्भनं स्तम्भनं तथा ।

व्याधिदारिद्र्यशमनं सर्वदुर्नीतिनाशनम् ॥ ४४ ॥

हृदि परिरूढमेतच्चक्रं साधकस्य तत्तत्फलाकाङ्क्षया तत्र तत्र तथा तथा भावितं तत्तत्कामं साधयतीत्याह—क्लेदनमित्यादि । क्लेदनं सौध्यविषये तत्तद्व्ययोजनानुगुण्येन ध्यातं क्लेदयतीति । एवं द्रावणादयः । जम्भनम्

मयमिति । न केवलमभिव्यक्तिस्थानीयमिदं चक्रमित्येतावत्, किन्तु महच्छब्दलक्षितायाः श्रीत्रिपुरायास्त्रिपुरीकृतायाः परं विग्रहरूपमेवेदं चक्रमित्यर्थः । क्लेदनम् । क्लेदयति समस्तं जगदिति क्लेदनम् । कोऽर्थः ? सर्वप्राणिनामन्तश्चिच्चन्द्रमण्डलतया ब्रह्मरन्ध्रान्तः प्रविश्य परामृतास्त्रावरूपेण शिवादिकालामन्यन्तं जगदाह्लादयतीत्यर्थः । पातालादिष्वैवतीर्णानां सर्वासां सुन्दरीणां विक्षोभकमित्यर्थः । द्रावणं चेति । द्रावयति समस्तं जगदिति द्रावणम् । ब्रह्माण्डकुहरान्तश्चारिपरितप्तानुप्राह्वजीवराशीनां कल्याणदेशिककटाक्षवीक्षणवशात् कालानलमाविश्य दक्षिणावर्तवातचक्रविक्षोभवशात् तडित्कोटिज्वालाजटिलमहाकुण्डलीवलयपरिवेष्टितोर्ध्वमार्गचटुलचारचतुरमात्रह्यविलोकनोत्सुकमिदं चक्रं निखिलपाशजालं द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । अथवा समस्तसुरासुरसुन्दरीमन्दनमन्दिरान्तः परिचिन्तितमिदं चक्रं द्रावयतीति । कोऽर्थः ? मदनमन्दिरारविन्दस्यन्दिमकरन्दमहामदवारिमैरित्प्रवाहप्रवर्तकमिदं चक्रमित्यर्थः । क्षोभणं चेति । क्षोभयति समस्तं जगदिति क्षोभणम् । समस्तसुरासुरयक्षराक्षसगन्धर्वाप्सरोगणब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवादिपरिपूरितमिदं दहराकाशकुशेशयकोटरान्तःप्रैस्फुरन्महाचक्रकोलानलप्रभैश्छटाविधिहीकृतदक्षिणावर्तवातचक्रप्रक्षोभितं स्यान्तश्चित्यमानं

१. जम्भणं-वाग. से. । २. दुःस्वाति-अ. सल., दुर्गति-सक. । ३. कर्म-ज. ग. । ४. 'क्लेदनं' नास्ति-स. । ५. वाग्भवविषये-स. । ६. 'इत्येतावत्' नास्ति-क. ग. घ. ज. । ७. महात्रिपुरमुन्दर्या-स. इ. ज. । ८. परा-घ. । ९. 'कोऽर्थः' नास्ति-क. ग. छ. । १०. एवन्तर्पनिर्वा-स. घ. इ. ज. । ११. 'द्रावयति' नास्ति-क. ग. छ. । १२. 'परि' नास्ति-क. ग. । १३. तसुपूर्वं-स. घ. इ. ज. । १४. चतुरस्रा-ग. छ. । १५. प्राणिपारा-क. ग. छ. । १६. 'मदनं' नास्ति-क. ग. छ. । १७. 'सरित्' नास्ति-क. छ. । १८. क्षोभणसंक्षोभणम्-घ. इ. ज. । १९. 'विष्णु' नास्ति-स. छ. । २०. 'प्र' नास्ति-क. ग. छ. । २१. वन्द्या-घ. इ. ज. । २२. 'प्रभा' नास्ति-स. इ. ज. ।

आवर्जनम् । स्तम्भनं निश्चेष्टीकरणम् । व्याधिदारिद्र्यशमनमिति । व्याधि-
रपूर्णम्मन्यतात्मा संकोचः । दारिद्र्यम् अज्ञानम् । यदाह भेदङ्गाधारमिश्रः—

अपूर्णम्मन्यता व्याधिः कार्पण्यैकनिदानम् ।

क्लेशावहो जुगुप्संश्च सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

आनन्दकणभिक्षार्थं शब्दस्पर्शादिपक्षणे ।

अटत्यविरतं येन तद्दारिद्र्यं विदुर्वुधाः ॥ इति ।

जगत् क्षोभयतीत्यर्थः । आकुलं करोतीति यावत् । मोहनं तथेति । पूर्वोक्तदहराकाशा-
न्तश्चक्रमध्यवहिसन्तापशिथिलीकृतमनोधारणानां साध्यवृन्दानां मोहनं भवति ।
परिवशीभावं नयति स्वमध्यस्थानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

आकर्षणमिति । चक्रमध्यस्थितत्वेन चिन्तितमाकर्षयति । जम्भनमाघर्जनम् ।
स्तम्भनं निश्चेष्टीकरणम् । व्याधिदारिद्र्यशमनमिति । व्याधिः स्वरूपापरिज्ञानम्, तन्मूल-
त्वाद्वाह्याभ्यन्तरक्लेशानाम् । दारिद्र्यं स्वरूपरूपात्तमिः । शमनं स्वैविमर्शपराहन्तेश्वर-
स्वरूपोल्लासप्रदर्शनेन परिपूर्णपराद्वयानन्दात्मप्रकाशनेन च । तदुभयं प्रणाशयतीदं
चक्रमित्यर्थः । अथवा व्याधयो राजयश्मादयः, दारिद्र्यं रिक्तता, तदुभयमपि स्मृति-
मात्रेण प्रणाशयतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वं दुःखानिदानमिति । अतीतानन्तजन्मोपात्त-
कल्मषवशादेकमपि दुःखं बहुधा भवति, अर्थपुत्रकलत्रलोभनिमित्तवशात् । तस्य सर्व-
दुःखस्य नाशनं तत्तद्विद्वंसार्थप्रकृष्टसम्पत्तदानेनेति । आर्तिरिति क्लेशः, आध्यात्मि-
काधिदैविकाधिभौतिकस्त्रिविधोऽपि । आध्यात्मिकस्तु वीर्युत्तश्लेष्मादीनां प्रकोप-
संभवः । आधिदैविकत्वेतिष्टुष्टगादिदेवताप्रकोपसंभवः । आधिभौतिकश्चैरव्याघ्राप-

१. घटित-ग. । २. व्याधिरित्यपूर्णम्मन्यतात्मासंकोचः-ख. । ३. 'यदाह...मिश्र.' नास्ति-ख. ।

४. गङ्गाधर-ग. । ५. निवेशनम्-ख. ग. । ६. होप्रतिकष्टश्च-ग. दी. । ७. प्ला च-दी. ।

८. जम्-क. । ९. 'कृत' नास्ति-क. ग. छ. । १०. वृन्दारकाणां-क. ग. छ. । ११. परमशिव-
ख. ड. ज. । १२. भाव-ख. ड. ज. । १३. स्वाधीनत्वं-क. ग. छ. । १४. परात्माहन्ता-

ख. ड. ज. । १५. 'च' नास्ति-ख. ड. ज. । १६. 'अथवा...मित्यर्थः' नास्ति-ग. ।

१७. 'प्रति' नास्ति-क. ग. छ. । १८. प्रदत्तं-क. ग. छ., प्रशम-घ. । १९. तीत्यर्थः । पुत्र-घ. ।

२०. प्लायं-ख. ड. ज. । २१. वात-ड. ज. । २२. स्त्ववृष्ट्या-क. ग. छ., स्तु परमेश्वरा-ख.

ड. ज. । २३. वस्तु अपस्मारा-ख. घ. ड. ज. ।

शान्तिपुष्टिधनारोग्यमन्त्रसिद्धिकरं परम् ।

भोगदं मोक्षदं चैव खेचरत्वप्रवर्तकम् ॥ ४५ ॥

मर्बदुर्नीतिनाशनम् । सर्वासा दुर्नीतीना नाशनम् । उपासकान् सन्मार्गे
स्थापयतीति भाव । यैच्छ्रुतिः—“सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनम्” (ऋ०
२।२३।४) इति ॥ ४३-४४ ॥

शान्तीति । अत्र करशब्द प्रत्येकमभिसम्बद्धचते । शान्तिकर-
मित्यादि । परं सर्वोत्कृष्टम् । भोगदं भोगार्थिनाम् । भोगश्चमत्कार ।
मोक्षदं मोक्षार्थिनाम् । चित्तकल्मषनिवृत्तिद्वारेण ज्ञान प्रयच्छतीति भाव ।

भारोदिभूतप्रशोपमभव । एव त्रिविधानामप्यार्तीना स्मृतिमात्रेण प्रशम करोतीद
चत्रमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

शान्तिपुष्टिधनारोग्यति । शान्तिकर समस्तविघ्नोपद्रवप्रशमकरमित्यर्थः । पुष्टि-
रिति समस्तसम्पत्समृद्धि , तामप्यस्मै साधकाय ददातीति पुष्टिकरम् । अर्धाना सचयो
धनम्, तदस्मै ददातीति धनकरम् । आरोग्य जाठरजातवेदसो दीपनादिद्वारेण देहपीडा-
भात्र, तैरुत्तरोतीत्यारोग्यकरम् । मर्बदुर्बन्धिकर मन्त्राणा सिद्धिमन्त्रसिद्धिस्ता करोतीति
मन्त्रमिद्धिकरम् । मन्त्रा आणवाद्युपायसर्वैन्धिनस्तेषा सिद्धि शक्तिचक्रोच्चारणेनैव
संभवति नान्यथेत्यर्थः । तथा चोक्तं निम्नोत्पटकस्य—

यद्यदुचरते मन्त्री मन्त्रवर्णं शुभाशुभम् ।

तत्तत्सिद्धयति ११ देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥ इति ।

भोगेदं भोग ददातीति भोगदम् । भोगन्तु द्विविध — ऐहिक , आमुष्मिक इति । ऐहि-
कन्तु मन्त्रचन्दनवनितादि । आमुष्मिकन्तु इत्यनन्दनोद्यानमध्यस्थितकेलिशीलदरीपु
सर्वसंप्रदत्तमृदन्नपेणुषोणामर्दिलनाह्लादिदिव्यध्वनिपरिवृंहितैस्तुन्वरुनारदप्रमुखसिद्ध-

१. कर्त्तव्य । २. मृत्तिध-क । ३. गव-ग । ४. कन्दु-ग । ५. पालव-
ग. घ. ङ । ६. तात्पर्य-क. ग. घ । ७. त. क-र. घ. ङ. ज. । ८. 'मन्त्रमिद्धिकर' नास्ति-
क. ग. घ. ज. । ९. तामवा-क. ग. घ. । १०. वर्णैः-क. ग. घ. ङ. छ. ज. ।
११. देवे-ग. घ. यो ग. हि-ग. । १२. भोगदमिति-क. ग. घ. । १३. 'तु' नास्ति-क. ग. ।
१४. रत्न-ग. घ. । १५. पट-ग. घ. ङ. ज. । १६. मुष्ट-क. ग. घ. ।

सर्वरक्षाकरं देवि सर्वानन्दकरं तथा ।
सर्वकर्मकरं चापि सर्वकार्यार्थसाधकम् ॥ ४६ ॥

खेचरत्वप्रवर्तकं विद्याधरोद्याधिपत्यप्रवर्तकम् । सर्वरक्षाकरं शश्वसलिलासि-
राजचोरवातादिभ्यः सर्वेभ्यः । सर्वानन्दकरं तत्तद्भुवनतत्तदाधिपत्यद्वारेण ।
सर्वकर्मकरं वश्यादीनि कर्माणि साधकस्य करोति । सर्वकार्यार्थसाधकं

गन्धर्वोपगीयमानदिव्यगीतपरिपूरितश्रवणविबराभिर्नवनवप्रबृद्धरागसागरनिमग्नमान-
साभिः प्रियजनहृदयविदारणप्रवीणनिशितकुसुमशरसदृशनयनललिनाभिः कलरणितैम-
णिगणायनेकोकल्पकल्पितालङ्कारललिततनुलताभिरमरविन्द्यासिनीभिरविरतविनोदनम् ।
एतदुभयं स्मृतिमात्रेण ददाति । ऐहिकामुष्मिकनिरीहचेतसः परमयोगिनः पुनः पञ्च-
शक्तिचतुर्ग्रहथात्मकदेहमहापीठे प्रकाशविमर्शमयीं परमानन्दलक्षणां स्वात्मदेवतां
त्रिपुरसुन्दरीमनुसन्धानस्य परमशिवसामरस्यपरमभोगं प्रयच्छतीत्यर्थः । मोक्षदं चेति ।
जीवन्मुक्तिं प्रयच्छतीत्यर्थः । इदन्ताभरितस्य कृत्रिमाहंस्वरूपस्य जीवत एव जन्तुकर्तृ-
स्वभावपराहंभावभावात्मकविमर्शानन्दलक्षणस्वस्वरूपाभिव्यक्तिं करोतीत्यर्थः । खे-
चरत्वप्रवर्तकमिति । खे चिन्मये पराकाशे तत्र चारित्वं समरसता खेचरत्वम् । अथवाऽ-
णिमाद्यष्टसिद्धिसमन्वितः सदा सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकारी स्वेच्छागृहीतविग्रहः स्वच्छन्द-
चारी महाभैरवदशाम्नापन्नः खेचरीभिरेवंगुणविशिष्टाभिश्चतुष्पष्टियोगिनीभिः संचरन्
क्रीडमानः खेचर इत्युच्यते । तथात्वप्रवर्तकमिति यावत् ॥ ४५ ॥

सर्वरक्षाकरं चैवेति । सर्वतः शस्त्रवह्निरोगादिभ्यः स्मर्तुः साधकस्य रक्षां करो-
तीत्यर्थः । अथवा सर्वेषां समयनिष्ठानां समयच्युतिसंभवाद्यनिष्टेभ्यो रक्षतीति यावत् ।

१. खेच-सप्त. । २. परम्-च. । ३. देवि-सक. । ४. नम्-तप. । ५. राधि-क. ख. ।
६. प्रियातराजचोरादि-स. ग. । ७. दिक्-क. । ८. करोतीति-स. ग. । ९. गीति-स. ट. ।
१०. 'परि' नास्ति-क. ग. । ११. मणित-ज. घ. । १२. 'आकल्प' नास्ति-क. ग. छ. ।
१३. तिपा-स. ज. । १४. एषम्-ड. । १५. 'पुनः' नास्ति-स. ट. ज. । १६. मयीमात्म-
देवतां त्रिपुर-च. ग. छ. । १७. 'मोक्षदं'...तीत्यर्थः' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १८. हंभावात्मक-
ग. ट. । १९. 'स्वेच्छा'...चारी' नास्ति-स. ट. ज. । २०. शंश्रीडमानः-च. ग. छ. ।
२१. 'इति' नास्ति-च. ग. घ. छ. । २२. 'सर्वं'...रक्षतीति यावत्' नास्ति-स. ट. ज. ।

१. सर्वेषामिति । सर्वेषामिति सत्त्वधर्मस्य संबन्धस्यास्तित्तेष्वन्वयः । सर्वेषां समयनिष्ठानां
समयच्युतिसंभवादीनि यावत्निष्ठानि तेभ्यो रक्षतीति यावत् ।

सर्वविशकरं देवि सर्वश्रेयस्करं परम् ।
 सर्वमन्त्रमयं देवि सर्वयोगेश्वरीमयम् ॥ ४७ ॥
 सर्वपीठमयं देवि सर्ववैधेकरं पुनः ।

यत्कर्तव्यमर्थं च तस्य सर्वस्य साधकमित्यर्थः । सर्वविशकरं साधकसमी-
 हितसर्वविशकरम् । सर्वश्रेयस्करं सर्वस्य श्रेयस, कारकम् । परम् अनुपमम् ।
 सर्वमन्त्रमयं पूर्णाहन्तासारत्वात् । सर्वयोगेश्वरीमयं महाशक्त्यधिष्ठानत्वात्,

सर्वानन्दकरं तथेति । सर्वेषामानन्दकरम् । अयमर्थः—ब्रह्मरन्ध्रसहस्राराम्बुजोदरगतमेत-
 न्मौक्तिकापीठं^{१३} परमानन्दाभृतपूर्णं शरीरधारनाड्यधिष्ठितानां चतुष्पष्टिलक्षकोटि-
 प्रभृतियोगिनीनां सर्वासां कुलदेवीनामधिरतर्षत्परामृतवर्षधारास्त्रैविधानां परमसमा-
 वेशकरमित्यर्थः । सर्वकर्मकरं चापीति । शिष्यशक्त्यात्मकं चक्रं प्राणापानात्मनाऽन्त करण-
 वहिष्परणात्मना^{१४} च प्रविश्य वचनादानगमनोत्सर्गानन्दात्मकं श्रवणस्पर्शनादिकं च
 करोतीति यावत् । अथवा वक्ष्यादृष्टादिसर्वकर्मकरं चेत्यर्थः । सर्वकार्यार्थसाधकमिति ।
 कार्यं कर्तव्यम् । अर्थः पुरुषार्थः । कर्तव्यतयाऽभिप्रेतपुरुषार्थानां सफलानां साधकमिदं
 चक्रमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सर्वविशकरमिति । सर्वेषामावेशकरं सर्वेषां भूतप्रेतपिशाचादीनां दुष्टचेतसां
 दर्शनमात्रेणावेशकरं महाभयोत्पादनद्वारेण कम्पकरमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्ववैधेकरं

१. वेग-ध. । २. 'सर्वश्रेयस्करं परम्' इत्यत पूर्व 'सर्ववैधेकरम्' इत्यादि 'सर्वार्थसमुत्
 धेव' इत्यत ४८-४९ श्लोकस्यो भागो वर्तते-वाक. ख. ग. से. अ । ३. 'सर्वयोगेश्वरीमयम्'
 इत्यत पूर्व 'सर्वतीर्थमयं पुन' इत्यादि 'सर्वोन्मादकरं देवि' इत्यन्त ४९-५० श्लोकस्यो भागो
 वर्तते-वाक. ख. ग. । ४. वैध-अ, ब, सप्त. घ । ५. वीध-सक. । ६. परम्-भाग. अ से. ।
 ७. मयंअ-क. । ८. मम्-क. । ९. गोव-क. । १०. सर्वानन्दकरमित्यर्थं-क. ग. छ. ।
 ११. मन्त्रमातृका-घ. । १२. पीठ-क. ग. । १३. पूर-ख. घ. ड. ज. । १४. रवारणाद्य-
 क. ग. छ. ज. । १५. व्यापिताना-क. ग. छ. । १६. 'च' नास्ति-क. ग. छ. । १७. नविसर्गा-
 क. ग. छ. । १८. दि कर्म करो-क. ग. घ. छ. । १९. नमिति-ख. घ. ड. ज. । २०. ध्यामिति-
 क. ग. छ. । अर्थसाधनम् अर्थं पुरयायं, तत्साधनम्-घ. । २१. 'इदं' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।
 २२. 'सर्वेषामावेशकरं' नास्ति-क. ग. छ. ज. ।

सर्वतत्त्वमेयं देवि सर्वाज्ञानिलयं तथा ॥ ४८ ॥
सर्वार्थसंयुतं चैव सर्वज्ञानमयं प्रिये ।

“चतुष्पट्टियंतः” (४१५७) इत्युक्तत्वाच्च । सर्वपीठमयं विश्वकारणोपलब्धि-
स्थानत्वात् । सर्ववेधकरमिति । अयमर्थः—

उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।

यो भवेत् स समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥

उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।

यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥

अकिञ्चिच्चिन्तकस्यैव गुरुणा प्रतिबोधितः ।

उत्पद्यते य आवेशः शाम्भवैः स उदाहृतः ॥ (२।२१-२३)

इति श्रीमालिनीविजयोत्तरनिर्णीतदिशा आणवशाक्तशाम्भवसमावेश-
रूपं वेधं करोतीति । सर्वतत्त्वमयं महासंविदाधारत्वात् तदुल्लासितपट्ट-

परमिति । आणवशाक्तशाम्भवप्रकारेण त्रिविधो वेधः । तस्य सर्वस्य कारकमिदं चक्र-
मित्यर्थः । सर्वतत्त्वमयं देवोति । सर्वेषां सर्वज्ञानात्मात्मविद्याशियतत्त्वान्तर्भूतानां समुदाय-
स्वरूपमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वज्ञानप्रदं तथेति । सर्वेषां प्राणिनामन्तः प्रविश्य तत्तच्छ्रोत्रादि-
प्राणान्तेन्द्रियमुखेनात्मशक्त्युपोद्बलितेन शब्दादिगन्धान्तेनामार्थानां विषयभूतानां
ज्ञानानि तेषां ददात्यनुग्रहीतुमिच्छयेदं चक्रमित्यर्थः । अथवा सकलशास्त्रतत्त्वज्ञानं
ददातीति सर्वज्ञानप्रदम् । सर्वशक्तिप्रदं चेति । सर्वोसामृद्धीनां प्रदं सर्वशक्तिप्रदम् ।

१. करं-शाक. ल. । २. चापि-सध. । ३. सर्वज्ञानप्रदं-बाग. अ. से. एक.,

सर्वज्ञानात्मयं-ब., सर्वज्ञानमयं-सस. । ४. सर्वार्थसंयुतं-शाक. ल., सर्वसिद्धिप्रदं-बाग. से. सध.,

सर्वशक्तिप्रदं चेति-अ. । ५. चापि-सस. । ६. तथा-सध. । ७. 'चतुष्पट्टियंतः' नास्ति-ल. ।

८. अष्टपट्टियंतः-ल. । ९. 'अयमर्थः' नास्ति-ल. । १०. धित-क. ग. ।

११. बोध्यावुरीरितः-ल. ग. । १२. विद्यानाम्-क. ग. छ. । १३. रूपं चक्रम्-क. ग. घ. छ. ।

१४. ज्ञानां विषयानां-क. ग. छ. । १५. गृहीत-क. ल. ग. छ. । १६. 'इत्यर्थः' नास्ति-

क. ग. छ. । १७. 'सर्वज्ञानप्रदम्' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १८. सिद्धि-ल. घ. इ. अ. ।

१९. सर्वाती तिद्धीनां प्रदं सर्वसिद्धिप्रदम्-ल. अ., नास्ति-क. ग. छ. ।

सर्ववेदमयं देवि सर्वतीर्थमयं पुनः ॥ ४९ ॥

त्रिंशत्तत्त्वमयम् । सर्वज्ञानिलयम् । आज्ञा शास्त्राणि, तेषां निलयः कोश-
गृहम् । उक्तं च—“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे” इति । सर्वान्वयोत्पत्तिभूमिमहा-
शक्त्यधिष्ठानमित्यर्थः । सर्वार्थसंयुतं सर्वप्रयोजनसंयुतम् । सर्वज्ञानमयम्
एतदुपासनेन सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः । वेदमयं वेदेषु यत्फलं तदत्रेति ।

पुत्रमित्रकलत्रवित्तरत्नगजतुरगपशुदासदासीगृहगृहोपकरणगुणवृत्तशौलदाक्षिण्यसौन्दर्य-
विचित्रमूपणादीनामृद्धिमुन्नतिमन्वहं ददाति स्मरणमात्रेणैदं चक्रमित्यर्थः । सर्वश्रेयस्करं
परमिति । सर्वेषां श्रेयसां करं सर्वश्रेयस्करम् । योगान्तरायभूतानामर्वाचीनसिद्धयुप-
सिद्धयाख्यश्रेयसां सर्वेषां स्मरणमात्रेण संपादकमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वमन्त्रमयं देवोति ।
वर्णाध्यसंभवा ये सप्तकोटिमहामन्त्रास्तेऽपि चिच्छक्त्युल्लासात्मकतामाश्रित्य दीपिताः
सर्वकामफलप्रदा भवेन्तीत्यतः सर्वमन्त्रमयमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वयोगेश्वरीमयमिति ।
गंगनस्वर्गमर्त्यपातालनागाख्यपञ्चस्थलेषु श्रीकण्ठानन्तशङ्करपिङ्गलसादाख्याः पञ्च नाया
अधिकारिणः । तत्परिमहाश्रुतुष्पष्टिलक्षकोटि-द्वात्रिंशल्लक्षकोटि-पोहशलक्षकोटि-अष्ट-
लक्षकोटि-चतुर्लक्षकोटिहाकिन्यादिहाकिन्यन्तपह्योगिन्यंशभूतानां समस्तयोगेश्वरीणां
स्वरूपं समस्तयोगिनीवृन्दविग्रहमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वपीठमयं चैवेति । सर्वपीठानि
चतुर्णांष्टिसंख्याकानि । १ पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्रपीठेशपीठेशाक्षेत्रपीठ-
यदुऋगणेशादिसहितं सर्वमेवाधुष्टयोगपीठान्तर्भूतम् । तादृशयोगपीठमयमिदं
चक्रमित्यर्थः । सत्यतानमयं प्रिये ! इति । अकुलकुलकुलकुलकौलशुद्धकौलाख्यकुल-
पञ्चकशास्त्रप्रतिपाद्यतत्त्वज्ञानमयमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वदोषहरं प्रिये ! इति । दोषा

१. देवमयं—वा. अ., दोषहरं—वा. अ. से. । २. यं तथा—ख. । ३. निलयं—ग. ।
४. इपो—ग. । ५. सर्ववेद—ख. । ६. 'गृह' नास्ति—क. ख. ग. छ. । ७. 'आदि' नास्ति—क. ग. छ. ।
८. 'धेयसां करं सर्वश्रेयस्करम्' नास्ति—क. ग. छ. । ९. 'सर्वेषां' नास्ति—क. ग. छ. ।
१०. 'इदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति—क. ग. छ. । ११. 'सर्व...मन्त्रमयमिदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति—
ख. ग. छ. । १२. व्यवगन्तव्या इत्यतः—क. ख. ग. छ. । १३. 'इदं चक्रं' नास्ति—क. ग. छ. ।
१४. विषयसंख्यानि—ख. ग. छ. । १५. मेवं देव्याद्यष्टयोग—ख. ग. छ. । १६. मयमित्यर्थः—
क. ग. छ. ।

१. पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्राणि तन्त्रात्मके (१५।८४-९२) तट्टीचायां च इष्टव्यानि ।

सर्वव्रतमयं चैव सर्वामृतमयं तथा ।

सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशोकनिवारणम् ॥ ५० ॥

तीर्थमयं गङ्गादिषु यत्पुण्यं तदत्रेति । व्रतमयं कृच्छ्रादिषु यत्फलं तदत्रेति ।
सर्वामृतमयम्^१ । यद्यदनिष्टं तत्तन्मृत्युरूपम्, तस्य सर्वस्य प्रत्यनीकमिदं चक्र-
मित्यर्थः । दुःखप्रशमनम् आध्यात्मिकादिदुःखानां प्रशमनम् । शोकनिवारणम्
इष्टविषयवियोगजानां शोकानां निवारणम् । अयं भावः—सवासनस्य चक्र-
राजस्योपासनेन सर्वविषयसङ्गहेतुभूताज्ञाननिवर्तकमात्मज्ञानमुदेति । यदुप-
निषत्—“सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् । श्रुतं ह्येव मे भगवद्-
दूशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवान्
शोकस्य पारं तारयतु” (छा० उ० ७।१।३) इत्युपक्रम्य “स्मृतिलम्भे
सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकपायाय (देवर्षये नारदाय) तमसस्परं
दर्शयति भगवान् संतत्कुमारः” (छा० उ० ७।२।२) इति चोपसंहरति ।

ब्रह्मद्वयादयस्तान् स्मरणमात्रेण नोशयतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वतीर्थमयं पुनरिति । सर्वासां
शुद्धीनां सर्वतीर्थशब्दोपलक्षितानां स्वरूपमिदं चक्रमित्यर्थः ।

सर्वामृतमयं तथेति । मृत्युपाशपाशितानां सर्वप्राणिनाममृतमयं मृत्युपाशजाल-
मोचनकरमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वदुःखप्रशमनमिति । सर्वेषां मानसानामाधिसंभवानां
दुःखानां प्रशमनमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वशोकनिवारणमिति^१ । सर्वेषां पुत्रमित्रकलत्रादि-
वियोगजानां शोकानां निवारणमिदं चक्रमित्यर्थः ॥ ४७-५० ॥

१. तत्त्व-सख. । २. देवि-सख. । ३. दुष्ट-सख. । ४. सर्वतीर्थ-ख. । ५. सर्वव्रत-ख. ।
६. यत्पुण्यं-क. । ७. नमिति-क. । ८. सर्वशोक-ख. । ९. तंन-ख. । १०. नाशयतीति-क. ग.
घ. छ. । ११. 'पुनः' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १२. सर्वशुद्धीनां-क. ग. घ. छ. । १३. 'सर्व'
नास्ति-ख. ड. ज. । १४. सर्वप्राणिनां नास्ति-क. घ. । १५. 'इदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति-क.
ग. छ. । १६. 'सर्व...प्रशमनमिदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति-क. ग. छ. । १७. 'इति' नास्ति-क. ग. छ. ।
१८. 'शोकानां' नास्ति-क. ग. छ. । १९. 'इदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति-क. घ. छ. ।

१. 'सर्वामृतमयं पञ्चविधमोशावहम् । मृतमनिष्टं सन्निवारकमिति केचित्' (से. पृ. ४२) ।

सर्वोन्मादकरं देवि सर्वाह्लादनकारकम् ।

सर्वदौर्भाग्यशमनं सर्वविघ्ननिवारणम् ॥ ५१ ॥

सर्वसिद्धिकरं चक्रं सर्वाशापरिपूरकम् ।

रौद्राभिचारकोदण्डपरमन्त्रौघभक्षणम् ॥ ५२ ॥

सर्वोन्मादकरम् । उन्मादो विभ्रमः, लोकोत्तरो विलास इत्यर्थः । सर्वाह्ला-
दनकारकं महानन्दहेतुत्वात् । दौर्भाग्यम् अस्पृहणीयता । विघ्नैः प्रस्तुतहन्ता ।
सिद्धिरणिमाद्या विभूतिः । रौद्रेति । रौद्राः क्रूराः । अभिचारका हिंसितारः ।

सर्वोन्मादकरं वेति । सर्वासां सुन्दरीणां वन्द्यर्पद्वर्पजन्यप्रेमगर्भोपवृंहितकृत्याकृत्या-
परिह्वानेनोन्मत्तवत् स्वान्मवृत्तानभिज्ञानप्रायः कोऽप्यान्तरो भाव उन्मादः । साधकार्ये
सर्वैर्ययुक्तं करोतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वाह्लादकरं तथेति । सर्वेषामाह्लादकरं सर्वाह्लाद-
करम् । सर्वेषां संसारतापपरितप्तचित्तानां देशिकेन्द्रपादोपसर्पणसंलब्धचक्रविभूतानां
स्वविन्यासपरिज्ञानमात्रेण संसारतापप्रशमनद्वारेणाह्लादकरम् आह्लादं जनयतीदं
चक्रमित्यर्थः । सर्वदौर्भाग्यशमनमिति । दौर्भाग्यं दुर्भगत्वं सैकल्लोकपरिहासविषयत्वम् ।
सच्छमयतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वविघ्ननिवारणमिति । सर्वेषां योगान्तरायभूतानां विघ्नानां
निवारणमित्यर्थः । सर्वसिद्धिप्रवमिति । सर्वासामणिमादीनां सिद्धीनां साधकमिदमित्यर्थः ।
सर्वाशापरिपूरणमिति । सर्वेषां मनोरथानां परिपूरकं सौधकमिदं चक्रमित्यर्थः ।

१. सर्वरोगहर-च सघ. । २. कर तथा-अ., कारणम्-सल. घ. । ३. नास्त्वेषा
पट्टि-सल. । ४. विनाशनम्-सघ. । ५. प्रलोचयमोहन-सल. । ६. प्रद-भाग, से. अ. सक. ।
७. 'सर्वाशापरिपूरणम्' इत्यत परम् 'सर्वसशोभकं चैव सर्वतोभाष्यवापकम् । सर्वैर्यसायकं
चक्रं सर्वरसाकरं तथा ॥ सर्वरोगहरं चक्रं सर्वसिद्धिप्रदं तथा । सर्वानन्दमयं देवि नवमं चक्रनाप-
कम् ॥' इति द्वी इलोकावधिकी इत्-सल. । ८. 'रौद्राभिचार' इत्यादि 'स्तम्भकरं परम्' इत्यन्त इलोकद्वयं नास्ति-सल. । ९. कोदण्ड-वाक. ल., कोदण्ड-वाग. से. तघ., कोदण्ड-
क. सक. घ. । १०. परम शंवलक्षणम्-सघ. । ११. कम्-वाक. ल. ग. । १२. सर्वदी-ल. ।
१३. विभ्रमप्रस्तुता-क. । १४. तदर्थ-क. ग. घ. छ. । १५. 'सर्वेषां 'ह्लादकरम्' नास्ति-ग. ।
१६. सपंचकल-ल. इ. अ. । १७. विभागानां-क. ल. ग. छ. । १८. यतीत्यर्थ-क. ग. छ. ।
१९. सर्व-क. ग. छ. । २०. योग्यं-क. ग. छ. । २१. सर्वरोगा-क. ग. घ., सर्वभोगा-छ. ।
२२. 'इदं' नास्ति-क. ल. ग. इ. छ. अ. । २३. 'साधकमिदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति-क. ग. छ. ।

परसिद्ध्याकर्षणं च पराज्ञाकर्षणं तथा ।

परसैन्यस्तम्भकरं परविज्ञानमोहनम् ॥ ५३ ॥

परचक्रस्तम्भकरं शस्त्रस्तम्भकरं परम् ।

महार्चमत्कारकरं महाबुद्धिप्रवर्तकम् ॥ ५४ ॥

अतं एवोद्दण्डा उन्मांगाः । परे शत्रवः । तेषां मन्त्रौघो मन्त्रराशिः । तस्य भक्षणम् । अक्रमोपासकानामयथादेवताज्ञानानां मन्त्रग्रामघस्मरमिदं चक्रमिति भावः । महाचमत्कारकरम् । 'अनेडमूकानामपि हस्तमस्तकसंयोगात्

रौद्राभिचारकोद्दण्डपरमन्त्रौघभक्षणमिति । परैः शत्रुभिः साधकध्वंसमाशंसमानैरभिचाराय प्रयुक्ता ये मन्त्रास्ते^१ रौद्रा निर्घृणाः, उद्दण्डा नृशंसाः, तान् मन्त्रान् भक्षयति तत्सामर्थ्य-मुपसंहरतीदं चक्रमित्यर्थः ॥ ५१-५२ ॥

परसिद्ध्याकर्षणं चेति । पराः प्रतिस्पर्द्धिनो ये सिद्धाः शात्रवं गता भारणादि-क्रियानिपुणाः शुद्धसिद्धिसम्पन्नास्तेषां सिद्धि साधकेन स्वचक्रमध्यस्थिततया चिन्तितैः सामाकर्षयतीदं चक्रमित्यर्थः । पराज्ञाकर्षणं तपेति । परेषामन्येषां प्रतिस्पर्द्धिनामाज्ञां निग्रहानुग्रहकरीमपि चक्रवैश्वानरपरिवर्तितया चिन्तितामाकर्षयतीदं चक्रमित्यर्थः । पर-सैन्यस्तम्भकरमिति । परेषां शत्रूणां सैन्यं स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः । स्तम्भनप्रकारञ्च प्रयोगप्रकरणे तद्वक्षसे भणितव्यः । परविज्ञानमोहनमिति । परेषामन्येषां विज्ञानं तस्य मोहनं तस्य प्रमोषकं चक्रमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

१. ज्ञा-सघ. । २. कं च-वाक. ख. ग. । ३. ज्ञानवि-सघ. । ४. वक्त्र-वाक. ख. ।

५. कं च-वाक. ख., नं च-सघ. । ६. नकं-वाक. ख. ग. । ७. तया-से. ।

८. महत्कार-वाग. । ९. भुक्ति-वाक. ख. अ., भक्ति-अ. सघ., मुक्ति-सक. । १०. वर्ध-सख. ।

११. अयं भावः-अक्र...चक्रमिति-ख. । १२. 'ते' नास्ति-क. ग. घ. छ. ज. । १३. 'मन्त्रान्' नास्ति-क. ग. छ. । १४. जयति-क. ग. छ. । १५. मपहरतीत्यर्थः-क. ग., मपहृतीत्यर्थः-छ. ।

१६. चिन्तितानां कर्ष-क. ग. घ. छ. । १७. तप्ता या चिन्तिता ता-ख. ड. ज. । १८. 'पर...' स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति-ख. । १९. ज्ञानस्य-क. ग. छ. । २०. चक्रमिति-क. ग. छ. ।

१. अनेडमूकानामपीति । "भगवत्पादैरनेडमूकेभ्यो ऋजुचर्चास्तोत्रद्वयं हस्तमस्तकसंयोग-

महिष्ताड्याचि" (लक्ष्मीधरा, पृ. २८१) ।

२. प्रयोगप्रकरणे इति । द्वितीये प्रयोगाख्ये पटले ६७ इत्यादिश्लोकेषु स्तम्भनप्रकारो दृश्यते ।

[महावाणीकरं देवि महासौभाग्यदायकम् ।
 महावश्यकरं देवि महासौभाग्यदायकम् ॥]
 महाज्वरहरं देवि महाविपहरं परम् ।
 महामृत्युप्रशमनं महाभयविनाशकम् ॥ ५५ ॥

सारस्वताद्यावेशकरमित्यर्थः । महाबुद्धिप्रवर्तकम् अन्युत्पन्नानामपि वेदशास्त्रा-
 द्युपन्यासकरम् । महावाणीकरं अशिक्षितैकपदप्रयोगनिपुणानामपि महा-
 काव्यकर्तृताकरमित्यर्थः । महासौभाग्यं सर्वस्पृहणीयता । महाज्वरोज्यभिन्ना-
 रादिकृतः । महामृत्युः कालप्राप्तः । महाभयं देहप्रमातृता । तदुक्त क्षेमेन्द्रेण
 गीतानिष्यन्द—

तावद् व्याघ्रभयं नृपानलभयं वेतालकृत्याभयं
 शून्यारण्यभयं महाशनिभयं दुःस्वप्नशङ्काभयम् ।
 वातोत्पातभयं ग्रहज्वरभयं क्षुब्धाब्धिवेलाभयं
 वैराग्येण न यावदेव गलितः कायाभिमानभ्रमः ॥ इति ।

परचक्रस्तम्भकरमिति । परेषां स्वविपरीतानां विषयान्तरादागतानां राज्ञां चक्रं
 स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः । शतम्भस्तम्भकरमिति । परैः शत्रुभिः प्रयुक्तानि शस्त्राणि स्तम्भ-
 यति, यथा साधकस्य बौधकानि न भवन्ति तथा करोतीदं चक्रमित्यर्थः । महाचक्र-
 स्कारपरमिति । महाचक्रमत्कारा उद्धृतादयो क्षणिति लोकोनां बहुमानहेतवः प्रयोग-
 विरोधाः, तेषां सम्पादनकरं चक्रमित्यर्थः । अथवा महत्या परायास्त्रिपुरायाश्चक्रमत्कारोऽ-
 नुभवः, शक्तितत्त्वपरिज्ञानमिति यावत् । महाभुक्तिप्रवर्तकमिति । ह्रींकेद्वरादि-
 भुवनेष्वधिकारितया स्थितिर्महाभुक्तिस्तत्सम्पादकमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

१ एषा पदक्ति मे, वाग श्रु, विहायान्यत्र न दृश्यते । २. सौह्यप्र-वाग, से. । ३. तथा-वाग,
 से. गघ. । ४. अय-नाय । ५. विनाशनम्-याव, ए., निवारणम्-वाग, से. । 'सौभाग्यदायक'
 इत्यादि 'स्तम्भकर परम्' इत्यन्तं इत्येकद्वयमत्र वर्तते-नाय. । ६. सप्रवर्तकम्-स. । ७. 'देह'
 नास्ति-क. ए. । ८. एतदुक्तं-क. । ९. घना-ए. ग. । १०. 'इत्यर्थः' नास्ति-क. ग. ।
 ११. ग्यराणि-क. ग. छ. । १२. बन्धकानि-छ., साधकानि भवन्ति-घ. । १३. लोहितानां-
 क. ग. इ. ज. । १४. करमिदं-घ. । १५. भक्ति-क. ग. छ. । १६. समस्तगुन्दरादि-घ. ।

महावश्यकरं देवि महावेधकरं परम् ।

महापुरक्षोभकरं महासुखशुभप्रदम् ॥ ५६ ॥

महालक्ष्मीमयं देवि महामौङ्गल्यदायकम् ।

महावश्यकरं राजोवंश्यादीनामपि । महावेधकरं पवंतगजादीनामपि । महापुर-
क्षोभकरं साँघकेन्द्रे प्रविष्टे द्वारवतीन्द्रप्रस्यमयुरादियु कृष्णाभिगमने यथा,
यथा वा देवदारुनादियु परमेश्वरप्रवेशे । महासुखशुभप्रदम् । महामुखं
महाशुभमिति । महामुखम् अकृत्रिमाहंपरामर्शः । महामुखं विश्वदेहिविलयः ।
महालक्ष्मीमयम् । शिवशक्तिसामरस्यरूपं महाविकासमयमित्यर्थः । महा-

महावश्यकरं देवीति । समस्तलोकवशङ्करमित्यर्थः । महासौभाग्यदायकमिति ।
समस्तसुन्दरीवल्लभसम्पादकमित्यर्थः । महाउपरहरं देवीति । महतां चातुर्यिकादीनां
उचराणां नाशकरमिति यावत् । महाविपहरं परमिति । महतामत्युप्राणागैपि विपाणा-
मपहारकमिति यावत् । महामृत्युप्रशमनमिति । केनचिदोपेणाकालसम्भवानामपि मृत्यूनां
नाशकरमित्यर्थः । अथवा फालमृत्यूनां नाशकरं भवति । महाभयविनाशकमिति ।
राजचौरादिनिमित्तानामपि भयानां नाशकरमित्यर्थः ।

महापुरक्षोभकरमिति । महतामिन्द्रचन्द्रादिपुराणानामपि क्षोभकरम्, किमुत्तालप-
विभवानां भूवल्लयसंस्थितानामिति यावत् । महामुखशुभप्रदमिति । समस्तकैरणोल्लास-

१. एषा इक्तिः से. सघ. ऋ. विहृष्माण्यत्र न. दृश्यते । २. पुनः-सघ. ।
३. मुक्तिप्रवर्तनम्-सरु., शुभमुख-सल. । ४. करं-सल. । ५. मङ्गल्य-शक. ल. ग.
मङ्गल-अ. सल. । ६. राजवंश्या-क. । ७. सावरे-ग. । ८. 'महामुखं महाशुभमिति'
नास्ति-ल. । ९. 'महामुखं परामर्शः' नास्ति-ल. ग. । १०. समस्तवश्यकर-क. ग. घ. ।
११. 'अपि विपाणां' नास्ति-क. ग. छ. । १२. 'अथवा कालमृत्यूनां नाशकरं भवति' नास्ति-
ल. ड. । १३. 'भयानां' नास्ति-क. ल. ग. छ. । १४. नाशकम्-क. ल. ग. छ. ।
१५. इतः पूर्वम्-पौष्टिकादिविशेषफलदम् । मोहमनेन दर्शयतीति भावः । सर्वतुंकेः सर्वफलैः
सर्वपुष्पैरपि प्रिये । विहाय मारणोक्तानि फलपुष्पाणि मुञ्चते ॥ यो जुहोति. स वै सर्व-
सम्पदामालयो भवेत् । अपिक्कः पाठः-क. छ. । १६. 'आदि' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।
१७. विभाष्या-ल. ड. । १८. मूलोक्तिय-क. ग. छ. । १९. 'यावत्' नास्ति-क. ग. छ. ।
२०. कारणो-क. ग. घ. छ. ।

महाप्रभावसंयुक्तं महापातकनाशनम् ॥ ५७ ॥

एवमेतस्य चक्रस्य प्रभावो वर्णितुं मया ।

न शक्यते महादेवि कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५८ ॥

माङ्गल्यदायकम् । महामाङ्गल्यं द्वैतग्रामधिकारः । महाप्रभावं सदाशिवा-
दिकं यद्वलम् । महापातकं शिवात्मभेदपरामर्शः । तदुक्तं भद्रगङ्गाधरेण—

आत्मेशजगतां भेद^१ यो नरः कुस्तेऽमतिः ।

स महापातकी सत्यं पातकस्य महत्त्वतः ॥ इति ।

किं बहुना, चक्रराजवर्णनं कर्तुंमशक्यमित्याह—एवमेतस्येति । अयंवादा-
शङ्का न कार्या । तदुक्तं श्रीत्रिंशिकाशासने—

संकोचशब्दं मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तैरालकुहरस्फुरितमहायोगपीठैपीठिकासु समुल्लसिता-
कारपरापरलिङ्गमहाहृदिनिमग्नमनोमैहावारणानां महायोगिनां यदनुभवमुखं तदेव शुभं
प्रकाशयति । तस्मुखं ददातीति यावत् । उक्तं च श्रीमतशास्त्रे —

^१यत्र यत्र मनस्तुष्टिस्तत्र तत्रैव धारयेत् ।

तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

अथवा शुभं शोभनं तत्संपादकमित्यर्थः । महालक्ष्मीमयं देवीति । महालक्ष्मी राज्यादि-
लाभस्तं ददातीत्यर्थः । महामङ्गलदायकमिति । महाभ्युदयपरैरम्पराप्रदायकमिति यावत् ।
महाप्रभावसंयुक्तमिति । महासामर्थ्यं ददातीत्यर्थः । महापातकनाशनमिति । प्राकृतानां ये
ये पातका न ते कुलमार्गैर्बोधिनां महापातकाः, किन्तु ^२धीरहत्यादयोऽन्ये महापातकाः
पञ्च । तेषामपि नोशकरमिदं चकमित्यर्थः ॥ ५५-५७ ॥

१. वर्णितो-ने । २. उच्यते-क. । ३. भेदे-क. ख । ४. ते मतिम्-ब. ख. ।

५. धरतुं-ग. । ६. 'अयंवादा .. नार्हति ॥ इति' नास्ति-क. ख. । ७. विलोककमल-ख. ड. ज. ।

८. 'स्फुरित' नास्ति-क. ख. ग. छ. । ९. 'पीठ' नास्ति-क. ग. छ. । १०. पिङ्गल-ख.
ड. ज. । ११. 'महा' नास्ति-ख. ड. ज. । १२. प्रकाशयते-ग. प्रकाशयतीति-ब. ।

१३. 'तस्मुखं .. शोभनं' नास्ति-ख. ड. ज. । १४. पारम्पयंदा-ब. । १५. संबन्धिनां-क. ग. छ. ।

१६. महान्तः-घ. ज. । १७. माहाव्यतिर्ययः-ब. ग. घ. छ. ।

१. एव श्लोकः स्वल्पेन पाठभेदेन सह विज्ञानभैरवे (श्लो. ७४) उपलभ्यते ।

२. धीरपारय इति । "धीरहत्या कृपापानं धीरपरनोनिवेचनम् । धीरप्रव्यापहरणं तत्संयोगम्

नार्थवादादिशङ्का च वाक्ये माहेश्वरे भवेत् ।

अबुद्धिपूर्वं हि तथा संस्थिते सततं भवेत् ॥

अनवच्छिन्नविज्ञानवैश्वरूप्यसुनिर्भरः ।

शास्त्रात्मना स्थितो देवो मिथ्यात्वं कापि नाहंति ॥ इति ॥ ४५-५८ ॥

एवमेतस्येत्यारभ्य कल्पकोटिशतैरपीत्यन्तस्यायमर्थः—एवंप्रभावस्यास्य महाचक्रस्य प्रभावो वर्णयितुं मया न शक्यते । बहुकालं वर्णयता मयापीति यावत् ॥ ५८ ॥

अग्न्यन्व (च) क्रस्तुत्यां (महा?मोह)नादिपदेन मूलस्वामिन्या नवचक्रनामसंकेतः फल इति । तदुक्तं वामकोचरतन्त्रे—

श्र्लोक्यमोहनं चक्रं सर्वाशापरिपूरकम् ।

सर्वसंभोभणं देवि सर्वसौभाग्यदायकम् ॥

सर्वार्यसाधकं चक्रं सर्वरक्षाकरं तथा ।

सर्वरोगहर चक्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥

सर्वानन्दमयं चापि नवमं सुरसुन्दरि । इति ।

१ एतद्वाह्यगतमिति । एतस्य चतुर्दशारचक्रस्य बहिरष्टदलं पद्मं समालिखेत् । तद्वाह्यतस्तस्याष्टारपद्मस्य बाह्यतोऽपि षोडशारं पद्मं रचयेत् । परिवेषो वृत्तत्रयम् । चतुरिति चतुरभ्रम् । चतुर्दारोपशोभितमित्यर्थः ॥ ४०-४१ ॥

। अस्ति चार्ध्र प्रमेयान्तरविषयो ह्येष चक्रसंबन्धः । तदुक्तं धीर्मन्त्रराजे—

। अष्टापदे चाष्टशूले गदा चाष्टतु सर्वदा । अष्टापकपदव्या (पि?पी) स गुरुर्भरवागमे ।

वृत्तद्वये चतुर्दारे । चतुरभ्रत्रये त्रये । गणेशादिपदव्या (पि?पी) स गुरुर्भरवागमे ॥

षोडशाधारचक्रस्यः षोडशस्वरवाचकः । षोडशान्तकलाधारो स गुरुर्भरवागमे ॥

। १. 'बहुकालं वर्णयता मयापि' नास्ति—क. ग. छ. । २. 'तद्वाह्यत' 'मित्यर्थः' इत्यस्य स्थाने 'तद्वाह्ये षोडशदलं पद्मं परिवेषरूपेण वृत्तत्रयं द्वारोपशोभितं चतुर्दारोपशोभित-मित्यर्थः' इति पाठः—स. इ. ज. । ३. द्वारोपशोभितमिति यावत्—क. ग. छ. । ४. श्रोतन्त्रराजोपे—ज. । ५. अष्टापकेशेसर्वोपि—इ. । ६. त्रये—ज. । ७. लये—इ. । ८. स्यापि—इ. । ९. वाचन.—इ. । १०. धारे—इ. ।

पञ्चमः ॥ महापातकमित्युक्तं कौलिकाना कुलान्वये ॥ (कुलान्वये, ११।७०) । मनुस्मृतौ तु—

'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं पुनर्व्रतनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गञ्चापि तैः सह ॥'

(११।५५) इति पञ्च महापातकानि परिगणितानि ।

। 'एतद्वाह्यगतम्' इत्यादि 'शोभितम्' इत्यन्तं पदत्रयं ते. ऋ. ४०-४१ इलोकत्वेन स्यापितं पूर्वमेव व्याख्यातम् । अर्धरत्नावल्यां तदत्र व्याख्यायते ।

अष्टानामष्टघाह्यः पदव्यक्तिक्रमेण यः । इति मध्याष्टकं वेत्ति सः गुरुर्भरवागमे ॥
 चतुर्दशपदान्तस्यश्चतुर्दशविराजितः । (नञ्? न च) चतुर्दशभिन्वृत्तः स गुरुर्भरवागमे ॥
 दशाद्या दशगर्भान्तविचित्ररचनोज्ज्वलः । दशभूमिपदान्तस्यः स गुरुर्भरवागमे ॥
 दशकालेश्वरो धीमान् दशदिग् दशभरवः । दशाश्वमेधमप्यस्वः । स गुरुर्भरवागमे ॥
 अष्टघा रफुरते सापूर्वसिन्याविभिरष्टघा । वेत्ति तां यन्त्रघक्रस्यां स गुरुर्भरवागमे ॥
 चतुर्धा क्रमविताने चतुर्धा सन्ततो मया । यः समाक्रोशैचण्डेशः स गुरुर्भरवागमे ॥ इति ।
 इदमेव चक्रमात्तरोक्त्य सूत्रपातदशार्था श्रीवामकेश्वरतन्त्रे प्रतिपादितम् । तत्प्रकारं
 मया तथा वक्ष्ये—

अयात. संप्रवक्ष्यामि चैकसंकेतनिर्णयम् । तदर्थं देवि कुर्वीत त्रिहस्तं । मण्डलोत्तमम् ॥
 अस्य वार्था तृतीयेन कर्णिका चैकलाञ्छिता । पञ्चद्वयं चतुर्द्वारं चतुरं चैकभागकम् ॥
 ब्रह्मस्थानं ततः कृत्वा कर्णिकामूमिमध्यमे । चतुर्विंशत्यङ्गुलेन ब्रह्मस्थानं महेश्वरि ॥
 भ्रामयेद् वृत्तरूपेण मण्डलं सध्यापालयेत् । तस्मिन् वृत्ते महादेवि ब्रह्मसूत्रं निपातयेत् ॥
 प्राक्प्रत्ययापत्त देवि सम्यक् प्राचीविधानतः । तस्मिन् सूत्रे महादेवि नवधा लाञ्छनं वदेत् ॥
 षट् षट् पञ्च त्रयस्त्रोणि चतुश्च त्रयमेव च । षट् षट् षडङ्गुलेनैव दशभोगानलाञ्छितान् ॥
 याम्यसौम्यापत्तं दद्यात् सूत्राणां नव लाञ्छने । नवधा पातिते सूत्रे पाद्वयोर्दशभयोरपि ॥
 अङ्गुलानि क्रमेणैव मार्जयेत् परमेश्वरि । भ्रमणं सप्तमं चैव तृतीयं चैव चन्दितम् ॥
 प्रथमे नवमे चैव पाद्वयोर्दशभयोरपि । त्रीणि श्रीण्यङ्गुलान्यत्र मार्जयेदुभयोरपि ॥
 पञ्च पञ्चाङ्गुलं मार्जयं षष्ठे चैव चतुर्थयोः । उभयोः पाद्वयोर्मार्जयं षोडशायोदशाङ्गुलम् ॥
 पञ्चमस्योभये पाद्वं मार्जयेत् षोडशाङ्गुलम् । एवं संमार्जयेद् देवि सामक्षेत्रं च कर्णिका (म्) ॥
 सर्वसूत्राणि पार्श्वी द्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । योजयेत् क्रमशस्तस्मिन् सप्तमं च तृतीययोः ॥
 योजयेदुभयोः पार्श्वीं मृष्टिनिलं महेश्वरि । पञ्चशक्तिचतुर्वह्नितद्विकारसमन्वितम् ॥
 द्वितीयस्य द्वयोः पार्श्वीं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । नैवमं योजयेद् देवि नवमं प्रथमे युतम् ॥
 नवमस्य द्वयोः पार्श्वीं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । द्वितीयस्य द्वयोः पार्श्वीं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
 योजयेदष्टमे देवि अष्टमं च द्वितीयके । अष्टमस्य द्वयोः पार्श्वीं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
 चतुर्थस्य द्वयोः षष्ठे ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । पञ्चमस्य द्वयोः पार्श्वीं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
 षष्ठस्य द्वयोः पार्श्वीं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । पञ्चशक्तिचतुर्वह्निरैवमेव तु योजयेत् ॥
 इति सप्तद्वयते चक्र कर्णिकान्तर्गतं सप्तम् । पूर्वभागे पञ्चशक्ति. पश्चाद्द्विभ्रतुः त्रिये ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि त्रिपुराचक्रमन्यथा ।

तदर्थं देवि कुर्वीत त्रिहस्तं मण्डलोत्तमम् ॥ ५९ ॥

अथात इत्यादिसूत्रसप्तदशकेन पुनरपि प्रकारान्तरेण चक्रराजविन्यास-
माह । अन्यथा "शक्त्या शक्तिम्" (११२९) इत्युक्तक्रमात् । तदर्थं
चक्रराजविन्यासायम् । त्रिहस्तं 'मण्डलोत्तममिति' चक्रराजविन्यासाय
स्वीकृतं क्षेत्रमुच्यते । तत् त्रिहस्तं कुर्यात् । त्रिहस्तशब्देन समानं व्यवव-

विपरीतं तु वक्ष्यामि पश्चिमं पञ्चशक्तिकम् । चतुर्वह्निः पुरस्तात् सद्दिशेषं शृणु प्रिये ॥
। सप्तमं भ्रममे योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । अष्टमं च द्वितीयेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
। प्रथमं नवमं योगं नवमे प्रथमे युतम् । द्वितीयं चाष्टमे योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
। अष्टमं च द्वितीयेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । षष्ठं चैव चतुर्थेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
। चतुर्थं सप्तमे योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । विपरीतमेवमेवं तु यथोक्तं परमेश्वरि ॥
पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः । तत्रैकमष्टमं मध्ये द्विदशारं चतुर्दश ॥
। चतुर्दश ईशान्द्रमष्टावेकं महेश्वरि । सृष्टिसंहारयोगेन शक्तिस्थानान्यनुक्रमात् ॥
। स्थितानि त्रिपुराचक्रे यद्यथाद् भैरवो भवेत् । बहिः पेषद्वयं कुर्यादष्टयोदशकच्छदम् ॥
। गुणवृत्तं ततः कुर्याच्चतुरर्थं च तद्बहिः । चतुरर्थं ततः कुर्यात् कुर्याद् द्वारचतुष्टयम् ॥
। चतुष्कोणसमायुक्तमेवं स्याच्चक्रमुत्तमम् । रश्तेन रजसापूर्वं चक्रं शुक्लोच्चरैलिकम् ॥ इति ।

अन्यन्वाप्रतज्जातव्यं चक्रम्—

१ चक्रं वैन्दवमम्बिका मयमियं वामा प्रयो ये भ्रमा
। क्येष्टेयं यदिवं पुरन्दरपुरे रेताचतुष्कं बहिः ।
। योऽयं शक्तिपतलत्रिकोणनिबहो रौप्रीपमित्यामृशान्
। योऽर्चाधारमकृत्रिमं कालमते मातः स ते पूजकः ॥

गृष्टपादिप्रविभागेन धामत्रयाख्यप्रमेयमपि निर्हणितं द्रष्टव्यम् ।

१. 'अपातः' इत्यादि 'चक्रमुत्तमम्' इत्यन्ताः सप्तदश श्लोकाः ऋ. से. विहाय कुर्यापि न
दृश्यन्ते । २. चक्रमङ्गलनिर्णयम्—वाक. ल. । ३. इत्यादिसूत्रसप्तदशकेन—क., इत्येवावगतेन—ल. ।
४. इत्युक्तक्रमात्—क., इत्युक्तक्रमात्—ल. । ५. मानं—क., सामान्य—ल. । ६. भ्रमार्थ—इ. ।
७. अष्टमं—इ. अ. । ८. इन्द्रमष्टावेकमेव—ल. इ., मुतावष्टावेकं—अ. । ९. पर—इ. ।
१. एष श्लोको ब्राम्हेश्वरीमतविहरणेऽपि (पृ०, ३९) दृश्यते ।

अस्य कार्या तृतीयेन कर्णिका चक्रलाञ्छिता ।
 पद्मद्वयं द्वितीयेन चतुरस्रं च शेषतः ॥ ६० ॥
 ब्रह्मसूत्रं पुरा दत्त्वा कर्णिकाभूमिमध्यतः ।
 याम्यसौम्यायतं दद्यात्तत्रस्थं सूत्रसप्तकम् ॥ ६१ ॥
 तुर्यसूत्रं ततो लुप्याद् मध्यांशः स्याद् द्विभागशः ।
 तृतीयपञ्चमौ नागभूषांशौ द्व्यंशवर्जितौ ॥ ६२ ॥

कतामात्रमुच्यते । अमुमेवार्थं स्फुटीकरोति—अस्तेत्यादिना । अयमर्थः—
 स्वीकृतस्य क्षेत्रस्य भागेनैकेन कर्णिकां भागेन पद्मद्वयं भागेन चतुरस्रं च
 कुर्यादिति । ब्रह्मसूत्रं प्राक्प्रत्यगायत मध्यतो निहितं सूत्रम् । पुरा प्रथमम् ।
 कर्णिकाभूमिमध्यतः तच्चक्रराजविन्यासाय स्वीकृतस्य श्रवणवस्य
 क्षेत्रस्य मध्यतः कर्णिकालाभाय विरचितस्य वृत्तस्य मध्ये । याम्यसौम्यायतं
 दक्षिणोत्तरायतम् । तत्रस्थं वृत्तस्यम् । सूत्रसप्तकं सूत्राणां सप्तकम् । अयमत्र
 प्रकारः—प्रथमं प्राक्प्रत्यगायतब्रह्मसूत्रावलम्बनेन

प्राक् सूत्रं प्रथमं निधाय विदधीताधेन तस्याङ्कितं
 मध्ये मत्स्ययुगं दिशोरमलघीः कीनाशवित्तेशयोः ।
 ताभ्यां सूत्रमभिप्रसायं चतुरः कोणांस्ततो लाञ्छयेत्
 क्षेत्रे स्याच्चतुरस्रमत्र जनयेदन्यानि कुण्डान्यपि ॥
 (त्रि. सा. ९।५)

इत्यभियुक्तोक्तस्थित्या समचतुरश्रोत्पादनानन्तरं त्रिभागीकृते क्षेत्रे
 मध्यतः कर्णिकावृत्तं विरच्य तत्र दक्षिणोत्तरायतं समकोष्ठं सूत्रसप्तकं
 पूर्वादिक्रमेण दद्यादिति । तुर्यसूत्रं प्रसृतेषु सप्तसु सूत्रेषु मध्ये पूर्वतन्धतुर्यं सूत्रं

१. तस्य कुर्याद् त्रिभागेन कर्णिकां चक्रलाञ्छिताम् । पद्मद्वयं तदर्थेन द्वारक्षेत्रं च
 तत्सप्तकम् ॥—वाक. ल. । २. अयम—वाक. ल. से., अयम—वाग. । ३. लुप्याद्—वाक. ल., लुप्येद्—
 वाग. से. । ४. द्विभागिकः—वाक. ल., द्विभागतः—वाग. से. । ५. भागी कृत्वा श्रंदा—वाक. ल. ।
 ६. त्रं लक्ष्यते—क. । ७. 'क्षेत्रस्य' नास्ति—ल. । ८. भागाय—क. व. । ९. सूत्रनिधाना—ग. ।
 १०. दक्षिणाधेन—क. । ११. सूत्रं—ल. । १२. कर्णिकां—ल. । १३. 'वृत्तं' नास्ति—ल. ।
 १४. दितः क—क. ग. । १५. 'दित' नास्ति—क. । १६. आदितुर्यं—क. । १७. 'मध्ये' नास्ति—क. ल. ।

तेन मानेन सप्तैव द्योद्यस्तन्त्रेषु मध्यमम् ।

तृतीयस्य द्वितीयस्य चाद्यसूत्रस्य चान्तयोः ॥ ६३ ॥

प्रसारयेदधोघःस्थं ततः सूत्रद्वयद्वयम् ।

भौमे सप्तमके सूत्रे ब्रह्मस्थाने च संगतम् ॥ ६४ ॥

सुप्यात् मार्जयेत् । मध्यांशः स्याद् द्विभागश्च इति । तुर्यसूत्रमार्जने कृते मध्यतः कौष्ठद्वयमेकभागो भवतीत्यर्थः । पुनरपि मध्यमभागस्य किञ्चिद्विक्रमात्समाह—
तृतीयेति । तृतीयपञ्चमी । भागाविति पूर्यम् । नागभूपांशौ अष्टांशपोडशांशौ ।
द्वयंशवर्जितौ द्वयेनांशेन वर्जितौ । कुर्यादित्यध्याहायम् । अयमर्थः—अष्टधा
पोडशांशौ च विभक्तौ तृतीयपञ्चमी भागावेकेनांशेन किञ्चिद्भस्वीकुर्यादिति ।
तेनेति । तेन मानेन परित्येकांशद्वयेन मध्यभागमावर्जिततुर्यसूत्रमेकीकृतं
महामध्यकौष्ठं पुनश्च विवर्धयेत् पुनरपि विकसितं कुर्यात् । तृतीयपञ्चमी
भागौ किञ्चिद्विकसितौ कुर्यादित्यर्थादायातम् । तृतीयस्येत्यधोघः पूर्वतः
पश्चिमाधं त्र्यशत्रयमाह । तृतीयस्येत्यनेनान्वितोऽत्यशब्दः पर्यन्तवचनः ।

१. भागेन च पुनर्मध्यभागं विवर्धयेत्—वाक. ख. । २. आदि—वाक. ख. ग., स्वाद्य—से. ।
३. द्वयं—वाक. ख. ग. । ४. अमे—वाक. ख. । ५. भवेदि—ख. । ६. द्विभाग—क.,
विभाग—ख. । ७. 'विति...दित्यध्या' नास्ति—ग. । ८. तुर्यांशाय—क. । ९. येनांशेन—क. ।
१०. षोडशांशौ—ग. । ११. 'विभक्तौ...भागा' नास्ति—ग. । १२. वेकांशेन वर्जितौ कुर्यादिति—क.,
द्वयंशवर्जितौ द्वयेनांशेन वर्जितौ—ग. । १३. द्योद्येनांश—क. ग. । १४. पञ्चमभागमावर्जित-
तुरीय—ग., 'मध्यभाग—न्यशब्दः' इत्यस्य स्थाने 'मध्यप्रथं त्र्यशत्रयमाह—तृतीयस्येति ।
अनेनाभ्युत्थोऽन्तशब्दः' इति पाठः—ख. । १५. 'मध्य' नास्ति—ग. । १६. त्वयंपदेन—क. ।
१७. अत्र—क. ।

१. "द्राभ्यामंशाम्याम्" (पृ. ४५) इति सेतुवन्धे ।
२. एकेनांशेनेति । अष्टस्वेकः षोडशाणु चैक इति प्रत्येकमेकैकेन, संभूय द्वाभ्यामंशाम्यां
वर्जिताविभौ भागौ कुर्यादित्यभिप्रायः ।
३. "यत् तृतीयधोघोऽर्थांशाष्टके पञ्चमवीयोऽर्थांशपोडशाके च द्वौ द्वावंशौ पापंस्वेन मूर्तोऽर्था-
दिति ध्यास्थानं तत्तन्त्रान्तरेण भूयो विसंवादापत्तेरपेक्षितम्" (से. पृ. ४६) ।
४. "अभ्ये त्वन्तशब्दस्तृतीयस्येत्यनेनान्वयदर्शनाय प्राग्वत्परः । द्वितीयाद्याभ्यामन्वयदर्शनाय
समीपपर इत्याहुः" (से. पृ. ४६) ।

आपञ्चमादधःस्थानां त्रयाणां चान्ततो नयेत् । . .

भौमे प्राथमिके सूत्रे विश्रान्तं च तृतीयके ॥ ६५ ॥

सूत्रद्वयं चान्य[तस्तु] व्यस्त्राण्येवं भवन्ति पट् । . .

चतुर्दशारं-देवेति दशारं-चात्र सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

द्वितीयस्य चाद्यस्य चेत्येताभ्यामन्तशब्दः समीपवचनः । आस्फालनीयसूत्र-
ममनुगुणस्थान इत्यर्थः । ब्रह्मस्थाने एकभागीकृतस्य महामध्यकोऽस्य पुन-
विकासरूपस्य प्रतिष्ठीकृतस्य पश्चिमतः परित्यक्तमहाश्रयश्चाद वहियंवैकमात्रे ।
अयमर्थः—प्रसृतेषु सप्तसूत्रेषु मध्ये पूर्वतस्तृतीयद्वितीयाद्यसूत्राणां त्रयाणा-
मन्तरेषु सूत्राभ्यावध्य ब्रह्मसूत्रपश्चिमग्रभ्रमरेखायां तदनन्तरस्थसप्तसूत्र-
मध्यभागे महोपह्वरब्रह्मस्थाने च सूत्रद्वयाग्राणि यथा भवन्ति तथा प्रसार-
येदिति । आपञ्चमेत्येवंपद्यं पश्चिमतः पूर्वाग्रं व्यश्रत्रयमाह । अयमर्थः—
प्रसृतेषु सूत्रेषु मध्ये पूर्वतः पञ्चमसूत्रमारभ्य पश्चिमतोऽवस्थितानां त्रयाणां
सूत्राणां पूर्वदलेषु सूत्राभ्यावध्य ब्रह्मसूत्रप्रागग्रभ्रमरेखायां तदनन्तरस्थप्रथम-
सूत्रमध्यभागे तदनन्तरस्थतृतीयसूत्रमध्यभागे च सूत्राग्राणि यथा भवन्ति
तथा प्रसारयेदिति । एवं कृते व्यश्रपट्कं संपद्यते । आद्यां शक्तिराद्यं वहि-
पुंरं च कर्णिकाभ्रमसंश्लेषीति चक्रराजस्येयं महोपनिपत् । शक्त्या-शक्ति

१. एषा पट्कित्तिं दश्यते-वाक. ख. । २. द्वयं चान्यत्-वाक. ख. ग. । ३. चतु-
र्दशारमित्येवं दशारं च प्रसिद्धपति-वाक. ख. ग. । ४. कर्मा-ख. । ५. छत्स्यात्-ख. ग. ।
६. इतः परम्-‘ववैकमात्रे’ इत्यधिकः पाठः-क. । ७. ‘सप्त’ नास्ति-क. ग. । ८. मध्यात्-ख.
नास्ति-क. । ९. मत्तेषु-क. ग. । १०. मभ्रमशिलाया-क. । ११. महोपह्वर-क., महापपाद्-ख.
महोपर-ग. । १२. यदा-ख. । १३. तदा-ख. । १४. पश्चिमतः पूर्वाग्रमसूत्रद्वयमाह-क., ऊर्ध्वं
चतुःसूत्रामयमाह-ख. । १५. ‘अयमर्थः’ नास्ति-ख. । १६. तोष्यः-क. ख. । १७. पश्चिमदलेषु-ख.
पूर्वबदन्तेषु-ग. । १८. ब्रह्म-ख. । १९. ‘तदनन्तरभागे’ नास्ति-ख. । २०. ह्यं-क. ।
२१. ‘शक्त्या-शक्ति’ नास्ति-ख. ।

१. “वस्तुतश्च्यस्त्राण्येवं भवन्ति पट् इत्यनुविमर्शिन्युक्त एव पाठः साधुः” (सि. पृ. ४७) ।
२. “शक्त्या शक्तिम्” (१२९) इत्यादिना प्रतिपादिते प्रयत्ने चक्रनिर्माणविशेषावप्येवं
इष्टव्यमिति यावत् ।

सूत्राद् द्वितीयकात् षष्ठाद्ब्रह्मसूत्रस्य पार्श्वयोः । -
 सूत्रद्वयद्वयं १ देयमध ऊर्ध्वक्रमात्मकम् ॥ ६७ ॥
 तत्कोटिसंगतं २ प्रश्नात् सूत्रयुग्मं प्रसारयेत् । ।
 दशारं ३ देवि । संसिद्धमेतच्चक्रं तृतीयकम् ॥ ६८ ॥
 सूत्रात् पञ्चमकान्मध्यादन्यत् सूत्रद्वयं नयेत् ।
 ऊर्ध्वाधोमुखमध्यस्थम्यस्रमर्मद्रयावधि ४ ॥ ६९ ॥
 दद्यात् तृतीयकं सूत्रं तयोरन्योन्यसंगतम् । ।
 एवं चतुर्थमष्टारं ५ मध्ययोनिश्च ६ पञ्चमी ॥ ७० ॥

क्रमेऽप्येव द्रष्टव्यम् । एतावति कृते चतुर्दशरनिष्पत्तिः सम्पन्नेत्याह—
 चतुर्दशारमिति । सूत्राद् द्वितीयकादिति द्वाभ्यां पुनर्दशारमाह । द्वितीयकात्
 पूर्वतो द्वितीयकात् सूत्रात् । षष्ठात् पूर्वतः षष्ठात् सूत्रात् । ब्रह्मसूत्रस्य प्राक्-
 प्रत्यङ्निहितस्य महासूत्रस्य । तत्कोटिसङ्गतम् अध ऊर्ध्वक्रमात्मकं विन्यस्य
 सूत्रद्वयाप्रसङ्गतम् । अयंमयं—पूर्वतो द्वितीयसूत्रमध्यभागमारभ्य ब्रह्मसूत्रस्य
 पक्षयोरन्तरकोणकलुप्तदशारकोणद्विरेखावधि पूर्वाग्रं सूत्रद्वयं प्रसारयं
 पुनस्तत्तत्सूत्राग्रावलम्बनेन दक्षिणोत्तरतः सूत्रद्वयं प्रसारयेदिति । एव कृते
 पुनर्दशारं सम्पन्नमित्याह—दशारं देवीति । सूत्रात् ॥ पञ्चमकादित्यर्धपद्य-
 मष्टार मध्ययोनिं चोत्पादयति । पञ्चमकात् पूर्वतः प्रसृतपञ्चमसूत्रात् ।
 मध्यात् मध्यमभागात् । अयं विन्यासक्रम—पूर्वतं पञ्चमसूत्रमध्यभाग-

१. द्वय-वाक. ल. ग. । २. प्रसारितम्-वाक. ल. । ३. रमेव कथितं 'सक्रमेतत्-
 वाक. ल. । ४. सूत्राग्रात् पञ्चमाग्रध्वज-वाक. ल. । ५. रनेकरं चान् पञ्चमम् । इति
 सत्सिद्धपते षष्ठी कणिकात्संगतं समम्-वाक. ल. । ६. मेणोद-क. । ७. एव-क. ।
 ८. दशारधनु-क. ल. । ९. मित्याह-क. ल. । १०. सूत्रतो-क. । ११. यम्-क. ल. ।
 १२. ताप-क. ल. । १३. पश्चिमाग्र-क. । १४. इत परम्-पूर्वतं षष्ठीसूत्रमारभ्य ब्रह्मसूत्रस्य
 पक्षयोरन्तरकोणकलुप्तदशारकोणद्विरेखावधि पूर्वाग्रं सूत्रद्वयं इत्यधिकं पाठ-क. । १५. विस्तार-क. ।
 १६. 'पूर्वतं' नास्ति-ल. ।

१. ऋजुवस्तु—द्वितीयसूत्रस्य षष्ठीसूत्रस्य यो मध्यभागस्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य षष्ठीत्वात्तत्पार्श्वयोरित्यनेन
 तन्त्रेण बहिःप्राक्कोणशक्तिप्रत्यक्षकोणयोरेव स्थाननिर्देश इति ध्यातव्यते" (से. पृ. ४७) ।

अरुणा तु तवर्गस्था पवर्गे जयिनी स्थिता ।
 सर्वेश्वरी यवर्गे तु शवर्गे कौलिनी तथा ॥ ७९ ॥
 एता वर्गाष्टके सम्यगष्टावेव हि देवताः ।
 अर्चिताः पुरुषस्याशु प्रकुर्वन्ति वंशं जगत् ॥ ८० ॥
 उद्धरेत् प्रथमं रेफं तदधः कुटिलान्तकम् ।
 तदप्यवनिबीजस्थं पष्ठस्वरसमन्वितम् ॥ ८१ ॥
 ऊर्ध्वमर्धेन्दुचिन्दाढ्यं कारयेत् परमेश्वरि ।
 एतत्संज्ञिनीबीजं योगिनीनां मुग्धे स्थितम् ॥ ८२ ॥

वर्गं च ययार्योगं संश्लेषयति । सम्यग् अविपर्यस्तत्वेन ॥ ७७-८० ॥

उद्धरेदित्यादिपञ्चदशभिन्नं शिन्धादिवाग्देवताष्टकस्य बीजाष्टकं क्रमेण
 कथयति । तदधः तस्याधस्तात् । कुटिलान्तकम् । कुटिलः फकारस्तस्यान्तकं
 वकारः, तद् वकारबीजम् । अवनिबीजं लकारः । पष्ठस्वर ऊकारः । ऊर्ध्वं
 शिरः । अर्धेन्दुः कला । चिन्दुरनुस्वारः ॥ ८१-८२ ॥

एकदेवता वशिन्धादयः साधकेनार्चितास्तस्य वने जगत् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७७-८० ॥

उद्धरेत् प्रथमतयादि षष्ठ्यु विद्याङ्गहविषीमित्यन्तैस्तस्याधमर्थः—आदौ रेफं बहि
 समुद्धृत्य तदधः कुटिलान्तगमिति । कुटिलः फकारः, तस्यान्तकं वकारमुद्धरेदित्यर्थः । तदप्यवनिबीजमिति । तदुद्धृताश्वरद्वयं लकारम्वित कुर्यात्, यथा भवति
 तपोद्धरेदित्यर्थः । पष्ठस्वरसमन्वितमिति । ऊकारसमन्वितमिति यावन्न । ऊर्ध्वमर्धेन्दु-

द्वितीयवर्गप्रथमभिन्द्रारूढं महेश्वरि ।
 अधस्तान्नाभसं बीजमाग्नेयस्थं समुद्धरेत् ॥ ८३ ॥
 चतुर्थस्वरसंयुक्तं विन्दुखण्डेन्द्रलङ्कृतम् ।
 एतत्कामेश्वरीबीजं त्रैलोक्यक्षोभकारकम् ॥ ८४ ॥

द्वितीयवर्गप्रथमं ककारः । इन्द्रो लकारः । नाभसं बीजं हकारः ।
 आग्नेयो रेफः । चतुर्थस्वर ईकारः ॥ ८३-८४ ॥

विन्द्रादयमिति । चतुर्थवर्णचतुष्टयस्य शिरसि अर्धेन्दुं कृत्वा विन्दुरनुस्वार एतद्द्वय-
 मुद्धरेदित्यर्थः । यथा ऋद्धं । एतद्विशिनीबीजं योगिनीनां मुखे स्थितमिति । १ योगिनीभिः
 सदा जप्तमित्यर्थः ॥ ८१-८२ ॥

द्वितीयवर्गप्रथममिति । द्वितीयवर्गः कैवर्गस्तस्य वर्गस्य प्रथमाक्षरः ककारः । ऐन्द्राहव-
 मिति लकारारूढमित्यर्थः । अधस्तान्नाभसं २ बीजमिति । तदनन्तरं हकारमुद्धरेदित्यर्थः ।
 आग्नेयस्थं समुद्धरेदिति । आग्नेयो रेफः । तत्स्थान्युद्धृतानि वर्णानि यथा भवन्ति तथा
 कुर्यादित्यर्थः । चतुर्थस्वरसंयुक्तं विन्दुखण्डेन्द्रलङ्कृतमिति । चतुर्थस्वर ईकारः, विन्दु-
 रनुस्वारः, खण्डेन्द्ररर्धचन्द्रः । एतत्त्रितयमुद्धृतबीजानामुपरि कुर्यादिति यावत् ।
 एतत्कामेश्वरीबीजं त्रैलोक्यक्षोभकारकम् । कामेश्वरीबीजमित्यर्थः । यथा क्लृप्ती ॥ ८३-८४ ॥

१. वर्णान्-वाक. ख. ग. । २. मैन्द्रा-वाक. ख. ब. अ. । ३. ऋद्धाभसं-तक. ।
 ४. धण्डद्वय कृतम्-घ., नादविभूषितम्-तक. । ५. 'कवर्गं' नास्ति-क. ग. घ. छ. ज. ।
 ६. 'वर्गस्य' नास्ति-क. ग. घ. छ. । ७. एतत्प्रय-ख. । ८. कुर्यादित्यर्थः-क. ग. छ. ।

१. "तदिदं योगिनीनां तद्वाचकविशिनीपदस्य मुखे स्थितमारम्भे प्रयोज्यम् । इदमुपलक्षणं कामे-
 श्वरीविबीजानामपि तत्तद्वाचकपदारम्भे प्रयोक्तव्यतायाः ।" योगिनीनां विशिष्यादिवीजाष्ट-
 कस्य मुखे स्थितं तेषु प्रथममित्यर्थं इति केचित् । योगिनीभिर्जप्तमित्यर्थं इत्यप्ये"
 (से. पृ. ५२)
 २. "नाभसबीजाग्नेयशब्दा व्यञ्जनमात्रपरा इत्यपि केचित्" (से. पृ. ५३) ।

अरुणापञ्चमस्याधो वारुणं विनियोजयेत् ।
 तदधोऽपीन्द्रबीजं तु सर्वोर्ध्वमिपरं प्रिये ॥ ८५ ॥
 एतत्तन्मोदिनीबीजं सर्वसत्त्ववशङ्करम् ।
 वायव्यमिन्द्रबीजस्थं पृष्ठस्वरसमन्वितम् ॥ ८६ ॥
 अधेन्दुमस्तकाक्रान्तं बिन्दुना परिभूषितम् ।
 एतत्ते कथितं देवि विमलाबीजमुत्तमम् ॥ ८७ ॥
 सर्वपापक्षयकरं सर्वोपद्रवनाशनम् ।

अरुणापञ्चमो नकार । वारुणं वकार । इन्द्रबीजं लकार । इपरम्
 ईकार । कलाबिन्दुं चात्राध्याहार्यौ ॥ ८५-८६ ॥
 वायव्यं यकार । सर्वपापं देहादिसङ्कुचितकतृत्वम् । उपद्रवो
 विकल्पबुद्धि ॥ ८६-८८ ॥

अरुणापञ्चमस्याधो वारुणं विनियोजयेदिति । अरुणावर्गस्तवर्गस्तस्य पञ्चमो
 नकारस्तस्याधो वारुणं वकारं विनियोजयेदित्यर्थः । तदधोऽपीन्द्रबीजं त्रिविधं । उद्धृतं
 धकारस्याधोदेशे इन्द्रबीजं लकारं योजयेदित्यर्थः । सर्वोर्ध्वमिपरं प्रिये । इति ।
 एवमुद्धृताक्षरत्रयस्योपरि ईकारमुद्धरेत् तथा बिन्दुकलान्वितं च कुर्यात् । एतन्मोदिनी-
 बीजम् । यथा न्दी ॥ ८५-८६ ॥

वायव्यमिन्द्रबीजस्थमिति । वायव्यं यकार । इन्द्रबीजं लकारः । पृष्ठस्वरसम-
 न्वितम् ऊकारसमन्वितम् । अधेन्द्रित्यादि । अधेन्दुं पला, बिन्दुरनुस्वार, वायव्या
 विभूषितं कुर्यादित्यर्थः । एतत्ते कथितं देवि विमलाबीजविग्रहमिति । एतेदुद्धृतं बीजं
 विमलारूपमित्यर्थः । यथा न्दी ॥ ८६-८८ ॥

१. तदधो शक्तिबीजं च सर्वान्तिमिपरं प्रिये-सक । २. एतत्तु-सक. ग घ ।
 ३. नरत्र-वाक स म. । ४. ज तु-सक., ज स-सक. । ५. नोपरि-वाग. से. म. सप्त
 ग. घ. वसाविबुधिम-म. । ६. शोभितम्-सक. । ७. एतत्तु-सक. । ८. विग्रह-
 अ से. सक घ. । ९. 'लकार' इपरम् नास्ति-ग. घ । १०. वायव्या-स । ११. तद-
 पञ्चमो-न ग. घ. छ. । १२. 'वारुण' नास्ति-क. ग. घ छ । १३. बीजस्या-ल इ म ।
 १४. 'त्रय' नास्ति-क. ग. घ । १५. 'विनियोजयेत्'-ल. इ. अ. । १६. पृष्ठस्वरसमन्वित-
 लकारस्याधोदेशे ऊकारो देव-क. घ., पृष्ठस्वर ऊकारः, अकारस्य स्थाने ऊकार इत्य-
 भर्षात् तथा कुर्यादित्यर्थ-ल. इ. अ. । १७. 'अधेन्दु' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १८. भूषितं व-
 ल. इ. अ. । १९. एतन्मोदिनीं बीजं विमलविग्रहमित्यर्थ-क. ग. घ. छ ।

जकारं कालमारूढं तदधो ज्वलनाक्षरम् ॥ ८८ ॥

चतुर्थस्वरसंभिन्नं बिन्दुनादसमन्वितम् ।

एतत्तदरुणाबीजमरुणं सर्वमोहनम् ॥ ८९ ॥

शिवबीजं तदादिस्थमधस्तादैन्द्रवारुणौ ।

वायव्यमुपरोद्भिन्नं संयोज्य परमेश्वरि ॥ ९० ॥

जयिनीबीजमेवेदं नादबिन्दुविभूषितम् ।

कालो मकारः । ज्वलनो रेफः ॥ ८८-८९ ॥

शिवबीजं हकारः । तदादिस्तस्य हकारस्यादिः, सकार इत्यर्थः । ऐन्द्रं लकारः । व[ि]रुणो वकारः । उपर ऊकारः ॥ ९०-९१ ॥

जकारं कालमारूढमिति । कालो मकारः, तं जकारस्याधः कुर्यादिति यावत् । तदधो ज्वलनाक्षरमिति । मकारस्याधोदेशे^{१३} रेफं संपादयेत् । चतुर्थस्वरसंयुक्तमिति । चतुर्थस्वर ईकारः, तेन संयुक्तं यथा भवति शिरस्थानं तथा कर्तव्यमित्यर्थः । एतत्तुः-पिण्डात्मकमरुणाबीजम् । अरुणाबीजं समस्तं जगन्मोहयितुं समर्थम् । यथा उन्नी^{१०} ॥ ८८-८९ ॥

शिवबीजमित्यादि । शिवबीजं हकारस्तदादित्यं सकारम् । हकारस्याधः सकारः कर्तव्य इत्यर्थः । तादृशस्य सकारस्याधोदेशे इन्द्रवारुणौ इन्द्रो लकारः, वारुणं वकारः, तदुभयमुद्धरणीयम् । वायव्य यकारः । उपरोद्भिन्नम् ऊकारात् परस्थित ऊकारस्तत्संबद्धं कुर्यात् । उद्धृतपडक्षराणां संयोजनमेकीकरणं विधाय नादबिन्दुविभूषितं कुर्यात् । एतज्जयिनीबीजं पट्पिण्डात्मकं सर्वरोगभयोपहं सर्वेषामारोग्याभयङ्करमित्यर्थः । यथा ह्सल्व्युक्^{११} ॥ ९०-९१ ॥

१. भान्तं जकार-व. । २. संयुक्तं-प्राग. अ. से. घ. सक. ख. ग. घ. । ३. विभूषि-सख. ग. । ४. देवा-सग. । ५. घः सोमेन्द्रवारुणे-सक., धस्ताच्चे-से. सख. ग., धस्तादि-अ. सघ. । ६. मूय-व., मूस्व-सक. । ७. सर्वरोगभयापहम्-अ., कला-वाग. से., बिन्दुनाद-व. । ८. 'इत्यर्थः' नास्ति-क. । ९. 'ऐन्द्रं...वकारः' नास्ति-ख. ग. घ. । १०. 'जकाराक्षरं कालमारूढं' अधिकः पाठ.-ख. ड. ज. । ११. 'त' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १२. 'देशे' नास्ति-क. ग. ड. छ. । १३. तेन संयुक्तं कुर्यात् । बिन्दुनादसमन्वितं कुर्यात् । यथा उन्नी-क. ग. छ. । १४. चतुर्वर्णा-ख. ड. ज. । १५. नस-क. ग. घ. । १६. ऊकारात् परमेश्वरम् । उद्धृत-क. ग. छ. । १७. 'उद्धृत...कुर्यात्' नास्ति-ख. ड. ज. । १८. सगडा-ज. । १९. भयहरं-क. ग. छ. । २०. सर्वेषां त्रियकारमित्यर्थः-क. ग. घ. छ. ।

उद्धरेन्मोदिनीवर्गचतुर्थं परमेश्वरि ॥ ९१ ॥

अधः कालाग्निवायव्यान् क्रमेण विनियोजयेत् ।

दीर्घायुर्वीजसंयुक्तान् यथानुक्रमयोगतः ॥ ९२ ॥

उपरीश्वरविन्द्वन्तानेकत्र सुरसुन्दरि ।

एतत्सर्वेश्वरीबीजं सर्वत्रैवापराजितम् ॥ ९३ ॥

मोदिनीवर्गचतुर्थो झकार । दीर्घायुर्वीजम् । अमरेश्वरीबीजत्वादायु-
र्वीजमुकारः, दीर्घायुर्वीजमुकार । ईश्वरः कला ॥ ९१-९३ ॥

उद्धरेन्मोदिनीवर्गत्यादि । मोदिनीवर्गश्ववर्गस्तस्य चतुर्थो झकारस्तं झकार प्रथम-
मुद्धरेत् । अथ कालाग्निवायव्यान् क्रमेण विनियोजयेदिति । कालो मकारः, अग्नी रेफः,
वायव्यो यकारः । तेन क्रमेण झकारस्याधोदेशे योजयेदित्यर्थः । दीर्घायुर्वीजसंयुक्तानिति ।
दीर्घायुर्वीजमूकारं दीर्घरूपेण, तदादाय पूर्वोक्तान् घर्णान् तेन संयुक्तान्
यथानुक्रमयोगेन कुर्यादित्यर्थः । उपरीश्वरविन्द्वन्तानिति । ईश्वरो नादः । विन्दु-
रनुषार । समस्तानेतान् एकत्र सयोजयेत् । एकबीजतां नयेदित्यर्थः । एतत्सर्वेश्वरी-
बीजमिति । एतेदृष्ट्वान् सर्वेश्वरीबीजं पञ्चपिण्डात्मक सर्वाणि सत्त्वानि साधकस्य शो-
करोतीत्यर्थः । यथा झमर्युक् ॥ ९१-९३ ॥

१. बीज-अ., वर्ग-ने. वर्गाच्च-ब. सल, ग । २. शिव-सल. । ३. दीर्घेन्दु-ब.,
दीर्घोकारसमा-सप । ४. विन्दुना-ब., विन्दुनादय-सग., विन्दुन्त-सल. । ५. मेकत्रापि
तपेव ख-ब. सप., मेकत्रापि नियोजयेत्-सग., मेकत्र विनियोजयेत्-वाम. अ. से. सख. ल. ।
६. सर्वानरववाङ्मूर्त्तम्-अ । ७. दीर्घायुर्वीजममरेश्वरस्याहो बीजमुकार-ब., दीर्घायु-
र्वीजमुकार । ईश्वरः कला-ग. । ८. अथ-ख. घ. इ. ज. । ९. 'इति' नास्ति-ब. ग. छ ।
१०. तेन प्रकारेण क्रमेण पूर्वोक्तकार-ल घ. इ. ज । ११. दीर्घरूपमादाय पूर्वोक्तवर्णं तेन सयुक्त-
यथा-ल इ. ज । १२. उद्धृतमेतद्व-ल. इ. ज, एतदुद्धृत बीजमिति । एतदुद्धृत बीज-घ. ।
१३. सगदा-अ. ।

कौलिनीपञ्चमं देवि कालबीजोपरि स्थितम् ।

सर्वाधस्तादपि तथा वह्निबीजं नियोजयेत् ॥ ९४ ॥

चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दिन्दुसमलङ्कृतम् ।

एतद्बीजवैरं भद्रे कौलिनीरूपमास्थितम् ॥ ९५ ॥

कौलिनीपञ्चमं क्षकारः । वह्निबीजं रेफः । बीजानि ^१सुभगोदये
लिखितानि ॥ ९४-९५ ॥

कौलिनीपञ्चमं देवीति । ^२कौलिनीवर्गः शवर्गस्तस्य पञ्चमं क्षकारस्तमुद्धरेत् ।
कालबीजोपरि स्थितमिति । कालबीजं मकारस्तदुपरि तच्छिखरसि स्थितं यथा भवति
तथा कुर्यादित्यर्थः । सर्वाधस्तादपि तथेति । उद्धृताक्षरादधोदेशे वह्निबीजमिति रेफस्तं
नियोजयेत् । चतुर्थस्वरसंयुक्तं चतुर्थस्वर ईकारस्तेन संयुक्तं कुर्यादित्यर्थः । नादेन्दुसमलङ्कृत-
मिति । कलानादान्वितं कुर्यादित्यर्थः । एतदुद्धृतं बीजवैरं कौलिनीबीजं ^३चतुःपिण्डात्मक-
मित्यर्थः । यथा क्ष्मूरी ॥ ९४-९५ ॥

१. तथा-सप्त. । २. बीजं वह्नि-सप्त. । ३. नादे-याग. अ. से. सप्त. घ., बिन्दुनाद-
बिन्दुगिनम्-सप्त., बिन्दुवर्धेऽद्वलङ्कृतम्-सप्त. । ४. वरे-याग. से., जं परं-सप्त. ।
५. बीज-ब. । ६. माधितम्-ब., सस्थितम्-सप्त. । ७. 'इति' नास्ति-ब. ग. घ. । ८. 'तच्छि-
खरसि' नास्ति-ब. ग. । ९. येदित्यर्थं-न. घ. ज. । १०. 'चतुर्थस्वरसंयुक्तं' नास्ति-ब. ग. घ. ।
११. बीजं परं-सप्त. घ. । १२. विषयं-ब. ग. घ. । १३. लण्डा-ज. ।

१. शिवानादिविरचिनः सुभगोदयोऽत्रैव परिशिष्टे प्रकाशयते । तत्रेयानि बीजानि इष्टव्यानि ।
एषमेवापेक्ष्य सुभगोदयनाम्ना त्रिदिष्टा विवयास्तत्रैवापेक्षणीया । अर्परत्नावल्यामपीमानि
बीजाण्युक्तान्यत्रैवाचलनीयानि । शिवनेऽचरोमनविषयमेतेषुवाप्ये च तथैव ।
२. 'यत्तु कौलिनीवर्गं वचनं इति मूर्धन्यादिषण्पररत्नावलीवर्तमानावपीहता व्याख्यातं तच्छब्दं
कौलिनीयं पूर्ववच्चिद्वदम्' (मे. पृ. ५६) । अत्र वचनं इत्येव पाठो इत्यनेऽर्परत्नावल्याः
शब्दांशु मातृशब्दु । तेन 'यद्वर्गवचनं चोपरि वचनवचनानि चोपरि तु वेदितुं' (मे. पृ. ५६)
इत्यपेक्षोऽपि तत्रालम्ब्य ।

एवमेतानि बीजानि क्रमादष्टौ महेश्वरि ।
 कथितानि मयेदानीं शृणु विद्याङ्गरूपिणीम् ॥ ९६ ॥
 करशुद्धिकरीं विद्यां तथाङ्गन्याससंस्थिताम् ।
 आत्मासनर्गतां चापि तथा चक्रार्सनस्थिताम् ॥ ९७ ॥

एवमादि मयान्तेन वृत्तानुवादः क्रियते । इदानीं शृणु विद्याङ्गरूपिणी-
 मित्यनेन भागेन संह सूत्रद्वयेन वक्ष्यमाणविद्योद्देशः क्रियते । विद्याङ्गरूपिणीं
 प्रधानविद्याया अङ्गरूपिणी विद्यां शृण्वित्यर्थः ॥ ९६ ॥

करशुद्धिकरीं स्पृष्टपदार्यंविशुद्धघथंमङ्गुलितलशोधिनीं विद्यामित्यर्थः ।
 अङ्गन्याससंस्थिताम् । अङ्गन्यासः षडङ्गविधिः । मूलविद्यां शृणु प्रिये ! इति ।

एवमेतानोत्थादि । एवंमुक्तप्रकारेण । एतानि बीजान्युद्देतानि क्रमात् । यथानुक्रमेण
 - अष्टौ अष्टसंख्याकानि । हे महेशानि । प्रकाशितानीत्यर्थः ।

शृणु विद्याङ्गरूपिणीमित्यारभ्य एवमेतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चा समात्मेदित्यन्तस्य
 व्याख्या लिख्यते । हे देवि ! शृणु श्रोतुमर्हसि । विद्याङ्गरूपिणीमिति । मूलविद्याया
 अङ्गरूपिणीं विद्यां शृण्वति समुदायोक्तिः ॥ ९६ ॥

पुनर्विशेषतयासामङ्गविद्यानां नामानि निर्दिशति शिवः—करशुद्धिकरीं विद्या-
 मिति । करग्रन्थं पूजापकरणद्रव्यस्य स्पर्शयोग्यतामापादयति या विद्या सा करशुद्धि-
 करी विद्येति । तथाङ्गन्यासरूपिणीमिति । अङ्गन्यासे विनियुक्ता या विद्या सा अङ्ग-

सर्वमन्त्रासनगतां साध्यसिद्धासनस्थिताम् ।
 देव्यावाहनविद्यां च मूलविद्यां शृणु प्रिये ॥ १८ ॥
 वाग्भवं प्रथमं देवि कामराजं द्वितीयकम् ।

मूलविद्याम् अङ्गिविद्याम् । शृण्वित्यत्र पुनराख्यातं श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थम् । प्रिये
 इत्यामन्त्रणयोग्यताप्रदर्शनम् । यच्छ्रुतिः—

‘ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः ।

विद्यया वा विद्या र्थः प्राहु तानि तीर्थानि पण्मम ॥ इति ॥१७-१८॥

(सं० ब्रा० ३)

वाग्भवमिति साधैकेन सूत्रेण करशुद्धिकरी विद्यामाह । प्रथमम् अहं-
 विमर्शप्रथमकलानुत्तराक्षरम् । वाग्भवमिति वाचा प्रसवस्थानम् । अनुत्तरा-

न्यामरूपिणी विद्या । आत्मात्मनोर्वाचीति । देवीरूपस्य साधकस्य आत्मासने विनि-
 युक्ता यो विद्यते । तथा चक्रासनस्थितामिति । चक्रासने विनियुक्ता सा चक्रासन-
 स्थितेत्यर्थः । सर्वमन्त्रासनगतामिति । सर्वमन्त्राणामासने विनियुक्तमित्यर्थः । साध्य-
 सिद्धासनस्थितामिति । तथा साध्यसिद्धासनस्थिता या विद्या । ताः सर्वाः शृण्वित्यर्थः ।
 देव्यावाहनविद्या चेति । देव्याः श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या आवाहनविद्यां शृण्वित्यर्थः ।
 मूलविद्यां शृणु प्रिये ! इति । हे प्रिये ! समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुपरमशिवात्मशक्तेः
 परमानन्दभावात्मिकायाः श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या वाचिका विद्या समस्तविद्यादिभूता
 या मूलविद्या सां शृण्वित्यर्थः ॥ १७-१८ ॥

१. घावि-ने. । २. तु-सग. । ३. घामवि-वाक. ल. । ४. बोध-सग. ।

५. शृण्विति-क. । ६. खण-ज. घ. । ७. 'प्र' नास्ति-क. ल. । ८. यो ह्यह-क. ।

९. साधेन सूत्रेण-क., साधेनेकेन-ख. । १०. गता-ख. ग. ड. ज. । ११. 'वि' नास्ति-क. ग. ।

१२. सा तथेति-ख. ड. ज. । १३. 'सर्वे' स्थितामिति' नास्ति-ख. ड. ज. । १४. 'हे प्रिये'
 नास्ति-ख. घ. ड. ज. । १५. हेतु-ख. ड. ज. । १६. शिवात्मशक्ति-ज., शिवात्मिकाया-

क. घ. छ. । १७. 'परमानन्दभावात्मिकाया.' नास्ति-क. ग. छ. । १८. 'विद्या समस्त' नास्ति-

क. ग. घ. छ. ।

१. तुलनीयम्—“गुह्यगुह्यया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । मयदा विद्यया विद्या क्षत्रुवं नास्ति
 साधनम् ॥” इत्यनेनाभागेनेन ।

शान्तान्तं कादिसंयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥ १९ ॥
एषा विद्या महेशानि करशुद्धिकरी स्मृता ।

देव सर्ववर्णोत्पत्तिरित्युपह्वरम् । अत्रामियुक्तोक्तिः—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि स्फुटम् ।

अवर्णः सर्ववर्णानां व्यापकल्लिविधः स्मृतः ॥ इति ।

श्रीसिद्धामतेऽपि—

^१सात्र कुण्डलिनी बीजं जीवभृता चिदात्मिका ।

तैज्जं ध्रुवेच्छ्रोन्मेपाख्यं त्रिकं वर्णास्ततः पुनः ॥ इत्यादि ।

रहस्यमपि—“अकारो वै सर्वा वाक्” (ऐ० आ० २।३।६) इति,
“अ इति ब्रह्म तत्रागतमहम्” (ऐ० आ० २।३।८) इति, “छन्दःपुरुष
इति यमवोचामाक्षरसमान्नाय एव तस्यैतस्याकारो रसः” (ऐ० आ०

करशुद्धिविद्येत्यादि मूलविद्यान्तं यथाक्रमेण निर्दिष्टानां विद्यैनां क्रमेणोद्धारं दर्शयत्युत्तरेः^१ श्लोकेः । तत्र प्रथमं करशुद्धिविद्योद्भियते—वाग्भवं प्रथमं देवीत्यादिना । वर्णक्रमस्य प्रथममक्षरं सैबिन्दुकमविन्दुकं वा करशुद्धिविद्यायां आद्यं बीजम् । तदेव वाग्भवमित्युच्यते । तथा वर्णक्रमस्य द्वितीयमक्षरमाकारं करशुद्धिविद्यायां द्वितीयं बीजम् । तदेव कामराजसंज्ञकम् । शान्तान्तं शकारस्यान्तं षकारस्तस्यान्तं सकारम् विस्सर्गसंयुक्तं कुर्यात् । ऐकारान्तान्तयोजितम् । ऐकारस्यान्तमोकारस्तस्यान्त-

१. सपुनम्-सक. ग. । २. महाविद्या-मल., महादेवि-सग. । ३. परा-सग. ।

४. भियुक्ता-क. । ५. कः स त्रिया-क. । ६. श्रीसिद्धान्तमते-क., श्रीमदोद्दामतेऽपि-क., श्रीसिद्धामते-वि, सिद्धयोगीश्वरीमते-स. । ७. मात्रा-क. ल. ग. घ. । ८. बीज-वि. ।

९. तत्रागीय इच्छोन्मेपाख्यविद्या-क. ल. ग. घ. । १०. तत्रागतमहमिति छन्द-ग. घ. ।

११. यमवाचामा-ग. घ. । १२. मूलविद्यातां-स. । १३. सारश्लोके-क. ग. घ. । १४. सविन्दुषु वा कर-इ. अ. । १५. 'बीजम्' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १६. विसर्गपु-ग. घ. ।

। तत्रागोत्रे (३।२२०-२२१) सिद्धयोगीश्वरीमतरापर्यानुवाचपुत्रेण पठितोऽयं श्लोकः ।

ए-ओमध्यगतं बीजं वाग्विधानाय केवलम् ॥ १०० ॥
 रुद्रयामलतन्त्रे तु निर्दिष्टं परमाक्षरम् ।

३।२।३) इति च । एवमनुत्तरप्रसरत्वं विश्वस्य विश्वत्र प्रकाशितम् । इत्य-
 मनुत्तरस्य वाग्भवत्वमभिवायानन्दस्य कामराजसंज्ञत्वमाह—कामराजं
 द्वितीयकमिति । द्वितीयकम् आनन्दः शिवस्तद्बीजं कामराजसंज्ञम् ।
 “प्रसरन्ती आनन्दरूपा सती” (शि० वि० पृ० ६०) इत्यत्र महासमृद्धिरूपा-
 नन्दात्मना व्याख्यातत्वात् । अनुत्तरानन्दौ संविन्दुकाविति सम्प्रदायः ।
 शान्तान्तमिति । शान्तः पकारः, तस्यान्तः सकारः । कादिसंयुक्तम् ।
 कादिः विसर्गः । ऐकारान्तान्तयोजितम् औकारयोजितम् । एपेति ।
 अस्यायः—एवंप्रकारा वाग्भवकामराजशक्यात्मिका विद्या कश्चुद्धि-
 करीति ॥ ९९-१०० ॥

एओमध्यगतमिति चतुर्भिर्महारहस्यभूतपङ्कन्यासविनियुक्तसमस्त-
 त्रिकभेदकरूपमूलबोलाविद्योद्धारः क्रियते । वाग्विधानाय वाक्प्रसरणाय
 (वाग्) व्यक्त्यर्थम्, (निर्दिष्टं) स्वाध्यासेन सोऽहमित्यभिसन्धानेन वा ।
 केवलं ध्यानयोगाद्यनपेक्षमित्यर्थः । तुविशेषे । अर्धेन्दुविन्दुद्विद्धितमित्यर्थः ।

मौकारः सविसर्गसकारौकारान्वितं कुर्यात् । यथा अं औः सौः । एपेत्यादि । एषा
 उद्धृता श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या अङ्गविधानामष्टविधानां प्रथमा । अस्यास्तु कश्चुद्धिकर्मणि
 विनियोग इत्यर्थः ॥ ९९-१०० ॥

एओमध्यगतमित्यादि । एओमध्यगतमैकारं यद्बीजं तदिहाङ्गन्यासविद्याया आद्यं
 बीजम् । तदपि साम्भयं वाग्विधानाय केवलं रुद्रयामलतन्त्रेषु निर्दिष्टं परमाक्षरमिति

१. एतन्-सप्त. । २. तन्त्रेषु-अ. तत्. स. ग. घ. । ३. एतद्वम्-क. ल. ।
 ४. विश्व-ग. । ५. शितः-क. ल. ग. । ६. नन्तरस्य-क. । ७. द्वितीयः कामानन्दः-स. ग. ।
 ८. संज्ञा-क. । ९. मदन-स. महाकृपा-ग. घ. । १०. अवि-घ. । ११. कामराजाभूतं-स.
 महाराजभूत-ग. घ. । १२. 'बासा' नास्ति-क. । १३. 'वाग्'...सन्धानेन वा' नास्ति-स. ।
 १४. तन्त्रेण-ग. घ. । १५. केवल-क. । १६. मिति-ग. घ. । १७. अष्टविधानाभ्यानां-
 क. द. ल. ।

१. एओमध्यगतम् ऐकाराक्षरम्, तत् अर्धेन्दुविन्दुद्विद्धितम् ऐं बीजं भवतीति यावत् ।

मादनं शक्रसंयुक्तं चतुर्थस्वरसंयुतम् ॥ १०१ ॥
 ऊर्ध्वमर्धेन्दुविन्द्वाद्यमाद्यन्तेऽतः परं पुनः ।
 शान्तान्तं कादिसंयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥ १०२ ॥
 एषा विद्या महाविद्या योगिनीनां महोदया ।

परमाक्षरम् । विश्वाभेदमयत्वात् पारम्यम् । अक्षरं प्राग्वत् । यच्छ्रुतिः—
 “वांगक्षरं प्रथमजा ऋतस्य” (तै० ब्रा० २।८।८।५) इति । मादन-
 मिति । मदन. कामस्तद्वीज मादनम् । इह तदेकदेशभूत ककारमात्र गृह्यते
 मादनमिति । शक्तसंयुक्तम् । शक्रो लकार. । चतुर्थस्वर ईकार. । ऊर्ध्वं शिर. ।
 आद्यन्ते आद्यस्य चाग्भवस्यान्ते । योजितमिति शेष । अतः पर पुनरिति ।

यायत् । मादन शक्रसंयुक्तमिति । मादन ककार. । शक्रसंयुक्तं लकारसंयुक्तम् । चतुर्थस्वर
 ईकार. । ऊर्ध्वमर्धेन्दुविन्द्वाद्यमिति ऊर्ध्वं चन्द्रविन्दुयुक्तम् । ईत्युद्धृतवीजमिदमङ्गन्यास-
 विद्याया द्वितीय वीजम् । एतदपि कामवीजं प्रसिद्धम् । आद्यन्तेऽत्र पर पुनरिति ।
 आदेर्वाग्भववीजस्यान्तेऽनन्तरमुद्धृतशामराजवीजं योज्यम् । अत्र इत्यस्यायमर्थ—
 अस्मात् कामराजादनन्तरं पुन परं योज्यम् । परमिति सविसर्गसौकारम् । करशुद्धि-
 विद्यायास्तार्तीय वीजमङ्गन्यासविद्याया अपि तार्तीयत्वेन योज्य नान्यदिति सूचयितु
 पुनः शान्तान्तमित्यादि पठति । कौऽर्थः ? करशुद्धयङ्गन्यासविद्ययोस्तार्तीयं वीजमेक-
 मेवेति^१ । एषा विद्येत्यादि । एषा विद्या अङ्गन्यासविद्या महाविद्या महती चेयं
 विद्या चेति महाविद्या । महती महत्त्वसपादिनी । विद्या^२ ज्ञानप्रदा । केषाम् ?

१. अर्धेन्दुयुक्तं-सक । २. ढष कामराज समुद्धृतम्-वाग. मे., कामराज भवेत्
 प्रिये-सम्. । ३. तत्पर पुन-शक्र. ल., तत्पर पुन-व. । ४. सयुक्तम्-सग. । ५. योज्य-न. घ ।
 ६. इत्युद्धृतवीजमिदमङ्गन्यासविद्याया-घ. । ७. विन्दुयुक्तमित्ये-क ग. घ. छ. । ८. 'इत्युद्धृत
 पर पुन इत्यस्य स्थाने 'एतदङ्गविद्यायाद्वितीय कामराजम् । आद्यन्तेऽत्र पर पुन' इति वाड-
 ल. ड. न. । ९. 'वीजं 'स्वार्थोयं' नास्ति-श्र. ड. । १०. 'मेवेत्यभिप्राय-घ., मेवेत्यर्थ-ल.
 ड. न. । ११. 'महाविद्या' नास्ति-क. ग. छ. । १२. 'विद्या' नास्ति-क ग. छ. ।

१. प्राग्वदिति । “अक्षरे न क्षरत्पञ्चने वेति निष्पन्न” (पृ. १४, प. १०) इत्येव व्याख्यानम् ।

कुलविद्या महेशानि सर्वकार्यार्थसाधिका ॥ १०३ ॥

अनया विद्यया गौरि रक्षामात्मनि कारयेत् ।

एतस्या एव विद्यायाः शिवमायाग्निविन्दुमत् ॥ १०४ ॥

बीजमादिपदे युक्त्वा कार्यमात्मनरूपिणी ।

कामराजबीजोद्धारत् पश्चादित्यर्थः । शान्तान्तमिति । अस्य बीजस्य पुन-
रुद्धारो मूलविद्योद्धारे पूर्णोद्धारः कर्तव्य इति द्योतयितुं महाविद्यादरविद्या-
नार्थं च । महाविद्या । पूर्णाहन्ताप्रदत्त्वाद् महत्त्वम्, स्वरूपप्रकाशहेतुत्वाद्
विद्यात्वम् । योगिनीनां नित्यसमावेशयुक्तानाम् । महोदया, भोगमोक्ष-
लक्ष्म्यात्मकतृप्तिप्रदत्त्वात् । कुलविद्या कुलाङ्गनावर्तितकौतुकेन योग्येन
स्वीकर्तव्येत्यर्थः । हे^{१३} गौरि ! प्रकाशात्मतया स्वच्छभावे ! रक्षामात्मनि कार-
येदिति । अयमर्थः—अनया मूलविद्यया आत्मशब्दाभिधेये देहे रक्षार्थं
पङ्कजाचरेदिति ॥ १००-१०४ ॥

योगिनीनाम् । महोदयेति । उदयशब्देन सम्पत्करी । कुलविद्येति । योगिनीनामियं विद्या
कुलघनमूलभाण्डारम् । कोऽर्थः ? सुगोप्येति यावत् । सर्वकार्यार्थसाधिकेति । कर्तव्य-
त्वेनाभिमतानां चतुर्णामपि पुरुषार्थानां साधिकेयं विद्या स्वातन्त्र्येण । ए^{१४} स्त्रीं सौः
इति । इह त्वङ्गन्यासकर्मणि विनियोगः^{१५} । अनया विद्यया देवि^{१६} रक्षामात्मनि कारयेदिति ।
अनयोद्भूतया विद्यया हे देवि^{१७} आत्मरक्षां कारयेदित्यर्थः । आत्मनीत्यनेन^{१८} तृतीयबीजे
शिवान्वितार्थं सूचितम् ॥ १००-१०४ ॥

१. विनी-घाग. से., घका-ब., घकी-सक. ख. । २. देवि-अ. । ३. युक्-सक. ।
४. विन्दु-सघ. । ५. युक्तम्-घाग. से. अ., युक्ता-ब. सघ. । ६. तदा-घाग. से. सख. घ,
देव्या-सक. । ७. 'महा' नास्ति-क. ख. । ८. 'महाविद्या' प्रदत्त्वात् नास्ति-क. ख. ।
९. मूल-क. । १०. दिति-क. ख. । ११. योगेन-क., योग्येन-ग. घ. । १२. 'हे गौरि'
भावे नास्ति-क. । १३. एवभावभावे-क. । १४. मूलकुलवि-ख. ग. घ. । १५. कुलविद्येयम् ।
महेशान्तीति । इयं विद्या कुलघन योगिना मूलभाण्डारम्-ख. ड. ज. । १६. साधकीयं-ख. ड. ज. ।
१७. 'ए वलीं सौः इति' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १८. त्वस्याङ्ग-ख. घ. ड. । १९. योग इति
भाषः-क. ग. घ. छ. । २०. गौरि-घ. । २१. या वृद्ध-क. ग. छ. । २२. गौरि-ख. घ. ड. ज. ।
२३. येत् सम्प्रदायेनेत्यर्थः-ख. घ. ड. ज. । २४. नेनेव-ख. घ. ड. ज. ।

पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितम् ॥ १०५ ॥
त्रैलोक्यमोहोर्ध्वं सा विद्या चक्रासनस्थिता ।

एतस्या एवेत्यादिपञ्चभिरासनचतुष्टयमाह । एतस्या मूलविद्याया ।
आदिपदे आदिस्थाने । शिवो हकारः । माया ईकारः । अग्नी रेफ । अय-
मर्थ — अस्या विद्याया वाग्भवस्थाने भुवनेश्वरीबीजं युक्त्वा स्थिता यदा,
तदेयमात्मासनरूपिणी विद्येति । आत्मन स्वस्य साधकस्य ॥ १०४-१०५ ॥
पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति । विद्यादिमस्य मूल-
विद्याया आदिभूतस्य वाग्भवस्य । ऊर्ध्वम् उपरि । अन्तं सकारः । कय

एतस्या एव विद्याया शिवमायाप्रबिम्बुमद बीजमादिपदे युक्तमिति । एतस्या आत्मरक्षा-
विद्याया । आदिपदे आदिस्थाने स्थितं वाग्भवमुद्वास्य बीजान्तरं प्रक्षिपेत् । शिवो
हकारः । माया ईकारः । अग्नी रेफ । बिन्दुरनुस्वारः । एतेषा चतुर्णां समुदायरूपं
बीजं यदा प्रक्षिप्तं भवति तदा आत्मासनरूपिणी भवतीत्यर्थः । "ह्रीं
स्त्रीं सौः इति ॥ १०४-१०५ ॥

पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति । पुनरपि विद्यायाम् आत्मरक्षाविद्याया आदिस्थाने स्थित
वाग्भवमेव चतुष्फलमुद्वास्य प्रक्षिपेदित्यर्थः । अस्योर्ध्वेऽन्तरं तु शिवान्वितमिति ।
अस्योर्ध्वे अस्य बीजत्रयस्योर्ध्वे । अनन्तरम् आदिमध्यान्तरम् । प्रत्येकं बीजानामासन

१. विमासायं-ब., दाम-अ. वाक. ल. ग. । २. ध्वेऽन्तरं तु-अ., मन्तरं तु-वाग. से.
मन्तरन्त-याक. ल., मन्तरन्त-सल. ग., मन्तरमत्र-ब मन्त्रमन्त-सघ । ३. हिनी या-ब,
हिनीय-सग. । ४. सने-ब. सक. । ५. कुल-ग. । ६. 'आदि' नास्ति-क. । ७. जयुक्ता-
क. ल. । ८. 'आत्मन कस्य' नास्ति-ल. । ९. 'प्र' नास्ति-क ग. छ. । १०. 'ह्रीं
स्त्रीं सौः इति' नास्ति-क. ग. छ. छ. । ११. 'पुनरपि विद्यायाम्' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।
१२. 'अस्योर्ध्वे' नास्ति-क. ग. छ. । १३. न्तम्-ल. ड. ज. ।

१. स्थिता यदेति । यदा इयं विद्या स्थितेत्यर्थः ।

२. "वेदितुं विद्याया बालाया आद्यं बीजमस्योर्ध्वं द्वितीयं बीजम् । अन्ये तु पुनर्विद्यादिम-
स्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति पठित्वा विद्यादिमस्य मूलविद्याया आदिभूतस्य वाग्भवस्यो-
र्ध्वमन्तं सकारं कुर्यात् । हस्तपत्रे सकारस्यान्यथाभिप्रायेणैह तथा निर्देशः । अतं तृतीयं
बीजं तु शिवान्वितं कुर्यादिति व्याख्येयम् " (से पृ. १०) ।

पुनराद्यां महाविद्यां शिवचन्द्रसमन्विताम् ॥ १०६ ॥

कृत्वा कामप्रदो विद्यां सर्वमन्त्रासनस्थितां ।

सकारस्यान्तत्वमिति चेत् ? उच्यते—अत्र वक्तुः शिवशक्तिबीजे वृद्धिस्थे । इह सर्वत्र विद्यासु हंसात्मनोः शिवशक्तिबीजयोः सन्नहितत्वात्तयोरादिवीजं हकारः, अन्तबीजं सकारः । अत्रान्तबीजं सकारमादौ विनियुङ्क्ते, आदिवीजं हकारमन्ते विनियुङ्क्ते इति । आदिवीजस्योपरि अन्तं सकारं कुर्यादिति शेषः । अन्तं तृतीयबीजम् । शिवान्वितं हकारान्वितम् । चक्रासनस्थिता वक्र-
स्यासनतया स्थिता ॥ १०५-१०६ ॥

पुनराद्यामिति । 'आद्यां कुलविद्याम् । महाविद्यां सर्वविद्याकन्द-
र्भूमिम् । शिवचन्द्रसमन्विताम् । शिवचन्द्रौ हकारसकारौ । सर्वमन्त्रासन-
स्थिता । सर्वेषां मन्त्राणामासनतया स्थिता । शिवचन्द्रसमन्वितामित्य-

स्थाने शिवान्वितं शिवो हकारस्तेनान्वितं संबद्धं कुर्यादित्यर्थः । 'हं हृत्सो हृत्सोः ।
श्रीलोक्यमोहनीयं सा विद्या चक्रासनस्थितेति । अस्या विद्याया नाम श्रीलोक्यमोहनीति न
शेषलं नामतः, अर्थतोऽपि श्रीलोक्यमोहनीति श्रीलोक्यं मोहयतीति, योगिन्या-
वृत्तेत्यर्थः । अस्या विद्यायाश्चेकासनेऽत्र विनियोगः ॥ १०५-१०६ ॥

पुनराद्यां महाविद्यां शिवचन्द्रसमन्वितां कृत्वेति । पुनरप्याद्यां विद्याम् । आत्म-
रक्षाविद्यामित्यर्थः । शिवो हकारः । चन्द्रः सकारः । प्रतिबीजमादिस्थाने तदुभया-

१. दां-सक. ग. घ. । २. निर्यां-सग., विद्यां-सक. घ. । ३. ताम्-सक. ग. घ. ।
४. महाशक्तौ-ज. घ. । ५. सन्निति । आदि-क. ख. । ६. 'अद्यां' 'राद्यामिति' नास्ति-ख. ।
७. 'महाविद्यां' नास्ति-क. घ. । ८. मूलात्-ख., भूमिमिति-ग. । ९. 'अन्वितां' नास्ति-
क. ग. घ. । १०. 'हं हृत्सो हृत्सोः' नास्ति-क. ग. घ. छ. । ११. हि-स. घ. ङ. ।
१२. अयं मोहयतीति श्रीलोक्यमोहनी-ख. ङ. ज. । १३. 'अस्या विद्याया.' नास्ति-ख. ङ. ज. ।
१४. अत्र विनियोगेति चक्रासने-क. ग. घ. छ. । १५. मिति-ख. ङ. ज. ।

१. "मन्त्रात्मरयोस्तावदपरेण कार्त्तव्यं अयं परापृथगत इति विनियमः" (ते. पू. ६१) ।

देव्यात्मासनविद्यायाः पूर्वोक्ताया यथाक्रमम् ॥ १०७ ॥

अन्तदेशे तोयविन्दुशक्रशक्तीरनुक्रमात् ।

संयोज्य परमेशानि साकमर्धेन्दुना ततः ॥ १०८ ॥

केवलाक्षरभेदेन साध्यसिद्धासनस्थिता ।

विशेषोक्तेऽपि तृतीयबीजस्य पूर्वमेव तत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् शिवचन्द्र-
समन्वितत्वं पूर्वबीजयोरेवेति तात्पर्यम् ॥ १०६-१०७ ॥

देव्यात्मासनेति । देव्यात्मासनविद्याया देवीरूपतामापन्नस्य साधक-
कस्यासनतया स्थितायाः । अन्तदेशे तृतीयबीजस्य स्थाने । तोयविन्दुशक्र-
शक्तीरनुक्रमात् । तोयं वकारः । शक्रो लकारः । शक्तिरेकारः, योन्याकार-
त्वात् । केवलाक्षरभेदेन तृतीयस्थानप्राप्ताक्षरमात्रेण । साध्यसिद्धासनस्थिता

न्यितं कुर्यादितोयं^१ विद्या कामप्रदा भवति । न केवलमैश्वर्यार्थं, अत्रास्या विद्यायाः
सर्वमन्त्रोत्तरे विनियोगः । हुंसें हसुक्तीं ह्मसोः इति ॥ १०६-१०७ ॥

देव्यात्मासनविद्यायाः पूर्वोक्ताया यथाक्रममिति । पूर्वोक्ताया देव्या आत्मासन-
विद्याया बीजद्वयं यथाक्रमेण स्थितं भवेत्तु । अन्तदेशे तार्तीयबीजस्थाने पूर्वस्थितबीजं
विस्तृत्य बीजान्तरं प्रक्षेपणीयम् । तोयविन्दुशक्रशक्तीरनुक्रमादिति । तोयो वकारः ।
विन्दुरनुस्वारः । शक्रो लकारः । शक्तिरेकारः । एतान् यथाक्रमं संयोज्य गुरुपदेशपूर्व-
कम् । साकमर्धेन्दुनादत् इति । अर्धेन्दुनादत्तः कलानादाभ्यामुपेतं कुर्यात् । केवलाक्षर-

१. अन्तदेशे-सक. ख. । २. साध-सख. ग. । ३. नादतः-अ. से. सक.,
संयुतम्-सख. । ४. योगेन-ब. । ५. विद्या साध्यासनस्थिता-वाक. ख., विद्या सिद्धा-अ. ।
६. मेवं-ग. घ. । ७. ह्यावि-क. ख. । ८. 'देव्यात्मा...स्थिताया' नास्ति-ख. । ९. पर्या-
क. ख. । १०. 'सध्यस्य' नास्ति-क. ख. । ११. देशे-क. ख. ग. । १२. भेदेन-ख. ।
१३. 'साध्य...सिद्धा इति' नास्ति-ख. । १४. समवि-घ. । १५. केवलमैश्वर्यप्रदा भवतीति
नर्व-ख. क. ज., केवलमैश्वर्यार्थंस्या अपि विद्यायाः सर्व-घ. । १६. सनस्थाने-क. ग.
घ. छ. । १७. 'हुंसें हसुक्तीं ह्मसोः इति' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १८. भवति-क.
ख. ग. छ., भवेत्-ज. । १९. क्रमेण-क. ग. छ. । २०. नादवसा-घ. ।

१. 'साध्याभ्युपदेशः', तथा च ह्रीं क्लीं ध्यां ह्युपहारो वामभेदवरीयतविषयत्वे ।

हंसबीजसमाहृतामाद्यामग्न्यासनस्थिताम् ॥ १०९ ॥
सर्वार्थसाधिका विद्या देव्यावाहनकर्मणि ।

ततन्मन्त्रप्रतिपाद्यानां साध्यानां सिद्धानां च देवतानामासनतया स्थिता ।
देवतानां तु द्वयी स्थितिः—कर्मसिद्धा आजानसिद्धा इति ॥ १०७-१०९ ॥

देव्यावाहनविद्यामाह—हंसेति । आद्यां मूलविद्याम् । हंसबीजसमा-
हृतम् । 'हंसशब्देनानञ्जी हंकारसकारौ लक्ष्येते । अग्न्यासनस्थितां रेफासन-
स्थिताम्, कुर्यादिति शेषः । सर्वार्थसाधिकां पुरुषार्थचतुष्टयकरी । इयं विद्या
देवीसन्निधिकरीत्यभिप्रायः । एतद्विद्योद्वारेऽभियुक्तोक्तिः—

भेदेन विद्या सिद्धासनस्थितेति । केवलमन्त्रदेशस्थवीजव्यत्यासमात्रेण पूर्वोक्तात्मासन-
विद्यैव साध्यसिद्धासनस्थिता भवतीत्यर्थः । 'ह्रीं क्लीं व्रूं ॥ १०७-१०९ ॥

हंसबीजसमाहृतामाद्यामग्न्यासनस्थितामिति । हंसबीजं हंकारसकारौ । तदाहृतामाद्यां
विद्याम् आत्मरक्षाविद्याम् । अग्न्यासनस्थितां रेफसहितां कुर्यादिति यावत् । सर्वार्थसाधकी
विद्या देव्यावाहनकर्मणीति । इयमुद्धता विद्या धर्मोर्थकाममोक्षाणां चतुष्टयानां
साधकी पञ्चभूतात्मिका । अस्या विनियोगो देव्यावाहनकर्मणीत्यर्थः । 'ह्रूं
ह्रस्क्लृं ह्रस्त्रोः ॥ १०९-११० ॥

१. सोम-वाक. ख. । २. हृतां मायापातामा-ब., हृतां-सध. । ३. दिवता-सख. ग. ।
४. साधकी-वाक. ख. ज., साधिकां-ब. सध., साधिकां-सख. । ५. विद्यां-ब.
सख. घ. । ६. 'साध्यानां' नास्ति-क. ख. । ७. 'तु' नास्ति-क. ख. । ८. पूजासन-ब. ख. ।
९. 'आद्यां मूलविद्यां' नास्ति-क. ख. । १०. साधनी-क. ख. । ११. 'एतद्विद्योद्वारे' नास्ति-क. ।
१२. विद्यास-क. ख. ग. ड. छ. ज. । १३. 'ह्रीं क्लीं व्रूं' नास्ति-ग. घ. छ. ज. ।
१४. बीजो-क. ख. ग. छ. । १५. 'इयमुद्धता...कर्मणीत्यर्थः' इत्यस्य स्वाने 'एषा धर्मादितापकी
पञ्चभूतात्मिकी विद्या । अत्रायाहनकर्मणि विनियोगः' इति पाठः-ख. ड. ज. । १६. 'ह्रूं
ह्रस्क्लृं ह्रस्त्रोः' नास्ति-क. ग. घ. छ. ज. ।

१. 'प्राञ्चस्तु—हंसमन्त्रप्रवृत्तं ध्यञ्जनद्रवमित्येष हंसपदार्थः । तेन हंकारसकारौ द्वार्षि
गिद्वयमेव इत्युक्तः । ये तु हंसोऽपि स्वस्वमेव न बीजनामेति व्याख्ययन्ते—'ऋजुवास्तु ईदरां
कर्मं धुनास्तुर्वां गण्यमानान्तरवर्षं सम्प्रदायमेव शरणीयुर्बन्तः' (सं. पृ. ६१) ।

एवमेता महाविद्या देवि सर्वार्थसिद्धिदाः ॥ ११० ॥
महात्रिपुरसुन्दर्या मूलविद्यां शृणु प्रिये ।

१ व्योमेन्दुवह्नघरविन्दुभिरेकमन्यद्रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिः सरमौघचन्द्रैः ।

अन्यद् द्युद्योतकरपावकमन्वमन्तैर्वीजैरमीभिरुदिता त्रिपुरेति विद्या ॥ इति ।

(प्र० सा० ९ । ३)

करशुद्धयाद्यावाहनान्ता उद्धृता विद्या. स्तौति—एवमिति । ऋजु-
विमर्शिन्यां विद्या न लिख्यन्ते, सुभगोदये लिखितत्वात् । ऋजुविमर्शिन्यां
तु ग्रन्थविवरणं क्रियते । इदमप्युक्तमस्माभिः—

एवमेता महाविद्या देवि सर्वार्थसिद्धिदा इति । एवमुद्धृता विद्या. करशुद्धया-
द्यावाहनान्तेषु कर्मसु विनियुक्ताः सर्वार्थसिद्धिदा सकलपुरुषार्थसाधिकौ इत्यर्थः । तत्र
प्रथमोद्धृता करशुद्धिकरी विद्या प्राधान्येन विद्यैश्वर्यप्रदा । तै उद्धृता अङ्गन्यासविद्या
आत्मरक्षाकर्मणि विनियुक्ता द्वितीयौ । तृतीयविद्या च साधयति यत्किञ्चित्तल्लोके
नास्ति, तथा देव्यात्मासनकर्मणि (विनियुक्ता) । चतुर्थी विद्या समस्तसम्पदमाकर्ष-
यति, तथा चक्रासनकर्मणि विनियुक्ता । पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यं मोहयति, तथा
सर्वमन्त्रासनकर्मणि स्थिता । षष्ठी विद्या प्राधान्येन समप्रैश्वर्यप्रदा, तथा साध्य-

१. मेधा—सग. । २. देव्या—सक. । ३. दा—सग. । ४. कृष्णाक्ताच्छकेन्द्र—क. ख. ।
५. भायं—दी. । ६. मन्वमन्त्यं—दी., मन्वमन्तौ—क. ख. । ७. देघावा—क. ख. । ८. उद्धृता “
शिन्यां तु” नास्ति—घ. । ९. दयोत्तरवात—क. ख. । १०. ‘क्रियते’ नास्ति—क. ख. । ११. ‘विद्या’
नास्ति—ख. ड. ज. । १२. नान्तकर्मणि—क. ग. घ. छ. । १३. सिद्धिदा—ख. ड. ज. ।
१४. ‘इत्यर्थं’ नास्ति—ख. ड. ज. । १५. तदनन्तरोद्धृता विद्या—क. ग. घ. छ. । १६. ‘द्वितीया’
‘देव्यात्मासनकर्मणि’ नास्ति—क. ग. छ. । १७. ‘विद्या’ नास्ति—ख. ड. ज. । १८. तीत्यर्थं—क. ग.
घ. छ. । १९. ‘विद्या’ नास्ति—ख. ड. ज. । २०. स्पेनेव—क. ग. छ. ।

१. व्योमेनि । व्योम ह्यारः । इन्दु शुभ्र सवारः । यक्षी रेफः । अथर ऐकारः । विन्दुरनु-
स्वारः । एने सन्धिनिहनेदाद्यधीजम् । रक्त ह्यारः । अक्ष सवारः । इ इति स्वहपम् ।
इन्द्रो लकारः । गित्ती रेफः । रमा रंकारः (?) (रमा ईकारः—इति तु विवरण-
दीपिका, पृ. ५७१) । अर्थचक्रो जिगुः । एने सन्धिनिहनेदाद्यधीजम् । एहंकारः ।

मादनं तदधः शक्तिस्तेदधो बिन्दुमालिनी ॥ १११ ॥

एन्द्रमाकाशबीजस्थमधस्ताज्ज्वलनाक्षरम् ।

पूर्वं विद्यां गुरोर्लब्ध्वा मूलमृजुविमर्शिनीम् ।

महासारं सुकृतिनः पश्यन्तु सुभगोदयम् ॥ इति ॥ ११० ॥

मादनमित्यादिसप्तकेन मूलविद्योद्धारः क्रियते । एतद्विषयेऽभियुक्त-
वचनम्—

अनेककौटिभेदैस्तु गदितं त्रैपुरं महः ।

तन्मध्ये तु परां दीप्ता महात्रिपुरसुन्दरी ॥ इति,

सिद्धासनकर्मणि विनियुक्ता । सप्तमी विद्या किं किं न साधयेत्, सर्वमपि साधये-
दित्यर्थः, तथा देव्यावाहनकर्मणि स्थिता पञ्चकूटसं(ज्ञाष्टमी ? हा सप्तमी) महाविद्या
सर्वार्थसाधकोत्यर्थः । एवं स्वातन्त्र्येण सर्वार्थसाधक्यो विद्या यस्या मूलविद्याया अज्ञ-
भूतास्तस्याः सकलपुरुषार्थसाधनसामर्थ्यमस्तीति किमु वक्तव्यम् । तदुक्तं संकेतपद्धत्याम्—

आसामष्टविधानां तु विद्यानां पृथग् नामग्रहणं कृतम् । तथा—

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।

श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥

त्रिपुरा प्रथमा नित्या द्वितीया त्रिपुरेश्वरी ।

सुन्दरीति तृतीया स्याद्यदुर्थी पुरवासिनी ॥

पञ्चमी त्रिपुरात्रीः स्यात् षष्ठी त्रिपुरमालिनी ।

सप्तमी त्रिपुरासिद्धा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥ इति ॥ ११० ॥

१. स्तदन्तर्वि-अ. व. सक. ख. ग. घ. । २. भोगि-घ. । ३. तत्र मध्ये-घ. चि. ।
४. महा-ख. । ५. सप्तमस्थाने स्थिता-ख. घ. इ. ज. । ६. 'महाविद्या' नास्ति-ख. ।
७. सकलायंप्रदान-ख. इ. ज. । ८. 'विद्यानां तु' नास्ति-घ. । ९. 'इतम् । तथा'
इत्यस्य स्थाने 'यथा' इत्येव पाठः-ख. इ. ज. । १०. सुन्दरी च-क. ग. छ. । ११. एषा
पश्चिर्नास्ति-ख. इ. ज. ।

शीतकरः सकारः । पावको रेकः । मत्रुरीकारः । अमन्त इति अं अनुस्वारः । अन्तो विसर्गः ।
बिन्दुविसर्गपुस्तमित्यर्थः । (अमन्तो विसर्जनीयः—इति तु विवरणदीपिका, पृ. ५७१) ।
एभिः सार्धमिदं स्तुतोपबीजम् । एभिस्त्रिभिर्गौत्रैः संयुक्ता त्रिपुरा नाम विद्या (प्र. सं.
५७-५८ पत्रयोः) ।

प्रोत्कीलनं विधायास्या देवदेवेन दर्शितम् ।

चतुर्विंशतिसाहस्रे रससारकसज्ञ(क.१के) ॥ इति च ।

अत्र लोपामुद्राप्रस्थानमाश्रित्य निष्किलविद्यानुसारेण सत्सम्प्रदायान्वयेन व्याख्या लिख्यते । अस्याः सत्सम्प्रदायान्वितत्व नाम ओर्द्धाणकाम-
रूपजालन्धरपूर्णगिरिपीठचतुष्टयाश्रयश्रीमहात्रिपुरसुन्दरीकामेश्वरीवज्रोश्वरी-
भगमालिनीदेवोस्वरूपविमशंकर्यानीथोद्दीशनाथपट्टीशनाथमित्रीशनाथलोपा-
मुद्रागस्त्यकङ्कालतापसघर्माचार्यमुक्तकेशीश्रीमद्दीपकनाथदिव्यसिद्धकमान्वित-
त्वात्, दीपकाचार्योरसपुत्रसङ्केतपुञ्जप्रकाशकजिष्णुदेवप्रमृतिमहायोगिवर्यमान-
वौघपरिगृहीतत्वाच्च । इयं मध्यमबीजप्रधाना विद्या, बीजरयेऽपि कामराज-
बीजसयोगात् । मादनं ^१मदयति हर्षयतीति मादन प्राण. शिवरूप । सति

अथेदानीं मूलविद्यामुद्धर्तुमुपक्रमते—महात्रिपुरसुन्दर्या मूलविद्या शृणु प्रिये ।
इति । मादन तदद्य शक्तिस्तैदन्तविन्दुमालिनीति । मादन क्रोधीशः । तस्याधोदेशे शक्ति-
शिण्डीशः । तदधस्तस्याधोदेशे विन्दुमालिनी त्रिमूर्तीशः । ऐन्द्रमाकाशबीजस्यमिति ।
ऐन्द्र पिनाकीशः । आकाशबीजस्यमिति लुङ्गुलीशः । लकारं हकारोपरि स्थित यथा
भवति तथा घुर्यादित्यर्थः । अधस्ताग्ज्वलनाक्षरमिति । आकाशबीजस्याध.स्थाने

१. ता-ग. घ. । २. साहस्रे-क. ख. घ. । ३. रसारकसज्ञित-क., रसारकसज्ञि-
तम्-ख. । ४. 'च' नास्ति-क. ख. । ५. प्रसार-क. । ६. दायत्वेन येन-ग. ।
७. 'सत्' नास्ति-क., सत्सम्प्रदायस्य ऋषिमिति-ख., सत्सम्प्रदायस्य कथम्-ग. घ. ।
८. उद्धरण-क. । ९. 'आश्रय' नास्ति-क., आश्रया-ख. । १०. शंन-क. । ११. योद्गना-
ग. घ. । १२. घण्टना-ग. घ. । १३. कालतापन-क. । १४. शीघ्ररथोदीपकला-क. ।
१५. सैद्ध-ग. घ. । १६. दीपकलय-क. । १७. इय च-क. । १८. 'अथेदानीं वाग्भवसप्तक
भवतीति' ह्यपरय स्थाने 'मादन क्रोधीशः, शक्ति मुण्डीशः, विन्दुमालिनी त्रिमूर्तीशः, ऐन्द्र
पिनाकीशः, आकाशबीजस्यमिति लुङ्गुलीशः, अधस्ताग्ज्वलनाक्षरमिति भुजङ्गेन, मायाबीजे
त्रिमूर्तेन, विन्दुरनुस्वारः, ईश्वरो नाद । एतद्गाग्भवसप्तकम्' इति पाठ-च. इ. ज. ।
१९. 'स्तदपो विन्दु' इति तु टोकानुगुण पाठ । २०. लुङ्गुलीश' नास्ति-क. ग. घ. ।

। "ऋजुविमर्गव्यापयि—(मा?)इयति ह्यपयतीति मादन प्राणो हकार । प्राणस्यैव वृत्त्य तरे-
पाने प्राणो वापनोऽपानो भवन इति धुनेश्च । तस्य हकारस्यापय शक्ति पूर्वोक्त्वायं बीज
सत्वर । विन्दुमालिनीशब्देन ऋषार एव गृह्यते सत्प्रदायादिनि व्याख्यातम्" (सि. पृ. १५) ।

मायाविन्द्रीश्वरयुता सर्वोपरि नियोजिता ॥ ११२ ॥
अयं स वाग्भवो देवि वागीशत्वप्रवर्तकः ।

हि प्राणे ह्ये सर्वे प्रहृष्यन्ति नासति । प्राणस्य वृत्त्यन्तरात्मन्यपाने मदशब्दः
श्रुता दृष्टः—“प्राणो वै गृत्तोऽपानो मदः” (ऐ० आ० २।२।१) इति ।
तत्सर्वद्वं बीजं मादनम् । स च महाप्राणरूपो हकारः, शिवबीजमित्यर्थः ।
अथवा भाद्यतीति शक्त्युपभोक्तुः शिवस्य मादनं इति नाम । ननु शास्त्रेऽत्र
सर्वत्र मादनशब्दः ककारवाचकः, इह कथमन्यथेति । उच्यते । सत्यम् ।
किन्त्वित्युक्तो मादनशब्दो हकारमेव गृह्णाति । कथम् ? विद्याया निष्कूल-
त्वात् सत्सम्प्रदायान्वितत्वादतिरहस्यत्वाच्च, आगमान्तरे तथा व्याख्या-
तत्वाच्च । सत्सम्प्रदायविहीना पुनरत्रापि स्वोपेक्षया तथा मन्यन्त इत्यस्म-
दुक्तमेव समञ्जसम् । तदधः तस्य हकारस्याधः । शक्तिः अमृतबीजम्,
सकार इत्यर्थः । मादनशक्तिशब्दाभ्यामौघात्राधाररूपं शिवशक्त्यात्मकं
हंसबीजमुद्धृतमिति यावत् । तदधः तस्य सकारस्याधःप्रदेशे । विन्दुमालिनी
तुण्डबीजम्, ककार इत्यर्थः । तदुक्तं रसैसारसंग्रहे—

ज्वलनाक्षरं भुजङ्गीशः । मीमांसा त्रिमूर्तीशः । विन्दुरनुस्वारः । ईश्वर इति नादः ।
पूर्वोद्धृतबीजवरस्य शिरःस्थाने विन्दुनादान्वितं यथा भवति तथा नियोजितं बीजं
वाग्भवसंज्ञकं भवतीति । अयं स वाग्भवो देवि वागीशत्वप्रवर्तक इति । अयं स वाग्भव
इति प्रसिद्धो वागीशत्वं प्रवर्तयतीति भावः ॥ १११-११३ ॥

१. युतं-वाग. से. सक. ग. । २. जितम्-वाग. अ. से. सक. ग., जयेत्-सख. ।
३. 'हि' नास्ति-क. ख. घ. । ४. 'ह्ये' नास्ति-क. ख. घ. । ५. 'प्र' नास्ति-क. ख. घ. ।
६. 'नासति' नास्ति-क. ग. । ७. प्राणवृ-क. । ८. वन्वि-क. ख. । ९. मानतीति-ग. घ. ।
१०. नमिति-क. ख. ग. । ११. 'ननु' नास्ति-क., 'ननु' समञ्जसम्' नास्ति-ख. ।
१२. 'अत्र सर्वत्र' नास्ति-क., 'सर्वत्र' नास्ति-ग. । १३. पुनरपि-क. । १४. रूपा-ख. ।
१५. व्यामत्राधार-क. ग. । १६. मदन-क. । १७. मन्त्र-क. । १८. प्रायाधीनं-घ. ।
१९. 'अयं स वाग्भव इति प्रसिद्धो' नास्ति-ख. ड. ज. । २०. यतीत्यर्थं-ख. घ. ड. ज. ।

विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 कोलिवा या रहस्यान्मादनेत्यादितैः क्रमात् ॥
 मादनः प्राणरूपस्तु विकासः शिव उच्यते ।
 सकारस्त्वपरो ज्ञेयः संकोचः शक्तिरूपवान् ॥
 संकोचः परमा शक्तिविकासः परमः शिवः ।
 संकोचश्च विकासश्च ह्रस्व इत्यक्षरद्वयम् ॥
 तयोराधाररूपेण कर्तनं विन्दुमालिनी ।
 प्राणो विन्दुरिह प्रोक्तः साहचर्यादिपानके ॥
 अधो घरेन्द्रमाकाशं ज्वलनं च तयोरधः ।
 मायाविन्दूध्वंगौ चैव वाग्भवोऽसावकीलितः ॥ इति ।

श्रीहंसपारमेश्वरेऽपि—

मा शक्तिस्तु समाख्याता दनं स्वीकारकृच्छिवः ।
 सै वै मादन इत्युक्तो हकारः शिवसंज्ञकः ॥
 तत्र शक्तियर्थार्थत्वे सकारत्वं विधीयते ।
 शिवे हकार इत्युक्तः सकारे शक्तिरव्यया ॥
 विन्दुमालिनिकाण्डस्य पर्यायं परमेश्वरि ।
 शक्रव्योमानलार्णा ये मायाविन्द्वीश्वरादयः ॥
 यथा स्थिताश्च तत्तथ्या वाग्भवः स निराविलः ।
 द्वावग्नौ कामशक्त्यास्यौ वर्णौ निष्कीलितात्मकौ ॥ इति ।

१. कोलितानि-क., ललिताया महावेद्या-चि. । २. श्यादिभिः-क. । ३. मादनं-क. ल. ।
 ४. वं तु-स. ग. घ. । ५. परमः शिवः-क., जीव उच्यते-स. ग. । ६. हपत-चि. ।
 ७. 'शक्तिवि' धर्मेव क्रमात्प्राप्तमाप्तिः । ८. ह्रस्व-चि. । ९. ह्ये तु-स. । १०. कर्तव्यं-चि. ।
 ११. त्रिभिः-स. । १२. अणो-स. । १३. शार-स. । १४. तु-चि. । १५. ध्वंगो-चि. ।
 १६. सावरीलकः-ग., माय कोलिनः-चि. । १७. पर-चि., सारेऽपि-स. । १८. रणः शिव-स.,
 रणः शिव-ग. घ. । १९. कर्त्त-स., शिव-चि. । २०. तस्य-चि. । २१. घोषं-चि. ।
 २२. रण-ग. घ., स-चि. । २३. शिवो-स. ग. चि. दी. । २४. शकार-चि. दी. ।
 २५. श्वरे-ग. घ., श्वर-चि. । २६. शक्ति-चि. । २७. नि तत्तथ्यं-स. ग. घ. ।
 २८. श्यानि-स., शं सनितानिकः-चि. । २९. निष्कलकामनी-चि. ।

शिवबीजं त्रिधा युक्त्वा सृष्टिस्थितिलयक्रमैः ॥ ११३ ॥

द्वयमाद्येन रहितमाद्याधो मदनाक्षरम् ।

पुनः स्थितिशिवाधस्तादिन्द्रबीजं नियोजयेत् ॥ ११४ ॥

अत्र त्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामभियुक्तोक्तिः—

प्राणो देवीसखाद्यो दशशतनयनः शम्भुरभिखिमीतिः

शून्यश्चन्द्राधर्नादः शिखिरुच्चिरुच्चिरो वाग्भवोऽसावकीलः ॥ इति ।

ऐन्द्रं लकारः । आकाशबीजं हकारः । ज्वलनाक्षरं रेफः । माया ईकारः ।

बिन्द्वीश्वरौ प्राग्वत्^१ । अयं स वाग्भव इति । एवमुद्धृतोऽयं वाग्भव इत्यर्थः ॥

१११-११३ ॥

कामराजबीजमाह—शिवबीजं त्रिधा युक्त्वेति । शिवबीजं हकारः ।

अपमर्यः—सृष्टिस्थितिसंहारक्रमबुद्ध्या हकारत्रयं योजयेदिति । द्वयमाद्येन

रहितमिति । स्थितिसंहारात्मकहकारद्वयमाद्येन सकारेण रहितमित्यर्थः ।

शिवबीजं त्रिधा कृत्वा सृष्टिस्थितिलयक्रमैरेवेति । शिवबीजं शयगंचतुर्थमक्षरम् ।
एते सृष्टिस्थितिलयक्रमात् त्रिधा कुर्यादित्यर्थः । द्वयमाद्येन रहितमिति । स्थितिलया-
त्मकशिवाक्षरद्वयमाद्येन चन्द्रबीजेन रहितं कुर्यादित्युक्तं भवति । द्वयमाद्येन रहित-
मित्युक्त्या सृष्टिशिवस्याधःस्थाने आद्योपेतं कुर्यादिति “अप्रतिपिद्मगनुमतम्” इति
न्यायेनार्थान् संपद्यते । अन्यच्च, समानबलयोरुभयोः प्रकृतयोः सतोस्तयोर्मध्येऽन्यतरे
निपिद्मेऽन्यतरस्यापरिहार्यत्वं संपद्यते । आद्याधो मदनाक्षरमिति । आद्यस्य चन्द्रबीजस्य
अधःस्थाने द्वितीयवर्गाद्यमक्षरं प्रक्षिपेदित्यर्थः । पुनः स्थितिशिवापस्तादिति । मदनाक्षर-

१. कृत्वा—घाग. अ. से. घ. सक. ख. ग. घ., युद्धत्वा—वाक. ख. । २. क्रमात्—
घाग. अ. से. सक. । ३. प्राङ्कुरोऽग्रि—ख. । ४. दध्ति—ख. । ५. ‘आकाशबीजं
हकारः’ नास्ति—ख. । ६. ज्वलनो—ख. । ७. इति—ख. । ८. ‘क्रम’ नास्ति—ख. ।
९. रमत्र—ख. । १०. ‘स्थिति’ नास्ति—घ. । ११. एमकं हरमिति द्वय—ख. ।
१२. क्रमेरिति—ख. ड. ज. । १३. तं—ख. घ. ड. ज. । १४. ‘चन्द्रबीजेन’ नास्ति—ख. घ. ड. ज. ।
१५. कुर्यात् । आद्यं चन्द्रस्तेन रहितं कुर्यात्—ख. ड. अ. । १६. ‘अपः’ नास्ति—क. ग. छ. ।

१. प्राग्बदिति । “बिन्दुरनुस्वारः” (पृ. ९०, प. १३), “ईश्वरः कला” (पृ. ९४, प. ७) इति ।

तथा लयशिवाघोऽपि ज्वलनं च महेश्वरि ।
 चतुर्थस्वरसंयुक्तं विन्दुखण्डेन्द्रलङ्कृतम् ॥ ११६ ॥
 एवमेतन्महाबीजं कामराजं महोदयम् ।

सामर्थ्यात् सृष्टिशिवाघ.स्थाने सकारबीजमस्तीति प्राप्तम्, "अप्रतिपिद्ध-
 मनुमतम्" इति न्यायेन । एवमादितो हंसबीजं सिद्धम् । आद्याघो मदना-
 क्षरमिति । आद्यस्य सकारस्याघ.स्थाने ककारबीजं भवतीत्यर्थः । पुनः
 स्थितोति । अस्वार्थः—मध्यमशिवबीजस्य हकारस्याघःस्थाने, इन्द्रबीजं
 लकारम्, नियोजयेदिति । तथा लयेति । ज्वलनं रेफः । अयमभिप्रायः—
 संहारशिवरूपतृतीयहकारस्याघ.स्थाने रेफं नियोजयेदिति । चतुर्थ-
 स्वरविन्दुखण्डेन्द्रवः प्राग्वत्^१ । एवमेतदिति । एवमुद्धृतं कामराजबीज-
 मित्यर्थः ॥ ११३-११६ ॥

स्वार्थःस्थाने स्थितो यः स्थितिशिवस्वार्थस्ताद् अघःस्थाने । इन्द्रबीजं नियोजयेत् ।
 माघबीजं नियोजयेदित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण । पूतनाबीजस्याघःस्थाने स्थितो
 यो लयशिव, ज्वलनार्थं महेश्वरीति, तस्य लयशिवस्याघःस्थानेऽसृग्बीजं नियोजये-
 दित्यर्थः । चतुर्थस्वरसंयुक्तमिति । शान्त्यक्षरं नियोजयेदित्यर्थः । विन्दुखण्डेन्द्रलङ्कृतमिति ।
 एवमुद्धृतं बीजं विन्दुनादकलान्वितं कुर्यादित्यर्थः । एवमेतन्महाबीजं कामराजं महोदय-
 मिति । एवमुद्धृतं कामराजं न नामतः कामराजम्, अर्थतोऽपि महोदयं सकलपुरुषार्थ-
 साधनमित्यर्थः ॥ ११३-११६ ॥

१. ज्वलनार्थं—वाग. अ. से. सक. ल. ग. घ., ज्वलनं तु—अ. । २. नुसंयुतम्—से. ।
 ३. शिवस्थाने—ल. । ४. सकारं—ग. । ५. अप्राप्रति—ग. । ६. सति—घ. । ७. हका—ल. ।
 ८. ककारं—ग. । ९. स्थित्य—ग. घ. । १०. मध्यमि—ल. । ११. रूपस्य—ल. ।
 १२. शिवरूपस्या—ल. । १३. 'बीजं' नास्ति—ल. । १४. घ स्थितो—क. ग. छ. ।
 १५. 'स्थितं' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १६. 'अपस्ताद्' नास्ति—ल. घ. इ. ज. । १७. महोदय-
 मिति—ल. इ. अ. । १८. 'विन्दु' नास्ति—क. ग. छ. ।

१. प्राग्वदिति । "चतुर्थस्वर ईकारः" (पृ. ११, प. ६), "विन्दुरनुस्वारः" (पृ. १०,
 प. १३), "अर्धगुः कला" (पृ. १०, प. १३) इति ।

मायाबीजं महेशानि मादनं शक्रसंयुतम् ॥ ११६ ॥

चन्द्रबीजं केवलं तु विनियोज्य चरानने ।

त्यक्त्वा सृष्टिक्रमं देवि प्रागुद्धारक्रमेण तु ॥ ११७ ॥

संहारक्रमयोगेन शक्तिबीजं समुद्धरेत् ।

शक्तिबीजमाह—पापेति । मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजम् । हे महेशानि ! महेशानस्य महाभैरवस्य आत्मभूते । मादनशक्रौ प्राग्वत् । चन्द्रबीजं सकारः । केवलमिति । शिवबीजसंयोगवर्जितमित्यर्थः । तुरवधारणे । संहारक्रमयोगेनेति । चाग्भवकामराजबीजवन्नानुलोमेन शक्तिबीजोद्धारः, किन्तु विलोमेनेत्यर्थः । इह विद्यायां त्रिष्वपि बीजेष्वन्तःस्यात्तृतीयमस्तीति,

मायाबीजं महेशानोति । मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजम् । मादनं विसर्गान्तम् । शक्रसंयुतम् । शक्रो मासिबीजम्, तत्समायुक्तं तदुपेतम् । कोऽर्थः ? भुवनेश्वरीबीज-स्योभवे लकारं नियोजयेत् । लकारोपरि ककारं योजयेदित्यर्थः । चन्द्रबीजं केवलं त्विति । दकारवर्जितं केवलं चन्द्रबीजमेवादौ योजनीयं हे चरानने ! इत्यर्थः । त्यक्त्वा सृष्टिक्रमं देवि प्रागुद्धारक्रमेण त्विति । कामराजबीजस्योद्धारवसरे यः क्रमोऽसौ सृष्टि-क्रमसं सृष्टिक्रमं त्यक्त्वा तत्रैव शक्तिबीजोद्धारवसरे संहारक्रम इति मन्तव्यम् । न तत्रोद्धारक्रम उक्तः । उद्धारक्रमस्तु पूर्ववत् । सृष्टिक्रम एवेत्यर्थः । पूर्वोद्धत-कामराजबीजे आदिमध्यहकारद्वयोपात्तदेव शक्तिबीजं भवतीत्यर्थः । इदमुद्धृतं तार्तीयं बीजं शक्तिसंबन्धं सकलसामर्थ्ययुक्तम् ।

१. घ-सक. । २. योज्यं-वाक. ख. । ३. पुनवार-वाक. ख. । ४. नेश्वरी-ख. । ५. 'हे महेशानि...आत्मभूते' नास्ति-ख. । ६. 'बीजं' नास्ति-ख. । ७. याति-घ. घ. । ८. 'इति' नास्ति-ग. घ. । ९. 'मायाबीजम्' इत्यत आरभ्य ४ पठत २४ भूकरत्न 'प्रथमबीज-मय' इति पाठशास्ति-घ. । १०. भुवनेश्वी-ख. ड. । ११. मादन-ख. । १२. नीपमिति-ख. ड. ख. । १३. क्रमो-ख. ड. ख. । १४. संहारक्रमेणोद्धारक्रम-ख. ड. ख. । १५. तृष्कार-ख. ड. ख. । १६. शिवशक्ति-ख. ड. ।

१. प्राग्वदिति । 'मदनः कामः...शक्रो लकारः' (पृ० १००, प० ७-८) इति ।

२. 'ये तु शक्रसंयुतमिति मायाबीजविशेषणत्वेन व्याचक्षते...' (सि. पृ. ६७) ।

सम्प्रदायस्य कश्मीरोद्भूतत्वात्, योगिनीप्रधानतया विद्यायाः प्राकृतभाषा-
विशेषत्वाच्च यथासम्प्रदायं तस्य व्यवहार इत्युपदेशः । इयं विद्या सुमगोदयेऽपि
न लिखिता, अतिरहस्यत्वात् ॥ ११६-११८ ॥

अत्र लोपामुद्रामते वाग्भवोद्दारे स्वागमसम्प्रदायविशेषोऽस्तीति^१ तद्यथा—
मादनमिति मादयतीति मादनमिति व्युत्पत्त्या शक्त्युपभोक्तुः शिवस्याभिधानम् ।
तदयं शक्तिरिति मौनसस्याभिधानम् । तदन्तर्विन्दुमालिनीति तुण्डस्याभिधानम् । ऐन्द्र-
माकाशबीजस्थमित्यादि यथापूर्वं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं हतपारमेष्ठिरे रत्नसारसप्रहे च—

विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि समासतः ।
कीर्लिता या रहस्यत्वान्मादनेत्यादितः क्रमात् ॥
मादनः प्राणरूपग्तु विकासः शिव उच्यते ।
सकाररूपपरो ज्ञेयः संकोचः शक्तिरूपवान् ॥
संकोचः परमा शक्तिर्विकासः परमः शिवः ।
संकोचश्च विकासश्च हेतु इत्यक्षरद्वयम् ॥
तयोराधाररूपेण ^२वेतनं विन्दुमालिनी ।
प्राणो विन्दुरिति प्रोक्तः साहचर्यादपानके ॥
अधो धरेन्द्रमाकाशं ज्वलनं च^३ तयोरधः ।
मायाविन्दूर्ध्वगौ^४ चैव वाग्भवोऽसौवकीर्लितः ॥ इति ।
मा शक्तिस्तु समाख्याता ^५देनं स्वीकारकृच्छिव ।
सं^६ धे मादन इत्युक्तो हकारः शिवसत्त्वकः ॥
तत्र शक्तिर्यथार्थत्वे सकाररूपं विधीयते ।
शिवे हकार इत्युक्तः सकारे शक्तिरव्यया ॥

१. मुखागम-ख., स्वनाम-ग., मुखादिम-ड, मुखागमनं-ज. । २ 'इति' नास्ति-ख.
ड. ज. । ३. 'मादयतीति मादनमिति' नास्ति-क. ग. छ. । ४ घान मादनमिति-ख.
ड. ज. । ५. मादन-ख. ड. ज. । ६. ललिताया महादेव्या-चि. । ७. मादनं प्राणरूपं तु-
क. ख. ग. ड. छ. ज. । ८. रस्यं पर-क. ग. छ. । ९. रूपत-चि. । १०. हस-ख. ड. छ. ज.
चि. । ११. क्वण-क. ग. छ, क्तव्य-चि. । १२. अयो-ड. ज. चि. । १३. तु-चि. ।
१४. ध्वंगा-ख. ड. ज. चि. । १५. नाम कीर्तित-चि. । १६. तग्या-क. ग. छ. । १७. एवं
मादनमित्युक्त-क. ख. ग. छ. । १८. हकार शिवसत्त्वकम्-ख. ग. ड. छ. । १९. यथोर्ध्वत्वे-चि. ।
२०. रस्य-ड. ज., र. स-चि. । २१. सकार-ड. ग. छ. चि. ।

एवमेवा महाविद्या महात्रिपुरसुन्दरी ॥ ११८ ॥

संस्मृतैव महादेवि त्रैलोक्यवशकारिणी ।

एतयैतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चनमारभेत् ॥ ११९ ॥

विद्यास्तुतिः क्रियते—एवमेवेति । संस्मृतैव चिन्तितैव । जपादि-
वैधुर्येणेत्यर्थः । अनया चक्रार्चनमारभेदित्याह—एतयैतस्येति । एतया
विद्या ॥ ११८-११९ ॥

विन्दुमालिनीकार्णस्य— पर्यायं—परमेश्वरि ।

शक्रव्योमानलार्णा ये मायाचिन्दीश्वरादयः ॥

यथा स्थिताश्च तत्तथा वाग्भवः स निराविलः ।

द्वाघन्वी कामशक्त्याख्यौ धर्णी निष्कलित्वात्मकौ ॥ इति ॥ ११६-११८ ॥

। ॥ एवमेवा महाविद्या महात्रिपुरसुन्दरीति । एवमेवा त्रिवीजात्मिका विद्या महाविद्या
सकलविद्यानां मध्ये उत्तमा विद्येत्यर्थः । का सा विद्या ? महात्रिपुरसुन्दरीवाचि-
कैत्वर्थः । एषं मूलविद्यामुद्धृत्य तस्याः सामर्थ्यं वर्णयति—संस्मृतैव महादेवि त्रैलोक्यवश-
कारिणीति । संस्मृतैव संस्मृतिमात्रेणैव । इयं महाविद्या त्रैलोक्यं साधकस्य विशेषे
करोतीत्यर्थः । एवमेतत्पद्यस्य साधकोऽर्चा समारभेदिति । यस्तावदस्यां त्रैलोक्यमोहिण्यां
महाविद्यायां कल्याणदेशिककैटाक्षतो लब्धचतुर्विधाभिपेकः सन्ध्यातर्पणसविष्टाःस्थ-
लोकपालवास्तुन्यासनादिसपर्यापुरसरं कृतन्यासमण्डलः, तस्य महात्रिपुरसुन्दर्याश्चक्रस्य
अर्चा समारभेत् प्रारभेदित्यर्थः । तत्र सन्ध्यावर्द्धनन्यासमण्डलार्चशुद्धिपर्यन्तं
थीमहात्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । एवं मन्त्रप्रमेचनिरूपणं कृतम् ।
इतः परं पूजाप्रयोगमुद्दिदिक्त्रमेण तदङ्गभूतं द्रष्टव्यम् ॥ ११८-११९ ॥

१. एवा विद्या—सग. । २. महेशानि—वाच. से. सख. । ३. एवमे—अ. म. सक. ग. ।
४. कोऽर्चा—स. अ. । ५. चरेत्—ब. । ६. पर्यायः—क. ग. । ७. श्वरे—ड., श्वरम्—चि. ।
८. नास्ति—क. ग. छ., नाश्च—चि. । ९. नि कर्तव्य—क. ग. छ. । १०. वाग्भवं
सन्निहित—चि. । ११. नाद—क. ग. छ. । १२. निष्कलकात्मकौ—चि. । १३. बीजानां—ख.
ड. ज. । १४. 'एव' नास्ति—क. ग. छ. । १५. वशी—ख. ड. । १६. 'कटाक्षतो' नास्ति—क. ग. छ. ।
१७. समर्पण—ख. ड. ज. । १८. 'वर्द्धन' नास्ति—क. ग. छ. । १९. 'एवं' द्रष्टव्यम् नास्ति—क.
ग. छ. । २०. मुद्राप्रयोगे—ख. । २१. मन्त्रव्यम्—ड. ज. ।

कुङ्कुमारुणदेहेस्तु धूम्रारुणविभूषितः ।
 ताम्बूलपूरितमुखो धूपामोदसुगन्धितः ॥ १२० ॥
 कर्पूरक्षीददिग्धाङ्गो रत्नाभरणमण्डितः ।
 रक्तपुष्पावृतो योगी रक्तगन्धानुलेपनः ॥ १२१ ॥
 रक्तासनोपविष्टस्तु लाक्षारुणगृहस्थितिः ।
 सर्वशृङ्गारवेपाढ्यस्त्रिपुरीकृतविग्रहः ॥ १२२ ॥
 मनःसंकल्परेक्तो वा साधकः स्थिरमानसः ।

सार्धत्रिभिरचंकस्य गुणविधिमाह—कुङ्कुमारुणेति । अत्र पूजामखे
 प्रायशः सर्वं वस्तुजातमरुणाधिकरणपूर्वपक्षनिर्णयवदिति^१ पिण्डार्थं । रत्ना-
 भरणं रत्नसयुक्ताङ्गदादि । योगी नित्यसमावेशयुक्त । सर्वशृङ्गारवेपाढ्यः
 तिलकाञ्जनमृगमदात्युज्ज्वलावयवविशेष । स्थिरमानसः अचञ्चलमना ।

कुङ्कुमारुणदेहस्त्वित्यारभ्य सेचयां शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेदित्यन्तेषु श्लोकेषु
 विषमपदव्याख्या लिख्यते । कर्पूरक्षीद इति कर्पूरचूर्णम् । रक्तपुष्पावृत इति प्रथमार्त-

१. देहश्च—सख. । २. वस्त्राभरण—व., रक्तवस्त्रादिसयुत—वाग से, रक्तवस्त्रादिभूषित—
 सक. ख. घ. । ३. एषा षट्कतिर्नास्ति—व. । ४. धिभि—सख. ग. । ५. रक्ता—वाक.
 ख. ग., रक्षा—व. । ६. भूषित—व. सक. ख घ. । ७. मीनी—वाक. ख ग. व सक. ग. ।
 ८. रक्तास्तरो—वाग. से. । ९. स्थित—वाग. सक. ग., गृहे स्थित—से. व सख. घ. ।
 १०. युक्तो—सग., रवत—वाग. । ११. सुस्थिरासन—सक. । १२. मुखे—ख. । १३. विनि—ख. ।
 १४. योगिनो—ग. घ. । १५. दाह्य—ख. घ. । १६. अचलमना—व., नास्ति—घ. ।

1. अरुणाधिकरणपूर्वपक्षनिर्णयवदिति । पूर्वमीमांसाया तृतीयाध्याये प्रथमपादे षष्ठमरुणाधि-
 करणम् । अस्यायमभिप्राय—“अरुणया पिङ्गाक्षया एवहायन्यासोमश्रीणाति” (ते. स. ६।१।६।७)
 इत्यत्राङ्गणेति तृतीयाया अरुण्यगुणस्य ऋयसाधनत्व प्रतीयते । न चामूर्तस्य गुणस्य तत्सम-
 वति । अतो वाक्यस्येहाविनियोजकत्वात् प्रकरणमेव विनियोजकं ग्राह्यम् । ततश्च सोम-
 प्रकरणे यानि धृह्वमसादीनि द्रव्याणि सति तानि सर्वाण्यपि परिच्छेद्येन द्वारेणाह्वय
 साधनं भवतीति पूर्वपक्षन्याय । तेन न्यायेनात्रापि पूजायामुक्तो रक्तवर्णं पूजासाधनसर्व-
 द्रव्यपरिच्छेदक इत्यादाति । अतो रक्तवर्णतयोक्तान्यमुक्तानि च पूजाद्रव्याणि रक्तान्येव
 साधनानि । इह पूर्वपक्षन्यायोऽपि निर्णयहेतुतयाऽभ्युपेयते, वाधकामावादिति ।

भूप्रदेशे समे शुद्धे गोमयेनोपलेपिते ॥ १२३ ॥

पुष्पप्रकरसंकीर्णे धूपामोदसुगन्धिते ।

सिन्दूररजसा देवि कुङ्कुमेनाथवा पुनः ॥ १२४ ॥

आलिखेत् प्रथमं चक्रं समरेखं मनोहरम् ।

समत्रिकोर्णशक्त्यग्रं समाश्रमति सुन्दरम् ॥ १२५ ॥

अवहिर्मुख इत्यर्थं । उक्तं च—

“चपल. सर्वबन्तूना द्वेष्यो भवति भारत” इति ॥ १२०-१२३ ॥

पूजाचक्रविन्यासस्थलस्य गुणविधिमाह—भूप्रदेश इति । अत्र प्रदेश-
शब्द. स्थलवाची । यथाह भगवान् व्यासमुनिः—

“प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृत युगमवर्तत” (म० भा० १।१०८।५) इति ।

समे निम्नोन्नतविर्जिते । शुद्धे यजनाहं । चक्रराजविन्यासद्रव्यमाह—
सिन्दूरेति । पूजाचक्रविन्यासे गुणविधिमाह—आलिखेदिति । प्रथमन्यास-

वम्^१ । तद्युक्तं “कुण्डगोलोन्मिश्रित गोरोचनाभाचित कुङ्कुमादिपङ्कमिश्रितम् । (तेन)
सर्वाङ्गमनुलिप्येति भावः । तत्रंशुङ्गारवेपाठश्च इति । शुङ्गारो भावरसस्थितिप्रेक्षणादि-
लक्षणं^२ । वेपः स्वरूपधारित्वम् । त्रिपुरीकृतविग्रह इति । न्यासादिना देवीवपुर्भूत्वेति^३
भावः । स्थिरमानस इति चित्तेकाग्र्यं कृत्वेति ॥ १२०-१२३ ॥

१. सं-सग. । २ कौतुम्भे-सग. । ३. रमम्-वाक. ख. ब. अ. सग. घ. ।

४. कोण-अ. गव । ५. शक्तीक-सख., शक्त्यध-सघ. । ६ समाल चाति-बाग. से.,
सप्रीक-याक ख. ब. अ. । ७. इत परम्—“हेमादिपात्रे साधारे श्यापयेदधर्ममन्त्रुना ।

रोचनाचन्द्रकाश्मोरलपुकरत्नरिकापुतम् ॥ भावयेद्वह्निगुर्यैर्बुधस्तानि परमेष्परि । जपेच्च दशवार
तत्तप्येत्तं योगिनी ॥” इति श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते-बाग. से. सक. । ८. ‘उक्तं च ‘इति’
नास्ति-ख. । ९ फलस्य-ग. । १०. स्थिर-ख. । ११. ‘पुस्त’ नास्ति-ख. ड. ज. ।

१२ चप. अथवा पत्रलतादिलक्षणम्-ख ड. ज. । १३. त्वेत्यर्थ-ख. ड. ज. ।

१. “यत्तु रक्तपुष्पावृत इत्युत्तरत्र विशेषण तस्य प्रायः(प्रायः)मिककुण्डगोलोत्पत्परतया
साम्प्रदायिकैर्व्याख्यानात्त योनिकृत्यम्” (से. पृ. ६९)

२. कुण्डगोलोन्मिश्रितमिति । अत्र अथरय —“अथ इति कुण्डगोलकाख्यो द्रव्यविशेषः । शक्तिसगमा-
दिति भावपागतया वक्ष्यमाणान्” (पृ० १४-१५) इति, “नदस्य आन दस्य हेतुभिः सुरादिभिः,
फलं च कुण्डगोलकादिभिः” (पृ० १८) इति, ‘विद्राव्य गोलकः तत्र कुण्ड च तनुमध्यमे ।

ततः पद्मनिभां देवीं बालार्ककिरणारुणाम् ।
जपाकुसुमसंकाशां दाडिमोकुसुमोपमाम् ॥ १३० ॥
पद्मरागप्रतीकाशां कुङ्कुमोदकसंनिभाम् ।

किञ्च, अर्थतः. सर्वज्ञतादीनि पङ्कजानि । तदुक्तम्—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोध. स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्ति. ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा. पङ्कजुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ इति ।

(वा० पु० १२।३३)

शिरोललाटेति । 'गोचरे स्वाधिष्ठाने । आधारे मूलाधारे । "व्यूहकं यावद्
यावद् व्यूहकम्, पादतलावधीत्यर्थः । अष्टभिः वशिन्यादिभिः । एतेषां कर-
शुद्ध्यादिन्यासप्रकार. सुभगोदये द्रष्टव्यः ॥ १२६-१२९ ॥

तत इत्यादिसार्धैकोनविंशत्या ध्यानमाह । पद्मनिभामिति सकोच-
विकासात्मकं धर्मद्वयं लक्ष्यते । बालार्ककिरणारुणामिति रक्तवर्णत्वे प्रकाशा-
त्मता लक्ष्यते सुसेव्यता च । जपाकुसुमसंकाशामिति रक्तवर्णत्वे बहुलता

पद्मनिभाम् आङ्गाददायिप्रभाम् । बालार्ककिरणारुणामिति । अनुमहसेष्येशोमा-
मित्यर्थः । जपाकुसुमसंकाशामिति । देव्यङ्गगतारुणिमोदाहरणमिति भावः । दाडिमोकुसुमो-
पमामिति । सान्द्रप्रभामिति भावः । पद्मराग इति । अत्युज्ज्वलरुग्णमित्यर्थः ।

१. जवा-सग. घ. । २. मप्रभाम्-सग. । ३. 'यावद् व्यूहक' नास्ति-ह. ।
४. कमला-ग. । ५. दोना-घ. । ६. 'सकोच' लक्ष्यते' इत्यस्य स्थाने 'रक्तवर्णत्वेऽतिस्निग्धता
लक्ष्यते, प्रत्यक्षधर्मधर्मद्वयं लक्ष्यते' इति पाठ-ग. । ७. 'क' नास्ति-घ. । ८. उक्त-ह. ।
९. वेद्यता-ह. ग. । १०. 'जपा' लता लक्ष्यते' नास्ति-ग. । ११. बहुलात्मता-घ. । १२. 'सेष्य'
नास्ति-क. ग. छ. ।

धीमहात्रिपुरमुन्दरि मां रक्ष रक्षेयेष्वमेव मन्त्र जातिपुत्र हृदयादिषु योऽव्यति'
(से. पृ. ७६) ।

१. "अथ्यास्तु—गोचरपदस्य निष्ठापंक्तत्वं प्राचीनेष्वन प्रमाणाभाकराहतमभिप्रेत्य—"
(से. पृ. ७७) ।

२ "व्यूहकं यावदित्यस्यापारम् पादायात्रमित्यर्थमाह मन्त्रदायिका" (से. पृ. ७७) ।

स्फुरन्मुकुटमाणिक्यकिङ्किणीजालमण्डिताम् ॥ १३१ ॥

कालालिकुलसंकाशकुण्डिलालकपल्लवाम् ।

प्रत्यग्रारुणसंकाशवदनाम्भोजमण्डलाम् ॥ १३२ ॥

किञ्चिद्धन्नुकुण्डिलललाटमृदुपट्टिकाम् ।

पिनौकिधनुराकारसुभ्रुवं परमेश्वरीम् ॥ १३३ ॥

आनन्दमुदितोल्लोललीलान्दोलितलोचनाम् ।

स्फुरन्मयूखसंघातवर्तितस्वर्णकुण्डलाम् ॥ १३४ ॥

सुगण्डमण्डलाभोगजितेन्द्रमृतमण्डलाम् ।

विश्वकर्मादिनिर्माणसूत्रसुस्पष्टनासिकाम् ॥ १३५ ॥

ताम्रविद्रुमविम्याभरक्तोष्ट्रीममृतोपमाम् ।

स्मितमाधुर्यविजितमाधुर्यरससागराम् ॥ १३६ ॥

अनौपम्यगुणोपेतचिबुकोद्देशशोभिताम् ।

कम्बुग्रीवां विशालाक्षीं मृणालललितैर्मुजैः ॥ १३७ ॥

लक्ष्यते । दाडिमौकुसुमोपमामिति रक्तवर्णत्वे प्रकाशात्मता लक्ष्यते ।
पद्मरागप्रतीकाशामिति रक्तवर्णत्वे वर्णप्रभयोरपृथक्ता लक्ष्यते । कुङ्कुमोदकसन्धि-
मामिति रक्तवर्णत्वे स्निग्धता लक्ष्यते । प्रत्यग्रशब्देन प्रथमोन्नेपो लक्ष्यते ।

कुङ्कुमोदक इति । अञ्छप्रभामिति भावः । प्रत्यग्रशब्देन ईपट्टिकासोऽभिमतः । आदि-
निर्माणमिति । प्रथमसृष्टिमिति भावः । कम्बुग्रीवामिति । कम्बुः शङ्खः, तद्वद्विरेखायुक्-

१. कालाग्नि-साल. ग. घ. । २. कुरला-वाग. से. । ३. संकुलाम्-से. । ४. मण्डिताम्-
सघ. । ५. पिनोक-वाग. से. सक. । ६. भ्रूलताम्-वाग. से. ब. सक., मुभ्रुवां-सघ. ।
७. संकाश-मक. । ८. विलसद्भ्रम-वाग. से. घ. सक. छ. घ., विततं हेमकुण्डलीम्-सघ. ।
स्फुरदित्यादिपङ्क्तिद्वयं विश्वकर्मादीत्यादिपङ्क्तयुत्तरं लक्ष्यते-सघ. । ९. विस्पष्ट-वाग. से.,
वत् स्पष्ट-सघ. । १०. तेश्वरीम्-सक. । ११. शृङ्गार-सघ. । १२. गोवराम्-वाक. छ. ।
१३. अत्र-"करद्वुवाहितेन्द्रेण दत्तताम्बूलवीटिकाम् । भुवनीत्यसिक्त्वाणकण्डमुयविराजिताम् ॥
मृणालादहदुनामिमुभ्रुःपुष्पशरं तथा । वाहृमूलेन केपूरकटकान्जदगीभिताम् ॥" इति पङ्क्ति-
षट्पद्यपर्यायं वर्तते-सक. । १४. महादेवी-वाग. से. ब. सक. छ. ग. घ. । १५. ललितैः-घ. ।
१६. 'दाडिमो...स्निग्धता लक्ष्यते' नास्ति-छ., 'दाडिमो...प्रकाशात्मता लक्ष्यते' नास्ति-घ. ।
१७. क्षायुष-ड. ज. । १८. रिति-ख. ड. ज. ।

रक्तोत्पलदलाकारसुकुमारकराम्बुजाम् ।
 कराम्बुजनखर्वज्योत्स्नावितानितनभस्तलाम् ॥ १३८ ॥
 मुक्ताहारलतोपेतसमुन्नतपयोधराम् ।
 त्रिवलीवलनायुक्तमध्यदेशसुशोभिताम् ॥ १३९ ॥
 लावण्यसरिदावर्ताकारनाभिविभूषिताम् ।
 अनर्घ्यरत्नघटितकाञ्चीयुक्तनितम्बिनीम् ॥ १४० ॥
 नितम्बधिम्वद्विरदरोमराजिर्वराङ्कुशाम् ।
 कदलीललितस्तम्भसुकुमारोरुम्भोश्वरीम् ॥ १४१ ॥
 लावण्यकदलीतुल्यजङ्घायुगलमण्डिताम्^१ ।
 नैमद्ब्रह्मशिरोरत्ननिर्वृष्टचरणाम्बुजाम्^२ ॥ १४२ ॥
 शीतांशुशतसंकाशकान्तिसन्तानहोसिनीम् ।
 लौहित्यजितसिन्दूरजपादाडिमरागिणीम् ॥ १४३ ॥
 रक्तवस्त्रपरोधानां पाशाङ्कुशकरोद्यताम् ।
 रक्तपुष्पनिविष्टां तु रक्ताभरणमण्डिताम् ॥ १४४ ॥

चिबुकमित्येधंरमुखफलकमुच्यते । कम्बुः शङ्खः । आवतः पयसा भ्रमः ।
 काञ्ची रशनादाम । अङ्कुशः सृणि । शीतांशुलौहित्येतिभागाभ्या जगन्मातु-

समग्रीवामिति भावः । मृणाल इति पद्मनालम् । सद्ब्रह्मकोमलदीर्घमुजलता-

१. समा-वाक. ल. अ. । २. घोत-वाक. ल., ज्योतिर्वि-य सल. घ. ।
 ३. राजि-सल. । ४. स्थलाम्-से., स्थलम्-य. । ५. सयुक्त-से. सक. । ६. शोप-सक.,
 दोन-सघ. । ७. लघिन-य., छटित-सल. । ८. राज्यपरा-वाक ल., राजिजिता-सघ. ।
 ९. एतदनतरम्-‘माभिव्यममुकुटाहारजानुद्वयविराजिताम्’ इत्येषा पट्टिकिरधिका-वाग. से. ।
 १०. लावण्येत्यादिषु श्लोको नास्ति-य. । ११. एतदनतरम्-‘पूठ जिताम्’ इत्यादिक १४६
 सख्याय श्लोकोऽत्र दृश्यते-वाग. से. सल. घ. । १२. ब्रह्मविष्णु-से. सक ग. घ., एषा पट्टिकिर
 ‘सर्वशृङ्गार’ इत्यत पर दृश्यते-से. । १३. निवृष्ट-से सक ग. घ. । १४. एषा पट्टिकि १४७
 श्लोकानन्तरं दृश्यते-से, मात्स्येय-सल. । १५. हारिणीम्-य., हारिणीम्-सक. । १६. जया-
 सग घ. । १७. पट्ट-वाक. ल. ग. । १८. तां-से. सघ. । १९. मूषिताम्-से. सल. ग. ।
 २०. धरम्-स. । २१. ‘मुनकम्बुमुच्यते’ नास्ति-स. । २२. ‘भागाभ्यां जगत्’ नास्ति-स. ।

चतुर्भुजां त्रिनेत्रां तु पञ्चबाणधनुर्धराम् ।
 कर्पूरशकलोन्मिश्रताम्बूलापूरिताननाम् ॥ १४५ ॥
 [गुह्यगुल्फपदद्वन्द्वं प्रपदाजितकच्छपाम्]
 तनुदीर्घाङ्गुलोभास्वन्नग्वचन्द्रविराजिताम् ।
 महामृगमदोदामकुङ्कुमारुणविग्रहाम् ॥ १४६ ॥
 सर्वशृङ्गारवेपाङ्गां सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 जगदाह्लादजननीं जगद्रञ्जनकारिकाम् ॥ १४७ ॥
 जगदाकर्षणकरिं जगत्कारणरूपिणीम् ।
 सर्वमन्त्रमयीं देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ॥ १४८ ॥
 सर्वलक्ष्मीमयीं नित्यैः परमानन्दनन्दिताम् ।
 महात्रिपुरमुद्रां तु स्मृत्वावाहनरूपयीं ॥ १४९ ॥

रत्नीपोमात्मता लक्ष्यते । महामृगमदः कस्तूरिका ॥ १३०-१४९ ॥

महात्रिपुरैतिद्वयेनावाहनपूजारम्भौ विधीयेते । महात्रिपुरसुन्दरीमुद्रां

मित्यर्थः । मृगमद इति कस्तूरिका । शृङ्गार इति पत्रलतादिकपोलालङ्कार इति भावः ॥ १३०-१४९ ॥

महात्रिपुरमुद्रा तु स्मृत्वेति । देव्यावाहनवेलायाभन्तर्यागानन्तरमौन्तरमुद्रानवक-
 माधारादिन्नह्नन्भ्रान्तनवाधारेषु परशक्तिविभ्रमरूपमनुस्मृत्यानन्तरमावाहयेदिति
 भावः । सुभगे नमस्कारनिपुक्तयेति । सुभगे इति सुन्दरि । नम इति नमस्कारपदम् ।

१. त्रिनेत्रा-बाण. से. । २ च-सक. ख. ग घ. । ३. बाणां-सद्य. ।

४. ताम्बूल-सद्य. । ५. एतदनन्तरम्-‘करण्डवाहिनैन्द्रेण दत्तताम्बूलपत्रिकाम्’ इत्येषा
 पङ्क्तिर्द्वयते-बाण से. । ६. ‘गूढ जिताम्’ न इत्यते-बाक. छ. । ७. वेशा-बाक. ख. ग. ।
 ८. भरण-सद्य. । ९. कारिणीम्-से. सक. ख. ग. घ. । १०. तस्यावर-सद्य. । ११. क्विणीम्-
 बाण. । १२. देवीं-सद्य. । १३. क्विणीम्-सक. ख., कारिणीम्-सग. एतदनन्तरम्-‘एय
 ध्यात्वा महादेवीं महात्रिपुरसुन्दरीम्’ इत्येषा पङ्क्तिरधिकं इत्यते-सद्य. । १४. मुद्रया-सक.,
 विद्यया-सद्य., एतदनन्तरम्-‘आसितं तत्र सकल्प्य पूर्वोक्तं चक्रमध्यत’ इत्येषा पङ्क्तिरधिका
 इत्यते-सद्य. । १५. पुरसुन्दरी-सद्य. । १६. ‘आन्तर’ नास्ति-क ग. छ. । १७. विद्या-ख. इ. ज. ।
 १. “तस्मादर्थरत्नावलीदुक्ते नमस्कारेण युक्तयेति पाठ एव स्वीकार्य” (से घृ. ८१-८२) ।

विद्ययावाह्य सुभगे नमस्कारान्तया तथा ।
 पूर्वोक्तया साधकेन्द्रो महात्रिपुरसुन्दरीम् ॥ १५० ॥
 चक्रमध्ये तु संचिन्त्य ततः पूजनमारभन्त ।
 शिवाग्निविन्दवो देवि दिनकृद्वह्निविन्दवः ॥ १५१ ॥
 युगपत् क्रमरूपेण योजनीया महेश्वरि ।

^१त्रिशिखास्या वक्ष्यमाणैलक्षणाम् । नमस्कारान्तया अन्ते नमस्कारवत्या ।
^२तया पूर्वोक्तया “ह्रस्वीजसमारूढाम्” (१।१०९) इत्यत्र । चक्रमध्ये
 सर्वानन्दमयाभिधेये स्थाने । संचिन्त्य वह्निः सकलीकरणादिना भावेन महा-
 विभूतियुक्तामपि सम्यग्भेदेन चिन्तयित्वेत्यर्थः ॥ १४९-१५१ ॥

शिवाग्नीतिद्वयेन पूज्यदेवतानामादौ प्रयोज्य वीजद्वयमुद्धरति ।
 शिवाग्निविन्दवो हकाररेफानुस्वाराः । दिनकृद्वह्निविन्दवः शकाररेफा-

कोऽभिप्रायः ? ^३आवाहनविद्यानन्तरं त्रिपुरसुन्दरीति संबोध्य तदन्ते नमःपदं वदे-
 दिति भावः ॥ १४९-१५१ ॥

शिवाग्निविन्दव इति । शिवो हकारः । अग्नी रेफः । दिनकृत् शकारः । वह्निरिति
 रेफः । विन्दुरनुस्वारः । (पूर्ववत् ?) । युगपत् क्रमरूपेणेति । उद्धृतान्यक्षराणि यथायोग-

१. रनिपुत्तया—वाक. ख. अ. सख. ग घ., रादियुत्तया—वाग. से. सक. । २. पूजां
 समा—वाग. सख. ग. घ., एव चक्रे तु संचिन्त्य क्रमात् पूजां समारभन्त—सक. । ३. योगेन-
 सख. । ४. त्रिशिखा—ख. । ५. माणाम्—ख. । ६. ह्रस्व-घ. । ७. वदिति—ख. ज.,
 नास्ति—ङ. ।

१. त्रिशिखास्यामिति । ३।३-४ इत्यत्र प्रवर्तिता खण्डत्रयवती त्रिलण्डामुदंबान् त्रिशिखापदेन परामृष्टा । “त्रिलण्डाख्याम्” (पृ. ८०) इति सेतुवन्धव्याख्यानम् ।
२. तथेति । पूर्वोक्तया “ह्रस्वीजसमारूढाम्” इत्यत्र पूर्वमुक्तया तयावाहनविद्ययावाह्येति यावत् ।
३. पूर्वोक्तावाहनविद्ययाज्ज्ञे नमस्कारादेर्नम इहागच्छावच्छेतिवाच्यस्य योजनं कृत्वा चक्रमध्ये विन्दुस्थाने देवीमावाह्यं विन्दुस्या पुनरपि ध्यात्वा पूजामारभेतेति ध्यायन्तु केविद् व्याचक्षते । अन्ये तु महात्रिपुरमुद्रां सक्षोभिण्यादियोग्यन्तपुत्रानवरं मूलाधारादिब्रह्मरामान्त-स्थाननवके स्मृत्वावाहनविद्याया अन्ते सुभगे नम इति पञ्चाक्षरीं सयोज्य देवीमावाह्यं पूजये-दित्यर्थं द्रष्टव्यम् ” (से. पृ. ८०-८१) ।

मायार्धेन्दुसमायुक्तं बीजयुग्मं यदुत्थितम् ॥ १५२ ॥

मायालक्ष्मीमयं तेन यावत् पूज्यास्तु मातरः ।

अणिमां पश्चिमद्वारे लघिमांमपि चोत्तरे ॥ १५३ ॥

महिमां पूर्वद्वारे तु ईशित्वाख्यां तु दक्षिणे ।

वशित्वाख्यां तु धायव्ये प्राक्काम्यामीशदेशके ॥ १५४ ॥

गुत्तरा । माया ईकारः । बीजयुग्मं बीजद्वयम् । उत्थितं निष्पन्नम् ।
मायालक्ष्मीमयम् । मायामय लक्ष्मीमय भुवनेश्वरीबीज श्रीबीज च । तेन
बीजद्वयेन । यावत् पूज्यास्तु मातर इति । यावत् साकल्पेन । मातरः
शक्यः ॥ १५१-१५३ ॥

पट्टिंशद्भिः पूजामाह—अणिमां पश्चिमद्वार इत्यापटलान्तम् । तत्र

मेकदा सयोजयेत् । 'हं श्रु इति । मायार्धेन्दुसमायुक्तमिति । माया ईकार । अर्धेन्दु
कला । एतदुद्धृतबीजयुगलमय शिरोदेशे कृते ही श्री इति भवतीति भावः । मायालक्ष्मी
मयमिति । उद्धृतमेतद् बीजयुग्म भुवनेश्वरीलक्ष्मीबीजमित्यर्थः ॥ १५१-१५३ ॥

अत्र पश्चिमपूर्वमिति सर्वत्र यथाक्रममेव । यदा पश्चिमाभिमुखः पूजकस्तदा
दक्षीणपुस्तः पश्चिमं तत्पुस्तं पूर्वम्, यदा तु पूर्वाभिमुखस्तदा दक्षीणपुस्तः पश्चिम

१. बला-याग. अ ते साय. २. मयमुपरिच-सक., म समु-साय. ३ पूज्यास्तत्राद्य-
मातर-याव. ए अ., सपूज्या सर्वमातर-य., सपूज्या सर्वदेवता-साय । एतदन्तरम्-
'त्रिपुरा त्रिपुरेयी च मुदरी पुरवासिनी । श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरमुदरी ॥ प्रकटाश्च
तया गुतात्मया गुप्ततया परा । नवधा चक्रयोगिन्यो नाभिरता समधपत् ॥' इति
श्रीब्रह्मसंहिता-भाग. ते. ४. अणिमामित्यादिश्रीब्रह्म नास्ति-याव. ए., अस्य स्थाने
ब्रह्मामोमिपादिश्रीब्रह्म वर्तते । अत्र सायत्र प्रथमान्त पाठ । ५ पूर्वद्वारे तु महिमा-ते. ।
६. ही-य. । ७. त्यादा-य. । ८. अणिमामित्यादितापंचतुभिरतय-य. । ९. पा-य. इ. ज. ।
१०. हारासीमिति-क ग. छ । ११. बला-य. ग. छ. । १२. 'एतद्' नास्ति-य. ग. छ. ।
१३. 'पूज्या' तु पूर्वाभिमुख' नास्ति-य. ।

। 'अत्र देवतातरपूजायां निम्न पूज्यपूज्ययोर्मध्य प्राचीनि नियमेव कल्पत्तवादिहापि वेचिदा-
दिपन्ने, अग्रे तु तोषणित्तमेव प्राचीमाधयतो वदन्ति—यदा पश्चिमाभिमुखः पूजकस्तदा

भुक्तिसिद्धिं तथाग्नेये' इच्छासिद्धिं तु नैर्ऋते ।
 अधस्तात् प्राप्तिसिद्धिं तु सर्वकामां तदर्ध्वतः ॥ १५५ ॥
 ब्रह्मार्णो पश्चिमद्वारे माहेशीमपि चोत्तरे ।
 कामारीं पूर्वदिग्भागे वैष्णवीं दक्षिणे तथा ॥ १५६ ॥
 वाराहीमपि वायव्ये इन्द्राणीमीशदेशके ।
 चामुण्डामपि चाग्नेये महालक्ष्मीं तु नैर्ऋते ॥ १५७ ॥
 कामाकर्षणरूपां च बुद्ध्याकर्षणरूपिणीम् ।
 अहङ्काराकर्षिणीं च शब्दाकर्षणरूपिणीम् ॥ १५८ ॥

त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरथ्रे पूज्या. शक्तीराह—अणिमामित्यादि । मन्त्र-
 बीजरूपपूजाप्रकारौ सुभगोदये द्रष्टव्यौ ॥ १५३-१५७ ॥

सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशारे पूज्या. शक्तीराह—कामाकर्षणे-
 त्यादिपञ्चभिः । मायालक्ष्मीकलाभिरिति । माया भुवनेश्वरीबीजम् । लक्ष्मी

तैत्तिष्ठत. पूर्वम् । इतरदिग्मुखपक्षे पूर्वाभिमुखपूजावदेव दिग्ध्यवस्थेति^{१६} गुरुमुखा-
 न्नाय. ॥ १५३-१५७ ॥

१. न्येया-ते. । २. नास्त्येया पदक्ति-वाक. ख. ग । ३. एतदनंतरम्-
 "एवमेता महादेव्यो देवि सर्वार्थसिद्धिदाः ।" इत्येषां पदक्तिरधिका वर्तते-वाग. से. सक. ख. ग. ।
 ४. ब्रह्मार्णो-वाक. ख. । ५. माहेश्वर्यपि-वाक. ख. । ६. पूर्वं चैव तथेन्द्राणी कामारी दक्षिणे
 तथा ॥ वैष्णव्यपि च वायव्ये वाराहीमीशदिग्गताम्-वाक. ख. । ७. षडां वेदि-वाक. ख. ।
 ८. इत परम्-मातुरष्टौ महेशानि पूजयेत् सर्वकामदा ।" इत्यधिक पाठो दृश्यते-वाग. से.
 सक. ख. ग. घ । ९. कामाकर्षणरूपामित्यादि शरीराकर्षिणीं तथेरन्त सर्वत्र प्रथमान्त पाठ-
 वाक. ख. । १०. पंस्व-वाक. ख. ब. । ११. पंस्व-वाक. ख. ब. । १२. अणिमा महिमेत्यादि-घ. ।
 १३. 'मन्त्र षोडशारे पूज्या शक्तीराह' नास्ति-ख. । १४. 'पञ्चभिः' नास्ति-ख. घ. ।
 १५. मापेत्यत पूर्वम्-'सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशदले पूज्या शक्तीराह' इत्यधिक पाठ-ग. ।
 १६. ह्ये-ख. । १७. 'तत्पुरत' इति सर्वानु मातृकामु, स चामुद । अत्र तु सेतुबन्धाधारेण
 शोधित पाठ स्थापितः । १८. 'स्था। इति मुख्यान्नायप्रकार' इति सर्वानु मातृकामु,
 सेतुबन्धस्थ पाठोऽत्र स्थापित ।

देवीपृष्ठत पश्चिम तत्पुरत पूर्वम्, यदा तु पूर्वाभिमुखस्तदा देवीपुरत पश्चिम
 तत्पृष्ठत पूर्वम् । इतरदिग्मुखपक्षे पूर्वाभिमुखपूजावदेव दिग्ध्यवस्थेति गुरुमुखान्नाय । . ."
 (से. पृ. ८४) ।

स्पर्शार्कषणरूपां तु रूपाकर्षणरूपिणीम् ।
 रसाकर्षकरिं देवीं गन्धाकर्षणरूपिणीम् ॥ १५९ ॥
 चित्ताकर्षकरिं देवीं धैर्याकर्षणकारिणीम् ।
 स्मृत्याकर्षणरूपां तु नामाकर्षणरूपिणीम् ॥ १६० ॥
 बीजाकर्षकरिं देवीमात्माकर्षणकारिकाम् ।
 अमृताकर्षिणीं देवीं शरीराकर्षिणीं तथा ॥ १६१ ॥
 षोडशारे महादेवि वीमावर्तेन पूजयेत् ।
 मायालक्ष्मीकलाभिस्तु कलाषोडशकं त्विदम् ॥ १६२ ॥

श्रीबीजम् । 'कला अकाराद्याः षोडश स्वराः । उच्चारक्रमः सुभगोदये
 लिखितः ॥ १५८-१६२ ॥

षोडशारे 'वाममार्गेति' । अप्रदक्षिणतया । कोऽर्थः ? षोडशारे पूर्वदलादारभ्य
 वामावर्तेन पूजयेदित्यर्थः । मायालक्ष्मीकलाभिरिति । मायाबीजलक्ष्मीबीजषोड-
 शस्वरैरित्यर्थः । कलाषोडशकं त्विदमिति । प्रतिदेवतं 'कलेतिपदं संयन्धनीयमिति

१. च-वाक. ख. । २. कारिणी-वाक. ख., रंस्व-सग. घ. । ३. षंणहपां च-से.
 सख. । ४. करी तथा-वाक. ख. अ. । ५. कर्षणहपां च-से. सख. ग. घ. । ६. स्वरूपि-
 णीम्-वाक. ख. सग. घ. । ७. च-वाक. ख. । ८. स्वरूपिणीम्-वाक. ख. व., कारिका-
 सग. घ. । ९. कर्षणरूपां च-से. सख. ग. घ., रूपान्या-वाक. ख. । १०. तथात्माकर्षिणी
 परा-वाग., रंस्वहृषिणी-वाक. ख. । ११. अमृतस्याकर्षणी च-वाक. ख. । १२. पराम्-सख. घ.
 वाक. ख. । १३. वाममार्गेण-वाक. ख. घ. अ. । १४. कान्वितम्-सख., क तथा-सप. ।
 १५. धौ-ख. । १६. पूर्वदिग्दलमा-ख. इ. ज. । १७. त्विति-ख. इ. ज. । १८. शास्त्रै-ग. ।

१. "कलाशब्द इह षोडशसंख्याकस्वरपर इति वृद्धाः" (से. पृ. ९०) ।

२. "वाममार्गेति क्वचित् पाठः" (से. पृ. ८९) ।

३. अत एव पूर्वदलमारभ्येति व्याहवाप्यसाधयो" (से. पृ. ८९) ।

४. "त्रिपुरादिपदोत्तरं चनेन्द्रीपदं प्रकटादिपदोत्तरं योगिनीपदगणिमादिपदोत्तरं तिष्ठित्वं वामा-
 कनिष्ठादिपदोत्तरं बलापदं च प्रयोक्तव्यमित्यादिकं तु सम्प्रवाप्यतिष्ठं शापरतिष्ठं च"
 (से. पृ. ८९) ।

अनङ्गकुसुमां पूर्वे दक्षिणेऽनङ्गमेखलाम् ।
 पश्चिमेऽनङ्गमदनामुत्तरे मदनातुराम् ॥ १६३ ॥
 अनङ्गरेखामाग्नेये नैर्ऋतेऽनङ्गवेगिनीम् ।
 अनङ्गाङ्कुशां वायव्य ईशानेऽनङ्गमालिनीम् ॥ १६४ ॥
 सर्वसंशोभिणी शक्तिः सर्वविद्राविणी तथा ।
 सर्वाकर्षकरी चापि सर्वाह्लादनकारिणी ॥ १६५ ॥
 सर्वसंमोहिनी शक्तिः सर्वस्नम्भनरूपिणी ।
 सर्वजम्भनरूपा तु सर्वतोवशीरूपिणी ॥ १६६ ॥

सर्वसंशोभणाभिवेयेऽष्टौरे पूज्या. शक्तीराह—अनङ्गकुसुमा-
 मित्यादि ॥ १६३-१६४ ॥

सर्वसंशोभणाभिवेये चतुर्दशारे पूज्या. शक्तीराह—सर्वसंशोभिणी
 शक्तिरित्यादि ॥ १६५-१६६ ॥

भाव. । नित्यापदमपि सर्वत्र योजनीयमिति मुत्तागम । तद्यथा—ह्रीं श्रीं ॐ कामा-
 कर्षिणीनित्याकलादेवीश्रीपादुका^१ पूजयामीति । एवं क्रमेण सर्वत्र पूजयेदिति
 यावत् ॥ १५८-१६२ ॥

अनङ्गकुसुमा पूर्वं इति । अत्रापि पूर्व(दि)दिग्(वि)भाग पूर्ववदेव ॥ १६३-१६४ ॥

१. मङ्गलाम्—वाक. ख अ. । २. मयना—वाक. ख. । ३. नोत्तराम्—वाक. ख. ।
 ४. लेखा—वाक. ख. । ५. वासिनीम्—वाक. ख. । ६. इत परम्—‘अष्टपत्रे महापद्मवेष्टिते
 परिपूजयेत्’ इत्येषा पद्धतिर्नानापाठनेदे सह दृश्यते—वाग. से मक. ख. ग. घ. । ७. सर्वसंशो-
 भिणी चादि सर्वद्रवस्यङ्कुरीति पर्यन्त सर्वत्र द्वितीयान्त पाठ—से. व. सक. ख. ग. घ. ।
 ८. तत्र—मग. । ९. कर्षणशक्तिश्च—वाग., करो चाग्या—वाक. ख. । १०. ह्लादकरी तथा-
 वाक. ख. । ११. कारिणी—वाग. से. । १२. च—मक. ग. घ. । १३. कारिणी—वाक. ख.,
 तथा सववसाङ्कुरी—वाग. । १४. ‘सर्वसंशोभणा शक्तिरित्यादि’ इत्यस्य स्थाने “अनङ्गकुसुमा-
 मित्यादिनाम्या सर्वसंशोभणाभिवेयेऽष्टदले पूज्या शक्तीराह । सर्वसंशोभिणी शक्तिरित्यादि-
 सार्धचतुर्भिः सर्वसंशोभणायदायकाभिवेये चतुर्दशारे पूज्या शक्तीराह’ इति पाठ—ग. ।
 १५. अष्टदले—ख. । १६. मुत्तागम—क., निमुत्तागम—ख. ड. । १७. ‘एवं’ नास्ति—क. ग. छ. ।
 १८. शोत्रये—ख. ड. ज. । १९. पूर्वोक्तवदेव—ख. ड. ज. ।
 १. ‘केचित्तु कलापदोत्तर देवीपदमपि शोत्रयति’ (से. पृ. ९०) ।

सर्वरत्नशक्तिश्च सर्वान्मादेस्वरूपिणी ।
 सर्वार्थसाधिका शक्तिः सर्वसम्पत्तिपूरिणी ॥ १६७ ॥
 सर्वमन्त्रमयी शक्तिः सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी ।
 वामावर्तक्रमेणैव पश्चिमाद् देविदक्षिणम् ॥ १६८ ॥
 गृहीत्वा पूजयेदेता देवीस्त्रिभुवनेश्वरीः ।
 सर्वसिद्धिप्रदा शक्तिः सर्वसम्पत्प्रदा तथा ॥ १६९ ॥
 सर्वश्रेयस्करी चापि सर्वमङ्गलकारिणी ।
 सर्वकामप्रदा देवी सर्वदुःखविमोचनी ॥ १७० ॥

सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तीराह—सर्वसिद्धिप्रदे-
 त्यादि । आद्यविद्यया लक्ष्मीविद्यया ॥ १६९-१७२ ॥

वामावर्तत्यादि दक्षिणं गृहीःधेत्यन्तत्यायमर्थः—चतुर्दशारे वामावर्तेन पश्चिम-
 कोणादारभ्य दक्षिणमपलम्ब्य पूजयेदित्यर्थः । अयमर्थः—'पश्चिमाभिमुखपूजायां
 देवीपृष्ठादारभ्य देवीदक्षिणं गृहीत्वा पूजयेत् । पूर्वाभिमुखपूजायां देवीपुरत आरभ्य
 देवीदक्षिणं गृहीत्वा पूजयेदिति' यावत् । सर्वसन्तोभिणो शक्तिरिति शक्तिशब्दप्रयोगा-
 च्छक्तिपादुकां पूजयामीति सर्वत्रे ॥ १६५-१६९ ॥

१. दनट्—वाग से. सख. । २. साधनी—वाग से. सख. ग. । ३. सर्वाणापरिपूरकी-
 वाय. ख., हरिणी—सक., कारिका—सग. । ४. देवी—वाक. ख. ग. । ५. देव—वाक. ख. ग. से. ।
 ६. तां—सख. ख. । ७. देवीं त्रिपुरमुन्दरीम्—सक., त्रिभुवनेश्वरीम्—सख., देव्यास्त्रिभुवनेश्वरि-
 ष. सग. घ. । ८. देवी—वाग. से सख. । ९. गिनी—सक. । १०. त्रिपङ्करी—वाक. ख. ग. से. ।
 ११. शक्ति—सक. देवि—वाग. । १२. श्रीभाग्यदायिनी—वाग. से. । १३. सर्वसिद्धिप्रदा-
 पित्यादिसार्धत्रिभिः सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तीराह । आद्यविद्यया
 मायात्मभरीविद्यया । सर्वसिद्धिप्रदामित्यादि—ग. । १४. कोणमारभ्य—ख. इ. ज. । १५. पृष्ठत
 आ—न. इ. ज. । १६. देवी—ख. इ. ज. । १७. 'इति यावत्' नास्ति—ख. ग. इ. ज. ।
 १८. पूजयेत्—ख. ग. घ. । १९. इतः परम्—'पूजनीयमित्याशयः' इत्यपिचः पाठ—ख. ग. घ. ।
 .। 'ये तु पश्चिमाभिमुखपूजायां देवीपृष्ठादारभ्य देवीदक्षिणं गृहीत्वा पूजयेत् । पूर्वाभिमुख-
 पूजायां देवीपुरत आरभ्य दक्षिणं गृहीत्वा पूजयेदिति ध्यावत्तने ।—' (से. घ. ९१) ।

सर्वमृत्युप्रशमनी सर्वविघ्ननिवारिणी ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी देवी सर्वसौभाग्यकारिणी ॥ १७१ ॥
 तथैव देवदेवेशि पुनरेवाद्यविद्यया ।
 द्वितीयावरणे देवि देवीदशकमर्चयेत् ॥ १७२ ॥
 सर्वज्ञा सर्वशक्तिश्च सर्वेश्वर्यप्रदायिनी ।
 सर्वज्ञानमयी देवी सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १७३ ॥
 सर्वाधारस्वरूपा तु सर्वपापहृता तथा ।
 सर्वानन्दमयी देवी सर्वरक्षास्वरूपिणी ॥ १७४ ॥
 पुनरेव महेशानि सर्वोप्सितफलप्रदा ।
 देशैव देवताः ख्याताः स्वनामसदृशोदयाः ॥ १७५ ॥
 एवमेता महादेव्यां देवि सर्वार्थसिद्धिदाः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन तृतीयावरणेऽर्चयेत् ॥ १७६ ॥

सर्वरक्षाकराभिधेये प्रथमदशारे पूज्याः शक्तीराह—सर्वज्ञेत्यादि ।
 तृतीयावरणे चतुर्दशारद्वितीयदशारापेक्षया ॥ १७३-१७६ ॥

तथैवेत्यारभ्य आद्यविघ्नपेत्यन्तरस्यायमर्थः—पश्चिमादारभ्य प्रदक्षिणतया दक्षिण
 गृहीत्वा पूर्ववत् प्रथमदशारे मायालक्ष्मीबीजाभ्यां पूजयेदिति ॥ १६९-१७२ ॥

पूर्वोक्तेनेति । तृतीयावरणे द्वितीयदशारेऽपि पश्चिमादारभ्येत्यादि ज्ञातव्य-
 मित्याशयः ॥ १७३-१७६ ॥

१. विनाशिनी—बाक छ । २. दुःखविमोचिनी—बाण. से, सौभाग्यदायिनी—सक ल ।
 ३. राक्षेव—व । ४. सर्वाज्ञा—व । ५. सर्वरक्षा—सघ । ६. तथा—बाण से । ७. च—सख ।
 ८. हरी—बाक. ल । ९. सर्वाधार—गण । १०. प्रदायिनी—वघ । ११. तथैव च—बाण ।
 १२. दशमी—बाक ल, दशता—वघ. । १३. एकवचनान्त पाठ—घ. सक । १४. वीर्य—बाक
 ल सण ग. । १५. देवीदशकमर्चयेत्—व । १६. रक्षाभि—ल । १७. 'प्रथम रावेक्षया'
 नास्ति—घ । १८. द्वितीयावरणे—ग. । १९. 'मायम्' इत्यधिक—घ. ग. छ । २०. द्वितीये दशारे—ल. ।
 १. तृतीयावरण इति । "अग्निमादितो गणनया विरुताचने सप्तमेऽपि चतुर्दशारदित्तमित्ताचने
 तृतीयावरे" (से. पृ. ९३) ।

मध्यचक्रे महेशानि शृणु पूजां यथाक्रमम्^१ ।
 एकैकं देवतानाम प्रोक्तबीजसमन्वितम् ॥ १७७ ॥
 अधस्ताद् देवदेवेशि वामावर्तेन पूजयेत् ।
 धावद् दक्षिणमार्गं तु रक्तपुष्पैर्महेश्वरिं ॥ १७८ ॥
 पश्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशाक्रमेण तु ।

सर्वरोगहराभिधेये आद्याष्टारे पूज्याः शक्तीराह—मध्यचक्रे महेश-
 नीति । मध्यचक्रे अष्टकोणे । देवतानां वशिण्यादीनां नाम । प्रोक्तबीजसम-
 न्वितम् “उद्धरेत् प्रथमम्” (१।८१) इत्युक्तबीजाष्टकसमन्वितम् । अध-
 स्तादित्यस्यायमर्थः—^१एकैकं वशिण्यादीनां नाम यथाऽधस्ताद्भ्रूवति, तथा
 पूर्वोक्तबीजसंयुतमिति^२ । अयमत्र क्रमः—प्रथमं वर्गं, तदनन्तरं बीजम्,
 तदनु देवतानामेति । एवं सुभगोदयेऽस्माभिः परामूर्ष्टम् ॥ १७७-१७८ ॥

आयुधावरणपूजामाह—पश्चिमोचरेत्यादि^३ सहितमङ्कुशमित्यन्तेन ।

मध्यचक्र इति नवयोनिचक्र इत्यर्थः ।^४अधस्तादित्यत्र देवीपुरत आरभ्य ।
 वामावर्तेन दक्षिणान्तं पूजयेत् । अत्र पूर्वादिकल्पना नास्तीति भावः ॥ १७७-१७८ ॥
 पश्चिमोत्तरपूर्वत्यादि । अष्टकोणत्रिकोणमध्यचतुष्के पश्चिमादिदक्षिणान्तं पूज-

१. आद्य-शक. ख. । २. एतदनन्तरम्—“वशिनीमपि कामेशीं मोदिनीं विमलामपि ।
 अरणां जयिनीं चापि सर्वेशीं कीर्त्तनीमपि ॥” एष श्लोकं दृश्यते—वाग. से. । ३. एकैक-सध. ।
 ४. पूर्वोक्तं बीजसंयुतम्—धाक. ख, पूर्वोक्त-ब. तग, देवतापुनम्—सख. । ५. वाममापेण-
 वाक. ख. घ. । ६. एतैः सुरे-सक. । ७. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते—मघ. । ८. पूर्वादिदक्षिणानु-
 वाक. ख., पूर्वाशा-वाग. से., पूर्वानु दक्षिणादि-सक. । ९. सर्वरोगहराभिधेये पूज्याः
 शक्तीराह-ग., ‘सर्वं’ ‘आद्या’ नास्ति-घ. । १०. त्वष्टारकोशो-ख. । ११. इति बीजाक्षरसम-ख.,
 उक्तबीजपट्टक-घ. । १२. एकैक-ख. । १३. ‘इति’ नास्ति-ख. । १४. मुष्टाः-ख. ।
 १५. वरणे-ख. । १६. पद्मद्वये-ग. । १७. देव्याः-ख. ड. ज. । १८. देवीवामा-ख. ड. ज. ।
 १९. यावत्-ख. ड. ज. ।

१. “एकैकं देवतानाम स्वस्वःअधस्ताद्भ्रूगे स्वस्वबीजसमन्वितमिति शीत्येहैषाधस्तात्पदं धोजयन्ति
 केचित् । परे तु परब्रह्म धोजयन्तोऽधस्ताद् देवीपुरत आरभ्य वामावर्तेन दक्षिणात्तं पूजयेत् ।
 अत्र पूर्वादिदिकल्पना नास्तीति भाव इति व्याचक्षते” (से. पृ. ९३) ।

चक्रमध्ये चतुष्के तु क्रमेण परिपूजयेत् ॥ १७९ ॥
 कामवाणान् महेशानि धनुस्तत्पाशमेव च ।
 जम्भमोहवशस्तम्भपदैः सहितमङ्कुशम् ॥ १८० ॥
 सर्वमध्ये त्रिकोणो तु पूजयेन्मूलविद्यया ।
 केवलाक्षरभेदेन समस्तव्यस्तयेश्वरि ॥ १८१ ॥

अयमर्थ — महायोनि सर्वानन्दमयस्थानगतमहादेवताया षडङ्गावरणाद्
 बाह्यदेशे पश्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशाचतुष्टये जम्भमोहवशस्तम्भपदैश्चतु-
 ष्टयोपेत वाणधनु पाशाङ्कुशाख्यमायुधचतुष्टय सुभगोदयोक्तक्रमेण पूजये-
 दिति ॥ १७९-१८० ॥

सर्वमध्य इत्यादिपद्यद्वयस्यायमर्थ — सर्वसिद्धिप्रदसर्वानन्दाभिधेययो
 कोणत्रयसर्वमध्यस्थानयो प्रत्येक पृथग् वाग्भवादिबीजत्रयोच्चारणपूर्वक
 कामेश्वर्यादित्रिक समस्तविद्योन्च्चारणपूर्वक मध्ये महान्निपुरसुन्दरी (च) पूज-
 येदिति । नवचक्राभिधानानि श्रीमतोचरे कथितानि—

येत् । अत्रापि यथादिक्क्रममेव । जम्भमोहेत्यादिनेतदभिप्रेतम्—जम्भपदं वाणेषु,
 मोहपदं धनुषि, वशपदं पाशे, स्तम्भपदमङ्कुशे योजयेदित्यर्थ ॥ १७९-१८० ॥

समस्तव्यस्तयेति । त्रिकोणाप्रदक्षवामकोणेषु व्यस्तमूलविद्यैर्कैरुचीजेन पूजयेत् ।
 समस्तया धीजत्रयोपेतया विद्यया मध्ये पूजयेदित्यर्थ । अत्र दक्षिण देवोदक्षिणम् ।
 अथवा समस्तत्रयस्मयेत्यस्यार्थान्तरमतिरहस्यमपि कथयाम — व्यस्तया त्रिभिर्वीजैरिति
 यथापूर्वम् । तमेतत्पर्यत्र तुरीय धीजमभिमतम् । क्लान्ते पादुकामिति षोडशारे,

१. मध्य-य । २. चतुष्क-वाक. ल. ग., ट्कोणे-तद्य. । ३. मध्य-वाक. ल. ग ।
 ४. नेऽपि-वाक. ल. ग. । ५. मये-ग. । ६. 'पद' नास्ति-ग. । ७. 'अङ्कुश' नास्ति-ल. ।
 ८. सर्वमध्यस्थान-ग. । ९. 'महा' नास्ति-ग. । १०. धीजामिहोत्तरे-ग. प्र. । ११. 'योत्रये
 शिष्ये' नास्ति-ल. इ. अ. । १२. समस्तव्यस्तयेत्यत्र-क. ग. ट. । १३. 'त्र तुरीय
 सायुष्यार्ण' नास्ति-क, तत्र ४१ तमस्य पत्रस्यानुपलब्धे ।

कामेश्वरीमंत्रकोणे वज्रेशीं दक्षिणे तथा ।
 वामेऽपि भगमालां तु मध्ये त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ १८२ ॥
 एवं पूजाविधानं तु कृत्वादौ सौधकोत्तमः ।
 १ धूपगन्धादिनैवेद्यत्तर्पणानि निवेदयेत् ॥ १८३ ॥

त्रैलोक्यमोहन चक्र सर्वाशारूकर तथा ।
 सर्वसक्षोभण देवि^१ सर्वसोभाग्यदायकम् ॥
 सर्वार्थसाधक चक्र सर्वरक्षाकर तथा ।
 सर्वरोगहर देवि सर्वसिद्धिप्रद तथा ॥
 सर्वानन्दमय चापि नवम सुरसुन्दरि । १८१-१८२ ॥

एवं पूजाविधानमिति । पूजा विश्वस्य वेद्यस्य चिद्भूमिविश्रान्ति ।
 आदिशब्देन दीपो लक्ष्यते ।

षट्पदशारे शक्त्यन्ते पादुकामिति, दशद्वन्द्वे देव्यन्ते पादुकामिति, अष्टारे वागैवेद्यतान्ते
 पादुकामिति विशेष । अन्यत् सर्वं सुगमम् ॥ १८१-१८० ॥

तर्पणानिति । तर्पणमिति प्रथमद्रव्येणैव देवीचक्रस्य पूजनम् । अन्यथा पाश-
 पूजा नात्र समता । यदि तैथा करोति तदा कुलद्रोही भवेति, योगिनीनां शाप
 आपत्तेश्च । तत्रप्रथमं द्रव्यं षड्विधं सपाद्य निवेदनीयम् । तदुक्तं श्रीसिद्धनाथपाद —

१. मणि-सप्त । २. दक्षे वज्रेश्वरी-च. सक. ए ग., दक्षिणे वज्रिणी-सप्त. ।

३. भगमालां तथा वामे-वाग. से, वामे तु भगमाला वा-सप्त तु-सप्त, च च-सप्त ।

४. च-सप्त । ५. सापकसत्तम-सप्त । ६. धूपदीपो च-त्राग. से, धूपदीपादि-पक ए. ।

७. आदि-से. सप्त । ८. पूरव-सप्त. । ९. परिपूरकम्-सप्त. । १०. चक्र-सप्त. । ११. चक्र-ग. घ. ।

१२. 'एवं' नास्ति-घ. । १३. वा देव्यन्ते-क., देव्यन्ते-सप्त. इ. देवतान्ते-ज. ।

१४. दीप-सप्त. । १५. नात्रैव-क. ए. इ. ज. । १६. त्रिपा-सप्त. । १७. भविष्यति-सप्त. इ. ज. ।

१. धूपदीपां वासनास्तातर्पणद्रव्यनिष्कर्षश्च प्राचां टीकासु द्रष्टव्य " (से. पृ. ९६) ।

२. 'ये स्वर्गरत्नावलीकृत ईदशात् तत्र तत्रातुवादात् सुन्दरीपूजनं वाप्यमागणैव प्रसस्तं न
 दक्षिणमागणैव्याहृतं भानाभाधादुपेक्षया । यदपि वीरद्रव्यरक्षणं पुत्रनमेव वामो मार्ग इति
 व्यवहर्तन्ति " (से. पृ. ८९-९०) ।

देहप्रमातृताशान्तिर्येन सिद्धयति त भजे ।
 विश्वेन्धने निज धूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
 सविन्मागंगतो योज्य प्रयत्नस्त्वात्मसथय ।
 तमेव संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
 यस्मिन् सर्वमिद भाति य सर्वत्रावभासते ।
 कल्पयामि प्रकाश त दीप पूजाविधो निजे ॥
 विश्व शिवादिभूम्यन्त चमत्काररसाथ्रयम् ।
 महीयसे महाभोवत्रे महेशाय निवेदये ॥

इति भद्रगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनेवेद्योपनिषत् । अत्र क्रियमाणलौकिक-
 धूपादीना वासना कथिता । गन्धादिष्वभिधुक्तोक्तिः—

चन्दनागुरुकूपरपङ्क गन्ध इहोच्यते ।
 सगुगुल्वगुरुशीरसिताज्यमधुचन्दनै ॥
 साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्रो नीचे प्रधूपयेत् ।
 गोसर्पिषा वा तेलैः कर्त्वा च लघुगर्भया ॥
 दीपित सुराभि शुद्ध दीपमुच्चै प्रदीपयेत् ।
 सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥
 सितोपदशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।
 (प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

तर्पण बहुधा इद्यान्मधुपिष्टगुडोद्भवम् ।
 पुष्पमूलफलैश्च वा स्वाद्यमानन्दन परम् ॥ इति ।
 इह प्रथमद्रव्यम्पोषादानाद् द्वितीयवृत्तीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यभावित्वा सूचितम् ।
 किं यदुना, कुल्याचारक्रमेणैव पतञ्जल प्रपूजयेत् । परैरसहजकुलान्त्यजैना मध्ये

१. वृषा-म । २. न्यन-म । ३. तमेव-न । ४. प्रकाशाण्य-म । ५. धितम्-ग ।
 ६. महाभो-री । ७. शान्ति-ल. ग. । ८. दये-न. दी । ९. इति' नास्ति-ल. । १०. वेवेद
 गन्धो-म, गन्धनेवेदा-म । ११. 'अत्र तर्पणानि । तर्पणम्' नास्ति-म. । १२. 'गन्धादि तर्पणानि'
 नास्ति-म । १३. गन्धमिष्टपयते-मु । १४. पञ्चमञ्ज-म परममञ्ज-इ, परतममञ्ज-न ।
 १५. ज्ञानीना-म. छ ।

संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।

सैचरोधीर्जयोन्त्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥

विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।

विन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—“तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु” इति स्थित्या
द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।

समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेन्नगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं वरिवस्यां विधाय ^१वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन ^२मुद्रानवकं विरच्य
पुनर्वरिवसितां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—विन्दुं संक-

पोदशाष्टचतुरैकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य उपोषितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्ण-
वक्त्ररूपचन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेखचोप्यर्चयणद्रव्यपात्रासनवक्षिणादिसहितं सम-
न्त्रकं तीराजनादिसकलोपचारैः परितोषयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना ^३दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा
नवमुद्राः सन्ति । तास्यैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः ।
ता एकैकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्धानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।

सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

१. कपविशी—वाक. स., वर्षवशी—गण. । २. जरुपादियोगिनिमुद्रा—वाक. छ.,
योग्यप्र—सक. स. घ., मुद्रा च—सय. । ३. यस्य कु—वाग. से. । ४. ‘तर्पयेन्नगत्’—महा-
पूजात्मिका’ नास्ति—स. । ५. ‘लक्षण’ नास्ति—घ. । ६. ‘ता’ नास्ति—घ. । ७. चार इति भावः—
ग. छ. । ८. ‘तदुक्तम्’ नास्ति—ग. । ९. सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरसाक्षर पुनः—स. ड. ज. ।

१. वक्ष्यमाणेति । चतुर्थपटलोक्तमुद्रालक्षणानुसारमित्यर्थः ।

२. “नवमुद्रासु प्रत्यावरणान्तमेवैका मुद्रा विरचयेदित्यर्थं इति केचित् । इदं नवापि प्रदर्शये-
दित्यर्थं इत्यप्ये ।...ते तु दशानां मुद्राणां मध्ये त्रिखण्डाया आवाहने विनियुक्तास्त्वानवैवह
प्रदर्श्या इति हेतुं वर्णयन्ति...” (से. पृ. १६) ।

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेत् ॥ १८७ ॥

पुरुषार्थंचतुष्टयस्य स्थानम्, न तु विद्याजपेचक्राराधनादीनि । ^१कामादिविप-
मोक्षाणामिति पाठे काम. कामवीजम्, आदिर्वाग्भवम्, विपमोक्ष. शक्ति-
वीजमिति ।

तदेवेति । तत् कामकरूपमक्षरम् । तत्त्वप्रवरं पट्त्रिंशत्तत्त्वाना
कारणम् । निजदेहं विचिन्तयेदित्यस्यायमभिप्रायः—पट्त्रिंशत्तत्त्वमयमि

काममिति सौन्दर्यादिलक्षणं तत्साधकाय साधयति । विपमोक्षः ! विपं संसारो जनन-
मरणादिलक्षणः, तस्मादेनं साधकं मोचयतीति विपमोक्षालयमुच्यते । अथवा विमर्श-
नन्दलक्षणपराहभावस्थितिर्मोक्षः । त(म)म् साधकाय साधयतीति मोक्षालयम् । तस्य
तदपेक्षायुक्तस्य तद्विपरूपतया कालाग्न्यादिग्निवान्तर्तत्त्वभूमिषु यो महाभोगः स
एवास्य विपमुच्यते । विपरूपेणागतं विपरूपं तदपि साधकाय प्रयच्छतीति विपालय-
मुच्यते । ^२अथवा विप जलम्, विपममृतमिति विपशब्दस्यामृतपर्यायत्वमिति ।
तदालयममृतालयमिति भावः । परमामृतसमुद्रे प्रज्ञानानन्दसामरस्यलोलीभूते एनं
साधकं प्लवयतीति यावत् । कालादिविपमोक्षाणामालयमिति पाठान्तरम् । तत्रैवं
योजना—कालमोक्षालयं विपमोक्षालयं चेत्येवमादि द्रष्टव्यम् ॥

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेदिति । इह कामकेश्वरदर्शने तदेव कामकरु-
क्षररूपमेव तत्त्वप्रवरमवश्यमेव ज्ञातव्यतयाऽवगन्तव्यम् । तत्त्वमिति ? कामः पञ्च-

कार्यात्मिक कार्यकारणयोरभेदेन^१ चिन्तयेदिति । तदुक्तं श्रीत्रिकसारशास्त्रे—

शिवानन्दरसापूर्णं पट्त्रिंशत्तत्त्वनिर्भरम् ।

देहं दिवानिशं पश्यन्नर्चयन् स्याच्छिडवात्मकम् ॥

विश्व्वात्मदेहविश्रान्तिवृक्षस्तल्लिङ्गनिष्ठितम् ।

बाह्यलिङ्गव्रजक्षेत्रचर्यादि नहि वाञ्छति ॥ इति ॥ १८६-१८७ ॥

(तन्त्रा० १५।२८५-२८७)

कारणरूपपरविन्दुस्वभाव' शिवो एव परमानन्दलक्षणो नान्य । स काम, कमनीय-
त्वात् । कमनीयता लावण्यं भद्रता । तेनोपलक्षितं परमसुखमेव कमनीयम् ।
नान्यस्य तदस्ति, अनित्यतादिदोषदुष्टत्वात् । तदुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ह्यनङ्गो रूपवर्जितम् ।

क्षोभैश्यामि प्रजा सर्वां नित्यं वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

तथा तस्यैव निर्विशेषसुखस्य शिवशक्तिसामरस्यस्वभावत्वाद् इतरकामवन् कामत्व-
मुच्यते । तदुक्तं श्रामतोत्तरे—

भैरवोऽहं कुलोऽहं वै विन्दुस्य नादकुण्डली ।

उभयो सङ्गमो योऽयं परमानन्दस्वभावकः ॥ इति ।

तथा आरम्भेऽपि सामरस्यसुखोदाहरणत्वेन लौकिककौमसुखमुदाहृतम्—“तद्यथा प्रियया
सपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेदं नान्तरम्” (बृ. उ. ४।३।२१) इति । तथा श्रीविष्णु-

१ त्मरुकाय-ग. २ 'तदेव' अधिकवतते-ग. घ. ३. 'तदुक्तं इति' नास्ति-ख. घ. ४.

५. वनवेव-क. ग. छ. ५. 'आदि' नास्ति-क. ग. घ. ६ त्वन-क. ग. छ.,

ह्यान-घो-ड. ७. एषा पदक्तिन इत्यने-घ. ड. ज. ८. 'कमनीयताया लावण्यम्' अधिक

पाठ-क. ग. छ. ९. कामतरव-घ. ग. छ. १० कुलेशानि-छ. ११. परमानन्दलक्षणम्-

घ. ड. ज. परमानन्दरसपचमिति वा पाठ-घ. ड. ज. १२. क्षोभितकाम-घ. ड. ज. १३.

इत परम्-'एषमेवाप्य प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेदं नान्तरमिति'

इत्यधिक-पाठ-घ. ड. ज. १.

प्राथम्यं" (ते. पू. १७) । तन्त्रालोके तु—“उवाच भगवानेव तच्छोभलुस्युद्धरे ।

काकवञ्जुमुदाकार ध्यानधारणवर्जितम् । विषयतत्त्वमनचकाल्य तस्य स्नेहान् प्रशंसितम् ॥'

(३।१६८-१६९) इत्यादिना विषयतत्त्व विवृतम् । उपोद्घानेऽप्यप्रपञ्चोऽवनीकनीय ।

देहप्रमातृताशान्तिर्येन सिद्धयति तं भजे ।
 विश्वेन्धने निज घूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
 सविन्मागंगतो योऽथ प्रयत्नस्त्वात्मसथयः ।
 तेमेव संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
 यस्मिन् सर्वमिदं भाति यः सर्वत्रावभासते ।
 कल्पयामि प्रकाशं तं दीपं पूजाविधौ निजे ॥
 विश्वं शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररसाश्रयम् ।
 महीयसे महामोक्षत्रे महेशाय निवेदये ॥

इति भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे घूप(गन्ध)दीपनेवेद्योपनिषत् । अत्र त्रियमाणलौकिक-
 घूपादीनां वासना कथिता । गन्धादिष्वभिपुक्तोक्तिः—

चन्दनागृत्कपूर्परङ्क गन्धे इहोच्यते ।
 सगुगुल्बगुक्षीरसिताज्यमधुचन्दनैः ॥
 साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचैः प्रघूपयेत् ।
 गोसर्पिषा वा तेलेन क्वर्यां च लघुगर्भया ॥
 दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपमुच्चैः प्रदीपयेत् ।
 सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥
 सितोपदशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।

(प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

वर्षणं घट्टघा दद्यान्मधुपिष्टगुडोद्भवम् ।

पुष्पमूलफलद्रोत्य वा न्याद्यमानन्दनं परम् ॥ इति ।

इदं प्रथमद्रव्यम्योपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यभावित्वं सूचितम् ।
 किं घट्टना, कुलाचारक्रमेणैव एतच्चक्रं प्रपूजयेत् । परसहजकुलान्त्यजानो मध्ये

संक्षोभद्रावणाकेर्पवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।

खेचरोषोर्जयोन्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥

विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।

विन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—“तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु” इति स्थित्या
द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।

समस्ताज्ञासिद्धिदेहृदायिना तर्पणेन गत ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं वरिवस्यां विधाय १वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन २मुद्रानवकं विरच्य
पुनर्वरिवसितां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—विन्दुं संक-

पोडशाष्टचतुरैकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य उपोषितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्ण-
यस्त्रस्रक्चन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेह्यचोप्यचर्वणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहितं सम-
न्त्रकं नीराजनादिसकलोपचारैः परितोपयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना ३दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा
नवमुद्राः सन्ति । तास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः ।
ता एकेकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।

सर्वरक्षाकरं धान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

देहप्रमातृताशान्तिर्येन सिद्धयति तं भजे ।
 विश्वेन्धने निज धूपं ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
 सविन्मागंगतो योऽयं प्रयत्नस्त्वात्मसश्रयः ।
 तमेव संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
 यस्मिन् सर्वमिदं भाति यः सर्वत्रावभासते ।
 कल्पयामि प्रकाशं तं दीपं पूजाविधौ निजे ॥
 विश्वं शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररसाश्रयम् ।
 महीयसे महाभोक्त्रे महेशाय निवेदये ॥

इति भद्रगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनैवेद्योपनिषत् । अत्र क्रियमाणलौकिक-
 धूपादीनां वासना कथिता । गन्धादिष्वभिपुक्तोक्तिः—

चन्दनागुरुकर्पूरपङ्क, गन्ध इहोच्यते ।
 सगुग्गुल्वगुरुशीरसिताज्यमधुचन्दनैः ॥
 साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचे प्रधूपयेत् ।
 गोसर्पिषा वा तैलेन वर्त्या च लघुगर्भया ॥
 दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपमुच्चैः प्रदीपयेत् ।
 सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥
 सितोपदंशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।
 (प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

तर्पणं बहुधा दद्यान्मधुपिष्टगुडोद्भवम् ।

पुष्पमूलफलोत्थं वा स्वाद्यमानन्दनं परम् ॥ इति ।

इह प्रथमद्रव्यम्योपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यंभावित्वं सूचितम् ।
 किं बहुना, कुलाचारक्रमेणैव एतद्वर्गं प्रपूजयेत् । परसहजकुलान्त्यजां नो मध्ये

१. मृषा-स. । २. ग्धन-स. । ३. तमेव-ग. । ४. प्रकाशाख्य-स. । ५. श्रितम्-ग. ।
 ६. महाभोक्-री. । ७. शानि-स. ग. । ८. दयेत्-स. दी. । ९. 'इति' नास्ति-स. । १०. नैवेद्य-
 गन्धो-ग., गन्धनैवेद्यो-स. । ११. 'अथ तर्पणात्। तर्पणम्' नास्ति-स. । १२. 'गन्धादि तर्पणानि'
 नास्ति-स. । १३. गन्धमिरेष्यते-सु. । १४. पटनभञ्ज-स., परसहज-स., परसहज-स. ।
 १५. जातोना-ग. स. ।

संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।

खेचरीवीजयोन्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥

विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।

विन्दुं संकल्प्य चक्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—“तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु” इति स्थित्या
द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।

समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेज्जगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं विरचस्थां विधाय ^१वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन ^२मुद्रानवकं विरच्य
पुनर्विरचितानां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—विन्दुं संक-

पोडशाष्टचतुरैकक्रमेण योगिनीरामन्य लपोपितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्ण-
वस्त्रसूक्तचन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेखनोप्यचर्चणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहितं सम-
न्त्रकं नीराजनादिसकलोपचारैः परितोपयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना ^३दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा
नवमुद्राः सन्ति । तास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः ।
ता एकैकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वानन्दमयं चाद्यौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।

सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

१. कपविशो—वाक. ख., कर्षवशी—राग. । २. जटपादियोगिनिमुद्रा—वाक. ख.,
योन्यभ्र—सक. ख. घ., मुद्रा च—सग. । ३. धस्यं कु—वाग. से. । ४. 'तर्पयेज्जगत्'—महा-
पूजात्मिका' नास्ति—ख. । ५. 'लक्षण' नास्ति—घ. । ६. 'तां' नास्ति—घ. । ७. चार इति भावः—
ग. घ. । ८. 'तदुक्तम्' नास्ति—ग. । ९. सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरक्षाकरं पुनः—ख. ड. ज. ।

१. वक्ष्यमाणेति । चतुर्थपटलोक्तमुद्रालक्षणागुप्तारमित्यर्थः ।

२. “नवमुद्रासु प्रत्यावरणान्तमेवैकां मुद्रां विरचयेदित्यर्थं इति केचित् । इदं नवापि प्रदर्शये-
दित्यर्थं इत्यप्ये ।—प्ये तु दशानां मुद्राणां मध्ये त्रिखण्डाया आवाहने विनियुक्तत्वात्प्रदर्श-
प्रदर्शना इति हेतुं कर्षयन्ति” (से. पू. १६) ।

तदघः सपरार्धं च चिन्तयेत्तदधोमुखम् ।

ल्प्येति । सपरार्धम् । ऊर्ध्वविन्दुसमीपवर्तिनी अतच्छकहकारार्धकला मात्रेति सम्प्रदाय । ^१अधोमुखं योनिम् । अयमर्थ —समात्रस्य विन्दुनयात्मनश्चतुर्थ-स्वरस्योर्ध्वविन्दुना वक्त्रम्, तदघ स्थितेन विन्दुद्वयेन स्तनद्वयं च विमृश्य तदघ सपरार्धं यत् तद्योनिं चिन्तयेदिति ॥ १८४-१८६ ॥

सर्वासाधको योऽसौ सर्वसौभाग्यदायकः ।
सर्वसक्षोभं चान्यत् सर्वाशापरिपूरकम् ।
त्रैलोक्यमोहनश्चान्यो नवमश्चक्रनायकः ॥ इति ।
ईकरोर्ध्वगतो विन्दुर्मुखं भानुरधोगतौ ।
स्तनौ दहनशीताश्च योनिर्हार्धकला भवेत् ॥
नोसाद्वीर्षोद्भूजातं च मुखं विन्दो समुत्थितम् ।
स्तनविन्दुद्वयं बाहुयोनिर्हार्धात् पदद्वयम् ॥
एवं कामकलारूपं देवतामयमात्मनः ।
चतुर्विचिन्त्य शिवयोरायुधन्यासमाचरेत् ॥

विन्दु सक्त्येत्यादि । इदानीं दर्शनसर्वस्वभूतकामकलाध्यानं बाह्याभ्यन्तर-रूपेण दर्शयति । चतुर्थस्वरस्य कामकलाभूतस्य चत्वारोऽवयवाः सन्ति । विन्दुत्रय मात्रा च । तत्र प्रथमविन्दुना देवोर्ध्वं कल्पयेत्, विन्दुद्वयेन स्तनद्वयम्, मात्रया हार्धोर्ध्वं चिन्तया वरैर्द्वयं योनिम् । एव कञ्चाचतुष्टयेन परिकल्पितमहाकामकलाभूता

१. तु-वाग. से. सक ग घ. । २ 'सपरार्धम् विन्दुत्रयात्मनः' इत्यस्य स्थाने- 'ऊर्ध्व-विन्दुसमीपवर्तिनी मात्रेति सम्प्रदाय । अधोमुखं योनिम् । अमर्षात्मनःसमात्रयात्मनः' इति पाठ -ल. सपरार्धं मुखं विन्दुत्रया-ग. । ३ विधि-ग. । ४. क्षोभकर-ग. छ. । ५ तथा सर्वाशयप्रद -ल ड. ज. । ६. न चापत्-ल. ड. ज. । ७ नवम-ल. ड. ज. । ८. कम्-ल. ड. ज. । ९. 'इति' नास्ति-ग. छ. । १० एव श्लोकं केवलं उपुस्तक एव दृश्यते । ११. 'नासा समाचरेत् ॥' नास्ति-ल. ड. ज. ईनासा-ग. । १२. द्वीया-ग. । १३. हाधपद-छ. । १४. रूप-क. छ. । १५. निरूपयति-ड. ज. । १६. वक्त्रं प्रक-ल. ड. ज. । १७ हार्धार्धभूतया-ग. ड. ज. । १८. पराङ्ग-ल. ड., वरै-ज. ।

१. "अधोमुखं तदधो योनिपर इति सम्प्रदाय" (से. पृ १६) ।

एवं कामकलारूपमक्षरं यत् समुत्थितम् ॥ १८६ ॥
कामार्थधर्ममोक्षाणामालयं परमं ध्रुवम् ।

एवमिति । कामकलारूपं कामकलात्मकम् । समुत्थितं “विन्दु सक-
ल्प्य” (१११८५) इत्यादिना समुद्भावितम् । कामार्थधर्ममोक्षाणामालय-
मित्यस्याभिप्राय — स्वात्मतया भावित कामकलात्मकमीकाराक्षरमेव

स्वेच्छाविग्रहा महात्रिपुरसुन्दरीमात्मान ध्यात्वा श्रीमूलविद्यामभ्यसेदिति सकलो-
पास्तिभावनाया कामकलाविनियोगो दर्शित । तदवस्तात् कुचद्वयमिति । प्रथमविन्दो-
रधस्ताद् द्वय स्थितम् । विन्दुद्वयमित्यर्थात् सिद्धम् । तदथ स्थित विन्दुद्वयाध. स्थितं
मात्रारूपम् । तत्कीदृशमिति ? सपरार्थम् । सकारस्य पर हकारस्तस्यार्थं तस्याप्यर्थम् ।
कोऽर्थ ? अनचस्य हकारस्यार्थं गृहीतमिति कृत्वा तद्वाचकस्यार्थं भवति । तैत
सपरार्थशब्देन हार्थार्थमेव परममात्रारूपमत्र गृहीतम् । तच्च ईकारहकारयोरेक-
रूपमिति ईकारचतुर्थभागस्य सपरार्थत्वमुक्तम् । अथवा ईकारहकारयोर्द्वयोरपि
फलासाम्यात् कामकलारूपत्वमस्तीति भक्त्योक्त्या सपरार्थत्वमुक्तम् । तदधोमुख
चितयेत् । अधोमुखमिति सुन्दरीणा मदनमन्दिरमभिधीयते । तेन यदिह लक्षितम् ।
यदिहानुक्त तद्गुरुमुखाञ्जात्वा कार्यमिति ॥ १८४-१८६ ॥

एव कामकलारूपमिति । यदिह ग्रन्थारम्भे “तामीकाराक्षर” (११८) इत्या-
दिना सूचित कामकलारूपमक्षर तदे(व ? च) रूपमिति । एव महिमायुक्तमिदं देवेन
देव्यै दर्शितमिति भाव । अक्षर यत्समुत्थितमिति । श्रीवामवेश्वरशास्त्रार्णवमथन-
वेलायामिति यैतपरम्परया लभ्यैर्मपि भाग्यवशाल्लभमिति भाव । कामादि-
विणमोक्षाणामालयमिति । तदिदमक्षरम् उद्धृतमभ्यस्तं कामकलाक्षर कामालयम् ।

१. समुत्थित-ध. । २. कामादिविध-वाक. ख. ग. कामादिसुख-स. । ३. परमेश्वरि-वाग.
से व. स. ख. ग. घ. । ४. कामात्मक-ग. । ५. भाविता-ख. । ६. तिमका-ख. ।
७. नया-क. ग. छ. । ८. अर्थस्याप्यर्थम्-ख. ड. ज. । ९. वस्य हकारस्या-ड.,
तस्यानचस्य हकारस्या-ज. । १०. अत-ड. ज. । ११. द्वयेन-क. ग. छ. । १२. परममुद्रास्वरूप-
मनुषु-क. ग. छ. । १३. तदिदम्-क. ग. छ. । १४. दभयोरपि-ख. ड. ज. । १५. 'ह' नास्ति-
क. ग. छ. । १६. तद्युक्त्या-ख. ड. ज. । १७. यत्पर-क. ग. छ. । १८. मिति-ख. ग. ड. ज. ।
१९. लभ्य-ख. ड. ज. । २०. इदमभ्यस्तं काम-ख. ड. ज. ।
। “निपायोऽङ्गिणाणवमथनादुद्धृतमित्यय इत्यन्ये” (से. पृ. ९६) ।

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेत् ॥ १८७ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयस्य स्यान्म, न तु विद्याजपेचक्राराधनादीनि । ^१कामादिविप-
मोक्षाणामिति पाठे काम. कामबीजम्, आदिवर्गभवम्, विपमोक्ष. शक्ति-
बीजमिति ।

तदेवेति । तत् कामकलारूपमक्षरम् । तत्त्वप्रवरं पट्टत्रिंशत्तत्त्वानां
कारणम् । निजदेहं विचिन्तयेदित्यस्यायमभिप्रायः—पट्टत्रिंशत्तत्त्वमयमिमं

काममिति सौन्दर्यादिलक्षण तत्साधकाय साधयति । विपमोक्षः । विप संसारो जनन-
मरणादिलक्षणः, तस्मादेन साधकं मोचयतीति विपमोक्षालयमुच्यते । अथवा विमर्शा-
नन्दलक्षणपराहभावस्थितिर्भोक्षः । त(म)स्मै साधकाय साधयतीति मोक्षालयम् । तस्य
तदपेक्षायुक्तस्य तद्विन्नरूपतया कालाग्न्यादिशिष्टान्तर्तत्त्वभूमिषु यो महाभोगः स
एवास्य विपमुच्यते । विन्नरूपेणागत विपरूपं तदेपि साधकाय प्रयच्छतीति विपालय-
मुच्यते । ^२अथवा विप जलम्, विपममृतमिति विपशब्दस्यामृतपर्यायत्वमस्ति ।
तदालयममृतालयमिति भावः । परमामृतसमुद्रे प्रज्ञानानन्दसामरस्यलोलीभूते एनं
साधकं प्लोषयतीति यावत् । कालादिविपमोक्षाणामालयमिति पाठान्तरम् । तत्रैवं
योजना—कालमोक्षालय विपमोक्षालय चेत्येवमादि द्रष्टव्यम् ॥

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेदिति । इह कामकेन्द्रदर्शने तत्र कामकला-
क्षररूपमेव तत्त्वप्रवरमवश्यमेव ज्ञातव्यतयाऽवगन्तव्यम् । तत्कमिति ? कामः पञ्च-

१. देहे—प्र. सक. ख । २. पाञ्चकारायनादिति—ण । ३. 'कामादि बीजमिति'
नास्ति—ख. । ४. बीज—ख. । ५. य भाव—च. । ६. 'इमं' नास्ति—ख. । ७. काम इति—ख. ड. ज. ।
८. कामादिविपमोक्षाणामालयम्—ख. ड. ज. । ९. 'तत्त्व' नास्ति—क. । १०. मिपुच्यते—ख. ड. ज. ।
११. 'विपरूप' नास्ति—न, विपमिति—ख. ड. ज. । १२. 'तदेवि' नास्ति—ख. ड. । १३. परामृत-
ख. ड. । १४. प्राप—ख. ड. ज. । १५. 'मोक्षालयम्' इत्यस्य द्विरावृत्ति—ख. । १६. ध्यमिति
भावः—क. ग. छ. । १७. शरी—ख. । १८. कामपञ्चकारणरूपं परविदुः—क. ग. छ. ।

१. "विपशब्दोऽमृतपर, विपजलामृतपदानां पर्यायत्वात् । तत्र मोक्षस्य विशेषणमिति प्राग्भो
ध्याचक्षते । काम कामरूपम् । आदिर्जाग्भवरूपम् । विपमोक्ष शक्तिरूपमिति तु ततोऽपि

कार्यात्मकं कार्यकारणयोरभेदेन^२ चिन्तयेदिति । तदुक्तं श्रीत्रिकसारशास्त्रे—
 शिवानन्दरसापूर्णं पट्त्रिंशत्तत्त्वनिर्भरम् ।
 देहं दिवानिशं पश्यन्नचंयन् स्याच्छिवात्मकम् ॥
 विश्वात्मदेहविश्रान्तितृप्तस्तल्लिङ्गनिष्ठितम् ।
 बाह्यं लिङ्गव्रजक्षेत्रचर्यादि नहि वाञ्छति ॥ इति ॥ १८६-१८७ ॥
 (तन्त्रा० १५२८५-२८७)

कारणरूपपरविन्दुस्वभावः शिर्वै एव परमानन्दलक्षणो नान्यः । स कामः, कमनीय-
 त्वात् । कमनीयता लाघण्य भद्रता । तेनोपलक्षितं परमसुखमेव कमनीयम् ।
 नान्यस्य तदस्ति, अनित्यतौदिदोपदुष्टत्वात् । तदुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ह्यनङ्गो रूपवर्जितः ।

क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

तथा तस्यैव निर्विशेषसुखस्य शिवशक्तिसामरस्यस्वभावत्वाद् इतरकामवत् कामत्व-
 मुच्यते । तदुक्तं श्रीमतोत्तरे—

भैरवोऽहं कुलोऽहं वै विन्दुस्त्वं नादकुण्डली ।

उभयोः सङ्गमो योऽयं परानन्दस्वभावकः ॥ इति ।

तथा आरभ्यकेऽपि सामरस्यसुखोदाहरणत्वेन लौकिककौमसुखमुदाहृतम्—“तद्यथा प्रियया
 संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदं नान्तरम्” (बृ. उ. ४।३।२१) इति । तथा श्रीविष्णु-

१. त्मककाय -ग. । २. 'तदेव' अधिकवर्तते-ग. घ. । ३. 'तदुक्तं इति' नास्ति-ख. घ. ।

४. वश्चैव-क. ग. छ. । ५. 'आदि' नास्ति-क. ग. छ. । ६. त्वन-क. ग. छ.,

ह्यानन्दो-ड. । ७. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते-ख. ड. ज. । ८. 'कमनीयताया लाघण्यम्' अधिक

पाठ-क. ग. छ. । ९. कामतत्त्व-घ. ग. छ. । १०. कुलेवानि-छ. । ११. परमानन्दलक्षणम्-

ख. ड. ज., परमानन्दस्वत्पदमिति वा पाठ-ख. ड. ज. । १२. योषित्काम-ख. ड. ज. ।

१३. इत परम्—“एवमेवाय प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदं नान्तरमिति”

इत्यधिक पाठ-ख. ड. ज. ।

प्राञ्च” (से. पृ. ९७) । तन्त्रालोके तु—“उवाच भगवानेव तच्छ्रीमत्कुलगुहुरे ।”

काकचञ्चुपुटाकार ध्यानधारणप्रजितम् । विषयतत्त्वमनच्छाद्य तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥”

(३।१६८-१६९) इत्यादिना विषयतत्त्व विवृतम् । उपोद्घातेऽस्य प्रपञ्चोऽवलोकनीयः ।

ध्यात्वा चक्रेण सहितां ततस्त्रिपुरसुन्दरीम् ।

ध्यात्वेति । ततः पश्चात् कामकलाध्यानानन्तरम् । चक्रेण सहितामित्यादि । बहिराराधितशक्तिचक्रोपेता त्रिपुरसुन्दरी ध्यात्वेत्यर्थः । अत्र ध्यात्वेत्यनेन लिङ्गेन स्तुतिनमस्कारादिकमपि सूचितम् । पूजान्ते बलिविधानमिति नोक्तम् । “हुते तु देशिक पश्चान्मण्डले बलिमारभेत” (प्र. सा. ६।१०६), “वसुभ्यो रुद्रेभ्यो दिनपरिवृढेभ्योऽपि च बलिं सभूतेभ्यो दद्यात्” (त्रि. सा. ८।५०) इत्याद्यभियुक्तोक्तस्थित्या,

अर्घान्नसलिलं पानं सहेतुं दत्तपुष्पकम् ।

समन्नं नेत्रपात्रेण त्रिधा शान्तिर्बालं भजेत् ॥

पुराणेषु सामरस्यसुप्रोदाहरणत्वेन स्त्रीसुप्रमेवोदाहृतम्—“कुमारोस्त्रीसुप्र यथा”^१ इति । किं बहुना, विन्दुर्द्वन्द्वद्वैधीभावज परमसुप्रमेव लौकिकसुप्रलवमरिलमिति । तदिह परमसुप्रमेव नैर्मल्यतया सुप्रमिति सिद्धम् । कामो विन्दु र्शिवममरमत्या स्थितः । कला तद्विवर्तभूतविन्दुद्वय शिवशक्तिरूप चन्द्रसूर्यात्म प्रकाशविमर्शरूप परमविन्दुप्रापकम् । तदधस्तात् स्थितापि सर्परार्धस्वरूपिणी क्षुण्डलिनी चिह्नरूपिणी । (सा ?) तदिच्छया यद्विच्छया पशोरस्य मलावृतस्य पाशं विश्लेषयन्ती निजपदस्मारयन्ती समरसभावेन स्थित परमानन्दविन्दुभावं नैयति सा कला । एव कामकलारूपमिदमक्षरं परमकामप्रापकमिति तदेव तत्त्वप्रधरमित्युक्तं निशेपादिगुरुणा परमशिवेनेति भावः । इत्थं निष्कलोपासनायामपि कामकलाविनियोगः ॥ १८६-१८७ ॥

१ तामरत-सक., ता महा-सक., ता तत्र-सघ. । २ नादन-स. ग. । ३. अत्र प्रकृतमनुमरणं नास्ति-स. । ४. द्वन्द्वद् द्वन्द्वी-स. ड. ज. । ५. निर्मलतया-स. ड. ज. । ६. शिव सामरस्य-स. ड. ज. । ७. 'मूतं नास्ति-स. ड. । ८. सरधरस्यरूपिणी-स. ड. ज. । ९. नयती-स. ड. । १०. रूपनक्षरमिति-स. ड. ।

१ श्रीविष्णुपुराणे नोप-भ्यत एतद्वचनम् । “स्वतवेद्यं हि तद् ब्रह्मं कुमारोस्त्रीसुप्र यथा । अयोगी महि तद्वन्ति जात्यद्य इव वर्णिकाम् ॥” इत्येवमेव श्रुत्वा योगिनितामणी २५ तमे पृष्ठे स्कन्दपुराणोपवचनत्वेनोदत्तः । दक्षस्मृती च—“कुमारोमेवुत यथा । अयोगी नैव जानाति जाताग्यो हि यथा घटम् ॥” (७।२४) इति पाठः ।

स्वमुद्रया शक्तिचक्रं खेचर्याद्याश्च योजयेत् ॥ १८८ ॥
खेचर्या शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेत् ।

इति श्रीनित्यापोडशिकाण्वे प्रथम. पटल. ॥

—:०:—

मुक्तकेनालिवर्णेन सर्वविघ्नविनाशिना ।

सर्वसिद्धिप्रदेनैव ध्यात्वा भू(त्वा?ता)दिवेष्टितम् ॥

इति लक्षणसारोक्तदिशा चात्रापि शान्तिवलिखको मन्तव्य इति सम्प्रदाये ।
तत्प्रकार. सुभगोदये द्रष्टव्य. । केचिदुच्छास्त्रसम्प्रदायमिह पूजाया मन्त्रविशे-
पान् बहून् कर्माणि च बहूनि यथामति कल्पयन्ति । न ते स्वीकर्तव्या. ।
प्रकृतमनुसराम । पुन किमित्याह—स्वमुद्रया शक्तिचक्रं खेचर्याद्याश्च
योजयेदिति । स्वमुद्रया कामकलात्मना भावितकारणरूपमहाशक्तिरूपया
स्वभूतया मुद्रया सहेत्यर्थं । शक्तिचक्रम् आराधितमणिमादिमहादेव्यन्त
शक्तिचक्रम् । विरचिताश्च मुद्रा परमकारणमहाशक्तिरूपया सवित्स्वरूपपर-
मार्थया स्वभूतया मुद्रया सह योजयेद् एकीकुर्यादिति । खेचर्या शक्तिचक्रं

स्वमुद्रया शक्तिचक्रमित्यादि । स्वस्य मुद्रा स्वमुद्रा (इति भाव. । कोऽर्थ ?) । मुद्रा-
शक्तिदेवीनां चक्र समूहं पूजाकाले चतुरश्रस्थत्रैहयादिदेवीनामनन्तर पूजनीयमित्यनेन
दर्शितम् । इदानीं कास्ता इत्याह—खेचर्याद्या । मुद्रा इत्यर्थ. । खे आकाशे सुपुष्पो-

१. स्वमुद्रयेत्यादिक पङ्क्तिद्वय नास्ति—बाक. ख, तस्य स्थाने 'स्वमुद्रया साधकेन्द्र
क्षमस्वेति विसर्जयेत्' इत्येवैव पङ्क्तिरवलोक्यते । स्वमुद्राशक्तिचक्रं तु—सग, शक्तिचक्रेण—
सख. । २. के खेचर्याद्यास्तु चिन्तयेत्—ब., टा प्रपूजयेत्—सक. घ., खेचर्या वा प्रयोजयेत्—
सख., खेचर्यात्मनि वेदयेत्—सग । ३. एतदनन्तरम्—'एव कृत्वा महेशानि साधको वाञ्छित
लभेत' इत्यधिक इश्यत—सख । ४. 'शान्ति' नास्ति—ग. । ५. यत्वात्—ग. । ६. 'तत' नास्ति—ग. ।
७. अत—ख. । ८. 'स्वमुद्रया' नास्ति—ख. । ९. करण—ख । १०. भाव—ख. । ११. इतोऽप्रे-
'खेचर्याद्या मुद्रा इति शेष । अयमर्थ—अणिमादि महादेव्यन्त' अधिक पाठ—ख. घ. ।
१२. पर—ग. । १३. 'स्वभूतया' नास्ति—ख. । १४. ब्राह्मण्यादि—छ. ।

१. 'प्राश्नस्तु स्वा मुदमानन्व राति विपयीकरोतीति स्वमुद्रा स्वसवित् । खेचर्याद्या नवमुद्रा
अणिमादिशक्तिचक्रं च स्वस्वसविदा योजयेत्, शुद्धचेतन्यमात्ररूप भावयेदिति व्याचक्षते ।
अन्ये तु स्वमुद्रयेति सहायं तृतीया । प्रत्यावरणमेवैकस्या एव मुद्राया पूजनद्योतनाय स्वस्व-
मुद्रया सहित तत्तदावरणशक्तिचक्रं खेचर्याद्यास्तत्तन्मुद्राश्च योजयद् एकीकुर्यादित्यर्थ इत्याह"
(से. पृ. १८) ।

तु क्षमस्वेति विसर्जयेदिति । खेचर्या सहारमुद्रया । क्षमस्वेत्यस्याय भावः—
 स्वानुभूतसवित्स्वभावमकृत्रिमाहपरामर्शमय भवद्रूप वहिरिदन्तयोऽल्लास्य चक्रे
 निजनिजेपु पदेपु पतन्त्विमा. करणवृत्तय उल्लसिता मम ।
 क्षणमपीश मनागपि मेव भूत् त्वदविभेदरसक्षतिसाहसम् ॥

(शि. स्तो. ८।५)

इति श्रीरहस्यगुरुक्तनीत्या 'भेदेन क्षणपरिभावितमस्मत्प्रमाद क्षमस्वेति
 बहुधा प्ररोच्य खेचर्या सहारमुद्रया महाप्रकाशवपुषि चिन्मये स्वात्मनि
 विसर्जयेत् तन्मय भावयेदिति शिवम् ॥ १८८-१८८३ ॥

एवम् ऋजुविमर्शिन्या नित्यापोडशिकाण्वे ।

शिवानन्दपरामृष्ट. प्रथम. पटलो गतः ॥

—:०—

पलक्षिते पराम्वरे कुण्डलिनीरूपेण चरतीति कृत्वा खेचरीति देव्या नाम । तस्या-
 खेचर्या या मुद्राम्ता. पूजाकाले पूज्यत्वेन दर्शिता इति भावः । खेचर्या मुद्रया देवीचक्रं
 प्रणम्य विसर्जयेदित्यापि दर्शयति । तत्र खेचर्या खेचरीमुद्रया पूजित शक्तिचक्रं प्रणम्य
 क्षमस्वेति प्ररोच्य प्रपूजित देवीचक्रं विसर्जयेदिति भावः ॥ १८८-१८८३ ॥

इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुःशतीटिप्पणेऽर्थरत्नावलीनाम्नि

पूजापटल. प्रथम' समाप्तः ॥

—:०—

१. पमिद-ब., प त-त्र. । २. द्वास्थ-घ. । ३. चक्रभेदे-ख. । ४. निज भेदेन क्षण'
 नास्ति-ख. । ५. मत्प्रसाद-ख., स्मत्प्रसाद-घ. । ६. 'शिवम्' नास्ति-घ. । ७. शका-ग. ।
 ८. ष्ट प्रथम पटल गतम्-ख. घ. । ९. परापर-क. ख. ग. ड. ज । १०. अत्र-ख ड. ।
 ११. प्रबोध्य-क. ग. छ. । १२. इत परम्-' प्रणम्य विसर्जयेदित्यापि च दर्शयति । अत्र खेचर्या
 मुद्रया पूजित शक्तिचक्रं प्रणम्य क्षमस्वेति प्रणम्य प्रपूजित देवीचक्रं विसर्जयेत् प्रापयेदिति भावः"
 इत्यपिक् षाठ-ख. ड., 'विसर्जयेत् प्रापयेदिति भावः' इत्येवाधिक-ज. । १३. नन्दनाथ-
 ख. ड. ज. । १४. वन्या-ख ड. ज. । १५ प्रथम पटल सम्पूर्णं-क. ग. छ. ।

१ भेदेनेति । अयं भावः—रहस्यगुरो शिवस्नोत्रावलीकारस्य भट्टोत्पलस्य भगवदविभेदरसक्षति
 क्षणमपि मनागपि नाभिमता । उपासकेन च भगवती त्रिपुरसुन्दरी श्रीचक्रे धर्हिस्थे
 पूजामगदले भेदेन इदन्तपोत्तास्य क्षणमुपास्यते । एव प्रमाद एव क्षाम्यतेऽप्रेति ।

अथ द्वितीयः पटलः

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रयोगं यथाविधि ।

यत्रानेन विधानेन साधकेन प्रपूज्यते ॥ १ ॥

देशे वा नगरे ग्रामे तत्र क्षोभः प्रजायते ।

एवमर्ध्वर्धाष्टोत्तराशीत्यधिकशतसस्योपेतसून प्रथम पटलं विवृत्य
साधनवाधिकसप्ततिसूत्रसमितं बहुविधवश्यादिप्रयोगशरीर द्वितीयं पटलं
विवृणुमः । ईश्वर उवाच । शृणु देवीत्यादि । मन्त्रयोगं मन्त्रानुबन्धिन
प्रयोगम् । यथाविधि अन्यत्राप्यस्माभिर्यथोक्त तथा, न त्वन्यमतानुगुण्येनेति ।

अथ द्वितीये पटले विषमपदैषु व्याख्या लिख्यते । मन्त्रयोगमिति । योगो विनि-
योगः, प्रयोग इति यावत् । देश वा नगर इत्यादिनैतदभिप्रेतम् —^१प्रामनगरेपट्टेनादिपु
प्रदेशेषु यत्र यत्राभिरुचिः, यत्र यत्र पूजाङ्गभूतद्रव्याणि च सभवन्ति, यत्र च राजचौर-

१. श्रीभैरव-वाग. से. सप्त. ग. घ. । २. एषा पट्टित्तिर्न दृश्यते-वा. व. स. । ३. यथा-
स्वितम्-सा. , यथाक्रमम्-भल. । ४. साधक परिपूजयेत्-सक. । ५. जगत्क्षोभ-धान. स. व.
सक. स. ग., पुरक्षोभः-सप्त. । ६. मर्धा-ग. । ७. 'शत' नास्ति-रा. घ. ड. । ८. तदानु-
गुण्येनेति-घ. । ९. इत पूर्वम्- श्रीभैरव उवाच इत्यादि' इत्यधिक पाठ -ड. ज., 'अथ यावत्'
नास्ति-छ. । १०. यप-ड. ज. । ११. पदव्याख्या-क. ग. । १२. 'मन्त्र यावत्'
नास्ति-क. ग. । १३. नगरी-ल. । १४. पत्तन-छ. । १५. 'प्रदेशेषु' नास्ति-व. । १६. 'यत्र'
नास्ति-क. ग. छ. । १७. 'च' नास्ति-क. ग. छ ।

१. "प्राग्भस्तु देशादिप्रहणेन स्वेच्छया यत्र कुत्रापि पुराधरणार्थमवस्थानध्वमिति ध्वयते । तेन
च पशुशास्त्रोक्ताया पर्वताग्रनदीतीरतीर्थापतनाछावश्यवताया याप इति व्याचक्षते" (से.
पृ. १०६) । एतच्च "याद्यु तिल्लवतक्षेत्रधर्मादि नहि याञ्छति" (१५ । २८७)
इत्यत्रैव (पृ० १३९) श्रुतिमिति पुद्गतन-प्रागोक्तवधनानुगुण व्याख्यानम् ।

ज्वलत्कामाग्निसन्तापप्रतापोत्तप्तमानसाः ॥ २ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेन दूरादायान्ति योपितः ।

मन्त्रसंमृदहृदयाः स्फुरज्जघनमण्डलाः ॥ ३ ॥

तद्दर्शानान्महादेवि जायन्ते सर्वयोपितः ।

जप्ते लक्षकमात्रे तु चुम्बन्ते भूतलेऽङ्गनाः ॥ ४ ॥

यत्रेति देशनगरग्रामैः सवद्ब्रूयते । अनेन वश्यादिषु प्रयोगेषु वक्ष्यमाणक्रमेण । तत्र देशादौ । क्षोभो मान्मथो विकारः ॥ १-२ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेनेत्यस्यायमर्थः—पिपीलिका यथा महीविवर-
शायिन्यो विल्वादिमहावृक्षाग्रलम्बमानफलास्थिसचयमतीत्य तदन्तर्गतं सारं
प्रविशन्ति, तथा योपितो दूरात् साधकमिति । दूरं कृच्छ्रप्राप्तपर्यन्तं ।
अत्राभियुक्तवचनम्—

देव्योऽपि विविशस्तत्र व्योम व्योमात्मै(के ? क) जगत् ।

ब्रह्मा(ण्डे ? ण्डा)ऽन्तर्यथा पक्वं मृदुवित्त्व पिपीलिकाः ॥ इति ।

मन्त्रसंमृदहृदया मन्त्रप्रयोगविस्मृतप्रस्तुतकर्तव्यहृदया । स्फुरज्जघन-
मण्डलाः । तद्दर्शनादिति सवन्धः । पाताले नागकन्यका इति । साधकेन

दुर्मिक्षादिविपदो न सन्ति, तत्र तत्र जपहोमपूजामन्त्रपुरश्चरणादि कार्यम्; न तु पशु-
शौक्षोक्तनेदीतीरपर्वताग्रादितीर्थान्वेषणमनुष्ठानाय कार्यमिति भावः ॥ १-२ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेनेत्यस्यायं भावः—यथा पिपीलिका अस्थिकवचरक्षितमपि
तदन्तर्गतं मज्जारूपं ग्रहीतुं प्राप्नुवन्ति केनाप्युपायेन, तथा योपितोऽपि मन्त्रानुष्ठान-

१. काला—सख । २. सतप्त—सख । ३. प्रभावो—सख । ४. चुम्बन्ते—सध । ५. श्रेऽपि—
सख, प्रेण—सध । ६. लाङ्गना—वाग. से. सध । ७. न्यायेन दूरादायान्ति योपित इत्यभिप्राय—
ख. छ. । ८. शालिन्यो—ग. । ९. 'विल्वादि' नास्ति—ख. छ. । १०. रससार—ग. । ११. दूरत—
ख. घ. । १२. पर्यन्ता—ग. । १३. देहादि विशनुस्ते ते—ख., देव्यो विविशनुस्ते—ग. ।
१४. तिमरे—ग. । १५. तद्यथा—छ. । १६. 'मन्त्र' नास्ति—छ. ज. । १७. शालीकर्त—क. ग. छ. ।
१८. पर्वतादिनदीतीरादि—क. ग. छ. । १९. राघव—क. ग. छ. ।

यदि न लुभ्यतीत्यर्थं हि^१ साधकस्य मनो मनाक् ।
 संलुभ्यन्ति ततः सर्वाः पाताले नागकन्यकाः ॥ ५ ॥
 तासामपि यदा नासौ क्षोभं याति मनागपि ।
 ततः स्वर्गनिवासिन्यो विद्रवन्ति सुराङ्गनाः ॥ ६ ॥
 एवं लक्षत्रयं जप्त्वा व्रतस्थः साधकोत्तमः ।
 संक्षोभयति देवेशि त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७ ॥
 लिखित्वा विपुलं चक्रं तन्मध्ये प्रतिमां यदि ।
 साध्यस्य नाम्ना संयुक्तां ज्वलन्तीं चिन्तयेत्ततः ॥ ८ ॥

लक्षजपे कृते नागकन्यकाः साधकसमीपमागत्य मन्त्रबलेन संलुभ्यन्त
 इत्यर्थः ॥ २-५ ॥

तासामपीति । ^१दर्शन इति शेषः । असौ साधकः । व्रतस्थः
 स्त्र्यादिहीनः ॥ ६-७ ॥

तन्मध्ये चक्रस्य मध्ये । प्रतिमां साध्यस्य नाम्ना संयुक्तामिति

निरतं साधकमनेकनियमरक्षितमपि विद्रवहेतुभूताः प्राप्नुवन्तीति भावः । संक्षोभे इति
 कामविकारः । तमुत्पादयतीति भावः ॥ २-५ ॥

व्रतस्थ इति ब्रह्मचर्यादिनियमयुक्त इत्यर्थः ॥ ६-७ ॥

लिखित्वा विपुलं चक्रमित्यस्य सृष्टिस्थितिसंहारात्मकं चक्रं लिखित्वेति भौवः ।
 तन्मध्ये प्रतिमां लिखेदित्यस्य सस्य महाचक्रत्रय मध्ये साध्याकृतिं लिखेत् । नाम्ना लिखति
 संयुक्तामिति । ^२तस्याः प्रतिकृतेः । हृदयदेशे मूलविद्यां लिखित्वा तस्या हकारमध्ये

१. ते देवि-सक. । २. वे-सघ. । ३. भ्यन्ते-च. । ४. ततस्तेन-सघ. ।

५. लिखेत्-अ., यदा-वाग. से. व. सक. ग. घ. । ६. नाम्ना लिखति-वाक. ख.
 ग. से. अ. व. । ७. संयुक्ता-वाक. । ८. लक्षत्रयेन जपे-ख. ड. । ९. 'संक्षोभ'.....'भाव'
 नास्ति-ख. ड. ज. । १०. मित्यादि-क. गं. छ. । ११. त्मकचक्रत्रयमपि-क. ग. छ. ।
 १२. यावत्-क. ग. छ. । १३. 'प्रतिकृतेः' नास्ति-क. ग. छ. ।

१ "दर्शनेनेति शेष इत्यग्ये" (से. पृ. १०८) ।

२ "अर्थरत्नावलीकारास्तु—प्रतिमाया हृदये मूलविद्यां लिखित्वा तस्या हृत्तेलाया हकारमध्ये

शतयोजनमात्रस्था त्वदृष्टापि चै या भवेत् ।
 भयलज्जाविनिर्मुक्ता साऽप्यायाति विमोहिता ॥ ९ ॥
 तन्मध्यगोऽथवा भूत्वा मन्त्रं संचिन्तयेद्यदा ।
 सर्वमात्मानमरुणं साध्यमप्यरुणीकृतम् ॥ १० ॥
 ततः स जायते देवि सर्वसौभाग्यसुन्दरः ।
 वल्लभः सर्वलोकस्य साधकः परमेश्वरि ॥ ११ ॥

संबद्धयते । ज्वलन्तीं ^१मन्त्रपावकशिक्षया । विमोहिता आविष्टा ॥ ८-९ ॥
 तन्मध्यगः चक्रस्य मध्यगतः । ततः स जायत इत्यत्र तच्छब्दः साधकं
 परामृशति । वल्लभः क्षणमपि परिहर्तुंमशक्यः ॥ १०-११ ॥

साधकसंज्ञां पृथग्भन्तामालिख्य तदधो रेफहकारमध्ये द्वितीयान्तं साध्यनामाक्षर-
 मानुष्यारूपयेति च कर्म लिखेत् । अनुक्तेत्वाकर्षणेष्वयमेव विधिः । ज्वलन्तीमिति ^१ । तां
 साध्याकृतिं ^२ तद्योन्यन्तरालोत्थितमन्त्रपावकशिक्षया दह्यमानां चिन्तयेत् ॥ ८-९ ॥

तन्मध्यगोऽथवा भूवेति । तस्य महाचक्रस्य मध्ये महाकामकलारूपमात्मविग्रहं
 ध्यायेत् । सर्वमात्मानमरुणं साध्यमप्यरुणीकृतमिति । ^२आधाराद्वात्मनः शक्तिं विद्युल्लता-
 भासुरां प्रबहणनाड्या वैदिनिस्सार्य साध्यनासाविचरेण तन्मूलाधारमावेश्य
 तच्छक्त्यैक्यभावनया तद्धृदयकमलं नीत्वा प्राणमनस्सहितं सविग्रहं तस्यात्मानं

१. मध्य-सध. । २. हि-सध., यदा-सग. । ३. समायाति-सग । ४. मन्त्री-
 वाग. से. घ. सक्. ख. ग. घ. । ५. चिन्तयते यदा-व. सक्. ख. ग. घ. । ६. ततश्च
 पूज्यते-घ., ततस्तामानयेद्-सक्. । ७. शिक्षायामपि-घ. । ८. चक्रमध्यग.-ख. ड. । ९. अनु-
 क्तेत्वाकर्षणविषयमेव-क. ग. छ. । १०. मिमा-ख. ड. ज. । ११. दित-क. ग. छ. ।
 १२. विद्युल्लयभास्वरा-ख. ड. ज. । १३. 'बहि' नास्ति-ख. ड. ज. । १४. भित्वा-ख. ड. ज. ।

साप्यनाम पृष्ठपङ्क्तं बिलिख्य तदधो रेफहकारधोमध्ये साप्यनाम द्वितीयान्तमाकर्षयेति
 क्रियापदं च लिखेदिति व्याचक्षते' (से. पृ. १०९) ।

१. "मन्त्रपावकशिक्षाविमोहितामित्येके । सा च शिक्षा तद्योन्यन्तरालोदिता चिन्तयेत्यपि वेदित्"
 (से. पृ. ११०) ।
२. "अपरेतनाबलीकारस्तु—स्वीयां कुण्डलिनीं बहूभ्राज्या बहिरानीय साध्यनासिङ्गद्वारा
 प्रवेश्य तन्कुण्डलिन्यैकीकृत्य तथा बचलीहनसाप्ययीर्णं स्वामन(भिन्न)तां नीत्वा स्वब्रह्म-

सर्वरक्तोपचारैस्तु पूज्यते मुद्रया युतम् ।

यस्य नाम्नैव संयुक्तं स भवेद् दासवद् वशी ॥ १२ ॥

अदृष्टायोस्तु संयोज्य नाम चक्रस्य मध्यगम् ।

विरच्य योनिमुद्रां तु तामाकर्षयति क्षणात् ॥ १३ ॥

मुद्रया युतं “गुदमेद्धान्तरे योनिर्स्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत्” इत्याम्नात-
नीत्या ^१योनिमुद्रावन्धं विधायेत्यर्थः । ^२य उपक्षपयिता कर्मणः स दासः ।
^३अथवा दीयते ^४यस्मै स्वामिना सर्वं यथाऽभिलषितमिति दासः । वशी
सर्वसहः ॥ १२ ॥

दृष्टृश्रीसमाकृष्टिमन्त्रान्तरेणापि सिद्धयति, एतन्मन्त्रप्रभावेणादृष्टृश्री-
समाकृष्टिरपि सिद्धयतीत्याह—अदृष्टाया इति । अदृष्टायाः श्रुतायाः । क्षणाद्

तया कबलीकृतमाकृष्य स्वस्थासनतां नीत्वा चक्रजातवेदसो ज्वालाप्रज्वालित-
गात्रं स्वकीयब्रह्मरन्ध्रसहस्रदलकमलचिच्चन्द्रमण्डलद्रुतविद्रुमाकारया मुधाधारया मस्त-
कादिपादान्तव्याप्तया तयाऽरुणितमैत्मानं स्वस्थासनभूतं तम् अरुणितं यथा भवति
तयाऽऽप्लावयेदित्यर्थः ॥ १०-११ ॥

सर्वरक्तोपचारैस्तु पूजयेन्मुद्रया युतमिति । योनिमुद्रया संयुतमित्यर्थः । यस्य नाम्नैव
संयुक्तमिति । तत्र वशीकरणप्रयोगे ^५साध्यसाधकनामलेखनमाकर्षणवदेव । कर्मलेखने
तु विशेषः । वशीकुरु वशीकुर्वित्येवं वशीकरणप्रयोगे । उत्तरत्राप्ययमेव विधिः । यत्र
विशेषस्तत्र द्रूमः ॥ १२ ॥

१. पूजयेत्—वाग, अ. से. सग. । २. युतः—अ. सक. । ३. क्तः—सक. ग. ।
४. वशः—सघ. । ५. यां तु—सग. घ. । ६. संयोज्यं—वाक, छ. । ७. यते—सघ. ।
८. स्था—ख, घ. । ९. प्रपञ्च—ग. । १०. ‘अथवा’—‘वशी’ नास्ति—ख. ड. । ११. अस्मै—ग. ।
१२. ‘अदृष्टायाः’ नास्ति—ग. । १३. स्वास—ख. ड. ज. । १४. स्वार—ख. ड. ज. । १५. लामृत—क.
ग. छ. । १६. तामानं—क. ग. छ. । १७. स्वासन—ख. ड. ज. । १८. द्रासंयुक्त—क. ग. छ. ।
१९. ‘नाम’ नास्ति—क. ग. छ. । २०. ‘लेखने’—‘द्रूमः’ नास्ति—ग. ।

एन्ध्रेन्दुमण्डलादारक्तामेव मुधाधारां निस्ताप्यं तथा सर्वमात्मानं साध्यसहितमाप्लावयेदिति
वर्णयन्ति” (से. पृ. ११०-१११) ।

१. “व्याख्यातं च तथैव ऋजुविमर्शिन्याम्” (से. पृ. १११) ।
२. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्येऽपि—“ये चामी दासाः स्वामिष्वारत्मानमुपक्षपयन्ति” (२।३।४३) ।
३. “ये तु साध्यसाधकयोर्नामद्वयं वशीकुर्वन्ति क्रियापदं च लेखयन्ति व्याचक्षते” (से. पृ. १११) ।

यक्षिणीं चाथ गन्धर्वीं किल्लीं वा सुरेश्वरीम् ।
 सिद्धकन्यां नागकन्यां देवकन्यां चै ग्वेचरीम् ॥ १४ ॥
 विद्याधरीमप्सरसमृपिकन्यामथोर्वशीम् ।
 मदनोद्भवविक्षोभर्क्षरज्जघनलम्बिकाम् ॥ १५ ॥
 महाकामकलां ध्यायन् क्षोभयेत् सर्वयोपितः ।

अभिसन्ध्यव्यवधानेन, होमादिक्रिया(वर्जितवर्ज)मित्यर्थः । अदृष्टाया इत्येत-
 द्विवृणोति—यक्षिणीमित्यादि खेचरीमित्यन्तम् । महाकामकलां ध्यायन्
 महाकामकरूपमात्मानं ध्यात्वेत्यर्थः ।

१ न ध्यान मुखहस्तादिकल्पनाकल्पितं बहिः ।

ध्यानं शाक्तमहावेशस्तन्महं सामरस्यता ॥

इति ध्यानोपनिषत् ॥ १३-१६ ॥

अष्टाष्टास्त्वित्यादि । अत्रापि नामलेखनं पूर्ववत् । योनिमुद्रामिति । योनिमुद्रया
 युतं पूजयेदित्यर्थः । १ सर्वे प्रयोगाः सप्तदिनावधिकाः । यक्षिणीं चाथ गन्धर्वीमित्यादि
 क्षोभयेत् सर्वयोपितः इत्यन्तेन महाकामकलासकलीकृतदेवीरूपस्वात्मध्यानेनैव सर्वासा-
 माकृष्टिर्द्योतिता परमशिवेन ॥ १३-१६ ॥

१. चाथ-वाकं, ख अ., वापि-सक, ख, । २. श्वरि-सक, ग घ । ३. राज-सग, ।
 ४. यक्ष-याग, से, सक, । ५. तु-सक., सुरेश्वरि-सथ, । ६. या तथो-सग, । ७. विसे-
 पात्-सल, । ८. स्फुरज्जघनमण्डलाम्-वाग से व., स्फुर ' लम्बिकाम्-सक., चलज्जघनमण्ड-
 लाम्-सथ, । ९. लाप्यानात्-वाक ख, ग, से, व, अ, सक, ख, ग घ, । १०. क्रिया-ख, छ.,
 क्रियावस्थित-ग । ११. कलाध्यानात्-ग, घ, । १२. इतोऽग्रे-इह तु काल्पनिक ध्यानम् ।
 गोरुचनेति इत्यधिक पाठ-ग घ । १३. 'अष्टा नाम' नास्ति-ग, ।

१. "ध्यानं हि निश्चला बुद्धिर्निराकारा निराश्रया । न तु ध्यानं शरीराभिमुखहस्तादिकल्पना ॥"
 (श्लो. १४६) इति तु विज्ञानभैरवभट्टारके पाठः ।
२. "एते च सर्वे प्रयोगाः सप्तदिनावधिका इति केचित्" (से. पृ. ११०) ।
३. "केचित्तु धर्मप्रयोगस्यैव सर्वयोपित इत्यस्य विशेषणं धर्मप्रयोगे मानुषो-
 मात्रविषयं मन्यन्ते" (से. पृ. १११) ।

रोचनाकुङ्कुमाभ्यां तु^१ समभागं च^२ चन्दनम् ॥ १६ ॥
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तिलकं कारयेद् बुधः^३ ।
 ततो यमीक्षते वक्ति स्पृशते चिन्तयत्ययम् ॥ १७ ॥
 अर्थेन च शरीरेण सौर्वश्यं याति दासताम् ।
 तथा पुष्पं फलं गन्धं पानं वस्त्रं महेश्वरि ॥ १८ ॥
 शतमष्टोत्तरं जप्त्वा यस्याः संप्रेष्यते स्त्रियोः^४ ।
 सद्य आकृष्यते सा तु विमूढहृदया सती ॥ १९ ॥
 हठाकृष्टिरियं भद्रे न क्वचित् प्रतिहन्यते ।

समभागं रोचनाकुङ्कुमयोः प्रकृतत्वात् ताभ्या समानभागम् । चिन्त-
यत्ययमित्यत्रेदंशब्दः साधकविषयः ॥ १६-१८ ॥

विमूढहृदया विवेकशून्यहृदया । हठाकृष्टिः मन्त्रपावकमहाज्वालाकवली-
कृतत्वाद् गलेपातिकाकर्षमित्यर्थः ॥ १८-२० ॥

रोचनाकुङ्कुमाभ्यामित्यादि तिलकं कारयेदित्यन्तेन प्रन्थेन तिलकेतोपि वश्य-
साधनमभिमतम् । रोचनाकुङ्कुमाभ्यां तु समभागं च चन्दनमिति^१ रोचनाकुङ्कुमयोर्भागद्वयम् ।
समभागं चन्दनमेकमेव योजयेत् ॥ १६-१८ ॥

तथा पुष्पं फलं गन्धमित्यादि न क्वचित् प्रतिहन्यते इत्यन्तस्य स्पष्टार्थः ॥ १८-२० ॥

१. च-वाक. ख. ग. से. व. । २. सप्तभाग-वाग. । ३. तु-ते. । ४. धारयेद्-
वाग. से. । ५. एतदनन्तरम्-‘वत्सलभ’ सर्वलोकस्य साधकः परमेश्वरि इत्यधिक पाठः-
सख. ग. । ६. संप्रवृत्ति-वाक. ख. । ७. देव्य यम्-वाक. ख. ग. से., देव्य ताम्-पल.,
यत्पि-व. सक., येतु यम्-सघ. । ८. अवश्य-व, न वश्य धाति दासवत्-वाग. व. सघ.,
स वशं-से., स वश्यो दासवद्भवेत्-सक. । ९. वस्त्र-सख. । १०. पान-सख. । ११. गन्धं-
सख. । १२. सुरेश्वरि-सक. । १३. अष्टोत्तरशत-वाग. से. । १४. संप्रेष्यते-वाक ख., संप्रेष्यते-व.,
संप्रेष्येत्-सघ. । १५. स्त्रिय-सग. । १६. आकर्षयेत् साध्वी-वाक. ख., आकृष्यते
देवि-सक. । १७. या-वाक. ख. । १८. सतीम्-वाक. ख., एतदनन्तरम्-‘मदनोद्दामदहन-
दहमानहृदम्युजाम् । साधकस्यानुकम्पायै जीवनात्तद्गमार्थिनीम् ॥’ इत्यधिकः श्लोक-सख. ।
१९. गले वातिकर्षणमित्यर्थ-ख. इ., गले पातिकाकर्षणमित्यर्थ-ग । २०. ‘प्रन्थेन’ नास्ति-
क. ग. छ. । २१. ‘अपि’ नास्ति-क. ग. छ. । २२. इति-ड. ज. । २३. स्पष्टोऽर्थ-ज. ।
१. ‘ये तु रोचनाकुङ्कुमयोर्भागद्वयं चन्दनभागमेकमेव योजयेदिति ध्याचक्षते...’ (सं.पृ. ११२) ।

लिखेद् रोचनयैकान्ते प्रतिमामवनीतले ॥ २० ॥

सुरूपं चारुशृङ्गारवेपाभरणमण्डिताम् ।

तद्भालगैलहृद्नाभिजन्ममण्डलयोजिताम् ॥ २१ ॥

जन्मनाममहाविद्यामङ्कुशेन विदर्भिताम् ।

सर्वाङ्गसन्धिसंलानमालिख्य मदनाक्षरम् ॥ २२ ॥

लिखेदित्यादि । एकान्ते पशुजैनदृष्टिविवाजिते । प्रतिमां साध्यायाः । तद्भालेत्यत्र तच्छब्द प्रतिमा गृह्णाति । ^१भालशब्देनाज्ञास्थान लक्ष्यते । जन्म-
शब्देन गुह्यस्थानम् । मण्डलशब्देन मूलाधारम् । जन्मनाम पितृभ्या दत्तम् ।
महानिद्या मूलविद्या । अङ्कुशः क्रोड्कारः । विदर्भिताम् । ^२विदर्भो द्वयन्तरीकृत
इति समयः । मदनाक्षरं कामवीजम् । तदाशाभिमुखः । साध्या यत्र वर्तते

लिखेदित्यारभ्य योजनाना गतादपीत्यन्तस्यायमर्थः—एकांते निर्जने स्थले ।
लिखित्वा प्रतिमां तस्या ललाटगैलहृद्दयनाभियोनिषु जन्मनाममहाविद्यामङ्कुशान्तविदर्भितां
लिखेत् । मातापितृभ्या दत्तं जन्मनाम । महाविद्या मूलविद्या । अङ्कुशः क्रोड्कारः ।
^३आदावङ्कुशं ततो मूलविद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनाममाद्यमक्षर साध्यायाः । ^४अङ्कुश
पुनर्मूलविद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामद्वितीयाक्षरम् । एव क्रमेण साध्यनाम
मूलविद्यार्णपरिसमाप्तिर्भावत् तावत् पुनः पुनर्लिखेत् । पुनरप्यङ्कुश दद्यात् । तदु-
क्तम्—^५“विदर्भो द्वयन्तरं प्रोक्त” इति । मदनाक्षरं कामवीजम् । तदाशाभिमुखं साध्य-

१ यूपिताम्—वाग. से. सख. ग. । २. कपोल—सख. । ३. तल—वाक. ख. अ. सख. ।
४. योपिताम्—वाक., एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते—सख. । ५. शान्तवि—वाग. से. सख. ग. घ ।
६. न स—अ. । ७. 'जन' नास्ति—ग. घ. । ८. तत्फालेत्यत्र—ख. घ. ड. । ९. फाल—ख. ड.,
मादशब्देन ज्ञान—ग. । १०. 'गल' नास्ति—ख. ड. ज. । ११. नामाक्षर—ड. । १२. 'अङ्कुश'
नास्ति—ख. ड. । १३. क्षर ततो—ख. ड., क्षर साध्याया पुनर्मूलविद्याक्षर ततो—ज. ।
१४. मूलार्णं—ड. । १५. 'तावत्' नास्ति—क. ग. छ । १६. भूयो भूयो—ख. ड. ज. ।

१ “केचित्तु भालपदमाज्ञाक्षरोपलक्षक [जन्म]मण्डलयद मूलाधारपरमितं वदन्त यद्वचश्चेत्
विद्यां लिखेदित्याहुः ” (से. पृ ११३) ।

२ “आदौ योगो भवेदन्ते पल्लव सम्पुटो द्वयो । एकान्तरं तु ध्रुवनं विदर्भो द्वयन्तरीकृतः ॥”
(१।७२) इति कादिमताख्ये तन्त्रराजे दृश्यते ।

३ “ये त्वदङ्कुशोत्तरं विद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामाक्षरमितं व्यावक्षते -” (से. पृ ११३) ।

तदाशाभिमुखो भूत्वा त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
 बध्वा तु क्षोभिणीं मुद्रां विद्यामष्टशतं जपेत् ॥ २३ ॥
 नियोज्य दहनागारे चन्द्रसूर्यप्रभाकुले ।
 ततो विचलितापार्ङ्गीमनङ्गशरपीडिताम् ॥ २४ ॥
 प्रोज्ज्वलन्मदनोन्मेपप्रस्फुरज्जघनस्थलीम् ।
 शक्तिचक्रोच्छलद्रश्मिवलनाकवलीकृताम् ॥ २५ ॥

तद्दिङ्मुख इत्यर्थः । त्रिपुरीकृतविग्रहो मन्त्रन्यस्तशरीरः । त्रिपुराभट्टारिको-
 त्मना भावितात्मविग्रह इत्यर्थः । इदमेव मुख्यं समाधानम् । इदन्तोपासनं
 काल्पनिकम् । तदुक्तं गीतानिप्यन्दे—

उत्सृज्यात्मसमाधानं ये ध्यायन्त्यन्यदेवताः ।

भिक्षन्ते भूरिवित्तास्ते भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षिताः ॥ इति ।

क्षोभिणी मुद्रा १वक्ष्यमाणा । नियोज्येति । दहनागारे अन्यागारे ।
 चन्द्रसूर्यप्रभाकुले चन्द्रसूर्ययोः प्रभाभिव्याप्ते । अयमर्थः—^२चन्द्रसूर्यदहन-
 त्रिभङ्गिनि महति चक्र इति । विचलितापार्ङ्गी कामविकारेण । प्रोज्ज्वलदिति ।

दिङ्मुख इत्यर्थः । संयोज्य २ दहनागार इति मूलाधारे तां साध्यां नियोजयेदित्यर्थः । अथवा
 दहनागार इति चन्द्रसूर्यकलालयभूतं चक्रमेव । शक्तिचक्रोच्चलच्छवितवलनाकवलीकृतामिति

१. खीमूय-सघ. । २. विविच्य-सख. । ३. क्षोभिणी-से., मोक्षिणी-वाक. ख. ।
 ४. मष्टोत्तरं-वाक. ख. । ५. संयोज्य-अ. । ६. कलालये-वाक. ख. ग. से. अ., कृतालया-सक.,
 प्रभालये-सग. । ७. विह्वलिता-वाक. ख. व. अ. । ८. पाङ्गां-सक. ख. घ. । ९. एत-
 दनन्तरं पदक्षिप्य एवम्—दूरीकृत., आकृष्ट., सप्र., प्रोज्ज्वल., शक्ति., नवानुराग.—से. ।
 १०. प्रोच्छल-वाक. ख., प्रोच्चल-वाग. से., प्रचलो-सक., प्रोल्लस-सघ. । ११. प्रचल-वाक. ख.,
 चल-सघ. । १२. स्थलीम्-वाक. अ. व., मण्डिताम्-सघ. । १३. च्चल-वाक. से.,
 च्चलच्छाक्ते-वाख. ग. घ. । १४. विकली-सख. । १५. रिकाभावि-ख. ड. । १६. इदमुपा-
 सनं-ख. ड., इदं तदुपासनं-घ. । १७. उज्ज्वलत्वा-म. । १८. ज्य स्वयमात्मानं-चि. । १९. देव-
 ताम्-चि. । २०. भिक्षन्ति-ख. ग. घ. ड., भिक्षित्वा-चि. । २१. 'प्रोज्ज्वलदिति' नास्ति-
 ख. ड. । २२. दिति भावः-ख. ड. ज. ।

१. तृतीये पटले ५-६ श्लोकयोर्वक्ष्यमाणेत्यर्थः ।

२. केचित् दहनागारशब्देन साधकस्य मूलाधारमुच्यते, तत्र योजनं साध्याया इत्याहुः । परे तु
 चन्द्रसूर्यकलायुक्ताप्रिमण्डलं शोचक्रमेवेत्याहुः" (से. पृ. ११४) ।

दूरीकृतस्वचारिर्भयलज्जानयाङ्कुशाम् ।
 आकृष्टहृदयां नष्टधैर्यामुद्धीनजीविताम् ॥ २६ ॥
 वप्रप्रासादनिगडनदीयन्त्रसुरक्षिताम् ।
 नवानुरागसन्धानकम्पमानहृदम्बुजाम् ॥ २७ ॥
 मनोधिर्कमहामन्त्रपवैनापहृतांशुकाम् ।
 विमूढामिव विच्छुभ्रामिव श्रान्तामिव द्रुताम् ॥ २८ ॥

प्रोज्ज्वलताऽतिप्रज्वलितेन, प्रकर्षेणोज्ज्वलती (वा) मदनस्य महोन्मेषेण
 प्रकृष्टस्फुरज्जघनस्थलीम्^१ । शक्तिचक्रेति । शक्तीना चक्र शक्तिचक्रम्,
 तस्मादुच्चलिताना रश्मीना वलना वेष्टनम्, तेन कवलीकृतां ग्रांसीकृताम् ।
 दूरीकृतेति । चारित्रभयलज्जानया एव, अङ्कुशः अपथप्रवृत्तिनिरोधकः, स दूरी-
 कृतः परित्यक्तो यया तामिति । आकृष्टहृदयां मन्त्रप्रभावरज्जुभिः । नष्टधैर्यां
 मन्त्रप्रभावाहृतगर्वत्वात् । उद्धीनजीवितां गतप्रायप्राणाम् । वप्रप्रासादेति ।
 शिलेष्टकामृत्संचितावरण वप्रम् । प्रासादो भृशुजा स्यानम् । निगडं बन्धनम् ।
 यन्त्रं भृशुहम् । तैः सुरक्षिताम् । नवानुरागः प्रथमरागः, तस्य सन्धानेन
 कम्पमानहृदयाम्बुजाम् । अत्रामियुक्तवचनम्—

^१मूलाधारस्थवेवीमहाचक्रादुच्चैर्बलच्छक्तिवागुराकवलीकृतामित्यर्थः । उद्धीनजीविताम्
 उद्धान्तजीवितामिति यावत् ॥ २०-३१ ॥

१. मु-सख. ग. । २. अय-सख. ग. । ३. मया-सक., लया-सख. ग. । ४. उत्तीर्ण-
 वाक. घ. । ५. चक-सख, यत्र-घ. । ६. प्राकार-वाक. ख. घ. सक. ख. ग. घ. । ७. निबिड-
 वाक. ख. घ. । ८. मूत-सक. । ९. तन्त्र-सख. । १०. वेगेना-वाक. ख. । ११. मिवाण्डुष्टामिव
 द्रुताम्-वाक. ख., सक्षुब्धा विष्णुष्टामिव विद्रुताम्-घ., अथा वृष्टा मदनविह्वलाम्-सख.,
 परिमूढामिव विच्छुभ्रामिव विह्वलाम्-सख. । १२. स्थलार्थमत्यर्थं-ग. । १३. 'प्रासीकृताम्'
 नास्ति-ख ड. । १४. 'चारित्र' नास्ति-घ ड । १५. शिलालोष्ट-ख. ड. । १६. वप्र-ग. घ. ।
 १७. तामिति-ग. घ. । १८. 'प्रथमराग' नास्ति-ख ग ड । १९. वेपमानहृदयाम्-ख ड. ।
 २०. दुच्छल-क. ग. । २१. मिति यावत्-ख. । २२. 'उद्धीन यावत्' नास्ति-ख. ।

१ "शक्तिचक्र तदीयमूलाधारम्, तस्मादुच्चलन्त्या शक्तेः पुण्डलिन्या इति केचित्" (से.
 पृ ११५) ।

लिखितामिव निस्संज्ञामिव प्रमथितामिव ।
 दलितामिव संभ्रान्तामिवोत्त्रासमितामिव ॥ २९ ॥
 विहस्तामिव संकीर्णामिवाकुलितमानसाम् ।
 निर्लीनामिव निश्चेष्टामिवान्यत्वं गतामिव ॥ ३० ॥
 भ्रमन्मन्त्रानिलोद्धूतपत्राकारां नभस्तले ।
 भ्रमन्तोमानयेन्नारीं योजनानां शंतादपि ॥ ३१ ॥

न तथा सुखयत्येषा चेतस्त्रिभुवनेशिता^१ ।

यथा परस्परानन्दी स्नेहः प्रथमरक्तयोः ॥ इति ।

मनोऽधिकेति । मनसो योऽधिको वेगः, मनोजव इति यावत् । स
 महामन्त्रपवनस्तेनापहृतांशुकाम् । विमूढाम् अनभिव्यक्तात्मस्वभावाम् ।
 विक्षुब्धाम् आविलमानसाम् । श्रान्ताम् अप्रत्यभिज्ञातस्वरूपत्वाच्चिरं खिन्नाम् ।
 द्रुतां द्रवीभूताम् । लिखितां चित्रस्थिताम् । निस्संज्ञां मूर्च्छां गताम् । प्रमे-
 थितां विलोलिताम् । विहस्तां परवशाम् । संकीर्णां प्रतिपत्तिरहिता विकीर्णा-
 वयवाम् । आकुलितमानसां प्रस्तुतविस्मृतमानसाम् । निर्लीनामिव निश्चेष्टा-
 मिवान्यत्वं गतामिवेति^२ । निर्लीनाम् अनुद्योगाम् । निश्चेष्टां मृतप्रायाम् ।
 अन्यत्वं गता, नेयं सा, अन्यैवेयमिति द्रष्टृभिश्चिन्त्यमानाम् । भ्रमन्निति ।
 भ्रमन् परिभ्रमन्, मन्त्र एवानिलो मन्त्रानिलः^३, तनोद्धूतस्य उत्कम्पितस्य

१. मति-यक. । २. "दलितामिव शलीतामिवाकुलितमानसाम् । दलितामिव
 संभिन्नामिवाकुलितविग्रहाम् ॥ एवं मन्त्रानिलोद्भ्रान्तपत्राकारा नभस्तले ।" इति क्रम पाठद्व-
 सग., गलिता-याग. से. । ३. दोहामरिता-वाच. से. व. सख. । ४. गलिता-वाच. घ.,
 दलिता-मल., मलिना-व. । ५. संभिन्ना-भा. ख. । ६. नास्त्येषा पदक्ति-वाक.
 ख. ग. व. अ. । ७. मृता-वाच. से. सख. । ८. द्भ्रान्त-वाच. ख. अ., द्भ्रान्तपत्रा-वाच. से. ।
 ९. स्थले-याग. से. सख. । १०. शतैरपि-याग. से. । ११. चारत्रि-ग. । १२. शितुः-ख. ड. ।
 १३. प्रत्यभिज्ञातस्वरूपा घ-घ ड. । १४. स्याम्-ग. घ. । १५. अप्रम-ग. घ. ।
 १६. विप्रतिपत्तिरहिताम्-ख. ड. । १७. संकीर्णा-ग. घ. ड. । १८. 'प्रतिपत्तिरहिता'
 नास्ति-ख. ड. । १९. विकीर्णा-ख. घ. ड. । २०. 'प्रस्तुतविस्मृतमानसाम्' नास्ति-ख. ड. ।
 २१. 'इति' नास्ति-घ. । २२. नामिव-ग. । २३. निश्चेष्टा नाम मृतप्राया-ग. ।
 २४. 'परिभ्रमन्' नास्ति-घ. ड. । २५. 'उद्धूतपत्राकारा' इत्यधिक-ग. । २६. 'ते' नास्ति-घ. ।

अथवा मातृकां सर्वां लिखित्वा चक्रवाह्यतः ।

धारयेद् बाहुमूले येस्त्ववध्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३२ ॥

पत्रस्य पर्णस्याकार इव या कम्पते ताम् । अत्र नमस्तल इत्यस्याय भाव —
मन्त्रपवनप्रकर्म्मिता निरालम्बना भ्रमन्तीमिति । आनयेत्, साधक इति शेषः ।
योजनानां शतादपीत्यस्मिन्नर्थे मन्त्रोऽयमाद्यर्षण^१ — “यदि वसति योजनशते
नदीना वा गतान्तरः” इति ॥ २०-३१ ॥

अथवेति निपातसमुदायोऽयशब्दार्थः प्रयोगान्तरारम्भे । अयमर्थः—
चक्रस्य बाह्यदेशे चक्रोपरिर्लभ्यकारादिककारान्तान् वर्णान् विन्यस्य प्रोक्त-
क्रममावध्य प्रोक्तस्थाने प्रोक्तफलसिद्धयै धारयेदिति ॥ ३२ ॥

अथवेत्यादि सर्वजन्तुष्वित्यन्तस्यायमर्थः—^२भूर्जपत्रे चन्दनागुरुकूपूरपङ्केन श्रीचक्रं
लिखित्वा तस्य मध्ये त्रिकोणमध्ये लिखितमूलविद्याहकारमध्येऽमुकं रक्षे रक्षेति साधक-
नाम लिखित्वा चक्रचतुरश्रबाह्यैः परिवेपक्रमेण मानृकां लिखित्वा सितसूत्रेण वेष्टयित्वा
गुटिकां कृत्वा पञ्चगव्यपञ्चामृतस्नापनान्ते प्राणान् प्रतिष्ठाप्य संपूज्य मूलविद्यामष्टो-
त्तरशतादि स्पृशन् यथाशक्ति जपित्वा शुभेऽहनि धारयेत् ।

१. य. सोऽवध्य—वा. से. व. स. ग., यु सोऽवध्य—प. । २. ‘अत्र’ नास्ति—
ख. ड., ‘अत्र’ इति शेष’ नास्ति—घ. । ३. म्यिता—‘म्वता’—तीति—ख. । ४. मन्त्रो यथा
दर्पण—ख. ड. । ५. वमन्ती—ग. । ६. शतान्तर—ग. घ. । ७. ‘चक्रम्य’ नास्ति—ख. ड. ।
८. द्विष्ट—ग., रिष्ट—घ. । ९. भावाप्य—घ., कर्माव्य—ख. ड. । १०. ‘अथवे’ ‘मर्थ’ नास्ति—ग. ।
११. ‘मध्ये’ नास्ति—ख. ड. ज. । १२. ‘रक्षे’ नास्ति—व. ग. छ. । १३. इतः परम्—
‘प्राणप्रतिष्ठा । प्राणप्रतिष्ठा(मन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषय ऋष्यजुस्सामायर्वणानि इन्द्रांसि
सकलव्रणमृष्टिस्थितिमहारकारिणी परा प्राणशक्तिर्वेना अां ह्रीं क्रौं बीज स्वाहा शक्तिः
प्राणप्रतिष्ठार्थे विनियोगः । रक्तान्निषेनाएणपद्मसत्या पाशाङ्कुशामिषुशरात् सवाणान् । शूल
कपाल दधतीं कराद्यं रक्ता त्रिणेत्रा प्रणमामि देवीम् ॥ इति । तत्र ” इत्यपि च पाठ—क.
ग. छ. । १४. जपत्वा—ख. ड. ।

१. एतद्ब्रह्मणमर्थवर्धने न दृश्यते । श्रीकण्ठ्यां पठितेषु चतुष्टयित्कत्रेऽप्येका आयर्वणसहिता ।
तत्रयमेतद्ब्रह्मणं स्यात् ।
२. ‘अत्र नामलेपनादीनिकर्णव्यवाविस्तरौ ग्रन्थविस्तरैकप्रयोजनयोऽपरस्तावत्या द्रष्टव्य”
(मे. पू. ११५) ।

अत्र प्राणप्रतिष्ठाप्रकारो लित्यते—दीर्घपट्स्वरभेदितेन मायाबीजेन कराङ्ग-
न्यासं कृत्वा पाशाङ्कुशाभयवरोद्यतकरां रक्तालङ्कारवसनां प्राणदूतीपरिवृतां रक्तां शक्ति-
मात्मानं ध्यात्वा मूलाधारान्मूलशक्तिमुत्पाप्य प्रवहणनाड्या निस्सार्य साध्यवामनाड्या
तस्य भ्रूमध्यं भित्त्वा सुपुन्नापथेन हृत्कमलं प्रवेशयित्वा तद्रताष्टपत्रकर्णिकायां निषण्णान्
भ्रमराकृतीन् साध्यप्राणान् शक्तितन्तुप्रविद्धान् स्वप्राणदूतीभिराकृष्याकृष्य गुलिकायां
संस्थाप्य प्राणप्रतिष्ठामनु जपित्वा स्वात्मशक्तिं स्वात्मनि समाहरेत् । प्राणदूत्यो यथा—

मृता वैवस्वता चैव जीवहा प्राणहा तथा ।

आकृष्या ग्रैथना चैव प्रमादा विस्फुलिङ्गिनी ॥

क्षेत्रज्ञप्रतिहारी च प्राणदूत्यो नव स्मृताः । (प्र० सा० ३५।१२)

ओं ह्रीं क्रो यं र लं वं शं घं सं हं ङं क्षं सं हं सः अमुष्य प्राणा इह
प्राणाः । पुनरपि पाशादि हंसांन्तम् अमुष्य जीव इह स्थितः । पुनः पाशादि हंसान्तोम्
अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि । पुनः पाशादि हंसान्तोम् अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा
मयि जीव इह स्थितो मयि सर्वेन्द्रियाणि मयि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहायान्तु
सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः । अथवा स्त्रीसाध्य आत्मानं कामेश्वरं
ध्यात्वैवं कुर्यात् । पुंसाध्ये कामेश्वरीं ध्यात्वैवं कुर्यादिति । आकृष्ट्यादिपट्कर्मसु भ्रमर-
प्रयोगपूर्वकं साध्यप्राणान् प्रतिष्ठाप्य स्पृशन् अष्टोत्तरशतादिक्रमेण यथाशक्ति जपेत् ।
स्वपरार्थरक्षासु सर्वत्र गुटिकां स्पृशन् भ्रमरप्रयोगं विना तत्तद्देवतासन्निधानार्थं तत्तद्देवता-
नामपूर्वकं प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं यथाशक्ति जपेत् । नवनीतघृतादिध्यात्मोपभोग्यवस्तुध्या-
कर्षणवशीकरणविविधप्रयोगेषु भ्रमरप्रयोगपूर्वकं साध्यप्राणान् प्रतिष्ठाप्य सहस्रादि-
क्रमेण स्पृशन् प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जपित्वा प्रयुञ्ज्यात् । ततोऽभीष्टसिद्धिर्भवति ॥ ३२ ॥

१. पथेन-ड. ज. । २. नेदयित्वा-ख. । ३. तन्तुप्रविष्टान्-क. धारंप्रवित्तान्
प्राण-ख. ड. ज. । ४. स्वस्थाने-ख. ड. ज. । ५. घसना-ख. घ. ड. ज. । ६. पश्चात्
प्रथमा-ख. ड. ज. । ७. क्षेत्रप्रतिहृतेपेता-ख. घ. ड. ज. क्षेत्रजा प्रतिहारी च-छ. ।
८. दूत्यश्च घादिका-मु. । ९. 'ओं ह्रीं क्रो'... प्रतिष्ठामन्त्र' इत्यस्य स्थाने 'ओं ह्रीं क्रो'
इत्यादि प्राणप्रतिष्ठामन्त्र' इत्येव पाठ-ख. ड. ज. । १०. हस. सोह-ग. । ११. सोहमन्तस्-छ. ।
१२. प्पत्वे-ख. ड. ज. । १३. त्वेतत्-क. ग. ड. छ. । १४. कामेश्वरोक्ष्य-क. ग. छ. ।
१५. ध्यापेदिति-क. ग. ड. छ. ज. । १६. कान्-ख. ड. ज. । १७. स्वपरमात्म-ख. ड. ज. ।
१८. 'ध्यात्मो'... भवति' इत्यस्य स्थाने 'ध्यात्मप्रयोग्यवस्तुषु भक्षणवशीकरणप्रयोगे. सभ्रमरसप्राणं
जपं युञ्ज्यात्' इति पाठ-ख. । १९. विविध' भवति' इत्यस्य स्थाने 'प्रयोग' सभ्रमरसप्राण
जप्योपयुञ्ज्यात्' इत्येव पाठ.-ख. ड. ।

तथैव हि महेशानि स्वसंज्ञाक्रमयोगतः ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैरजरामरतां लभेत् ॥ ३३ ॥
 एवं देवि विधानेन रोचनागुरुकुडुमैः ।
 लिखितं चक्रयोगेन यस्मिन् कस्मिन्नपि स्थितम् ॥ ३४ ॥
 साध्यनाम स्वनाम्ना तु चक्रस्यान्तर्विदभितम् ।
 करोति सकलान् लोकानचिरात् पादवर्तिनः ॥ ३५ ॥

तथैव पूर्ववत् । समातृकावर्णं चक्र विलिख्य स्वसंज्ञाक्रमयोगतः स्वस्य साधकस्य सजाक्षरमन्त्राक्षरक्रमयोगत इत्यर्थं ॥ ३३ ॥

चक्रयोगेन चक्रविन्यासयोगेन । यस्मिन् कस्मिन्निति^{११} । देश इति पूर्यम् । चक्रस्यान्तर्विदभितमित्यस्यायमर्थः—चक्रस्य मध्ये सकामराजबीजे साध्यसाधकनामाक्षराणां यथायोग विदर्भेण स्थितमिदं चक्रमिति । लोकान् जनान् । पादवर्तिनः पादस्थानीयान् ॥ ३४-३५ ॥

तथैवेत्यारभ्य अमरता लभेदित्यन्तस्यायमर्थः—स्वसंज्ञानमयोगत इति पूर्ववच्चक्र लिखित्वा चक्रग्राह्यतो मातृकालेखनसमये प्रत्यक्षरं साध्यकनामाक्षरान्तरितं लिखेदिति विशेषः ॥ ३३ ॥

एव देवीत्यारभ्य पादवर्तित इत्यन्तेनेतदभिप्रेतम्—एवमिति पूर्ववच्चक्रलेखनमुक्त सूचितम् । अत्रार्थ विशेष—मूलविद्याहकाररेफयोर्मध्ये साध्यसाधकयोर्विदभितं नाम लिखित्वा तत्रैव कर्म लिखेत् । तत्रापि साध्यकस्य नामाक्षरद्वय साध्यना (म ? न्न) एवैकमिति विशेषः । वैश्वकर्माण प्रस्तुतत्वाल्लेखनद्रव्यविशेषोऽप्युक्तः । मातृकाक्षरवेष्टनं साध्यकनामाक्षरयोगेन । (एव ? एव) विदर्भविधिः । साध्यसाधकनामविलेखने सर्वत्रायमेव विधिः ॥ ३४-३५ ॥

१ तथैव—वाक. । २. वजेत्—वाक. से. । ३. एतदेव—वाक. ग. से. । ४. चन्दना—व. । ५. क्रम—व. । ६. तस्मिन्—वाक. प्र. । ७. सकल लोकम—वाक. स. । ८. नम्—वाक. स. । ९. यन्नि—प्र. । १०. चक्रविद्यासयोगेन—ग. । ११ 'इति' नास्ति—स. इ. । १२. 'इद' नास्ति—स. ग. इ. । १३. दाग—न. प्र. । १४. साध्य—इ. । १५. मतम्—इ. ज. । १६. लेखमुक्त तदित्यन्त—इ. । १७. विद्यायां—न. ज. । १८. वनामा—इ. ज. । १९. साध्या—इ. । २०. वदयस्य—इ. ज. ।

मध्यंगतेन बीजेन महाकामकलात्मना ।
 एकमेकमवष्टभ्य साध्यनामाक्षरं प्रिये ॥ ३६ ॥
 बहिरप्यखिलैरेव वेष्टयेन्मातृकाक्षरैः ।
 हेममध्यगतं कृत्वा धारयेद् वामके भुजे ॥ ३७ ॥
 शिखायामथवाऽस्यादौ धारयेद्यत्र तत्र वा ।
 करोति दासभूतं तत्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३८ ॥

मध्यंगतेन चक्रमध्यत्रिकोणगतेन । 'महाकामकलात्मना "वित्तुं संकल्प्य"
 (१।१८५) इत्युक्तस्वभावेन ईकारात्मना । अवष्टभ्य आत्मीकृत्य । बहिः
 चक्रात् । हेर्ममध्यगतं हेमपट्टमध्यगतम् । चक्रमिति शेषः । शिखायां चूली-
 तले । अथवाऽस्यादौ धारयेद् यत्र तत्र वेति । अस्यादौ खङ्गादौ । यत्र
 तत्र वेति । महानसकोशगृहादिदेश इत्यर्थः । करोति दासभूतं तत्रैलोक्यं

मध्यंगतेनेत्यादि चक्ररूपिणीत्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—^१मूलविद्यामध्यगतमहाकामराज-
 बीजानन्तरं साध्यनामाक्षरं पुनः कामराजबीजं तदन्ते साध्यनामद्वितीयाक्षरम् । एवं
 क्रमेण यावन्नामपरिसमाप्त्यवष्टभ्य तन्महाचक्रमध्यत्रिकोणे सर्वमेतल्लिखित्वा तत्रैव
 त्रिकोणान्तरे मातृकया वेष्टयेत् । अत्रावष्टम्भशब्देन प्रथनमभिप्रेतम् । तदुक्तम्—

१. त्मनः-सक. । २. मेव-सख. । ३. रेवं-सग., लिखेदेवं-सख. । ४. गतां-वाच. ग. ।
 ५. वष्ट्रे-वाक. ख. ग. से. ब. अ. सक. ख. ग. घ. । ६. हि-वाक. ख. ग. से. अ. ब. सक.
 ख. ग. घ. । ७. नास्त्येषा पङ्क्तिः-सख. । ८. 'हेममध्यगतं हेमपट्टमध्यगतम्' नास्ति-ख. ड. ।
 ९. 'अस्यादौ' नास्ति-ख. ड. । १०. 'यत्र तत्र वेति' नास्ति-ख. ड. । ११. नामाक्षरं-ख.
 ड. ज. । १२. शान्तराले मातृकां वे-ख. ड. ज. । १३. हितम्-क. ग. छ., मतम्-ख. ज. ।

१. "महाकामकलात्मकं बीजं चतुर्यस्वरस्तेन मध्यंगतेन त्रिकोणान्तर्लिखितेन साध्यनामाक्षरमेक-
 मवष्टभ्य संपुटीकृत्य बहिश्चकार्पाप्लवयोनिचक्राद् बहिर्मातृकाभिर्वेष्टयेदिति तु विमशिन्यां
 ध्याख्यातम् । रत्नावलीकारस्तु मध्यंगतेन मूलविद्यामध्यस्थेन बीजेन कामराजपूटेन साध्य-
 नामाक्षराणि प्रथयित्वा त्रिकोणान्तर्बिलिख्य बहिः कामपूटाद्बहिस्त्रिकोणमध्य एव मातृकाभि.
 साध्यनामाक्षरप्रथनरीत्येव वेष्टयेदिति ध्याचक्ष्यो" (से. पृ. ११६) ।

संमोहयति राजानं वाजिनं दुष्टकुञ्जरम् ।
 चौरं केसरिणं सर्पं परतन्त्रं महाबलम् ॥ ३९ ॥
 शैत्रं वज्राशनिं शस्त्रं डाकिनीं शाकिनीं तथा ।
 भूतप्रेतपिशाचांश्च धारिता चक्ररूपिणी ॥ ४० ॥
 तेन क्रमेण संदर्भ्य पुराणां नाम सुन्दरि ।
 मध्ये चतुष्पथे वापि चतुर्दिक्षु निधापयेत् ॥ ४१ ॥

^१सचराचरमित्यत्र तच्छब्दश्चक्र परामृशति । परतन्त्रं परसैन्यम् । महाबल-
 मिति तन्त्रविशेषणम् । वज्राशनिमिति । 'वज्रं वज्रंनोत्' । यत्र पतति
 तद्वर्जयतीति । तादृशीमशनिमित्यर्थः । धारिता चक्ररूपिणीति । देवतेति
 शेषः ॥ ३६-४० ॥

तेन क्रमेण पूर्वोक्तप्रकारेण । सन्दर्भ्य ग्रथयित्वा । पुराणां प्रसिद्धानां
 नगरोणाम् । नाम संज्ञा । मध्ये पुराणाम् । चतुष्पथे रथ्याचतुष्टयसन्धौ ।

"ग्रथनं चाक्षरं प्रति"^३ इति । तत्रापि मातृकावेष्टे^४(ने ? नं) सार्धं क्रमात्साक्षरयोर्गोत्रेव
 कार्यम् ॥ ३६-४० ॥

तेन क्रमेणेत्यादि ईश्वरोत्पन्तेनेतद्भिप्रहेम्—तत्रापि मध्यमवीजेन पुनर्नामा-

१. देवेशि-सक. । २. चक्र-वाग. । ३. सर्व-से. । ४. परमन्त्रमहाग्रहम्-वाक. ख. ग.,
 परचक्र-वाग. से., परमन्त्र-सख. ग. । ५. शत्रून्-से., शक्र-सख., शक्ति-सग. । ६. वेताल
 राक्षस-वाग. से., डाकिनीं राक्षसों-च. सक. ख. ग. । ७. प्रेतमृत-सख. । ८. चक्रेण-वाक. ख. ।
 ९. सदध्यात्-सख. । १०. वापि-से., देवि-सख. । ११. अकराज-ग. । १२. पर्जन्यात्-ख. ।
 १३. तादृश-ख. ड. । १४. 'नाम संज्ञा । मध्ये पुराणाम्' नास्ति-ख. ड. । १५. अत्रापि-ख. ज. ।
 १६. मानृकया-ग. छ. । १७. नेऽपि-ख. ड. ज. । १८. साध्य-क. ग. छ. । १९. सरं-ड. ।
 २०. मतम्-ड. ज. । २१. त्रिपुरा नामा-क. ख. ग. घ. ड. ज. ।

१. 'सचराचरमित्यत्र तच्छब्दश्चक्र परामृशतीति विमर्शिन्यामुक्त तदयुक्तमिति' (से.
 पृ. ११७) । अत्रेदमवधेयम्—सेतुवन्तो 'करोति दासमूर्तं हि' इति पाठ, श्रुत्विमर्शिन्यां
 तु 'करोति दासमूर्तं सन्' इति ।

२. "वर्जयति वियोत्रपति प्राणः" (३११४) इति निरुक्तव्याख्यायां दुर्गाचार्यं ।

३. १५० पृष्ठस्या २ संख्याया टिप्पणी दृष्टव्या ।

महान् कोलाहलस्तत्र ततो लोकस्य जायते ।
 योपितां च विशेषेण विद्विष्टानामर्षोश्वरि ॥ ४२ ॥
 एतन्मध्यगतां पृथ्वीं सशैलवनकाननाम् ।
 चतुःसमुद्रपर्यन्तां ज्वलन्तीं चापि चिन्तयेत् ॥ ४३ ॥
 पण्मासध्यानयोगेन जायते मदनोऽपरः ।
 दृष्ट्यैवाकर्षयेत्लोकं दृष्ट्यैव कुरुते वशम् ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्या क्षोभयते नारीं दृष्ट्या संहरते विपम् ।

चतुर्दिक्षु पुराणां चतुराशासु । निधापयेत् निख्यानयेत् । महान् अतल्पः ।
 कोलाहलः क्षोभात्मा । तत्र तासु पुरीषु । लोकस्य जनस्य । तत्रत्यानां
 जनानां परस्परक्षोभो भवतीति भावः । विद्विष्टानां परस्परं
 कृतवैराणाम् ॥ ४१-४२ ॥

एतन्मध्यगतामित्यत्रैतच्छब्दश्चक्रैराजपरामर्शकः । वनं जलम् । ज्वलन्तीं
 चक्रप्रभाकैर्बलितत्वात् । मदनः कामः । अपरो द्वितीयः । दृष्ट्या करोति

क्षरमथनं कार्यमिति विशेषः । अन्वन्मातृकावेष्टनादि समानमिति । सन्दर्भावष्टम्भा-
 वैर्कार्याविति ॥ ४१-४२ ॥

एतदित्यादि नाशयते क्षणदित्यन्तः स्पष्टार्थः । तत्राप्येतदिति श्रीचक्रमभि-
 मतम् ॥ ४३-४६ ॥

१. महाहल्लोहलो वेवि-याक. ए., महाकोलाहलस्तत्र-सख. ग., स्तेषु-सख. ।
 २. सु-सख., सा-सग. । ३. त्वदृष्टा-याक. ख. घ. अ. । ४. नां महे-सख. । ५. चिन्तयेत्
 त्रिये-याग. से., चिन्तयेत्ततः-य. सख. ख. ग. । ६. पण्मासान्-याग. से. । ७. काल-सग. ।
 ८. नोपमः-याक. ख. घ. अ. । ९. श्लोकद्वये सर्वत्र 'दृष्ट्या' इति पाठ-याग. से.,
 दृष्ट्याकर्षयते-य., दृष्ट्या कर्षयते-सख., दृष्ट्या आक-सग. । १०. लोकान्-याग. से. सख. ।
 ११. घनो-याग. से. । १२. संसोभयेन्नारीं-याग. से. सख. ग. । १३. दृष्ट्यापट्टेद्विपम्-
 याग. से., दृष्ट्यापट्टेद्विपम्-य. सख. ग., दृष्ट्या-सख. । १४. 'निख्यानयेत्' नास्ति-ख. द. ।
 १५. अर्थं परामृशति-ख. द. । १६. बयलीकृतत्वात्-ख. द. । १७. वेय कार्याविति-क. ख.
 ग. द. छ. ।

दृष्ट्या करोति वागोशं दृष्ट्या सर्वं विमोहयेत् ॥ ४५ ॥
 दृष्ट्या करोति चावेशं दृष्ट्या सर्वं विमोचयेत् ।
 दृष्ट्या चातुर्थिकादींश्च नाशयेदचिराज्ज्वराम् ॥ ४६ ॥
 एतत्प्रपूजितं रात्रौ चक्रं सिन्दूरचित्रितम् ।
 करोति महदाकर्षं सुदूरादपि योपिताम् ॥ ४७ ॥
 सर्वदिक्षु विदिक्ष्वेवं यदा देवो प्रपूज्यते ।
 दिगनुक्रमयोगेन तदा सर्वं जगदशे ॥ ४८ ॥

वागीशमिति । मूकमपि जनमनुग्रहदृष्टिपातेन सरस्वतीनृत्तगोतेरङ्गं
 करोतीत्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

एतदित्यादि । ^१सिन्दूरचित्रितं रात्रौ प्रपूजितं महदेतच्चक्रं सुदूरादपि
 योपितामाकर्षं करोतीत्यन्वयः । तदा सर्वं जगद् वशे । भवतीति
 शेषः ॥ ४७-४८ ॥

एतदित्यादि सुदूरादपि योपितामित्यन्तेन ^१सिन्दूररजसा श्रीचक्रं लिखित्वा तन्मि-
 (ध्ये) त्रिजोणमध्ये (प्रथमं) मूलविद्या ? या) ततः संबोधनान्तं देवीनाम पुनर्लिखि-
 त्वाऽर्थादेतन्मध्ये आरुर्षणकर्मवत् सर्वं नामादिकं लिखित्वा रात्रौ पूजयेदित्यभि-
 मतम् ॥ ४७ ॥

१. चावेश-वाक. ख. ग. । २. सर्वं विमोचयेत्-भाग. से. सर्वं विमोहयेत्-घ. ।
 ३. दृष्ट्याहि-सग. । ४. द्विपमज्वरान्-वाग. से. सग. ज्वराप्राशयेते क्षणात्-अ. घ.
 सक. ख. । ५. देवि-ब. सव., चक्र-सख. । ६. सिन्दूरेण विचित्रितम्-वाक. ख., चक्र
 सिन्दूररञ्जितम्-वाग. से., निशि सिन्दूरचित्रितम्-घ. सग., चित्रितम्-सक., चक्र सिन्दूरचि-
 तम्-सग. । ७. स महामर्ष-सग. । ८. दूरस्थायाश्च योपित-सख., सुदूरादेव-सग. । ९. सदा-
 वाग. ख. से. घ. सग., एतद्-सक. । १०. यथा देवि-वाक. ख., यदा देवी-सख. ।
 ११. जयेत्-सग. । १२. 'गीत' नास्ति-ग. घ. । १३. एतदिति-ख. घ. ड. । १४. इत पर-
 श्रव्य हरिद्रादि तेन चक्रं दृष्ट्याधिक पाठ-ब. ग. छ., ५८ श्लोकरचयेतद्व्याख्यानमत्रयथानादत्र
 स्थापितम् । १५. 'तमध्ये' 'र्षादि' नास्ति-ख. ड. ज. । १६. र्षादित-क. ख. ग. घ.
 ड. ज. । १७. तवनामादि-ब. ग. छ. ।

। 'तेन हरिद्रादिना विलिख्य सिन्दूर पूरयेदिति व्याख्यानगतादेवम्' (से. पृ. ११८) ।

भूर्जपत्रे विलिख्यैतन्नवे निर्विवरोदरे ।
 रोचैनागुरुकारमीरैर्मध्ये संदर्भयेत् पुरम् ॥ ४९ ॥
 विपुलं देशमथवा विषयं मण्डलं तदा ।
 स्वनामसहितं कृत्वा यदि भूमौ निधापयेत् ॥ ५० ॥
 धारयेदथवा हस्ते कण्ठे वा भुजमूलतः ।
 शिखायामथवा वस्त्रे यत्र यत्र स्थितं च वा ॥ ५१ ॥
 चक्रमेतन्महाभोगे पुरक्षोभणमुत्तमम् ।

भूर्जेति । एतत् चक्रं । नवे नूतने । निर्विवरोदरे अच्छिद्रे । काश्मीरं
 कुङ्कुमम् । मध्ये चक्रस्य । संदर्भयेत् पुरमिति । पुरादीनां नामाक्षराणि
 यथा संदर्भितानि ग्रथितानि भवन्ति तथेति । स्वनामसहितं साधकसंज्ञाक्षर-
 संयुक्तम् । अयमर्थः—चक्रराजमध्ये त्रिकोणोदरलिखितकामराजवीजगर्भ-
 गृहे पुरादीनां नामाक्षराणि साधकनामाक्षरैः संदर्भितानि लिखेदिति ।
 पुरक्षोभणं पुराणां क्षोभणमित्यर्थः ॥ ४९-५२ ॥

सर्वत्यादि जगद्गण इत्यन्तेन श्रीचक्रमध्ये साध्यसाधकयोर्नाम वशीकरणवलिखित्वा
 पूर्वदिग्भोगैवाभिमुखः पूजयेत् । अत्र साध्यनाम^१ दिङ्नामवेति सूचितम् ॥ ४८ ॥

भूर्जपत्र इत्यादि उत्तममित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—श्रीचक्रमध्ये त्रिकोणमध्यलिखित-
 विद्यारैफहकारमध्ये पुरादिना(म) साधकनामाक्षरप्रथमयोगेन लिखित्वा कर्म लिखे-
 दिति यावत् ॥ ४९-५२ ॥

१. समालिख्य रोचनागुरुकुम्भैः—वाक, ल. अ. घ., त्रेषु संलिख्य-साग. । २. संदर्भ-
 येतस्य मध्ये नगरं यावदा पुरम्—वाक, ल. सक. ग. । ३. विपुलं—सक. । ४. च वा-
 वाक, ल., तथा—वाग. से. ब. सक. । ५. दर्भित—वाक, ल. । ६. झालने—सक. । ७. कैपूरे
 वा शिखापत्रे—सक. । ८. बाहु—वाग. से. साग. । ९. यादृमूलैः—सक. । १०. वा रोचयेन्नः—सक. ।
 ११. देवि—सक. ग. । १२. हेतुकम्—साग. ग. । १३. मय्य—ल. घ. इ. । १४. विलिखित—ल. इ.,
 'लिखित' नास्ति—ग. । १५. 'बीज' नास्ति—ल. इ. । १६. 'गर्भ' नास्ति—घ. । १७. साधकानां
 नामा—ग. । १८. 'पुराणां क्षोभणमित्यर्थः' नास्ति—ल. इ. । १९. कमेग पूर्वाभि—इ,
 प्रयोगाभि—ज. । २०. सत्र—इ. अ. । २१. नामादिना—ल. इ. ञ. । २२. मनसु—क. ग. घ. ।
 १. "अत्र दिङ्नामेव साध्यनामेत्याहुः" (से. पृ. ११८) ।

अर्कक्षीरं कुडुमं च धत्तूरकरसं तथा ॥ ५२ ॥
 रोचनालक्तकं लाक्षारसं मृगमदोत्कटम् ।
 एकोकृत्य चक्रमेतल्लिख्येते यस्य संज्ञया ॥ ५३ ॥
 तस्य चोरग्रहव्याधिरिपुसिंहाहिर्वारिजम् ।
 यक्षराक्षसवेतालभूतप्रेताशुभात्मनाम् ॥ ५४ ॥
 लूताशुचिककीटानां कामलाशीतिकोद्भवम् ।
 भयं न विद्येते तस्य परमन्त्राभिचारजम् ॥ ५५ ॥

अर्कक्षीरमित्यादि । धत्तूरकरसम् उन्मत्तपुष्परसम् । अलक्तकलाक्षीर-
 वान्तरभेदो द्रष्टव्यः । मृगमदोत्कटम् । मृगमदः कस्तूरिका, तयोत्कटम्
 उद्विक्तम् । संज्ञया नाम्ना । ग्रहः सूर्यादिः । व्याधिः आध्यात्मिकादिदुःख-
 त्रयात्मा । वारिजं जलनिमित्तज भयम् । यक्षराक्षसवेतालभूतप्रेताशुभात्मना-
 मिति । यक्षादिप्रेतान्तानां पञ्चानामन्येषामशुभात्मनामपीत्यर्थः । लूतेत्यादि ।
 लूतादिकीटान्तानां त्रयाणां संबन्धि भयम्, कामलोद्भव भयं शीतिकोद्भवं
 भयं चेत्यर्थः । तस्य सावकस्य । परमन्त्राभिचारजं भयमित्यस्यायमर्थः — परेषा

अर्कक्षीरेत्यादि सर्वथेत्यन्तप्रयोगे रक्षाकर्मवन्नामकर्म लिखेत् ॥ ५२-५६ ॥

१. कुमुम-सक. । २. तमम्-व. । ३. कृत्वा-से. व. सक. ल. । ४. क्रमेणत-व. ।
 ५. नित-सक. । ६. दिय-मव., विप्र-सग. । ७. हिसानिवारणम्-सक., हिसाभिच-
 रजम्-सग. । ८. वाजिजम्-वाण. से., वाजिनाम्-वाक. ग. । ९. मूतौघशाङ्किनीदुष्टचेत-
 तागम्-वाक. ल., मूतप्रेतपिशाचजम्-वाण. से., हिसाभिचारजम्-सक. । १०. लूतादिगर्वभ-
 ग्वाला तथा शीतलिकोद्भवम्-वाक. ल., ज्वालागर्वभद्रतादि-व. सग., लूतागर्वभविस्फोटज्वाला-
 गक., मूतादिशामरोद्भव-सक. । ११. पीडयते-सक. । १२. यद्य-सक. । १३. तत्रा-सग. ।
 १४. वम्-वाक. ल., रिकम्-व. । १५. 'मृगमदोत्कटम्' नास्ति-ल. व. । १६. अनेकेषामनु-
 ल. व. । १७. लूतादीति-घ., नास्ति-ल. व. । १८. 'शीतिकोद्भव भयं' नास्ति-ल. व. ।
 १९. कर्मवन्तिनेत्-व. अ., कर्मलेखनम्-व. ग. छ. ।

नित्यसन्धारणाच्चापि कालमृत्युयमादयः ।
 न शक्ता हिंसितुं सम्यग् रोमैकमपि सर्वदा ॥ ५६ ॥
 अथवा मध्यगां देवीं त्रिकोणोदरगां तथा ।
 अधस्तात्नामसंयुक्तां रोचनाकुङ्कुमाङ्किताम् ॥ ५७ ॥
 कुर्याद्यस्तु च सप्ताहाद् दासवत् किङ्करो भवेत् ।

शत्रूणां संवन्धि मन्त्रसाधिताभिचारजं भयमिति^{१३} । नित्यसंधारणात्
 चक्रराजस्य ॥ ५२-५६ ॥

अथवेति । मध्यगां महाचक्रमध्यशक्तिमध्यस्थानगताम् । देवीं मन्त्र-
 रूपिणीम् । ^१त्रिकोणोदरगां कोणत्रयोदरगताम् । ^२तथा यथा मध्ये तथा
 कोणत्रयेष्वपीत्यर्थः । अधस्ताद् बीजचतुष्टयाद्यःस्थाने । नामसंयुक्तां
 साध्यसाधककर्माक्षरसंयुक्ताम् । अयमर्थः—प्रथममुक्तद्रव्यैर्महाचक्रं विन्यस्य
 मध्यशक्तिस्थानमध्यभागे श्रीकामराजं विलिख्य कोणत्रये तदेव बीजं
 निष्पाद्य तद्बीजचतुष्टयाद्यस्ताच्छब्दलक्षितान्तःप्रदेशे

अथवा मध्यमामित्यादि किङ्करो भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—^३श्रीचक्रत्रिकोणमध्ये
 श्रीविपुलसुन्दरीरूपं विलिख्य कोणत्रयलिखितमूलविद्याहकारमध्ये पूर्ववत् साध्यकस्य
 साध्यस्य देव्या नाम संबोधनपूर्वकं लिखित्वा कर्म लिखेदित्यर्थः ॥ ५७-५८ ॥

१. नित्यं-से. सप्त. । २. हेवि-बाग. से. व. । ३. धालं-सक. । ४. सर्वया-बाग.
 अ. से. व. सक. ख. ग. । ५. अय मध्यगतां-घ. । ६. मध्यगो-बाग. से. । ७. भयगां-
 वाक. ख. ग. से. व. अ., भयतस्तया-सख. । ८. न्विताम्-मख. । ९. निघापयेच्च-बाग. से.
 व. सक. ख. ग. । १०. दवां व-सक. । ११. 'शत्रूणां' नास्ति-ख. ड. । १२. रजातं-ग. घ. ।
 १३. नित्ययं-घ. । १४. चक्रस्य-ख. ड. । १५. शक्तिमध्यचक्र-ख. ड. । १६. 'त्रिकोणोदरगां'
 नास्ति-ख. ड. । १७. 'यथा' नास्ति-ग. घ. । १८. 'तथा' नास्ति-ग. घ. । १९. धित्यर्थः-
 ग. घ. । २०. सहिताम्-ख. ड. । २१. त्रयेऽपि-ख. ड. । २२. 'श्री' नास्ति-क. ग. छ. ।
 २३. देवोत्तरं-ख. ड. ज. । २४. साधकताप्यनाम देवीनाम-ख. ड. ज. ।

१. "त्रिकोणोदरगामिति ष्वाचित्कः पाठः" (से. पृ. ११९) ।

२. "त्रिकोणस्य कोणत्रये मध्ये वेति चतुर्वारं विद्यां विलिख्य तदयः स्थानचतुष्के साध्यनामापि
 पुनः पुनलिखेदिति ध्यावसते । कामकूटं चतुर्वारं लिखेदित्यपि केचित्" (से. पृ. ११९) ।

पीतद्रव्येण वैलिख्य धारयेदुज्जिघृक्षताम्^१ ॥ ५८ ॥
 नाम्ना सर्वज्ञभूतोऽपि मूको भवति तत्क्षणात् ।
 महानीलोत्सेनापि नाम संयोज्य पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
 दक्षिणाभिमुखो वह्नौ दग्ध्वा ते मारयेत् क्षणात् ।

अधरे साध्यनामार्णं साधकस्थोत्तरे लिखेत् ।

अन्तराभिश्चियो कर्म साधकाशे समालिखेत् ॥

(प्र० सा० १०।५५-५६)

इति स्थित्या साध्यसाधककर्माक्षराणि लिखित्वा सप्राणप्रतिष्ठ यथोक्तमारा-
 ध्योक्तस्थाने निघापयेदुक्तफलसिद्धय इति । दासवत् किङ्करो भवेत् । साध्य
 इति शेष ॥ ५७-५८ ॥

पीतद्रव्येण हरिद्रादिना । उज्जिघृक्षताम् उदग्रहणिका चिकीपूणाम् ।
 नाम्ना सज्ञया । अयमर्थं — विवदिपूणा प्रयोगकरणे प्रतिविवदिपोर्नाम्ना सहित
 चक्रं विलिख्य तान् विवदिपून् तच्चक्रं धारयेदिति । अनाभिधुक्तवचनम्—

स्तम्भे कालनिभ प्रोक्त मारणे चासित तथा ।

सुसित शान्तिकर्मादौ वश्ये रक्त समन्तत ॥ इति ।

पीतद्रव्येत्यारभ्य मूको भवति तत्क्षणादित्यन्तस्यायमर्थं — पीतद्रव्य हरिद्रादि, तेन
 चक्रं लिखित्वा तन्मध्ये त्रिकोणमध्ये प्रथमं मूलविद्या तत् सबोधनान्तं देवीनाम
 पुनरमुकस्य वाचं स्तम्भयेति, अन्तेऽपि मूलविद्येत्येवं लिखेत् ॥ ५८-५९ ॥

महानीलोत्सेनेत्यादि मारयतेऽक्षरादित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—तस्य महाचक्रस्य मध्ये
 पूर्ववन्मूलविद्या लिखित्वा ततो देवीनाम सबोधनान्तं लिखित्वाऽमुकं मारयेत् मारयेति
^१ लिखेदित्यर्थं ॥ ५९-६० ॥

१ अङ्गुलां लिखितान् त्रित्य-वाग से । २. सलिरय-व. सल. । ३. धारये-
 दि-द्रदिगताम्-वाक ख., धारणाप्रयमुत्तमम्-तय । ४. नीनी-वाग. से अ. सक. ग. ।
 ५. मारयते-वाक. से. व. अ. सक. ख. ग. । ६. ऽचिरान्-अ. सक. ग., रिपून्-व । ७. 'साधक'
 नास्ति-ख. । ८. सात्-ख. घ. इ. । ९. वादी ख-ग. घ. । १०. 'पीनं लिखेत्' नास्ति-
 व. ग. छ., अत्रापानि चानिचन पदानि ४७ भूषणव्याख्यायां लिखितानि । ११. 'महानीली'
 नास्ति-क. ग. छ. । १२. 'मारय' नास्ति-इ. ज. । १३. चानि-ख. छ. ज. ।

। 'वर्षादि-द्रदिद्रुण इति मूलपाठ' (से. पृ. ११९) ।

महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेणाङ्कितं लिखेत् ॥ ६० ॥

नामारनालमध्यस्थं विद्विष्टः सर्वजन्तुषु ।

युक्त्वा रोचनया नाम काकपक्षेण संलिखेत् ॥ ६१ ॥

मूको प्रासवाङ्निरोधः । तत्क्षणात् प्रयोगकालाविलम्बितमेव ॥ ५८-५९ ॥

महानीलरसेन महानीलपङ्केन । इदमेवास्याभिधानम् । तत्तद्देश-
भापाया नामान्तरं श्रोतव्यम् । नाम साध्यस्य । पूर्ववत् वाक्स्तम्भचक्र-
कर्मवत् । दग्ध्वा नीलपटादौ लिखितम्^१ । मारयेत्^२ (मारये)त्याख्यातपद-
द्वयोपेतं प्रतिष्ठितप्राणं तच्चक्रं बह्वौ दग्ध्वा साध्यं मारयेदित्यर्थः ॥ ५९-६० ॥

‘महिषाश्वपुरीषाभ्यामित्यनेन चक्रनिर्माणद्रव्यमुच्यते । गोमूत्रेण
सेचनकेन । अङ्कितं^३ विद्वेष(म?)युगाक्षरैः । नाम साध्यस्य संज्ञाक्षरम् ।
आरनालमध्यस्थं काञ्जिकमध्यस्थम् । कुर्यादिति शेषः ॥ ६०-६१ ॥

‘महिषाश्वेत्यादि विद्विष्टः सर्वजन्तुष्वित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—विषेणं यथा महौ चक्र-
मध्ये त्रिकोणमध्ये मूलविद्याङ्कितं साध्यसाधकयोर्नाम कर्ममहितं लिखेत् । प्रथमं मूल-
विद्या पुनरमुकामुकयोर्विद्वेषणं कुरु कुरिति लिखित्वा ततो मूलविद्या पुनरपि नाम
पूर्ववत् । पुनरपि मूलविद्या । एवंमङ्कितं निरोधितं लिखेदिति यावत् ।^४ ‘महिषाश्वपुरीषादि-
गोमूत्रंरिति सहजवैरिजीवयोः पुरीषमूत्रैर्विद्वेषणयन्त्रं लिखेदित्यर्थः ॥ ६०-६१ ॥

१ पादिगोमूत्रेर्नाम टङ्कितम्-अ. सक. ख. ग. । २. त्रेण समङ्कितम्-वाक. ख. ।
३. क्षिप्त्वा-वाक. ख. ताग. । ४. चानल-सग., बालस्थ-सख. । ५. युवतं-अ. सक. ख. ग. ।
६. पक्षस्य मध्यगम्-वाक. ख. अ. ब. । ७. भाषया-ग. घ. । ८. ‘क्रम’ नास्ति-ख. ड. ।
९. ‘पद’ नास्ति-ग. घ. । १०. ‘काञ्जिकमध्यस्थम्’ नास्ति-ग. । ११. ‘महा’ नास्ति-ड. ।
१२. अयवा-ख. ज. । १३. ‘कुरु’ नास्ति-ड. ज. । १४. पुनः-ड. ज. । १५. ‘मूल’ नास्ति-
क. ग. छ. । १६. एवं टक. ग. छ. । १७. ‘महिषा’……‘लिखेदित्यर्थः’ नास्ति-ग. ।

१. नीलपटादौ लिखितं दग्ध्वेत्यर्थः ।

२. मारय मारय इत्येवमाख्यातपदद्वयोपेतमित्यर्थः ।

३. ‘महिषाश्वेति तु मिथो वैरस्य गोव्याघ्रादेश्चलक्षणमित्यन्ये । पुरीषद्वयमेव सेचनद्रव्ये । गोमूत्रेण
तु चक्रस्य सेचनमात्रमित्यपि केचित्” (से. पु. १२०) ।

४. विद्वेषय विद्वेषय इत्येवं युगाक्षरैरित्यर्थः ।

पोतैद्रव्येण वालिह्य धारयेदुज्जिघृक्षताम्^१ ॥ ५८ ॥
 नाम्ना सर्वज्ञभूतोऽपि मूको भवति तत्क्षणात् ।
 महानीलरसेनापि नाम संयोज्य पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
 दक्षिणाभिमुखो वह्नौ दग्ध्वा तं मारयेत् क्षणात् ।

अधरे साध्यनामाणं साधकस्योत्तरे लिखेत् ।

अन्तरामिश्रियोः कर्म साधकाशे समालिखेत् ॥

(प्र० सा० १०।५५-५६)

इति स्थित्या साध्यसाधककर्माक्षराणि लिखित्वा सप्राणप्रतिष्ठं यथोक्तमारा-
 ध्याक्तस्थाने निघापयेदुक्तफलसिद्धय इति । दासवत् किङ्करो भवेत् । साध्य
 इति शेषः ॥ ५७-५८ ॥

पोतैद्रव्येण हरिद्रादिना । उज्जिघृक्षताम् उदग्रहणिकां चिकीपूंगाम् ।
 नाम्ना संज्ञया । अयमर्थः—विवदिपूणा प्रयोगकरणे प्रतिविवदिपोर्नाम्ना सहितं
 चक्रं विलिख्य तान् विवदिपून् तच्चक्रं धारयेदिति । अत्राभियुक्तवचनम्—

स्तम्भे कालनिभं प्रोक्तं मारणे चासितं तथा ।

सुसितं शान्तिकर्मादौ वश्ये रक्तं समन्ततः ॥ इति ।

पोतैद्रव्येत्यारभ्य मूको भवति तत्क्षणादित्यन्तस्यायमर्थः—पोतैद्रव्यं हरिद्रादि, तेन
 चक्रं लिखित्वा स्तम्भे त्रिकोणमध्ये प्रथमं मूलविद्या ततः संबोधनान्तं देवीनाम्
 पुनरमुक्तस्य वार्चं स्तम्भयेति, अन्तेऽपि मूलविद्येत्येवं लिखेत् ॥ ५८-५९ ॥

महानीलरसेनेत्यादि मारयतेऽचिरादित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—तस्य महाचक्रस्य मध्ये
 पूर्ववन्मूलविद्यां लिखित्वा ततो देवीनाम् संबोधनान्तं लिखित्वाऽमुक्तं मारयेत्
^१लिम्बेदित्यर्थः ॥ ५९-६० ॥

१. अङ्गिता लिपिता नित्य-वाण से. । २. सलिरय-च. सल. । ३. धारये-
 दिन्द्रदिग्गताम्-वाक ख., धारणाप्रयुक्तमम्-सप. । ४. नीली-वाण. से. अ. सक्. ग. ।
 ५. मारयते-वाण. से. व. अ. सक्. ख. ग. । ६. ऽचिरान्-अ. सक्. ग., रिपून्-च । ७. 'साधक'
 नास्ति-ख. । ८. तान्-ख. घ. इ. । ९. वादी घ-ग. घ. । १०. 'पोतै' लिखेत् नास्ति-
 व. ग. छ., अत्रत्यानि कानिचन परानि ४७ श्लोकव्याख्याया लिखितानि । ११. 'महानीली'
 नास्ति-क. ग. छ. । १२. 'मारय' नास्ति-छ. ज. । १३. चालि-ख. इ. ज. ।

१. 'वचविदिन्द्रदिग्मुप इति मूलपाठः' (मे. पृ. ११९) ।

महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेणाङ्कितं लिखेत् ॥ ६० ॥
 नौमारनालमध्यस्थं विद्विष्टः सर्वजन्तुषु ।
 युक्त्वा रोचनया नाम काकपक्षेण संलिखेत् ॥ ६१ ॥

मूको प्राप्तवाङ्निरोधः । तत्क्षणात् प्रयोगकालाविलम्बितमेव ॥ ५८-५९ ॥

महानीलरसेन महानीलपङ्केन । इदमेवास्याभिधानम् । तत्तद्देश-
 भापाया नामान्तरं श्रोतव्यम् । नाम साध्यस्य । पूर्ववत् वाक्स्तम्भचक्र-
 क्रमवत् । दग्ध्वा नीलपटादौ लिखितम्^१ । मारयेत्^२ (मारयं)त्यास्यात्पद-
 द्वयोपेतं प्रतिष्ठितप्राणं तच्चक्रं वह्नौ दग्ध्वा साध्यं मारयेदित्यर्थः ॥ ५९-६० ॥

^३महिषाश्वपुरीषाभ्यामित्यनेन चक्रनिर्माणद्रव्यमुच्यते । गोमूत्रेण
 सेचनकेन । अङ्कितं^४ विद्वेष(म?)युगाक्षरैः । नाम साध्यस्य संज्ञाक्षरम् ।
 आरनालमध्यस्थं काञ्जिकमध्यस्थम् । कुर्यादिति शेषः ॥ ६०-६१ ॥

महिषाश्वेत्यादि विद्विष्टः सर्वजन्तुष्वित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—विं पणं यथा महे। चक्र-
 मध्ये त्रिकोणमध्ये मूलविद्याङ्कितं साध्यसाधकयोर्नाम कर्मसहितं लिखेत् । प्रथमं मूल-
 विद्या पुनरमुकामुकयोर्विद्वेषणं कुरु कुरिति लिखित्वा ततो मूलविद्या पुनरपि नाम
 पूर्ववत् । पुनरपि मूलविद्या । पूर्वमङ्कितं निरोधिनं लिखेदिति यावत् ।^५महिषाश्वपुरीषादि-
 गोमूत्रैरिति सहजवैरिजीवयोः पुरीषमूत्रैर्विद्वेषणयन्त्रं लिखेदित्यर्थः ॥ ६०-६१ ॥

- १ यादिगोमूत्रेनाम टङ्कितम्—अ. मर. म. ग. । २. त्रेण ममङ्कितम्—वाक. ख. ।
३. लिप्या—वाक. ख. सग. । ४. वानड—मग., वाङ्मय—मख. । ५. युक्त्वा—अ. मर. म. ग. ।
६. पक्षस्य मध्यगम्—वाक. ख. ज. व. । ७. नापया—ग. घ. । ८. 'कय' नास्ति—ख. ड. ।
९. 'पद' नास्ति—ग. घ. । १०. 'वाञ्जिकमध्यस्थम्' नास्ति—ग. । ११. 'महा' नास्ति—ड. ।
१२. व्यपवा—अ. ज. । १३. 'कुद' नास्ति—ड. ज. । १४. पुनः—ड. ज. । १५. 'मूल' नास्ति—
 क. ग. छ. । १६. एवं टक. ग. छ. । १७. 'मत्रिया'.....'लिनेदित्यर्थः' नास्ति—ग. ।

१. नीलपटादौ लिखितं दग्ध्वेऽप्यर्थः ।

२. मारय मारय इत्येवमाख्यात्पदद्वयानिनिर्णयः ।

३. "महिषाश्वेति तु मिषो वैरस्य गोत्र्याश्रयित्वात्तद्विशेषमिष्यर्थे । पुरीषद्रवमेव सेचनद्रव्ये । गोमूत्रेण
 तु चक्रस्य सेचनमात्रमिष्यपि केञ्चिद्" (शं. पृ. १२०) ।

४. विद्वेषय विद्वेषय इत्येवं युगाक्षरैरित्यर्थः ।

नीलैर्कर्षटके सम्यङ्नीलसूत्रेण वेष्टयेत् ।
 लम्बमानं तदाकाशे उच्चाटनकरं परम् ॥ ६२ ॥
 दुग्धलाक्षारोचनादिमहानीलैरसादिभिः ।
 लिखित्वा धारयेद् देवि चातुर्वर्ण्यं वशं नयेत् ॥ ६३ ॥

युक्त्वा । उच्चाटनयुगेन^१ योजयित्वेति यावत् । नाम साध्यस्य ।
 काकपक्षेण लेखन्या । नीलकर्षटके कृष्णपटे । वेष्टयेत् बध्नीयात् । तत्
 चक्रम् ॥ ६१-६२ ॥

दुग्धेति । दुग्धं क्षीरम् । चातुर्वर्ण्यं जातिचतुष्टयम् । 'द्रव्यचतुष्टयेन
 वर्णचतुष्टयं वशीकुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

युक्त्वा रोचनयन्त्यादि उच्चाटनकर परमित्यन्तस्यायमर्थः—गोरोचनया काकपक्षेण
 नीलैर्कर्षटकस्य मध्ये चक्रं विलिख्य तन्मध्ये आदी साध्यनाम द्वितीयान्तं लिखित्वा
 उच्चाटय उच्चाटयेति कर्मपदान्ते मूलविद्यां लिखेदिति यावत् ॥ ६१-६२ ॥

दुग्धलाक्षेत्यादि चातुर्वर्ण्यं वशं भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—लाक्षाशब्देन ज(तुरु?)च्यते ।
 अत्र चक्रनाभादिलेखनं वशीकरणकर्मवद्भातव्यम् ॥ ६३ ॥

१. एतन्नीलीपटे—सख ग. । २. तदा कार्य—सक, हृदाकाशे—सख. । ३. परमुच्चाटनं
 भवेत्—वाग से., उच्चाटयति तत्प्रभात्—सक । ४. नाभिर्म—से. व. सख. ग. । ५. नीली-
 रसेन घ—वाग. से. सख. ग., नीली—घ सक । ६. च्चक्र—वाग. से. । ७. भवेत्—अ से.
 घ. सख., भवेद्दशम्—साग. । ८. 'वेष्टयेत् बध्नीयात्' नास्ति—ख. ड. । ९. 'वर्णचतुष्टय'
 नास्ति—ख. ड. । १०. 'युक्त्वा यावत्' नास्ति—ग. । ११. पक्षस्य—ज. ड. ज. । १२. 'नील-
 कर्षटकस्य' नास्ति—ख. ड. ज. । १३. लिखित्वा—ख. ड. ज. । १४. 'चात्र—ख. ड., त्वात्रोच्चाट-
 येति—ज. । १५. अत्रापि—ड. ज., इत परम्—'नाम्ना विना ध्यानेनैव' इत्यधिक पाठ—क. ग. ।
 स धारासङ्गश्च इव, ७१ श्लोकस्य नाम्नेति-वदव्याख्यायां स्थापयितुमर्हः ।

१ उच्चाटय उच्चाटय इत्येवमुच्चाटनयुगेनेरपर्यं ।

२ 'एतेन चत्वारि द्रव्याणि चतुर्णां वर्णानां वशीकरणे यथासक्यमन्विष्यतीति विमर्शनीकारोक्ति-
 निरस्ता' (से. पृ १२०) ।

एतेनैव विधानेन जलमध्ये यदा क्षिपेत् ।
सौभाग्यमृतुलं तस्य स्नानपांनादिना भवेत् ॥ ६४ ॥

एतेनैवेति । एतेन अनन्तरोक्तविधिना । जलमध्ये वारिधान्याम् ।
क्षिपेत् । चक्रमिति शेषः । तस्य साधकस्य । आदिशब्देन मुखसेचनं लक्ष्यते ।
अत्रेदं सूचितम्—दीक्षाशब्दितनैमित्तिकाद्यभिषेकसमये^१ चक्रं कनकपट्टे
विलिख्य भूत(प्रल)स्थितमहाचक्रमध्यस्थितस्य सकूर्चासनस्य सनवरत्नस्य
वासोपुगावृतमुखस्याश्वत्यादिस्त(म्बव)कालङ्कृतस्यान्तर्निहितकूर्चस्याभिषेक-
कुम्भस्योदरे प्रक्षिप्य सेचनक्रियानन्तरं कुम्भादिभिः सह तत्कनकयन्त्रं
प्राणदात्रे गुरवे सदक्षिणं दद्यात् साधक इति । अत्राभियुक्तोक्तिः—

अभिषिच्य यन्त्रकलशं गुरवे प्रददातु संयतमतिः सुमतिः ।

दुरितापनोदविषये द्युतये यशसे श्रियै च मतिसंयतये ॥

(प्र० सा० २१।५२)

अभिषिच्य पुनः शिष्यं कुम्भादीन् गुरुराहरेत् ।

(प्र० सा० ३१।२४)

प्राणप्रदानकर्त्रे न च कार्यं वित्तशाठ्यममलधिया ॥ इत्यादि ॥६४॥

(प्र० सा० २५।१९)

एवमेवेत्यादि न संशय इत्यन्तर्स्यात्परिक्षाकर्मवन्नामलेखनम्, चक्रलेखनं तु दुग्ध-
लाक्षादिभिरेव कार्यमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

१. एतदेव—वाक. ख., एवमेव—अ. सग., एतदेव—सक. । २. विनिक्षिपेत्—वाक.
से. ब. सक. ख., यदि क्षिपेत्—सग. । ३. मुत्तमं—ब. । ४. लोके—सख., देवि—सग. ।
५. पानाग्र संशय—वाक. ख. अ. । ६. 'अत्रेदं' इत्यादि नास्ति—ख. ड. । ७. युगला-
वृताश्वत्या—ग. । ८. विलिख्य—घ. । ९. 'अभिषिच्य' इत्येव श्लोको नास्ति—ग. । १०. स्यापमयं
यात्म—ख. ड. ज. ।

१. "यत्तु विमर्शिण्यामुक्तं दीक्षाभिषेकसमये कनकपट्टचक्रं कुम्भे निक्षेप्यम् । अभिषेकोत्तरं च
तच्चक्रं गुरवे देयमित्ययमर्थोऽनेन लब्ध इति, तत्तन्नाग्तरे न दृष्टम्" (से. पृ. १२१) ।

ऐतन्मध्यगतां देवि नगरां वा वराङ्गनाम् ।
 सप्ताहात् क्षोभयेत् सत्यं ज्वलमानां विचिन्तिताम् ॥ ६५ ॥
 महापातकयुक्तात्मा यदि देवि प्रपूजयेत् ।
 शमीदूर्वाङ्कुराश्चत्थपल्लवैरथवाऽर्कजैः ॥ ६६ ॥
 मासेन हन्ति कलुषं सप्तजन्मकृतं नरः ।
 लिखित्वा पोतवर्णं तु चक्रमेतद्यदाऽर्चयेत् ॥ ६७ ॥

एतदित्यादि । देवीत्यामन्त्रणम् । एतच्चक्रमध्यगतां मध्यभागस्थिता
 शक्त्युदरविलिखितमध्यबीजमध्यगताम् । ज्वलमानां मन्त्रपावकशिखया ।
 विचिन्तितां तामुक्तकालं ध्याताम् ॥ ६५ ॥

महापातकंति । अत्रापि देवीत्यामन्त्रणे । महापातकयुक्तात्मा महद्भि
 पातकैर्युक्तोऽहमिति मन्यमान । प्रपूजयेत् । चक्रमिति शेष । शमीति ।
 पल्लवगन्ध शम्यादिभिश्चतुर्भिः सवद्धद्यते । अर्कजैः अर्कपल्लवैः । पुष्पस्या-
 प्युपलक्षणमेतत् । कलुषम् एतः । सप्तजन्मकृतमिति प्राचीनानन्तकौटिजन्म-
 कृतपापोपलक्षणम् । नरः साधक ॥ ६६-६७ ॥

एतदित्यारभ्य विविच्य तामित्यन्तं स्पष्टार्थं । एतदित्यत्रापि चक्रमुच्यते । अत्र
 नाम्ना विना ध्यानेनैव साधनमभिप्रेतम् ॥ ६५ ॥

महापातकेत्यादि नर इत्यन्तं सर्वपापप्रायश्चित्तप्रदर्शकं स्पष्टार्थं ॥ ६६-६७ ॥

१. अथवेनङ्गतां-सख. । २. देवी-वाग. से. सख. । ३. नगरां-वाग. से. सख. ।
 ग. । ४. वा नुरा-वाग. से, वापुराङ्गनाम्-सख. । ५. सम्पग-मक. सघ-सख. ।
 ६. नय ताम्-वाक. ख. अ. ज्ञयन-मक., ज्ञयेन-मग. । ७. देवी-वाग. से. सख. ग. ।
 ८. सप्त-वाग. से. । ९. वर्णन-वाग. से. । १०. च-व. सख. । ११. चक्रमस्ये
 तथा-सख. । १२. बाल-व. घ. ड. । १३. णम्-व. ग. ड. । १४. तमिति-ख. ड. ।
 १५. 'वाग्' नास्ति-व. ड. । १६. 'एत प्रतम्' नास्ति-व. ड. । १७. 'महा स्पष्टार्थं'
 नास्ति-व. ड. ।

१. "अत्रमिति तु तन्पुष्पस्याप्युपलक्षणमिति मन्ति" (से पृ १२१) ।

पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा स्तम्भयेत् सर्ववादिनः ।

सिन्दूरेणुलिखितं पूजयेदुत्तरामुखः ॥ ६८ ॥

येदा तदाऽस्य वशगो लोको भवति सर्वदा ।

गैरिकेणैतदालिख्य पूजयेत् पश्चिमामुखः ॥ ६९ ॥

स च सर्वाङ्गनाकर्षणवश्यक्षोभकरो भवेत् ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा कृष्णवर्णं यदाऽर्चयेत् ॥ ७० ॥

यस्य नाम्ना तस्य नित्यं मन्त्रहानिस्तु जायते ।

पीतवर्णं तालहरिद्रादिभिः । सिन्दूरेणुलिखितम् । चक्रमित्यध्या-
हार्यम् । गैरिकेण धातुना । एतत् चक्रम् । यः साधकः । कृष्णवर्णम् । यस्य
साध्यस्य । नाम्ना संज्ञया । तस्य साध्यस्य । तद्वद् यथा दिङ्मुखः साधयति ।

लिखित्वेत्यादि वादिन इत्यन्तस्यायमर्थः—हरिद्रोन्मत्तहरितालपङ्केन श्रीचक्रं
लिखित्वा तन्मध्येकोणे वादिनाम आद्यन्तमूलविद्यारोहितं पूर्ववल्लिखित्वा पूजयेदिति
यावत् । सिन्दूरेत्यादि भवति सर्वदेत्यन्तः सर्ववश्यप्रयोगवन्नामलेखनादिसहितो ज्ञातव्यः ।
चक्रमित्यारभ्य क्षोभकरो भवेदित्याकर्षणयन्नामादिसहितो ज्ञातव्यः । दक्षिण इत्यादि
जायत इत्यन्तस्यायमर्थः—महानीलीरसादिना चक्रं लिखित्वा तन्मध्ये श्रीमूलविद्यान्तेऽ-
मुकस्य मन्त्रहानिं कुरु कुर्विति लिखित्वा पूजयेदित्यर्थः । तद्वदित्यादि कारकमित्यन्त-

१. रेणाप्युलिखित—से., रेणापि—ब., रेणाप—सक., रलेख—साप. । २. यदि
तदास्य—सग. । ३. सु—सक. । ४. सर्वदा—अ. रो. ब. सग. । ५. चक्रं गैरिकमालिख्य—वाक. ख.,
गैरिकेण तदालिख्य—से. । ६. सोऽपि—वाप. से., यतः—सग., योऽसौ—ब., तदा—सक. ।
७. कृष्णं चक्रे समर्चयेत्—वाग. से. । ८. सम—सक. ख. । ९. तस्य—सख. ।
१०. साधकस्य—ख. ड. । ११. साधकस्य—ग. । १२. यथा महादिह—ग. घ. ।
१३. 'वादिनाम' नास्ति—ख. ड. ज. । १४. त्यन्तं पूर्व—ख. ड. ज. । १५. इतः परम्—'नीलीरसादि
द्रव्यं हरिद्रादि तेन चक्रं लिखित्वा तन्मध्येकोणेमध्ये मं मूलविद्या, ततः संयोजनान्तं
देवीनाम पुनरपुत्रस्य वाचं स्तम्भय स्तम्भयेति, अन्ते मूलविद्या इत्येवं लिखेत् । महानीली...रमु-
कस्य वाचं स्तम्भय स्तम्भयेति, अन्ते मूलविद्या इत्येवं लिखेत्' इत्यधिकः पाठः—ब., स चाग्राना-
वश्यकः, पूर्वं स्तम्भनप्रकरणे ५८ श्लोकव्याख्यायामस्य पाठस्य विद्यमानत्वात् । १६. 'कुरु' नास्ति—
ड. ज. । १७. आलिख्य—क. ए. छ., आरभ्य—ड. ज. ।

तद्वद् दिगन्तरालेषु पूजितं परमेश्वरि^३ ॥ ७१ ॥
 स्तम्भविद्येपणव्याधिशत्रूच्चाटनकारकम् ।
 रोचनालिवितं देवि दुग्धमध्ये वशङ्करम् ॥ ७२ ॥
 [क्षिप्तं गोमूत्रमध्ये वा शत्रूच्चाटनकारकम् ।
 तक्रमध्यगतं चक्रं विद्येपणकरं परम् ॥]
 ज्वलज्ज्वलनमध्यस्थं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
 अथवा देवदेवेशि यदेकान्ते चतुष्पथम् ॥ ७३ ॥
 तत्समीपे लिखेच्चक्रं सिन्दूरेण महाप्रभम् ।
 सर्वबाह्यत आरभ्य यावन्मध्यं महेश्वरि ॥ ७४ ॥

दिगन्तरालेषु आग्नेयादिषु । पूजितं चक्रम् । दुग्धमध्ये क्षीरमध्ये । ज्वलनो
 वह्निः ॥ ६७-७३ ॥

एकान्ते विजने । तत्समीप इत्यत्र तच्छब्दश्चतुष्पथ लक्षयति । महा-
 प्रभम् अत्युज्ज्वलम् । सर्वबाह्यत इत्यस्यायमर्थः—पूज्येऽस्मिन् महति चक्रे
 यद्यदणिर्मादिसिद्धबादीना महानिपुरसुन्दरान्ताना देवैताना पूजाम्यानमस्ति,

स्यायमर्थः—^१ईशानादिवायव्यान्तं विदिदुःसुरस्तत्तद्द्रव्यैस्तत्तत्कर्मवन्नामसहितं चक्रं
 पूजयेदित्यर्थः । रोचनालिनितमित्यादि । अत्रापि वशीकरणकर्मवत् सर्वं नामादि ।
 क्षिप्तमित्यादेरुच्चाटनकर्मवत् सर्वम् । (चक्रात्तत्र) मध्यगतमित्यादेर्विद्येपणकर्मवन्नामादिलेख-
 नम् । ज्वलज्ज्वलनमित्यादेर्मारणकर्मवत् सर्वं लोहपट्टे समुत्कीर्य त्रिकदुश्चित्रमूलविपादि-
 पट्टेनालिप्याघोमुखमग्नौ निक्षिपेदिति यावत् ॥ ६७-७३ ॥

अथवेत्यारभ्य तेचरो भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—^२चक्रचतुरस्रमारभ्य त्रिकोणमध्य-
 पर्यन्तं प्रतिदेवतमासनस्थानेष्वनारादिकनारात्तं वांगुरानारं यथा भवति तथा लिखे-

१ तां-व. । २ रोम्-व. । ३ एष श्लोकोऽधिकः—वाक् छ ग से. सक. ।

४. धे-सत्त ग । ५. सर्व-व. । ६. सुरे-सक छ । ७. भूचयति-ख. ड. । ८. मादिशक्ति-
 ख. ड., मादिमहानि-ग. । ९. 'देवतानां' नास्ति-ख. ड. । १०. वाग्भव कामराज-ख. ड. ज. ।

१. "तेन पूर्वोत्तरादरदक्षिणक्रमस्य पूर्वं बन्धुतवादीशानाद्यान्नेयान्तं क्रम इति कल्पना परास्ता ।
 ईशानादिवायव्यान्तं क्रम इति रत्नावलीशारस्य तु महान् प्रमादः" (से. पृ १२२) ।

२. धनिमाया स्थाने स्वाभिमुत्साय ऋणेण हृत्वेऽनान्नेयान्निमुत्वेन द्वे वाग्दक्षिणरेते विनाम्य

अकारादिक्षकारान्तां मातृकां तत्र विन्यसेत् ।

पूजयेद् रात्रिसमये कुलाचारक्रमेण यः ॥ ७५ ॥

तत्क्षणात् सँ महेशानि साधकः खेचरो भवेत् ।

तत्र तत्राकारादिक्षकारान्ता मातृकामकथादित्रिरेखात्मना मध्यस्थहक्षेण च त्रिकोणरूपकुलासनात्मना विन्यस्य पूजयेदिति । ननु देवता कुत्र निवसन्ति ? मन्त्रेष्विति ब्रूम । यच्छ्रुतिः—“क स्थ क व सद्यो हव्य वक्ष्याम इति छन्द स्वित्यब्रुवन् । गायत्र्या त्रिष्टुभि जगत्यामिति । तस्माच्छन्दस्सु सद्ब्रुव्य आदित्येभ्य आङ्गीरसी प्रजा हव्य वहन्ति” (तै० ब्रा० २।२।३।७) इति । आह च—^१“मणिवन्मन्त्रमालम्ब्य प्रभावन्मन्त्रदेवता” इति । रात्रिसमये अर्धयामिन्याम् । यदागमः—“पूजोदितार्धयामिन्या पितृवेश्मादिशायिनाम्” इति । कुलाचारक्रमेण महासमयमहानुष्ठानमार्गेण ॥ ७३-७६ ॥

वित्येतत् ११ अयमर्थः—प्रतिदिवसेमासन कुलासनवाग्भवं कृत्वेति मन्तव्यम् । तदुक्त शीसिद्धनाथपादै—

वीज गुह्ये न्यसेदाद्यमकथादित्रिपङ्क्तिर्गोम् ।

शेष वीजद्वय कन्दमित्येतकौलभासनम् ॥ इति ।

अत्र वीजद्वयमिति क्षकारहकाराविति भावः ॥ ७३-७६ ॥

१ नात्र-ब । २ तु-सक ख । ३ तत् क्षणात्-सक, तत्र-सक । ४. सा-सा । ५ महादेवि-साग । ६ 'तत्र' नास्ति-ख, ड । ७ रेखात्मक-ख, ड । ८. सतीति-ख, ड । ९. यया-ख । १०. मन्त्रेभ्य-वप-ख, ड । ११. 'अयमर्थ' नास्ति-क, ग, छ । १२. देवता-ब ड, ज । १३. 'कुलासनवाग्भवं' नास्ति-क, ग, छ । १४. त्रिपङ्क्ति-ग, छ । १५. 'अत्र वीजद्वयमिति' नास्ति-क, ग, छ । १६ यावत्-क, ग, छ ।

मप्यत्रि दोषपरि यथा तियप्रत्ता पतति तथा पूवरेखा विभाष्य तासा स्यानेऽकथादिपोडश पोडशमातृका विलित्य कोणत्रये हलभाहिलिपेदिति केचित् । अणिमाद्यखिलदेवतानामासन स्याने प्रत्येक वागुराकारेण सर्वमातृका पुन पुनल्लेखा इत्यन्ये (से. पृ १२२) ।

१ 'मन्त्र मणिवन्मन्त्रमालम्ब्य प्रभावमन्त्रदेवताम् । जपप्यानादिक कुर्वात्र तादस्येन कुत्रचित् ॥' इत्येव क्षेमराजेन स्वच्छन्दोद्योते (भा १, प २, पृ ७८) उद्धृत श्लोकः ।

पूजयित्वा महेशानि तद्देवतैरो गिरौ ॥ ७६ ॥
 अजरामरतां सम्यग् लभते नात्र संशयः ।
 महाभूतदिने वापि इमशाने यदि पूजयेत् ॥ ७७ ॥
 पूर्ववन्नशि देवेशि साधकः स्थिरमानसः ।
 पादुकाखड्गवेतालसिद्धद्रव्यमहोदयाः ॥ ७८ ॥

तद्वत् खेचरताप्राप्त्याराधनक्रमवत् । 'एकतरः असहायः । गिरौ पवंते ॥ ७६ ॥

महाभूतदिने 'कृष्णचतुर्दश्याम् । स्थिरमानसः निर्विकित्सः । पादुका पादुकासिद्धिः, सा च बह्लिसलिलादिषु यात्रा । 'इदं तु लेपादिना विना मन्त्रसिद्धचैवेत्यर्थः । खड्गः खड्गसिद्धिः । सा च स्वयंप्रहृता । वेतालो वेतालसिद्धिः । सा च पिशाचादिपरिकरवत्ता । सिद्धद्रव्यम् अप्रयत्नसम्पन्न-पायसापूपादिसिद्धिः । महोदयः अणिमादिविभूतिविशेषः । अञ्जनम् अञ्जन-सिद्धिः । विद्मरं विल्लारलोकान्तरसिद्धिः । चेटी दासीसिद्धिः । यक्षी भोग-योग्यविशिष्टालङ्कारभूषितदिव्यपुरन्ध्रीसिद्धिः । दूरगतिः दूराध्वगमनम् ।
 अयमर्थः—चित्सारपरमार्थाया देवताया सर्वगतत्वात् साधकोत्तमस्य

पूजयित्वादि स्पष्टार्थः । प्रयोगस्तवयमेव । स्थाने विशेष इति विशेषः ॥७६-७७॥
 महाभूतदिनमिति 'कृष्णाङ्गारचतुर्दशी । सिद्धद्रव्य रसायनादि । मनसि शला स्पर्श-

१. पुजयेद्वात्रिसमये—सक. । २. महादेवि—वाक. ए. सख. । ३. तरौ—वाग. से. सक. ए. ग । ४. सत्य—वाग. से. । ५. चापि—सख. ग. । ६. कव्यमन शिलाः—वाक. ग., द्रव्यं मन शिला—अ. । ७. 'श्रमवत्' नास्ति—ए. ड. । ८. 'पादुका' नास्ति—ग. घ. । ९. पिशाचपरि—ए. ड. । १०. सिद्धिदम्—घ. । ११. सा च निविसिद्धिः—ग. । १२. विपद्द्वारं—ग. । १३. 'अयमर्थः' नास्ति—ख. ड. । १४. स्थानतिथिविशेष एव विशेष—ए. ड., स्थानविशेष-तिथिविशेष—ज. । १५. द्रव्यमिति—ख. ड. ज. । १६. स्वर्णं—ए. ।

१. "एकतर इति पाठ स्योऽत्यासहाय इति व्याख्यानमर्णयावितन्प्रान्तरविरुद्धम्" (से.पृ. १२३) ।
 २. महाभूतदिनं चतुर्दशी । साऽपि दृष्णंवेति वेचित् । साऽपि भीमपुत्रतैवेत्यपरे" (से.पृ. १२३) ।
 ३. सामान्ये ननुगन्तुम् । इव पूर्वोक्तयान्यप्रतिपाद्यं पादुकासिद्धिजन्य बह्लिसलिलादिषु वात्रारण्यं प्रयोजनमत्र लेपादिना विना मन्त्रसिद्धिमात्रेणैव फलतीति यावत् ।

अञ्जनं विवरं चेदो यैश्री दूरगतिस्तथा ।
यत्किञ्चित्सिद्धिसन्तानं विद्यते भुवनत्रये ॥ ७९ ॥
तत्सर्वमेव सहसा साधयेत् साधकोत्तमः ।

इति श्रीनित्याषोडशिकाण्वे द्वितीयः पटलः ॥

—:०:—

देवतात्मत्वेन विश्रान्तेर्यस्मिन् देशे गमनसंकल्पः समुन्मिपितस्तस्य
दे(व)श)स्य सदैव पुरःस्थितत्वाद्बुचितैवोक्तिरिति ।

मायूरपितृकृकवाकुवसेन्द्रकोपकारञ्जवीजतुपैगुगुलिकां कटिस्थाम् ।

हेमावृतां वहति यः स तु योजनानां सद्यः शतं व्रजति पक्षिपतिदिवीव ॥

इत्यभियुक्तोक्त्या गुलिकादिसिद्ध्या दूराध्वगमनम्, इह तु विद्या-
सिद्ध्या । सिद्धिसन्तानं सिद्धिनिचयः । सहसा "सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य
नासाध्यमिह किञ्चन" इति स्थित्या यद्यन्मनसा संकल्पयेत् तत्सर्वमभि-
सन्ध्यव्यवधानेन संपादयेदिति शिवम् ॥ ७७-७९ ॥

एवमृजुविमर्शिनां नित्याषोडशिकाण्वे ।

शिवानन्दपरामुष्टो द्वितीयः पटलो गतः ॥

—:०:—

शिला । चेदो दासीजनैः ॥ ७७-७९ ॥

इति श्रीविद्यानन्दैविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्यां

प्रयोगविधिर्द्वितीयः पटलः ॥

—:०:—

१. चिम्बुकं-सक. । २. चैव-द्राक. ख. । ३. चेटकं यक्षिणो तथा-वाक. ख., चेटकं
येव यक्षिणीम्-सक., चेटिकां-सग. । ४. द्रुसमयं-सक., सिद्धिनिचयो-सल. ग., निघयं-
घाक. ख. । ५. यतंते-सक. । ६. कृकलास-ख. । ७. तुपतोयकॉल-ग. घ. । ८. 'गुलिकादि-
सिद्ध्या' नास्ति-ख. । ९. 'इह तु' 'सिद्धिनिचयः' नास्ति-ख. । १०. मयि-ख. ड. ।
११. सानेन-ग. । १२. मूष्टं द्वितीयं पटलं गतम्-ख. ड. । १३. इतः परम्-'इति प्रयोगविधिः'
हायधिकः पाठः-क. घ. छ. । १४. नन्दनाथ-ख. ड. ज. । १५. 'प्रयोगविधिः' नास्ति-
ख. ड. ज. ।

अथ तृतीयः पटलः

देव्युवाच

भगवंस्त्रिपुरामुद्राः सूचिता न प्रकाशिताः ।

कथं विरचनं तासां क्रियते वद शङ्कर ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।

याभिर्विरचिताभिस्तु संमुखो त्रिपुरा भवेत् ॥ २ ॥

एवमनल्पप्रयोगशरीर द्वितीय पटल व्याख्यायेदानीमष्टाविंशतिसूत्र-
सन्दर्भस्य देवतासान्निध्यकरमुद्राविन्यासप्रतिपादकस्य तृतीयस्य पटलस्य
व्याख्या लिख्यते—श्रीदेव्युवाचेत्यादि । त्रिपुरामुद्राः त्रिपुराम्बासम्बन्धिन्यो
मुद्राः । मुद्रानाम काश्चन शक्तयः । उक्तं च—

मोचयन्ति ग्रहादिभ्यः पाशोद्य द्रावयन्ति च ।

मोचन द्रावण यस्मान्मुद्रास्ता शक्तयो मताः ॥ इति ।

अभियुक्तोक्तिरपि—

द्रावणात् पाशजालस्य तत्परस्य च मोचनात् ।

मुद्रापीठमिति प्रोक्तं कामरूपं नमाम्यहम् ॥ (सं. प.) इति ।

अथ तृतीये^१ पटले सर्वांगुवादि टिप्पणं लिख्यते । श्रीदेव्युवाचेत्यादि भवेदित्ये^२तस्य
स्पष्टोऽर्थः ॥ १-२ ॥

१. भैरव-सग., शङ्कर-सघ. । २. लो-सग घ., सान्निध्यं त्रिपुर-सग. । ३. सूत्रस्य-स. ।
४. 'तृतीयस्य पटलस्य' नास्ति-ग. । ५. विवृतिरुच्यते-स. । ६. भगवद्रित्यादि-स. ।
७. त्रिपुराम्बा-ग. घ. । ८. 'उक्तं च' नास्ति-ग. घ. । ९. पाशोपात्-चि. । १०. दास्य
स्मृता-स. घ., परिशीलिता-चि. । ११. अभियुक्तैरपि-स. घ. । १२. मोदनात्-न. घ. ।
१३. यप-स. ग. ट. छ. । १४. त्यक्त स्पष्टार्थं-स. ज. ।

परिवर्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
 अनामान्तर्गते कृत्वा तर्जन्यौ कुटिलाकृती ॥ ३ ॥
 कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।
 त्रिखण्डैषा महामुद्रा त्रिपुराह्वानकर्मणि ॥ ४ ॥

रचिताः "संक्षोभ" (१।१८४) इत्यनेन । विरचनं बन्ध । तासां मुद्रा-
 णाम् । यामिः मुद्रामिः । संमुखा त्रिपुरा भवेदित्यस्यायमर्थः—मुद्राविरचने
 कृते साधकं प्रसन्नदृशा पश्यतीति ॥ १-२ ॥

परिवर्त्येतिद्वयं त्रिखण्डामुद्राप्रतिपादनपरम् । परिवर्त्य परस्परं क्षिप्ता-
 ङ्गुली कृत्वा । स्पृष्टौ इतराङ्गुलिभ्योऽविको । 'समौ' अन्योन्यम् । अना-
 मान्तर्गते 'अनामाभ्यामन्तर्गते । कुटिलाकृती कुटिलाकारे । त्रिपुराह्वानकर्मणि,
 प्रयोक्तव्येति शेषः । अयमर्थः—प्रथममात्मीयौ हस्तौ परिवर्त्याङ्गुष्ठौ परस्पर-
 स्लिष्टौ कृत्वाऽनन्तरं समोच्छ्रितमध्यमाङ्गुलिद्वयोभयपार्श्वे व्यत्यासेनान्त-
 र्गतानामिके तर्जन्यौ कुटिलाकारे विधाय पुनः कनिष्ठिके समे निजस्थाने
 नियुञ्ज्यादितोयमावाहनमुद्रा त्रिखण्डास्या ॥ ३-४ ॥

परिवर्त्यं कराविति । हस्तावन्योन्यं यथा स्पृष्टाङ्गुली भवतस्तथा कृत्वेत्यर्थः । अङ्गुली
 कारयेत् समविति । उभयस्तरयोऽङ्गुलिद्वयं समं कुर्यादिति । परस्परस्पृष्टौ दण्डाकारौ
 यथा भवतस्तथा कर्तव्यमिति यावत् । अनामान्तर्गते कृतेति । उभयकरानामाङ्गुलिद्वये-
 मयः कुर्यादिति यावत् । कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरोति । कनिष्ठिकाङ्गुली
 पूर्वं यथा स्थिते तथैव कुर्यात्, न त्वन्तर्गते इति याचेत् । तर्जन्यौ कुटिलाकृती इति ।
 तर्जनीद्वयं कुटिलाकृती कुर्यात् । अप्रतिपिद्धमनुमतमिति न्यायेन मध्यमाङ्गुलिद्वयं यथा-
 स्थितमेव कुर्यात्, न त्वन्तर्गतमिति । त्रिखण्डेय महामुद्रा त्रिपुराह्वानकर्मणि । इयं
 रचिता मुद्रा त्रिखण्डासंज्ञा त्रिपुराह्वानकर्मणि नियुक्तेत्यर्थः ॥ ३-४ ॥

१. स्पृष्टा-याग, से, घ., कृत्वा-साध. । २. मुरे-साग. । ३. षेय-याग. ज. से, घ. सक.
 ग. घ. । ४. प्यान-साग. घ. । ५. स्पृष्टौ-म. ग. घ. । ६. 'अन्योन्यम्' नास्ति-घ. ।
 ७. त्रिष्टौ समौ स्पृष्टौ कृत्वा-म. घ., स्पृष्टौ-घ. । ८. निगतं-घ. । ९. कृत्वेति-म. घ. ज. ।
 १०. 'इति यावत्' नास्ति-ग. । ११. इयं निय-म. । १२. 'यावत्' नास्ति-घ. ज. ।
 १३. स्थित तथा-म. घ., 'एव' नास्ति-ज. । १४. तानिना-म. घ. ज. ।

१. अन्योन्यं समाविति । भावयन्परस्परमात्मिका व्याप्यमानांशौ स्थानान्तरव्यवहारोऽप्यनेन ।
 २. "अनामान्तर्गते इत्यत्र षट्श्लोकि । अनामाभ्यामन्तर्गते इत्यपि केचित्" (से. पृ. १२५) ।

मध्यमे^१ मध्यगे कृत्वा कनिष्ठाऽङ्गुष्ठरोपिते^२ ।
 तर्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके^३ ॥ ५ ॥
 एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंक्षोभकारिणी ।
 एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले र्यदा ॥ ६ ॥

मध्यमे मध्यगे कृत्वेति । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । मध्यगे मध्यस्थानं गते, 'यथास्थानस्थिते कृत्वेत्यर्थः । कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते । इदंमनामिके इत्यस्य विशेषणम् । कनिष्ठिकाङ्गुष्ठचतुष्टयरोपिते इत्यर्थः । दण्डवत्कृत्वा दण्डाकारेणाभिप्रसार्यं । मध्यमोपरि मध्यमयोरपरि । प्रथमा दर्शनीयासु मुद्रासु मध्ये । त्रिखण्डामुद्रा पूर्वोक्ता त्रिपुराह्वानकर्मणि विनियुक्ता । अयमर्थः — प्रथममुत्तानौ हस्तौ विधाय तर्जन्यौ दण्डवदितराङ्गुलिभ्यो विश्लिष्टं प्रसार्यं कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके परस्पराश्लिष्टे यथास्थानस्थितमध्यमोपरि कुर्यादिति प्रथमा संक्षोभिणी मुद्रा ॥ ५-६ ॥

मध्यमे मध्यगे कृत्वेत्यारभ्य सर्वसंक्षोभकारिणीत्यन्तस्य व्याख्या लिख्यते— मध्यमे मध्यगे कृत्वेति मध्यमाङ्गुलिद्वयं मध्यगं कृत्वा, मध्यस्थितं करोतीति यावत् । मध्यमोपर्यनामिके इति कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके मध्यमाङ्गुल्योरपरि कारयेत् । तर्जन्यौ दण्डवत् कुर्यात् । एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंक्षोभकारिणीति । रचितैषा मुद्राणां प्रथमा सर्वसंक्षोभकारिणीति सद्वा ॥ ५-६ ॥

१. मा-वाच. एत., मा-वाच. । २. कनिष्ठे-वाक एत. । ३. गोपिते-च. । ४. कुर्यात्-अ. । ५. मित्रा-वाच. ग. । ६. संक्षोभिणी-सक. । ७. रिक्ता-द. । ८. यदि-वाच. से. । ९. 'मध्यमे मध्यगे कृत्वेति' नास्ति-एत ड. । १०. 'इदं रोपिते इत्यर्थः' नास्ति-ग. । ११. 'चतुष्टयं' नास्ति-एत. ग ड. । १२. 'मुद्रा' नास्ति-ख. ग. ड. । १३. 'तर्जन्यौ' नास्ति-ख. । १४. विश्लिष्ट-ड. । १५. श्लिष्ट-ग. घ. । १६. स्थायमर्थं-ख. ड. ज. । १७. मध्यगे कृत्वेति यावत्-ख. ड. ज. । १८. कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरपि य-न ड. ज. ।

1. "प्राच्यस्तु मध्यमे मध्यगे एव न तु स्थानान्तरगते कुर्यात् । निजस्थान एव ते घसन इति यावत् । कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते इत्यनामिकाविशेषणम् । तर्जन्यो मध्यमोपरि दण्डवत् कुर्यादिति ध्याचक्षत" (स. पू. १२५-१२६) ।

क्रियेते परमेशानि सर्वविद्राविणी^२ स्मृता ।
 मध्यमातर्जनीभ्यां तु कनिष्ठानामिके समे ॥ ७ ॥
 अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यगे परमेश्वरि ।
 इयमाकर्षिणी मुद्रा त्रैलोक्यार्कर्षकारिणी ॥ ८ ॥

एतस्या एवेति । एतस्याः संक्षोभिण्याः । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । सरले स्पष्टे, त्यक्तकुसृतिकौटिल्ये ईत्यर्थः । अयं प्रकारः—संक्षोभिण्या मुद्रायाः स्थिताया मध्यमाङ्गुल्यौ यदि सरले स्याता पूर्वस्यां मुद्रायां तर्जन्याविव यदा स्थिते इयं मुद्रा द्वितीया सर्वविद्राविणीति ॥ ६-७ ॥

मध्यमातर्जनीभ्यामिति । मध्यगे मध्यमाङ्गुलिद्वयगते । कर्तव्ये इति शेषः । अङ्कुशाकाररूपाभ्याम् अङ्कुशाकाराकृतिभ्याम् । अयमर्थः—अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यमातर्जनीभ्यां सह समे कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके मध्यगे कर्तव्ये । इतीयं तृतीया आकर्षिणी मुद्रा ॥ ७-८ ॥

एतस्या इत्यारभ्य सर्वविद्राविणोत्यन्तस्यायमर्थः—एतस्याः सर्वसंक्षोभिणीमुद्राया मध्यमाङ्गुली सरले कुर्याद् यदा तदा सर्वविद्राविण्याख्या द्वितीया सा मुद्रा भवति ॥ ६-७ ॥

मध्यमातर्जनीभ्यामित्यारभ्य इयमाकर्षिणी मुद्रेत्यन्तस्यायमर्थः—मध्यमातर्जनीभ्यामङ्कुशाकारं कृताभ्यां मध्यगे मध्यस्थिते कनिष्ठानामिके कनिष्ठिके चानामिके च कनिष्ठानामिके ते समे कुर्यात् । कोऽर्थः ? ^१“एतस्या एव मुद्रायाः” (३।६) इत्येतदत्रापि संयद्भवते । अतः कनिष्ठानामिकाङ्गुलिचतुष्टयं पूर्वमुद्राया मध्यगं मध्यमातर्जनीभ्यां समं कुर्यात्, एकीकुर्यादित्यर्थः । एषा आकर्षिणी मुद्रा तृतीयेति ॥ ७-८ ॥

१. क्रियते वेन्महेदानि—वाच. से., क्रियते—सप.] २. णीति घ-व., णी तदा—वाग. से. सर. घ.] ३. च—सप.] ४. मध्यमे—वाग. से. य. सप.] ५. इयं सा—सप.] ६. यंणी स्मृता—घ., यंणी सपा—सप., यंणी परा—सप.] ७. 'स्पष्टे' नास्ति—घ.] ८. 'इत्यर्थः' नास्ति—घ.] ९. संक्षोभमुद्राया—घ., भिण्यां मुद्रायां—स. ड.] १०. स्थितायां—स. ड.] ११. पूर्वस्या मुद्राया—स. ड.] १२. 'समे' नास्ति—स. ड.] १३. इयं—स. ड.] १४. वारेण—स. ड.] १५. मध्यम-ग., मध्यममध्यगस्थिते—घ.] १६. तृतीया मुद्रेति यावत्—घ. ड. ज.]
 १. “अन्वे एवेतस्या एव मुद्राया इत्यनुययं कनिष्ठानामिके मुद्रामप्यगे मध्यमातर्जनीभ्यां समे च कार्ये इति योजयन्ति” (से. पृ. १२६) ।

पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जन्यावङ्कुशाकृती ।
 परिवर्त्य क्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ॥ ९ ॥
 क्रमेण देवि तेनैव कनिष्ठानामिके अपि ।
 संयोज्य निविडाः सर्वा अङ्गुष्ठावग्रदेशतः ॥ १० ॥
 मुद्रेयं परमेशानि सर्वाविशकरी स्मृता ।

पुटाकाराविति सार्धद्वयमावेशमुद्राप्रतिपादनपरम् । पुटाकारौ श्लिष्टौ ।
 अङ्कुशाकृती अङ्कुशाकाररूपे । तदधोगते तर्जन्योरधोगते । संयोज्य
 संश्लेष्य । निविडा दृढा । कार्या इति शेष । सर्वा अङ्गुलयः । अग्रदेशतः
 अग्रदेशे । अयमर्थ — प्रथमं निजौ हस्तौ पुटाकारौ विधाय तर्जन्यावङ्कुशा-
 कृती कृत्वा तर्जन्यधोगते मध्यमे मध्यमाङ्गुली परस्परतः । परिवर्त्य तेनैव
 क्रमेण कनिष्ठानामिके परस्परतः संयोज्य ^१दृढा कृत्वा ^२पुनर्ज्येष्ठाङ्गुलिद्वय-
 मङ्कुशाकृती तर्जन्यग्रे स्थापयेदित्ययमावेशकरी चतुर्थी मुद्रा । हस्तयो
 पुटाकारकरण ^३पराङ्मुखेनेति सम्प्रदायः ॥ ९-११ ॥

पुटाकारौ करावित्यारभ्य सर्वाविशकरीत्यन्तस्यायमर्थः—पुटाकारौ करौ कृत्वेति
 पराङ्मुखेन करौ पुटाकारौ कुर्यात् । तथा तर्कभावदङ्कुशाकृती अङ्कुशाकारेण कुर्यात् ।
 तथा तर्जन्यधोगते मध्यमाङ्गुली परिवर्तक्रमेणैव कुर्यात् । हे देवि । तेनैव
 कनिष्ठानामिकाङ्गुलिचतुष्टयं कुर्यात् । निविड दृढ च यथा भवति तथा कुर्यात् ।
 अङ्गुष्ठावग्रदेशत इति । अङ्गुष्ठी ज्येष्ठाङ्गुलिद्वय मुद्राया अग्रदेशे स्थितं कुर्यादिति यावत् ।
 हे भगेशानि । इयं मुद्रा सर्वाविशकरी स्मृता । चतुर्थी मुद्रेति यावत् ॥ ९-११ ॥

१. दृढा—वाक. ख. ग. । २. वर्त—वाक. ख. घ., वृत्ति—सक. । ३. मध्यमे—वाक.
 ख. ग. से. । ४. वादय—वाक. ख., काद्वयम्—च सक., केषुपि या—सग. । ५. मता—सक.,
 तथा—सग. । ६. 'आवेश' नास्ति—त ड. । ७. सश्लेषयित्वा—ड. । ८. कुर्यादिति—ख. ड. ।
 ९. 'तर्जन्यावङ्कुशाकृती कृत्वा' नास्ति—ग. । १०. दृढा—ख. घ., मुदृढा—घ. । ११. प्राङ्—ख. ड. ।
 १२. 'करौ' नास्ति—क. ग. छ. । १३. मध्यमे अ—ख. ड. ज. । १४. 'कुर्यात्' हे देवि
 तेनैव' नास्ति—ख. ड. ज. । १५. देशस्थितौ—ख. ड. ज. ।

१ मूलस्थस्य 'निविडा' इत्यस्य पदस्यार्थं 'दृढा' इति ।

२ 'तेन सम्प्रदायादेव पराङ्मुखेनेति इत्युक्तमयास्तम्' (से. पृ. १२७) ।

संमुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽनुजे ॥ ११ ॥
 अनामिके तु सरले तद्वहिस्तर्जनीद्वयम् ।
 दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ॥ १२ ॥
 मुद्रैपोन्मादिनी नाम्ना क्लेदिनी सर्वयोपिताम् ।
 अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाऽङ्गुशाकृती ॥ १३ ॥

संमुखावितिद्वयमुन्मादिनीमुद्रापरम् । मध्यमामध्यगे मध्यमाङ्गुल्यो-
 मंध्यस्थानं गते । अनुजे कनिष्ठिके । तद्वहिरनामिकयोर्वहिः । मध्यमानख-
 देशगौ मध्यमाङ्गुल्योर्नखस्थानं गतौ । अयमर्थः—प्रथमं स्वसंमुखौ हस्तौ
 संयोज्य अनुजे मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठाङ्गुलिद्वयं व्यत्यस्य मध्यमाङ्गुलिद्वयं
 मध्यमपर्वस्थितं विधाय कनिष्ठिकयोरग्रं मध्यमाभ्यां संपुट्य मध्यमानखा-
 ग्रेऽङ्गुष्ठद्वयं संयोज्य सरलाकारानामाद्वयवाह्ये तर्जनीद्वयं कुर्याद्वितीयमुन्मा-
 दिनी पञ्चमी मुद्रा ॥ ११-१३ ॥

अस्यास्त्विद्वयं पद्यं महाङ्गुशामुद्राप्रतिपादनपरम् । अस्या उन्मादन-
 मुद्रायाः । अधः कृत्वा अन्तमुंखीकृत्य । अङ्गुशाकृती अङ्गुशाकाररूपे । तेनैव

संमुखौ तु करौ कृत्वेत्यारभ्य क्लेदिनी सर्वयोपितामित्यन्तस्यायमर्थः—संमुखौ तु
 करौ कृत्वेति । करौ परस्परमभिमुखौ कृत्वा । मध्यमामध्यगेऽनुजे । अनुजे कनिष्ठिकाङ्गुली
 ते व्यत्ययेन मध्यमाङ्गुल्योर्मध्ये कृत्वेत्यर्थः । अनामिके तु सरले इति । अनामिके अना-
 माङ्गुलिद्वयम् । सरले दण्डाकारे । कुर्यादिति यावत् । तद्वहिस्तर्जनीद्वयमिति । तयोरना-
 मिकाङ्गुल्योर्वहिस्तदाधारतया तर्जनीद्वयं योजयेदित्यर्थः । दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठाविति ।
 ततोऽनन्तरमङ्गुष्ठगुलं दण्डाकारं कृत्वेत्यर्थः । मध्यमानखदेशगाविति । मध्यमाङ्गुल्यो-
 र्नखदेशेऽङ्गुष्ठगुलामं कर्तव्यमिति यावत् । इयं मुद्रा नामोन्मादिनी सर्वयोपिता क्लेदिनीति ।
 द्रायकमिति यावत् । इयं पञ्चमी ॥ ११-१३ ॥

अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वेति । अस्या उन्मादिनीमुद्रायास्त्वनामिकायुग्ममधः

१. तत्रा-वाच. ग. । २. गा-वाच. ग. । ३. नाम-वाच. से. । ४. ति-वाच. स. ग. से. ।
 ५. 'स्' नास्ति-ज. ड. । ६. 'अनुजे मध्यमामध्यगे कृत्वा' नास्ति-ज. । ७. मध्यपर्व-ज. ।
 ८. स्तिवपर्व-ज. । ९. 'यावत्' नास्ति-ज. ड. ज. । १०. रत्नावली-र. ग. ड. छ. ।
 ११. इति-स. ड. । १२. 'अस्याः...युग्मम्' नास्ति-ज. ।

तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
 इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्यार्थसाधकी ॥ १४ ॥
 सव्यं दक्षिणदेशं तु दक्षिणं सव्यदेशतः ।
 बाहुं कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च ॥ १५ ॥
 कनिष्ठानामिके देवि युर्ध्वत्वा तेन क्रमेण तु ।
 तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥ १६ ॥

क्रमेण ^{१२} वन्तर्मुंसीकरणक्रमेण । अयमर्थ — अनन्तरोक्ताया उन्मादनमुद्रायाः स्थिताया अनामिकायुगलमन्तर्मुंसीकरणक्रमेण निवेश्याङ्कुशाकाररूपे तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेणा^{१३}न्तर्नियोजयेद्वितीय महाङ्कुशाख्या मुद्रा पठो ॥ १३-१४ ॥
 त्रिभिः खेचरीमुद्रामाह—सव्यमिति । सव्यं वामम् । बाहुमिति सम्बन्धः । दक्षिणं दक्षिणं बाहुम् । संपरिवर्त्य इतरेतरतः । कनिष्ठानामिके

कृत्वा, अन्तः कृत्वेत्यर्थः । अङ्कुशाकृती तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेदिति । तेनैव क्रमेणाङ्कुशाकाररूपतया तर्जन्यावन्त प्रवेशयेदित्यर्थः । इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्यार्थसाधकीति । इयं रचिता मुद्रा महाङ्कुशासंज्ञां सकलपुरुषार्थसाधनीत्यर्थः । एषा तु पठो मुद्रा ॥ १३-१४ ॥

सव्य दक्षिणदेशे तु दक्षिण सव्यदेशतो बाहुं कृत्वा महेशानीति । हे महेशानि ! सव्य वामबाहुं दक्षिणबाहोरथो योजयेत् । दक्षिण दक्षिणबाहुं सव्यबाहोरपरि कृत्वेति यावत् ।

१. विज्ञा-वाक. छ. । २. कामार्थ-वाक. छ. । ३. घितो-त्ते, धनी-सक. घ. ।
 ४. देश-वाक. छ., हस्ते-वाग. से. । ५. हस्तत-वाग. से. । ६. बाहु-वाग. अ. से. ।
 ७. महादेवि-वाक. छ. ग. । ८. वनेजेत-सक. । ९. च-अ. व. सक. । १०. युक्ते-सप. ।
 ११. परंपि-सक. । १२. 'वन्तर्मुंसीकरणक्रमेण' नास्ति-ख. ड. । १३. न्तर्नियोजये-ग. घ. ।
 १४. पठो मुद्रा-ग. घ. । १५. विभिरेद-ख. ड. । १६. 'दक्षिण' नास्ति-ख. ड. । १७. शक्य-क. ग. छ. । १८. विति-व. ड. ज. । १९. 'सर्वं पठो मुद्रा' नास्ति-ख. ड. । २०. सजाकृतिपर्याया-क. ग. । २१. बाहु-ख. ड. छ. । २२. 'हे महेशानि' नास्ति-क. ग. छ. । २३. दक्ष-ग. ।
 १. "वामबाहु दक्षिणबाहोरथो योजयेदित्यर्थः रत्नावलीव्याख्यान त्वर्णवविरोधात्पुण्यम् । यदपि तर्जनीभ्या मध्यमे समाधत्ते सर्वोर्ध्वं कुर्यात्, अङ्गुष्ठो तु सरलो मध्यमाङ्गुलीभ्या सस्पृष्टी दण्डयत् कुर्यादिति....." (से. पृ. १२८) ।

अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपि ।
 इयं सा खेचरी नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये ॥ १७ ॥
 रचितेयं महादेवि सर्वतेजोपहारिणी ।
 वद्वयैवैतया देवि दृश्यते साधकोत्तमः ॥ १८ ॥

कनिष्ठे चानामिके च । तेन क्रमेण परिवर्तनक्रमेण । समाक्रान्ते ^१ऊर्ध्वोन्मुख-
 मध्यमाङ्गुलिद्वयोर्भयभागतः । सरलौ ^२प्राग्वत् । सर्वोत्तमा सर्वासा मुद्राणां
 मध्ये । अयमर्थः—प्रथमं सव्यं बाहुं दक्षिणदेशे दक्षिणं बाहुं सव्यदेशे कृत्वा
 पुनर्हस्तौ परस्परतः सपरिवर्त्य ततः कनिष्ठाद्वयमनामिकाद्वयं च ^३परि-
 वर्तनक्रमेण सयोज्यं पुनस्तर्जनीभ्यामुभयभागतः समाक्रान्ते मध्यमाङ्गुली
 सर्वोर्ध्वतः समुन्नमय्याङ्गुष्ठौ परस्परश्लिष्टौ कुर्याद्वितीयं खेचर्याभ्यां
 सप्तमी मुद्रा ॥ १५-१७ ॥

अध्यवंचतुर्भिः खेचरोस्तुतिमाह—रचितेयमिति । इयं मुद्रा । सर्व-
 तेजोऽपहारिणी सर्वेषां तेजास्यपहरतीति । वद्वया रचितया । एतया मुद्रया ।

हन्ती सपरिवचं चेति । परस्पराङ्गुलिबिचरपरिक्षिप्तान्योन्याङ्गुली हन्ती कार्यौ । कनिष्ठा-
 नामिके द्वेषि युक्त्वा तेन क्रमेण चेति । कनिष्ठानामिकाङ्गुलिचतुष्टयं तेन क्रमेण युक्त्वाति
 यावत् । तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे इति । सर्वोर्ध्वं तर्जनीभ्यां समाक्रान्तं
 मध्यमाङ्गुलिद्वयं कुर्यादिति ^४ । अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपिति । अङ्गुष्ठौ सरलौ
 मध्यमाङ्गुलीभिः सश्लिष्टौ परस्परं श्लिष्टौ दण्डवत् कुर्यादिति यावत् । इयं सा खेचरी
 नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये इति । इयं मुद्रा नाम्ना खेचरी सर्वोत्तमेत्यर्थः । इयं सप्तमी

१. नाम—यात्. से. सप्त., मुद्रा—सप्त. । २. नाम्ना—मग. । ३. तैत्र—वाच. स. ग. व. ।
 ४. महेशानि—सप्त. । ५. तेनैव—घ. । ६. 'परिवर्तनक्रमेण' नाम्नि—ख. ड. । ७. 'समाक्रान्त'
 स. ग. ड. । ८. भयगतः—स. ड. । ९. सर्व—स. ड. । १०. इनरत्न—घ. । ११. 'घ' नाम्नि—
 ड. ज. । १२. पुनर्हस्ताभ्यां—न. । १३. 'हस्तौ' नाम्नि—ड. ज. । १४. 'इति' नाम्नि—स.
 १७. रचितेयं मुद्रा सप्तमी—स. ड. ज. । १६. 'यावत्' नाम्नि—ग. ।
 १. ऊर्ध्वोन्मुखमायमाङ्गुलिद्वयोर्भयभागतः समाक्रान्ते इति यावत् ।
 २. प्राग्वदिति । अत्र—'गारते इपटे, इपत्तुगृहीतोऽप्ये' (१७७, प. ६) इत्यस्य
 पर्यायः ।

योगिनोसर्ववृन्दैस्तु ज्वलत्प्राकारसन्निभः ।
 डाकिनीराकिणीवृन्दैर्लाकिनीकाकिनीगणैः ॥ १९ ॥
 साकिनीहाकिनीभिस्तु ध्यातेयं परमेश्वरि ।
 एतया ज्ञातया देवि योगिनानां भवेत् प्रियः ॥ २० ॥

योगिनीसर्ववृन्दैः सर्वयोगिनीवृन्दैरित्यर्थ । ज्वलत्प्राकारसन्निभः अग्नि-
 प्राकारवत् परेरधृष्यो भवतीत्यर्थ । डाकिनीत्यादिना पट्चक्रपङ्कमिपट्-
 कोशाधिष्ठात्रीभि र्हरलकसहदेवीभिर्द्वादशार्धदेवताभिर्ध्यातोऽसौ साधक
 इत्याह । एतया मुद्रया । ज्ञातया अवधृतया, न त्वनुष्ठितयेत्यर्थ । योगि-

मुद्रा । रचिता यद्वा चेत्यत्र करैरचनं रचना । तद्वाहापूजायाम् । बन्धस्त्वान्तरः ।
 तेनान्त लेचरी तद्विदुः(काक्त्वा) सूचिता—

चिबुकं योजयित्वा तु षोडशस्वरमण्डले ।
 चन्द्रसूर्याभिरौघेन मूलशक्तिनिकुञ्जनात् ॥
 रसनामन्तरा कृत्वा अङ्गुली धारयेन्मनः ।
 एषा सा लेचरी मुद्रा उन्मनात्वं प्रयच्छति ॥ इति ।

१. सर्वयोगिनि-वाक. ख. अ । २. पावक-वाक. ख. ग. जे. । ३. शाकिनीडाकिनी-
 वाक. ख. । ४. राकिणीलाकिनी-वाक. ख. । ५. काकिनी-वाक. ख., हाकिनी-
 काकिनी-च. सक. । ६. अ-सक. । ७. गौरि-च. सग. । ८. प्रियो भवेत्-सक. ।
 ९. 'सर्वयोगिनीवृन्दैरित्यर्थ' नास्ति-ग. । १०. सडरलकह-ख. ड. । ११. देवीभिर्ध्या-ख. घ. ड. ।
 १२. चेत्यर्थ-च. ग. छ. । १३. वरश्चरण तद्वाहा-क. ग. । १४. 'तदुक्ता' नास्ति-घ. ज. ।
 १५. जिन्दु स-घ. ड. । १६. सोमसूर्याभिरौ-क. ग. छ. । १७. अव्यक्ते-क. ग. छ. ।
 उरस्क-ज. । १८. उन्मनात्प्रदायिनी-च. ग. छ. ।

१ पट्चक्रेत्यादि । पट्चक्राणि प्रनिहानि । “बुभुक्षा च विपासा च शोकमोहो जरामृती ।
 पट्टमयं प्राणतुद्धिदेहधर्मेषु सस्थिता ॥” (प्र. ता. २।१८) इति पट्टमयं । “ऊर्ध्वनिर्गम
 आर्त्युत्पादकोऽवस्थाविशेषः” (शा. ति व्या. १।४६) इति च राघवभट्ट । “मज्जातिप-
 स्नायव शुक्राद् रक्तात् त्वद्भ्रमासशोणितम् । इति पाट्कौशिक नाम वेहे भवति देहिकाम् ॥”
 (प्र. ता. २।१९) इति च कोशपट्टकम् ।

२ तदुक्तेति । “रचितेयम्” (३।१८) इति, “बद्धवैधैतया” (३।१८) इति च रचनबन्धनयो
 पृथगुक्त्याऽन्त लेचरी सूचितेति भावः ।

यतः समयमुद्रेयं सर्वासां परिकीर्तिता ।
 प्रयतोऽप्रयतो वापि शुचौ देशेऽथवाऽशुचौ ॥ २१ ॥
 उच्छिष्टो वा शुचिर्भूत्वा भुञ्जानो मैथुने रतः ।
 मुद्राया मध्यमाङ्गुल्यौ परिवर्त्य क्रमेण तु ॥ २२ ॥

नीनां (ब्रह्मा ? ब्राह्म्या) द्युल्लसितानां सर्वासां शक्तीनाम् । प्रियो वल्लभः, स्पृहणीय इत्यर्थः । किमिति सर्वासां प्रियो भवतीत्याह—यत इति । समय-मुद्रा समस्तयोगिनीचक्रसन्निधिकरणपटीयसी मुद्रेति भावः । प्रयतः शुद्धः । अप्रयतः इतरः । शुचौ मध्ये । अशुचौ इतरस्मिन् । अस्या एव मुद्रायाः संबन्धनं “खेचर्या शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेत्” (१।१८९) इत्यनेन सूचितम् ॥ १८-२२ ॥

संहारमुद्रास्वरूपमाह—मुद्राया मध्यमेति । अयमर्थः—खेचर्याख्याया मुद्राया अनन्तररचितायाः संबन्धिन्यौ मध्यमाङ्गुली कनिष्ठिकानामिकार्कम-

शान्तारेऽप्युक्तम्—

विन्दुकण्ठसनायोगात् प्रविकास्य शिरोऽम्बुजम् ।
 चन्द्रसूर्याभिमोघेन मूलशक्तिं निकुञ्च्य च ॥
 रौद्री कुञ्चिकयोद्घाटय द्विरष्टकमलोदरे ।
 रसनामन्तरा कृत्वा नासाग्रे रोपयेद् दृशौ ॥
 यवमात्रं त्रिकोणं तु मीलनोन्मीलनात्मकम् ।
 लिहन् स्वरसनाग्रेण पितृन्मरवारुणीम् ॥
 सदा समरसीभूतं मनः शून्यं निवेशयेत् ।

एषा सा खेचरी मुद्रा उन्मनात्वप्रदायिनी ॥ इति ॥ १५-२२ ॥

मुद्राया मध्यमाङ्गुल्यौ परिवर्त्य क्रमेण त्विति । अत्याः खेचरीमुद्राया मध्यमे अङ्गुल्यौ परिवर्तिते यथा भवतस्तथा कृत्वेत्यर्थः । पाथिवे स्थानके युक्त्वेति । तामेवंविधां

१. अतः—वाक. ल. । २. सर्वोपरि च—च., तर्वाशापरिवर्तिका—सग. । ३. वा यदि या—सप. । ४. इतः परम्—‘उत्थितो योपविष्टो वा चन्द्रकाम् निश्चलोज्यवा’ इत्येषा पदक्तिः ऋ. सघ. विहाय सर्वत्र दृश्यते । ५. मुद्रया—नक. ग. । ६. मध्यमे—ज. सग. । ७. सम्बन्धिन्यो—ग. घ. । ८. त्रमादि—त. । ९. ‘शान्त...यिनी ॥ इति’ नास्ति—क. ग. छ. । १०. निहेष्य—ड. । ११. न् कृमल—ड. । १२. मध्यमाङ्गुली—त. ड. ज. ।

पार्थिवे स्थानके युक्त्वा सद्यः श्वेचरतां ब्रजेत् ।

वदितरेतरत. परिवर्त्य तजंन्यङ्गुप्तचतुष्टयं पूर्ववत् स्थापयित्वा पूजित-
महाचक्रपार्थिवभागपश्चिमद्वारप्रदेशे पञ्चाङ्गनमस्कारपूर्विकामिमां संहारमुद्रां
सयोज्य समाराचितं शक्तिचक्रं चिद्रसतया विलीनं परिभाष्य खे बोधगगने
चरतीति चिन्तयेत् स्वस्यापि तत्सिद्धय इति ।

अत्रेद महद्रहस्यमस्ति—त्रिविधा खेचरी^१ । अङ्गुलिविरचनात्मा
काचिदुक्ता । ^२बोधगगनचारिता काचित् फलात्मा न व्योस्थानार्हा । अन्या

मूर्ध्नि संयुक्तां मुद्रां ^३महाचक्रभूस्थाने संयोज्येत्यर्थः । अन्तर्मुद्रापक्षेऽयमर्थः—मुद्रायाः
कुण्डलिन्याश्चन्द्रसूर्याग्निर्मके द्वे अङ्गुली, ते मध्यमे मध्यमनाड्यां परिवर्त्य प्रविलाप्य,
पार्थिवस्थानरूपके शिरसि ते ^४कृत्वेत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

१. पार्थिव स्थान-वाक. ल., पार्थिवस्थानत्रे-सग. । २. लभेत्-वाक. व. ।

३. 'चक्र' 'शक्ति' नास्ति-घ. । ४. 'पार्थिवनाग' नास्ति-ख. ड. । ५. पूर्वक-ग. घ. ।

६. 'शक्ति' नास्ति-ख. ड. । ७. तन्प्रसिद्धय-ग. । ८. तिमका-ख. ड. । ९. विरता-घ. ।

१०. पल्लवा-ख. ड. । ११. व्याख्यार्हा-ख. ड., व्याख्याना-घ. । १२. 'सु' नास्ति-क.

ग. छ. । १३. 'अन्त' 'मयं' नास्ति-क. ग. छ. । १४. त्वक्भावाङ्गुली ते-ख. ड. ज. ।

१५. परितप्य-व. ड. ज. । १६. ता-ख. ड. ज. ।

१. "पार्थिवस्थान नाम मूर्धस्थितमहाचिन्दुस्थानमित्याहुः । यत् प्राचा ढीकामु खेचरीत्रिविध्यमिह
वर्ण्यते, तत्तदनुसारेण मुद्राया इति श्रुतीःपि योग्यते, तत्प्रकृतानुपयोगात्प्रोक्तमस्माभिः"
(से. पृ. १२९) ।

२. "खे बोधगगने चरतीति खेचरी मुद्रा ...। कीदृशी खेचरी ? शिवय चिद्रास्यस्वावस्थायां
सर्वानिनी अवस्था, स्वानन्दोच्छलत्ताहवा । न तु "वदुष्वा पद्मानन -" इत्येव सस्यानविशेषानु-
सरणरूपा, अथि तु "पराय् । गनिमेत्यर्थभावेन कुलमाणेन नित्यश. ॥ चरते सर्वगन्तुना
खेचरी नाम सा स्पृता ।" इति धीनग्रमन्त्रानिरूपितपरसत्रितित्वरूपा ।" (नि. वि. पृ.
५७-५८) इति क्षेमराज. ।

काचिद्योगात्मा संस्थानविशेषानुसरणरूपा सद्यस्तत्प्राप्तिसाधनी । साति-
रहस्यभूता विलिख्यते—

चिबुकं योजयित्वा तु षोडशस्वरमण्डले ।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्चनात् ॥
रसनामन्तरा कृत्वा अन्तरे धारयेन्मनः ।
एषा सा खेचरी ध्याता उन्मनात्वं प्रयच्छति ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

चिबुकण्ठसमायोगात् प्रविकास्य शिरोऽम्बुजम् ।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्ति निकुञ्च्य च ॥
रौद्री कुञ्चिकयोर्दघाट्य द्विरष्टकमलोदरे ।
रसनामन्तरा कृत्वा नासाग्रे रोपयेद् दृशम् ॥
यवमात्रत्रिकोणं तु मीलनोन्मीलनात्मकम् ।
लिहन् स्वरसनाग्रेण पिवन्नमरवारुणीम् ॥
सदा समरसीभूतं मनः शून्ये निवेशयेत् ।
एषा सा खेचरी मुद्रा उन्मनात्वप्रदायिनी ॥ (ज्ञा० सा०) इति ।

श्रीतन्त्रसद्भावेऽपि—

बद्ध्वा पद्मासनं योगी नाभावक्षेश्वरं न्यसेत् ।
दण्डाकारं तु तत्तावन्नयेद् यावत् ^१कर्त्तव्यम् ॥
निगृह्य तत्र तत्तूर्णं प्रेरयेत् खत्रयेण तु ।
एतां बद्ध्वा महायोगी खे गतिं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

१. पाचरण-ख. ड. । २. अनन्ते-घ. । ३. स-ख. । ४. ह्याता-ग. घ. ।

५. पोत्पाट्य-घ. । ६. रूपयेद् इत्थी-ग. । ७. निमीलनोन्मील-ख. ड. । ८. खग-ख. ड. ।

१. कलत्रयमिति । “के शिरसि खत्रयं शक्तिव्यापिनी-समवाहकमापासात्रयं भ्रूयिन्दोः प्रकृति
यावद् ब्रह्मरूपं संस्थितम् । तत्र तन्मनोऽवष्टभ्य सत्रयेणोर्ध्वगमनाय प्रेरयेत्” (शि. वि.
टि., पृ. ५८) । इमो भूक्तो मालिनीविजयोत्तरेऽपि (७।१५-१७) दृश्यते ।

परिवर्त्य करौ स्पृष्टावर्धचन्द्राकृती प्रिये ॥ २३ ॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठयुगल युगपत् कारयेत् तैतः ।
 अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेत् ॥ २४ ॥
 तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ।
 बीजमुद्रेयमचिरात् सर्वसिद्धिप्रवर्तिनी ॥ २५ ॥

तथा च श्रुतिः—“अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्र-
 योनिः” (ते० उ० १।६।१) इति ॥ २२-२३ ॥

परिवर्त्येति । अर्धचन्द्राकृती अर्धचन्द्राकारं यथा तथेति । तर्जन्यङ्गु-
 युगलं तर्जनीयुगलमङ्गुष्ठयुगलं च । कनिष्ठावष्टब्धे ^१कनिष्ठाभ्यामवष्टब्धे ।
 मध्यमे मध्यमाङ्गुली । कुटिले व्यत्यस्ते । सर्वाधस्तात् तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलकनिष्ठा-
 मध्यमानाम् । सर्वसिद्धिप्रवर्तिनी सर्वासामणिमादिसिद्धीनाम् । अय-

परिवर्त्येति । अन्योन्याङ्गुलिधिवरपरिक्षिप्ताङ्गुली करौ कृत्वेति । अर्धचन्द्रेत्यादि ।
 तर्जनीयुगलमङ्गुष्ठयुगलं च । युगपद् एककालमेव । अर्धचन्द्राकृति अर्धचन्द्राकारवत्, कुर्या-
 दित्यर्थः । अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेदिति । ^१अर्धचन्द्राकृतिरूपतया स्थित-
 तर्जन्यङ्गुष्ठयुगले अधोदेशावस्थितमध्यमाङ्गुलिकनिष्ठाङ्गुलिद्वयावष्टब्धे कुर्यात् । मध्यमा-
 ङ्गुल्योर्मध्ये कनिष्ठाङ्गुलिद्वयं धारयेदित्यर्थः । तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके

१. स्पृष्टा-वाक. ए. व. । २. कृति-वाग. से., कृति-सग. । ३. युगले-सक. ।
 ४. भावयेत्-वाक. ग. अ. । ५. बुध-सक. । ६. ष्टिरे बद्धे-सक. । ७. योज्य-वाक. ए. ग. ।
 ८. तर्जो-वाक. ग. अ. व. सग. । ९. 'तथा इति' नास्ति-ग. घ. । १०. 'अर्धचन्द्राकृती'
 नास्ति-ग. ड. । ११. सर्वामा मणिमन्नादीनाम्-ड. । १२. अर्धचन्द्रवत् कु-व. ग. छ. ।
 १३. अन्तरेण-व. ग. छ. । १४. ला सा देसे स्थित-ए. ड., लापोदेसे स्थित-ज. ।
 १५. कनिष्ठाङ्गुलि' नास्ति-क. ग. छ. । १६. साध-अ. ड. ज. ।

१ 'केचिन्नु कनिष्ठिकाभ्यामवष्टब्धे मध्यमे अधो विनियोजयेदिति वदन्तस्तत्रनोमध्यमयो
 राधो कनिष्ठिकाप्रवेशान् मग्नन्ते । परे तु मध्यमावष्टब्धे कनिष्ठिके इति व्यावसाया
 कनिष्ठावष्टब्धे अर्धे अङ्गुली मध्यमाना मध्यमावष्टब्धेनाङ्गुलित्वेन कनिष्ठिकायुगलं गर्भोत्पूर्वादिति
 मेतिरे' (से. पृ. १३०) ।

मध्यमे कुटिलाकारतर्जन्युपरिसंस्थिते ।
 अनामिकामध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ॥ २६ ॥
 सर्वा एकत्र संघोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।
 एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति संस्मृता ॥ २७ ॥

मयः—प्रथममात्मीयौ करौ परिवर्त्य तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलमर्धचन्द्राकृतिं कृत्वा तदधः कनिष्ठावपृष्ठे मध्यमाङ्गुली विनियुज्य सर्वाधस्तादनामिके व्यत्यस्य विनियोजयेद्वितीयमष्टमी बीजमुद्रा ॥ २३-२५ ॥

मध्यमे इत्यादिपद्यद्वयं योनिमुद्राप्रतिपादनपरम् । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । कुटिलाकारतर्जन्युपरिसंस्थिते कुटिलाकारयोस्तर्जन्योरुपरि सस्थिते । अना-

इति । तथैव परिवर्तनक्रमेणैव । अनामिके सर्वाधस्तादोषकुटिले बोधे इत्यर्थः । बीजमुद्रेदमचि-
 यत् सर्वांश्चिप्रवर्तकीति । इयमुद्धृता नान्ना बीजमुद्रा सर्वसिद्धिप्रवर्तकी । अष्टमी
 मुद्रेत्यर्थः ॥ २३-२५ ॥

मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जन्युपरिसंस्थिते इत्यादेरयमर्थः—कुटिलीकृतमध्यमाङ्गुलि-
 द्वयमादौ तर्जन्योरुपरि कृत्वा तद्व्यत्यस्तानामिकाद्वयमध्यगते च कुर्यात् । कनिष्ठिके च
 तथा नियोजयेत् । अनामिकामध्यगते च यथा भवतस्तथा कुर्यादित्यर्थः । अन्यत् सुग-
 मम् । एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति या स्थितेति । एषा समस्तमुद्राणां प्रथमा दर्शनीये-
 त्यर्थः । नन्वेतदसङ्गतम्, तथा हि—“एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंशोभकारिणी” (३६)
 इत्यत्र सर्वसंशोभणीमुद्रायाः प्राथम्यमूचिवान् शिवैः । इदानीं योनिमुद्रायाः प्राथम्य-
 मभिदधाति । तेनैव पूर्वापरविरोधाच्च निर्णय इति । अत्रोच्यते—विभक्तविषयत्वार्थे

१. कुटिले कृत्वा-वाक. ग. अ. च. सक. ग. । २. विचे-ब. सक. । ३. व्य-सग. घ. ।

४. या स्थिता-वाग. अ. से. सग. घ., या स्मृता-ब. । ५. 'प्रतिपादन' नास्ति-ग. घ. ।

६. 'कुटिला' 'संस्थिते' नास्ति-ख. ड. । ७. णेव स्थिते-ख. ड. ज. । ८. मुद्रिता-क. ग. छ. ।

९. तिनीति-क. ग. छ. । १०. 'नान्ना बीज' नास्ति-ख. ड. ज. । ११. तिनी-क. ग. छ. ।

१२. 'अष्टमी मुद्रेत्यर्थः' नास्ति-ख. ड. ज. । १३. 'अन्यत् व्यत्यस्य' नास्ति-ख. ड. ।

१४. भकारिण्या-ड. ज. । १५. म्य सूचित-क. ख. ग. । १६. 'शिवः' नास्ति-ड. ।

१७. मुप-ग. । १८. नैप-ख. ड. ज. ।

एता मुद्रा महेशानि त्रिपुराया मयोदिताः ।

पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ॥ २८ ॥

इति श्रीनित्यापोडशिकाण्वे तृतीयः पटलः ॥

— ० —

मिकामध्यगते व्यत्यस्तयोरनामिकयोर्मध्यगते । कनिष्ठिके कनिष्ठाङ्गुली ।
सर्वा अङ्गुलयः । एकत्र एकस्या व्यक्तौ । अङ्गुष्ठपरिपीडिताः अङ्गुष्ठाम्या
परिपीडिता । अयमर्थः—आदौ वक्राकारतर्जनीद्वयोपरिसस्थित मध्यमा-
ङ्गुलिद्वय विरच्य पुनः परस्पर व्यत्यस्ततर्जनीमध्यमान्तर्विवरगतानामाद्वयो-
परिगत च कृत्वाऽनन्तर तथा स्थित मध्यमाङ्गुलिद्वयमध्यगत कनिष्ठाद्वय
विधाय पश्चादङ्गुष्ठद्वय कनिष्ठाङ्गुलिद्वयाग्रप्रदेशे विदध्यादित्यो योनिमुद्रा
नवमी ॥ २६-२७ ॥

एषा त्विति । तुविशेषे । नवम्यपीय मुद्रा प्रथमा ^१उत्कृष्टा, योन्युद्धृत-
त्वात् सर्वासा मुद्राणाम् । अत्राभिर्युक्तवचनम्—

एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता ।

तया विभक्त आत्मा तु सक्षोभादिप्रभेदतः ॥ (सं० प०)इति ।

दोषः । तथाहि—^१बाह्यपूजाया सर्वसंक्षोभैणीमुद्रायाः प्राथम्यमभिमतं परमेश्वरेण ।
अन्तर्यजनवेलायां श्रीमहायोनिमुद्रायाः प्रार्थम्यमिति न विरोध इति सिद्धम् । मुद्रा च
द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदेन । तत्र बाह्या कराभ्या वन्धनीया नित्यापोडशिकाण्वे समु-
द्धर्तव्यौजैरित्यर्थः । तत्तद्विज्ञानि च लिख्यन्ते—द्रामिति सर्वसंक्षोभण्यौ, द्रौमिति सर्व-

१. नास्त्येषा पङ्क्ति-च, । २. 'परि' नास्ति-ल, घ, इ, । ३. 'वक्रा पुन'
नास्ति-ल, ड, । ४. द्वय-न । ५. नवमीय-ल, ड, । ६. अभिर्युक्तवच-ल, ड, ।
७. एषा-ल, ड, । ८. विभक्तमात्मान-ल, । ९. बाह्यायागे-ल, ड, ज, । १०. भण्या-ड, ज, ।
११. म्यमभिहित-क, ग, छ, । १२. ता तत्तद्वी-ल, ड, ज, । १३. भणीवोजम्-ड, ज, ।

१. 'तत्र प्रथमा प्रथमकोर्तनीया, सर्वोत्तमत्वादित्यर्थ इति केचित् । परे तु बहिः(यो?)र्षी)ने
सर्वसंक्षोभणीमुद्राया प्राथम्यमन्त(यो?)र्षी)ने तु योनिमुद्राया एवेति ध्यवस्माप्रदर्शनार्थं
मित्याहुः । अथवा—'एका चैवा महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता । तया विभक्त स्वात्मा तु

एताः क्षोभिष्याद्याः । त्रिपुराया भगवत्या मातुः संवन्धिन्यः । मया
चिद्रूपेणात्मना । उदिता विमर्शपदवीं प्रापिताः । यथानुक्रमयोगत उद्दिष्ट-
क्रमयोगतः । इति शिवम् ॥ २८ ॥

एवमृजुविमशिन्यां नित्यापोडशिकाण्वे ।

शिवानन्दपरामृष्टस्तृतीयः पटलो गतः ॥

—:०:—

विद्राविष्याः, क्षोभिमिति सर्वाकर्षिण्याः, वृद्धिमिति सर्वावेशकारिण्याः, सः इति सर्वोन्मा-
दिन्याः, क्रोमिति सर्वाङ्कुशायाः, हस्फोमिति खेचर्याः, हसौमिति वीजमुद्रायाः, ऐमिति
योनिमुद्रायाः । एवमन्तर्यजनवेलायां द्रौमिति क्रमाद् बीजक्रमः ॥ २६-२८ ॥

इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेश्चरत्नावल्यां
मुद्राप्रदर्शनस्तृतीयः पटलः ॥

—:०:—

१. 'यथानुक्रमयोगतः' नास्ति-उ. छ. । २. गृष्टं तृतीयं पटलं गतम्-ख. ग. ड. ।
३. विणोबीजम्-ड. ज. । ४. णोबीजम्-ड. ज. । ५. णोबीजम्-ड. ज. । ६. नीबीजम्-
ड. ज. । ७. सर्वमहाङ्कुशाबीजम्-ड. ज. । ८. 'इति' नास्ति-क. ख. ड. । ९. सर्वखेचरी-
बीजम्-ज. । १०. सर्वबीजमुद्राबीजम्-ज. । ११. द्राबीजम्-ज. । १२. क्रमाद् द्रामिति-
ख. ड. ज. । १३. 'वामकेचरशास्त्रे' इत्यधिकः पाठः-ज. । १४. नन्दनाथ-ख. ड. छ. ।
१५. 'मुद्राप्रदर्शनः' नास्ति-ख. ड. ज. ।

संसोभादिप्रभेदतः ॥" इत्यभिपुक्तोक्त्वा स्वैतरमुद्राजनकत्वात् प्राप्यमित्यप्याहुः"
(से. पू. १३१) ।

अथ चतुर्थः पटलः

श्रीदेव्युवाच

भगवन् सर्वमाख्यातं मुद्राणां ज्ञानसुत्तमम् ।
 'वदेदानीं' 'महादेव्या' एकैकाक्षरसाधनम् ॥ १ ॥
 महाज्ञानं प्रभावं च व्याप्तिस्थानं भवं लयम् ।
 स्थूलसूक्ष्मविभेदेन शरीरे परमेश्वर ॥ २ ॥

एव पूजाङ्गभूतमुद्रादशकप्रतिपादनपर तृतीय^१ पटल विमृश्य मूल-
 विद्याङ्गभूतबीजत्रयव्याप्यादिप्रकाशनपटीयस्येकसप्ततिसूत्रग्रथिते तुरीये पटले
 विमर्शनीयानि पदानि विमृश्यन्ते—श्रीदेवीत्यादि । सर्वं रचनाप्रकारकाल-
 विशेषानुक्रमविषयम् । उत्तमं पुरुषार्थप्रदत्वात् । महादेव्या मन्त्ररूपिण्या
 जगन्मातुस्त्रिपुराभट्टारिकाया. परविमर्शशरीरिण्या वरेण्याया. । एकैकाक्षर-

अथ चतुर्थे पटले टिप्पणं लिख्यते । भगवन् सर्वमाख्यातमित्यादि । सर्वमित्यन्त-
 र्वहिर्मुद्गरचैनवन्धनप्रकारद्वयमिति भावः । रचनं बाह्यम्, वन्धनमान्तरम् । ज्ञानमिति
 तदुभयगोचरं ज्ञानम् । वदेत्यादि । इदानीं मूलविद्याया देव्या एकैकाक्षरसाधनम् एकैकै
 बीजसाधनं वदेत्यर्थः । महाज्ञानप्रभावमित्यादि । महश्च तज्ज्ञानं चेति महाज्ञानम्, तच्च

१. देव-घ. म. ख. । २. ज्ञान-अ. क. ख. । ३. व्याप्ति स्थानोद्भव-घाक. ख.,
 व्याप्तिस्थानोद्भव-सख., व्याप्तिस्थानभव-पघ., व्याप्ति-वाग. से । ४. विभागेन-बाक. ख. ।
 ५. यपटल-व. ड. । ६. व्याख्या-ग. । ७. 'सूत्र' नास्ति-ख. ड. । ८. तुर्य-घ. ड. ।
 ९. प्रज्ञान-त. ड. । १०. प्रका-ख. ड. । ११. 'उत्तम' नास्ति-ख. ड. । १२. 'परविमर्शशरी-
 रिण्या वरेण्याया' नास्ति-ख. घ. ड. । १३. 'रचन' नास्ति-ख. ड. ज. । १४. तदुभयमेव-
 क. ग. छ. । १५. मूलदेव्या-ख. ड. ज. । १६. 'एकैकबीजसाधनं' नास्ति-क. ग. छ. ।
 १७. जिति-घ. ड. ज. ।

१. अत्रोपस्थापिता एवादश प्रदनास्तेषा समाधानप्रकाराश्च सेतुबन्धे द्रष्टव्या । एकैकाक्षरसाधन-
 मित्यत्र कूटप्रयागिप्रायेण प्रदत्तत्रयम् ।

साधनम् एकैकमक्षराणां त्रयाणां साधनम् । महाज्ञानं महादेव्याः स्वरूप-
विषयम् । प्रभावं सामर्थ्यम् । व्याप्तिस्थानं व्याप्तिपदम् । भवम् उल्लासम् ।
लयं विश्रान्तिम् । स्थूलसूक्ष्मविभेदेन । स्थूलं वैखर्यात्मना, सूक्ष्मं मध्यमा-
पश्यन्तीभ्याम् ॥ १-२ ॥

तस्य प्रभावश्च विमर्शरूपः, तम् । किमुक्तं भवति—^१प्रकाशविमर्शरूपौ शिवशक्ति-
वर्णावकारहकारोपलक्षितौ महाज्ञानतत्प्रभाववुपदिश्येते इति भावः । व्याप्तिस्थान-
मिति । तदुभयं शक्तिशिवरूपमेकादशं पश्यन्तीरूपं तन्मध्यमावैखरीरूपीणामक्षराणां
व्याप्तिस्थानमाश्रयस्थानम्, तदाश्रित्य तत्प्रवर्तनात् । भवमिति । भवत्यस्मादिति ।
अस्मात् पश्यन्तीरूपादक्षरसन्दर्भात्तदुत्तरप्रकारद्वयाक्षरसन्दर्भस्योत्पत्तिरिति भावः ।
लयमिति । लीयतेऽस्मिन्निति लयः । मध्यमावैखरीरूपं तदुभयमस्मिन्नेव पश्यन्तीरूपे(ण?)
लीयत इति भावः । स्थूलसूक्ष्मविभेदेनेति । स्थूलं च सूक्ष्मं च स्थूलसूक्ष्मम् । किमुक्तं
भवति ? पश्यन्तीकार्यरूपं वैखरीमध्यमाद्वयं स्थूलसूक्ष्मम् । तत्र मध्यमा सूक्ष्मं रूपम्,
वैखरी स्थूलं रूपमिति भावः । तदुभयकारणं पश्यन्तीरूपं परमित्यर्थात् सिद्धम् । एवं
परसूक्ष्मस्थूलभेदेन शरीरे वर्णक्रमः संव्यवस्थित इति ^२प्रागीपन् सूचितं त्वया । तदि-
दानो प्रकटीकुरु हे परमेश्वर ! इति यावत् ॥ १-२ ॥

१. एकैकाल-ख. ड. । २. स्थूला-घ. । ३. सूक्ष्मा-घ. । ४. एपा-क. ग. छ. ।
५. द्वपप-ख., दुप-ड. । ६. एपेण-क. ग. छ. । ७. 'अक्षराणां' नास्ति-क. ग. छ. ।
८. 'आश्रयस्थानम्' नास्ति-क. ग. छ. । ९. तस्मात्-ड. ज. । १०. द्वयार्णं-ख. ड. ज. ।
११. 'भावः' नास्ति-ग. छ. । १२. पश्यन्त्या रूपेण-क. ग., पश्यन्तीयागुरसने-ख. ड. ज. ।
१३. 'भावः' नास्ति-क. ग. । १४. इतः पूर्वम्—'तयमपि' इत्यधिकः-न. ग. ज., लयित-
मपि-ड. । स चानावश्यकः । १५. 'रूप' नास्ति-क. छ. । १६. एप-ख. ड. ज. ।
१७. तत्त्वया-ख. ड. ज. ।

१. "वेदितुं महाज्ञानं प्रकाशः । प्रभावो विमर्शः । व्याप्तिस्थानयोः सामरस्यम् । स्थानं परा
वाक् । भवः पश्यन्ती । लयो मध्यमा । स्थूलशरीरं वैखरीति व्याचक्षते । तत्र मूलं
मृग्यम्" (ते. पृ. १३३) ।
२. अत्र द्वादशसूत्रव्याख्यानं त्रिकूलसम्प्रदायागुसाक्षिणां व्याख्यायां वर्णक्रमदर्शनपक्षव्याख्यानं
(पृ. ३५-३७) इष्टव्यम् ।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि महाज्ञानं सर्वज्ञानोत्तमं परमं ।

येनानुष्ठितमात्रेण भवाद्बधौ न निर्मज्जति ॥ ३ ॥

शृण्वत्यादि । महाज्ञानं संसारक्लेशहरत्वात् । सर्वज्ञानोत्तमं सर्वेषां
जानानामुत्तमम्, अनुभवारूढत्वात् । अनुष्ठितमात्रेण अनुसहितमात्रेण ।
न निर्मज्जति व्यवहरन्नपि संसारक्लेश नानुभवति । जीवन्मुक्तत्वादित्यर्थं ।
अत्राभियुक्तवचनम्—

संसार एव निवसन् जनो व्यवहरन्नपि ।

नै वन्दन तथाप्नोति पद्मपत्रे पयो यथा ॥ इति ।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामपि—

सर्वो ममाय विभव इत्येव परिजानत ।

विश्वात्मनो विकल्पाना प्रसरेऽपि महेशता ॥ (४।१।१२) इति ।

श्रीपरमार्थसारेऽपि—

मिन्नाज्ञानग्रन्थिर्गतसन्देह पराकृतभ्रान्ति ।

प्रक्षीणपुण्यपापो विग्रहयोगेऽप्यसौ मुक्त ॥

अग्न्यभिदग्ध बीज यथा प्ररोहासमर्थतामेति ।

ज्ञानाग्निदग्धमेव कर्म न जन्मप्रदं भवति ॥ (६१-६२) इति ॥३॥

शृणु देवीत्यादि । महाज्ञानं परमं प्रकाशविमर्शरूपस्य वैर्णक्रमादिभूतपश्यन्ती-
मयस्य शिवस्य स्वरूपज्ञानमिति भावः । सर्वज्ञानोत्तममिति । सर्वेषां तत्त्वज्ञानानां मध्ये
एतदेवोत्तमं संसारमोचकत्वादिति । येनेत्यादि । येनानुष्ठितमात्रेण भवाद्बधौ संसारसागरे
न निर्मज्जति न निपततीति यावत् ॥ ३ ॥

१. उत्तर-वाक. ल. । २. प्रिये-व । ३. त्रेऽपि-सख. । ४. विमुह्यति-सख. ।

५. 'अनुसहितमात्रेण' नास्ति-सख. ड. । ६. स त्वन्म कथ-ख. ड., वन्दन कथ-ग. ।

७. पत्रे पत्रे-घ. । ८. 'ईश्वर' भवति ॥ इति' नास्ति-ख. घ. ड. । ९. ज्ञानानलेन दग्ध-ग. ।

१०. परप्र-ख. ड. ज. । ११. इत पूर्वम्-'वर्णक्रमस्य' इत्यधिक पाठ-ख. ड. ज. ।

१२. घन्तमूत-ख. ड. ज. । १३. 'सय' 'यावत्' नास्ति-ख. ड. ज. ।

त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जातादितः प्रिये ।

स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका ॥ ४ ॥

परमा । पारम्यं सर्वोत्कृष्टत्वम् । शक्तिः सर्वधारिका मायालक्षणा विमोहिनी । आद्या प्रथमोन्मेषरूपा । जाता व्यक्तिकृता । 'आदितः । महा-
प्रकाशरूपाऽनुत्तरशिवात्मनः स्वरूपभूता विमर्शशक्तिः () वी(जोच्छून्या-
? जादृच्छूना)दिव महास्फुरतात्माऽनुभवैकगम्या स्पन्दशक्तिरुज्ज्वलितेत्यर्थः ।
स्थूलसूक्ष्मविभेदेन । स्थूलं कलातत्त्वभुवनाभिधेयस्वरूपार्थत्रिकम्, सूक्ष्मं वर्णपद-

त्रिपुरा परमेत्यादि । त्रिभ्यः पुरा त्रिपुरा । त्रिविन्दुत्रितत्त्वेभ्यः पुरा पूर्वं
स्थितेति भावः । कोऽभिप्रायः ? त्रिवृत्करणत् प्रागियं केवलमाकाशाकारपरमकाम्य-
रूपात्तत्कामान्तरस्थितेति भावः । सा परमा विश्वोत्तीर्णा । शक्तिरिति सामर्थ्यम् ।
तस्याद्यशिवस्यान्तर्गतविमर्शरूपेति भावः । आद्येति । त्रिपुरा वर्णानामादिभूता कारण-
रूपा सैयमकारहकारकामकलापर्यायप्रकाशविमर्शरूपाऽपीति यावत् । जातादितः^१
प्रिये । इति । अभिव्यक्ताद् हकारात्मकाच्छिवात् । कोऽभिप्रायः ? इच्छादिचतुष्कला-
^२परमा शक्तिरिति सामानाधिकरण्याद् बीजापूरवदकारात्मनः शिवात् पारणात्
^३तेष्वपरमविमर्शात्मवह्नारापरपर्यायवामवलाक्षणेण या जाता परिणता । अयं भावः — वामादि-
चतुष्कलासिद्धिरुत्पत्त्यादवारादहङ्कुरूपेणेत्यादि चतुष्कलामष्टिरूपिणी^४ केवलहवारात्मकी
शक्तिः प्रजाशादुन्मलन्ती वा जातेति यावत् । स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृकेति ।

१. प्रथमा-सप्त. । २. वेदि-ज. । ३. शाना-वाग. से., जातेह ता-य., जाता हि
सा-सप्त. । ४. विभागिन-याक. स. । ५. 'सर्वाधारत्वान्' इत्येव पाठ-स. ६. । ६. पादनु-ष. ।
७. चतुष्कारिवन्म-ग., चतुर्नादि महा-र. । ८. पुरा इति-ज. । ९. 'कोऽभि'.....स्थितेति भावः'
मानि-ग. । १०. वाम-ज. । ११. गन्दवारिण्यात्-र. । १२. तदेव-र. ज. । १३. हृदिना-स. ।

१. 'आदिन इत्यस्य सर्वादिभूताद् अक्षयः सत्तामादिष्वर्थं इति तु चेद्विन् । ज्ञानेच्छाश्रियात्मक-
शक्तिविमर्शयाद्या तन्मण्डिरूपशान्तिनिवेश्यर्थं इत्यन्ते । ...केनितु विलोच्यं विद्यारूपं
सहस्रादिना मातृका स्थूलसूक्ष्मविभेदेन वीचरोमध्यमादिभेदेन द्विविधा ज्ञानादिना हकाराद्य-
निवारजातेत्यर्थं इत्याहुः' (से. पृ. १३४) ।

२. त्रिपुरा परमेत्यादितो प्रथमतस्तत्पर्यन्तं स. ६. ज. शक्तिराद्यु मत्रपुरीमानुकाशव्यवधि
एव पाठ उपलभ्यते । सोऽत्र सूत्रमाशारेणु इत्याप्ये ।

मन्त्राभिधानरूपशब्दत्रिकम्, 'तयोर्विभेदेन, तच्छ्रुपेणेत्यर्थः । अथवा स्थूलं कार्यं पृथिव्यापस्तेजो वायुर्नभ इति । सूक्ष्मम् एषामेव रूपं गन्धो रसो रूपं स्पर्शः शब्द इति । त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका । कर्तृकरणकर्मव्युत्पत्त्या लोक-
लोकनलोक्यात्मा प्रपञ्च. पट्टत्रिशतत्वसमुदायः । त्रिलोक एव त्रैलोक्यम् ।
तस्योत्पत्तौ समुदये मातृभूता कारणभूता ॥ ४ ॥

सप्तष्टिरूपिणी त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणी केवलहकारात्मिका शक्तिराद्या वामादिचतु-
ष्कलासंपिण्डितरूपिणी आदितो वस्तरूपादङ्कुररूपेण व्यक्तिं गतेति भावः । स्थूलसूक्ष्म-
विभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृकेत्यस्यायं भावः—अकारहकारौ वर्णक्रमस्याद्यन्तौ । तत्स-
प्तष्टिसमरसभावेन रुद्रसंख्यपरमामृतमयं पश्यन्तीरूपं परमिति सुसिद्धयत् कृत्वा
तदुत्तरयोर्मध्यमावैखर्योः सूक्ष्मस्थूलतां व्यपदिश्यैवं परमसूक्ष्मस्थूलवर्णाङ्कुरा आद्य-
शक्तिरेव सप्तपट्टिवर्णरूपिणी त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणी मातृका । लोक्यतेऽनेनेति लोक-
स्त्रैलोक्यम् । धामत्रितयस्योत्पत्तिर्मातृकाचक्रादिति तथोच्यते । एवं सप्तपट्टिवर्णरूपिणी
त्रिधामजननी जातेति सवन्धिः । अथवा रसाधारस्रवर्णरुद्रम्वकं त्रिवीजसंबन्धि
त्रिधा विभक्तं कुर्यात् । अथवा वैखरीरूपं वाग्भवर्षीजम्, मध्यमारूपं कामराजम्,
पश्यन्तीरूपं शक्तिबीजमिति । एवं त्रिवीजात्मकः प्रकाश एव त्रैलोक्यमित्यर्थः ।
तस्योत्पत्तिकारिणी मातृकेति यावत् । अनेन शरीराभ्यन्तरे भङ्ग्या उपासनाप्रकारोऽपि
दक्षितः ॥ ४ ॥

अत्र लोकशब्द आलोकपर्याय । प्रकाशपर्याय इत्यर्थः । अकारहकारयोश्चतुष्कलाश्रयावयवाद्
व्यष्ट्या सामरस्ये तत्रिविधप्रकाशपर्यायालोकवत् पश्यन्तीरूपसूक्ष्मतया परमिति सिद्धवत्कृत्वा
पुनर्मध्यमावैखर्योः सूक्ष्मस्थूलभावात् परसूक्ष्मस्थूलाकार त्रिधा भिन्न शिवशक्तिलोकन शिव-
शक्त्यभिन्न तथा चाव्यक्तैकादशाक्षगणान्तरममय पश्यन्तीवाग्रूप नवैनादात्म सूक्ष्मवर्णमध्यमा-
वाग्रूप सप्तचत्वारिंशत्प्रकृतिलिपिविप्रकीर्णं वैखरीवाग्रूपमिनीद त्रिधा लोकनमित्येव त्रयस्त्रिलोक-
त्रिप्रकारास्तेषां समुदायस्त्रैलोक्यम्, तस्योत्पत्तौ मातृका कारणभूता शिवशक्तिरित्यर्थः ।
त्रिशुक्लरत्नवृन्दमेवेदमपि ज्ञातव्यम् । अन्यन्व रसाधारबीज पश्यन्तीरूप चेत्यपि शरीरान्तवर्ण-
चक्र त्रिवीजवत् प्रकाशवत् स्यात् । एव वर्णक्रमस्य शरीरान्तररूपान्नाप्रकारो दक्षितः ॥४॥

१. तयोर्विभेदेन-स. ४. । २. 'अथवा...शब्द इति' नास्ति-स. ४. ।
३. अस्वो-ग. । ४. 'मातृका...स्योत्पत्ति.' नास्ति-छ. । ५. सवन्धि यत्-क. ग. ।
६. स्थूलरूपा-स. ४. । ७. 'नव...वाग्रूप' नास्ति-स. । ८. साधार-स. ।

त्मना वर्तते कार्यरूप. प्रपञ्च इति । अस्यामिति । अस्यां विमर्शाख्याया शक्ती । परिणतायां विकासभावमापन्तायाम् । परो विमर्शपदवीव्यतिरिक्तोऽविमृष्टरूप. । अयं भाव.—विमर्शाख्यायामस्या शक्ती पडध्वस्फारमयपट्ट-त्रिशक्तत्वगर्भमहाहन्तापरा मर्शमहाविभूतिरूपप्रपञ्चात्मना महाविकासभाव-मापन्तायामेतत्स्यतिव्यतिरिक्त. कश्चिदस्तीति वादोऽयमनुपपन्न इति । अय-मर्थस्तुना द्योत्यते । किञ्चावभासस्य शिवस्य विमर्श एव स्वभाव. । तदुक्तं महागुरुभिः—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा ।

प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ॥ इति ॥ ५ ॥

(ई० प्र० १।५।११)

न कश्चित् पर इत्यादेर्यं भावः—तदेव लक्षणविमर्शशक्त्यात्मक एव परमेश्वरो न कदाचिदपि शक्तिस्वरूपं व्यभिचरति । यदि व्यभिचरतीत्युच्यते, तर्हि न स परमेश्वरः, जडत्वापातात् । तस्माच्छक्त्यात्मक एव परमेश्वरो नान्य इति सिद्धम् । तदुक्तम्—

१“शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमास्तु महेश्वरः” (स० म०) इति ।

अन्यच्च—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनयोर्नित्यं बहिदाहिकयोरिव ॥ (घो० प० ३) इति ॥५॥

पर (इत्यादे) अयं भाव—विमर्शाद्यत्वात्मक एव परमेश्वरो न कदाचिदपि पदार्थात्मता व्यभिचरति । २ फलभेदारोपितभेद पदाधात्मा शक्तिरिति प्रसिद्ध । यदस्या व्यभिचरति निस्सारो न परमेश्वर, जडत्वापातात् । तस्माच्छक्त्यात्मक एव परमेश्वरो नान्य इति प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—

“शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमास्तु महेश्वरः” (स० म०) इति ॥५॥

१. पर शिवो-घ. । २. क्तो वि-ग., क्तो विप्रबन्ध-ख. ड. । ३. 'शक्तौ' नास्ति-ख. ग. ड. । ४. 'ह्य' नास्ति-घ. । ५. 'भाव' नास्ति-ख. ग. ड. । ६. दोग्यनु-ख. ग. ड. । ७. 'किञ्चा' इति नास्ति-ख. ड. । ८. प्रकाशाद्योऽपर कोऽपि-ग. । ९. भारती-ख. ड., चार-ज. ।

१ “श्रीमर्षमङ्गलायामपि—शक्तिश्च शक्तिमाश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते । शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमास्तु महेश्वरः ॥” (पृ ८९) इति निवन्तप्रविमर्शिन्याम् ।

२ “यदाहुः—फलभेदारोपितभेद पदार्थात्मा शक्ति” (म. प., पृ. ७४) इति ।

परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन ।
शक्तस्तु परमेशानि शक्त्या युक्तो यदा भवेत् ॥ ६ ॥

शक्तिरहितः परोऽस्तीत्यस्मिन् पक्षे द्रूपणमाह—परो हीति । परः पर-
मेशः । हिर्हेतौ । शक्तिरहितः शक्त्या वैभवेन रहितः । शक्तः कर्तुं न किञ्चने-
त्यस्यायमर्थः—सृष्ट्यादिषु कर्मसु मध्ये न किञ्चिदपि कर्म सम्पादयितुं
शक्नोति, असमर्थत्वादिति । शक्तिवैधुर्यपक्षे त्वकर्तृतामुक्त्वा शक्तिमत्पक्षे
कर्तृतामाह—शक्तस्त्विति । शक्त्या विमर्शाख्यया स्वाभाविकया संविदा,
युक्तः संमिलितः, समरसीभूत इत्यर्थः । तदुक्तम्—“शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं
शक्तिमास्तु महेश्वरः” (स० म०) इति । पञ्चदशिकायामपि—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद व्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनयोनित्यं वह्निराहिकयोरिव ॥ (बो० प० ३) इति ।

परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन इति । शक्त्या (अर्थः ? युक्तः) शिवो
नान्य इति प्रतिज्ञातं परमेश्वरेण । इदानीं हेतूपन्यासेन तमर्थं समर्थयति । परः पर-
मेश्वरः । शक्तिरहितः शक्त्या रहितश्चेत् । किञ्चन स्वल्पमपि । कर्तुं न शक्तः । अशक्त-
त्वादिति यावत् । कोऽर्थः ? शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभ्युपगमपक्षेऽनीद्वयं जगदापद्येत,
तन्नियमनसामर्थ्याभावादिति । शक्तस्तु परमेशानि शक्त्या युक्तो यदा भवेदित्यस्यायमर्थः—
यदा पुनः स परमेश्वरः शक्त्यात्मकोऽभ्युपगम्यते, तदाऽसौ सर्वजगद्रचनासमर्थो
भवति ॥ ६ ॥

परो हीत्यादि शक्त्यात्मकत्वहेतूपन्यासेन समर्थयति । परः परमेश्वरः । शक्तिरहितः
शक्तिहीनश्चेत् । न किञ्चन न स्वल्पमपि कर्तुं शक्तः । शक्तिरहितत्वादिति यावत् । शक्तिशक्ति-
मतोः शक्तेश्वरयोर्भेदाभ्युपगमे जगदनीद्वयत्वमापाद्यते, तस्य नियमनसामर्थ्याभावात् । शक्त-
स्त्वित्यादि । यदा शक्त्यात्मक एव शिव इत्यभ्युपगम्यते, तदा हि शक्तः सर्वजगद्विमाणादि-
समर्थो भवति ॥ ६ ॥

१. परश्च-व. । २. यमभिप्रायः—ख. ड. । ३. कर्तृत्व-ख., कर्तृकता-ग. ।

४. इतः परम्—शक्तः स्थितिशक्त्या युक्तः इत्यधिक.—ग. । ५. ‘पञ्चदशिकायामपि’ नास्ति—
ख. घ. ड. । ६. शक्तिस्तु—ग. । ७. दाहक—ख. ग. ड. । ८. इति च—घ. ड. । ९. शक्त्यर्थः—ख. ।
१०. नैम-ख. । ११. युक्तो—ख. । १२. समय-ड. ।

शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते ।
ज्ञातेनापि महेशानि शर्म कर्म न किञ्चन ॥ ७ ॥
ध्यानावष्टम्भकाले तु न रतिर्न मनःस्थितिः ।

शिवसूत्रेऽपि—“स्वशक्तिप्रचयो विश्वम्” (३।३०) इति । श्रीविज्ञानभैरवेऽपि—

शक्तिशक्तिमतोर्यस्मादभेदः सर्वदा स्थितः ।

अतस्तद्धर्मधर्मित्वात् परा शक्तिः परात्मनः ॥

न बह्वेर्दाहिका शक्तिर्व्यतिरिक्ता विभाव्यते । (१८-१९) इति च ॥६॥

शक्तिमत्परमेशव्यतिरिक्तपक्षे शिवादीनामभिधानाभिधेयसिद्धिश्च न संभवतीत्याह—शक्त्येति । शक्त्या विना शक्तिसंमिलितव्यतिरेकपक्षे । शिवे परमश्रेयोरूपिणि । सूक्ष्मे अतिक्रान्तचक्षुरादिसविदेवीप्रसरमार्गे । नाम शिवमहेशमहेश्वरशङ्करपरमेश्वरमहादेवमूढमहेशानेशाद्यभिधानव्यवहार इत्यर्थः ।

इदानीं शक्त्या रहितः शिव इत्यस्य बहुदोषदुष्टत्वं दर्शयति—शक्त्या विनेत्यादिना । शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते इति । शक्त्या विना शक्तिरहिते विमर्शरहिते शिवे । सूक्ष्मे दुर्विज्ञेये । नाम धाम न विद्यते । नाम ईश्वरः शिव इत्यादि । धाम प्रकाशो ज्ञानम् । कोऽर्थः ? शक्तिरहितः शिव इत्यस्मिन् पक्षे शिव ईश्वर इत्यादीनामभिरनिर्देश्यो भवेत् । तथा शक्तिरहितः शिव इत्यभ्युपगमपक्षेऽप्रकाशात्मत्वेन शिवस्य जडत्वमापद्यते । तस्माद्बुभयदोषं परिहर्तुमिच्छता महाविमर्शपरः शक्त्यात्मकः परम-

शक्त्या विनेत्यादि । यद्युना शक्तिराहित्ये सत्यस्य बहुदोषदुष्टत्वं दर्शयति—शक्त्या विना । शक्तिविमर्शस्वातन्त्र्यम्, तद्रहिते शिवे । सूक्ष्मे दुर्विज्ञेये द्रव्ये । नाम धाम न विद्यते । शिव शङ्कर स्याणुरीश्वर सष्टेत्यादिभिर्नामभिरनिर्देश्यो भवेत् । धाम प्रकाशो बोधो ज्ञानमिति परस्परपर्याया एकार्था । तथापि शक्तिपर्यायविमर्शराहित्ये प्रकाशस्य प्रत्यवमर्शकाभावादप्रकाशात्मवत्त्वेन शिवस्यान्यनमस्त्वापत्तिः । तदुक्तम्—“वाप्रूपता चेदुक्तमेदवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाश प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिका ॥” (वा० प० १।१२४) इति । तस्माद्

१. धाम नाम—सप्त. । २. कर्म शर्म—वाक. स. ग. । ३. मति.—वाक. स. व. । इतीऽप्ये—
“न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिः शिववर्जिता । उभौ बलितसंयोगौ मूर्त्येका परमेश्वरि ॥”
इत्येवोऽन्यिकः श्लोको दृश्यते—सप्त. । ४. पुनरन्यत्र—स. द. । ५. पंढ्रभेद—ग. । ६. श्वर—घ. ।
७. रेवत्य—ग. । ८. नामनिर्देश्यो न—छ. । ९. गमन—छ. । १०. इत्यनेन—ग., सत्येन—छ. ।
११. भवति—द. । १२. नाथ—स. ।

धाम स्थानप्रकाशानुभवोन्मेषोद्यन्तृतादिसिद्धिरित्यर्थः । परिस्फुरत्तात्म शाक्तं तेज इति यावत् । किञ्च, एवमयमित्येवरूपेण कश्चिद् वस्तुविशेषो ज्ञातो भवति । स त्वस्य स्वभावः । स तद्विशिष्टः सदा भवति । सैव शक्तिरिति वयं मन्यामहे । तदभावे नस्य ज्ञातत्वं न सभवति । तत् तिष्ठतु । ज्ञातत्व-

प्रकाशः शिव इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा नास्तिकाग्रे परब्रह्मवादिपक्षवन्निरीश्वरं जगदापद्येत । ज्ञातेनापि महेशानि कर्म शम न किञ्चनेति । ज्ञातेनापि कथञ्चिज्ज्ञातेनापि । कर्म शमं न किञ्चन स्वल्पमपि न संभवतीत्यर्थः । अयं भावः—शक्तिरहिते शिवे ज्ञातेऽपि न कश्चिन् पुरुषार्थो लभ्यते । तथाहि—शक्तिरहितत्वात् कर्मवान् शिवः । कर्मत्युद्धवस्थितिसहारतिरोभावानुग्रहकरणम् । शमं प्रकाशविमर्शात्मकदोषद्वयविनिर्मुक्तो महाविमर्शात्मक परप्रकाश शिव इत्यर्थः । ज्ञानेनापीति । कथञ्चिदाभासने ज्ञानादिति । तेनायक्रियाकारिशक्तिरहितेन शिवेनास्य ज्ञातुः शमं कर्म न किञ्चन । कोऽयं ? नि श्रेयसपदप्राप्तियोग्यतामाविर्भावयन्त्यः प्रवृत्तयः कर्म । तदुद्दीपिनी मनोनिवृत्तिरिति शमं । तदुभयसङ्कल्पोऽपि शक्तिशून्यवेत्तुं मवथा नैव सभवति । उक्तं न— प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' (इत्यो० वा०, पृ० ६५३) इति । शक्तिराहित्ये ज्ञातादपि

१. 'इत्यर्थः' नास्ति-घ. । २. 'परि यावत्' नास्ति-ख. ड. । ३. विज्ञातो-ग. । ४. 'स भवति' नास्ति-ख. ड. । ५. इत परम्—"ननु किमिदं शक्तिस्वरूपम् ? किं चैतन्यमात्रम्, किं वा चैतन्यविषयत्वम्, किं वा बुद्ध्याद्यन्यतमत्वम् उत तदितरत्वम्, किं वा सामर्थ्यमात्रमिति ? नाद्य. सद्यो विकल्पोऽवकल्पते, चित् केनचन पदार्थे(न) समिश्रितत्वस्य मिश्ररनाधितत्वात् । (न द्वितीय), चैत्यत्वे नित्यपिपासा सत्या नित्यतया कर्तव्येतरतया-तिमद्गर्तापद पर पदमिति स्यात् (?) । नापि तृतीय कृतीन्द्रमतोडय, प्राचीनकल्पितप्रापित-दोषस्य समुन्मेषात्, बुद्धेरपि बोधविषयतया तद्विपुक्तेरप्युक्तत्वात् । तुरीयेऽपि सूरौन्द्रोरीकृता कृताकृतान्तता न सिद्धपति, बोधबोधत्वयोरन्यतरत्वस्य घक्त(व्या?व्यत्वा)त् तत्ताया मुक्ता कृतान्तता । पञ्चमेऽपि सञ्चयतापञ्चक, तस्य तु भावभावत्वादिति (?) । एतत्सर्वमध्यर्वाचीन-पर्वपर्वतनिवृत्तम्, न तु सुपर्वतानुस्यूतमतीनामपूर्वम्, परपदस्य केवलस्य चाङ्गमनोऽपदतया सज्ञा भाग्रेण सिद्धे, वेयलायाश्रितो लक्षकत्वाद् विकल्पकल्पस्यापदत्वाच्च । उक्तं घ धीमदुग्मतभेदेन—

सर्वनामानि नित्याया सत्यानदधनात्मन ।

एकात्मनो लक्षकाणि लक्ष्या सा साक्षिणी चिति ॥ इति ।

अतोऽस्मत्तस्य सम्मतं सम्मतत्वादपि स्वीकार्यकार्यवर्षाणामिति (?) । इत्यधिकः पाठ—ग ।

६. पक्षे च निरी-घ. छ. । ७. 'ज्ञाना' 'कोऽयं ?' नास्ति-ख. ड. । ८. 'कर्म'-घ. ज. । ९. 'दवेत्'-ज. ।

पक्षेऽपि शिवस्य प्रयोजनाभाव दर्शयति—ज्ञातेनापीति । ज्ञातेन ज्ञा(त)न-
कर्माभूतेनापि । अर्थसामर्थ्यात् कथि(त. ?तेऽपि) महेशानीत्यामन्त्रणं शक्ति-
व्याप्तिपरामर्शसूचकम् । अशक्त. शिव इत्येतत्पक्षोपन्यासोऽपि तद्विक्रान्तो-
पन्यासेनेति तात्पर्यम् । शर्म शिवशक्तिसामरस्यात्म परिपूर्णाहंपरामर्श-
स्थितिलक्षणमकृत्रिम सुखम् । कर्म^१ आभासन रक्तिविमर्शनबीजावस्थापन-
तद्विलापनात्मकम् । ध्यानेति । ध्यानं समाधेरप्युपलक्षणम् । अयमर्थः—
अशक्त शिव इत्यङ्गीकृतौ ध्यानसमाधानवेलाया महानन्दोदधिनिर्मगना

शक्तिशिवसामरस्यपराहभावानन्दात्मना स्थितिः । तदुभयमपि शक्त्या चिना शिवे न
संभवतीत्यर्थः । अतः शक्त्यात्मक एव शिवः । शक्तिरपि शिवात्मकस्वभावैवेति
सिद्धम् । ध्यानावष्टम्भकाले तु न रतिर्न मन स्थितिरिति । अस्यार्थः—ध्यानकालेऽपि
शक्त्यभावाद्दुःभयं न संभाव्यते । अथवा संकुचितसमस्तरूपायाः परमानन्दप्रकाशलक्षण-
परमशिवसामरस्यमुपनीताया परविक्रासदशामापन्नायाः परायाः शक्तेरनुसन्धान-
वेलायां न रति । स्वरसपरमानन्दविभवव्यतिरिक्ततुच्छबुद्बुदप्रायविषयाभिलापो
रति । साऽस्मिन्न समव्रति^२ न मन स्थितिरिति । अस्य समस्तदुःखहेतुसंकल्पविकल्पा-

तस्माद् ग्रहीतुममर्थत्वान्न कस्यापि पुरुषार्थलाभ इत्यर्थः । न किञ्चन । अशक्त्यात्मकः शिवोऽप्य-
कर्मशर्मवान् । पञ्चकृत्यकरण कर्म । प्रकाशविमर्शत्मकशिवशक्तिसामरस्यपराहभावानन्दा-
त्मनाऽऽम्बिति शर्म । तदुभयमपि शक्त्या चिना निस्मारतया शिवस्यापि नैव सम्भवतीति ।
अतः शक्त्यात्मक एव शिवः, शक्तिरपि शिवात्मकस्वभावैवेति सिद्धम् । “शक्तिश्च शक्तिमद्रूपा-
द्वयनिरैक न वाञ्छति । तादात्म्यमनयानित्य वल्लिहाह्निकयोरिव ॥” (बो० प० ३) इति ।
ध्यानावष्टम्भेति । संकुचनविश्वरूपाया परमानन्दप्रकाशलक्षणपरमशिवसामरस्यमुपनीतायाः
परविक्रासदशामापन्नाया पराया शक्तेरनुसन्धानवेलायां न रति, स्वरसपरमा-

१. 'अपि' नास्ति—ख. ड. । २. परशिवस्य—ख. ड. । ३. 'ज्ञातेनापीति' नास्ति—ख. ड. ।
४. जीव—घ. । ५. सेऽपि—ग. । ६. ज्ञातेनेति—ख. ड. । ७. समाधि—ख. ड. । ८. 'नि' नास्ति—
ख. ड. । ९. 'शिवे' नास्ति—घ. । १०. भाषा चेति—घ. । ११. अस्याप्यमयं—घ. । १२. भयमपि—घ. ।
१३. 'तदिदानीं' इत्यपि—क. छ. । १४. शायामापन्नायां—घ. ।

१. "आभासन रक्ति-विमर्शन-बीजावस्थापन विलापनतरतानि" (११) इति प्रत्यभिज्ञाहृदयग्रन्थत्र
रत्नूणीयम् ।

प्रविश्य परमार्गान्तः सूक्ष्माकारस्वरूपिणी ॥ ८ ॥
कवलीकृतनिर्देशेषां बीजाङ्कुरतया स्थिता ।

महायोगिनां विश्वैकात्म्यात्मशिवशक्तिसामरस्यमहाहृदरमणं तत्र मनसः
स्थिरीकरणं च न भवतीति ॥ ७-८ ॥

एवं प्रसङ्गागतं शक्तिमच्छिवैपक्षोपन्यासं निगमय्य प्रकृतामेव त्रिपुरा-
शक्तिमन्तःसौधुम्नमार्गानुप्रवेशमुखेन पुनरपि प्रपञ्चयति—प्रविश्येत्यादि ।
परमार्गान्तः परस्य शिवस्य प्रापकसुषुम्नामार्गान्तः । 'न त्विन्द्रियप्रसरेदन्ता-

स्पदमनसोऽपि परमशक्तिशिवसामरस्यानुसन्धानवेलायां न पृथगवस्थानमिति यावत् ।
एतदेव महाज्ञानशब्देनोक्तमिति भावः ॥ ७-८ ॥

प्रविश्य परमार्गं तु सूक्ष्माकारस्वरूपिणी । कवलीकृतनिर्देशेषबीजाङ्कुरतां गतेत्यस्य
व्याख्या—प्रविश्य परमार्गमिति पञ्चशक्तिरूपमयनात्मकं संकोचरूपं सृष्टिमार्गं प्रविश्य
सूक्ष्माकारस्वरूपिणी विमर्शशक्तिरिति भावः । तदुक्तं संकेतपद्धत्याम्—

अनिकेतोऽपि चिद्बोधः सृजन्ती(ति?) पञ्च(क?कं) स्वयम् ।

शक्तिस्तु योऽत्मभेदेन लयमेत्यनिकेतने ॥ इति ।

कवलीकृतानि प्रासौकृतानि निर्देशेषबीजानि वस्तुतत्त्वरूपाणि येन संभव(ति?)न्ति,
कवलीकृतनिर्देशेषबीजस्य परमविन्दुरूपस्य शिवस्य आद्याङ्कुरतां प्रथमाङ्कुर-
नन्दविभवव्यतिरिक्तकर्मप्रायविषयाभिलाषो रतिः, साऽस्मिन्न भवति । न मनःस्थितिरिति ।
समस्तदुःखसङ्घल्पविवल्पस्पन्दस्य मनसोऽपि परमशिवशक्तिनसामरस्यानुभवैत्याव्यावरणेन न
पृथगवस्थानम् । एतावद् विज्ञानशब्देनोक्तमिति भावः ॥ ७-८ ॥

प्रविश्य परमार्गं तु सूक्ष्माकारस्वरूपिणीति । इतः पूर्वं चतुर्विधरूपभाषापरपर्यायोऽ-
प्युर्ध्वगम(त्वाहो?वाहो) विनागात्मकः प्रवृत्तस्तस्माद्भिन्नः परमार्गः । पञ्चशक्तिस्वरूपैषा-

१. न तु-अ. घ. सक. र. । २. जात-सत. । ३. दोष-वाक. म. ग. से. । ४. आङ्-
कुरतां गता-अ., आङ्कुरतां गता-याक. न. सक. । ५. महाधर्म-अ. इ., महाहृदरमण-घ. ।
६. प्रसङ्गत-र. इ. । ७. बोधन्यास-र. । ८. तद्विन्द्रियप्रसरेदन्तामूमि-म. इ., न
विन्द्रियप्रसरे तदन्ता मूमि-ग., तत्त्विन्द्रियप्रसरेदन्तामूमि-घ. । ९. इतः परम्—“प्रवृत्ति प्रवृत्ते
संसारकर्मप्रभुर्वैद्विस्वः प्राणापरपर्यायवायोऽहर्षवायोविरासः । अस्मान् परमार्गं” इत्यधिकः
पाठः-क. । १०. मया-क. ग. । ११. तद्विद्यो-क. ग., विद्योता-घ. । १२. शक्तिपूर्वा-घ. ।
१३. भाव-म. इ. । १४. स्वरूपो-अ. इ. ।

१. मानृजाप्रपसादापारेण परिवर्त्य एव पादो मूले स्थापितः ।

वामा शिखा ततो ज्येष्ठा शृङ्गाटाकारतां गता ॥ ९ ॥

रौद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणी ।

भू(मिः?मौ) । स्रग्माकारस्वरूपिणी स्वरूपज्योतीरूपा विभागात्मगुणीभूत-
प्राणपश्यन्त्याकारस्वरूपिणी । कवलीकृतनिश्शेषा यया निश्शेषं विषयजातं
कवलीकृतं श्रौसीकृतं सा कवलीकृतनिश्शेषा । बीजाङ्कुरतया स्थिता । बीजं
कारणम्, अङ्कुरं कार्यम्, एवमवस्थाद्वयेन शब्दितेत्यर्थः । तदुक्तं श्रीरहस्य-
गुरुप्रवरेण—

अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।

कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥ (स्प० का० १४) इति ॥ ८-९ ॥

कुलस्थानगतमूलाधारादकुलस्थानगतपरमशिवं प्रत्युल्लसन्तीयं महा-
शक्तिः परावागात्मना विश्ववैचित्र्यमवविभासयिपुरेवंविधां संज्ञां लभत

भावं सा प्रकृता विमर्शशक्तिर्यतः प्राप्नोतीति यावत् । कोऽभिप्रायः ? १ वामादिपञ्चक-
मिति इच्छादिपञ्चकं ग्रसित्वा समरसभावेन स्थितो यो बिन्दुरनामरूपात्मा स बीजम्,
तदन्तर्विमर्शरूपेण स्थिता या शक्तिः, सा स्वेच्छावशाद् बीजोच्छूनदशायां निर्गता,
तन्मात् सा मृणालतन्तुरूपा प्रथमरेखा, प्रथमाङ्कुर इत्यर्थः । बीजाङ्कुरतया स्थितेति पाठे
सर्वमेतत् समानम् ॥ ८-९ ॥

वामा शिवा तया ज्येष्ठा जगद्ङ्कुरता गता । रौद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणीत्ये-
तस्य (न्याख्या)—वामा शिवा । बीजस्य प्रथमाङ्कुररूपेण स्थिता या शक्तिर्विमर्शशक्तिः,
पद्मात्मनः सकोचभावेनाधोमुद्रागमवाहस्तस्ववर्णादिपङ्कवमृष्टिमात्रं । तत्र समस्ता (यो?धो)प-
सहारेण स्वस्वरूपपरमविद्यासमात्मसात्तुभंती निरतगयात्पण्डपरमप्रकाशविमर्शानन्दपरोल्ला-
सैकरता शैवी शक्तिर्या सदीविता, तथा निजेच्छया क्वचित् गमुन्नेपममये स्पत स्फुरन्त्याऽऽद्य-
प्रमया बालार्ककोटिभागेकभागवत्सूक्ष्म(त?)या मृणात्रैवतन्नुनिभया गर्भीकृतसमस्तससार-
मपि तदुत्तरकारितत्त्वेतौऽयमित बिन्दुरूप शिवप्रकाशसूदनमवाराक्ष्य बीजमनुबन्धन्त्याश्रंघन्दा-
वारया २वदयमाणवामादिदशकत्याधाररूतया कदास्याम्बिकाशक्त्या भूयते सूदामानारस्वरूपिणी-
त्युच्यते । कवलीकृतनिश्शेषबीजाङ्कुरता गतेति ॥ ८-९ ॥

१. शिवा-याग. से. सक्. ख. । २. तथा-अ. से. सक्. ख. । ३. जगद्ङ्कुरता-अ. ।

४. रौद्रीका-सख. । ५. भजन-सख. । ६. प्राणवन्त्या-प. । ७. 'पातीकृत' नास्ति-ख. ड. ।

८. मूत्रमा तथा-अ. ।

१. वामादिपञ्चकमिच्छादिपञ्चकं धार्येव ३५ तमे पृष्ठे निरूपितं द्रष्टव्यम् ।

२. वामाया दत्तयोऽनुपवनेवोक्ताः ।

इत्याह—वामेत्यादि । वामा तत्त्वानि वमतीति । अत्राभियुक्तवचनम्—
वान्तं ययाऽनिश ' सर्वं महदादिप्रभेदकम् ।

कटाहादिशिवान्तं यत्तद्ग्रासादीश्वरी नुमः ॥ इति ।

अथवा संसारप्रत्यनीकभूता शक्तिः^१ । शिखा तेजोरूपिणी, विश्वग्रसन-
शोला सविदित्यर्थं । ज्येष्ठा विश्वोदयप्रसारभूमिः । शृङ्गाटाकारतां गतेत्य-
स्यायमर्थः—इयमेव प्रकृता चिच्छक्तिः स्थितिसहृतिसृष्टिकरी^२ त्रिकोणात्मता

साम्रभागेन कुटिलीभूय विन्दुदक्षिणेन ईशानान्तं गता सा रेखा वामाशक्तिरूपा ।
तथा ज्येष्ठेति । विन्द्वीशानगता रेखा पुनः कुटिलीभूय विन्दुपश्चिममाग्नेयं गता ज्येष्ठा ।
पुनर्वागेन विन्द्वग्रप्रथमाङ्कुरमिलिता यदा तदा रौद्रीशक्तिरूपा भवतीत्यर्थः । इत्थं गता
सा विमर्शशक्तिः प्रथमाङ्कुररूपेय शृङ्गाटाकारा भवति । शृङ्गाटं त्रिकोणं भवति ।

तदगु प्रागुक्ता स्वान्तं कृतवामेच्छादित्रिसौक्यतत्त्वमन्त्रवीजमुख्यसर्वसूक्ष्मभावसामरसी-
भावेन प्रकाशमानादनामहृपादेवारस्य सूक्ष्माकाराद् विन्दुरूपा निजेच्छासमासादितसमुग्मेपा-
दुच्छूनदगामा तदन्तर्ब्यासा विमर्शसमितसमविन्दुस्फुटनग्रभागस्य परमार्गे सृष्टिभागद्वारनिर्ग-
मनकाले प्रतिस्य कुटिलाग्रतेजोऽन्वेन यदाऽङ्कुरिता तदा यामा नाम शिखा । तथा ज्येष्ठेत्यादि ।

१. इतः परम्—'वामा' सत्सारिणां विमोहिनी शक्तिः । शिखा प्रकाशात्मिका सवित् ।
ज्येष्ठा सुप्रबुद्धानां शिवमयी शक्तिः । शृङ्गाटाकारता गता । इयमेव प्रकृता महती चिच्छक्तिः
स्थितिस(स? ह्) तिसृष्टिकरी त्रिकोणात्मतां गता रौद्री बुभुक्षुना द्रावयित्री रौद्री शक्तिः ।
सदुपतं श्रोतन्त्रालोके—

वामा सत्सारिणामीशा प्रभुशक्तिविधायिनी ।

ज्येष्ठा तु सुप्रबुद्धानां बुभुक्षुना च रौद्रिका ॥

वामा सत्सारवमना ज्येष्ठा शिवमयी यत ।

द्रावयित्री दजा रौद्री रौद्री चातिलषमंगाम् ॥ (६।५६-५७) इति ।^३

इत्यधिक पाठ—ग. । २. शोश्वर—ज, घ, ङ । ३. प्रसव—छ, ङ. । ४. प्रकृता
प्रकृतिर्बहूती—ग., प्रकृता प्रकृती महती—घ. । ५. 'विशक्ति' नास्ति—ङ. । ६. भाग—ज. ।
७. पादरस्य—ख, ङ. ।

१. वामेति पूरणीयम् ।

२. "यत्तु शृङ्गाटपरं त्रिकोणं व्यपदिश्यते तत्राप्येयं व्युत्पत्तिः" (ले. पृ. १३९) ।

गतेति । रौद्रीत्यादिकः प्रकृताया एव शक्तेर्विशेषद्योतकः । रौद्री । जगतश्चित्तपदे निरोचनाद् द्रावणाद्बुद्धः, तद्विभूतिमयी रौद्री चितिशक्तिः । परमेशानीत्यामन्त्रणं महाविभूतिमयत्वं संविदः स्वानुभवसिद्धमिति श्रोतृजनं प्रतिबोधयति । जगद्ग्रसनरूपिणी । सृष्ट्यादिक्रमात्मक्रमपि जगद् ग्रसित्वा सर्वं स्वात्मतया आद्या शक्तिः प्रकाशयतीति भावः ॥ ९-१० ॥

एतदभिप्रेतं शास्त्रादौ “यदेकादशमाधारम्” (१।६) इत्यत्र सूचितम् । इहानुक्तमिहापेक्षितं श्रीवीपकाचार्येण श्रीत्रिपुरसुन्दरीदण्डके सूचितम्—“इदिति (यदि) सर्वशून्यान्तर्भूमी निजेच्छासमुन्मेषसमयं, समासारा बालाप्रकोटयंशरूपा विगर्भाकृताशेषसंसारबीजाऽनुबन्नासि कन्दं त्वे(था?दा) त्वमम्बिका गीयसे । तदनु-परिजनितकुटिलाप्रतैजोऽङ्कुरा जननि वामेति संस्तूयसे । (ततः) वदसुस्पष्टरेखा शिखा, ज्येष्ठेति संभाव्यसे । सैव शृङ्गाटाकारवामागता तदा रौद्रीति विख्याप्यसे ॥” (२४) इति । अर्थार्थः—सर्वं समस्तं वर्णतत्त्वोपसंहारेण इदिति सर्वशून्यविकासबीजाभावं गता विमर्शरूपिणी शक्तिर्निजेच्छावशाद् बीजसमुच्छ्रान्तदशायां बालाप्रभागस्य कोटिभागो-कृतस्य एकभागसमानसूक्ष्मरूपाऽन्तःकृतसमस्तवर्णतत्त्वस्वरूपिणी उपरि समुद्भूयमानशृङ्गाटरूपत्रिंशकोनामादौ प्रेमासततया त्वघोमुत्सोर्ध्वचन्द्राकारेण स्थिता अम्बिकाशक्तिरूपा कन्दमिव गीयसे । तदनु परिजनितेति । तदनु अर्धचन्द्रेति स्थिताया बिन्दुरु(पी?पं) बीजम्, तस्मात् परिजनितप्रथमाङ्कुररूपं रेखाप्रभागे कुटिलीभूय बीजदक्षिणेनेशानपर्यन्तं व्याप्य स्थिता तेजोऽङ्कुररूपा वामेति संस्तूयसेः । वदसुस्पष्ट-किन्दोदोक्षणभागे प्रमृतायास्तस्या वामाया शिखरमूले वक्रोद्भूता या त्रियंघीर्षा या सा ज्येष्ठा नाम । सा तु पुनर्वंशारम्भभावेन प्रमृता प्रथमाङ्कुरमिलिता यदा स्यात् तदा रौद्री नाम । एव सा विमर्शशक्तिरूपेण शृङ्गाटाकारतां गता । शृङ्गाट त्रिकोणमित्यर्थः । एवमभिप्रेत्य ‘यदेकादशमाधारबीजम्’ (१।६) इति सूचितम् । इह लक्ष्यमाणमेव

१. समयत्वं—ख. ड. । २. स्वभावतः—ख. ड. । ३. ‘आद्या शक्तिः’ नास्ति—ख. ग. ड. । ४. तदा—त्रि. द. । ५. शिखा—छ. । ६. ‘सैव’ नास्ति—छ., तत्र—त्रि. द. । ७. ‘तदा’ नास्ति—त्रि. द. । ८. बीजभावं—क. ग. । ९. प्रेमा—छ. । १०. घूर्णादि—छ. । ११. रस्य मूले वदोन्मत्ता या त्रियं—ख. ड. ।

१. “दीपकाचार्यास्तु—स्वरप्रमाराभ्येनानाग्नेयान् प्रमृते रेखे वामाज्येष्ठे । बिन्दोः पूर्वस्यां त्रियंघ्रेता रौद्री । एतस्त्रियणमप्यमष्टिरम्बिका शृङ्गाटाकारतां त्रिकोणाकारतां गतेति व्याचक्षते” (ते. पृ. १३९) ।

एषा सा परमा शक्तिरेकैव परमेश्वरी ॥ १० ॥
त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्णुवीशरूपिणी ।

एषा सा परमा शक्तिरेकैव परमेश्वरीत्यनेनैवंविशिष्टामसामान्यवैभवा
संविदं स्वात्मतया प्रत्यभिज्ञापयति महादेशिकः शिवः । परमा शक्तिरिति

रेरेति । तदनु भूयोऽपि कुटिलीभूय विन्दुपश्चिमेनाग्नेयदिशं गता सुस्पष्टरेखा
सा ज्येष्ठेति संगीयसे । सैव भूयोऽपि कुटिलीभूय प्रथमाङ्कुरेण मिलिता रौद्रीति
विख्याप्यसे । एव त्रिशक्तिरूपेण शृङ्गाटं त्रिकोणं लिख्यत इति भावः । अतो व्यष्टि-
समष्ट्यात्मना व्यवस्थितपञ्चकारणरूपविन्दुमाविश्य गुप्तरूपेण वर्तते घर्णादिभूतो
ह्यकारः परमशिवः प्रकाशस्वभाव इति भावः । तदुक्तं श्रीसिद्धनाथपादः—

अनक्तं यत्परं ज्योतिः सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।

इच्छा कुण्डलिनी तस्य तेजो नादसमुद्भवः ॥

इच्छानादसमायोगाद् रौद्री शक्तिरजायत ।

आस्तामाधाररूपेण चन्द्रविम्बैर्धर्मन्विका ॥

क्रमात् कुलोदयो व्याप्तिः कुलौघश्चायमुच्यते । इति ।

जगद्भ्रमरः पिपीति । इत्यमकुलशृङ्गाटाकारतां गता विमर्शशक्तिर्या समस्ताध्व-
प्रविलापनहेतुः परमप्रकाशमैरवाभिन्ना सा जगद्भ्रसनरूपिणी भवति । तदुक्तं
श्रीमते—“संवर्तामण्डलान्ते क्रमपदनिहितानन्दशक्तिः सुभीमा” इति । संवर्त-
योनिमण्डल मध्यस्थलमिति यावत् ॥ ९-१० ॥

श्रीदीपकाचार्येणापि स्पष्टमेव “इति (यत् ?)” इत्यादिग्रन्थेनायमर्थं स्तोत्रीकृतः ।
“अनक्तं यत्परं ज्योतिः” इत्यादि “कुलौघश्चायमुच्यते” इत्यनेन ग्रन्थेन श्रीबुल्लरत्नशास्त्रेणा-
नूदितः । जगद्भ्रसनरूपिणीत्यादि । गर्भीकृतासोपजगद्बीजरूपिणी ॥९-१०॥

१. एव-याक. ए. घ. सक. ख. । २. परमा-घ. । ३. देवि-वाग. से घ.,
शक्ति-सर. । ४. ख्याप्यसे-क. ग. । ५. एतदुक्तं-क. छ. । ६. अलक्षतं-क. छ. ।
७. विन्दुधर्म-छ. । ८. स्तोत्र-छ. । ९. त्रिगुणमण्डलान्ते-क. ग, संवर्ता श्रीमण्डली ते-छ. ।
१०. श्री नास्ति-ख. । ११. रत्नकुल-घ. ।

१. बुल्लरत्नशास्त्रमेतत् सिद्धनाथकृतिरित्याभ्यामुद्धरणार्थ्यां भाषते ।

२. कतिपयानास्य-एशियाटिकसोसाइटीसन्ध्यायास्तन्ग्रन्थविषयविवरणमूल्यां (भा. ८, ख. १, पृ. १)
बुद्धिजामतग्रन्थविषयं तस्य मङ्गलावरणश्लोकेनोपलभ्यत एव श्लोकरत्नः । नेपाळ-
राजश्रीयशोरपुस्तकालयमूल्यामपि (भा. ४, पृ. ५८, ६०, ६२) तथैव । अत्रत्य एव
पाटोत्र मूले स्थापितः ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥ ११ ॥
त्रैलोक्यं संसृजत्येषा त्रिपुरा परिकीर्त्यते ।

ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी । शक्तित्रयावष्टम्भेन ^१ब्राह्म्याद्या मातरः । ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिकेति । ज्ञानशक्तिरवभासनात्मिका । क्रियाशक्तिरुल्लेखनरूपा । इच्छाशक्तिर्विच्छेदनावभासनस्वातन्त्र्यात्मा मायालक्षणा

तत्त्वव्यापिका रुद्रकारणसंहारयित्री स्थिता । एवं शक्तित्रय(बीजत्रयगुणत्रयादिभिः) निवृत्तरणरचनाचतुरा^२ तथा त्रिविधा त्रिप्रकारा समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरेत्युच्यते इति भावः ॥

ज्ञानशक्तिरित्यादि त्रिपुरा परिकीर्त्यते इत्यन्तस्यायं भावः—इच्छादिशक्तित्रितयस्यैव व्यापृतत्वं न चतुर्थकलायाः शान्ताख्यायाः, तस्याः कन्दरूपत्वात् । त्रिशक्तीनां बीजसाम्यमन्त्रैवेत्यवस्थात्रयमस्ति । तत उद्रेकावस्थायां सृष्ट्यादित्रितयकर्तृत्व त्रिपुरा-मूर्तिवैचित्र्यात्, साम्यावस्थायां तिरोभाषकर्तृत्वमीश्वरमूर्त्या, बीजाद्य(म?)नुग्रहकर्तृत्वं सदाशिवमूर्त्या । इत्थं कृत्वा पञ्चकर्तृत्वं शक्तीनामवस्थाभेदवशात् । उद्रेकस्त्वेकैकशक्त्याधिक्यम् । तद्यथा—यदेच्छाशक्तेराधिक्यं गुणभूतत्वं क्रियाज्ञानशक्त्योस्तदाग्निमण्डलमाकुर्वती सहारचक्रवतिनी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवबीजात्मतत्त्वतामसरुद्रकारणसंहारिणीत्येव त्रिशक्तित्रिचक्रत्रिधामत्रिबीजत्रितत्त्वत्रिगुणत्रिकोणादिभेदत्रयाविभक्तिं निवृत्तरणरचनावैचित्र्यचतुरा^३ त्रैविध्येन समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरेत्युच्यते ।

ज्ञानशक्तिरित्यादि । अत्र समृजतिक्रियोन्तस्प्रष्टोपा(न्तथी?त्तत्रि)शक्तिसाध्य-मृष्ट्यादिकमंत्रयससगं त्रिजगद्विषय त्रिपुरा त्रिविधा देव्येकैव करोतीत्यत इच्छादिशक्तीनां तिसृणामेव (विद्यातत्त्व ? व्यापृतत्त्व) न तु तुरीयकलाया शान्ताख्याया, तस्या अम्बिकाया (रूप ?) कन्द(वं?)रूपत्वात् । अन्यच्च, तिसृणामपीच्छादिशक्तीनां बीजसाम्य(मुद्रेकमिति । अस्या ? मन्त्रैवेत्यवस्था)स्तिस्रो विद्यन्ते । तदिच्छाक्रियाज्ञानशक्तीनामेकैवस्यामेवोद्रे-

१. षयमृजद्यस्मात्—सख । २. त्यस्मात्—वाक. ख. अ. । ३. तिता—वाक. ख. । ४. 'ब्राह्म्याद्या - तिमिकेति' नास्ति—ग. । ५. ब्रह्माद्यात्मता ज्ञानशक्तिः—ग. घ. । ६. 'विच्छेदनावभासनस्वातन्त्र्यात्मा' नास्ति—ख. ड. । ७. तुरतया—क. ग. । ८. द्दुरंभववैक—छ. । ९. स्तीच्छा—ज. । १०. कारण—ख. ज. । ११. स्तार्थं—ख. ड. । १२. क्रियार्थं—ख. । १३. श्यापामस्या—ज. ।

१. ब्राह्म्याद्या ब्राह्मी-विष्ण्वी-ईश्वरोति तिस्रो मातरः ।

समवायिनी शक्तिः । शक्तित्रयं श्रीमालिनीविजये व्याख्यातम् । तदुत्तरत्र^१
वक्ष्यामः । त्रैलोक्यं संसृजत्येषा त्रिपुरा परिकीर्त्यत इत्यस्यायमर्थः—
इत्य तत्तत्क्रियावैचित्र्यविशेषेणाहन्ताभिधाना^२ चैषा विमर्शाख्या शक्तिर्ग्राहक-

ब्रह्ममूर्तिमास्थायाध्वभेदं सृजति सा विमर्शरूपिणी शक्तिः । यदा तु क्रियाशक्तेराधिक्यं
ज्ञानेच्छाशक्त्योर्गुणभूतत्वं तदा विष्णुमूर्तिमास्थायाध्वभेदं पालयति । यदा पुन-
र्ज्ञानशक्तेराधिक्यं क्रियेच्छाशक्त्योर्गुणभूतत्वं तदा रुद्रमूर्तिमास्थायाध्वभेदं प्रविलाप-
यति । अध्वरूपाणि पटप्रकाराणि वर्णपदमन्त्रकलातत्त्वभुवनाख्यानि । तानि च
शब्दार्थात्मकानि । वर्णपदमन्त्राणि शब्दात्मकानि । कलातत्त्वभुवनान्यर्थात्मकानि ।
तानि च कार्यकारणभावेन स्थितानि । तत्र स्थूलं कार्यं सूक्ष्मं कारणम् । वर्णान्युक्ता-
न्येव सप्तपष्टिप्रकाराणि । पदानि च वर्णसंयोगजान्येकाशीत्यादीनि । मन्त्राणि च पद-
जानि द्वादशश्लोक्यादि । ^१शुद्धपञ्चकम्, मायाकालकलानियतिविद्यारामगुरुपाख्यानि
शुद्धाशुद्धसप्तकम्, प्रकृतिगर्भवुद्धिमनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायुगुह्य-
वाह्यपार्श्ववपु तदुद्भूतशक्तिव्यतिरिक्तयो शक्त्योर्द्वयोरेष्यतुल्यभाव च भजता ब्रह्मविष्णु-
रूपाणां तर्था तेषां साम्यबीजदसाजुपोरीश्वरसदाशिवयोश्च मूर्तिमती सा विमर्शशक्तिरेकैव
स्वेच्छया पञ्चध्वना सृष्टिस्थितिलय(वि?तिरो)धानानुग्रहे पञ्चकृत्यं श्रीरिति । तेष्वध्वान
पदत्रिसप्तत्वानि तथा भुवनानि चतुर्विंशत्यधिके द्वे शते । तथा च कला अपि तत्तद्भुवनान्तः
स्फुरन्त्यस्नधारयास्तावत्य एवेति रूपाध्वानस्रय । अथ वर्णा पञ्चाशत् । अनन्तपदव्यापकानि
मुमिदन्तोपाधिमकोचितानि पदान्येकाशीतिरेव । तर्था गर्भीकृतासख्यातमन्त्रवत् सप्तकोटि-
महामन्त्रा व्यापका साङ्गब्रह्मशिवान्यौ मन्त्रा एकादशेति नामाध्वानोऽपि त्रय । तत्र
भुवना(ध्वनि स ? ध्वन) तत्त्वाध्वनि, (स चै ? तस्य) वर्णाध्वनीत्युत्तरोत्तरव्यापकाध्वनि पूर्व-
पूर्वध्वान्याध्वान्तर्भावो ग्रन्थविस्तारमीत्याऽत्रानुक्तोऽपि गुरत शास्त्रतत्र यथावद्विज्ञेय । तस्मात्

१. 'शक्ति' नास्ति-ख. ड. । २. इति-घ । ३. भभिप्राय-ख. ड. । ४. विषय-
पहणप्राह्यात्मकत्रैलोक्यं-ख. ड. । ५. यानेवा-ग. । ६. शीतिपदानि-छ. । ७. रन्व-ख. ज. ।
८. सदा-ड. । ९. एयम-ड. । १०. इत. परम्—'तद्वन्मन्त्राध्वनि पदाध्वनि' इत्यधिक. पाठः-ज. ।

१. उत्तरत्र ४।२४ श्लोकेत्यदीपकविर्णोमितिपदस्य व्याख्यानव्यतिरेकः ।

२. अत्र कलाध्वनो निरूपणं न कृतम्, अनुपदमेव वर्णेषु कलानां प्रविलापनं तु दृश्यते । शिवः,
शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या वेति शुद्धानां तत्त्वानां पञ्चकम् । शुद्धाशुद्धानां तत्त्वानां

ग्रहणग्राह्यात्म त्रैलोक्य ससृजतीति यस्मात्, तस्मात् त्रिपुरेति कीर्त्यंत
इति ॥ १०-१२ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाकाशवायुज्वलनसलिलधराख्यान्यशुद्धरूपाणि चतुर्विंशतिसंख्यानि ।
भुवनानि ^१चतुर्दशादशतान्तानि चतुर्विंशतिः । तत्र कार्यरूपं मन्त्रभुवनद्वयं तत्कारण-
भूतेन पदतत्त्वद्वयेन प्रविलापयेत् । पदतत्त्वद्वयमपि स्वकारणवर्णं (तत्त्वा ? कला)स्मनि
सहरेत् । तौ च कलावर्णात्मानौ वाच्यवाचकभावेन स्थिताविति कृत्वा वाच्यं
कलाध्वानं वाचके वर्णाध्यनि कारणे संहरेत् । तत्र क्षादिदान्तात्मनि चतुर्विंश(तिषु ?-
तौ) निवृत्तिकलामन्तर्भावयेत् । व्यादिधान्तसप्तके(षु ?) प्रतिष्ठाम् । गादिका(न्त ?-
न्तेषु) त्रिषु विद्याम् । दीर्घस्वराष्टकेषु शान्तिम् । ^२ह्रस्वा(द्य?)ष्टकेषु शान्त्यतीतकलामन्त-
र्भावयेत् । एव वर्णा(न्तमध्व?ध्वनि) पञ्चकलाध्व(नि?न.) संहारप्रकारः ।
एवं पञ्चाध्वनामपि व्याप्यव्यापकभावेन स्थितानां वर्णक्रमान्तर्गतत्वमस्तीति वर्णक्रम-
स्व(स्व?स्वा)तराध्वपरम्कारणयोस्तत्त्ववर्णाध्वनौ “आशकृष्णप्रधाना मालाराणं मदाशिव”
इत्युक्तपुत्र्या (कृष्ण?क्षिति)तत्त्व(ध्रम?क्ष)वर्णादिप्रधानतत्त्व(ट)वर्णान्त चतुर्विंशते-
(ह्रस्व?रशुद्ध)तत्त्वानां वर्णानाम्, तथा पुरापतत्त्व(ज्ञ?अ)वर्णादिमायादितत्त्व(स?घ)-
वर्णान्त सप्तानां (शुद्धा)शुद्धतत्त्वानाम्, तथा शुद्धविद्येतत्त्व(भ?ग)वर्णादिसदाशिवतत्त्व-
(ग?क)वर्णान्त त्रयाणां शुद्धतत्त्वानां वर्णानाम्, तथा शक्तिनतत्वस्य शुद्धस्यैकस्य विसर्जनीया-
दाकारान्तस्य दीर्घाष्टकस्य, तथा शिवतत्त्वस्य शुद्धस्यैकस्यानुस्वाराद्यकारान्तस्य ह्रस्वाष्ट-
कस्य चेत्येव वाच्यवाचकप्रकाशनामरस्य वह्निदाहिहैक्यमिव स्वातन्त्र्येण प्रतिपन्न प्रतिपद्य
सर्वाध्यभि मामाग्रहणं तदा सर्वप्रकाशक्यप्रत्ययमशंभवर्णाध्वना वैशेषिकं च पञ्चकलाना-
मैकात्म्यमवगन्तव्यम् । यथै कटपयादिभि^३ स्वशून्यनलै (?) सख्यावर्णबद्धवाक्यै श्लोक्यते—

१. ग्राह्यात्मा-ग. । २. 'तस्मात्' नास्ति-ख, ग. ड. । ३. प्रविलाप्य-घ. ।

४. कृष्ण-ङ. । ५. मालारा-च, मालोरा-ड. । ६. कृष्णकृष्ण-च. ड. । ७. तदा-ख. ।

८. त्रयाणां त्रयाणां-च. ड. । ९. सदा-ख. । १०. मेरैकतम्य-ड. । ११. धदा-ख. ।

१२. दिभिश्च शून्यविनलै-ज. ।

सप्तकम् । अशुद्धरूपाणि च चतुर्विंशतितत्त्वानीति सखलनया षट्त्रिंशतितत्त्वानि । प्रवृत्ति-
शुद्धिर्गम्ये इति तु साख्यदर्शनसमनं ध्रम, त्रिपुरादर्शने तु नास्ति स ।

१. 'भुवनानि चतुर्विंशतवर्णैरे द्वे शने' इति मद्रपुरीमातृकायु स्थितं पाठं शोभनं शुद्धम् ।

२. ह्रस्वत्यराष्टकेऽप्यित्यर्थं ।

रूपिणी चिच्छक्तिरपि वैखर्यादित्रिभेदेन त्रितत्त्वगामिनीति सैव धामसंवित्त्वरूपेणैव पररूपिणी स्थिता सर्वतत्त्वरूपिणी त्रिवृत्करणत् पूर्वमेवविधैव चानुसन्वेया । सा च विमर्शशक्तिरिच्छात्मना बलाचतुष्टयं कूर्माङ्गवत् संकोचयित्वा पञ्चकारणरूपेऽकुल-
विन्दौ शृङ्गाटात्मनि वर्तमाना शृङ्गाटं तत्कन्दाभिमानिकलाचतुष्टयं प्रसित्वा केवले विन्दौ विशेषवीजात्मनाऽन्त सारविमर्शरूपेण स्थिता त्रिपुरा परिकीर्त्यत इत्यभिप्रायः । एतदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

मूर्तिवैचित्र्यविभवादिच्छायाः प्रविकस्वरम् ।
अध्वभेदं सृजत्युच्चैर्वाप्यध्यापकभेदितम् ॥

दशो जनस्य यच्चैवारकमित्युक्तसग्यया ।
बङ्गान् तत्त्वपुरेणार्णपदमन्त्राध्वना परे ॥
उपान्त्यासौरुह क्षेमो गिरीपुत्रं खनीरिति ।
मैध्यमाशा सनि सूत्र खेनानीर खनीरिति ॥
अनाभानदपालीन वाय रक्तमितोरिते ।
रवन मया त्वया योगानमित्युदितमार्गगा ॥
निवृत्त्यादिभिराङ्गिष्ठा कलाभि पञ्चभिः क्रमात् ।
सामान्यपञ्चकारेण * * * * * त्रिसोर्विवदयते ॥
ध्याया पञ्च कला वर्णविदात्ता चतुस्त्वंयया ।
सप्तभिस्त्रिभिरष्टाभिर्दोर्षिहं स्वैस्तथाऽष्टभि ॥
प्रष्टुनिवृत्तिं प्रनिष्ठ्या च विद्या शान्तिश्च पञ्चमी ।
पान्त्यनीतेति कवय वल्यन्ति कला क्रमात् ॥

एव स्वव्यतिरिक्ताना सर्वेषाम् बन्ना स्वस्वकारणप्रवेशद्वारेण वर्णक्रमान्तर्भावो भवतीति सर्वाध्व-
गवनया स्फुरद्गणकमरूपिणी स्थिता च विमर्शशक्तिरपि वैखर्यादित्रिभेदेन त्रितत्त्वगामिनी
सैव धामसंवित्त्वरूपेण पररूपिणी स्थिता सर्वतत्त्वस्वरूपिणी पुनस्त्रिवृत्करणत् पूर्वमेवविधे
वानुसन्वेया । सा च विमर्शशक्तिरिच्छादिस्वकलाचतुष्टयं कूर्माङ्गवत् संकोच्य पञ्चकारण-
रूपाऽनुलविन्दौ शृङ्गाटात्मनि वर्तमाना पुन शृङ्गाटनन्दाभिमानिनी बलाचतुष्टयं प्रसित्वा
केवलविन्दौ विशेषवीजात्मन्यन्तसारविमर्शरूपेण स्थिता त्रिपुरा परिकीर्त्यते इत्यभिप्रायः । एतदुक्तं

१. 'स्थिता सर्वतत्त्वरूपिणी' नास्ति-छ. । २. 'शृङ्गाटा ...विन्दौ' नास्ति-ग. ।
३. नेहनम्-छ. । ४. यदूर एमि-ज., यदूर-ज. । ५. एद-ज. । ६. पुत्रं-द. ।
७. 'मध्यमाशा' अग्रं जमान्वाऽव्यसिता । ८. सौरते-द. । ९. पता-द. ।

यदोल्लसति शृङ्गाटपीठात् कुटिलरूपिणी ॥ १२ ॥

शिवाकर्मण्डलं भित्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ।

तदुद्भवामृतस्यन्दपरमानन्दनन्दिता ॥ १३ ॥

यदेति । उल्लसति मध्यचारमार्गेण ऊर्ध्वं स्फुरति । शृङ्गाटपीठाद् मूलाधारगतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिकोणकुलस्थानात् । कुटिलरूपिणी इदन्ताप्रसरोन्मुखी । सृष्टिमार्गं स्वाभाविकं विहाय गुरुक्तयुक्त्या संहारमार्गं प्रति यदोल्लसतीत्यभिप्रायः । शिवाकर्मण्डलं भित्त्वेति । मूलाधारादितत्तदाधारगतकमलोदरनिर्भेदनक्रमेण ब्रह्मस्थानगतहंसात्मशिवाधिष्ठानार्कोपलक्षितप्रकाशभुवं प्राप्येत्यर्थः । द्रावयन्तीन्दुमण्डलमिति । महाप्रकाशशिवसंमेलनसमुज्जृम्भितं महानन्दलक्षणं चन्द्रमण्डलं द्रावयन्तीत्यर्थः । तदेति ।

स्थूलो व्याप्यो व्यापकोऽन्यो भुवनादिः कलान्तगः ।

एवमन्यत् समस्तं तज्ज्ञानशक्तिविपाकयुक् ॥

रौद्रीरूपं समुल्लास्य निखिलं गम्यते यदि । इति ॥ १०-१२ ॥

यदोल्लसतीत्यादि तेन मार्गेण सन्तुष्टेत्यन्तस्यायमर्थः—यदा यस्मिन् काले । उल्लसति ऊर्ध्वं लसति स्फुरति, संहारमार्गं प्राप्य स्फुरतीत्यर्थः । शृङ्गाटपीठादिति । अकुलचिन्दोरिदं लक्षणमुक्तम् । तल्लक्षणलक्षितं तदेव शृङ्गाटं त्रिकोणकुलशक्तेरासन-

मूर्तिवैचित्र्यविभवादिच्छायाः प्रविकस्वरम् ।

अध्वभद सृजत्युच्चैर्व्याप्यव्यापकभेदितम् ॥

स्थूलो व्याप्यो व्यापकोऽन्यो भुवनादिः कलान्तगः ।

एवमन्यत् समस्तं तज्ज्ञानशक्तिविपाकयुक् ॥

रौद्रीरूपं समुल्लास्य निखिलं गम्यते यद्यौ । इति ॥ १०-१२ ॥

यदोल्लसतीत्यादि सन्तुष्टेत्यन्तम् । यदा उल्लसति ऊर्ध्वं स्फुरति संहारयोर्ध्वं ज्वलयति । शृङ्गाटपीठात् अकुलस्थाने यदा चन्द्रविन्दुशृङ्गाटपीठमाविर्भूतम्, तदा जातात् कुलशक्तेरप्यासनभूता(त्) त्रिकोण(ात्) । कुटिलरूपिणी सकुचितरूपिण्यपि शिवा उपाधिलय-

१. भ्राम-तल. । २. मदिरा-याक. ख. । ३. मय्या-ग. ड. । ४. संस्फुरति-त. ड. ।
 ५. 'गत' नास्ति-ख. ड. । ६. 'कुल' नास्ति-ख. घ. ड. । ७. दध-त. घ. ड. ।
 ८. ब्रह्मरन्ध्रगतशिवा-ग. । ९. हसा-ख. । १०. नमको-घ. । ११. 'तदेति' नास्ति-ख. ड. ।
 १२. एवमन्यतमस्तत्त्वक्रियाज्ञानविपाकयुक्-छ. । १३. मया-ड ।

कुलयोषित् कुलं त्यक्त्वा परं पुरुषमेति सा ।

निर्लक्षणां निर्गुणां च कुलरूपविवर्जितम् ॥ १४ ॥

अयमर्थः—महासामरस्यमहानन्दानुभवरूपामृतस्यन्दात्मपरमानन्देन नन्दिता परिपूर्णति । पारिपूर्णमाकाङ्क्षणीयराहित्यम् । तदुक्तं श्रीरहस्यगुरुभिः—

आकाङ्क्षणीयमपरं येन नाथ न विद्यते ।

तव तेनाद्वितीयस्य युक्तं यत्परिपूर्णाता ॥ (शि०स्तो० ५।१७) इति ।

ध्याख्यातसामरस्यविषयेऽभियुक्तोक्तिः—

१मूलाधारात् स्फुरिततडिदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपो-

द्गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभृता ।

सौपुम्नाध्वाचरणनिपुणा सा सवित्राऽनुबद्धा

ध्याना सद्योऽमृतमथ रवेः स्नात्रयेत् सार्धसोमात् ॥ इति ।

(प्र० सा० १०।७)

कुलेति । अतिस्यूहणीयत्वात् सर्वजनागोचरत्वाच्च कुलयोषित् देहप्रमातुः

मिति भावः । तस्मात् त्रिकोणपीठादूर्ध्वं गच्छत्यकुलविन्दुरूपपरपुरुषसमागमेच्छया यदा, तदा तामेव शक्तित्रयैवीजत्रयतरचत्रयत्रिवृत्तसर्वाध्वप्रविलापनेन विकास-भूमिमुपगूह्य इति यावत् । निर्लक्षणमित्याद्यकुलविन्दुरूपस्य शिवस्य स्वरूपकथनम् ।

भावे निरौचरणमहाप्रकाशधमिणी सा शक्तिर्हृदि स्थित कामराजकर्मण्डल तेज कण-मिवान्तनिधाय त्रिवृत्त सर्वं विलापयन्ती उदगच्छन्ती कुलयोषित् कुलकुण्डलिनीशक्तिरकुलगतं सम्यग्मृतमण्डलं द्रावयन्ती तत्र सवद्विध्यामृतवानाविर्भूतपरानन्दममूढा स्वजन्मगृहमपि विस्मृत्वाऽज्जुलविन्दुरूप परपुरुषाय शिवम्, निर्लक्षणं स्वनं प्राप्यभूमिहीनम्, निर्गुणं मायितम्, कुलरूपविवर्जितम् आभिजात्यजन्मगोन्दर्यंगहितमनादिनिघनम्, अभ्येत्य स्वच्छन्दं रमते । यथा कुलयोषिदभिजाता सुन्दरी काचित् स्व मनोहाग्निमुत्कृष्टं स्वयवृतं पतिमुद्रास्य स्वैस्मान्नि-वनितल(क्वा?क्षणा)नरं निरनिरायगुणास्पदमाभिजात्येन वर्जितं तमाशुष्य स्वजन्मगृह-

१. निर्लक्ष निर्गुणां नित्यं-सप्त । २. मृतस्य चिदात्मपरमा-ग घ. । ३. एषा पदक्तिर्नास्ति-स. ड. । ४. 'इति' नास्ति-च. घ. । ५. 'अनि' नास्ति-च. ड. । ६. 'प्रय' नास्ति-च. घ. । ७. निरूपण-स. । ८. यदा-च. । ९. स्वप्ना-ड. ।

१. मूलाधारादिनि । "अभिष्टानमेव मूलाधारः । प्रभा कुण्डलिनीमस्तकम् । मस्तकमपि पर-ब्रह्म । तदेव ब्रह्म सद्योऽभिव्या प्रकृत्या सह सार्धसोमो रविश्च मायित्वात्" इति प्रपञ्चतार-

पत्नी, आगमभापया कुलेश्वरी देहाभिमानिनी सविदित्यर्थं । कुलं त्यक्त्वा ।
 पटत्रिशत्त्वसमुदायरूप शरीर कुलम्, तदभिमान विसृज्य । देहप्रमातृता
 त्यक्त्वेत्यर्थः । परम् अन्यमुत्कृष्ट चाकुलस्थानवर्तिनम् । पुरुषं पूर्णं पुंस्त्वयुक्तं
 चाकृत्रिमप्रमातारम् । एति गच्छति । काचित् कुलाङ्गना चिरकाल कस्य-
 चिद् गृहिणी भूत्वा गुप्ता वर्तमाना सती देशिकाख्यकटकवलम्बनेन तत्प्रदर्शित-
 मार्गानुसारेण महाभोगप्रद पर पुरुष गूढान्तरेणाभिसरतीति ध्वन्योऽर्थः^१ ।
 सेति प्राक्परिशीलिता । किंविशिष्ट पर पुरुषमिति ? तदाह—निर्लक्षणम् ।
 निर्गतानि लक्षणानि यस्मात्तम् । निर्गुणं निर्गता गुणा यस्मात्तम् । कुलरूप-
 विवर्जितं कुलेन रूपेण च विवर्जितम् । अत्र महाकवयः—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदित वसु ।

वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि निलोचने ॥ इति ।

(कु० स० ५/७२)

१. दम्-न. । २. 'शरीर' नास्ति-च. ड. । ३. 'उत्कृष्ट चा' नास्ति-च. ड. ।
 ४. 'पुस्तवयुवत च' नास्ति-ख ड. । ५. कस्यचिच्चिरकाल-न. ड. । ६. तत्सम्प्रदायद-न ड. ।
 ७. इत परम्—"तथाविधम् अलक्ष्यमिति भावः । स्वयंप्रकाशमिति च । ननु तस्य कथं
 शक्तिमितत्वम् ? लक्ष्यस्य वस्तुनो लक्ष्यान्तरमेलन दृष्टम्, सम्बन्धात्सम्भवाच्चेति । नैतदस्ति
 ब्रूयणम् । किमेतन् केवलदशामाभित्योच्यते, किं वा व्यावहारिकीमिति । प्रथमे तु सिद्ध-
 साधनता । द्वितीये भ्रूयणमेव, शक्तस्तदादशसामर्थ्यस्य समर्थितत्वात् तो(ण)र्थंकारैरिति ।
 किञ्च" इत्यधिक पाठो दृश्यते-ग. ।

विवरणे । "स्वमूलाधारादारभ्य मस्तक मस्तकोपलक्षितद्वादशान्तपर्यन्तम् उद्गच्छन्ती
 विद्युत्स्फुटनयत परित्स्फुरिततडिवाभा विसृततुवत् सूक्ष्मरूपा अणुतरा अणोः सकाशादणीयसी
 आदित्यादितेजसा मूलभूता कारणभूता वेणुरन्ध्रस्थदीपवत् सुपुष्णारन्ध्रमध्यसचरणनिपुणा या
 प्रभा कुण्डलि-याख्या सा द्वादशान्तस्थकल्पावमण्डलमालिखन्ती ध्याता सोमसहिताद् खेद्वादि-
 शान्तस्थितसवित्रात्मकसहस्रदलपुक्तपद्मकणिकापातचन्द्रमण्डलावेधेन सद्यस्तिदानीमेवाभृतधारा
 छावयेत्" इति प्रपञ्चसारसबन्धदीपिकायाम् ।

। "इह शब्दे मूलाधारपीठस्थत्रिकोणया कुलकुण्डलिनी सूक्ष्मरूपेण सुपुष्णामार्गात् प्रविश्या-
 नाहृतमण्डलस्य रविं भित्वा सहस्रारथेन्दुमण्डल विद्राव्याकुलकुण्डलि-या सगता तदुद्या-
 भृतधाराभिराप्यायिता परावृत्त्य स्वरथानमायातीत्यप्यर्थं उत्तरतन्त्रे वक्ष्यमाण श्लेषेणोक्तः"
 (से. पृ. १४१) ।

ततः स्वच्छन्दरूपा तु परिभ्रम्य जगत् पुनः ।
तेन चारेण संतुष्टा पुनरेकाकिनी सती ॥ १५ ॥

अत्र रहस्यं च—“स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” (श्वे० उ० ३।१९) इति, “निष्कलं निष्क्रियम्” (श्वे० उ० ६।१९) इत्यादि च ।

तत इति । स्वच्छन्दरूपा महदवष्टम्भेन नियन्त्रणप्रचारा । जगत् चिदम्बरमवलम्ब्य तद्रूपतया स्फुरत् । तेन चारेण यथा संहारक्रमेण पूर्वमूर्ध्वगता । पुनः सृष्टिक्रमेण तेन चारेणेत्यर्थः । सन्तुष्टा परमानन्दमयी प्रीतिमती ।

अन्यत् सुगमम् । पुनरेकाकिनी इतीत्यादि व्यक्तिमागनेत्यन्तस्यायमर्थः—एवं संहारक्रमेणोपभोगसन्तुष्टा पुनः स्वेच्छावशात् सृष्टिमार्गं प्रविश्योक्तसमयेन कुलपुरुषमुपैगृह्णन्तं प्रलोभयन्तीव स्थिता विमर्शशक्तिर्गमाग(मेवै? मेन) रमत इति यावत् । एकाकिनीति । यदेवं परपुरुषसमागमं स्वातन्त्र्यवशात् समाचरति, तदा तत्कर्माण्युपादानसहकारिकारणनिरपेक्षतयैव समाचरति । कोऽभिप्रायः ? य(दे ? दे)वं गमागमेन जगच्चित्रविरचनविलापनकारिणी, तदा स्वातिरेकेण तदुपकरणकारणभिन्नास्ति, तदुपादानसहकारिकारणस्वातन्त्र्य व्यतिरिक्तं नापेक्षत इति भावः । तदुक्तं सूत्रद्वयेन—“चित्तिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः” (प्र० ह० २), “स्वेच्छया स्वमितौ विश्वमुन्मीलयति (प्र० ह० २) । तथा ^१ऋजुविमर्शिन्यामप्युक्तम्—

मुपेक्ष्य तेन सह स्वेच्छया व्रीडति तथैवेत्यर्थः । तेन मार्गेणेत्यादि । तेन मार्गेण (सामरस्यानुभवसन्तोषा ? महारक्रमेणोपभोगसन्तुष्टा) पुनरेकाकिनी पुनरुपाधिघूनेन परमशिवसमन्वीभावाद्वैतरूपिणी तदा पुनरेकाकारे मूलशृङ्गाटे एकाकिनी परमानन्दरूपिणी सती प्रागुपहितत्वाद्व्यक्तानपि गमागमाभ्या नादप्रकाशविमर्शरूपेण भवनाना व्यक्तिमागता स्वेच्छया प्रसीदतीत्यर्थः । एतानिनीशब्देन शक्तिप्राधान्यमभिव्यजन्ति परमेश्वर इति भावः । “चित्तिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः” (प्र० ह० १), “स्वेच्छया स्वमितौ विश्वमुन्मीलयति” (प्र० ह० २) इति शून्यत्रापि—

१. भ्राम्य-वाग. से. शक. । २. भ्रम्य-ताज. । ३. तेनाचारेण-वाग. से. सक. ।
त्रिनाचारेण-ताज., तेन मार्गेण-अ. य. । ४. 'अत्र 'तत इति' नास्ति-त्र. इ. । ५. महाव-ख. इ. ।
६. यदा-ख., यथा-घ. । ७. प्रीतिमिता-ग. । ८. समस्तमनेन-ब. छ. । ९. मुपगृह्य त-ग. छ. ।
१०. च-छ. । ११. मेव-छ. । १२. स्याभिव्यक्ता-ख., ह्यभिव्यक्ता-इ. ।

१. प्रस्तुतापाप्तृविमर्शिन्यां न इत्यते वचनमेतत् ।

रमते स्वयमव्यक्ता त्रिपुरा व्यक्तिमागता ।
तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टा वर्णशक्तित्रयात्मिका ॥ १६ ॥

एकाकिनी अद्वितीया । सती महास्फुरत्तारूपा । रमते स्वयमिति । अद्वयानन्दमयी महाहन्तात्मिका स्वसविदमनुभवतीत्यर्थ । अव्यक्ता विश्वोत्तीर्णा भानैकशरीरिणी । व्यक्तिमागता विश्वात्मना प्रकाशमाना । अथवा अव्यक्ता पश्यन्तीवाक्प्रधानेन रूपेण, व्यक्तिमागता मध्यमादिवाक्प्रधानेन रूपेण ।

जगच्चित्र समालिख्य स्वात्मतूलिकयात्मनि ।

स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति जगदीश्वरी ॥ इति ।

अव्यक्ता व्यक्तिमागतेति । इत्थ सा (सदा ? शक्तिरा)शिवमाकीटमेकप्रकारेण गमागम वितन्वती उच्छ्वासनि श्वासलक्षिताऽप्यदीक्षितात्मभिर्मलमयै कर्मवृत्तै पशुभिः क्षुद्रकर्मरतै (न) ज्ञायते यस्मात्, तस्माददीक्षितात्मना देशिकपादोपसर्पणविमुखाना समलाशयानामव्यक्तेति भाव । तदितरेषा कल्याणदेशिककटाक्षस(व्य ?)मुत्थ-

जगच्चित्र समालिख्य स्वात्मतूलिकयात्मनि ।

स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति परमेश्वर^२ ॥ इति ।

किञ्च, अव्यक्ता व्यक्तिमागतेत्यस्यायमभिप्राय — विश्वात्मरूपिणी शक्तिराशिवमाकीटमुच्छ्वासनि श्वासलक्षण गमागम वितन्वती देशिकरहिताना क्षुद्रवग्निरताना पशूना मलकर्ममायाख्य-

१. सेय-वाक. छ. । २. ह्याति-वाग. से., विहृति-सक. । ३. प्ट-सक. ।

४. वेधक्रिया-सल. । ५. 'सती' इत्यत परम्—'उक्त च-एकाकिनी काचन शक्तिरेया योयात्मना सा विदुवा निषेध्या । वेध विशेषाद्यमुक्त जुषाण् या ता निषेधे त्रिपुरात्मभावाम् ॥

इति' इत्यधिक पाठ-ग. । ६. अद्वया तीत्यय' इत्यस्य ह्याने "रमण नाम स्वात्म (नीत्वोप ? नि तोप) जुपति । अय भाव —अम्बरशम्बरपुरस्सराडम्बराकारा धारानिराक(?) रविकार-

रस्ता(?) सती ररा शक्तिरस्तपरिदाशित्तरात्रिपुरा(?) विश्वोत्तीर्णा द्वयाद्वयानन्दमयौ नहृत्

हतात्मिका सविदमनुभवतीति (भाव ?) । अन्यत्र च—मातृणा या २ भूताद्यभूता भूतानां या हेतुभूतात्मभूता । भूताधीशा भूतिभूयात्मयोया सा ते भूयात् भूतये भूतये च ॥ इति' इति पाठ-ग. । ७. 'व्यक्ति रूपेण' नास्ति-ख. ड. । ८. 'जगच्चित्र श्वरी ॥ इति' नास्ति-ग. ।

९. समा-छ । १०. देशिकेश-क. ग. । ११. किञ्चन-ख. ।

१ 'जगदीश्वरी' इत्येव प्रकरणानुबल पाठ । योगिनोहृदयदीपिकाया (पृ. ६४) 'भगवान् शिव' इति पाठो दृश्यते ।

वागीश्वरी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवे मोक्षरूपिणी ।
 कामराजे कामकला कामरूपा क्रियात्मिका ॥ १७ ॥
 शक्तिराजे परा शक्तिरिच्छैव शिवरूपिणी ।

तत्त्वत्रयनिर्दिष्टा । आत्मविद्याशिवाख्य तत्त्वत्रयम्, तद्रूपतया शब्दिता ।
 वर्णशक्तित्रयात्मिका वर्णश्रयात्मिका शक्तित्रयात्मिका च ॥ १२-१६ ॥

अमुमेवार्थं विवेचयति—वागिति । वागीश्वरी वाग्भवाधिष्ठात्री । ज्ञान-
 शक्तिः, विद्याप्रवर्तकत्वात् । वाग्भवे वीजे । मोक्षरूपिणी विद्यारूपतयाऽमृतत्व-
 प्रकाशिका । यद्रहस्यम्—“विद्ययाऽमृतमश्नुते” (ई० उ० ११) इति ।

ज्ञानाग्निनिर्दग्धसमस्तमलानाममलाशयानां जीवैतामेव शिवत्वमुपगतानां चेतस्यनव-
 रतमभिद्युक्तिमागतेति भावः । तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टेत्यादि त्रयात्मिकेत्यन्तस्य त्रिपुराया-
 म्निभेदकारणं त्रितत्त्वत्रिवर्णत्रिशक्तिभेदमित्युक्तमर्थं पुनरुपसंहारेऽप्यनुस्मरतीति
 भावः ॥ १२-१६ ॥

पाशजालावृत्तत्वाद्नाताऽप्यव्ययता (ऽपि) कल्याणदेशिककटाक्षोद्यज्ञाना (दि? नि) दग्धपाशाना
 मग्निशक्तिना जीवनामव शिवभावमापन्नाना चेतस्यनारतमभिद्युक्त्वाद् ध्यतिमागतेत्युक्त्वा-
 मिति । तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टेत्यादि । त्रिपुरायास्त्रैविध्यस्य यादिवद्भावपरिणतितत्त्वपर्यमुपसंहा-
 रेऽप्यनुस्मरयति ॥ १२-१६ ॥

१. ग्मवा-वाक. ख. व । २. राजा-वाक. ख. व । ३. रूपे-सख. ।

४. वीजा-वाक. ख. । ५. त्रिय-वाक. ख. व । ६. 'वर्णं त्मिका च' नास्ति-ख. ड ।
 ७ इत परम्—“श्रुतिश्र-प्र णो देवो सस्त्वतो वात्रेभिर्वाजिनोवतो । घानामग्निश्रुतु ॥”
 (ऋ. ६।११।४) इत्यधिक पाठ-ग. । ८. इत परम्—“सत्वारि चार्” (ऋ. १।१६।४५)
 इति च । किञ्च इत्यधिक पाठ-ग. । ९. इत परम्—“श्रीमदुन्मत्तभैरवगुरुणादि-सुदृढं
 गौडारामु च महिषोविनत्रनिजरापरजमत्यं । वद सत्तिद्वयं बुद्धयं वाच याचामहे महेशस्य ॥”
 इति । या हि सत्पूनिभोनिपरीता त्रिविधेन त्रिद्विद्भिराज्ञास्या । यद्रहस्यम्—“सा नो मन्त्रेयमूर्जं
 दुहाना धेनुर्वांगमानुषमुत्पुनैतु” (ऋ. ८।१००।११) इति, ‘वर्धतु त्वा मुत्पुनयो गिरो मे’
 (ऋ. ७।१९।७), ‘सुय पात स्वस्तिभि सदा न’ (ऋ. ७।१।२०) इति च । ‘वाच यजन्ते
 जनितानामुक्त्वं मुक्त्वं च मुक्त्वं भुवि वावदूवा’ इति च । अन्यत्र च—‘तदस्ततः प्ररनिश
 सराप्रतो जनैरपान्या भुवि कीर्तिमिदृगुभि’ इति च । ‘ये नाद्रियन्ते गिरमारमन्तो
 जीवन्त एते त्रिवरा प्रियन्ते’ इति च’ इत्यधिक. पाठ-ग. । १०. जीवाना-ख. ।

एवं देवो ऋक्षरो तु महात्रिपुरसुन्दरो ॥ १८ ॥
 पारम्पर्येण विज्ञाता भववन्धविमोक्षणी ।

कामकला कामराजवीजसारभूता । कामरूपा महाचमत्काररूपा । क्रिया-
 त्मिका क्रियाशक्तिरूपा । परा व्यापिका । ईच्छा इच्छाशक्तिः । शिवरूपिणी
 परमशिवरूपिणी । परमशिवसामरस्यस्वरूपिणीत्यर्थः ॥ १७-१८ ॥

एवमिति । अस्यायमर्थः—एवं सामर्थ्ययुक्ता त्रिवर्णात्मिका त्रिपुर-
 सुन्दरीति । एवंविशिष्टेय त्रैपुरी विद्या सत्सम्प्रदायविज्ञाता कार्यकरोत्याह—

वागीश्वरीत्यारभ्य इच्छेव शिवरूपिणोत्यन्तेन यस्मिन् स्थाने यक्षरं या शक्ति-
 र्यत्तत्त्वं तद्विभागं दर्शयतीति भावः ॥ १७-१८ ॥

एवमित्यादि विमोक्षणीत्यन्तस्य—भेदेऽप्येवमुक्तप्रकारेणास्यात्रिपुरसुन्दरी-
 विद्याया अक्षरत्रयोत्पत्तिरुक्ता । अक्षरत्रयस्यापि त्रिवृत्कृतसर्वाध्वव्यापकत्वमस्तीति
 भावः । पारम्पर्येण विनातेति । शिवादिगुर्वन्तपादुकाक्रमेण सह विहायते यदा, तदेयं
 त्रिपुरसुन्दरी विद्या पुरुषार्थसाधिका भवति । अन्यथा भववन्धविमोक्षणी जायते ।
 भववन्धः, तस्मादेनं साधकं मोचयति परमानन्दलक्षणपरमशिवसमरसीभावं प्रयच्छ-
 तीति भावः ।

वागीश्वरीत्यादि इच्छेव शिवरूपिणोत्यन्तम् । यस्मिन् बीजे या तदीया शक्तिर्यत्तत्त्व
 यत्तत्त्वं तद्विभागं दर्शयति । आद्यबीजे मोक्षो जाय्यमोक्ष, वागीश्वरत्व फलम् । कामकला
 कामेश्वरो बीजसा । कामरूप बन्धपंसीभाग्य मध्यबीजफलम् । परा शक्तिरमृतेश्वरो ।
 विपमोक्षस्मृतीयबीजफलम् ॥१७-१८॥

एव त्रिवीजत्रैविध्यादप्यागमोक्ता महात्रिपुरसुन्दरीति नामार्थप्रदाता । पारम्पर्येण
 शिवादिगुर्वन्तपादुकाक्रमेण सह सम्पन्ना जाता वैतृ सत्सम्प्रदाय मोचयति । परमानन्दलक्षणे
 परमशिवे समरसीभाव प्रयच्छतीति भावः ।

१. देवि-य. सार. । २. री-वाग. से. । ३. पु-साग. । ४. चिनी-वाग. स., चनी-
 वाग. से. विनाशिनो-साग. । ५. 'परा' नास्ति-स. इ. । ६. 'इच्छा' नास्ति-स. ग. ।
 ७. 'परमशिवरूपिणी' नास्ति-स. ग. घ. । ८. 'स्व' नास्ति-य. इ. । ९. 'एवमिति ।
 अस्यायमर्थः' नास्ति-स. इ. । १०. इतः परम्—'अथ च 'चतुर्लप्यव्यवस्था भावा यदापारा
 हि शेरते । यन्त्रे मन्त्राणि सर्वाणि शिवा त्रिपुरसुन्दरी ॥' इति' इत्यपिच पाठः-ग. ।
 ११. 'यत्तत्त्वं' नास्ति-इ. ।

पारमिति । पारम्पर्येण शिवादिस्वदेशिकपर्यन्तगुरुपारम्पर्येण । पारम्पर्यं तु त्रिप्रकारम्—दिव्यसिद्धिमानवभेदेन । इह विद्याया सन्तानद्वयमस्ति—कामराजसन्तानो लोपामुद्रासन्तान इति । विद्यायाः सकीलनिष्कीलभेदेन सन्तानद्वययौयति । तयोः कामराजसन्तानः सकीलविद्यानुबन्धी विच्छिन्नश्च । विच्छेदो नाम पारम्पर्यवियोगः । इतरो निष्कीलविद्यानुबन्धी लोपामुद्राऽगस्त्यादिपरिगृहीतत्वादविच्छिन्नश्च । तत्र दिव्यौघः सप्तभिर्गुरुभिर्मुद्रितः, सिद्धौघश्चतुर्भिः । मानवौघस्त्वपर्यन्तौऽप्यजुर्विमर्शिनीकत्रंघ्रि महागुरुभिः रष्टभिः स्थापितः ।

तत्र दिव्यक्रमो लिख्यते—मध्यत्रयश्चमध्यस्थानगतोऽध्याणपीठस्थितसमस्तविद्याभिधेयमहात्रिपुरसुन्दरीदेवीविमृष्टरूपो महाप्रकाशरूपः परमानन्द-

^१पारम्पर्यं तु द्विप्रकारमस्ति—एकं कामराजसन्तानम्, अपरं लोपामुद्रासम्प्रदायम् । सकीलनिष्कीलभेदेन प्रकारद्वयमाश्रित्य समुपास्यते साधकोत्तमैः । तद्विदानीं ^२चतुः(पट्टि?)पीठभेदेन लिख्यते । आदौ प्रकाशविमर्शसारनिर्विशेषविन्दुलक्षणः परमानन्दानुभव एव परमो गुरुः । स पुनर्निर्विशेषैर्विन्दुत्वात् स्वेच्छावशात् प्रकाशविमर्शशक्तिशिवात्मनात्मानं विमज्ज्योऽध्याणपीठे कृते युगे कामेश्वरकामेश्वरीसंज्ञेया

^३पारम्पर्यं तु कामराजलोपामुद्रादिकं नागाविधं प्रवर्तते । तत्रादौ तावत् प्रकाशविमर्शसारनिर्विशेषविन्दुलक्षणं परमानन्द एवानुसृतिगम्य परमो गरीयान् शिवः । पुनरोजापूर्वपीठानां कृतादिपुगानुसौरिणामाद्ये गु(णो?णौ)लिनादसाधारणनादतया समस्ताया श्रीमूलविद्यायास्तदन्वेषु त्रिषु ज्येष्ठमध्यवनि(पडा?पठी)लि(सू?त्र)यप्रवर्तकपृथक्त्रिनादात्मकतया

१. सिद्ध-ग. घ. । २. इत्यागति-ग. । ३. 'विच्छेदो वियोगः' नास्ति-ख. ड. । ४. 'सिद्धौघश्चतुर्भिः' नास्ति-ख. ड. । ५. 'अपि' नास्ति-ख. ग. ड. । ६. 'तत्र' नास्ति-ख. ड. । ७. क्रमेणालिख्यते-ग. । ८. 'स्थानम्' नास्ति-ख. ड. । ९. मिति-छ. । १०. 'एव' नास्ति-ग. छ. । ११. पात्मा-ग. । १२. बीजात्मा-क. ग. छ. । अत्र ज्ञानदीपविमर्शिनीस्थः पाठो मूले स्थापितः । १३. संज्ञा-ग. छ. । १४. हेतु-ड. । १५. सारेणा-ख. ।

१ पारम्पर्यप्रदर्शकोऽयत्नः सर्वोऽपि ग्रन्थो ज्ञानदीपविमर्शिन्यामपि दृश्यते ।

२ 'चतुष्पीठभेदेन' इत्येव पाठो दृश्यते ज्ञानदीपविमर्शिन्याम् ।

३. "अत्र प्राक्पट्टीकाकारा विद्यते" इत्येव पाठो दृश्यते ज्ञानदीपविमर्शिन्याम् ।

यण्यन्तोऽत्रत्यपारम्पर्यभेदेन लोपामुद्रासन्तानकामराजसन्तानदिव्यसिद्धिमानवौघतद्भेदादिकं बहु

लक्षण. परमशिव एव प्रथमो गुरुः । अस्य गुरोः श्रीचर्यानाथ इति सज्ञा । स च स्वाभिन्नायै विमर्शाख्यायै स्वशक्त्यै कृतादौ प्रथममुपदिदेश । अत्राभिमुक्तवचनम्—“अथ्रान्तरौडुपीठस्था महात्रिपुरसुन्दरी” (सं० प०) इत्यादि,

अदृष्टविग्रहा स्वान्तरुदिता परमा कला ।

अस्वराकारतामाप्ता अथ्रसङ्केतमध्यगा ॥ (सं० प०) इति,

एक एव प्रकाशाख्य. पर. कोऽपि महेश्वर. ।

तस्य शक्तिविमर्शाख्या सा नित्या गीयते बुधैः ॥ (सं० प०) इति च ।

स्थितश्चर्यानाथरूपी ह्यस्यास्त्रिपुरसुन्दर्या मन्त्रविद्यामुद्रारज्यत्रितयप्रकाशकत्वेन गुरु-
ताराज्ञास्वरूपी तुरीयविद्याभिमाना आज्ञासंकेतप्रवर्तकः परमशिवः स्वाभेदेन
स्थितायै स्वशक्त्यै कामेश्वर्यै प्रथममुपदिदेश । तदुक्तं सरतपद्धत्याम्—

अथ्रान्तरौडुपीठस्था महात्रिपुरसुन्दरी ।

शाक्तस्फारसमाविष्टो यो ह्येतामुधरेन्नरः ॥

सोऽचिराल्लभते सिद्धिं वाष्कामविपसंक्षिप्ताम् ।

छिन्ना रद्धाश्च ये मन्त्राः कोलिता मूर्च्छिताश्च ये ॥

सिद्धयन्ति तेऽचिरात्तस्य शक्तिविस्फारबृंहिताः ।

मुद्रा विद्याश्च मन्त्राश्च (यन्त्र? यत्र) यन्त्राणि संस्थिता ॥

व्यक्तीनामपि शक्तिकामराजवाग्भवबोजानामधिदेवतान्तरपरिणामारम्भकचर्योद्दीशपठमित्र-
प्रकाशनामभिश्चतस्रो गुरुमृतयो जाता । इति प्रकाशान्तपदम् (?) । तत प्रागुन्मिपित
महादिव्यगुरुपञ्चक दिव्योष । वाम एवान्त ? । स एव विनष्टसन्तान पुन प्रवर्तयतीति
तन्नामाङ्कित स्वसन्तानमवगन्तव्यम् । तदुपरि समयादिविमलान्तं नादपञ्चव सिद्धीष । तत
परमागमोक्ताज्व(ति? नि)मन्ततिमानवोष । इति कामराजगुरसन्तति । श्रीलोपामुद्रा-
सन्ततिर्हृदि स्थापिता नात्र लिखिता । इति पारम्पर्यनिर्णय ।

१. अथ्रान्तरोड्याण-चि, अथ्रान्तरोड्याण-ख. ड. । २. कामराजशरीरिणी-चि. ।

३. अपरा-घ. । ४. तां प्राप्ता-ख. ड, तां प्राप्य-चि. । ५. 'स्थित' राजा' नास्ति-ग. छ. ।

६. त्रिगुत्करण-जा. । ७. गुरुजा-र. । ८. सज्ञकाम्-जा. । ९. यन्त्र-क. ग. । १०. पठि-ख. ।

११. सन्तानि-ड. ।

विस्तृत्य लिखन्त स्वोपेक्षितार्य ईदृशपरम्परायात इति वदन्ति । तत्सर्वं प्रामाणिकमध्यशर-
स्वारस्यानाशान्तत्वानुपपुक्तत्वाद् ग्रन्थगीरवमयाचोपेक्षितमस्माभिः ” (से. पृ. १४२) ।

मध्यत्र्यश्राग्रकोणगतकामरूपपीठस्थितवाग्भववीजाभिधेयकामेश्वरी -
देवीविमृष्टरूपश्रीमदोडुनाथदेवस्त्रेतागुरुः । अत्रामियुक्तवचनम्—“त्र्यश्राग्र-
कोणगा या सा कामेशी कामपीठगा” (सं० प०) इत्यादि ।

मध्यत्र्यदक्षिणकोणगतजालन्धरपीठस्थितकामराजैवीजाभिधेयवज्जे-
श्वरीदेवीविमृष्टरूपश्रीपद्मनाथदेवो द्वापरगुरुः । अत्रामियुक्तवचनम्—“त्र्यश्र-
दक्षिणकोणस्था वज्जेशी जालपीठगा” (सं० प०) इत्यादि ।

तमह पीठराजेशमोड्डाराख्यं नमाम्यहम् ।
वाक्कामविपमोक्षाणामालयं सर्वसिद्धिदम् ॥
श्रीपीठं राजदुष्प्रेक्ष्य तमहं शरणं श्रये ।
अज्ञानतिमिरध्वंसादाज्ञास्कारप्रदर्शनात् ॥
आज्ञापीठमिति प्रोक्तमोडुपीठं नमाम्यहम् ।

अनेनोडुपीठभेदेन स्थितं चर्यानन्दशक्तिरूपमन्त्रविद्यामुद्राप्रकाशक तुरीय-
चिदास्वरूपमौद्यमित्युनमिति यावत् । अथ पुनस्तस्य चर्यानाथरूपस्य परमशिवभट्टा-
रकस्याज्ञापीठे स्थित्वा कृताधिकारं कुर्वतो धिमर्शरूपिणी शक्तिः कामेश्वरी । सा पुनः
पूजन्निपीठभेदेन ओपमित्त्राख्या(न्) शक्तिकामराजवाग्भवाधिदैवतान् मन्त्रविद्या-
(मुद्रा)गुरून् श्रेताद्वापरकलिष्वधिकारपुरुषान् चित्प्राणविषयज्येष्ठमध्यमबालाख्यान
श्रीन् सिद्धान् सुपरीक्ष्य तेषु प्रकाशयामास मन्त्रविद्यामुद्रागुरुनिति । एतत्त्रितय
संकेतपद्धत्या यथोक्तमवलोक्य शोधितं कुर्यात् । यद्यथा—

त्र्यश्रस्योत्तरकोणस्था भगेशी पूर्णपीठगा ।
कामादिनवसंकेतयन्त्रमन्त्रविधौ स्थिता ॥
नवसिद्धिप्रदा या सा मन्त्रपीठकृतास्पदा ।
अणिमादिमहामोक्षपर्यन्तघटनोद्यता ॥

१. 'मध्यत्र्यश्र' इत्यादि' नास्ति-ध. । २. राजाभि-ल. छ. । ३. पठिठ-ल. ।
४. 'श्रीपीठ' 'संज्ञात ॥' नास्ति-ग. । ५. 'अनेनो कामरूप नमाम्यहम् ॥' नास्ति-ग. ।
६. 'स्व' नास्ति-छ. । ७. आसाद्य-छ. । ८. 'चर्यानाथरूपस्य परम' नास्ति-छ. ।
९. 'राज' नास्ति-द. । १०. 'श्रीन्' नास्ति-छ. । ११. 'मुद्रा' नास्ति-छ. ।
१२. शोधनं-द. । १३. अत्योत्तरवि-द. छ. ।

मध्यत्र्यश्रोत्तरकोणगतपूर्णगिरिपीठस्थितशक्तिबीजाभिधेयभगमालिनी-
देवीविमृष्टरूपश्रीमित्रेशनाथदेव. कलिगुह. । अत्राभियुक्तवचनम्—“त्र्यश्र-
स्योत्तरपीठस्था भगेशी पूर्णपीठगा” (सं० प०) इत्यादि ।

द्वादशान्तादिताल्वन्तं जगद्वाहादकं परम् ।
पुनः कन्दैदिताल्वन्तं शक्तिबीजं समुद्धरेत् ॥
पूर्णपीठे स्थिता याज्ञा विपनिर्नाशिनी परा ।
यैर्मनाक् स्मर्यते तेषामजरामरता सदा ॥
मननत्राणधर्मोऽसौ मन्त्रो यः परिकीर्तितः ।
अस्याधारो मन्त्रपीठः पूर्णख्यो जयतादजः ॥

इत्याद्यस्य ज्येष्ठस्याधिकारः ।

त्र्यस्रदक्षिणकोणस्था वज्रेशी जालपीठगा ।
नवविद्याख्यसंकेतस्फारसिद्धिप्रदायिका ॥
करशुद्धौ देहरक्षात्मासने चक्रशासने ।
मन्त्राधारे तथा साध्यावाहने तु सुपूजिता ॥
त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।
श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरभैरवी ॥
विद्यासंकेतमेतत्तु गुरुपूर्वत्वमागतम् ।
श्रीमद्दीपकसन्तानसन्तत्या दर्शितं तुमः ॥
गुदमेढूनाभिचक्रहृद्गलभ्रूविभेदितम् ।
तरुणारुणसंकाशं कामराजं समुद्धरेत् ॥

इति षष्ठनाथस्य मध्यमस्याधिकारः ।

त्र्यस्राप्रकोणगा या सा कामेशी कामपीठगा ।
मुद्रादशकसंकेतदशसिद्धिप्रदायिका ॥
एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता ।
तया विभक्तः स्वात्मा तु संक्षोभादिप्रभेदतः ॥

१. कोणस्या-धि. । २. कृष्ण-छ. । ३. शक्त्यन्तं तु-क. छ. । ४. पराऽसौ-क. ।
५. दृज-क., दृजः-छ. । ६. इत्योद्देश्यस्य ज्येष्ठाधि-क. छ. । ७. हृत्कण्ठ-छ. ।

मित्रेशदेव कलियुगादो भगवती लोपामुद्रा भगवन्तमगस्त्य च महा-
तप पुञ्जमिथुनमनुगृहीतवान् । एतत्सप्तक दिव्यौघसङ्गम् ।

शक्तिगर्भान् प्रोच्छलन्त हृद्ग्रन्थिप्रविभेदकम् ।
वैदीप्यमान जिह्वाग्रे वाग्भव त् समुद्धरेत् ॥
कामपीठे स्थिता घाला कामतत्त्वप्रबोधिका ।
स्मरणाद् देशिकान्द्राणा वाग्विलासप्रदायिका ।
द्रावणात् पाशजालस्य तत्परस्य च मोदनात् ।
मुद्रापीठमिति प्रोक्त कामरूप नमाम्यहम् ॥

एष वैलम्ब्य मित्रस्याधिकार । त्रिसिद्धा ओलित्रयौभिमामिन इति । तदुक्त
सन्तपद्वयाम्—

वन्द्याप्रकोणात् प्रोच्चैर्या स्फुरन्ती सततोदिता ।
कामेशी सर्वगा नित्या गुरुरूपा नमामि ताम् ॥
ज्येष्ठमध्यमराजालस्यान् चित्प्राणविपयात्मकान् ।
ओपमित्रेशसङ्घेयान् नौम्यह सिद्धपुङ्गवान् ॥ इति ।

अत्रोद्घातिसिद्धाना नामाद्याक्षरग्रहणम् । यथा—ओ इत्यनेन ओङ्गस्य ग्रहणम् ।
प इत्यनेन पष्ठस्य । मित्रेश इति सम्पूर्णस्य ग्रहणम् । ऋकारेण ऋपिरिति ग्रहणम् ।
पकारेण पष्ठ इति । पष्ठमित्रयोर्लोकिके वैदिके एन्प्रकारेण नामग्रहणं कृतम् ।
श्रीमद्गोइस्य कौले आङ्ग इत्येव प्रसिद्धम् । लोके ऋपिरिति श्रीमत्त्रोघमुनिमहाराज इति
श्रीमद्गुर्वासस एवाभिधानम् । तदिदं त्रितय कादिभेदे ओलित्रितयनिरूपणे ओलि
गायत्र्या स्पष्टं ज्ञायते । तद्यथा—ओङ्गनाथाय विद्महे श्रीदुर्वाससे धीमहि । तन्न
कौलि प्रचोदयात् ॥ तथा—पष्ठनाथाय विद्महे श्राङ्गमाराय धीमहि । तत्रो लक्ष्मी
प्रचोदयात् ॥ मित्रनाथाय विद्महे श्राम्ण्ठाय च धीमहि । तत्र क्षुजि प्रचोदयात् ॥
श्रीदुर्वासस मुनक्षप्यमहादेवा लौकिक । एतेषा पूजानाम गुन्मुखादेवावगन्तव्यम्, न
पुन पुन्यके लेख्यम् । एत व्यापिनीसमनोन्मन्यपरपर्याया शृङ्गाटत्रिरेराभिमामिन-
सत्र सन्निहिता । चतुर्थमिथुनरूप कामेश्वरकामेश्वरारूप प्रकाशविमर्शमय शृङ्गाट-
मध्यस्थविन्दुरूप धीजोर्च्छूनविभक्तविन्दुभागाक्षरमाश्रित्य स्थित श्रीचर्यानाथ-

सिद्धक्रमो लिख्यते—लोपामुद्राऽगस्त्याभ्यां कङ्कालतापसाचार्योऽनु-
गृहीतः । तेन धर्माचार्यो लघुकर्ताऽनुगृहीतः । तेन मुक्तकेशिनी नाम योगिन्यनु-
गृहीता । तथाऽस्मद्रोचमहत्तरः प्रसिद्धबह्वपादानो भोजदेवदृष्टमत्कारो
महादेशिकप्रवरः श्रीमान् दीपकाचार्यो दण्डककर्ताऽनुगृहीतः । एतच्चतुष्टयं
सिद्धौघसंज्ञम् । अत्रामियुक्तवचनम्—

दि(व्याः?व्यं) सिद्धत्रयं पूर्वं दम्पती च ततः क्रमात् ।

लोपामुद्रा तथाऽगस्त्यस्ताभ्यां कङ्कालतापसः ॥

तेन धर्मश्च कृपया धर्मेण च महात्मना ।

मुक्तकेशी ततस्तेन दीक्षिता मन्त्रनायिका ॥

तथा दीपकनाथश्च दीपकेन महात्मना । (सं० प०) इत्यादि ।

मानवक्रमो लिख्यते—दीपकाचार्यस्यौरसः पुत्रः सङ्केतपुञ्जप्रकाशको
जिष्णुदेवस्तेनानुगृहीतः । तेन कर्टाक्षीकृतो मातृगुप्तदेवः प्रभाकरगुरुः । तेना-

तच्छक्तिमिथुनमिति भावः । १ एवं श्रुद्धादस्य त्रिरेखामयत्रिवीजमध्यस्थतुरीयविद्या-
स्वरूपमिति । पञ्चकारणरूपपरमकामात्मके गुप्ताद्यस्वरूपे सर्वमेतद्व्यवस्थितमिति
सुनिपुणमतिभिरवगन्तव्यमिति भावः । एतत्पञ्चकं दिव्यौघः । एतेषां गुप्तनामग्रहणं
यथा प्रकादिमस आद्यग्रहणाज्ज्ञातव्यम् । ततः परं कलियुगगुरुणा मित्रौघेन मिथुन-
मनुगृहीतं तल्लोपामुद्रागस्त्यात्मकम् । तत्पूजानाम सपर्यानीमाद्यग्रहणं गुरुमुखा-
ज्ज्ञातव्यम् । ताभ्यामनुगृहीतः कङ्कालतापसः, तेन धर्माचार्यः, धर्माचार्येण मुक्तकेशिनी
नाम योगिनी, तथा श्रीदीपकाचार्यः । एतत्पञ्चकं सिद्धौघः । १ कर्देविकर्मम आद्यग्रहणाद्
गुप्तनाम । तदनु जिष्णुदेव-मातृगुप्तदेव-तेजोदेव-मनोजदेव-कल्याणदेव-रत्नदेव-श्रीवासु-
देवाख्याः सप्तकं मानवौघाः । १ किंविश्वकर्मपरदेवराद्यग्रहणाद् गुप्तनाम । इत्थं सर्वेषां
पूजानाम गुरुमुखाज्ज्ञातव्यम् ।

१. 'सिद्धक्रमो लिख्यते' नास्ति—ख. ड. । २. तापना—ख. । ३. बहुपादो नाम—ड. ।
४. 'अनुगृहीतः' नास्ति—ख. । ५. देव्याः—ग. घ. ड. । ६. दीपकलापः—ख. । ७. प्रकाशो-
ख. ड. । ८. कटाक्षितो—ख. ड. । ९. 'तेनावलोकितस्तेजोदेवः' नास्ति—घ. । १०. 'एवं.....
स्वरूपमिति' नास्ति—ग. । ११. र्याग्यामाद्य—क. ग. । १२. दिविवैमर्म—क., दिविकैमम—ख.,
प्रदादिविचमे—जा. । १३. कि—ग., विविश्वकर्मपरत्वाद्य—जा. । १४. पठे—क. ।

१. अत्रत्येषु पाठनिर्णयेषु परम्पराप्राप्तविद्योपदेशा एव प्रभवः ।

वलोकितस्तेजोदेव । तेनेक्षितो मनोजदेवः । तेन दृष्ट. कल्याणदेव । तेन
संभावित. श्रीरत्नदेव । तेनाङ्गीकृत श्रीवासुदेवमहामुनि । तेन पुत्रीकृत
ऋजुविर्माशिनोकर्ता शिवानन्दमहायोगी । एतदष्टक मानवौघसज्ञम् । सर्वेषां
पूजानाम पूज्यवक्त्रात् श्रोतव्यम् । पारम्पर्यक्रमोऽपि पारम्पर्यक्रमायात् ।
सर्वथा समर्चनीया महागुरव । अनादरणे तु महान् दोष । तदुक्तं भगवता
व्यासमुनिना—

ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य निर्धि निधीनां चतुरन्वयानाम् ।

ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीय पापान् लोकास्ते ब्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ इति,
(म० भा० १।७६।६४)

पिता माता तथैवाग्निगुरुंरात्मा च पञ्चम ।

यस्यैते पूजिता पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ इति च ।

(म० भा० ३।१५९।१४)

अभियुक्तवचोऽपि—

लोकसाधारणैर्धर्मैर्नावमान्यो गुरु. शिव. ।

चतुश्चरणसाधर्म्यादटव्या मृगराडिव ॥ इति ।

१ कामराजसन्तानेऽपि दिव्यपञ्चक समानमेवेति तत्र तत्र स्पष्टम् । ततः पप-
कौशुलगोनाश्रीसङ्घान् दिव्यान् सर्वान् सपूज्य, ससगपिमगणविधिसङ्घान् सिद्धान्
संपूज्य, ननुसुरादिविसङ्घान् मानवगुरुन् सपूजयेत् । यथा दीपकसन्ताने श्रीमती
लोपामुद्राऽगस्त्यपत्नी प्रधानभूता, विनष्टसन्तान पुनरुत्थाप्य प्रवर्तयतीति कृत्वा सा

१ भानुगुप्तदेव -ग. । २. 'त' नास्ति-त. ड । ३. तेनाङ्गीकृतस्तेजोदेव श्रीवासु-घ. ।
४. 'मह' नास्ति-ख. ड. । ५. एतत्सर्वं श्रीगुरुवक्त्रादवगन्तव्यम्-घ. । ६. स्पर्शादा-
दृत -ख. ड. । ७. अनादरणे-ग. घ. ड. । ८. एतदुक्त-त. ड । ९. समस्य-मु. । १०. नामपि
लभ्यविद्या -मु. । ११. पात्रा एतान्ने यत्र त्वप्रतिष्ठा-घ. । १२. 'पिता इति च' नास्ति-
ख. ड. । १३. अत्रामियुक्तवचोऽपि-ख. ड. । १४. 'इति' नास्ति-ख. ड. । १५. भा-ग.
मा-घ. । १६. 'दिव्यान्' नास्ति-ग., देवान्-घ । १७. देवी-ग. ।

१. नास्त्येयोऽनुच्छदो ज्ञानदोषविमर्शिन्याम् ।

(य^१अ)त्रानुक्तं यद्यपि गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थानम्, तथाप्येतद्विधा-
विषये शास्त्रान्तरोक्तं स्थानमादत्तव्यम् । तथा चाभियुक्तोक्तिः—“प्राङ्मध्य-
योन्योः पुनरन्तराले संपूजयेत् प्राग् गुरुपादपङ्क्तिम्” (प्र० सा० ९।१४)
इत्यादि । एवमङ्गविद्योद्धारस्तदाराधनं तत्स्थानं च । तदुक्तं श्रीलक्षणसारे—

जातवेदसि भूतेशे यातुघाने समीरणे ।

दैवीमौली चतुर्दिक्षु क्रमाद् हृदादिकं यजेत् ॥ इति ।

“ततः कामेश्वरो नित्या” (१।२६) इत्यादिनित्यानां प्रसक्तेस्तदर्चा
कथिता । स्थानप्रकारौ सम्प्रदायतः । “तपणानि निवेदयेत्” (१।१८३)
इत्युक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्घ्यंशुद्धिरुपदिष्टा । सा च शास्त्रान्तरादायाता । तथा
चाहुराचार्याः—

स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे यद्यपोदमुदाहृतम् ।

तथापीह समानत्वात् सिद्धान्तेऽप्युपयुज्यते” ॥ इति ।

(क० क्र० ५०१)

यथा लक्षणसारेऽर्घ्यंशुद्धिविधानम्—

कृतमण्डलपर्यन्ते हे(तु^२य^३?तोर्य^४)जनमारभेत् ।

पशुवेशमोपिताशु(द्वि.१द्वि)शोधनायामृताय च ॥ इत्यादि ।

“सर्वंवाह्यतः” (२।७४) इत्येतत्कुलचक्रकल्पनसूचनम् । “पूजयेद्रात्रि-
समये कुलाचारक्रमेण यः” (२।७५) इत्येतत्कारणोपादानवीजम् ।

प्रपानमूवा तत्र, तथाऽत्रापि क्लीमौनन्दसंज्ञः कामदेवो रतिभर्ता विनष्टसन्तानं पुनः
पुनः प्रवर्तयतीति तन्नामाङ्कितमिदं सन्तानम् ।

१. यत्रानुरक्तं-ग. घ. । २. 'यद्यपि' नास्ति-ख. ड. । ३. 'तथा चाभियुक्तोक्तिः'
नास्ति-ख. । ४. दोरास्तदा-अ. ड., रास्तदा-ग. । ५. तत्तत्स्थानं-ख. ड. । ६. सागरे-ग. ।
७. देवमौ-ख., तव मौ-घ. । ८. हृदपाद्या यजेत् क्रमात्-अ. ड. । ९. दिना नित्यादीनां-ग. घ. ।
१०. दर्शादि-ख. ड. । ११. 'इति' नास्ति-ख. ड. । १२. तथा-घ. ड. । १३. लक्षणसारे-ग. ।
१४. हेतुमाधार्यं आरभेत्-ड. । १५. 'सर्वं...सूचनम्' नास्ति-ख. ड. । १६. 'वत्पन'
नास्ति-ग. । १७. वा-ग.]

संस्मृता पापहरणी जज्ञा मृत्युविनाशिनी ॥ १९ ॥

पूजिता दुःखदारिद्र्यन्याधिदौर्भाग्यघातकी ।

हुता विघ्नौघशमनी ध्याता सर्वार्थसार्धकी ॥ २० ॥

“मयाऽप्येतद्व्रतस्थेन क्रियतेऽद्यापि सुव्रते । जपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तदेतत्पद-
सिद्धये ॥” (४।६९) इत्येतत्सन्ध्यानुष्ठानमूलम् । “गणेश” (१।१) इति
सूत्रं सूर्यार्घ्यदाननिमित्तम् । “एतेनैव” (२।६४) इत्येतत् स्नानपानादि-
सूचनम् । “अथवा येन” (४।५१) इत्येतन्मूलविद्याध्याननिदानम् । “एवं
पूजाविधान तु कृत्वादौ साधकोत्तमः” (१।१८३) इति पूजाविधानान्यथाऽ-
नुपपत्त्या पूजारम्भकालप्राप्ततालत्रयकल्पनम् “तालत्रय पुरा दत्त्वा सशब्दं
विघ्नशान्तये” (२७) इति श्रीपरार्त्रिशिकोक्तनीत्या समुदितमित्यशेष-
मनवद्यम् ॥

भववन्धविमोचनी । एवं पारम्पर्येण सह विज्ञातेयमवगता त्रैपुरी
विद्या शब्दतोऽधिगताऽर्थतो विज्ञाता च ससौरवन्धात् साधकं मोचयतीत्यर्थः ।
अस्याः संसारमोचकत्वे युक्तिमाह—संस्मृतेति । पापहरणी । पापं
पुण्यस्थाप्युपलक्षणम् । परमार्थवित् पुण्यपापैर्न सस्पृश्यते । तदुक्तं

एवं पारम्पर्यक्रमं गुरुमुत्प्रेने ज्ञात्वैव ये एनामभ्यस्यति चेदेहिकामुष्मिकं फल-
मिति प्रकाशविमर्शसमरसानन्दलक्षणं कैवल्यमिहानुभवति भववन्धविमोक्षणीत्युच्यते ।
संस्मृता पापहरणीत्यादि ध्याता सर्वार्थसार्धकीत्यन्तेन स्मरणजपपूजाहोमध्यानानां पृथक्
फलं दर्शयति ॥ १८-२० ॥

एवमेना विद्यामभ्यस्यति चेद् भववन्धविमोक्षणीत्युच्यते । संस्मृता पापहरणीत्यादिना
अपपूजाहोमध्यानानां पृथक् पृथक् फलमपिना प्रकाशयति ॥ १८-२० ॥

१. हृत्प्रीति-सख. । २. जरा-सख. । ३. दोर्भाग्य-से. व. सक. ख. ।
४. दारिद्र्य-से. व. सक. ख. । ५. तिनी-व्याग. से. सक. ख. । ६. भूत-सख. ।
७. स्पाता-सख. । ८. पिना-व्याग. से. सख., धनी-सक. । ९. ‘गणेश’...निदानम्
नास्ति-ख. ड. । १०. ‘एव’ नास्ति-ख. ड. । ११. ‘सह’ नास्ति-त्र. ड. । १२. ‘ससारवन्धात्’
नास्ति-व. ड. । १३. ‘पाप’...इति नास्ति-ख. ड. । १४. मुलात्-घ. । १५. ‘व’ नास्ति-व. घ. ।
१६. ‘सापरी’...त्रितय नास्ति-घ. । १७. ‘पृथक्’ नास्ति-घ. ।

एतस्याः ऋणु देवेशि बीजत्रितयसाधनम् ।

धवलाम्बरसंबीतो धवलावासमध्यगः ॥ २१ ॥

पूजयेद् धवलैः पुष्पैर्ब्रह्मचर्यरतो नरः ।

धवलैरेव नैवेद्यैर्दधिक्षीरौदनादिभिः ॥ २२ ॥

श्रीपरमार्थसारे—

हयमेघशतसहस्राण्यपि कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैर्लिप्यते विमलः ॥ (७०) इति ।

॥ १८-२० ॥

अस्या विद्यायास्त्रयाणा बीजानां प्रत्येकमाराधन वक्तुमुपक्रमते—
एतस्या इति । तत्र प्रथमं वाग्भवबीजसाधनमाह—धवलेति । धवलाम्बरं
शुक्लवस्त्रम् । धवलावासः सौवर्गृहम् । ब्रह्मचर्यरतो वनिताजनं वागर्धि-
देवतेति मन्यमानः । अष्टाङ्गमेथुनवर्जित इत्यर्थः । उक्तं च—

स्मरणं कीर्तनं केलि. प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

एतस्या ऋणु देवेशि बीजत्रितयसाधनमिति । चतुर्थपटलारम्भे महादेव्याः पृथक्
पृथक् एकैकबीजसाधनं कथमपि पृष्टस्तत्रभ्रस्योत्तरं दातुमिदानीमेवावसर इति कृत्वा
प्रत्येकबीजसाधनप्रकारं कथयामि, तच्छृण्विति भावः । धवलाम्बरेत्यारभ्य संपूज्य
परमेशानित्यन्तेन वाग्भवबीजसाधनवेलायां वेपथ्वाम्बराणवासासनपूजोपकरण-
धूपगन्धपुष्पनैवेद्यमूर्तिध्यानानां श्वेतरूपता कार्या । ब्रह्मचर्येणापि भवितव्यमिति
भावः । ध्यानस्य श्वेतफलत्वं सरस्वतीरूपत्वं च श्रीमदण्डकोक्तप्रकारेण परिकल्पनीयम् ।

एतस्याः ऋणु देवेशीत्यादि । “एकैकाधारसाधनं वद” (४१) इति ब्रह्मवैवर्तस्योत्तर
देवीस्वरूपानुभावप्रकाशपूर्वकं यदि श्रोतुस्तात्पर्याधिक्या (तृ ३ प्रयो) जनमितीदानीमवगम्य प्रति
बीजसाधनमिति, ध्यायन्ते । धवलाम्बरेत्यादि वागीश्वरौ परामित्यन्त श्रौदण्डकान्तवंमत् “गुम्फुट-
स्फटिक” (त्रि० द० १९) इत्यादिवाक्यप्रकटितस्फटिकाद्यगुम्फुटपुष्पवधारिवरपुगला वाग्बीजक-

१. संपुक्तो-मल. । २. म्बर-वाक, ल. अ. । ३. फल्लवै-ड. । ४. पापः स्पृश्यते-मु. ।

५. अत्र-रा. ड. । ६. चिपेति-ग. घ. । ७. वापू-ब. । ८. प्रागनुक्त-ड. । ९. 'वापय'
नालि-ड. । १०. 'ब' नास्ति-ड. ।

१. अत्राक्षरवपस्य बुद्धिः सर्वानु भानुहानु ।

सङ्कल्पधवलैर्वापि यथाक्रामं यथा लभेत ।
 संपूज्य परमेशानि ध्यायेद् वागेश्वरीं पराम् ॥ २३ ॥
 बीजरूपामुल्लसन्तीं ततोऽनङ्गपदावधि ।
 ब्रह्मग्रन्थि विनिर्भिय जिह्वाग्रे दीपरूपिणीम् ॥ २४ ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । इति ।

(द० स्मृ० ७।३१-३२)

संकल्पधवलैर्वापितीति । धवलोपकरणवैकल्ये भावितश्चैत्यै । वागीश्वरीं परामिति । महास्फुरत्ता पूर्णाहविमशंरूपामनाहतलक्षणा वाचमित्यर्थः । उक्तं च—“अनाहतशीर्ष्णा वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु” (तै० सं० ३।२।५।१) इति ॥ २१-२३ ॥

अन्तर्मातृकोदयप्रतिपत्तिमाह—बीजेति । बीजरूपां वाग्भवबीजाधिष्ठानमहाशक्तिरूपाम् । उल्लसन्तीं ज्योतीरूपतया पश्यन्त्यादिक्रमेणोर्ध्वं

तद्यथा—“सुस्फीतस्फटिकघटिताक्षसूत्रनक्षत्रनिचयचक्रपरिवर्तनविनोदसंदर्शितनिशासमयचारे सुचारे महाज्ञानमयपुस्तकं हस्तपद्मेऽत्र वामे दधत्या भवत्या स्फुटं वाममार्गस्य सर्वोत्तमत्वं समुपदिश्यते” (त्रि० द० १९) इति (सूचितम् ?) । तत्रायं भावः—यथा मूलमन्योक्तदेवीमूर्त्यां भुजे वर्णं शरीरे धार्यं विशेषः । द्विभुजा श्वेतवर्णा बालारूपा पुस्तकाक्षमालाधारिणी ध्येयेति भावः ॥ २१-२३ ॥

रक्तवलेवरा सक्ला सिनसरोजासनवसनमुमनोजुलेपनाभरणाभिरामा सुसिनाःददेवीदत्त-
 २ बलशवेयो जिनेन्द्रिय साधको न्यानेनात्मसात्त्वा लघूगदीपनैवेद्यादिभिर्धवलैश्च मस्तवे हृदि
 च संपूज्य देव्यात्मान्तरप्यन्तर्गणैर्न वश्यमाणेन परा निष्कला कुण्डलिनी तेजोरूपा वागीश्वरी-
 मन्मसेदित्युपनभाभिप्राय ॥ २१-२३ ॥

१ बाल-व., कामफलप्रदाम्-वाग. से. सर. ल. । २. चिदानन्दप्रबोधिनीम्-वाक. ल.; तत स्वाङ्गपदावधि-सल. । ३ ब्रह्मरुद्र-अ. । ४. कारिणीम्-सल. । ५. 'अन्तर्नास्ति-ल. इ. । ६. सुस्फुट-त्रि. द. । ७. 'नि' नास्ति-त्रि. द. । ८. समयचारेषु-छ । ९. तदा सुस्फुट-त्रि. द. ।

१ “अत्र प्राञ्च—त्रिभुजा श्वेतवर्णा बालारूपा पुस्तकाक्षमालाधारिणी ध्येयेत्याहुः” (से. पृ. १४३) ।

२ धवलशवे इत्यर्थः । “बलशो धवलोऽर्जुन” (१।५।१३) इत्यमरः ।

स्फुरन्तीम् । अनङ्गपदावधि । अनङ्गोऽशरीरे, अकुलस्थानगत. परमशिव. । अनङ्गशब्दोऽशरीर इति रहस्यम् । तदेव पदम्, पद्यते ज्ञायते मुमुक्षुभिरिति । तदवधि तत्पर्यन्तम् । ब्रह्मग्रन्थि विनिर्भिद्येत्यस्यायमर्थः—प्रथममूलाधारगतचतुर्दलकमलकर्णिकागतेच्छाज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकत्रिकोणस्थानात् तदघटं विनिर्भिद्येति । अत्र रहस्यागमसंसारसम्प्रदायतत्त्वविदो महायोगिप्रवराः साम्बमिश्राः—“या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती” (सा० प० ५) इति । अन्यायं. साम्बपञ्चाशिकाविवृतिरचने श्रीक्षेमराजाचार्यकृते द्रष्टव्यः ।

१ बीजरूपामित्यारभ्य चिन्तयेदित्यन्तस्यायमर्थः—एवं सकलां वागीश्वरीं संपूज्य मृणालतन्तुवत् सूक्ष्मरूपिणीमपि स्वभासाक्रान्तजगत्त्रयां शरच्चन्द्रसमुच्चयसंकाशामतुलप्रभामग्निवर्णां वाग्भवबीजरूपां मूलवलयकमलकर्णिकानिपण्णां शृङ्गाटपीठोदरमध्यस्थितनिश्शेषबीजविन्दुस्फुटनोद्भवामृज्वीभूतां मध्यमार्गेण चक्रपञ्चकनिर्भेदेन ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्याकुलसहस्रारकमलकर्णिकानिपण्णचिन्मयकलापोडशभरितपूर्णेन्दुविन्ध्यमध्यन्यस्तशृङ्गाटपीठोदरगतपरमगोलकब्रह्मरन्ध्रग्रन्थि विनिर्भिद्य गलत्क्षीरधारोपमसुसितसप्तपट्टिवर्णपदवाक्यरूपनिरन्तरनिविडसुधाधारया परिप्लुतशरीरा धारया सह लम्बिकारन्ध्रपदेन तालुमूलमाविश्य जिह्वामापुर्य तदग्रेण बहिर्निपतन्तीं दीपशिखाकारां शक्तिं ध्यायन् प्रथमबीजमभ्यसेदिति । प्रतिपदं च विविच्य दर्शयामः । जिह्वेप्रे ष्यापेदिति संबन्धः । कामिति वि(प१श)ये^२ परा वागीश्वरीमिति संबध्यते ।

बीजरूपा वाग्बीजज्योतिर्मूर्तिम् । उल्लसन्तीम् उद्दीपनानन्तर चन्द्रवृन्दनिर्भेदनायोध्वं स्फुरन्तीम् । ततः प्रवृत्तशृङ्गाटपीठात् । अनङ्गपदावधि । अनङ्गवपुरनवयवा वा तस्मात् निष्फलोऽङ्ग प्रकाशव(स्वतावत् ? स्वभावात्) परमशिव, रा वा परम्, सपद्यत इति पदम् । तदेवाकुलविन्दुरूपमवधोरिनमत प्राप्य पूर्वं नास्तीति वाग्भवोपलक्षिताया अस्या विमर्शपत्त्या इत्यर्थः । ब्रह्मग्रन्थि तस्य परब्रह्मतनो शिवस्य ग्रन्थिरूप तत्परविन्दुं गोलकाकारम् । विनिर्भिद्य समरन्धीभावेन तादात्म्यं प्राप्य । तस्माद्ब्रह्मवंगमावधे शिवस्थानादाज्ञामागत्य ।

१. गच्छतीम्—स. ६. । २. र कुल—ग. घ. । ३. 'ज्ञायते' नास्ति—स. ६. । ४. 'गत' नास्ति—स. ६. । ५. पद्य—ग. घ. । ६. 'शक्त्या' नास्ति—स. ६. । ७. तदघटं—स., तद्बुद्धि—६. । ८ 'सार' नास्ति—स. । ९. 'सेविति' इत्यतः पुनरारम्भो घमानुवायाः, 'सेदिति भाषार्थः' इति तत्रत्य पाठः । १०. उर्या—६. ।

१. अग्रिमध्याख्यानुगुण्याय 'ष्यापेद्वागीश्वरीमित्यारभ्य' इति पाठेन भाष्यम् ।

२. विषये तादाये इत्यर्थः ।

दीपरूपिणीं प्रकाशैकरूपिणीम् ।

१या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ।

इच्छात्वं तस्य सा देवी सिमृक्षोः प्रतिपद्यते ॥

.....

एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।

ज्ञापयन्ती श्रुतित्यन्तर्ज्ञानशक्तिर्निगद्यते ॥

एवंभूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः ।

जाता तदैव तत्तद्वत् कुर्वन्त्यत्र क्रियोच्यते ॥

एवमेवा त्रिरूपापि पुनर्भेदैरन्तताम् ।

अर्थोपाधिवशाद्याति चिन्तामणिरिवेश्वरी ॥

परामिति निष्कलरूपिणीमिति भावः । ज्योतिस्तन्तुरूपामिति यावत् । शोकरूपामिति वाग्भवबीजरूपिणीम् । तां स्मृत्योत्यापयेदित्यर्थः । उल्लसन्तीमिति । उपरितनपञ्चचक्र-
भेदेन ऊर्ध्वं स्फुरन्तीमित्यर्थः । तत इति प्रकृताच्छ्रुद्धाटपीठादित्याभिप्रायः । अनङ्ग-
पदावधीति । अनङ्गोऽङ्गरहितः । अङ्गमिति शरीरं करचरणादिलक्षितम्, तत्रास्ति
यस्य परमशिवस्य प्रकाशैकस्वभावस्येति (सं० १ स) भवत्यनङ्गोऽशरीरः परमशिवः । स
एव पद्यत इति पदम्, विश्वस्य प्रापणाद्वा पदम् । मर्यादेति भावः । ब्रह्मरन्ध्रं
विनिर्मयेति ब्रह्मणो ग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थि प्रकाशैकस्वभावस्य ब्रह्मणो ग्रन्थि गोलकाकारं
जिह्वाप्रे विश्रान्तिस्थाने । दीपरूपिणीं दीपवदुज्ज्वला चिन्तयेत् । वाग्भवरूपिण्या शक्तेरद-
(ये मूलाणां १ यो मूलाधारे), मूलादिब्रह्मग्रन्थिपर्यन्त व्याप्तिस्थानम्, जिह्वाप्रे विश्रान्तिस्थानम् ।
कोशं ? मूलाधारे कमलकण्ठाशयशृङ्गाटोदरस्फुरदशोपतत्वभूतबिन्दुस्तुटनोद्भवा वाग्भव-
बीजात्मिका वागीश्वरी परा तिज्वला शरच्चन्द्रचन्द्रिकामन्त्रिणामामयवा दीपशिक्षामासुरासृज्वीभूत-
शृणालतन्तुनीयसीमपि स्वभावस्यान्तनिलमुवनाभोगा सुपुष्पानामुपिरेण पञ्च चक्राणि विद्यार्थं
उदात्य ग्रहाविलमुरलङ्घ्य पौडशान्तगतसर्द्ध्वारारविन्दवीजवोसकाशदानन्दसदिन्मय-

१. जगत्पत्र-मु. । २. तातं-ग., ज्ञाता-घ. इ. । ३. द्वि-मु. । ४. रतेकताम्-मु. ।
५. 'ज्योतिस्तन्तुरूपेति यावत्' नास्ति-घ. । ६. 'सभव... मयविति' नास्ति-ग. छ. ।
७. स्फुटितो-इ । ८. महाब्रह्मरत्न-ङ्ग. ।

१. तुलनीयम्—शिवसूत्रविमर्शनी, पृ. १००-१०१ ।

२. अत्र मानृकानु 'ब्रह्मरन्ध्रम्' इत्येव पाठो दृश्यते, ध्यात्यानुरोधात् 'ब्रह्मग्रन्थिम्' इति पाठेन भाष्यम् । 'ब्रह्मग्रन्थिपदं ब्रह्मरन्ध्रपरमिति केचित् । प्राञ्जस्तु पुरश्चरणवाग्यप्रयोगयो-
रसंशर्गाग्रहादिदं सर्वमेकरूपयोगत्वेन व्याचक्षते' (पृ. १४४) इति सेतुबन्धे ।

तत्र तावत्समापन्ना मातृभावं विभिद्यते ।
 द्विधा च न्वघा चैव पञ्चाशद्धा च मालिनी ॥
 वीजयोन्यात्मकाद् भेदाद् द्विधा वीजं स्वरा मताः ।
 कादयश्च स्मृता योनिर्नवघा वर्गभेदतः ॥
 वीजमत्र शिवः शक्तियोनिरित्यभिधीयते ।
 वर्गाष्टकविभेदेन माहेश्वर्यादि चाष्टकम् ॥
 प्रतिवर्णविभेदेन शतार्धकिरणोज्ज्वला ।

रूद्राणां वाचकत्वेन तत्संख्यानां निवेशने ॥ (३।५-१३, १५)

इति श्रीमालिनीविजयनिरूपितनीत्या पारमेश्वरी परा वाक् प्रसरन्ती
 इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपतां (श्रित्वा) वीजयोनिर्वर्गवर्ग्यरूपां शिवशक्ति-
 माहेश्वर्यादिवाचिकामादिक्रान्तरूपां मातृकात्मतां श्रित्वा ^१जिह्वाप्राग्निर्गच्छ-

शक्तिम् । तर्त्न्यप्रेण भित्वा प्रवेशयेदिति भावः । तस्य गोलकाकार(त्व)मुक्तमुत्तरपद्वे—
 कदम्बगोलकाकारं तं कामं विन्दुरूपिणम् ।

जिह्वाप्र इति विश्रान्तिस्थानं सूचितम् । दीपरूपिणीमिति शक्तिन्तोः प्रभाया
 दीपप्रभोपमत्वं दर्शितम् । एवं वाग्भयरूपिण्याः शक्तेरुदयो मूलाधारे, मूलादिब्रह्म-
 रन्धान्तं व्याप्तिः, विश्रान्तिस्तु जिह्वाप्रे । एवं वाग्भववीजस्य साधनप्रकारः । बह्वर्ध्र-
 मिति पाठे सुगममेव ॥

पोडसवलापुर्णितपूर्णेन्दुमण्डलान्तमुल्ला(स?स्य) कुलशृङ्गाटविट्टरोपविष्टमुपदिष्टब्रह्मप्रन्य-
 संज्ञकं परामृततेज.सपुद्बकदम्बगोलवाकार परविन्दुं विगाह्य प्रविश्य ततः क्षीरधारावद-
 द्युनधाराभूत्यां स्रवन्त्या तदनुप्रान्तमत्पट्टिवर्णं नमनादिन्या पट्टिच्छृतसवलकुलाधारया लम्बिवा-
 रध्रेण तान्दुमूलमवगाह्य जिह्वाभापूर्य तदप्रेण विन्दुभिर्निस्मरन्ती परामृततेजोवाल्मीकी
 मूलसंज्ञेया त्र्यवधानेन यावत्फलोदयं घ्यायेत् । इति वाग्भववीजसाधनम् ।

१. पत्र-घ. । २. द्विघा-त. ग. ड. । ३. वादिभिन्न-मु., मुद्रितपुस्तके पक्ति-
 ध्यायात्तोऽत्र दृश्यते । ४. यादतः-ग. । ५. 'शक्ति' नास्ति-स. ड. वि. । ६. 'वर्ग' नास्ति-ग. ।
 ७. कामाधित्य जि-स. ड., कासरता स्थित्या-ग. । ८. तयाऽप्रेण-क. ग. छ. ।
 ९. 'जिह्वाप्र' नास्ति-क. ग. छ. । १०. 'एव' नास्ति-क. ग. घ. । ११. समुद्र-ड. ।
 १२. शक्ति-ड. ॥

१. जिह्वाप्राग्निर्गच्छती दीपरूपिणी, प्रकाशरूपिणीति यावत् ।" न सोऽस्मिन् प्रत्ययो लोके वा
 दास्यानुमासते । श्रुविमर्शने भावं सर्वं शब्देन भासते ॥" (१।२३) इति वाक्परादीय-
 वचनमत्रोपोद्बलश्च ।

चिन्तयेन्नष्टहृदयो ग्राम्यो मूर्खोऽतिपातकी ।

शठोऽपि यः पादमेकं सुस्पष्टं वक्तुमक्षमः ॥ २५ ॥

जडो मूर्कोऽतिदुर्मेधा गतप्रज्ञो विनष्टधीः ।

सोऽपि संजायते वाग्मी वाचस्पतिरिवापरः ॥ २६ ॥

सत्पण्डितघटाटोपजेताऽप्रतिहतप्रभः ।

(न्ती?न्ती, तां) चिन्तयेदिति भावः । चिन्ता पुनः पुनर्निभालनम् । नष्टहृदयः । विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चित्प्रकाशो हृदयम् । उक्तं च—“सर्वेषामेव जन्तूनां संविद्धृदयमुच्यते” इति । ग्राम्यः पशुकर्मरतः । मूर्खः सदसद्विवेकानभिज्ञः । अतिपातकी निषिद्धैकसेवी । शठः वञ्चकः । जडः अनवहितः । मूकः अस्फुरितवाक् । अतिदुर्मेधाः अतिशयेन दुर्बुद्धिः । गतप्रज्ञो गतस्थिरप्रज्ञानः । विनष्टधीः अनुत्पन्नधीः । पण्डिताः पण्डा सम्यक्तत्त्वदर्शिनी प्रज्ञा संजाता

एवं चिन्तयेन्नष्टहृदय इत्यारभ्य सर्वज्ञो देवि जायत इत्यन्तः श्लोकसमुदायो वाग्मवधीजसाधनफलवचनः स्पष्टार्थः । तत्रास्पष्टार्थानि पदानि व्याकुर्मः । नष्टहृदयः नष्टधैर्यः । ग्राम्यः कामपरवशीकृतः । मूर्ख इति सदसद्विवेचनाकुशल इत्यर्थः । पातकीति स्वधर्मप्रच्युत इति भावः । शठोऽपीति कृत्रिमपर इत्यर्थः । जडो निश्चेष्टः, अलस इति यावत् । अतिदुर्मेधा इति । अशब्द(क्य)संपाद्यबुद्धिरित्यर्थः । गतप्रज्ञ इति । नैसर्गिकप्रज्ञोऽपि गुरुदेवताद्यवमाननाश्रयप्रज्ञो भवति यस्तथाविध इत्यर्थः । विनष्टधीरिति । अधिगतार्थाधारणाकुशलबुद्धिरित्यर्थः । सत्पण्डितघटाटोपजेताऽप्रतिहतप्रभ इति । सन्तः पण्डिताः सत्पण्डितास्तेषां घटा समूहः, तैस्य आटोपोऽवल्लेपः, गर्व इति यावत् । नष्टहृदय इत्यादि जायत इत्यन्ता प(ले?ल)वचना । (दिसशयसाहानियमा महति प्रीयन्ते ?) । नष्टहृदयो नष्टविषयधैर्यं । ग्राम्यो दुष्कामोपभोगाधीन । मूर्खः सदसद्विवेकानुलित । पातकी स्वधर्मच्युत । शठ कृत्रिम । जडः अलस । अतिदुर्मेधा यस्मिन् बुद्धिः सपादमित्तु यत्नतोऽप्यध(क्ता?क्या) सोऽतिदुर्मेधा । गतप्रज्ञो गुरुदेवताद्यवमानेन

१. पद स्पष्टमक्षर-भाग. से. सक. ल. । २. मूर्कोऽपि-वाक. ल., मूर्खोऽपि-भाग., मूर्खोऽपि-अ. । ३. शठोऽपि नष्टधी-वाक. ल. । ४. पाण्डित्य-अ. व. सल. । ५. समूहस्य-सल. । ६. 'पुन.' नास्ति-ल. ड. । ७. 'विश्व उक्तं च' नास्ति-ल. ड. । ८. अस्पष्ट-ग. । ९. दुःसपातबुद्धिः-ल. घ. ड. । १०. 'स्थिर' नास्ति-ल. ड. । ११. अनुपपन्न-ल. ड. । १२. 'तस्य' नास्ति-क. ग. छ. । १. 'श्वत्तर्पयं इत्यन्ये' (से. पृ. १४४) ।

सत्तर्कपदवाक्यार्थशब्दालङ्कारसारवित् ॥ २७ ॥
वातोद्भूतसमुद्रोर्मिमालातुल्यैरुपन्यसेत् ।

येषां ते पण्डिताः । घटा समूहः । आटोपो गर्वः । अप्रतिहतप्रभ आरम्भ-
भव्यविश्रान्तिदशास्वस्खलितवक्त्रतेजा इत्यर्थः । अत्रामियुक्तवचनम्—

इति निगदितवानसौ महात्मा परिकरबन्धगृहीतवक्त्रतेजाः ।

अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै परमपदैकविद्योर्धकं वसिष्ठः ॥ इति,

(यो० वा० २।२।२८)

यत्कथ्यते हि हृदयङ्गमयोपमानयुक्त्या गिरा मधुरमुग्धपदार्यया च ।
श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं परितो विसारि व्याप्नोति तैलमिव वारिणि वार्यं शङ्काम् ॥

(यो० वा० ३।८।४।४५) इति च ।

सत्तर्कैति । आगमयुक्त्यनुभवोपेतः सत्तर्कः । सारशब्द उक्तर्पवाची ।

स्वयमप्रतिहत(स्व/प्र)भावः सन्नेव तस्याटोपस्य जेता भवतीत्यर्थः । सत्तर्कपदवाक्यार्थ-
शब्दालङ्कारभारवदिति । ^१सन्तस्तर्काः सत्तर्काः, सन्ति पदानि सत्पदानि, सन्ति
वाक्यानि सद्वाक्यानि, सन्तोऽर्थाः सदर्थार्थाः, सन्तश्च ते शब्दाश्चेति सच्छब्दाः, सन्तश्च
तेऽलङ्काराश्चेति सदलङ्काराः । तेषां सर्वेषां सारो हृदयं तद्वेत्तीति सत्तर्कपदवाक्यार्थ-
शब्दालङ्कारसारविदित्युच्यते इति समासार्थः । प्रमाणानुप्राहकः संभयासंभववचनः
सत्तर्कः । (पदानि यथोक्तलक्षणानि) । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशा(द्विहितैर्दन्वितैः)-

नियतंमिद्धाप्रिप यस्य प्रजा निर्मूढा म गतप्रज्ञः । विनष्टघोः अधिगम्यमानार्यावधारणासमर्थधीः ।
घटा समूहः । आटोपः अवलेपः । अप्रतिहतप्रभः अव्याहतप्रभावः । सत्तर्क इत्यत्र (सत्)शब्दः
प्रतिपदमलङ्कारपदान्तमनुबन्धनाति । तर्कं उहः, उत्प्रेषेणि यावत् । यदानि ययोक्त्रलक्षणानि ।
आवाद्दशासन्निधियोग्यतावशादन्वितैवार्थप्रतिपादकसमुदायो वावयम् । शब्दप्रतिपाद्या अर्थाः ।
^२जातिरु(पो/पवो)पमानादनोलङ्काराः । तेषां हृदयं सारं वेत्तीति सारवित् । (तर्कः)

१. घटतर्कं—वाक. ख. । २. याताहृत—वाग. अ. से. ख., यातोद्भूतोर्मिमालान-
भारतोभिरुपन्यसेत्—सख. । ३. नियन्धनं—न., विदो धनं—ख. ड. । ४. दुग्ध—ख. ड. ।
५. विसार्यं—ख. ड. । ६. वारि—ख. । ७. 'सत्तर्कैति' नास्ति—ख. ड. ।

१. "सत्परं तर्कादिपटुके वेचिदन्वियन्ति" (से. पृ. १४५) ।
२. "स्वभावात्स्वानुपमा रूपकं दोषिकाशृती" (२।४) इति व्याख्यादर्शो दग्धी ।

सुकुमारतरस्फाररोत्यलङ्कारपूर्वकैः ॥ २८ ॥

पदगुम्फैर्महाकाव्यकर्ता देवेशि जायते ।

वेदवेदाङ्गवेदान्तसिद्धान्तज्ञानपारगः ॥ २९ ॥

ज्योतिश्शास्त्रेतिहासादिमीमांसास्मृतिवाक्यवित् ।

पदगुम्फैः पदसमूहैः । वेदः कर्मकाण्डम् । वेदाङ्गं निरुक्तादि । वेदान्तः अध्यात्मभागः । सिद्धान्तः शैवशास्त्रम् । ज्ञानशब्दो वेदादिषु चतुर्षु संवद्धयते । पारगः काष्ठां प्राप्तः । ज्योतिःशास्त्रम् आर्यभटीयादिः । इतिहासादिः भारतादिः । मीमांसा पूर्वा चोत्तरा च । स्मृतिः मन्वादिशास्त्रम् । वाक्यानि

कार्यप्रतिपादकपदसमुदायो वाक्यम् । अर्थः शब्दप्रतिपाद्याः । अलङ्कारा १ जात्यादयो नाटकादविपर्यटनपटवः । वातोद्भूतसमुद्रोमिमालालुत्यैरुपन्यासैरप्रयत्नेन पदकदम्बकरचनासमर्थ इत्यर्थः । सुकुमारतरस्फारवृत्तालङ्कारपूर्वकैरिति । सुकुमारतराश्च तैस्फाराश्चेति सुकुमारतरस्फाराः । के ते ? वृत्तालङ्काराः । वृत्तानि वसन्ततिलकादीनि, अलङ्कारा उपमादयः । तत्संबद्धैरित्यर्थः । सुकुमारोऽत्र ललितः । स्फारः स्फूर्तिमानिति यायत् । सिद्धान्तज्ञानपारग इति शैर्वागमज्ञानपारग इत्यर्थः । इतिहासान्युस ७) पाख्यानानि । मीमांसा वेदार्थविचारः । स्मृतयोऽष्टादश मन्वादिप्रोक्ताः ॥ २४-३३ ॥

यथावदुक्ता वैशेषिकनैयायिकादिसिद्धान्ता । पदानि मुनिश्चिन्तपदानि । (यामवानि ? वाक्यानि) व्यक्ताद्योनि (रूपाणि परमीमांसा ? पूर्वमीमांसापर्याणि) । अर्थशब्दालङ्कारा उपमारूप (क)-दीप(क)जात्यादयोऽर्वालङ्कारा, पुनस्त्वतवदाभासमानानुप्राप्त्यमकचित्रधन्वादय शब्दालङ्कारा । इत्येतेषा सता विशिष्टतमाना तर्कादीना सारो हृदय तात्पर्यं तद्विस्तृति सारविव । वाताहतेत्यादि । अयलेनातिमुन्दरपदकदम्बकविरचनातिशयचातुर्यं वाताहृतसमुद्रोमिमाला-तुल्यम् । सुकुमारतरस्फाररोत्यलङ्कारपूर्वकैः । सुकुमारललितस्फारमूर्जित तत् । (विद्या ?-सिद्धा)न्तः शैवागम । इतिहास उपाख्यानानि । मीमांसा न्यायेन वाक्यविचार । स्मृतयोऽष्टादश याज्ञवल्क्यादय ॥ २४-३३ ॥

१. वृत्तालङ्कारपूर्वकम्-भाग. से., पूर्वकै-अ., स्फोर्यालङ्कारपूर्वकैः-सप्त. ।
२. गुत्तै-वाच. स. अ. । ३. वेदेडि-सप्त. । ४. वेदागतसिद्धान्तवेदाङ्ग-याक. स. ग. ।
५. वाक्य-य. । ६. आर्यभट्टादि-स. इ., सूर्यभट्टादि-ग. । ७. 'ते' नास्ति-क. ग. घ. ।
८. शैवसिद्धान्त-क. ग. घ. ।

१. जानिः स्वभावोक्तिः । "स्वभावोक्तिश्च जातिश्च" (२८) इति वाक्यादर्शं दर्शयति ।

पुराणरसवादादिगारुडानेकमन्त्रवित् ॥ ३० ॥

पातालशास्त्रविज्ञानभूततन्त्रार्थतत्त्ववित् ।

विचित्रचित्रकर्मादिशिल्पानेकविचक्षणः ॥ ३१ ॥

महाव्याकरणोद्दारशब्दसंस्कृतसर्वगोः ।

सर्वभाषारुतज्ञानी समस्तलिपिकर्मवित् ॥ ३२ ॥

गोष्ठीषु विदग्धैः प्रयुक्तानि पञ्चावयवयुक्तानि । विदितः सर्वत्र । पुराणम् अष्टादश-
संख्याकम् । रसवादतन्त्रं काकचण्डेश्वरीमतादि । आदिशब्दो गन्धयुक्त्यादि-
तन्त्रं परामृशति । पातालशास्त्रं विलद्वारप्रकाशकं शास्त्रम् । विचित्रेति ।
आदिशब्देन मयमत्तादिकं लक्ष्यते । शिल्पानेकविचक्षण इति गिरिस्तम्भो-
दधिपानासुरभक्षणेन्द्रपदभ्रंशनादिप्रवीण इत्यर्थः । महाव्याकरणेत्यत्र
महच्छब्देन महर्षिप्रणीतं महाभाष्यादिकं लक्ष्यते । सर्वभाषारुतज्ञानी । सर्वेषां
जन्तूनां भाषाज्ञानी रुतज्ञानी च । यथायोग्यं मनुष्याणां भाषां विजानाति,
पक्ष्यादीनां विरुतं च जानाति । यदाह पक्षिवाक्यश्रवणप्रतिक्रिययोः कण्वं
प्रति व्यासमुनिः—

विश्वामित्रसुतां ब्रह्मन् न्यासभृतां भरस्व वै ।

कामक्रोधावजितवान् सखा ते कौशिकीं गतः ॥

तस्मात् पोपय तत्पुत्रीं दयावानिति तेऽब्रुवन् ।

सर्वभूतस्तज्ञोऽहं दयावान् सर्वजन्तुषु ॥

निर्जनैऽपि महारण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ।

आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्ययोजयम् ॥ इति ।

(म० भा० १।७२।१४)

१. यादविद्यादि-सख. । २. सन्-व. सख. । ३. सिद्धि-सख. । ४. णादौ च-सख. ।
५. सर्व-सख. । ६. सर्वगः-सख. । ७. भूत-य. । ८. ज्ञान-धाक. ख. । ९. कृत्-वाग. से. ।
१०. 'विदितः' नास्ति-घ. । ११. प्रवे-ख. ड. । १२. शिल्पा... इत्यर्थः' नास्ति-ख. ड. ।
१३. 'महच्छब्देन' नास्ति-ख. ड. । १४. भाषामपि जा-ग. घ. । १५. दीनामपि रुतं-ग. घ. ।
१६. 'प्रति' नास्ति-ग. । १७. कौशिकी-ख. ग. ड. । १८. न्यवेशयम्-मु. ।

नानाशास्त्रार्थशीक्षादिवेत्ता भुवनविश्रुतः ।

सर्ववाङ्मयवेत्ता च सर्वज्ञो देवि जायते ॥ ३३ ॥

तथा कामकलारूपा मदनाङ्कुरगोचरे ।

उदयार्यमधिम्बाभा समुज्ज्वलवपुः प्रिये ॥ ३४ ॥

समस्तलिपिकर्मविद् बहुभेदभिन्नाक्षरविन्यासकर्मापि विजानाति । नानेति । नानाशास्त्रं न्यायवैशेषिकसांख्ययोगबौद्धार्हंतपाशुपतपञ्चरात्रभरतवात्स्यायनीयादि । शीक्षा शिक्षयतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम्, शिक्षयन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ्यमागमायातम् । भुवनविश्रुतो लोकेषु प्रथितयथा । सर्वज्ञो देवि जायत इति । ईश्वरकल्पो भवतीत्यर्थः ॥ २४-३३ ॥

अथ कामराजवीजसाधनमाह—तथेति । १ तथा यथा वाग्भववीजसाधनमुक्तम् । कामकलारूपा कामराजवीजसारभूता । शक्तिरिति शेषः ।

तथा कामकलारूपेत्यारभ्य एकैवमुभयात्मिवेत्यन्तेन १ श्लोकसमुदायेन कामराजवीजसाधनप्रकारमुपदिशति । तथा कामकलारूपा मदनाङ्कुरगोचर इत्यस्य यथा पूर्वं वाग्भवबीजसाधनावसरे वाग्भववीजात्मना शक्तिं चिन्तयेदित्युक्तम्, तथा तेनैव प्रकारेण अनन्तर तथा कामकलेत्यादिप्रन्थेन कामकलादिवीजसाधन निगद्यते । तथा प्राग्दत्, वाग्भववदित्यर्थं । कोणे नित्यमविनाभावेन सन्निहितत्वात् । यद्वा मध्यमपदलोपी समास । तदुच्चारणतरणिद्विम्बप्रगेति यावत् । स्फुरद्दीपशिक्षाकारा मूलविन्दो कुलविन्दुपर्यन्तं दीर्घीभवन्निर्मलप्रदीपप्रभाकारा मूलसन्निहित्यर्थं । प्रातस्तस्मिन्सूर्यव(दि?)तिरक्तता त(दा?)या दीपशिखावदूर्ध्वशीमित्ता वक्तीत्यत्रितोष । विन्दुधाराप्रवर्दिणी सूक्ष्मतरशक्तिशिलोष्णाति-

१. शास्त्रार्थनित्यादिवेदेदेदाङ्ग-वाक्ये, शास्त्राक्षरलेख्यादिवेत्ता भुवन-सख, १
२. तु-य. । ३. इतः परम्—“एतन्नेतन्महैतानि वाग्भवस्य तु साधनम् । ततस्तु शृणु वक्ष्यामि कामराजस्य साधनम् ॥” इत्यधिक. श्लोकः-वाग. से. सक. । ४. यदा-वाक. ए., यथा-सख. । ५. प-सख. । ६. रा-सख. । ७. तदुच्चारणविम्बार्ककिरणामा महेश्वरि-वाक. ए., तदुच्चारणविम्बाभा वदणामा महेश्वरी-य. तदुच्चारणविम्बाभा-अ. सक., उच्यतेदित्य-वाग. से., तदुच्चारणस्रोत-सख. । ८. भिन्नलिपिव्यासकर्मापि जानाति-सख. ड. । ९. ‘पाशुपतं नास्ति-सख. ड. । १०. पाञ्च-ग. । ११. शिष्यते-सख. ड. । १२. शिष्यन्त-सख. ड. । १३. ‘तमा’ दिशति’ नास्ति-य. । १४. ‘बीजं नास्ति-य. ग. छ. । १५. तिभ्रित्तनीयैत्यु-य. ।
१. ‘नत्र प्राग्. सायं सप्तभिः श्लोकेरेकं प्रयोगमातुः । अन्ये तु तपोपेकेन परैर्नैव वाग्भवसाधनधर्मान्निवेन यदन्तस्तावन्नैव कामराजसाधनमुक्तमायं मय्यमान इतरां सर्वमेक-काम्यप्रयोगपरत्वेन योजयति” (से. पृ. १४६) ।

स्फुरद्दीपशिखाकारां विन्दुधाराप्रवर्षिणी ।

समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजीविता ॥ ३५ ॥

मदनाङ्कुरगोचरे । मदनाङ्कुर इति ^१योनिवलयान्त स्फुरन् मासविशेषः, तस्य गोचरे योनिस्थाने । तस्या प्रतिपत्तिमाह—उदयार्यमेति । उदयः प्रकटी-
भावः । अर्यमा रविः । समुज्ज्वलवपुः अतिदीप्तवपुः । स्फुरद्दीपशिखाकारा ।
दीपशिखाशब्देन ज्योतिस्तन्तुलक्ष्यते, तदाकाराः । विन्दुधाराप्रवर्षिणी
(द्वै?द्रु)तलाक्षाविन्दु(व)द्रक्तामृतधारावर्षिणी । समस्तेति । भुवनाभोग-
शब्देन प्राणिजात लक्ष्यते । ग्रासीकृतप्राणिजीविता । सर्वं प्राणिजात कर्म-

मृणालनालान्तः ^१प्रस्फुरद्योनिवलयमदनाङ्कुरस्थाने शक्तिर्महाकामकलारूपतया महा-
कामराजवीजात्मना चिन्तनीयेत्यर्थः । तरुणारुणविम्बाभा समुज्ज्वलवपुः प्रिये ! इति ।
उद्यदादित्यमण्डलप्रभाप्रभोपितकिरणसंहतिरित्यर्थः । कोऽर्थः ? अति(रि?र)क्ता चिन्त-
नीयेति यावत् । स्फुरद्दीपशिखाकारेति । मूलाधारादुपरि पर्यस्ता स्वाधिष्ठानादारभ्य ब्रह्म-
रन्ध्रान्तं प्रस्फुरत्सहस्रदलकमलकर्णिकापर्यन्तं दीपशिखाकारा दीपप्रभावचिन्तनीया ।
मूलशक्तिरिति यावत् । ^२तरुणारुणविम्बाभा चिन्तनीयेत्युक्त्वा तदनन्तरमेव दीप-
तापसङ्गविद्रुतचित्तुधामण्डलगतकुलशृङ्गाटविगल्दमृतधारा पातयन्ती भवति यदा, तदा
समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजीविता समस्तेषु भुवनेषु शरीरेष्वामोगाय परिपूरणाय परिपोषणाय
प्र(विष्टा?वेशा)य स्वस्वयैकया कलया प्रतिकवलीकृतजीवितात्मसात्कृतचेतन्या । अपि च, महास्व-

१. मृतधारा-सक । २. का-सख । ३. पतिभक्ति-ग. । ४. 'अतिदीप्तवपु'
नास्ति-ख. ड. । ५. इत परम्—'मूलाधारादुपरि स्वाधिष्ठानादिक्रमेण ब्रह्मरन्ध्रात् निर्मल-
प्रदीपमण्डलाकारा सहस्रदलकमलकर्णिकावधि राजमानेत्यर्थः । विन्दुधाराप्रवर्षिणीति । विन्दुधारा
सूक्ष्मतरशक्तिशि (धोष्णे?बोष्णे)न विद्रुतचित्तुधामण्डलगताकुलशृङ्गाटविगल्दमृतविन्दुधारा
पातयन्ती स्थिता' इत्यधिक पाठ-घ. । ६. भूत-ग. घ. । ७. लाक्षाविरक्ता-ख. ड. ।
८. कालाव-ख. ड. । ९. वि-क. ग. छ. । १०. जीवात्म-ड. ।

1. "मदनमदिरान्तर्घातिमासविशेषो मदनाङ्कुर इति प्राचा व्याख्यान " (सि. पृ. १४६) ।

2 "तेनोद्यदादित्यविम्बमित्येकमेवोपमानं मन्यमानानां प्राचाभादित्यदीपशिलयो परस्पर-
विद्वद्धत्वाद्बुभयतुल्यता कथमित्याशिस्य तत्समाधानार्थं व्यवस्थादिकल्पनमपास्तम्"
(सि. पृ. १४७) ।

१ महास्वमहिमाक्रान्तस्वस्थाऽहङ्कृतिभूमिका ।
क्रमेण च ततोऽनङ्गपर्यन्तं प्रोल्लसन्त्यपि ॥ ३६ ॥
शरीरानङ्गपर्यन्तमेकैवमुभयात्मिका ।

कलावट्टव्यमित्यर्थः । महैति । अस्यायमर्थः—महता स्वमहिम्ना आक्रान्त सर्वम्, तथा आक्रान्त्या हेतुना स्वस्था सुखेन स्थिता । सर्वप्राणिनामहङ्कृतिभूमिकेति । भूमिका अवस्थितिः । एतत्पर्यन्तं कामकलाविशेषणम् । क्रमेणेति । अनङ्गपर्यन्तम् अकुलस्थानगतानङ्गाभिधेयपरमशिवावधि । प्रोल्लसन्ती मूलदङ्कुलशिवावधि तत्तत्स्थान निर्भिद्य प्रकर्षणोर्ध्वं स्फुरन्तीत्यर्थः । अपि पुनरर्थः । शरीरेति । शरीरानङ्गपर्यन्तम् । पुनः प्रतिलोममार्गेण सृष्टिरूपेण

शिवाकारोऽप्युच्यते, अतः पूर्वापरविरोधान्न निर्णय इति । तद्विह विषयभेदेन परिहृत्यम् । तद्व्याप्यविन्नाभेति प्रभायास्वतिरक्ततोदाहरणम्, दीपप्रभेति दीप्तिमत्तायाम् । अनो न विरोध इति । त्रिदुषाराप्रवर्षणोति । तत्क्षणात् कथितसाम्ब्रलाक्षाद्रूपमा स्फुरत्स्फुल्लविन्दुधारामधःशक्तिनादेन रसन्तीमेवोर्ध्वं यान्ती ध्यात्वैति भावः । समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजोवितेति । स्वशक्तिविरणपाशजालपाशितसमस्तभुवनान्तश्चारिप्राणिनिकायजीवितेत्यर्थः । महास्वमहिमाक्रान्तस्वस्थाहङ्कृतिभूमिकेति । महास्वमहिम्नाऽहमायलक्षणस्वात्मेश्वरविमर्शानुसन्धानमयेन २ ध्वस्तमहत्त्वादिपरिच्छेदाभिमानहेतुकप्रिमाहङ्कारभूमिकेत्यर्थः । क्रमेण तु ततोऽनङ्गपर्यन्तं प्रोल्लसन्त्यपीत्यन्तस्य

महिमाक्रान्तस्वस्थाहङ्कृतिभूमिका महास्वमहिमाक्रान्त्या सर्वात्मेश्वरपरमसामरसमात्मकपरानन्दानुभावसौख्यपहार भावसन्धानिनिनाशितेदभावादिपरिच्छिन्नाभिमानहेतुवृत्तिमाहङ्कारभद-भूमिकाक्रमेण मूलाधारारोहक्रमेण ततो मूलाद् अनङ्गपर्यन्तं परमशिवविन्दुपर्यन्तम्, एवमेव वरत प्रोल्लसन्त्यपि शरीरानङ्गपर्यन्तमेकैकमुभयात्मिका कृत्विन्दोरकुलपयन्तमनुत्विन्दो कुलपर्यन्त-

१. कान्ति-अ. सक., कान्ति-वाक. ल. ग. । २ ध्वस्ता-अ. वाक. छ., प्रस्ता-सख. ।

३. तु-अ. छे. द. सक., गीति-सख. । ४. पर्यन्तात्-वाक. ल. । ५. दृष्टि-सख. ।

६. मेकैक-वाक. ल. सख. । ७. सुभाषिता-सख. । ८. अस्यायं-स. घ. इ. । ९. न्त कु-ग. ।

१०. सान् कु-घ. । ११. रेत्यु-घ. । १२. नदिन समन्त-घ. । १३. ध्वस्ता

प्रिनेत्र इय द्ययत इत्यत' नास्ति-ग. । १४. णोपहार-घ. ।

१. "प्राच्यतु पुरश्चरण प्रयोगद्वय स इमान् श्लोकान् प्रचारान्तरेण व्यावसते" (सि. पु. १४८) ।

२ "ध्वस्ताहङ्कृतीति पाठेऽहङ्कृतिशब्देन तत्प्राणिनामहङ्कारा प्राह्या न पराहन्ता" (सि. पु. १४७) ।

ततो भवति देवेशि सर्वशृङ्गारमानिनाम् ॥ ३७ ॥
 रागिणां साधको देवि बाधको मदनाधिकः ।
 तद्वृष्टिपथगा नारी सुरी वा यदि वाऽसुरी ॥ ३८ ॥
 विद्याधरी किन्नरी वा यक्षनागाङ्गनाऽथवा ।
 प्रचण्डतैरभूपालकन्यकाः सिद्धकन्यकाः ॥ ३९ ॥

योनिस्थानगतानङ्गशब्दवाच्यकुलपुरुषपर्यन्तमित्यर्थः । एकैवमुभयात्मिकेति ।
 एवमेका कामकलात्मा मध्यमबीजाविष्टानभूता सृष्टिसंहारात्मना गमागम-
 मनुभवन्ती उभयात्मिका परमशक्तिरिति यावत् ॥३४-३७ ॥

एतत्साधकस्य फलमाह—तत इति । सर्वशृङ्गारमानिनाम् आत्मनि
 शृङ्गारं मन्यमानानां सर्वेषामित्यर्थः । रागिणाम् इदन्तीकात्मनाम् । मदना-

क्रमेण मूलाधाराद्यारोहोद्यरोहणक्रमेण प्रद्वारन्ध्रं नीतौ सहस्रारखमलकणिङ्कान्तःसुरिता-
 धोमुक्ते कुलेतरसंज्ञाऽकुलविन्दुरूपाऽनङ्गाग्यपरमशिवपर्यन्तमधःशक्तिरुल्लमन्ती महा-
 कामराजपीजरूपा ध्यातव्येत्यर्थः । शरीरानङ्गपर्यन्तं कुलसंघनिधिविन्दुरूपाऽ-
 नङ्गाग्यमूलाधारवलयनिलयपर्यन्तं पूषंषट्क ध्यायेत् । एतैवमुभयात्मिकेति । सूक्ष्मतन्तु-
 रूपिणी चिच्छक्तिरेकैव । एषमुभयात्मना अग्नीषोमात्मना द्राव्यद्रावकभौषेन चिन्त-
 नीयेति भाषः । अधःशक्तिरग्न्यात्मिका, ऊर्ध्वशक्तिः सोमात्मिकेति यावत् ॥३४-३७॥
 ततो भवति देवेशि इत्यारभ्य यतः देवि ज्ञान इत्यन्तः श्लोकसमुदायः काम-
 राजपीजसाधनफलधनः स्पष्टार्थः । यत्रात्रोक्तुगत्ता बाधार्थविरहाद्येत्यादि । जल-
 मणि शबलशतपत्रादीषोमकुडानुत्पन्नविद्योशेधरविभागेभ्योभयात्मिकाणि गमागमगताग्य-
 बाधार्थानि विनिर्दिष्टमवगतौसाधकता मरिचरेरे रेवयः ॥ ३८-३९ ॥

एतौ भवतीत्यारभ्य देवि ज्ञान इत्यन्तः पञ्च(वचन)श्लोकसमुदायः स्पष्टार्थः । यत्रात्रोक्तु-
 गत्ताद्येत्यादि । जलमणिविद्योशेधरविभागेभ्योभयात्मिकाणि गमागमगताग्य-

१. सागिणी-गण. । २. कामान-गण. । ३. साधको-गण. । ४. यत्रात्रो-गण. ।
 ५. बाधार्थबाधो-गण. । ६. म. गण. । ७. मरिच-बाध. म. गण. । ८. मरिच-
 गण. । ९. म. गण. । १०. मरिच-गण. । ११. मरिच-गण. । १२. मरिच-गण. । १३. मरिच-गण. ।
 १४. मरिच-गण. ।

ज्वलन्मेण्डलदुष्पेक्ष्यमदनोत्तप्तमानसाः ।

क्लिन्नाः प्रचलिताङ्गयस्तु विमूढा मदविह्वलाः ॥ ४० ॥

निवेदितात्मसर्वस्वा र्जायन्ते वशगाः प्रिये ।

चलञ्जलेन्दुसदृशो धालार्ककिरणारुणा ॥ ४१ ॥

चिन्तिता योपितां योनौ संमोहयति तत्क्षणात् ।

सैव सिन्दूरवर्णाभा हृदये^१ चिन्तिता सती ॥ ४२ ॥

धिको मदनात् प्रकृष्टः । कामराजवीजसाधकदशने सर्वेषां पुंसां कामपार-
वश्य भवतीति तात्पर्यम् । क्लिन्ना विकृतेन्द्रिया । विमूढा अविवेकचित्ता ।
मदविह्वला हृष्येव्याकुलाः । निवेदितात्मसर्वस्वा निश्शेषेण निवेदितशरीर-
सर्वस्वा । चिन्तिता । कामकलेति शेषः । संमोहयतीत्यस्यायमर्थः—
या साध्या मता सर्वा । समोहोन्मादनाभ्यामाविष्टचित्ता कृत्वा

प्रतिविम्बे^२म्यिते^३न्दुवदतिचञ्चला धालार्ककिरणारुणा महाकामराजवीजात्मना
योपिता मदनमन्दिरमध्यं ध्यातेयं शक्तिदृष्टादृष्टसमस्तसाध्यसुन्दरीबिम्बोभजननी-
त्यर्थः । सैव सिन्दूरवर्णमित्यारभ्य चित्ताकर्षकरी स्मृतेत्यन्तस्यायमर्थः—सैव महाकाम-
राजवीजरूपा सिन्दूरवर्णा योपिता हृदये चिन्तिता सती संमोहनोन्मादना(वेशैरा-
कृष्ट^४भ्यामाविष्ट)चित्तायाः साध्याया आकर्षणकरीत्यर्थः । नियोजिताऽप्येत्यारभ्य
करोति हि वश जगदित्यन्तस्य(अयमर्थः)—अथवेति योगान्तरद्योतकः शब्दः । मूर्च्छ्य-
घोमुखसहस्रारकर्मलवलयान्तर्महाकामकलावीजात्मनाऽति(रि^५र)क्ताच्छशीतामृतविन्दु-
विधोम)जननी । समोह पारवश्यम् । उन्मादो मदनविकार । साभ्यामाविष्टचित्ताया
आकर्षणकरीत्यर्थः । नियोजितेत्यादि । मूर्च्छ्य अघोमुखसहस्रारान्जमध्ये । वर्धन्ती

१. नमदन—वाग. से. व. सक. ख. । २. दहनो—वाग. से. व. सक. ख. । ३. सा-
अ. से. व. सक. ख. । ४. प्रा—अ. से. व. । ५. पाङ्गा—वाख. से. व. ख. । ६. ला—अ. से. व.,
कि वा प्रवल्तादप्यमूढा मदनविह्वला—सख., नास्त्येवेषा पङ्क्तिः—सक. । ७. तार्प—सख. ।
८. यशगा^६ देवि जायते—वाग. अ. से. व. सक. ख. । ९. चलञ्जले—सख. । १०. शा—अ. व. ।
११. सशोभ—वाक. ख. ग से. व. । १२. योतन्मिता रती—सख. । १३. ददातीति—ख. ड. ।
१४. 'क्लिन्ना' नास्ति—ख. ड. । १५. 'हृष्येव्याकुला' नास्ति—ख. ड. । १६. माहृष्ट—ख. ड. ।
१७. 'सैव करोपर्य' नास्ति—छ । १८. 'योपिता' 'वदा जग' नास्ति—घ. । १९. 'कलयक'
इति पाठ—घ, अथं व घमानुशासिता ।

संमोहोन्मादेनाकृष्टैचित्ताकर्षकरी स्मृता ।
 नियोजिताऽथवा मूर्ध्नि वर्पन्ती रक्तबिन्दवः ॥ ४३ ॥
 धारणासम्प्रयोगेण करोति विवशं जगत् ।
 अथान्यं संप्रवक्ष्यामि प्रयोगं भुवि दुर्लभम् ॥ ४४ ॥
 येन विज्ञातमात्रेण साधको मदनायते ।

आकर्षयतीति^१। किमनेन क्षुद्रेण व्यष्टिवशीकरणेन, विश्ववशीकरण-
 प्रवीणेय कामकलेत्याह—नियोजितेति । ^२मूर्ध्नि स्वकीये । धारणासम्प्रयोगेण
 धारणाभ्यासवलेन ॥ ३७-४४ ॥

अथेति । ^३अन्यं महाफलम् । दुर्लभं शक्तिपातविहीनानाम् । येन प्रयोगेण
 विज्ञातमात्रेण गुरुमुखाल्लब्धमात्रेण, अनुष्ठानं विनेत्यर्थः । साधक अधि-
 गन्ता । मदनायते स्वयं कामो भवतीत्यर्थः ॥

भिरभृतधारावाहिनीधारणासंप्रयोगेण ध्यानेन । कोऽर्थः ? एवंभूतां परां शक्तिं
 चिन्तयतः साधकस्य वशे समस्त जगद् भवतीत्यर्थः ॥ ३७-४४ ॥

अथान्य संप्रवक्ष्यामि प्रयोगं भुवि दुर्लभमिति । महाकामराजवीजसाधनप्रकारं
 बहुविधमुपदिशेदानीं प्राकृतबुद्धिभिरप्राप्यमहाकामराजवीजेन प्रयोगान्तरमुपदिशति
 शिवः । अथान्य संप्रवक्ष्यामीत्यारभ्य कामस्थ क्षोभवेज्जगदित्यन्तस्य श्लोकसमुदायस्यायं
 रक्ताशृगविन्दुमि रक्ताशृतविन्दुवस्तुसहिता वषं कुर्वती (इत्यर्थः) रक्ता कामकले-
 त्यर्थः ॥ ३७-४४ ॥

कामस्थधित्यादि । काममन्मथदन्दपंमकरध्वजमोहनास्या पञ्च कामा मायावीजवाण-
 तृतीयवाणवाग्भवेवाणतुरीयस्त्रीहृदयारण्यपञ्चवीजसमुद्भवा । तैरिदं यन्त्रम् । त्रिपुराणवेद-

१. संमोहो-व. । २. विता-व. । ३. वेश-वाक. ख, विष्ट-वाग से. अ. व. ।
४. मता-सक. । ५. वि-व. । ६. विन्दुभि-वाग. से. अ. व. सक. ख. । ७. संप्रयोगेण-व,
 त् संप्रयोगाच्च-सख । ८. स करोति वस-व. । ९. वशाग-वाग. से. सक. ख. ।
१०. व्यत्-व., अन्यथा-सख. । ११. शृणु-वाग. से. । १२. दुर्लभ भुवि-सख. ।
१३. 'इति' नास्ति-ख. ड. । १४. 'अन्य' नास्ति-ख. ड. । १५. 'अनुष्ठानं विनेत्यर्थ' नास्ति-ख. ड. ।
१६. मकरध्वजकल्पो भवतीत्यर्थ-म. । १७. 'साधकस्य' नास्ति-ख. । १८. अदतो-क. ।
१९. धोजे बहुविधमुपदिशन्-ख. । २०. रिक्ता-ड. ।

१. "प्राञ्चस्तु—अनेनाद्यद्वयेनेक प्रयोगं व्याचक्षणा. स्वमूर्धन्येव स्थिता रक्तविन्दुर्वापिणी हृदं
 ध्यायेदित्याहुः" (सि. पृ. १४९) ।

^१कामस्यं काममध्यस्थं कामोदरपुटीकृतम् ॥ ४५ ॥
कामेन कामयेत् कामं कामं कामेषु निक्षिपेत् ।

श्रीकामराजयन्त्रमाह—कामस्थमिति । अत्र वीजपञ्चक वेष्टन साध्यं कोणपट्क चक्रं च कामशब्देनोच्यते । वीजपञ्चकं तावत् ह्रीं क्लीं ऐं ब्लूं ल्रीं इति । कामस्यं कामरूपेण ह्रींकारात्मना स्थित यद्वीज तत् ।

भावः—कामस्य काममध्यस्थमित्यादिना पञ्च कामा अभिमताः । ते त्रिपुराणवे समुद्भूताः । तैरैवायं प्रयोगः सर्वोद्यत इति यावत् । कोऽर्थः ? काम-मन्मथ-वन्दर्प मकर-ध्वज-मोहनाख्या पञ्च कामाः । ते मायावीज-वाणतृतीय-वाग्भव-च्छंकार-स्त्रीहृदयाख्य-वीजपञ्चमसमुद्भवाः । एतद्वीजपञ्चकं पञ्चकामकारणत्वात् पञ्च कामा इत्युच्यते । तदुक्तम्—

कामं प्राणं प्रजुर्वीत मन्मथं कारयेत् तनुम् ।
वन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च पार्वति ॥
मकरध्वज न्यसेद् देवि पटस्थानेष्वस्य मुव्रते ।
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत् तस्य मायया ॥ इति ।

पुस्तकम्—

काम प्राणं प्रजुर्वीत मन्मथं कारयेत्तनुम् ।
वन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च पार्वति ॥
मकरध्वज न्यसेद् देवि पटस्थानेष्वस्य मुव्रते ।
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत् तस्य मायया ॥ इति ।

१ सापयेत्—वाक. छ । २. 'कामस्थमिति' । अत्र नास्ति—छ. ड. । ३. 'चक्रं' नास्ति—छ. ग. ड. । ४. सपद्यत—क ग. । ५. इत्युच्यन्ते—क. ग. । ६. तस्य—क. छ. ।

- १ 'कामस्य काममध्यस्थं कामोदरपुटीकृतम्' (५।९४) इत्यादिना तन्त्रादौकस्येन सार्धं कञ्चोक्तेन तुलनीयमेतत् ।
- २ 'ह्रीं क्लीं ऐं ब्लूं ल्रीं स' इति पञ्च वाणवीजानि सुमगोदयेऽयत्र च इष्टव्यानि । तेषु वाणवीजेषु तृतीय वीज 'क्लीं' इति वचने । तस्मिन्नात्र वाणतृतीयपदेन परामर्शः ।
- ३ कामनेश्वरीमन्त्रविचरणे क्लृप्कार. समुद्भूत (पृ. ११६-११७) । तत्रैव (पृ. ११७) हन्यागदमन्त्रो मन्त्रे तु क्लृप्कारमेव बोद्धव्यम् ।
- ४ 'शामादान' इति सर्वाणामु मातृदानु स्थित पाठः । सेतुवन्त्रस्य पाठोऽत्र भूते स्मापित । अथ श्लोकद्वयस्यापि सेतुवन्त्रे इष्टव्यः ।

कामेन कामितं कृत्वा कामस्थं क्षोभयेद् ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

काममध्यस्थ कामस्य ह्रीकारस्य मध्ये स्थितम् । कामोदरपुटीकृतम् उक्तं तदेतद्दीजद्वय कामस्यैकारात्मनः पट्कोणरूपस्योदरेण पुटीकृतम् । कामेन कामयेत् काममिति । अत्र द्वितीयान्त कामशब्द. कर्मव्युत्पत्त्या साध्य-मभिदधाति । तत्साध्य कामेन अन्त स्थितेन ह्रीकारेण । कामयेत् वेष्टयेत् ।

ह्रीं ह्रीं ऐं व्द्ध स्त्रीं । कामस्थ काममध्यस्थ कामोदरपुटीकृतम् । कामेन कामयेत् काम काम कामेषु निक्षिपेत् ॥ कामेन कामितं कृत्वा कामस्य क्षोभयेज्जगत् । इत्यस्याय-मर्थः—कामस्थ ह्रींकारं तत् काममध्यस्थ मन्मथकामोदरे कुर्यात् । कामोदरपुटीकृत तदुभयं काममन्मथाख्यं कामद्वय कन्दर्पकामेन द्विधाभूतेन पुटीकुर्यादित्यर्थः । काम-मन्मथ(द्व?)योरन्तर कन्दर्पकामेन ऐकारेण पट्कोणाकारेण वेष्टित कुर्यादित्यर्थः । कामेन कामयेत् काममिति । काम्यत इति काम इति कर्मव्युत्पत्त्या काम्यमानसाध्यवृन्द कामशब्दव्यपदेश्यं भवति । साध्यरूपं तं कामं कामेन प्रथमकामेन ह्रींकारेण वेष्ट-येत् । कोऽर्थः ? प्रथमकामरेफहकारयोर्मध्ये साध्यविग्रह चिन्तयेदित्यर्थः । काम कामेषु निक्षिपेदिति । पट्कोणेषु काम मकरध्वजवीज व्द्धकार निक्षिपेत् । पट्कोणात्ता कामत्व अनापि तदेव यन्त्रमुच्यते । कामस्थ भायावीजमध्यस्थम् । काममध्यस्थमिति कामो दरपुटीकृत कामेन कामयेत् काम वाग्भवद्वयेन पट्कोणमुत्पाद्य प्रागुक्त तदन्त स्थ कुर्यात् । काम कामेषु निक्षिपेत् । समुद्रबाण पट्कोणेषु निदध्यात् । कामेन कामितं कृत्वा । सुन्दरीहृदय मूर्ध्वस्थ कृत्वा तन्मायया वेष्टयेदित्यर्थः । कामस्थ क्षोभयेज्जगत् । एव कामारथ यत्र जगत्

१ कामस्थ—वाक. ए । २. ज्जपत्—वाक. ए. व. अ. सक. ल । इत परम्—एतद्धि देववधेशि कामराजस्य साधाम् । प्रवक्ष्यामि समासेन शक्तिबीजस्य साधनम् ॥' इत्येप भूकोऽ-धिक—वाग. से., सकपुस्तके—'एतद्धि कौलिक रूप कामैश्वर्यप्रवर्तकम् । काममन्मथक द(पद-मथ ? पन्दवध्र) मकरध्वज ॥ कामो मया समाह्यतो मन्मथो मकरध्वज । कन्दर्पो वाग्भवो देवि (दि ? इ)न्दुसज्ज चतुर्थकम् ॥ मकरध्वजेति विख्यात स्त्रीसज्ज तु महेश्वरि । इति ते कथितो देवि कामपञ्चकनिषय ॥ प्रवक्ष्यामि समासेन शक्तिबीजस्य साधनम् ॥' एष पाठो दृश्यते, सप्तपुस्तके तु—'कामाधन प्रकर्तव्य मन्मथ कारयेत्तनुम् । कन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च पावति ॥ मकरध्वजं न्यसेदाद्य पटस्थाने तस्य सुवते । मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत्तेन मायया ॥' इति पाठ । ३. 'उक्तं पुटीकृतम्' नास्ति—ख. ड. । ४. साधक—ख. ग. ड. ।

कामं कामेषु निक्षिपेदिति । कामं ब्रह्मकाराख्यं बीजम् । कामेषु पट्कोणेषु ।
निक्षिपेत् लिखेदित्यर्थः । कामेन कामितं कृत्वेति । कामेन स्त्रीकाराख्येन
बीजेन । कामितं वेष्टितम् । कृत्वा कामस्यं क्षोभयेद् ध्रुवमिति । कामस्यम्
एतच्चक्रमध्यस्थितं साध्यमित्यर्थः । क्षोभयेत्, यन्त्रमिति शेषः । एतच्चक्रं

त्रिकोणाकारत्वादिति भावः । अथवा तृतीयं कामं विद्यासंज्ञाज्ञात्वाद् राजत्वाद्वा,
मन्मथाख्यकामस्थाने तमुद्रास्य मूलविद्यामध्यगतमहाकामराजं निक्षिपेत् । किमेव-
मिति ? कामराजसाधनप्रकरणत्वात्त्रिंशोऽयत इत्यर्थः । कामेन कामितं कृत्वेति । कामेन
मोहनाख्येन स्त्रीहृदयेन कामितं कुर्यात् । कोऽर्थः ? मोहनाख्यकामोदरे एतत्सर्वं
लिखित्वा ^१एतद्ब्रह्मिर्माययाऽधुष्टवारं^२ वेष्टयेदिति यावत् । कामस्यं क्षोभयेज्जगदिति ।
एवं पर्यस्तकामपञ्चकस्य मध्यस्थं साध्यरूपं जगत् चिन्तयेत् । तदुपरि स्थितः साधकः
कामराजबीजं साधयेदित्यभिप्रायः । "बाह्ये भूर्जपत्रे रोचनाकुङ्कुमकस्तूरीचन्दनादिभि-
र्द्रव्यै रक्षां लिखित्वा साध्यप्राणप्रतिष्ठापनं विधाय हेममध्यगतां कृत्वा पञ्चसहस्रं
पञ्चकामबीजानि जपित्वा मूलविद्यां च जपित्वा शिखादिस्थानेषु यत्नतो धारयेत् ।
तथा (अ?आ)न्तरेऽपि^३ मूलाधारस्थाने तद्विकोटिप्रभाभास्वरमहाचक्रत्रिकोणमध्ये
प्रस्तुतकल्पानलप्रभामेतां रक्षा चिन्तयित्वा मूर्ध्नि स्थितसहस्रारकमलान्तरस्थरक्तमुधा-
पूरापूरित(या?यो)न्यर्णर्वमहाचक्रमध्यत्रिकोणमध्यरक्तामृतधारासारवर्षिणीमेतां रक्षां
क्षोभयेदित्यर्थं । साध्यं च तन्मध्ये यथावत् स्थापयेदित्यत्र ज्ञातव्यम् । तत्र मन्मथाख्या काम-
राजं विना श्रीमूलविद्या कामराजबीजं वा निक्षिपेत् । एवमन्यस्मिन् यन्त्रे लिखिते वा समुप-
दिष्ट कामराजबीजं साधयेत् । बाह्ये तु भूर्जपत्रे कस्तूरिकथेना रक्षां विलिख्य जपत्वा धारयेत् ।
इति कामराजबीजसाधनम् ॥ ४४-४६ ॥

१. 'वेष्टितम्' नास्ति-ख, ड. । २. 'कामस्यम्' नास्ति-ख, ड. । ३. चक्रक्रमं व्याख्याय-
ख, ड. । ४. काम-क, ग. । ५. 'किमेवमिति' नास्ति-ख, ड. । ६. 'कामितं हृदयेन' नास्ति-ख, ड.
७. यत्-ख, ड. । ८. 'णव' इत्यनः 'किं बहुनो' इत्यन्तः पाठः. छमातृकाया 'तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थं'
इत्यतः परं स्थापितं, एष च लेखकप्रमाद इति प्रतीयते ।

१. 'एतद्ब्रह्मि' इति तैत्तिरीयस्य (पृ. १५०) पाठोऽत्र स्थापितः, मातृकामु तु 'तस्यैव' इति पाठो वर्तते ।
२. 'वेचितु—एतद्ब्रह्मिर्माययाऽधुष्टवारं वेष्टयेदिति व्याख्यन्' (से. पृ १५०) ।
३. बाह्ये बाह्यपूजायामित्यर्थः ।
४. शान्तरे शान्तरपूजायामित्यर्थः ।

पदव्याख्याया स्फुट व्याख्यातम् । (अप्यय ? अत्राय) विन्यासक्र(म ? म.)—
प्रथम क्रोडोक्तसार्थाध्यं 'भुवनेश्वरीबीजं विन्यस्य तद्वहि. प्रसिद्धकामबीजं
विधाय तदनु पट्कोण लिखित्वा तत्कोणेपु ल्लूबीज विरच्य तदनु स्त्रीकारेण

चिन्तयित्वा तेनामृतापूरेण मूलाधारस्थमहाचक्रान्तरुल्लसितपञ्चकाममहाबह्वित्त-
गात्रयष्टि साध्यमप्यभिपिञ्चेदिति भावः ।

अथवा कामस्य कामपञ्चममित्यादेर्यान्तरं लिख्यते । परमशिवेच्छाशक्तिः
कामस्तस्य कामरूपित्युच्यते । कोऽर्थः ? मूलाधारवलयान्त(न्त ? न्त) निशेषबीजात्मको
नित्यानन्दलक्षणो यः शिवस्तस्य द्वितीयोन्मेषतया विद्युल्लताकारेण स्थिता या कुण्ड-
लिनीशक्तिस्तस्याम(न्त ? न्त) स्थि(वि ? त) सचिन्त्यमानं जगत् क्षोभयेत् सा शक्ति-
रित्यर्थः । 'स्वाधिष्ठानचक्रमध्यातः प्रस्फुरद्योनिगर्भविन्दुरूपपरमशिवस्येच्छालिका
या महामहाप्रभा शक्तिस्तस्या मध्यस्थित काममध्यस्थमित्युच्यते इत्यर्थः । तथा मणि-
पूरचक्रान्त समुदाच्छक्तिवलयरुचलीकृतं कानोदरपुटीकृतमित्युच्यते । तथा दहराकाश-
शुशेक्षयान्तः प्रस्फुरच्छक्तिधिरणवेष्टित कामेन कामयेत् काममित्युच्यते । कामेन
शक्त्या (काम्यकाम ?) कामं साध्यं कामयेद् वेष्टयेदिति यावत् । तदूर्ध्वं कण्ठ-
वदनभ्रूमध्यललाटप्रज्ञरन्ध्रा(ख्यासुन्दरीपु ? त्येषु) प्रस्फुरच्छक्तिरूपकामेषु कामं साध्यं
निक्षिपेत् चिन्तयेदित्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति—कामेन कामितमित्यादिना । अस्याय-
मर्थः—किं बहुनोक्तेन, मूलाधारादिनक्षरन्ध्रान्त नवाधारभूमिकामु यत्र यत्राभिरुचि-
स्वत्र तत्र शक्त्या काम्यमान साध्य कामित कृत्या शक्तिवलयान्तरस्य चिन्तयेदित्यर्थः ।

१. तपु । अप्यय-ग., तप्यम् । यद्-ज. । २. विन्यस्य-त. ड. । ३. 'तत्' नास्ति-
छ. ड. । ४. च्छामस-क. ग. । ५. स्थिति-घ. छ. । ६. 'महा' नास्ति-छ. ।

१. भुवनेश्वरीबीजं ह्रींकारम् ।

२. वेचितु—काम साध्य कामस्य मूलाधारस्य विभाष्य तत्र काममध्यस्य स्वाधिकान्तस्य
विभाष्य पश्चान् कामोदरेण मणिपूरोदरेण पुष्टित विहित्व तदनु कामेनानाहतेन वेष्टित
कामयेत् चिन्तयेत् । तत्र कामेषु कण्ठवदनभ्रूमध्यललाटप्रज्ञरन्ध्रेषु कामं येष्वेच्छ साध्य
कामेन निक्षिप्त विभाषयेन । इति नवगु स्थलेषु साध्यविभाषनमेव प्रयोगः । प्रयोगांतरमाह—
कामेन कामितमिति । कामेन श्वेच्छयेत्तत्रका-यतमन्त्येके कामित चिन्तित कृत्या कामस्य
श्वेच्छाविषय क्षोभयेदित्येवं इत्याह । परे तु—कामं ह्रींकार मूलाधारे ब्रह्मरन्ध्रे च सचि-

वेष्टयेदितिदमत्युपह्वरम् । अस्योपह्वरताप्रतिपादनपर. 'कामपरम्परा-
शब्द. ॥ ४४-४६ ॥

कामस्य क्षोभयेदिति । नवाधारे उदिता या शक्तिः, सा स्वस्मिन् स्थितं साधकार्यं जगत्
क्षोभयतीत्यर्थः । एवमारोहावरीहक्रमेण नवलक्ष्येषु समभ्यसेत् । कोऽर्थः ? मूलादि-
ब्रह्मरन्धान्तं ब्रह्मरन्धादिमूलान्तं नवाधारेषु कामं शक्ति साध्यकवलीकृतं यथाकाम-
मभ्यसेदित्यर्थः । अथवा कामो विन्दुरूपः शिवः, उक्तनवाधारनिलयसमस्त-
विश्वक्षोभकः । तेन कवलीकृतमुक्तसाध्यं चिन्तयेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽपि प्रन्थ-
योजना पूर्ववदेव । शक्तिशिवयोः काम(स्तत्त्वत्व)भागमान्तरसंसिद्धम् । उक्तं च
शक्तेः कामरूपत्व शीतनोत्तरे—

प्रे(क्ष्य?क्ष)ते कामरूपाणि तत्रस्था परमेश्वरी ।

त तैत्त्वं कामसंज्ञं तु अवाप्ता परमेश्वरी ॥ इति ।

तथा शिवस्वापि कामरूपत्वमुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ! अनहो रूपवर्जितः ।

क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

अथवा कामस्थवित्यादेः पुनरप्यर्थान्तरं^१ लिख्यते । कामः प्रथमकामो ह्रींकारः,
तैत्र्यर्थं कामस्थम् । प्रथमकामवीजं ज्वलत्कालानलप्रख्यं मूलाधारे ध्यात्वा तन्मध्ये

१. 'त तत्त्वं "इति" नास्ति-उ । २. तत्स्य क. । ३. मूलाधारत्वात् तन्मध्ये-उ. ।

न्यायस्येन ज्वालादिभिर्दह्यमान साध्यमुपरिस्थेनामृतधाराभिः प्लाव्यमानं चिन्तयेत् ।
पुनमेव मग्मथकन्दर्पाभ्यां प्रत्येकं दह्यमानं प्लाव्यमानं च चिन्तयेत् । सोऽयं कामस्थमित्यादि-
पदत्रयस्यार्थः । कामेन कामयेत् कामम् । पूर्वोक्तबीजत्रयेण साध्यमुत्तरीत्या वशयेत् । काम-
कामेषु निक्षिपेत् । मकरध्वज पदाधारेष्वपि निक्षिप्य दहनाप्लावने कुर्यात् । मीन-
पेतुनाऽनाहत एव साध्यं वेष्टितं कृत्वा कामस्थविषयं क्षोभयेदित्यर्थः इति वदन्ति । तदुभय-
शिष्यप्रतारणमात्रमिति मनोविषय एव जानन्तु । अन्ये तु—कामराजकूटसाधनप्रकरणे पाठा-
त्किङ्गादन्यत्र कामपदे प्रकृतविद्याद्वितीयकूटमेव ग्राह्यमित्याह " (से. पृ. १५२) । अत्रत्या-
हमे त्रयोऽपि पक्षा अयंरत्नावल्या इत्यन्ते ।

१. कामशब्दपरम्परानि यावत् ।

२. अत्र कामेश्वरीमतविवरणे अपरयेन उद्धृत एव पूर्वोक्तार्थभूषणं स्मरणीयं—

आश्रीदीपवनापती ह्यगणितेरद्यापि वृत्ति इता
पर्यायैश्च चिन्तयेत् गुरवरे. स्वस्वाश्रीचित्पन. ।

शक्तिवीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा संहरते यदा ।
सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥ ४७ ॥

इदानीं तार्तीयवीजसाधनमाह—शक्तीति । शक्तिवीजस्वरूपा तृतीय-
वीजाबलम्बिन्यमृताख्या परा शक्तिरित्यर्थः । सृष्ट्वा ब्रह्मरन्ध्रान्मूलविलावध्यव-
रुह्य । संहरते मूलाद् ब्रह्मरन्ध्रावध्यारोहति । सृष्टिसंहारपर्यन्तम् अकुल-

साध्यं संचिन्तयेद् दह्यमानम् । तथा तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थसहस्रारकमलकर्णिकायां
तदेव प्रथमकामराजमतिरक्ताच्छुधाधारां वह(न्)त् चिन्तयित्वा तथाऽमृत-
धारया मूलाधारस्थ साध्यं प्लुध्यमाणं प्लावयेदित्यर्थः । तथा मन्मथकन्दर्पावपि
द्राव्यद्राव्यरूपावेन मूलाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रान्तं घ्यायेदिति यावत् । एतन् कामस्य कामो-
दरपुटीकृतमित्यादिपद(द्वय)त्रय)स्यार्थः । कामेन कामदेत् काममित्यस्य एवविधं पञ्चकाम-
वीजेन काम्यमानमभिलषितमर्थं कामयेद् ईच्छेदित्यर्थः । काम कामेषु निक्षिपेदित्यस्य
काम चतुर्थं मकरध्वजं कामेषु पढाधारेषु निक्षिपेत् तद्गतं साधयेदित्यर्थः । पूर्ववदा-
प्लावनं च कुर्यात् । कामेन कामित कृत्वेत्यस्य दहराकाशकुशेशान्तः पञ्च(म) काम
मोहनाख्य सिन्दूरवर्णाभं सचिन्त्य काम्यमान तेन कामेन वेष्टितं कृत्वा पूर्ववदाप्ला-
वनं कुर्यादिति यावत् । कामस्य क्षोभयेज्जगदित्यस्य एवविधपञ्चकामवीजस्य जगदपि
साध्यं स्मृत्वा क्षोभयेत् साध(कमि) क इति यावत् । इति कामराजसाधनम् ।
अस्याप्युदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिं, विश्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे ॥ ४४-४६ ॥

शक्तिवीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा संहरते यदा । सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥
इत्ययं श्लोकः शक्तिवीजसाधनप्रदर्शकः । अस्यार्थः—मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं

शक्तिवीजस्वरूपेत्यादि । सृष्ट्वा सृष्टिं संहरते क्वथं गच्छति (सृष्टि ?) सृष्ट्यादिसंहार-
पर्यन्तं (सू ?) लादिवह्नयः प्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान्तं गमागमान्यास वायं । एव शुक्लवर्णामुम-

१. पां-धाव. ए., प-सत्. । २. सृष्ट्वा सहृतितीमया-वाक्. ए., सृष्ट्वा
सहृतिमापया-सत्., इष्ट्वा सहृतिरुपया-ध. सत्. । ३. सहाराद्रान्तं सृष्ट्यन्त-ध. ।
४. शरीर-ध. सत्. । ५. मूलाधारस्याव-स. ग. इ. । ६ 'सृष्टि' शक्तिवीजयोर्गति
नान्ति-ए. इ. । ७. सू-गल्वाल-ध. । ८. 'इच्छेत्' नाम्नि-ए. । ९. दिवधं-ए. ।
१०. विति । एत्य-ए. ।

शेवि स्वन्वरणाग्ररेणुधारण कामरपनित्यादिक-

शरीरस्यार्थपुत्रस्य तस्य गुरुती शोऽप्यर्थवित्तवत् ॥ इति ।

वेष्टयेदिति दमत्युपह्वरम् । अस्योपह्वरताप्रतिपादनपर. 'कामपरम्परा-
शब्द. ॥ ४४-४६ ॥

कामस्य क्षोभयेदिति । नवाधारे उदिता या शक्तिः, सा स्वस्मिन् स्थितं साधकार्थं जगत्
क्षोभयतीत्यर्थः । एवमारोहावरोहक्रमेण नवलक्ष्येषु समभ्यसेत् । कोऽर्थः ? मूलादि-
ब्रह्मरन्धान्तं ब्रह्मरन्धादिमूलान्तं नवाधारेषु कामं शक्तिं साध्यकवलीकृतं यथाकाम-
मभ्यसेदित्यर्थः । अथवा कामो विन्दुरूपः शिवः, उक्तनवाधारनिलयसमस्त-
विश्वक्षोभकः । तेन कवलीकृतमुक्तसाध्यं चिन्तयेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽपि प्रन्थ-
योजना पूर्ववदेव । शक्तिशिवयोः काम(स्तत्त्व?त्व)भागमान्तरसंसिद्धम् । उक्तं च
शक्तेः कामरूपत्व धीमतोत्तरे—

प्रे(क्ष्य?क्ष)ते कामरूपाणि तत्रस्था परमेश्वरी ।

त तत्त्वं कामसंज्ञं तु अवाप्ता परमेश्वरी ॥ इति ।

तथा शिवस्यापि कामरूपत्वमुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ! अनङ्गो रूपवर्जितः ।

क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

अथवा कामस्यमित्यादेः पुनरप्यर्थान्तरं^१ लिख्यते । कामः प्रथमकामो हीकारः,
तत्रस्थं कामस्यम् । प्रथमकामबीजं ज्वलत्कालान्तप्रत्ययं मूलाधारे ध्यात्वा तन्मध्ये

१. 'त तत्त्वं "इति" नास्ति-छ. । २. तत्स्य क. । ३. मूलाधारत्वात् तन्मध्ये-छ. ।

न्यायस्येन ज्वालादिभिर्दह्यमान साध्यमुपरिस्थेनामृतधाराभिः प्लाव्यमानं चिन्तयेत् ।
एवमेव मन्मथकन्दर्पाभ्यां प्रत्येकं दह्यमानं प्लाव्यमानं च चिन्तयेत् । सोऽयं कामस्यमित्यादि-
पदत्रयस्यार्थः । कामेन कामयेत् कामम् । पूर्वोक्तबीजत्रयेण साध्यमुत्तरीत्या धरायेत् । काम-
कामेषु निक्षिपेत् । मकररुचजं पद्माधारेष्वपि निक्षिप्य दहनाप्लावने कुर्वेत् । मोन-
केतुनाऽनाहत एव साध्यं वेष्टितं कृत्वा कामस्यविषयं क्षोभयेदित्यर्थः इति वदन्ति । तदुभयं
क्षिप्यप्रतारणमात्रमिति मनोपिण एव जानन्तु । अग्रे तु—कामराजपूटसाधनप्रकरणे पाठ-
स्तिलङ्गादन्यत्र कामपदे प्रकृतविद्याद्वितीयकूटमेव ग्राह्यमित्याह " (से पृ. १५२) । अत्रत्या
द्ग्रे श्रयोऽपि पक्षा अयंरत्नावल्यां दृश्यन्ते ।

१. कामराजपरम्परेति यावत् ।

२. यत्र कामवेश्वरीमतविवरणे अवरयेन उद्धृत एव पूर्वाचार्यभूषि. स्मरणीय—
आश्रीवीपकनाथतो ह्यगणितैरद्यापि वृत्तिः कृता
यस्यायंश्च परिष्वते गुह्यवरे. स्वस्थाशमीचित्तयत. ।

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्या संहरते यदा ।
सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥ ४७ ॥

इदानीं तार्तीयबीजसाधनमाह—शक्तीति । शक्तिबीजस्वरूपा तृतीय-
बीजावलम्बिन्यमृताख्या परा शक्तिरित्यर्थः । सृष्ट्या ब्रह्मरन्ध्रान्मूलविलावध्यव-
रह्य । संहरते मूलाद् ब्रह्मरन्ध्रावध्यारोहति । सृष्टिसंहारपर्यन्तम् अकुल-

साध्यं संचिन्तयेद् दृश्यमानम् । तथा तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थसहस्रारकमलकर्णिकायां
तदेव प्रथमकामराजमतिरक्तान्छसुधाधारां वह(न्)त् चिन्तयित्वा तयाऽमृत-
धारया मूलाधारस्थं साध्यं प्लुप्यमाणं प्लावयेदित्यर्थः । तथा मन्मथकन्दर्पावपि
द्राव्यद्रावकभावेन मूलाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रान्तं ध्यायेदिति यावत् । एतत् कामस्य कामो-
दरपुटीदृशमित्यादिपद(द्वयत्रय)स्यार्थः । कामेन कानयेत् काममित्यस्य एवंविधं पञ्चकाम-
धीजेन काम्यमानमभिलषितमर्थं कामयेद् ईच्छेदित्यर्थः । कामं कामेषु निक्षिपेदित्यस्य
कामं चतुर्थं मकरध्वजं कामेषु पढाधारेषु निक्षिपेत् तद्गतं साधयेदित्यर्थः । पूर्ववदा-
प्लावनं च कुर्यात् । कामेन कानितं कृत्वेत्यस्य दहराकाशकुशेशयान्तः पञ्च(मं) कामं
मोहनाख्यं सिन्दूरवर्णाभं सचिन्त्य काम्यमानं तेन कामेन वैष्टितं कृत्वा पूर्ववदाप्ला-
वनं कुर्यादिति यावत् । कामस्यं क्षोभयेज्जगदित्यस्य एवंविधपञ्चकामधीजस्थं जगदपि
साध्यं स्मृत्वा क्षोभयेत् साध(कमि? क इ)ति यावत् । इति कामराजसाधनम् ।
अस्याप्युदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विश्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे ॥ ४४-४६ ॥

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्या संहरते यदा । सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरे परिचिन्तयेत् ॥
इत्ययं श्लोकः शक्तिबीजसाधनप्रदर्शकः । अस्यार्थः—मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं

शक्तिबीजस्वरूपेत्यादि । सृष्ट्या सृष्टिं संहरते ऊर्ध्वं गच्छति (सृष्टि ?) सृष्ट्यादिसंहार-
पर्यन्तं (सू ? मू) लादिब्रह्मरन्ध्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान्तं गमागमाभ्यासं कार्यं । एवं शुश्रूषणाभ्यास-

१. पां-वाक. ए., पं-सप्त. । २. सृष्ट्या संहृतिस्तीमया-वाक. ए., सृष्ट्या
संहृतिमायया-सप्त., सृष्ट्या संहृतिरूपया-च. सप्त. । ३. संहारान्नायं सृष्ट्यन्तं-च. ।
४. शरीरं-च. सप्त. । ५. मूलाधारस्याय-स. प. इ. । ६. 'सृष्टि...शक्तिबीजयोर्गिन'
नास्ति-स. इ. । ७. शृंगालवाल-क. । ८. 'इच्छेत्' नास्ति-छ. । ९. दित्यर्थं-छ. ।
१०. दिति । रहस्य-छ. ।

वेवि स्वचरणाऽऽत्ररेणुऽरण. कामस्यमित्यादिक-

श्लोकरूपार्थपुनस्तस्य सत्यं मुहूर्तो कोऽप्यर्पयित्तस्वत ॥ इति ।

ततो भवति देवेशि वैनतेय इवापरः ।

नागानां दर्शनादेव जडोकरणकारकः ॥ ४८ ॥

देहिनाममृतासारधीरधाराधरोपमः ।

स्थिरकृत्रिमशैङ्गाख्यविपोपविपनाशकः ॥ ४९ ॥

दुष्टव्याधिग्रहानेकडाकिनीरूपिकार्गणः ।

भूतप्रेतपिशाचौघैस्त्रिणेत्र इव दृश्यते ॥ ५० ॥

स्यानात् कुलस्थानपर्यन्तं कुलस्थानादकुलस्थानपर्यन्तं चेत्यर्थः । शरीरे सुपुद्गान्तरे । परिचिन्तयेत्, योगीति शेषः ॥ ४७ ॥

शक्तिबीजयोगिनः फलमाह—तत इत्यादि । दर्शनं साक्षात्कारः । देहिनां संसारधर्मतप्तानाम् । अमृतासारधीरधाराधरोपमः । आसारो वेगवद वपम्, तत्कर्मणि धीरः प्रगल्भः । धाराधरो मेघः । स्थिरेति । १ स्थिरं

शक्तिबीजस्वरूपा स्त्रैष्टिसंहाररूपिणी चिन्तनीया, तथा ब्रह्मरन्त्रादारभ्य मूलाधारान्तं शक्तिबीजस्वरूपा परा शक्तिर्दिव्यामृतम्लया समस्तं जगदुत्पादयन्ती ध्यातव्या । तार्किकबीजैरुमेवोभयात्मना शुक्लरूपेणाभ्यस्ये(तेऽ? तोऽ)चिरान्निग्रहानुग्रहप्रवर्णणत्वं संभवतीति यावत् ॥ ४७ ॥

ततो भवति देवेशीत्यारभ्य त्रिणेत्र इव दृश्यत इत्यन्तः श्लोकसमुदायः शक्तिबीज-फलसूचनः स्पष्टार्थः ॥ ४८-५० ॥

यत शक्तिबीजस्वरूपा शक्तिमूर्ध्वगमन(न?) नंदारूपिणीमागम परमाशुतरूपिणीमभ्यसतो निग्रहानुग्रहणमार्थं फलम् ॥ ४७ ॥

ततो भवतीत्यादि त्रिणेत्र इव दृश्यत इत्यन्तस्य शक्तिबीजमाधनागमप्रभवे परा महा-तेजोवृष्टिमीमवधानेनैर्गमोत्तमस्याकालानुष्पण फलपर्यन्तं ध्यायतोऽन्तरिहर्षयत साधकवर-स्याचिरादेवाष्टगुणमैश्वर्यं लभते ॥ ४८-५२ ॥

१. यतो—वाक. ल. । २. कारण—मन्त्र. । ३. दाहिना—वाक. ल. । ४. तस्यन्दविषी वा वाग्यबोधम.—मन्त्र. । ५. शङ्कादि—वाग. से., शृङ्गार—व. । ६. नाशन—ते. व. सप्त. । ७. नोह—से. सप्त. । ८. गर्णे—मे. मन्त्र. ल. । ९. चादि—वाग., चाद्यै—ते. व. सप्त. ल. । १०. 'कुलस्थानपर्यन्तं कुलस्थानादकुलस्थानं' नास्ति—ग. । ११. 'वृष्टि म्बरूपा' नास्ति—ल. । १२. बीजकमेवो—व. ल. । १३. स्थिति, अक्षि—ल. । १४. 'आगम' नास्ति—व. ।

१. 'स्थिरं शरीरमादि । कृत्रिमं द्रव्ययोगोद्भवम् । शङ्का मयेदं भवितव्यमिति ध्रमः । तस्य-पुनःप्रवृत्तिरित्यादिष्वन्वयम् । नागादिविषाणि महाविषाणि । दृश्यन्तरभवान्युपविषाणि' (से. पृ. १५४) ।

अथवा येन विद्येयं परिपूर्णा विचिन्त्यते ।

जन्ममण्डलहृत्पद्ममुखमण्डलमध्यगा ॥ ५१ ॥

केवलैव महेशानि पद्मरागसमप्रभा ।

तस्याष्टगुणमैश्वर्यमचिरात् संप्रवर्तते ॥ ५२ ॥

स्थावरोद्भूतम् । कृत्रिमं सयोगजम् । जङ्गमस्याप्युपलक्षणमेतत् । द्रुष्टेति । अत्र द्रुष्टशब्दो व्याध्यादिभिर्पिशाचान्ते सप्तभिर्गणैः सबद्धयते । त्रिणेत्रः त्रीणीच्छाज्ञानक्रियाख्यानि नेत्राणि यस्य स । दृश्यते । साधक इत्यध्याहार्यम् ॥ ४८-५० ॥

वीजाना त्रयाणा व्यस्तोपासनमुक्त्वा सम्प्रति समस्तोपासनेमाह—
अथवेति । येन परामर्शकेन । परिपूर्णा वीजनयसमुदायात्मा विद्या । जन्ममण्डलहृत्पद्ममुखमण्डलमध्यगेति । समस्तोपासनेऽपि वाग्भवादिबीज-
त्रयेण मूलादिस्थानत्रय गतेत्यर्थः । पद्मरागसमप्रभा मूलहृदयभ्रूविलेपुवर्णत्रय-
भावनायामपि सर्वतः पद्मरागसमप्रभा विद्या । तस्य चिन्तकस्य । अष्टगुण
मैश्वर्यमिति अणिमादिगुणाष्टकोपेता विभूति ॥ ५१-५२ ॥

अथवा यत्र विद्यमित्यारभ्य अष्टगुणमैश्वर्यमचिरात् संप्रवर्तत इत्यन्त श्लोक
समस्तमूलविद्यासाधनप्रकारोपदेशपर । अस्यायमर्थः—प्रथमवीजं ज्वलत्कालानलाभ
मूलाधारे ध्यात्वा तस्य शिरारूपा शक्तिं केवलपद्मरागवर्णां भ्रूविलव्याप्ता ध्यात्वा
पुनस्तातोय वीजं रक्तपौरुदसत्रिभ (भ्रूचि १ ध्रुव)मलद्गुर्वा(णा/ण) ध्यात्वा तस्य शिरा
रूपा परा शक्तिं पूर्ववत् पद्मरागवर्णां पद्मजकर्णिकापर्यन्तं ध्यायेदित्यर्थः । अथवा
निष्कालत्रसम्प्रदायानुरोधेन तु वीजरूपा कुलशक्तिं केवल पद्मरागीश्वर्णामामूल-
मौमस्तव ध्यायेत् । तस्यैव चिन्तयत सापचर्याचिरादेवाष्टगुणमैश्वर्यं संपद्यत इति
वाक्यार्थः ॥ ५१-५२ ॥

१ नाभि-वाङ् एत ग य अ । २ जायते-सक । ३ तत्र-घ । ४ 'पिशाचान्ते'
नाति-स इ । ५ तात-न । ६ याम-त ग इ । ७ भ्रूमध्येपु-न । ८ इत परम्-
'गिरारूप गणिमात्रभि हृदय ध्यान्तां परागप्रभा ध्यात्वा तस्य' इत्यधिक पाठ-य ग ।
९ पर-त । १० आ' नाति-न ।

। 'अत्र त्रिभिर्मण्डले वाग्भवादि त्रीणि त्रिसरीया भूतापरचित्तनोक्त्या न विरट्यते । इत्थं च
श्रुतिविमर्शिनीयन्तरेणोक्तम् । अथरत्नावल्यां तु पुनैःपि नाभिर्मण्डले-देव पाठ आहत ।

मनसा संस्मरेत्यस्या यदि नामापि साधकः ।
 तदैव मातृचक्रस्य विदितो भवति प्रिये ॥ ५३ ॥
 यदैव जपते विद्यां महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
 तदैव मातृचक्राज्ञा संक्रामत्यस्य विग्रहे ॥ ५४ ॥

योऽस्यात्रिपुरसुन्दरीविद्याया नामापि मनसा स्मरति, तदैव साधको
 ब्राह्म्यादिशक्तिचक्रेण विदितो भवतीत्याह—मनसेति । यदीति यदा-
 वाचकः । यो वा त्रिपुरसुन्दरी विद्यां यदा जपति, तदैवास्य जपितुर्द्वै
 ब्राह्म्यादिशक्तिचक्राज्ञा निवसन्तीत्याह—यदैवेति । 'आज्ञा पञ्चप्रकारा
 मन्त्रसिद्धिः । उक्तं च—

मनसा संस्मरेत्यस्या यदि नामापि साधक इति । एवमेनां ध्यातुं जप्तुमशक्त्येव
 भक्तिपरवशो भूत्वा महात्रिपुरसुन्दर्या नाम संस्मरन् । अपिशब्द एवकारार्थो निश्चय-
 वचनः । मनसा श्रोनाम संस्मरेदेतावतापि पूर्वोक्तफलभ्रुते साधक इत्यर्थः । तदैव
 मातृचक्रस्य विदितो भवति प्रिये । इति । श्रोनामस्मरणस्य नैतावदेव फलम्, अन्यथा ।
 यदा यस्मिन् काले श्रोनामानुस्मरति साधकस्त्वस्मिन्नेव काले मातृचक्रस्य चतुष्प-
 ष्ट्याधैः (योगिनोवृन्दस्य) विदितो भवतीत्यर्थः । यदैव हि जपेद्विद्यां महात्रिपुरसुन्दरी-
 मिति । यस्मिन् काले महात्रिपुरसुन्दरी मूलविद्यां जपति, तदैव मातृचक्राज्ञा संक्रा-
 मत्यस्य विग्रहे । तदीयाः कलाः एव मातृचक्रं चतुष्पष्ट्यादि, तदाज्ञाप्रभावः साधके

मनसा संस्मरतीत्यादि । एवमभ्यासो ध्यानादिनियत्याममर्थद्वेषेदपि पारस्वयेन देव्या
 नाममन्त्रस्मरणनियत्वेवेत्यं साधकश्चतुष्पष्ट्यादियोगिनोवृन्दस्य विदितो भवतीत्यस्य गृहीतो

१. रेत-नाक., रेत-साव. । २. यदा-नाक. ख. ग. से. ब. अ. । ३. कावर्ज-ने.,
 वगैस्य-सक. । ४. हि जपेद्विद्यां-य. सक., जप्यते विद्या-य., तदैव हि भवेद्विद्या-सक. ।
 ५. शी-य. साव. । ६. संक्रमत्यस्य-सक. । ७. निविश(ती)त इ)त्याह-ग. घ. ।
 ८. पञ्चप्रकारोऽर्थ-ग. । ९. 'श्री' नास्ति-ग. । १०. 'श्रीनाम' 'काले' नास्ति-छ. ।
 ११. विद्वान्-ग. ।

ये तु द्रुतत्रयस्य विन्तने रूपभेदमादृक्ते तन्व्यन्तराविरोधेऽपि प्रवृत्तप्रयोगे तथात्वे यान्
 भावावुपेक्षया." (गे. पृ. १५५) ।

१. "आज्ञा इति संविन् । मन्त्रगिद्धिरित्यप्ये । मानुषागाता यथा सोरेष्वग्रनिहता तथाजयापे
 त्परि । तदिदमाज्ञातममं गुणमुपेक्ष्येत् रहस्यम्" (गे. पृ. १५५-५६) ।

सर्वासां सर्वशक्तीनां योगिनीनां भवेत् प्रियः ।

पुत्रवत् परमेशानि ध्यानादेव हि साधकः ॥ ५५ ॥

१स्पर्शनं चावलोकश्च संभाषा बिन्दुदर्शनम् ।

स्वयमावेशनं चैव मन्त्राणां पञ्चलक्षणम् ॥ (उ०५०) इति ।

ध्यानाद् मूलदेवताभिर्ध्यानात् । यदा तु परमेशानीत्यस्यायमर्थः—
अणिमादिसिद्धिचक्रादिकामेश्वर्याद्यावरणान्तं मूलदेवता य. प्रसादयति, तस्य

संक्रामतीत्यर्थः । अथवा मातृचक्रमिति वर्णाभिमानिनीनां श्रीचक्राधिवासिनीनां सामर्थ्यं साधकस्य भवतीत्यर्थः । सर्वासां सर्वशक्तीनां सामर्थ्यं साधकस्य भवतीत्यर्थः । सर्वासां सर्वशक्तीनां योगिनीनां भवेत् प्रिय इति । सकललोकवर्तिनीनां कामचारिणीनां हृद्यो योग्यता प्रवर्तते । ततोऽन्यनुष्ठानचतुर्णामपि सिद्धयति । यदैव हि जपेदित्यादि । श्रीमहा-
शिवपुराणद्वाराश्रीमूलविद्यामातृकाभावः । चतुर्ष्वप्येव कोट्यो योगिनीनामित्यादिविद्विह भूतेषु

१. संस्थाना—शाक. ख ग से. । २. दिव्या—ग. घ. । ३. अणिमासिद्धिचक्रावरणादि-
कामे—ख. ग ड. । ४. यार्थ—ग. । ५. णान्त—घ. । ६. सत्रमपतो—क. ग. । ७. 'सामर्थ्य'
नास्ति—छ. ।

१. स्पर्शनमिति । स्पर्शनं नाम मन्त्रेण सह साधकस्य सवन्धः । तस्यापि चिह्नं कम्पनम् । तच्च हृदि
पूर्वं जायते । अवलोकश्चेति । मन्त्रो यदि साधकमवलोकयति तदेवा (व) श्लोकनम् । तस्यापि
चिह्नं धूमनम् । तदपि वण्डे भवति । संभाषा चेति । मन्त्रो यदि साधकं भाषते तत्संभाष-
णम् । तस्य चिह्नं स्तोत्रम् । सा चास्य स्वयं ... समस्तविद्यामन्त्रपरित्यजनम् । बिन्दु-
दर्शनमिति । बिन्दुदर्शनेन मन्त्रस्यास्मा विवक्षितः । मन्त्रो यदि साधकस्यात्मानं दर्शयति
तद्बिन्दुदर्शनम् । तच्च धूमन्ये भवति । तच्चिह्नमणिमादिगुणावाप्ति स्वयमावेशन-
मिति । मन्त्रो यदि साधकमावेशयति तत्स्वयमावेशनम् ... तस्यापि चिह्नं देहस्योत्पत्तनम् ।
उक्तं च धीमते—

स्पर्शनं हृदि तस्यस्तु आलोच कण्ठदेशतः ।
तामृग्धाने तु संभाषा दर्शनं बिन्दुमप्यतः ॥
स्वयमावेशनं देवि बुद्धिं र(ऋ)ग्ध्रे न सदायः ।
स्पर्शने कम्पनं शेषमाश्लेषे धूमनं भवेत् ॥
संभाषे तु भवेत् स्तोत्रं शास्त्रार्थं वैव मप्यते ।
दर्शने तु गुणावाप्तिरणिमादि गुणाष्टकम् ॥
स्वयमावेशनं देवि उत्तमे नात्र सदायः ।

इत्युत्तरपद्विद्वरणे धीवर्यास्य ध्यास्थानं दर्शयते ।

यदा तु परमेशानि परिपूर्णा प्रपूजयेत् ।
 प्रयच्छन्ति तदैवास्य खेचरोसिद्धिमुत्तमाम् ॥ ५६ ॥
 चतुष्पष्टिर्यतः कोट्यो योगिनीनां महौजसाम् ।
 चक्रमेतत् समाश्रित्य संस्थिता वीरवन्दिते ॥ ५७ ॥
 आदौ सर्वन्धिनि पदे मध्ये बीजाष्टकं बहिः ।
 कलां ध्यात्वाऽङ्गनारङ्गे जायतेऽनङ्गवत् प्रियः ॥ ५८ ॥

खेचरत्वादिसिद्धिं ब्राह्म्याद्या. प्रयच्छन्तीति । परिपूर्णचक्राराधने किमित्येवं
 सिद्धिरित्यत आह—चतुष्पष्टिरिति । योगिनीनां चतुष्पाष्टिकोटयोऽपि^{१२}
 ब्राह्म्याद्यष्टशक्त्युल्लास एवेति बोद्धव्यम् ॥ ५३-५७ ॥

मध्यचक्रानुबन्धिनं कञ्चन प्रयोग प्रकाशयति—आदाविति । आदौ
 सर्वादौ । सर्वन्धिनि निष्पन्ने । पदे स्थाने । अयमर्थः—प्रथमनिष्पन्नत्व-

भवतीत्यर्थः । पुत्रवत् परमेशानि ध्यानादेव हि साधक इति । महाकामकलारूपमहात्रिपुर-
 सुन्दरीविग्रहध्यायिन साधक पुत्रवत् पश्यन्ति योगिन्य इत्यर्थः । यदा त्वित्यारभ्य
 खेचरीं सिद्धिमनुलामित्यन्तः श्लोक पूजाफलवचनं स्पष्टार्थः । चतुष्पष्टिरित्यारभ्य वीर-
 वन्दिते इत्यन्तश्चक्रप्रभावप्रतिपादनपरः स्पष्टार्थः ॥ ५३-५७ ॥

आदौ सर्वन्धिनीत्यादि । प्रथमच(क्रीक)सर्वन्धिनि मध्यपदे मध्यत्रिकोणे । मूल-
 चिन्तामध्यगतमहाकामकला ध्यात्वा बहिरष्टकोणेषु चशिव्यादिबीजाष्टकं सान्द्रलाक्षा-
 भुवनेषु च स्थितानां सर्वयोगिनीनामपि महाकामकलारूपदेवीविग्रह ध्यायन् पुत्रवत् प्रिय समा-
 धनीयो भवति । यदा त्वित्यादि । परिपूर्णचक्रनिर्णयपूजाफलत्वेन खेचरीसिद्धिं परमानन्दप्रकाश-
 नुभवात्मिकी देवी ददाति । चतुष्पष्टिरित्यादि चक्रप्रभावप्रतिपादनम् ॥ ५३-५७ ॥

आदौ सर्वन्धिनीत्यादि । सर्वन्धिनि गुदाकुञ्चनया (तद्वयं तत्रायु)पचारनिरो-
 धादिसम्यग्बन्धवनि प्रथमे पदे मूलाधारे मध्यत्रिकोणे कला महाकला कामराजवीजस्वरूपिणी

१. पूर्ण—अ. सक. । २. ति—त्र सक. ए. । ३. तदैवस्य—त्र., तदा तस्य—चक. ।
 ४. खेचर्यं—वाक. ए., खेचरी—वाग. अ. से. । ५. आदे—वाक. ए. । ६. सराम्बन्धि—सत. ।
 ७. पद—सत. । ८. कला—याक. ए. अ., ध्यात्वाऽनङ्गान्ङ्गनास्वाङ्गे—सत. । ९. ज्ञानङ्गे-
 याक. ए., त्वनङ्गास्या—अ. सक. । १०. प्रिये—वाक. ए. । ११. प्पष्टि—घ. । १२. 'अपि'
 नास्ति—अ. इ. । १३. धारयति—अ. इ. । १४. 'आदाविति' नास्ति—त. इ. । १५. 'सर्वादौ'
 नास्ति—अ. इ. । १६. सर्वन्धिमध्य—छ. ।

1. "तथापि वृद्धरूपया ध्याह्यातम्" (से. पृ. १५६) ।

करशुद्ध्यादिविद्यानामेकैकं परमेश्वरि ।
 रुद्रयामलतन्त्रे तु कर्म प्रोक्तं मया पुरा ॥ ५९ ॥
 मादनैर्मदनो भूत्वा पाशाङ्कुशाधनुश्शरैः ।
 क्षोभयेत् स्वर्गभूलोकपातालतलयोपितः ॥ ६० ॥

योनिचक्र इति । मध्य इति । तत्रापि मध्यत्र्यश्रे “अथात्” (१।५९)
 इत्यादिक्रमेणापीदमेवादिस्थानम्, महादेवतासमारधनस्थानत्वात् । वीजाष्टकं
 वशिन्याद्यष्टवीजम् । बहिः कोणेष्वष्टस्वित्यर्थः । कलां कामराजसारभूता
 “विन्दुं संकल्प्य” (१।१८५) इति परामृष्टाम् । अङ्गनारङ्गे अङ्गनायाः
 साध्याया योनिस्थाने । क्रीडद्भिः पुंभिर्यत्र रज्यते स रङ्ग । प्रिय सुभग ।
 इदमस्य हृदयम्—नवयोनिचक्रमध्यत्र्यश्रे श्रीकामकला तद्बहिरष्टकोणे
 वीजाष्टक परिभाव्य ज्वलदग्निनिभमिदं चक्र साध्यसुदृग्योनिमुपिरे
 चिन्तयेदिति ॥ ५८ ॥

करशुद्ध्यादिविद्यानां पूर्वोक्तानां विद्यानां मध्ये एकैकस्या इत्यर्थं ।
 कर्म विनियोगप्रयोगसामर्थ्याव्याप्त्यादि । पुरा तत्रैव शास्त्र इत्यर्थं ॥ ५९ ॥
 द्रवोपमं सचिन्तयेत् । एतत्सर्वमङ्गनाया वराङ्गे योनी ध्यात्वाऽनङ्गवद् भवति
 साधक ॥ ५८ ॥

करशुद्ध्यादीत्यारभ्य कर्म प्रोक्तं मया पुरेत्यन्तः श्लोक स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

मादनैर्मदनो भूत्वेत्यारभ्य सिद्धविद्याधरानपंत्यन्तस्यायमर्थः—कुलपुरुषः पाशा-
 ङ्कुशाधनुश्शरैरात्मानं कामेश्वरं ध्यात्वा स्त्रियः साधयेत् । यदा पुरुषाणां विक्षोभं
 बहिरष्टकोणेपु वशिन्यादिवाग्देवतावीजाष्टकं लाशाद्रवोपमं चिन्तयेद् यदि साधकोऽङ्गनारङ्गे
 सुन्दरीणामास्थानेऽङ्गवत् कामयत् सुभगो जायते । यदा आदौ सचिन्तयति प्रथमचक्रसवन्धिनि
 पदे मध्यपदे कला । शेषं प्राग्वत् । आहोस्विदादौ प्रथमवीजसवन्धिनि पदे एवाऽदशस्वरमयत्रिकोणे
 स्फुरन्महागामकलातुरीयकामवीजं मध्ये ध्यात्वा । शेषं प्राग्वत् । अङ्गनारङ्गे अङ्गनायोवी
 सर्वं चिन्तनीयमिति चेचित् । सर्वयाऽन्तःत्रैणैव प्रयोगसिद्धिः स्येया ॥ ५८ ॥
 करशुद्धीत्यारभ्य कर्म प्रोक्तं मया पुरेत्यन्तः स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

१. पु-घ. सत्त. । २. पुरा मया-घ. । ३. भूलोक-ते. ब. । ४. 'इति' नास्ति-ख ड. ।
 ५. अत्रापि-ख. ड. । ६. 'स्थानं' नास्ति-ख. । ७. छट्ठ-स. घ ड. । ८. 'बहि' नास्ति-
 ख. ड. । ९. हया-घ. । १०. 'पुभिः' नास्ति-घ. । ११. 'इदं' नास्ति-ख. ड. । १२. धीमानां-
 ख. ड. । १३. प्रदात-ख., नास्ति-घ. । १४. सामर्थ्यं-घ. । १५. साधयतु-उ. । १६. क्षोभ-क. ।

तथैव शाक्तैर्देवेशि त्रिपुरीकृतविग्रहः ।

साधयेद् देवगन्धर्वसिद्धविद्याधरानपि ॥ ६१ ॥

तत्र शाक्ता महावज्रप्रस्तारजनिताः शराः ।

मादनाश्चादिपरतः सर्वाधिस्ताद्वियोजिताः ॥ ६२ ॥

इदानीं संवननकर्मण्युद्युधभेदेन विशेषमाह । संवननं तु द्विप्रकारम्—
पुरुषपुरन्धीभेदेन । तत्र प्रथमं पुरन्धीसंवनने गुणविधिमाह—मादनै-
रिति । मादनैः मदनसंवन्धिभिः । पाशाङ्कुशधनुश्शरैः । आयुधैरित्य-
प्याहार्यम् । क्षोभयेद् वशीकुर्यादित्यर्थः । सम्प्रति पुरुषवशीकरणे गुण-
विधिमाह—तथैवेति । शाक्तैः शक्तिसंवन्धिभिः । पाशाङ्कुशधनुश्शरैरिति
शेषः । त्रिपुरीकृतविग्रहः त्रिपुरारूपतया भावितशरीरः । साधयेद् वशी-
कुर्यादित्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥

के शाक्ताः शराः के मादनाः शरा इति तदाह—तत्रेति । तत्र छ-
यामलतन्त्रे, शाक्ताः शरा इति संवन्धः । महावज्रप्रस्तारजनिताः । मन्त्रो-
द्धारार्थं 'महावज्रप्रस्तारसज्ञकं तत्र चक्रं मया संपादितमस्ति' । तस्मा-
वाच्छ्रुति साधकस्तदा शाक्तैः पाशाङ्कुशधनुश्शरैर्महाकामकलारूपश्रीमहात्रिपुरसुन्दरी-
विग्रहमात्मानं ध्यायेदित्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥

तत्र शाक्ता महावज्रप्रस्तारजनिताः शरा इत्य(स्याः?स्यायमर्थः)—शाक्ताः शरा वज्र-
प्रस्तारोद्भूताः । या रां लां वां सां इति । मादनास्त्रादिपरत इत्यादिना(स्त्रा?स्त्र)स्यादा-
वन्ते च योज्याः । सर्ववस्ताच्च चापादीनामादौ च योजयितव्या इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मादनैर्मदनो भूवेति । योपिह(य?श्य)प्रयोग फीहरे पाशाङ्कुशधनुश्शरै सहित-
मात्मानं कामेश्वरं ध्यात्वा प्रमदा, तथा शाक्तैः पाशाङ्कुशधनुश्शरैः कामेश्वरी परमेश्वरी भूत्वा
पुङ्गवान् स्वाभिमतप्रयोगेण साधयेत् । पुरत पूज्या इत्यर्थः ॥ ६०—६२ ॥

१. त् सिद्ध-से. । २. देव-वाग. से. । ३. शक्तिमहाशुद्ध-सल. । ४. प्रस्तारे-वाग. से. ।
प्रस्ताव-सल. । ५. मादनास्त्रादि-वाक. ल. ग. से. । मदनास्त्रादिपुरतः-सक., मादनास्त्रादि-
परत-अ. सल. । ६. धस्या-वाक. ल. । ७. जयेत्-सक. । ८. स्वायुध-ल. । ९. कर्मा-
प्यायुधानुपाय-ग. । १०. पुर-ल. ड. । १०. 'आयुधै' नास्ति-ल. ड. । ११. 'सम्प्रति'
वशीकुर्यादित्यर्थः' नास्ति-ल. ड. । १२. तत्रेति । तन्त्रे-ल. ड. । १३. तन्त्र-ल. ड. ।
१४. 'चक्रं' नास्ति-ल. ड. । १५. 'अस्ति' नास्ति-ल. ड. ।

१. "महावज्रप्रस्तारनामा तन्त्रविशेषः" (से. पु. १५७) ।

आद्यन्तगो महापाशः पौरुषेयः प्रकीर्तितः ।

रुद्रशक्तिः कुण्डलाख्या माया स्त्रीपाश उच्यते ॥ ६३ ॥

ज्जनिता । तस्मादुद्धृता इत्यर्थः । मदिना मदनदेवत्या । शरा इत्यन्वयः । चशब्द समुच्चये । शाक्तमादनशरोद्धारक्रममाह—आदिपरत इति । आदिपश्चाद्भावेन । ^१आदौ शाक्ता. शरा समुद्धृता, पश्चान्मादना. शरा इत्यर्थः । ते शरा कस्मिन् समये समुद्धृता इति तत्राह—सर्गाद्यस्तादिति । सर्वमन्त्रोद्धारपर्यवसानसमय इत्यर्थः । नियोजिता इत्य कार्यकरणे नियोजिता । पदव्याख्यया वाक्यार्थोर्ज्ज्वरं स्फुटीकृत । उभयेषा शराणा बीजान्यतिरहस्यान्यप्युपासकानुग्रहात् कथयाम । द्रा द्री क्ली व्लू स इति । या रा ला वा सा इति ॥ ६२ ॥

पुरुषपुरन्द्रीपौशद्वयबीजमत्रोद्धरति—आद्यन्तेति । आद्यन्तग आदिस्वरानन्तरगतो यो वर्णः, आकार इत्यर्थः । महापाशो विश्ववशीकरणप्रवीण । ^२रुद्रशक्तिः । अनेन हकारो लक्ष्यते । कुण्डलाख्या । कुण्डलशब्देन कुण्डली लक्ष्यते । तत्पुनः सरीसृपाभिर्ध्रुवह्निबीज लक्षयति । ^३कुण्डलीत्याख्या

आद्यन्तगो महापाशा पौरुषेय प्रकीर्तित इत्यस्यायमर्थः—आद्यन्तग आदिसवरस्यान्तग समनन्तरस्थितो द्वितीय स्वर । कामेश्वरपाश इत्यर्थः । रुद्रशक्तिः कुण्डलाख्या माया स्त्रीपाश उच्यते इत्यस्यायमर्थः—कुण्डलकुण्डलीरूपा रुद्रशक्तिर्मायाबीजरूपा कामेश्वरीपाशमन्त्र ॥ ६३ ॥

आद्यन्तव प्रथमदोषः । कुण्डलशक्तिः कुण्डलिनो भावति हृत्लेखापमाया ॥ ६३ ॥

१. नास्त्येषा पदक्ति-ख. । २. चक्र-ख. ग. ड. । ३. 'आदि' नास्ति-ख. ड. । ४. उद्धृता-ख. ड. । ५. 'शरा' नास्ति-ग. । ६. 'इति' नास्ति-ख. ड. । ७. 'नियोजिता' नास्ति-ख. ड. । ८. पद व्याख्याय-ख. ड. पदव्याख्याया-ग. । ९. यो विस्तु-ग. । १०. 'अपि' नास्ति-ख. घ. ड. । ११. पाशबी-ख. ड. । १२. आदिस्वरात्गतो-ख. ड. । १३. 'निय' नास्ति-ख. ड. । १४. कुण्ड-क. ।

१. "आदौ शक्तिवशाजबीजायुद्धृत्य पश्चाच्छिववाणबीजायुद्धृतानीत्यर्थः इति प्राञ्चो प्याचन्ते" (से. पृ. १५७) ।

२. 'रुद्र शिव एव शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स हकार इति केचित्' (से. पृ. १५८) ।

३. "कुण्डलाख्याशब्देन देवो गृह्यते । माया ईश्वरः । तेन भुवनेश्वरीबीजमेव स्त्रीपाशा इत्यर्थः इति प्राञ्च" (से. पृ. १५८) ।

तुरीयमरुणावर्गाद् द्वितीयमपि पार्वति ।

पुंस्रीकोदण्डयुगलं कामोऽग्निर्व्यापकोऽङ्कुशः ॥ ६४ ॥

यस्य स रेफः । मायाशब्देन पुनरीकारो लक्ष्यते । सामर्थ्याद्विकारेफ-
मायारूपं भुवनेश्वरीवीजम् । स्त्रीपाण इत्यर्थं । विन्दुरपि सामर्थ्यादेतयो-
र्वीजयोरायात इति वोढव्यम् । ओ ह्री इति ॥ ६३ ॥

पुंस्रीकोदण्डवीजद्वयमङ्कुशवीजं चोद्धरति—तुरीयमिति । 'अरुणा-
वर्गस्तवर्गं । तुरीयवीजं धकारः । द्वितीयं थकारः । अनयोरपि वीजयो-
सामर्थ्याप्राप्तौ विन्दुः । धं थ इति । कामः ककारः । अग्नी रेफः ।
व्यापक ओकारः । अप्राप्यार्य(ति)तोऽनुस्वारः । क्रोमिति । अङ्कुश इति ।
"सामान्यवचनादभुक्तस्येति निर्देशाभावाद् द्वयोक्तिप्रकरणाच्चायमेव मिथुन-
स्याङ्कुशः ॥ ६४ ॥

तुरीयमरुणावर्गादित्यारभ्य व्यापकोऽङ्कुश इत्यन्तश्श्लोकरूपदानां व्याख्या लिख्यते—
^१अरुणावर्गस्तवर्गस्तच्चतुर्थमक्षरं कामेश्वरं धनुन्तस्य द्वितीय कामेश्वरीधनुः । काम
धकारः । अनिरिति रेफः । व्यापक ओकारः । एभिरक्षरैः संपाद्यमानं वीजं कामेश्वराद्भुज
भवति । "एतस्यैव व्यापनाक्षर(स्य) स्थाने ओकारमुद्वास्य ओकारप्रक्षेपादेव वीजं
कामेश्वर्यङ्कुशं भवति ॥ ६४ ॥

द्वितीयमित्यादि । अरुणावर्गं पञ्चमो वाग्देवतावर्गः । कामोऽग्निर्व्यापकः । कामो
विसर्गति । अग्नि रेफः । व्यापको जयादगचतुर्दशस्वरोः । कामाग्निता पुष्यं याजिती पीरुप-
शाकनाङ्कुशवीजो भवतः ॥ ६४ ॥

१. वर्गो-वाग सं. । २. स्त्रीमुत्तो-वाक्. स. । ३. कामोऽग्नि-वाक्. स. । ४. ह्रीं स्त्री
पाण-स. ड. । ५. 'अं ह्रीं इति' नास्ति-स. ड. । ६. वीजद्वय-स. ड. । ७. द्वितीयवीज
धकार-स. नास्ति-स. ड. । ८. द ध-स. ड., थ य-ग. । ९. पतने-स. ड. ।
१०. निर्देशाद्वा-ग. । ११. ओकार-स. ।

1. "वसिष्ठ्याद्यष्टेऽरुणावर्गस्तवर्गं । तत्र चतुर्थमक्षरं धं शिवधनुः । द्वितीयं थ शक्तिधनुः ।
कामः ककारः । अग्नी रेफः । व्यापकस्योदशस्वरः । सम्प्रदायाद्विन्दुचेत्यर्थं इति प्राच ।
अत्र व्यापकशब्दस्य त्रयोदशस्वरबोधकत्वे कौसो मृग्य" (सं. पृ १५८) । जयरथेनापि
व्यापकपदेन ओकार एव गृहीतः ।
2. "एतमेव चेदमङ्कुशवीजं स्त्रीभुजयोश्चनयोरपि त्रिदोषानुवर्तेरिति प्रामाणिका, तेन पठस्वर-
त्रयोदशस्वरत्वेदनापि द्विष्य वदद् विद्यानन्दनाथ विभूतश्च इति विचाप्य" (सं. पृ. १५९) ।

मुद्रा योस्त्रिपुरायास्तु देवि सिद्धयष्टकान्विताः ।
 ता एव सर्वचक्रेषु पूजाकाले प्रदर्शयेत् ॥ ६५ ॥
 अतः प्रधानविद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरि ।
 नैतस्याः सदृशी काचिद् विद्या देवेशि विद्यते ॥ ६६ ॥

पूर्वं मुद्राप्रदर्शनमात्रं प्रसक्तम्, इदानीं मुद्राप्रदर्शने 'गुणविधिमाह—
 मुद्रा इति । क्षोभिण्याद्याः पूर्वोक्ता र्या त्रिपुरायाः सवन्धिन्य । सिद्धयष्ट-
 कान्विता अणिमादिमहाविभूतियुक्ता । एवकारो भिन्नक्रमः, पूजाकाल
 एवेति । सर्वचक्रेषु त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु । पूजाकाले प्रदर्शये-
 दिति । नान्यस्मिन् काल इत्यर्थं ॥ ६५ ॥

मुद्रा यास्त्रिपुरायास्त्रित्यारभ्य पूजाकाले प्रपूजयेदित्यन्तस्यायमर्थः—(हे) देवि !
 त्रिपुराया मुद्रा या अत्रैव प्रदर्शितास्ताः सृष्टिसिथितिसंहारात्मकचक्रत्रितयेऽपि पूजाकाले
 यथालुक्रमेण सिद्धयष्टकानन्तरं प्रपूजनीया इत्यर्थः । १ सिद्धयोऽणिमादयः, अष्टका
 ब्रह्माण्यादयः ॥ ६५ ॥

अतः प्रधानविद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरीति । इयं महात्रिपुरसुन्दरी विद्या आत्म-
 विद्याना प्रत्यङ्गद्वयज्ञानिकर्तृत्वभावलक्षणस्य परमेशि(वे)वस्ये)च्छात्मकत्वान् प्राधान्येन
 मुद्रा या इत्यादि । मुद्रा प्रागुक्ता अपि स्वस्वनाममन्त्ररणिमादिदशकब्राह्म्याद्यष्ट-
 कारणद्वयान्तरपूज्या । सर्वचक्रेषु आह्वानविनियोजिता श्रुतगुण विना नवमुद्रा दर्शयेदि-
 त्यर्थं । द्वय प्रयोजयेदिति पद सूचयति ॥ ६५ ॥

अतः प्रधानविद्येयमित्यादि । इयं महात्रिपुरसुन्दरी साधकान्तर्महोविद्याज्यात्म-
 विद्यानामपि प्रधानविद्या भविष्यति । किञ्च, अन्तरङ्गवहिरङ्गभावेन ज्ञानिकर्तृत्वभावो(स्यादु)?-

१. या त्रि-य. । २. तिमिका-सख. । ३. तयैव-सख. । ४. प्रपूजयेत्-याक. ख. अ.,
 पु पूजयेत्-सख. । ५. श्वरी-याक. ख. । ६. तया-सक. । ७. ष्याद्या या -ग, घ. । ८. 'या'
 नास्ति-ख. ड. । ९. 'महा' नास्ति-ख. ड. । १०. 'अत्रैव' नास्ति-छ., तत्स्थाने 'भे' इति
 वतते । ११. 'चक्र' नास्ति-छ. । १२. 'महा' नास्ति-ख. । १३. स्वभास्यादु-ख. ।

१ "केचित्तु मुद्राप्रदर्शनविधिमात्रमेतदिति व्याचक्षणा मन्त्रराहित्यमाहित्ययोश्चासीन एवमं
 श्लोक इति मन्यन्ते । परे तु सिद्धयोऽणिमादिदशकम् । अष्टक ब्राह्म्याद्यष्टकम् । आभ्या-
 सन्धिता इत्यनेन तत्पूजनेत्तरकाल उच्यते । प्रपूजयेदित्येष तु पाठः । तेन कालविशिष्ट-
 मुद्रापूजाविधिरेवाप्यमित्याहुः" (से. पृ. १५९) ।

१ एतामेव पुराराध्य विद्यां त्रिपुरभैरवीम् ।
 त्रैलोक्यमोहनं रूपमकार्षीद् भगवान् हरिः ॥ ६७ ॥
 कामदेवोऽपि देवेशि महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
 समाराध्याऽभवत्लोके सर्वसौभाग्यसुन्दरः ॥ ६८ ॥
 मयाऽप्येतद्भ्रतस्थेन क्रियतेऽद्यापि सुंघ्रते ।
 जैपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तदेतत्पदसिद्धये ॥ ६९ ॥

प्रतिपादितक्रमेणैवविशिष्टेय त्रिपुरा विद्येति यत्.—अत इति ।
 प्रधानविद्या सर्वासा विद्याना मध्ये । इयं र्या मया तव हृदयङ्गमता
 नीता । त्रिपुरा पराभट्टारिका । परमेश्वरीत्यामन्नणम् । एतस्या. सर्व-
 विद्याप्रसवभूमेरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

नारायणकामदेवावप्येतद्विद्यावलेनैव सर्वलोकसुभगावित्याह—एता-
 मितिद्वयेन ॥ ६७—६८ ॥

स्वरूपभूतेत्यर्थः । सन्वन्या अपि विद्याः स्वरूपभूताः शिवस्य, किन्त्वियं तासां-
 मप्याधारभूता । अतोऽस्याः प्राधान्यमुच्यत इत्यर्थः । नैतस्या सटशी काचिद् विद्या देवेशि
 विद्येत इति । यत् इयं समस्तमन्त्राणां विद्यानां च प्रसवभूः परमशिवात्मचिच्छक्ति-
 रूपा, अत एव कारणादेतस्या महात्रिपुरसुन्दर्या विद्यायाः सटशी अन्या काचिद्विद्या
 न विद्यत इति यावत् ॥ ६६ ॥

एतामेवेत्यादिय तदेतत्पदसिद्धय इत्यन्तश्लोकसमुदायेनास्या विद्याया दिव्यगुरु-
 परम्परागत(ता)मुपदिशति परमशिव इति भावः ॥ ६७—६९ ॥

स्यो)न्मेषूतेच्छाशक्तिमयी विद्याऽन्तरङ्गतया प्रधाना भूत्वाऽन्यासाम(पि) विद्याना-
 माधारभूता भवतीत्यत एव कारणाद् एतस्या श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीविद्याया सटशी काचिद्विद्या
 विद्या न विद्यते ॥ ६६ ॥

एतामेवेत्यादिग्रन्थेन पारम्पर्यविद्या सिद्धि सूचयति ॥ ६७—६९ ॥

१. त्रैलोक्यमोहनम्—वाग., त्रैलोक्यमोहिनीम्—से. ब सख., त्रैलोक्यमोहनि—सक. ।
 २. करोद्—सक. । ३. पि य—वाक. ल., रि च—सक. । ४. सुन्दरि—वाक. ल. ग. अ ।
 ५. अप्य—वाक. ल. ग. से, जाप्य—सक. । ६. प्रतिपदादि—ल. ड. । ७. 'विद्याना' नास्ति—
 ल. ड. । ८. 'या' नास्ति—ल. ग. ड. । ९. 'तव' नास्ति—ल. ड. । १०. 'परा' नास्ति—ल. ड. ।
 ११. इत्यत—छ. ।

१ "एतच्छ्लोकद्वयविवरणपर एव भगवत्पादे सौन्दर्यलहरी हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्य-
 जननीमिति श्लोक उक्त" (से. वृ. १९०) ।

मध्यप्रपूजनाद् देवि वाक्पतिर्जायतेऽपरः ।
 तथैवापरकन्दर्पो बाह्यमध्यान्तराऽर्चनात् ॥ ७० ॥
 सर्वेण सर्वदा सर्वदेवीयुक्तेन पार्वति ।
 साधयेत् खेचरोसिद्धिमणिमादिगुणान्विताम् ॥ ७१ ॥
 इति श्रीनित्यापोडशिकाणवे चतुर्थं पटल ॥

— ० —

किमितरैर्देवे, मयाप्येतद्भजनं सदा क्रियत इत्याह—मयाऽपीति ।
 एतद्ब्रतस्थेन एतद्विद्याभजनोपायपदवीप्रविष्टेन । एतस्या विद्याया । तदेतत्
 कर्म । किमिति क्रियते इत्याह—पदसिद्धय इति । अयमर्थ—ईश्वराणा-
 मप्यैश्वर्यमनुष्ठानात्मना पौरुषेणैव सिद्धयतीति । यच्छ्रुति—“विष्णुर्वा
 अकामयत पुण्यश्लोकं शृण्वीय” (तै० ब्रा० ३।१।५।७), “रुद्रो वा अका-
 मयत पशुमान् स्याम्” (तै० ब्रा० ३।१।४।४) इति, “ब्रह्मा वा अकामयत
 ब्रह्मलोकमभिजयेयम्” (तै० ब्रा० ३।१।५।६) इति ॥ ६९ ॥

पूजाया चक्रचिकल्पमाह—मध्येतिद्वयेन । मध्यप्रपूजनाद् ^१ महाचक्र-
 मध्यत्रयधार्चनात् । वाक्पतिर्जायतेऽपर इति । अपरो वाचस्पतिर्जायते ।

मध्यप्रपूजनादित्यारभ्य अणिमादिगुणान्वितामित्यन्तरलोकासमुदाय ^१ चक्रत्रयस्य
 पृथक् पृथक् फलवचनं स्पष्टार्थः ॥ ७०-७१ ॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्यां
 प्रत्येकबीजसाधनविधिश्चतुर्थः पटलः ॥

मध्यप्रपूजनादित्यादिना श्रीपूजाचक्रस्य तत्त्वनिर्णयिकस्य पूजाफलं पृथक् पृथक्
 स्पष्टमेव निदिष्टमिति ॥ ७०-७१ ॥

इति श्रीविद्यानन्दनाथविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्यां चतुर्थं पटल ॥

— ० —

१. प्रथमारोचनाद्—सक. । २. जायते वाक्पतिर्नर—वाक. ए. । ३. न्तरेऽर्चं—वाक. ए.,
 न्तपूज—वाग. से. ब, न्तमर्चयेत्—सक. । ४. सर्वेणि—सक. । ५. सर्वं—सक. । ६. लेखरीं—से
 सक. ए. । ७. त इति तत्राह—ख. घ. ङ. । ८. इति च—ग. घ. । ९. 'ब्रह्मा जयेयमिति'
 नास्ति—ग. घ. । १०. चक्रस्य—प्र. । ११. 'अपर' नास्ति—ख. ङ. । १२. 'यिधि' नास्ति—क. ।
 १. 'तेन ऋजुविमर्शिनायामुक्तं त्रिकोणविन्दुगतदेवताचतुष्टयमात्रपूजनमेव मध्यपदेनोच्यत

पूजक इति शेष । बाह्यमध्यान्तरार्चनादिति । बाह्यशब्देनाष्टारमुच्यते । मध्यशब्देनान्तस्थत्रयमुच्यते । तत्तत्स्थानान्तरार्चनादिति । अयमर्थ — अष्टारे वशिन्धाद्यष्टक मध्यत्रयश्चे तत्तद्देवतार्चनमिति । सर्वेण पूर्णचक्रेण । सर्वदा सर्वस्मिन्नपि पूजाकाल इत्यर्थ । सर्वदेवीयुक्तेन अणिमादिसिद्ध्यादिमहा-देवतान्तशक्तिचक्रोपेतेन । अणिमादिगुणान्विताम् अणिमादिमहाविभूत्यष्टको-पेतामिति शिवम् ॥ ७०-७१ ॥

एवमृजुविमशिन्या नित्यापोडशिकार्णवे ।

शिवानन्दपरामृष्टश्चतुर्थं पटलो गतः ॥

— ० —

१. 'महा' नास्ति—स. इ । २ ष्ट चतुर्थं पटल मतम्—ख इ. ।

इति तन्मानाभावाद्भावादेयम् । यदपि रत्नावल्यामुक्त षोडशाराद्य तदशारान्तग्रहित चक्र मध्यपदेनोच्चरने, षोडशदशष्टदलषडमात्रविनिर्मुक्त तु बाह्यमध्यगतपदेनोच्यत इति' (से. पृ. १६१) ।

अथ पञ्चमः पटलः

श्रीदेव्युवाच

सर्वमेतत् त्वया प्रोक्तं त्रिपुराज्ञानमुत्तमम् ।

कामतत्त्वविधिज्ञानं मोक्षतत्त्वपदावधि ॥ १ ॥

एव चतुर्थं पटलं परामृश्य त्रयस्त्रिंशत्सूत्रग्रथिते पञ्चमे पटले विमर्श-
नीयानि पर्दानि विमृश्यन्ते । तच्च होमार्चनादिपरम् । तै. समाराधिता देवा.
प्रसोदन्तीत्यस्मिन्नर्थे व्यासमुनिः—

जपहोमनमस्कारैः स्तोत्रैश्च पुरुषर्षभ ।

दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ इति ।

(म० भा० ३।१५०।२४)

श्रीदेवीत्यादि । त्रिपुराज्ञानम् । त्रिपुराया. पराशक्ते. सम्बन्धि यद् ज्ञानं

अथ पञ्चमपटले विषमपदव्याख्या लिख्यते । सर्वमेतत् त्वया प्रोक्तं त्रिपुरा-
ज्ञानमुत्तमम् । कामतत्त्वविधिज्ञानं मोक्षतत्त्वत्रयावधौति । कामस्य तत्त्वं कामतत्त्वम् । कामः
परमशिवस्तस्य तत्त्वं विमर्शरूपपरमेश्वरीस्वरूपं कामकलेत्युच्यते । विधिरिति सकल-
निष्कलभावेन तस्य विनियोगप्रकारः । ज्ञानं तदवगतिः । तदेव “मोक्षरूपिणी”
(४।१७) इति पदेन दर्शितम् । अथवा कामतत्त्वविधिज्ञानं काम(राज)बीजसाधनम्,

श्रीदेवी—सर्वमेतत् त्वया प्रोक्तं त्रिपुराज्ञानमुत्तमं कामतत्त्वविधिज्ञानमित्यादि । कामः
परमशिव, तस्य तत्त्वं पराशक्तिस्वरूपा कामकला, विधिरिति सकलनिष्कलभावेन विधानं
तत्साधनम्, ज्ञानं तदवगतिः । मोक्षतत्त्वत्रयावधि । मोक्षबीजतत्त्वाख्याद् वाग्भवबीजतत्त्वाख्या-

१. मेव—वाक. ख. । २. ह्यातं—सक. । ३. त्व विष—वाक. ख. । ४. ज्ञान—व. ।

५. तत्त्व त्रय तथा—वाक. ख., तत्त्वत्रयावधि—अ. घ., शिवतम्—ख., तत्त्व तयोर्विधि—सख. ।

६. चतुर्थ—घ. । ७. परामर्शनीयानि—ग. घ. । ८. श्रवणं विमृश्यन्ते नास्ति—ग. घ. ।

९. ‘तच्च’……‘भारत ॥ इति’ नास्ति—ख. घ. । १०. बलिहोमनमस्कारैर्द्वन्द्वंश्च भरतर्षभ—मु. ।

११. ‘पराशक्ते.’ नास्ति—ख. घ. ।

इदानीं जपहोमानीं विधानं वद शङ्कर ।

येनानुष्ठितमात्रेण मन्दभाग्योऽपि सिद्धयति ॥ १ ॥

तत् त्रिपुराज्ञानम् । कामतत्त्वविधिज्ञानं कामतत्त्वप्रकारानुबन्धिज्ञानम् ।
स च शक्त्यनुभेपविशेष एव । कामतत्त्वविपज्ञानमिति पाठे काम. काम-
वीजम् । तत्त्वमित्यत्र तदा प्रकृतिभूतेनाहमित्यन्तहल्लेखाविमर्शस्वभाव
ज्ञानम्, स्वरूपे भावप्रत्यय, तेन वाग्भववीज लक्ष्यते । विपशब्देन व्याप्ति-
वाचिनाऽमृतम् । तेन कामराजवाग्भवशक्तिप्रोञ्जाना ज्ञानमिति यावत् ।
मोक्षतत्त्वपदावधि । मोक्षस्य तत्त्व मोक्षस्य भाव., तदेव पद पद्यत इति,
तदेवधि । तद्धि यदा मोक्षस्वभावे पर्यवस्यति तदा कामतत्त्वविधिज्ञान
प्रोक्तमिति पूर्वेण सवन्ध. । तदुक्त श्रीपरमार्थसारे—

मोक्षस्य नैव किञ्चिद्द्वामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।

अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्ष. ॥ (६०) इति ।

विधानं प्रकारम् । येन विधानेन । मन्दभाग्य अकिञ्चन. । अपिशब्देनानेक-
जन्ममध्येऽप्यदृष्टलक्ष्मीवदनता सूच्यते । सिद्धयति परमैरवदेवतावदनैव
देहेन समस्तविभूतिभाजन भवति ॥ १-२ ॥

तेन वर्यादि(का)क)रण वेति । मोक्षो मुक्ति, शक्तिशिवसामरस्यप्राप्तिलक्षणम् । तदपि
वाग्भववीजसाधनेनेति “वाग्भवे मोक्षरूपिणी” (४।१७) इति पदेन दर्शितं पुरस्तात् ।
तत्त्वप्रयावधीति । आत्मविद्याशिवतत्त्वाना त्रिवीजरूपेण व्यापकत्वमपि कथितमेवेति
भाव. । प्रत्येकवीजसाधने प्रयोगे ॥ १-२ ॥

दारभ्य त्रयावधि त्रिधाति(त्रि)तत्त्वादित्रिवृत्वारणत्वावधि बीजावधि व्यासेन प्रतिबीज
समासेन मूलविद्यायाश्च यत्साधनं प्राग् दर्शितं तत्सर्वं त्रिपुराविषयमिति । अत्र ‘(ना)या’
(४।४) इत्यादिना ग्रन्थेन प्राग्नुक्तं देव्या जपहोमार्चाम्या विधानं वदेति प्रायितम् ॥१-२॥

१. भाग्या-वाक. ल., माद्य-व. । २. 'तत् त्रिपुराज्ञानम्' नास्ति-ल. व. ।

३. 'कामतत्त्वविधिज्ञानं' नास्ति-ल. व. । ४. 'स च मिति यावत्' नास्ति-ल. व. ।

५. मोक्षतत्त्व मोक्षतत्त्वस्य भाव-ल. व. । ६. पदम्-ल. व. । ७. 'तदुक्तं मोक्ष ॥

इति' नास्ति-ल. व. । ८. 'अपि भवति' नास्ति-ल. व. । ९. 'वाग्भवे - आत्मविद्या'

नास्ति-ग. । १०. प्रत्ययोगे-व. छ. । ११. मार्चना-व. ।

१. प्राग् दर्शितमिति । अनुपं पटल इति यावत् ।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि त्रिपुरामन्त्रसाधनम् ।
 जपहोमविधानं तु समीहितफलप्रदम् ॥ ३ ॥
 चक्रमभ्यर्च्य विधिर्वत् सकलं परमेश्वरि ।
 मध्यं वा केवलं देवि बाह्यमध्यगतं च वा ॥ ४ ॥
 तदग्रसंस्थितो मन्त्री सहस्रं यदि वा जपेत् ।
 व्रतस्थः परमेशानि ततोऽनन्तफलं लभेत् ॥ ५ ॥

शृणु देवीति । त्वमित्याख्यातेन संबध्यते । सकलं पूर्णम् । विधिर्वत् प्रचोदितक्रमेण । मध्यं वा मध्यत्र्यश्रं वा । केवलम् अन्यव्यावृत्तिपरमेतत् । बाह्यमध्यगतं च वेति साष्टारं मध्यत्र्यश्रं वेत्यर्थः । तदग्रसंस्थितः चक्राग्र-

चक्रमभ्यर्च्यं सकलं विधिवत् परमेश्वरीत्यस्य सृष्टिस्थितिलयात्मकं सकलं चक्रं विधिबद्धं हेतुद्वितीयस्त्रीकुसुमाद्यैः पूजयेदित्यर्थः । मध्यं वा केवलं देवीत्यस्य सैवयोनि-
 चतुरस्रान्तं सृष्टिचक्रं संहारात्मकं मध्यचक्रं वेत्यर्थः । बाह्यमध्यगतं च वेत्यस्य नवयोनि-
 दशारद्वयचतुर्दशारचतुरस्रान्तं स्थितिरूपं चक्रं वेत्यर्थः । तदग्रसंस्थितो मन्त्री सहस्रं यदि
 वा जपेदित्यस्य सृष्टिस्थितिसंहारात्मना स्थितानां त्रिधा विभक्तानां चक्राणां मध्ये
 एकं चक्रं विधिबद्धमभ्यर्च्य तदग्रसंस्थितो भूत्वा मन्त्री एतां विधां जपेत् पुरश्चरणकामो
 नरो लक्षप्रमाणं ब्रह्मचर्यादिसंयुत इति याक्यार्थः । यदि तथा जप्नुमसमर्थस्तदा
 पूर्वोक्तचक्रत्रितयमध्ये एकं चक्रं विधिवत् स्त्रीप्रसूनकापिशायनाद्यैरभ्यर्च्यं तस्य

चक्रमभ्यर्च्येत्यादि । सृष्टिस्थितिसंहारवारि सकलवाचकवाच्ययथाविधायि नवयोनि-
 दशारद्वयचतुर्दशारचतुरस्रान्तं चक्रं बाह्यमध्यगतं श्रीचक्रं कुलाचारक्रमेण सपरिवारपरमेश्वरी-
 पूजया प्रसादाभिमुखी वारयित्वा तदग्रसंस्थितस्तदभिमुखं समुपविष्टं शुभक्रीडो व्रतस्थो जितेन्द्रियो
 निरन्तरापिबज्रपापनुष्ठानाद्युक्तं प्रतिदिनं सहस्रमात्रादप्यनूतं यावज्जीव जपेत् । ततस्ताव-

१. वेवेति-तल. । २. च-व. तल. । ३. त्रिपुरामन्त्रसाधनम्-तल. । ४. सकलं
 विधिबद्धं-अ. ब. सं. तल. ए. । ५. मध्यस्थ-अ., मध्ये च-तल., मध्यमं-तल. । ६. तां
 देवी-तल. । ७. गते-तल. । ८. तु-वार. तल. ग. । ९. तदग्र-वार. तल. । १०. भवेत्-सं. ।
 ११. 'विधिबद्धं' नास्ति-तल. इ. । १२. 'त' नास्ति-तल. ।

ध्यात्वा चो हृद्गतं चक्रं तत्रस्थां परमेश्वरीम् ।
पूर्वोक्तध्यानयोगेन संचिन्त्य जपमारभेत् ॥ ६ ॥

भागसंस्थितः । व्रतस्थः इन्द्रियजयोद्यतः । यदाह—“व्रतचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः” इति ॥ ३-५ ॥

अथवा बाह्यचक्रपूजा परित्यज्य हृदयकमलोदरे चक्रं परिभाष्य संपूज्य जपेदित्याह—ध्यात्वेति । पूर्वोक्तध्यानयोगेन “ततः पद्मनिभाम्” (१।१३०) इत्यादिध्यानयोगेन ॥ ६ ॥

चक्र(स्य) पुरतः संस्थितो भूत्वा मुद्रानन्वपूर्वकं सहस्र जपेदिति वाक्यार्थः । व्रतस्थ परमेष्ठानि ततोऽनन्तफल लभेदित्यस्य राष्ट्रभ्रंशदेहपोडादिना कदाचिदपि जपद्वासं न कुर्यामिति सकल्पपूर्वकं जपेद् यावज्जीवाधिकारम् । ततोऽनन्तफलं लभेदिति भावः ॥ ३-५ ॥

ध्यात्वा तु हृदग्न चक्रं तत्रस्थां परमेश्वरीम् । पूर्वोक्तध्यानयोगेन संचिन्त्य जपमारभेदित्यस्यायमर्थः—यदि कश्चिद् बाह्यचक्रमुद्घृत्य परमेश्वरीमाराधयितुमसमर्थः साधक एतच्चक्रं पूर्वोक्तन्यायेन हृदयमलकुहुरान्तं संचिन्त्य परमेश्वरीं सपरिवारां माकाशादिश्रित्यन्तसंभवेर्गन्धादिनेयेद्यान्ते, पञ्चोपचारे, शब्दाद्यैः स्वाभाविकैरभ्यर्च्य परमासृत्फलया संतर्प्य परमशिवसमरसीकृततया स्वात्मैक्यं संचिन्त्य स्वयं च कामेश्वरीरूपावर्तमुद्रानवकं निदध्य सहस्रमावर्तयेत् । मूलविद्यापुरश्चरणं कर्तुमशक्तः साधकश्चेदन्तर्यजनविधिप्रवीणः सन् युक्तो विधिना जपेदिति जपविधिः । अन्तर्यजन-न्मात्रनिघुनेनानन्तफलमुक्तयविरोधि सद्भक्तिपुरस्सर स्वरसपरमानन्दप्रबोधार्थक शिवपदं लभते ॥ ३-५ ॥

ध्यात्वेत्यादि । बाह्यचक्रान्तराचनेति ध्यान योगेनाह्नप्रस्फुरत्पूजाचक्रराजसनि-
हिता परदेवता यथावदाराध्य प्रागुक्तफलाप्तये जपेत् ॥ ६ ॥

१. तु-अ., हृदि स्थित-सप्त. । २. उक्त च-सप्त. छ. । ३. स पूजा-सप्त. ग. इ. ।
४. ध्यानेन-सप्त. । ५. वित्येत-छ. । ६. 'विहित्य' 'शब्दा' नास्ति-छ. । ७. शक्तश्चेत्-
क. ग. । ८. 'विधि' नास्ति-छ. । ९. सद्युक्तो-क. छ. ।

१. “अचित्तु योनिमुद्रामावध्य यो जपो मन्त्रदोषनिरासार्यत्वेन कृत्वा सहस्रसंख्याकस्तत्रैषु
विहितो हृदये, स तावन्मात्र एवेह पुरश्चरणत्वेन विधीयत इत्याह” (से. पृ १६३) ।

निगदेनोपांशुना वा मानसेनापि सुव्रते ।
 पूर्वोक्तन्याससंयुक्तो मुद्रासंनद्धविग्रहः ॥ ७ ॥
 मुक्ताहारमयीं स्फोतवैडूर्यमणिसंभवाम् ।
 पुत्रजीवकपद्माक्षरुद्राक्षस्फटिकोद्भवाम् ॥ ८ ॥
 प्रवालपद्मरागादिरक्तचन्दननिर्मिताम् ।
 कुङ्कुमागुरुकर्पूरमृगनाभिर्विभूषिताम् ॥ ९ ॥
 अक्षमालां समाहृत्य त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
 लक्षमात्रं जपेद् देवि महापापैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥

जपे गुणविधिमाह—निगदेति । निगदेन व्यक्तोच्चारणेन । उपांशुना ।
 विभक्तिरागमायाता । आत्मश्रवणयोग्यप्रयत्नेन । मानसेन स्मृतिमात्रेण ।
 पूर्वोक्तन्याससंयुक्तः करशुद्ध्यादिवशिन्याद्यन्तन्याससंयुक्तः । मुद्रासंनद्धविग्रहो
 योनिमुद्राबन्धेन क्वचित्तस्वदेहः । पद्मरागादीत्यत्रादिशब्देन रत्नान्तरं
 गृह्यते । मृगनाभिः कस्तूरिका । अक्षमालाम् । अक्षमालाशब्दस्य मुख्यार्थ-
 स्त्वादिशान्ता वर्णमाला । अत्राभियुक्तवचनम्—

शीलस्य हवनमथान्तरम् । तैर्वाहि—^१मूलाधारकमलान्तरुद्यत्त्रिकोणकुण्डान्तरुल्ल-
 सितचिदम्री मनसा लुचा सुपुन्नावर्त्मना पराकाशशुशेषयान्तःस्पन्दिपरमशिवसुधा-
 ज्येन मूलविद्यामुच्चरन्नाभ्याहुति विधायानन्तरं सकलधर्माधर्मसुखदुःखाद्यवृत्तीर्जुह्व-
 याद् यथाशक्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुलाफलामलमणीत्यारभ्य अक्षमाला समाहृत्येत्यन्तः श्लोकसमुदायोऽक्षमाला-
 साधनप्रकारोपदेशकः स्पष्टार्थः । त्रिपुरीकृतविग्रह इत्यारभ्य जपत्वा त्रिपुरमुन्दरीमित्यन्ताः
 निगदेनेत्यादि । वृत्तनिग्रहोऽन्तस्वायस्यभाविसर्वविधिविहितसिद्धारवायोपदेतिनोऽप्यमर्थं ।
 पूर्वोक्तन्यासयोगेनात्मवलेवर त्रिपुरीकृत्यान्तर्वाह्यागानुरुपेण वृत्तोपचाराधननवमुद्रासंनाना-

१. न्यासांनदो—वाक. ए. स. ॥ न्याससंबन्धो—सत्. । २. मुद्रित—सक. । ३. फलामल-
 गणितरीतवैदूर्यसंभवाम्—वाग. अ. से. सत्., स्फोतां वैडूर्यं—व., कलशनागिभ्यसिद्धवैडूर्यसंभवाम्—
 सत्. । ४. विभाषिताम्—वाग. से. । ५. लक्षमेव—वाग. से. स. ए. । ६. 'अत्रा'—
 पान्दि ॥ इति नास्ति—स. इ. । ७. 'तैर्वाहि'—'विद्यापान्तर' नास्ति—छ. । ८. शप्तये—छ. ।

१. अत्र "परागायान्ते" (श्लो. १४९) इति विज्ञानभैरववचनम्, योगिनीतृदपरीविरास्यं
 "धर्माधर्मविरास्यं" (पृ. २६४) इत्यादिषु पदनिबचनं चानुगन्धेयम् ।

लक्षद्वयेन पापानि सप्तजन्मकृतान्यपि ।
 नाशयेत् त्रिपुरा देवो साधकस्य न संशयः ॥ ११ ॥
 जप्त्वा लक्षत्रयं मन्त्रो यन्त्रितो मन्त्रविग्रहः ।
 पातकं^१ नाशयेदाशु सप्तजन्मसहस्रजम् ॥ १२ ॥
 जप्त्वा विद्यां चतुर्लक्षं महावागीश्वरो भवेत् ।

इतीरिता सकलजगत्प्रभाविनी क्रमोत्क्रमक्रमगुणितार्णमौलिका ।

अभीष्टसाधनविधये च मन्त्रिणां भवेन्मनुप्रतिपुटिताक्षमालिका ॥ इति ।

(प्र० सा० ८।२६)

ता विहायात्र मुक्ताफलादिगौणार्थो गृह्यते । महामुख्याथंस्तु कार्णेश्वरी-
 पङ्क्तिसंविन्मार्गजपविधौ द्रष्टव्यः । तदुक्तं श्रीमहागुरुभिः—

मत्पर नास्ति तत्रापि जापकोऽस्मि तदेव्यतः ।

तत्त्वेन जप इत्यक्षमालया दिशसि क्वचित् ॥ इति ।

(शि० स्तो० ३।१७)

समाहृत्य गृहीत्वा । यन्त्रित. चर्यापादोक्तक्रमेण सयतः । मन्त्रविग्रहो
 मन्त्रन्यस्तदेहः । जप्त्वा जपित्वा । जपशब्दनिर्वचनेऽभियुक्तोक्तिः—

मन्त्रतत्त्वाप्रमादो यः स जपो जन्मपालनात् ।

जन्म मन्त्रसतत्त्व तत्पालनं तद्विमर्शनम् ॥ इति ।

असौ पारमार्थिको जपः । अत्र तु वर्णावृत्तिरूप इति विशेषः । जप-
 विधावभियुक्तोक्तिः—

श्लोका जपसंख्याधाचकाः स्पष्टार्थाः । विधिवज्जायत इत्यारभ्य स्वच्छन्दगतिरीश्वर
 इत्यन्तप्रन्थो मूलविद्याफलवचनः स्पष्टार्थः ॥ ७-१७ ॥

क्षमालाग्रहणादि कृत्वा यथाकाम जपेदिति । ततो निगदेन निजानुसूतिव्यवृत्तेन, उवाशुना निज-
 श्रुतिव्यवृत्तेन, मानसेन मनोगतेन सर्वोपचारेण जपेत् । मुक्ताफलामलमणिरिति । निर्मलमुक्ता-
 मणिरिव स्थित स्फुरितम् । लक्षमात्रमित्यादि गतिरीश्वर इत्यन्त स्पष्टार्थः ॥ ७-१७ ॥

१. नास्त्येष श्लोकः—सख. । २. प्रयतो—वाक. ख. । ३. कात्या—सक. । ४. यदि—ब. सक. ।
 ५. गम्—वाग. से., कम्—सक. । ६. जपमालिका—मा. । ७. कार्णेश्वर—ख. ड., परमेश्वरि—ग. ।
 ८. विनात्रि—उ. । ९. मार्गेण—च. ड. । १०. 'मन्त्रन्यस्तदेह.' नास्ति—ख. ड. । ११. सति-
 ख. ड. । १२. 'अगौ 'च ॥ इति' नास्ति—ख. ड. । १३. विधाने—ग. । १४. स्फुरितम्—ड. ।

पञ्चलक्षाच्चादरिद्रः साक्षाद् वैश्रवणायते ॥ १३ ॥
 जप्त्वा पङ्कलक्षमेतस्या महाविद्याधरेश्वरः ।
 जप्त्वाैव सप्तलक्षाणि खेचरीमेलकं व्रजेत् ॥ १४ ॥
 अष्टलक्षप्रमाणं तु जप्त्वा विद्यां महेश्वरि ।
 अणिमाद्यष्टसिद्धींशो जायते देवपूजितः ॥ १५ ॥
 नवलक्षप्रमाणं तु जप्त्वा त्रिपुरसुन्दरीम् ।
 विधिवज्जायते मन्त्री रुद्रमूर्तिरिवापरः ॥ १६ ॥
 कर्ता हर्ता स्वयं गौरि^१ लोकेऽप्रतिहतप्रभः ।
 प्रसन्नो मुदितो धीरः स्वच्छन्दगतिरोश्वरः ॥ १७ ॥

पद्मासनः प्राग्बदनोऽप्रलापी तन्मानसस्तर्जनिर्वर्जिताभिः ।

असन्नजा वाऽङ्गुलिभिर्जपेत् तं नातिद्रुतं नातिविलम्बितं च ॥ इति ।

(प्र० सा० २०।३९)

एतस्या विद्यायाः । खेचरीमेलनं योगिनीभिः सहासिका । विधिपद्
 यथाशास्त्रम् । रुद्रमूर्तिरिवापर इति शापानुग्रहक्षमो महायोगी भवतीति ।
 कर्ता अनुग्रहविधौ श्र्यादिसंयोजनसमर्थः । हर्ता निग्रहविधौ श्र्यादिसङ्हरण-
 प्रवीणः । स्वयम् । सिद्धमन्त्रः साधक इत्ययं । सिद्धिर्नाम देवतात्मत्वेन
 प्रकाशमानता । तदुक्तमभियुक्तैः—

सिद्धिर्नाम मनूना हि देवतानामहङ्कृतेः ।

दृढत्वं तच्च ताद्रूप्यतादात्म्यामर्शानादिभिः ॥ इति ।

इयं महासिद्धिः । इह हि^२ लौकिकी सिद्धिरुच्यते । प्रसन्नः अतिप्रसन्नः

१. हरिद्रोऽपि-वाग. से सक. छ., क्षेत्रंरिद्रोऽपि-य. । २. श्रवणो भवेत्-वाग. से. सख. ११. ।
 ३. सप्तलक्षाणि जद्वैध-य. । ४. मेलको भवेत्-वाग. से. सख. मेलनं भवेत्-सक.,
 सायनः खेचरो भवेत्-य. । ५. च-से., वेत्-सक. । ६. तु सायन-य. । ७. नामीश्वरी
 देवि जायते-नाल. । ८. दिवि पूजक-य., देवि पूजित-सक. । ९. देवि-वाग. ।
 १०. देवि-य. । ११. निव्यप्रमुदितो धीरः-वाग. छ., धीरः-सख. । १२. वरण-य. छ.,
 सङ्हरणमणि-य. । १३. सिद्धं मन्त्र-य. । १४. मानत्वम्-य. । १५. मन्त्राणा-य. ।
 १६. ताया छ-य. छ. । १७. 'इयं' रुच्यते' नास्ति-ख. छ. । १८. 'हि' नास्ति-य. ।
 १९. 'अति' वागुप्य. नास्ति-ख. ।

निगदेन यदा जप्तं लक्षं चोपांशुना कृतम् ।

मानसेन महेशानि कोटिजापफलं लभेत् ॥ १८ ॥

प्रशान्तमायाकालुष्यः । मुँदित. प्रत्यभिज्ञातशङ्करात्मस्वभावानुत्तरानन्द-
चमत्कार । धीरः पुनः पुनर्विभावितमहेश्वरस्वरूपामशंनतदुपनिषत्सार-
संग्रहः । स्वच्छन्दगतिः—

योगी स्वच्छन्दयोगेन स्वच्छन्दगतिचारिणा ।

स्वच्छन्दपदवीलीनः स्वच्छन्दसमतां व्रजेत् ॥

(स्व० त० ७ । २६०)

इत्याम्नातनीत्या विधिनिषेधागोचरनियन्त्रणमहारहस्यशिवमार्गानुप्रविष्टः ।
ईश्वरः समस्तविभूतिप्रसवावनिः ॥७-१७॥

निगदेनेत्यस्यायमर्थः—उच्चैर्भाषणेन लक्षजपस्य फलम् उपांश्वेकेन
लभ्यते । उपाशुरूपस्य कोटिजपस्य फलं मानसेनैकेन लभ्यत इति । अत्रा-
भिधुक्तवचनम्—

उच्चारो मनसा स्थानध्यानवर्णप्रकल्पनात् ।

मानसो जप इत्युक्तो योगमार्गप्रवर्तकः ॥

निगदेनेत्यादि । वाचिकलक्षजपफलमुपांशुना जप्तं कोटिजाप्यफलमेकेन मानसेन
लभ्यते । वाचिकोपांशुमानसानां लक्षणं धीतिद्वनाथपादैरुक्तम्—

उच्चारो मनसा स्थानध्यानवर्णप्रकल्पनात् ।

मानसो जप इत्युक्तो योगमार्गप्रदर्शकः ॥

निगदेनेत्यादि । प्रागेव “सहस्रं यदि वा जपेत्” (५।५) इति भूतभीताना सहस्र-
संख्यानिगदादयो गृह्यन्ते । अत एव निगदेन जप्तं सहस्रं यथा जप्तमेव न नाथंत एवेत्यर्थः ।
उपांशुजप्तं सहस्रं निगद लक्षजपसमं भवति । मानसार्वान्तं जपं सहस्रं निगदजप-
कोटिजापने ॥ १८ ॥

१. मु. यज्जप्तं—याग, से., यथा जप्तं—सक., तथा जप्तं—सत्. । २. समम्—
वाग, से., स्मृतम्—नक, ल. । ३. जाप्यफलं लभेत्—याग, से., जाप्य-अ., जाप्यफलं—सक, ल. ।
४. मुदितं प्रमुदितः—घ. । ५. ‘पुन.’ नास्ति—ख. ड. । ६. निभावित—ड. । ७. स स्वच्छन्दपदे
युक्तं—मु. । ८. लप्र—न. । ९. प्रसव.—न., प्रसवावधि—घ. । १०. ध्यानस्थान—क, ग, घ. ।
११. लभने—घ. । १२. गृह्यन्ति—ड. । १३. स्तमेव—ड. । १४. ‘जपं’ नास्ति—ल. ।

यत्र वा कुत्रचिद्देशे लिङ्गं वै पश्चिमामुखम् ।
 स्वयम्भु वाणलिङ्गं वा इतरैदापि सुव्रते ॥ १९ ॥
 तत्र स्थित्वा जपेल्लक्षं त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
 ततो भवति देवेशि त्रैलोक्यक्षोभको नरः ॥ २० ॥

उपाशुर्निजकर्णेकगोचरः सिद्धिदायकः ।

सुस्पष्टवचनोच्चारो वाचिक सिद्धिदायकः ॥ (सि० पा०) इति ।

अत्र मानर्व वचनम्—

विधियज्ञात्मपो^१ यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपाशुः स्याच्छतगुणः साँहस्रो मानसः स्मृतः ॥ (२।८५) इति ॥१८॥

स्वयम्भुवाणेतरलिङ्गाना मध्येऽन्यतमलिङ्गसन्निधौ जपेदित्याह—
 यत्रेतिद्वयेन । यत्र कुत्रचिदिति मेध्यामेध्यविकल्पो न कर्तव्य इत्याह ॥१९-२० ॥

उपाशुर्निजकर्णेकगोचरः सिद्धिदायकः ।

सुस्पष्टवचनोच्चारो वाचिकः सुविशुद्धिदः ॥ (इति) ॥ १८ ॥

यत्र वा कुत्रचिद्देशे लिङ्गं वै पश्चिमामुखम् । स्वयम्भूर्वाणलिङ्गं वा इतर वापि सुव्रते ॥
 इत्यस्य (व्याख्या लिख्यते)—^१अस्मिन् शरीरे यत्र कुत्रचिद् मूलाधारप्रदेशे पश्चिमा-
 भिमुख स्वयम्भुवाचकं ज्योतिर्लिङ्गं स्फुरति तत्र स्थित्वा लक्षं जपेत् । तथाऽस्मिन् शरीरे

यत्र कुत्रचिदित्यादिधन्यार्थो बहिरन्तर्भवेन द्विविधः । अन्तस्य मूलाधारहृदय
 भ्रूमध्येषु पश्चिमामु(खम? खान्)^२स्वस्फुरच्छक्ति(ज्यो? ज्यो)तिविन्दुलिङ्गानि स्वय(म्भु)-
 वाणेतराख्यानि स्युः । तत्र तत्र क्रमेण स्थित्वा तत्तल्लिङ्गमपि लक्षीकृत्य मानस लक्ष
 जपेत् । बाह्येषु स्वयमाविर्भूत लिङ्गम्, वाणलिङ्गारम् भवत्या पूजित नर्मदालिङ्ग

१. म्भूर्वा-अ. सक. । २ र वा-अ. व. सख. । ३. कारक-वाग. से. सख. ।

४. एषा पदक्तिर्न दृश्यते-ख. ग. ड. । ५. शुद्धिमापत -घ. । ६. पय-ग. घ. । ७. सहस्रो-
 ख. ग. घ. ड. । ८. स्वयम्भुवाणामृतलिङ्गाना पश्चिमाभिमुखाना मध्ये-घ, स्वयम्भुवाना
 लिङ्गाना-ग. । ९. 'जपे जप्य' नास्ति-ग. । १०. मेध्यदेश-घ. । ११. 'सिद्धिदायक' इति
 सर्वासु मातृकासु स्थित पाठ । अत्र ज्ञानवीपविमर्दिनीस्थ पाठ स्थापित । १२. म्भु वा-ग.,
 भुव वाणलिङ्ग-छ. ।

। "ब्रह्माण्ड इव पिण्डाण्डेषु स्वयम्भवादिलिङ्गायुत्तरपटले चक्ष्यन्ते । तत्परत्वेनैतद्ग्रन्थ-
 व्याख्यानं रत्नावलीकारस्य व्यामोह एव" (से. पृ. १६६) ।

एवं जप्यं यथाशक्ति कृत्वादौ साधकोत्तमः ।
 होमं कुर्याद् दशांशेन कुसुमैर्ब्रह्मवृक्षजैः ॥ २१ ॥
 कुसुम्भकुसुमैर्वापि त्रिमध्वक्तैर्यथाविधि ।
 ततो भवति विद्येयं महाविघ्नौघघातकी ॥ २२ ॥
 सर्वकामप्रदा देवि भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
 योनिकुण्डे भगाङ्के वा वर्तुले वार्धचन्द्रके ॥ २३ ॥

जप्यं जपम् । होमं कुर्यादिति ।

चिद्विकासेन वैद्यस्य तद्विलासस्य तत्तया ।

परामर्शो महाहोमः परिपूर्णमहाफलः ॥

इत्यकल्पितार्चापरामर्शहोमोपनिषत् । ईह तु तदास्ये गोणो होमविधिः ।
 दशांशेन जपाद् दशांशेन । ब्रह्मवृक्ष. पलाश. । तदुद्भवै. समित्पुष्पादिभिः ।
 कुसुम्भो बह्मिशिखः । त्रिमधु शकरा घृत मधु । अर्घं पापम् ॥ २१-२३ ॥

यत्र कुत्रचिदाधारप्रदेशे हृदयरुमलोपलक्षिते वाणवाचकं ज्योतिर्लिङ्गं समुल्लसति तत्र स्थित्वेत्यादिपूर्ववत् । तथा यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रदेशे आधारे भ्रूमध्ये इतराख्यं ज्योतिर्लिङ्गं तिष्ठति तत्र स्थित्वेत्यादि पूर्ववत् । अथवा बाह्ये यत्र कुत्रचित् प्रदेशे स्वयम्भूलिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तिष्ठति, तथा वाणलिङ्गं स्थापितं तिष्ठति, इतर पर्वतलिङ्गं वा पश्चिमाभिमुखं तिष्ठति, नन्दिकेशादिरहितस्थानमन्विष्य प्राप्य तत्र स्थित्वा लक्षं जपेदिति भावः । तदुक्तमुत्तरपटके—

पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं योनिरथं परिकीर्तितम् ।

स्वयम्भूर्वाणलिङ्गं वा इतरं वापि सुव्रते ॥ इति ॥ १९-२० ॥

भगाङ्क इत्यश्वत्थपत्राकृतिरिति भावः ॥२१-२३॥

वाणलिङ्गम्, इतरस्थापितं पर्वतभव पश्चिमाभिमुखम् । नन्दिकेशादिरहितं तिष्ठति चेत् तत्र स्थित्वा लक्षं जपेदिति ॥ १९-२० ॥

होमं कुर्याद्दशांशेनेत्यारभ्य बालमृत्युयमादिभिरत्यन्तं श्लोकसमुदायः कुण्डलदाणहोम-
 द्रव्यनसफलवाची प्रायः स्पष्टार्थः । तत्रापि भगाङ्के अश्वत्थपत्रावृत्तौ ॥२१-२३॥

१ जप-वाक. ख. ग. से. अ. व., जाप्य-सत्त. । २. घानिका-वाग. से., ह्योपपा-
 तिवा-सक., महा(योयत्रिनाशिनी-सख. । ३. भगाकारे-वाग. से. । ४. चन्द्रकापके-सत्त. ।
 ५. चेतस्य-ग. घ. । ६. परिपूर्णकलोदय-ग. । ७. इत्यकल्पनाच्च-ख. ड., इत्यनिरय-
 कल्पनाच्चा-घ. । ८. 'इह विधि' नास्ति-ख. ड. । ९. 'दशांशेन' नास्ति-ख. ड. ।
 १०. 'तदु' दिभिः' नास्ति-ख. ग. ड. । ११. 'वा' नास्ति-घ. । १२. म्भु वा-ग., भुर्ब
 वाणलिङ्ग-घ. ।

नवत्रिकोणकुण्डे वा चतुरस्रेऽष्टपत्रके ।
 योनिकुण्डे भवेद्वाग्मी भंगे चाकृष्टिरुत्तमा ॥ २४ ॥
 वर्तुले च भवेद्द्विर्धमोर्धचन्द्रे त्रयं लभेत् ।
 नवत्रिकोणकुण्डे तु खेचरत्वं प्रपद्यते ॥ २५ ॥
 चतुरस्रे भवेच्छान्तिर्लक्ष्मीः पुष्टिररोगता ।
 पद्माङ्के सर्वसम्पत्तिरचिरादेव जायते ॥ २६ ॥
 चक्रेऽष्टकोणसुभगे समोहितफलं लभेत् ।
 मल्लिकामालतोर्जातोपुष्पैराज्यपरिप्लुतैः ॥ २७ ॥

योनिकुण्डे अश्वत्यदलाकारे । भगाङ्के मन्मथावासभूमौ । वर्तुले वृत्ता-
 कारे । अर्धचन्द्रके अर्धचन्द्राकारे । नवत्रिकोणकुण्डे नवत्रिकोणाकारे कुण्डे ।
 अष्टपत्रके अष्टदलाकारे । आकृष्टिराकर्षणम् । पद्माङ्के अष्टदलाकारकुण्डे
 चक्रेऽष्टकोणसुभगे इत्यस्यायमर्थः—अष्टभिः कोणैः सुभगे चक्रे, चक्राकारे
 कुण्ड इति यावत् ॥ २३-२७ ॥

वाग्भववीजमात्रसाधनेऽपि मल्लिकामालतीत्यादिभिः श्वेतपुष्पैः सारस्वत-
 सिद्धये होम इत्यर्थः । मल्लिकामालतीत्यादि । अत्र विकसितैरनाघ्रातैः

वाग्भववीजसाधने होमद्रव्यम्—मल्लिकामालतोत्यादि । श्वेतपुष्पैः सारस्वत-
 सिद्धये होमः कार्यः । करवीरजपापुष्पाणि वश्यार्थमिति । कर्पूरादि सौभाग्यार्थम् । पुरं
 वाग्भववीजसाधनेऽपि मल्लिकामालतीभिः श्वेतपुष्पैः सारस्वतसिद्धये होम, करवीरजपा-
 पुष्पाणि वश्याय, कर्पूरादि तत्त्वोभाष्यसिद्धये । पुरं गुग्गुलु । एतदपि वश्याय । फलं महासव-

१. चक्रे—वाक. ख., कुण्डेऽपि—सख. । २. धे—वाक. ख. । ३. कोणके—सख. ।
 ४. भगाङ्के कृष्टि—वाक. ख. । ५. लभे—सख. । ६. जयं—सक., त्रियं—ध., द्वयं—सख. ।
 ७. भवेत्—याग. से. व. सख. । ८. नवत्रिकोण, वर्तुल इति पङ्क्तिक्रमः—व. । ९. कुण्डेऽपि—सक. ।
 १०. प्रजायते—वाग. से. व. सक. ख. । ११. रथे—व. सक. । १२. न्ति पुष्टिर्नरोगता
 तथा—सक. । १३. पद्माने—वाग. से. । १४. सिद्धिस्तु अ—सक. । १५. देवि—व. । १६. अष्टकोणे
 पु—याग. से. । १७. भवेत्—याग. से. । १८. जाति—से. सक. । १९. श्वेत—सक. । २०. मधु—वाग.
 से. व. सक. । २१. रूपे—ख. ग., फूटे—ड. । २२. 'नव' चक्राकारे नास्ति—ख. ड. ।
 २३. 'यावत्' होम इत्यर्थः नास्ति—ख. ग. ड. । २४. 'मल्लिका' येत् ॥ इति नास्ति—
 ख. घ. ड. । २५. पुष्प—ख. । २६. 'सारस्वतसिद्धये' नास्ति—क. छ. ।

हुतैर्भवति वागीशो मूकोऽपि परमेश्वरि ।
 करवोरजपापुष्पाण्याज्ययुक्तानि पार्वति ॥ २८ ॥
 हुत्वाकर्षयते मन्त्रो स्वर्भूपातालयोपितः ।
 चन्द्रकस्तूरिकामिश्रं हुत्वा कुङ्कुममेश्वरि ॥ २९ ॥
 तत्र कन्दर्पसौभाग्यात् स सौभाग्याधिको भवेत् ।
 चम्पकं पाटलादीनि हुत्वाऽसौ त्रियमाप्नुयात् ॥ ३० ॥
 श्रीखण्डमगुरुं वापि कर्पूरं पुरंसंयुतम् ।
 हुत्वाऽभैरपुरन्ध्रीणां देवि विक्षोभको भवेत् ॥ ३१ ॥
 हुत्वा पलं त्रिमध्वक्तं कृत्वा स्मृत्वा महेश्वरीम् ।
 खेचरो जायते देवि गत्वा नैक्तं चतुष्पथे ॥ ३२ ॥

सुगन्धिभिरनु(ष्टि)पितैः पुष्पैरिति तात्पर्यम् । उक्तं च—

मुकुलैः पतितैर्म्लानैः शीर्षैर्वा जन्तुद्रुपितैः ।

आत्रातैरङ्गसस्पृष्टैरुपितैश्चैव नाचयेत् ॥ इति ।

(प्र० सा० ६।५३)

हुतैरित्यादि । हुतैः होमे । वागीशः वाचस्पति । चन्द्रकस्तूरिकामिश्रम् । इदं कुङ्कुमस्य विशेषणम् । चन्द्रः कर्पूरः । तत्र होमे । असौ होता । श्रीखण्डं चन्दनम् । पुरं गुग्गुलुः । भैरपुरन्ध्रीणाम् अप्सरसाम् । पलं मासम् । काल-

गुग्गुलुः । एतदपि यद्यार्थे । पलं महामासादि । दक्षिणपुक्षीरलाजादि कालजिद्धोमाथम् ॥

१. नास्त्येय श्लोक-व. । २. चाक्षयते-व. । ३. खमू-वाक. ख. । ४. चन्द्र-वाग. से., सित-सक. । ५. युक्त-सक. । ६. हुत्वा-वाक. ख. । ७. हुत्वा-वाक. ख. । ८. ग्योन्लासतामथर्वयान्-वाग. से., ग्याधिकसौभाव्यभाग्-व., ग्य लभते साधकोत्तम-सक. । ९. चम्पक-वाक. ख., पाटलाजानिपुसुमे-सक. । १०. वै-वाक-ख. ग. से. । ११. वा-मे. सख. । १२. पुर-व. । १३. मिश्रितम्-सख. । १४. पुर-वाक. ख. सक. । १५. क्षोभकरो-वाग. से. सक., क्षोभाय जायते-सख. । १६. इत् परम्-‘दासोऽपि लभते सद्यो लसाभोरहोमत । दुर्भंग सुभगो नूयात्पक्षकह्वारहोमत ॥’ एष श्लोकोऽपि लभते दृश्यते-वाग. से. । १७. पलत्रय देवि त्रिमध्वक्त-मक. । १८. अरि-व. सक. ख. । १९. रात्री-वाग. से. सक. ख., हुत्वा-व. । २०. ‘हुतैरित्यादि’ नास्ति-ख. ग. ड. । २१. ‘अमरपुरन्ध्रीणाम्’ नास्ति-ख. ड. ।

तथा दधिमधुक्षीरमिश्रांल्लजान् महेश्वरि ।
 हुत्वा न वाध्यते रोगैः कालमृत्युर्यमादिभिः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनित्यापोडशिकाण्वे पञ्चम पटल ।

ग्रन्थश्च परिसमाप्तः ॥

— ० —

मृत्युर्यमादिभिरिति । ^१आदिशब्देन व्याधिलक्ष्यते । कालोऽवच्छेदक । मृत्यु
 मारयिता । यम उपरमयिता । व्याधि. चिन्ताकर । शरीरोपतापलक्षणो
 रोग । इदमस्य हृदयम्—

कालो मृत्युर्यमो व्याधिस्तत्त्वतस्त्वेक एव तु ।

वृत्त्यन्तरविशेषेण पर्यायेणाभिधीयते ॥

सर्वावच्छेदक कालो मृत्युमारयिता च स ।

यमनाद्यम एवाय व्याधिश्चिन्ताप्रदो हि स ॥

इत्युक्तदिशा बहुविकारप्रदा एता शरीरायासकारिण्यो विकल्पोदयभूमयोऽ-

होम पुर्वाद्दशाशनेत्यारभ्य हुत्वा न वाध्यते रोगैः कालमृत्युर्यमादिभिरित्यन्तः श्लोकसमुदाय
 कुण्डलक्षणहोमद्रव्यसत्स्लवचन ॥२७-३३॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पणोऽर्चरत्नावल्या
 त्रिपुराजपहोमोपदेश पञ्चम पटल ॥

माणादि । दधिमधुक्षीरमिश्रैर्गर्जैः कलहादिविजयाय । इति शुभम् ॥ २७-३३ ॥

१. सदा—याक. ख. । २. देवि—सख. । ३. व्याधि—सक. । ४. भयादिभि—याक. ख. ।

अत्र—हुत्वा पल, हुत्वा न, सेवरो, तथा—इति पङ्क्तिप्रमो दृश्यते—य. । ५. इत
 परमिनेऽपिवा दस भूयोवा दृश्यते केवल सेतुवप एव—

‘सम्पत्तमप्रकल्पोऽर्चनहोमजपादिभिः । प्रयोगा कथिता देवि सिद्धपन्थेव न सदाय ॥

तत्तमप्राप्तारस्याने विद्यामितां तु विन्यतेत् । एतस्यां साधितायां तु सिद्धा स्यात्प्राप्तुं यत ॥

गुरुपदिष्टमाग्रेण मातृकाऽन्तरिता ग्यतेत् । कर्तव्य परमेशानि सवतिष्ठिप्रदायकम् ॥

न ध्याय सुखमुद्रादिबन्धानां परिवन्पनम् । ध्यान शक्तिमतावेदान् तुमहृत्तामरस्यकम् ॥

सपतेत्रियमधार प्रोक्त्वदेद्रादमातरम् । एव एव जप प्रोक्तो न च बाह्यजपो जप ॥

सायदानी न होतव्य तत्तत्तन्मोहित मया । यापदत्तमनहावह्नी मन पुर्गाह्नीं हृनेत् ॥

। “यमादिभिरित्यादिपदेन परहृत्पादिपठनम् । व्यापिपठनमिति प्राचां व्याख्यानै रोगव्याधौ

भेदश्चित्तम्” (मे पृ १७१) ।

वस्थाः कल्यापि कतिपयकालशरीरस्थितिर्कृत्विदशाहारन्यक्कारितमहाहन्ता-
महामृतमहोदधिनिमज्जेहादिप्रमातृकस्य समावेशरसास्वादिनिपुणस्य महा-
योगिजनस्य—

जीवन्नेव विमुक्तोऽसौ यस्यैयं भासना सदा ।

यैः शिवं भावयेन्नित्यं न कालः कलयेच्च तम् ॥

(स्व० त० ७।२५९)

इत्याम्नातनीत्या न कदाचित् संभावनाप्रत्ययविपयता भजन्तीति
शिवम् ॥ २७-३३ ॥

एवं प्रजल्पितं मातस्त्वद्भ्रुक्युद्रेकतो मया ।

समञ्जसं वेतरद्वा तत् ते सोढव्यमम्व हे ॥

प्रसृता भारतीज्योत्स्ना शिवानन्देन्दुमण्डलात् ।

कुदेशिकमहाघमंसन्तप्तैः सेव्यतां चिरम् ॥

एतद्वर्णनमुस्पष्टं चतुदशत्यागमोर्ध्ववत् ।

योगीन्द्रो वामन कुर्मात् परम पदमश्नुते ॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दनाथविरचिते चतुदशतीटिप्पणेऽयंरत्नावल्या पञ्चम पटल ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

— ०:—

स्वसंविद् त्रिपुरा देवी लीहित्य तद्विमर्शंनम् । पाराशङ्कुशो तदीयो तु रागद्वेषात्मनी स्मृतौ ॥

शब्दस्पर्शादियो बाणा मनस्तस्याभवद्वनु । विश्वप्रतीतित्रिनिका शक्तयश्च क्रमेण याः ॥

पूर्वपश्चिमकौ द्वारौ प्राणापालात्मकौ स्मृतौ । कालो घामानि भूतानि नव चक्राण्यनुनमात् ॥

वरणेन्द्रियचक्ष्मया देवीं सविस्त्वष्टपिणोम् । विश्वाहृद्वृत्तिपुण्यैस्तु पूजयेत् सर्वसिद्धये ॥ इति ।

१. वृत्ति-ग. । २. ग्तामृत-ग, ग्ता मद-घ. । ३. स्वादन-ख । ४. यस्येया-मु. ।

५. भावना-ट. । ६. शिवो हि भावितो नित्यं न कालः कलयेच्छिवम्-मु. । ७. कलये-ग. ।

८. 'न' नास्ति-ख, ट. । ९. 'शिवम्' नास्ति-ग. । १०. अत्रत्योऽन्तिम श्लोक प्रथमत्वेन

स्थापित-ख ट. । ११. प्रसृता-ग. । १२. माद् भवेत्-ख. ।

१. "तन्त्रराजे कालादिनवात्मकत्वस्य चक्राणामनुक्तावपि तद्व्याख्यातृभिः पञ्चत्रिंशे पटले
"पञ्चाणि मन्त्राः सर्वत्र" (३५।१६) इति श्लोकव्याख्यावसरे चक्रनवचक्रासनामेतामेव
क्षयपित्वा तत्संमत्पर्यं नित्यापोऽशिक्षार्णवे प्रोक्तमिति ग्रन्थेन कालो घामानि भूतानीत्यर्थमेव

इति परमरहस्यं प्राप्तसत्सम्प्रदायं
 स्फुटविवृतिविलासं प्रोन्मिपञ्चक्रराजम् ।
 निपुणमतिनिपेथ्यं निर्गताशेषदीपं
 विवरणमकृतेदं श्रीशिवानन्दयोगी ॥
 एकत्रिंशत्त्रिकद्वन्द्वतत्त्वात्मपरमेशितुः ।
 परानुग्रहसृष्ट्यंशत्रितयं हृदयं नुमः ॥
 एवमृजुविमर्शिन्यां नित्यापोडशिकौणवे ।
 शिवानन्दपरामृष्टः पञ्चमः पटलो गतः ॥

—:०:—

१. 'निर्गता...नुमः' नास्ति—स. ड. । २. अस्या—ग. । ३. कोदधेः—य. । ४. ष्टं पञ्चमं पटलं गतम्—स. ड. ।

लिखितम् । एवं सति यत् प्राचीनैर्विमर्शिन्यादिटीकाकारैः सर्वैरेककण्ठेन मूलस्यपञ्चम-
 पटलस्य चतुस्त्रिंशता श्लोकैरेव समाप्तिं मन्यमानैरुत्तरत्र पठ्यमानान् दश श्लोकान् पुस्तकेषु-
 पलभ्यमानान् संगतानपेक्षितानपि परित्यजद्भिः किमभिप्रेतमिति त एव प्रष्टव्याः । यदि
 पुनः सार्धत्रिंशदधिकचतुशतश्लोकप्रदिताया अस्याः पञ्चपटल्याः पूर्वचतुशतोत्तिसमाख्या-
 समर्थनार्थमिदं साहसम्, प्रथमत्रकोटारान्ते सार्धत्रयाणां द्वितीयत्रकोटाररूपाणां सप्त-
 दशानामत्रत्यानां दशानां च श्लोकानां त्याग इत्याशयः स्यात्तदाऽप्ययुक्तमेव; अतिप्राचीनै-
 र्मनोरमाकारैरेतत्तन्प्रीयत्वेन लिखितश्लोकाल्लङ्घ्यात् पुस्तकेषुपलम्भाच्च कतिपयाना-
 मप्रद्विप्तत्वे निश्चिते सति समाख्याया एवाल्पग्यूनाधिकभावापिदशया गौणत्वेन निर्बोद्धु-
 मुक्तत्वात्' (से. पु. १७५-१७६) ।

परिशिष्टभागः

तत्र

दीपकनाथसिद्धविरचितं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्
शिवानन्दमुनिविरचितः सुभगोदयः
शिवानन्दमुनिविरचिता सुभगोदयवासना
शिवानन्दमुनिविरचितं सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्
अमृतानन्दयोगिविरचितः सौभाग्यसुधोदयः
अमृतानन्दयोगिविरचितश्चिद्विलासस्तवश्च ।

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्

दीपकनाथसिद्धविरचितम्

जयति निजसुधाम्भस्संभवा वाग्भवश्री-

रथ सरससमुद्यत्कामतत्त्वानुभावा ।

तदनु परमधामध्यानसंलक्ष्यमोक्षा

रविशशिशिखिरूपा त्रैपुरी मन्त्रशक्तिः ॥ १ ॥

जय जय जगदेकमातनंमश्चन्द्रचूडेन्द्रसोपेन्द्रपद्मोद्भूवोष्णांशुशीतांशु-
शिखिपवनयमघनददनुजेन्द्रपतिवरुणप्रमुखसकलसुरभूकुटमणिनिचयकरनिकर-
परिजनितपुरविविधहस्त्रिहचिरकुसुमचयवुद्धिलुब्धभ्रमभ्रमरमालानिनादानुगत-
मञ्जुशिञ्जानमञ्जीरकलकनकमयकिङ्किणीकाणयन्त्यदुद्दामनिमृतपदललित -
किङ्करालङ्कृतसुचङ्क्रमणलीले सुलीले स्थलाम्भोजनिभचरणनखरत्न-
कान्तिच्छलेन हरनयनहृष्याशनप्रतिकृतानङ्गविजयधियाऽसौ भवत्या भवेनेव
शरणागतः पादमूले समालीन इ(वा)लक्ष्यते मुलक्ष्यते ललितलावण्यतरुकन्दली-
सुभगजङ्घालते चिह्नते ॥ २ ॥

गलितकलधौतप्रभोरु(द्यु)ते सु(द्यु)ते विद्युद्युद्योतमाणि(क)न्य
बन्धोज्ज्वलानघंकाञ्चीकलापानुसंयमितसुनितम्बविम्बस्थले सुस्थले ॥ ३ ॥

स्मरद्विरदपरिरचितनवरोमराज्यङ्कुरो निरङ्कुरो ॥ ४ ॥

दक्षिणावर्तनाभिभ्रमत्त्रिवलीतटपरिलुठितललितलावण्यरससुरतनिम्नगा-
भूपितसुमध्यदेशे सुदेशे स्फुरत्तारहासवलीगगनगङ्गातरङ्गजालिङ्गितो-
त्तुङ्गनिविडस्तनसौवर्णगिरिशिखरयुग्मे अयुग्मे उमे ॥ ५ ॥

मुरारिकरकम्बुरेखानुगतकण्ठपीठे सुपीठे लसत्सरलसविलासभुज-
युगलपरिहसितनवकोमलमृणाले सुनाले ॥ ६ ॥

महाहंमणिवलयजमयूखचयमांस(लि)करकमलनखरत्नकिरणे जितरणे
सुकरणे सुशरणे ॥ ७ ॥

स्फुरत्पथरागेन्द्रमणिकुण्डलोत्तसितकान्तिच्छटोच्छरितगण्डस्थलोरवित -
कस्तूरिकापत्रेखासमुदघातसुवानायगाण्डोवशोभे सुशोभे ॥ ८ ॥

महासिद्धगन्धर्वगणकिन्तरीतुम्भुरुप्रमुखवररचितवरविविधपदमङ्गला -
नङ्गसङ्गीतसुखश्रवणसम्पूर्णवर्णे सुकर्णे जय स्वामिनि ॥ ९ ॥

शशिशकलसुगन्धिताम्बूलपरिपूर्णमुखि सुमुखि ॥ १० ॥

वालप्रवालप्रभाघरदलोपान्तविश्रान्तदन्तद्युतिद्योतिताशोकनवपल्लवासक -
शरदिन्दुकरनिकरसान्द्रप्रभे सुप्रभे देवि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा(तिदि)निर्माणविविमूत्रसुस्पृष्टनामाग्रेखे सुरेखे ॥ १२ ॥

कपोलतलकान्तिविभवेन न विभान्ति नश्यन्ति यान्ति धावन्ति
तेजासि च तमासि च विमलतरतरलतरतारकानङ्गलीलाविलासोल्लसत्कर्ण -
मूलान्तविश्रान्तविपुलक्षणक्षेपविक्षिप्तश्चिरचितनवतुन्दनीलाम्बुजप्रकरपरि -
भूषिताशावकाशे सुकाशे ॥ १३ ॥

चलद्भ्रूलताविजितकन्दर्पकोदण्डभङ्गे सुमङ्गे ॥ १४ ॥

मिलन्मध्यमृगनाभिमयविन्दुपदचन्द्रतिलकायमानेक्षणालङ्कृताघेन्दुरो -
(चिह्नचिल्ल)लाटे सुललाटे ॥ १५ ॥

लसद्भ्रशमणिजालकान्तरितवरचलत्कुन्तलान्तानुगतकु(न्तन्द)मालानुपक -
भ्रमद्भ्रमरपङ्के सुपङ्के ॥ १६ ॥

वहद्बह्लपरिमलमनोहारिनवमालिकामल्लिकामालतीकेतकीचम्पकेन्द्रीव -
रोदारमन्दारमालानुसग्रथितघ(मंमि)ल्लमूर्द्धावनद्वेन्दुकरसञ्चयोऽय गगन -
तलसञ्चरोऽय यशश्छत्ररु(प१प) सदा दृश्यते ते शिवे ॥ १७ ॥

यस्य मधुरस्मितज्योतिषा पूर्णहरिणाङ्गुलक्ष्मी क्षणाक्षे(प१प)
विक्षिप्यते तस्य मुखपुण्डरोक्तस्य कविभि कदा कोपमा केन कस्मिन्
कर्यं दीयते ॥ १८ ॥

^१सुम्फुटस्फटिक घटिताक्षसूत्रनक्षत्रचयचक्रपरिवर्तनविनोदसन्दर्शितनिशा -
समयचारे सुचारे महाज्ञानमयपुस्तक हस्तपद्मेऽन वामे दधत्या भवत्या तदा
सुम्फुट वाममार्गस्य सर्वोत्तमत्व समुपदिश्यते ॥ १९ ॥

। यपरत्नाव याम् (पृ० २२८) उद्धतमेतन् ।

दिव्यमुखसौरभे योगपर्यङ्कवद्वासने सुवदने सुरसने सुदर्शने सुमदने
सुहसने सुरेशि जननि तुभ्य नमो जय जननि तुभ्य नमो जय जननि
तुभ्य नम ॥ २० ॥

अ इ उ ऋ लृ इति लघुतया तदनु दध्येण पञ्चैव योनिस्तथा वाग्भव
प्रणव औ विन्दुर क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द
ध न प फ व भ म य र ल व श ष ह ळेति सुबद्धरुद्रात्मिकाममृत-
करकिरणगणवर्षिणी मातृकामुद्गिरन्ती हसन्ती लसन्ती वसन्ती सदा तत्र
कमलवनभवनभूमौ भवन्ती भ(व मे?वमे)दिनी भ(य?य)भञ्जिनी सभभुंव-
स्वभुंवन्मू(ति?ति)भ ये सुभये सुकाव्ये ॥ २१ ॥

सुकृतिना येन सम्भाव्यसे तस्य जर्जरितजरसो विरजसोऽपि पुत्री-
कृतार्कस्य सप्तर्षिपदवाक्यागमवेदवेदाङ्गवेदान्तसिद्धान्तसौरशैवादिवैष्णव-
पुराणेतिहासस्मृतिगारुडभूततन्त्रस्वरोदयज्योतिपायुर्वेदनाना(रव्य?स्थान)-
पातालशास्त्रार्थमन्त्रशिक्षादिक विविधविद्याकुल लिखितपदगुम्फसम्बन्धरस-
सत्कान्तिसोदारभणितप्रबन्धप्रभाष्यसमालङ्कृताशेषभाषामहाकाव्यलीलोदया
सिद्धिरूपया(न्ति?ति) सद्योऽम्बिके ॥ २२ ॥

वाग्भवेनैकेन वाग्देवि वागीश्वरो जायते। कि(न्तु?न्तु) किल कामाक्षरेण
सकृदुच्चरितेनैव तव साधको वाधको भवति भुवि सर्वभृङ्गारिणा तन्नयन-
पयपतितनेत्रनीलोत्पला झटिति यदि सिद्धगन्धर्वगणसुन्दरीललितवरविद्या-
धरी वासुरी वामरी वा महीनाथनाथाङ्गना वा ज्वलन्मदनगरशरनिकर-
दलितसक्षोभिता निग(लि?डि)तेव ज्वलितेव स्वलितेव मुपितेव सपद्यते ।
शक्तिवीजैकसन्ध्यायिना योगिना भोगिना वैनतेयायते दाहिनाममृतमेधायते
दुस्सहविपाणा निशानाथचूडायते । ध्यायते धार्यते येन वीजत्रय तस्य नाम्नैव
पशुपाशमलपञ्जरं वृन्ध्यति तदाज्ञया सिद्धयति च गुणाष्टक भक्तिभाजा
महामैर(वी?वि) कवलितसकलतत्त्वात्मिके सुस्वरूपे सुरूपे परिणतशिव(ः)या
त्वयि तदा क पर शिष्यते का क्रिया शिष्यते यदि त्वद्भक्तिहीनस्य तत्त्वस्य
कार्यक्रियाकारिता तदिति तस्मिन् विधौ तस्य किं धाम किं(भा?ना)म किं

कर्म किं शर्म किं नर्म किं वर्म किं घर्म का गतिः का रतिः का मतिः किं वर्जनीयञ्च ॥ २३ ॥

१ इति यदि सर्वगुणान्तर्भूमौ निजेच्छासमुन्पेसमयं समासाद्य बालाकंकोटघं(शुश)रूपा विगर्भीकृताशेषसंसारवीजाऽनुवध्रांसि (का त्वं ? कन्दं) तदा (प्यत्वम)म्बिका गीयसे । तदनु परिजनितकुटिलाग्रतेजोद्धुरा जलति वामेति संस्तुयसे । ततः (वद्धसु)स्पष्टरेखा शिखा ज्येष्ठेति संभाव्यसे । (तत्र ? सेव) शृङ्गाटकाकारतामागता (तदा) रीद्रीति विख्याप्यसे ॥ २४ ॥

ताश्च वामादिकास्त्वक्कालास्त्रीन् गुणान् सन्दधत्यः क्रियाज्ञानचयवाञ्छा-स्वरूपाः क्रमात् तामरसजन्ममधुमथनपुरवैरिणा वीजभावं भजन्त्यः सृजन्त्य-ल्लिभुवन त्रिपुरसुन्दरीति तेन सङ्कीर्त्यसे ॥ २५ ॥

तत्र शृङ्गाटपीठोल्लसत्कुण्डलोकाकलापा कुलात्प्रोल्लसन्ती स्रग्वी शिवार्कं समास्कन्द्य चान्द्रं महामण्डलं द्रावयन्ती पिवन्ती सुधां कुलवधुः कुलं परित्यज्य परपुरुषकुलीनमवलम्ब्य विश्वं परिभ्राम्य सर्वस्वमाक्रम्य तेनैव मार्गेण निजकुलनिवासं समागत्य सन्तुष्यसीति प्रियः कः पतिः कः प्रभुः कोऽस्तु तेनैव जानीमहे हे महेशानि रमसे च कामेश्वरी कामगिर्यालयेऽनङ्ग-कुसुमादिभिः सेविता तदुपरि जालन्धरपीठे वज्रपीठेषु वज्रेश्वरी परिजना नटयसि पुनः पूर्णगिरिगह्वरे नग्नवसनाचिते भगमालिनी विलससि देवि ज्वलन्मदनशरनिकरमधुविकसितसमदमधुकारकदम्बविपिनविभवे भगवति श्रीत्रिपुरसुन्दरि श्रीओङ्गाणपीठे नमस्ते नमस्ते नमस्ते नमस्ते शिवे ॥२६॥

इति त्रिपुरसुन्दरीचरणकिं(द्धुरशिरिच?ङ्किणीशिङ्गितं)

महाप्रणतिदीपकं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम् ।

इमं भजति भक्तिमान् पठति यः सुधीः साधकः ।

स चायुगुणसम्पदां भवतु भावन् सर्वदा ॥ २७ ॥

सौघाम्बुधावरुणपोतसुवर्णशैल-

कादम्बदिव्यवनमध्य(म)वर्णभूमौ ।

भास्वद्विचित्रमणिमण्डपदिव्यपीठ-

मध्यस्थितां भुवनमातरमाश्रयामि ॥ २८ ॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरिचन्द्रसहस्ररश्मि-

स्कन्दद्विपाननहुताशनवन्दितायै ।

वागीश्वरि त्रिभुवनेश्वरि विश्वमात-

रन्तर्वहिश्च कृतसंस्थितये नमस्ते ॥ २९ ॥

इति दीपकनाथसिद्धविरचितं

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकं समाप्तम् ॥

सुभगोदयः

शिवानन्दमुनिविरचितः

यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम् ।
कृत्य पञ्चविधं शश्वद् भासते त स्तुम. शिवम् ॥ १ ॥
प्रातः शिरसि शुक्लेऽञ्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुह्यम् ।
वराभययुतं शान्त स्मरेत् तन्नामपूर्वकम् ॥ २ ॥
मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं मूलविद्या विभावयेत् ।
उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छ्वासं दृढासन. ॥ ३ ॥
अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम् ।
तत्प्रभामण्डलव्याप्तं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥ ४ ॥
स्नानकर्मणि सप्राप्ते मूर्ध्नि मन्त्री जलाञ्जलिम् ।
विद्ययाऽथ त्रिधा कुर्यात् तत्पूतस्त्रिरप. पिवेत् ॥ ५ ॥
तर्पणं च त्रिधा भूयस्त्रिधा च प्रोक्षणं तनौ ।
त्रिधा चार्घ्यं दिनेशाय तन्मुख. सम्यगुत्क्षिपेत् ॥ ६ ॥
चक्रराज हृदि ध्यात्वा मध्ये देवी विभावयेत् ।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या जपेद् विद्या प्रसन्नधी. ॥ ७ ॥
ततो मौनी विशुद्धात्मा हृदा त्रिधा परामृशन् ।
अवहिर्मानसो योगी यागभूमिमथो विशेत् ॥ ८ ॥
तत्र प्राङ्मुख आसीर्नो वराध्याम्बरभूषण. ।
सिन्दूरचित्रितं चक्रराज भूर्मा समालिखेत् ॥ ९ ॥

१. नुम-त्र. । २. दिवा-ल., दादित्यसङ्गाता तदित्कोटिसमप्रभाम्-सौ. । ३. पटल-गौ. ।
४. रमवि-सौ. । ५. मध्यत्रयाञ्जलि-त्र. । ६. विददा-त्र. । ७. मयावि-र. । ८. न. प-न. ।
९. रञ्जित-ल. ।

अथवा हेमताम्रादिपट्टे चक्र विलिख्य तु ।
 स्थापयेत् पुरत पीठे रक्तचन्दननिर्मिते ॥ १० ॥
 पञ्चशक्तिचतुर्वह्नितद्विलासात्मक समम् ।
 ऋज्जाकृति यथा चक्र तथा कुर्यात् समाहितः ॥ ११ ॥
 भृगूह स्वरपत्राब्ज वस्वर भुवनाश्रकम् ।
 दशारयुग्ममष्टाश्र त्र्यस्र मध्य च भेदत ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यमोहन चक्र सर्वाशापरिपूरकम् ।
 सर्वसक्षोभण चक्र सर्वसौभाग्यदायकम् ॥ १३ ॥
 सर्वार्थसाधक चक्र सर्वरक्षाकर तथा ।
 सर्वरोगहर हृद्य सर्वसिद्धिप्रदाभिधम् ॥ १४ ॥
 सर्वानन्दमय मध्य नवम चक्रनायकम् ।
 नवधा चक्रसङ्घेते यो जानाति स पूजक ॥ १५ ॥
 गन्धपुष्पाक्षतादीश्च दक्षभागै निधापयेत् ।
 दीपास्तथाऽभितो मन्त्री पुरत साधनान्तरम् ॥ १६ ॥
 चक्रराज समभ्यर्च्य तत सम्पूर्णविद्यया ।
 यजेत् पुरत्रय भङ्ग्या वीजत्रयसमन्वितम् ॥ १७ ॥
 शोपदाहाप्लव कृत्वा वाय्वग्निसलिलाक्षर ।
 प्राणायामत्रय कुर्यात् स्मरन् विद्या हृदा पुन ॥ १८ ॥
 पार्ष्णिघातकरास्फोटसमुदञ्चितवचनकै ।
 तालत्रयमथो दद्यात् सशब्द सप्रदायत ॥ १९ ॥
 अमृतीभूतदेहोऽसौ देव्यात्मा साधकोत्तम ।
 न्यास देहस्यैसनाहं विदधीत विधानत ॥ २० ॥

१. हृष्यताम्र-त । २ ध्वजा-क. । ३. परम्-य । ४. पुष्पगन्धा-क. ।
 ५. गेऽसि-क । ६ भिषो-त. । ७. शातना-क. । ८. स्य सप्राह-य. ।

अ आ सौ

इति बीजत्रयावृत्त्या मन्व्यमादितलान्तकम् ।

करशुद्धिर्वाधि कुर्यात् स्थितिन्यासक्रमेण तु ॥ २१ ॥

ह्रीं ह्रीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीदेयात्मासनाय नमः ।

ह्रैं ह्रवलीं ह्रसौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीचक्रासनाय नमः ।

ह्रस्रैं ह्रस्रवलीं ह्रस्रसौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीसर्वमन्त्रासनाय नमः ।

ह्रीं क्लीं क्ले श्रीमहानिपुरसुन्दरीसाध्यसिद्धासनाय नमः ।

चतुर्भिरेतेमनुभिः कुर्यादासनकल्पनाम् ।

यष्टश्रक्रस्य मन्त्राणां देवतानां सपुष्पकैः ॥ २२ ॥

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीहृदयाय नमः ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरोशिरसे स्वाहा ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीशिखायै वषट् ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीकवचाय हुं ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीनेत्रत्रयाय वोषट् ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीअस्त्राय फट् ।

पङ्कजमाचरेदेते पङ्क्तिमन्त्रैः स्थितिप्रदैः ।

त्रिद्वयेकदशकत्रिद्विसख्याङ्गुलगतैः क्रमात् ॥ २३ ॥

ह्रीं श्रीं अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औं अ अ क्लृ
वशिनीवाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं क ख ग घ ङ क्लृह्रीं कामेश्वरीवाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं च छ ज झ ञ क्लृह्रीं मोदिनीवाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं ट ठ ड ढ ण क्लृह्रीं विमलावाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं त थ द ध न क्लृह्रीं अशुक्लावाग्देवतायै नमः ।

१ न्तिकम्-ल । २ 'श्रीमहानिपुरसुन्दरी नास्ति-क । ३ 'ए क्लीं सौ
मन्त्राय षट् इत्यस्य स्थाने ए हृदयाय नम इत्यादि इत्यत्र षट्-क । ४ गतक-क ।
५ ह्रीं श्रीं रहित एव षट् सप्त-क । ६ सम्पूर्णा पञ्क्तिर्नास्ति-ल ।

ह्रीं श्रीं प फ व भ म हस्र्ल्वयुँ जयिनीवाग्देवतायै नम ।
 ह्रीं श्रीं य र ल वं श्मूर्युँ सर्वेश्वरीवाग्देवतायै नम ।
 ह्रीं श्रीं श प स हृ ङ क्ष क्ष्मी कौलिनीवाग्देवतायै नम ।

१ शिरोललाटभ्रूमध्यकण्ठहृत्ताभिगोचरे ।

आधारे व्यूहक यावन्न्यासमष्टभिराचरेत् ॥ २४ ॥

विधाय वामभागे तु मण्डल चतुरस्रकम् ।

शुद्धोदकेन गन्धाद्यैरर्चयेन्मूलविद्यया ॥ २५ ॥

तत्र शङ्ख प्रतिष्ठाप्य पूर्णोद हेतुसयुतम् ।

सगन्धपुष्प साधार सपङ्कजाचन पुन ॥ २६ ॥

कृत्वा तेन पुरोभागे मण्डल चतुरस्रकम् ।

त्रिकोणवृत्तपट्कोण रचयेत् तत्र मण्डलम् ॥ २७ ॥

समस्तव्यस्तवीजैस्तु मध्य कोणत्रय तथा ।

अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यैर्वीजावृत्त्या पङ्ककम् ॥ २८ ॥

तत्राग्निसोमसूर्यात्मबुद्ध्याधारादिक त्रिकम् ।

आराधयेत् पुनश्चाध्य विशेषेण समर्पयेत् ॥ २९ ॥

अभ्यन्तरे लिखेत् त्र्यस्र सबोजोदरकोणकम् ।

अकथादित्रिरेखात्म सहक्षाभ्यन्तर बुध ॥ ३० ॥

तत्र हसेन चाराध्य बहिर्वृत्तात् पङ्कके ।

पङ्भिर्मूलपङ्कजैश्च पुरोभागादि पूजयेत् ॥ ३१ ॥

मूलविद्या जपेत् नमवार स्पृष्ट्वाध्यक पुन ।

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपादि दर्शयेत् ॥ ३२ ॥

१ सम्पूर्णा पङ्क्तिर्नास्ति इ । २ गृह्यके-ल । ३ पूर्णोदो-क । ४ सयुत-र ।

५ चतुरस्र च मण्डलम्-ल । ६ अभ्यन्त-र । ७ त्ना सहस्रया-ल ।

१ य र ल व न इति, य स हृ ङ क्ष इति च त्रयो दस्यते-क । तथा च "यवग-
 पशुगयोरपि पञ्चपञ्चवर्णांमकृतेवेति तु केचित् (पृ० ५१) इति सेतुबन्धोक्तिरत्र सगच्छने ।

२ नित्यावोद्दिगिकाणबन्ध (१।१२९) सूत्रम् ।

प्रोक्षयेत् तेन चात्मानं पूजोपकरणान्यपि ।
द्रव्यान्तर चक्रराजं सर्वं विद्यामयं भवेत् ॥ ३३ ॥

१ततो हृदयपद्मान्तः स्फुरन्ती सौविदी कलाम् ।
अशेषव्यवहारानामविष्ठात्री परां शिवाम् ॥ ३४ ॥

ध्यात्वा चिरं प्रसन्नात्मा यत्प्राणगतिक्रमः ।
त्रिखण्डामुद्रया पश्चाद् बहुद्वायुपुटक्रमात् ॥ ३५ ॥

निर्गमय्यातिदीप्ताभा तामावाहनविद्यया ।
चक्रमध्यत्रिकोणान्तः शोपीठान्तर्निधापयेत् ॥ ३६ ॥

हृस्त्रै हृस्क्लूरी हृस्सी. श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः ।
वालाकमण्डलाभासां चतुर्वाहा त्रिलोचनाम् ।

पाशाङ्कुशौ शराश्चापं धारयन्ती शिवा श्रये ॥ ३७ ॥

एव ध्यात्वाऽच्येद् देवीमुपचारैरशेषतः ।
धूपदोपनिवेद्यान्तैर्मुद्रा. संदर्शयेत् क्रमात् ॥ ३८ ॥

तण्णानि पुनर्दद्यात् त्रिवार मूलविद्यया ।
तत्तत्तिथिमयी नित्या समयेऽस्मिन्निधाऽच्येत् ॥ ३९ ॥

प्रतिपत्प्रभृतां देव्यैः पौर्णमास्यन्तिकार्त्ता. क्रमात् ।
एकैका पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥

१विभाव्य च महात्र्यस्रं समरेखं स्वरोदरम् ।
तत्तद्वर्णं तिथिमयीम स्वरे पोडशी यजेत् ॥ ४१ ॥

१. सहितां-क., सविद-ज्. । २. मास्त्येप इत्रोकार्धः-क. । ३. 'श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै'
नास्ति-क. । ४. त्वा यजेद्-क. । ५. देवीं हृदादीन् सोपचारक-क. । ६. मृती-क. ए. ।
७. देव्या-ख. । ८. स्यन्तिने-क. स्यान्तिने-ख. । ९. रेखास्वरोदयम्-द. ।

1. योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ३०२, ३१३) दृश्यते श्लोकार्धं ।
2. श्रुतुयिमशिन्याम् (पृ० ४९), अर्धरत्नावल्या (पृ० ४९) चोद्भूत सनेतपद्धतिवचनमेतत् ।
3. योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० २६) दृश्यते श्लोकार्धं एवः ।

अ ऐ क्ली सौं आ ईं ऊ या रा ला वा सा कामेश्वरीच्छाकामफलप्रदे
सर्वसत्त्ववशङ्करि जगद्विशोभकरे हु हु हु ऐ द्रा द्री क्ली ब्लू स ह्सौ क्ली ऐ
कामेश्वरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

आ ऐ भगभुगे भगिनि भगोदरि भगमाले भगावहे भगगुह्ये भगयोनि
भगनिवासिनि सर्वभगवशङ्करि भगरूपे नित्यक्लिन्ने भगस्वरूपे सर्वाणि भगानि
मे ह्यानय वरदे रेते सुरेते भगक्लिन्ने विलम्बद्रवे क्लेदय द्रावय अमोघे
भगविच्चे क्षुभ क्षोभय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि ऐ ब्लू जे ब्लू भे ब्लू मौं
ब्लू हे ब्लू हे क्लिन्ने सर्वाणि भगानि मे वशमानय स्त्री ह्रस्वे ह्री
भगमालिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

इ ह्री नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा नित्यक्लिन्नानित्याश्रीपादुका
पूजयामि ।

ईं ओ क्रो भ्रो क्रो त्रो क्रो द्यो ज्यो झो स्वाहा भेरुण्डानित्या-
श्रीपादुका पूजयामि ।

उ ॐ ह्री वह्निवासिन्यै नमो वह्निवासिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ऊ ह्री फे स नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा महाविद्येश्वरीनित्या-
श्रीपादुका पूजयामि ।

ऋ ॐ ह्री शिवदूत्यै नम शिवदूतीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ऋं ह्री हु खे च छे क्ष स्त्री हु क्ष ह्री फट् त्वरितानित्याश्रीपादुका
पूजयामि ।

ल ऐ क्ली सी कुलमुन्दरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

लृ द्रा द्री क्ली ब्लू स नित्यानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ए ह्री फे सू भ्रू क्ली आ ह्री क्रौ नित्यमदद्रवे हु फे ह्री नीलपताका-
नित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ऐ झम्र्या विजयानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ओं स्वीं सर्वमङ्गलानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

औं ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि देवि देवि सर्वभूतसहारकारिके
जातवेदसि ज्वलन्ति ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल ह्रा ह्रीं ह्रूं र र र र
र र र हुं फट् स्वाहा ज्वालामालिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

अ च् क्रौ चित्रानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

अ मूलमुचार्यं महात्रिपुरसुन्दरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

मध्यप्राक्श्रयस्त्रमध्यान्तस्थितिनित्यार्चनात् पुन ।

त्रिभङ्ग्या पूजयेन्मन्त्री गुरुपादक्रमावलिम् ॥ ४२ ॥

पराख्या परापराख्यामपराख्या त्रिकात्मिकाम् ।

मुनिवेदनागसख्या गुरोर्ज्ञात्वा समर्चयेत् ॥ ४३ ॥

मायालक्ष्मीवीजयुग्म सर्वमन्त्रेषु चादित ।

सयोज्य पूजयेद् विद्यामुपदेशविधानत ॥ ४४ ॥

अभितोऽङ्गावृत्तिं देवीमग्नीशासुरवायुषु ।

देवीमौलौ चतुर्दिक्षु यजेच्छ्रीशम्भुनिर्णयात् ॥ ४५ ॥

वाह्यचक्रेषु योगिन्यस्तदुल्लाससमुद्भवा ।

तद्धधानेन समा ध्येया पूजाया साधकोत्तमै ॥ ४६ ॥

प्रकटाश्च तथा गुप्तास्तथा गुप्ततरा परा ।

सप्रदाया कुलोत्तीर्णा निगर्भाश्च रहस्यका ॥ ४७ ॥

परापररहस्यस्था अतिपूर्वरहस्यका ।

नवधा नामसकेतो योगिनीना विधीयते ॥ ४८ ॥

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।

श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महान्निपुरसुन्दरी ॥ ४९ ॥

अत्युपह्वरमेवेद विद्यासकेतसशितम् ।

सत्सप्रदायससिद्धं नवक भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ५० ॥

चक्रेश्वरी यजेत् तत्र तत्तच्चत्रार्चनादर्थं ।

पूजाया प्रतिचक्र च मुद्रा सदशयेत् क्रमात् ॥ ५१ ॥

हो श्री अणिमासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 ही श्री लघिमासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री महिमासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 ही श्री ईशित्वसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 ही श्री वशित्वसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 ही श्री प्राकाम्यसिद्धिशीपादुका पूजयामि ।
 ही श्री भुक्तिसिद्धिशीपादुका पूजयामि ।
 ही श्री इच्छासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 ही श्री प्राप्तिसिद्धिशीपादुका पूजयामि ।
 हो श्री सर्वकामसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री ब्रह्मणीशीपादुका पूजयामि ।
 हो श्री माहेश्वरीशीपादुका पूजयामि ।
 ही श्री कौमारीशीपादुका पूजयामि ।
 ही श्री वैष्णवीशीपादुका पूजयामि ।
 ही श्री वाराहीशीपादुकां पूजयामि ।
 ही श्री इन्द्राणीशीपादुका पूजयामि ।
 ही श्री चामुण्डाशीपादुकां पूजयामि ।
 ही श्री महालक्ष्मीशीपादुका पूजयामि ।

चतुष्कमादित. पूज्यं द्वारदक्षिणभागतः ।
 यथाक्रमं पश्चिमादिचतुष्कं च तथा पुन. ॥ ५२ ॥

वायुदिक्षमादित. पूज्यं द्वयमन्तेऽप्ररुद्धं तं ।

ब्राह्म्यादिर्दोष्यभागेषु दिक्षु चाष्टमु पूजयेत् ॥ ५३ ॥

अ यामाकर्षिणीनित्यामलाशीपादुका पूजयामि ।

आ बुद्धपाकर्षिणीनित्यामलाशीपादुकां पूजयामि ।

इ अहङ्कारार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ई शब्दार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 उ स्पर्शार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ऊ रूपार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ऋ रसार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ॠ गन्धार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ॡ चित्तार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ॢ धैर्यार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ए स्मृत्यार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ऐ नामार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ओ बीजार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 औ आत्मार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 अ अमृतार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 अ शरीरार्पिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।

भूपतसरोजान्त पश्चिमाशादलादित ।

विलीमेन यजेदेता क्रमात्तित्या. कला. पुन ॥ ५४ ॥

क ख ग घ ङ अनङ्गकुसुमादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 च घ ङं झ ञ अनङ्गमेखलादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 ट ठ ड ढ ण अनङ्गमदनादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 त थ द ध न अनङ्गमदनातुरादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 प फ व भ म अनङ्गरेखादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 य र ल व अनङ्गवेगिनीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 शं सं ष ह अनङ्गाङ्कुशादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 ङं क्षं अनङ्गमालिनीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

चतुष्क प्रथमं पूज्य पोरस्त्यादिदिशाक्रमात् ।

द्वितीयमग्निकोणादि नौगपत्राम्बुजेऽर्चयेत् ॥ ५५ ॥

ह्रीं श्रीं सर्वसंक्षोभिणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वविद्राविणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वाकपिणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वाह्लादिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वसमोहिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वस्तम्भिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वजम्भिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्ववशङ्करीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वरञ्जिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वोन्मादिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वार्थसाधनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वसम्पत्तिपूरणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वमन्त्रमयीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्रीं सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

मन्त्रश्रेणु स्थिता एता शक्तय सर्वसिद्धिदा ।

पश्चिमादिक्रमेणैव विलोमेन प्रपूजयेत् ॥ ५६ ॥

सर्वसिद्धिप्रदादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

सर्वसम्पत्प्रदादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

सर्वप्रियङ्करिदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

सर्वमङ्गलकारिणीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

१. भाग-४. । २. ह्रीं श्रीं रश्मि एव वाठ सर्वप्र-४. । ३. सर्वागपरि-४. ।

४. मनुश्रेष्ठ-४ । ५. पंता-४. ।

। एतदनुसारेण मूले (१।१७०) इत्यत्र 'सर्वप्रियङ्करि' इत्यत्र एव 'सर्वप्रियङ्करी' इति वाठं रपायनीय ।

सर्वकामप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वदुःखविमोचिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वविघ्ननिवारिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वमृत्युप्रशमनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वाङ्गसुन्दरीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वसौभाग्यदायिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।

पङ्क्त्यश्रेषु स्थिता एता देव्यः सर्वार्थसौघिकाः ।
 वारुणी दिशमाश्रित्य वरिवस्येद् विलोमत ॥ ५७ ॥

ह्री श्री सर्वज्ञादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वशक्तिमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्रीं सर्वेश्वर्यंप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वज्ञानमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वव्याधिविनाशिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वावारस्वरूपिणीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वपापहरादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वानन्दमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वरक्षास्वरूपिणीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वेप्सितफलप्रदादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

महाफलप्रदा देव्यो दशान्तरिद्वाराश्रयाः ।
 पश्चिमाशामघपृथ्थ पूर्ववत् पूजयेदिमाः ॥ ५८ ॥
 मध्यचक्रे विलोमेन वशिन्याद्यष्टकं यजेत् ।
 पादुका पूजयामीति (न्यासा?न्यसे)द् देवी विशेषतः ॥ ५९ ॥

१. पङ्क्त्यश्रेष्ठ-क., घट्यश्रेष्ठ-ल. । २. सिद्धिदाः-ल. । ३. ह्रीं श्रीं रहितः पाठः ।
 सर्वप्र-ल. । ४. पापप्रशमनी-ल. । ५. मध्ये-ल. । ६. सादेत्-क. । ७. 'शिवी' नास्ति-क. ।

ब्राह्मी क्ली ब्लूंस (या रा ला वा सा सर्वं)जम्भनेभ्यो वाणेभ्यो नमः ।

(घ थ सर्वसं)मोहनाय धनुषे नमः ।

(आ ह्री सर्वं)वशीकरणाय पाराय नमः ।

क्रो (सर्वं)स्तम्भनायाङ्कुशाय नमः ।

महामध्यमहादेवीपङ्कजावरणाद् बहि ।

पश्चिमादिचतुर्दिक्षु यजेद् वाणाद्यमायुधम् ॥ ६० ॥

वाग्भवमुच्चार्याग्निचक्रे कामगिरिपीठे मिश्रीशनाथात्मके कामेश्वरी-
देवीरुद्रात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

कामराजमुच्चार्यं सूर्यचक्रे जालन्धरपीठे पद्मेशनाथात्मके वज्रेश्वरी-
देवीविष्ण्वात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

शक्तिबीजमुच्चार्यं सोमचक्रे पूर्णगिरिपीठे ओडघाणनाथात्मके भगमा-
लिनीदेवीब्रह्मात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

श्रीमूलमुच्चार्यं ब्रह्मचक्रे ओडघाणपीठे चर्यानाथात्मके श्रीमहात्रिपुर-
सुन्दरीदेवीपरब्रह्मात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

कामेश्वर्यादिका एता अग्रदक्षोत्तरोदरे ।

वा(का?का)मशक्तिबीजाना व्यस्ताव्यस्तमुखो यजेत् ॥ ६१ ॥

पूर्ववद् घूपदीपौ च मुद्रा. कारणतर्पणम् ।

नैवेद्य सघृतं दद्यात् सितापूपादिसयुतम् ॥ ६२ ॥

वरिवस्या विधायेत्य सँजप सहुतक्रियम् ।

सह कामकलाध्यान सौभाग्यहृदय स्मरेत् ॥ ६३ ॥

मण्डल चतुरश्रं च सवृत्त वामभागतः ।

विधाय मनुनाऽनेन सपुष्प तत्समर्पयेत् ॥ ६४ ॥

१. जामा-क. । २. मुख-ख. । ३. नैवेद्य सघृतं तत् । सितापूपादिसयुतं दद्यान्मुद्राश्च
तर्पणम् ॥-ख. । ४. विद्या जपद्या समर्च्यं तत्-ख. । ५. पठेत्-ख. । ६. 'मण्डल' ह
'स्वाहा' इत्येव पाठ पूर्व ४४ श्लोकान्तरं रथापित-ख. । ७. समर्पयेत्-ख. ।

ऐ व्यापकमण्डलाय ऐ ।

अर्घान्नपूर्णसलिल स्यापयेत् तत्र भाजनम् ।

त्रिधा पठन् कलावर्णमनु दद्याद् वलिं तत ॥ ६५ ॥

ॐ ह्रीं सर्वविघ्नकृद्भ्यः सर्वभूतेभ्यो हूं स्वाहा ।

वदध्वा तु खेचरीमुद्रा क्षमस्वेति प्ररोचयेत् ।

यथोपदेश प्रणमेद् गुह्यभक्तिभरानत ॥ ६६ ॥

^१मूलोद्भव शक्तिचक्रं यतस्तन्मयता गतम् ।

तस्मिन्नेवाव्यये तत्त्वे विलीन तद्विभावयेत् ॥ ६७ ॥

^२मूल स्वात्मनि चिद्रूपे यजेद्यत्तत्तदेव हि ।

पुष्पादिक समाधाय शुची देशेऽसु वा त्यजेत् ॥ ६८ ॥

^३पराहन्तामये सविदग्ने सवेद्यतपणे ।

इदन्तालक्षण हव्य जुहुयादवहिर्मुख ॥ ६९ ॥

एतद्विद्याचिरकिलष्टै शिष्यैरभ्यर्चितो भृशम् ।

शिवानन्दमहायोगी सुभगोदयमब्रवीत् ॥ ७० ॥

मन्ना शत समुद्दिष्टाश्चतुर्ल्लिशदधिश्चिय ।

सारवन्तीह सूत्राणि सप्तति सुभगोदये ॥ ७१ ॥

प्रसूता भारतीज्योस्त्ना शिवानन्देन्दुमण्डलात् ।

कुदेशिकमहाधर्मसन्तसै सेव्यता चिरम् ॥ ७२ ॥

इति शिवानन्दमुनिविरचित सुभगोदय समाप्त ॥

१. पाणि-दी. । २. परि-दी । ३. यद्यप्य त-त. । ४. तपेत-त. । ५. तपेणम्-क. त. ।

१. एष श्लोको योगिनोद्भवदीपिकायाम् (पृ० ६९, ३३८) उद्धृतो दृश्यते ।

२. पद्विरेवोद्भवा दृश्यते तत्रैव (पृ० ६९) ।

३. महार्पणमञ्जरीपरिमले (पृ० १३२) समुद्धृत एष श्लोक ।

सुभगोदयवासना

शिवानन्दमुनिविरचिता

पराभूजन्मपश्यन्तीवल्लीगुच्छसमुद्भवा ।
मध्यमासौर^२भा वैखर्यक्षमाला जयत्य^३सौ ॥ १ ॥
समस्तसम्पत्सम्पूर्णभोगमोक्षफलाप्तये ।
ध्यानामृतमयं नौमि गुहं संविन्मयं शिवम् ॥ २ ॥
पूर्णप्रमातृ(संज्ञिता)सिद्धचै संकोचानां च शान्तये ।
चिदानन्दम(हीहा)सारां विद्यामात्मीकरोम्यहम् ॥ ३ ॥
चिद्रसाच्छामृताम्भोगिलहरी(तस्यैरस)शीकरैः ।
आर्द्राकृतसमस्ताङ्गो विदधे स्नानमुत्तमम् ॥ ४ ॥
अशेषकर्मानुष्ठानयोग्यताप्रतिपादिनीम् ।
सन्ध्यामुपासे शिवयोः सामरस्यपदं शिवाम् ॥ ५ ॥
कालचक्रमयीमेतामन्तस्तपनमण्डले ।
तोयाञ्जलिप्रदानेन प्र(ण?णौ)म्यात्मांस्विकामहम् ॥ ६ ॥
विहितप्रतिपिद्धात्मविकल्पपदपातनम् ।
सिद्धिरत्नाकारं क्षेत्रं यजनस्थानमाश्रये ॥ ७ ॥
भूपानुलेपतिलकमालावल्गाञ्जनादिभिः ।
अलङ्करोम्यहं देहं संवित्पीठमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
अहन्तेदन्तयोर्वीजमविभागरसात्मकम् ।
शिवशक्तिमयं चक्रं विश्वाकारं भजाम्यहम् ॥ ९ ॥

१. पत्नीगण्ड-क. । २. सोमरी-क. । ३. त्यजा-क. । ४. विदन्त-क. ।

१. चिद्वत्तया (पृ० ४१) सनुदत एव इत्योकः । 'परा भूजन्म' इत्येवपार्श्वोद्गमरातः
पाठोऽनुचितस्तत्रत्यः ।

- अयं वैश्वम्भरो भागो देव्याश्चक्रात्मना स्फुरन् ।
 शरीर स्थूलभेवेद भावयामि मुखाद् गुरो ॥ १० ॥
- ^१सोमसूर्यकृशान्वात्मतेजस्त्रितयरूपकम् ।
 नेत्रत्रय भावयामि वृत्तत्रितयमञ्जसा ॥ ११ ॥
- ^२पोडशच्छदपद्मोऽयं भागो भूताक्षमानसम् ।
 विकारात्मकतापन्नं देव्या, सभावयाम्यहम् ॥ १२ ॥
- ^३वसुच्छदनपद्माङ्कदलोऽयं चक्रगो विभुः ।
 अयक्लाद्या, प्रकृतयो भूतान्ता निश्चिनोम्यहम् ॥ १३ ॥
- ^४चतुर्दशारघरणी करणानि चतुर्दश ।
 चतुर्दशशिवारण्य महादेव्या, स्मराम्यहम् ॥ १४ ॥
- ^५वाह्यो दशारभागोऽयं बुद्धिकर्माक्षगोचरः ।
 मण्डलात्माभिमानि(न्योऽन्या) देव्या, सकल्पयाम्यहम् ॥ १५ ॥
- ^६अन्तर्दशारवसुधा बुद्धिकर्मेन्द्रियावलिः ।
 महानिपुरसुन्दर्या इति सचिन्तयाम्यहम् ॥ १६ ॥
- ^७अष्टौराशप्रदेशोऽयं चित्रिर्वाणेषणादिकम् ।
^८सूक्ष्म पुर्यष्टक देव्या मतिरेषा हि गौरवी ॥ १७ ॥

१. शीत्य भोग-चि., पाङ्कदेशो-दी. २. सकल्प-क. ३. शूरो देशो-क.,
 शूरो देशो यश्च-दी. ४. चक्रको-चि. ५. भूताशा-क. भूतानां-चि. ६. वसुधा-दी.,
 सरणी-चि. ७. चक्ररूपतिशारण्या-क. ८. गौचरा(-)-क. ९. क्षान्तकर्मेन्द्रियाणि च-दी.
 १०. प्ठारव्यपदे-दी. ११. प्रवेशो-चि. १२. वाणेषणादि-क., वाणेषु तादि-चि.
 १३. सूक्ष्मक्षण-क., सूक्ष्मपुर्यष्टक-चि. ।

१ चिद्वस्त्यां (पृ० ५३) समुद्भूत एव श्लोकः ।

२ चिद्वस्त्यां (पृ० ६४) योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोकः ।

३ चिद्वस्त्यां (पृ० ६३) योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोकः ।

४ चिद्वस्त्यां (पृ० ६२) दृश्यते सम्पूर्णं श्लोकः, योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) तु
 पूर्वार्धमात्रमेव ।

५ श्लोकार्धमिद्वस्त्यां (पृ० ६१) दीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते ।

६ श्लोक एव दीपिकायां (पृ० ६८) दृश्यते ।

७ चिद्वस्त्यां (पृ० ६०) दीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोकः ।

- १ इच्छादिशक्तित्रितयं पशोः सत्त्वादिसंज्ञकम् ।
 २ महत्प्रथमं चिन्तयामि गुरुवक्त्रादनुत्तरात् ॥ १८ ॥
 ३ महामध्यं च चक्रस्य महानन्दात्मकं पुनः ।
 अनुत्तरविमर्शकसारं संविन्मयं भजे ॥ १९ ॥
 विभाव्यैवं चक्रगतिं भूयो भूयो विमृश्य च ।
 विद्यां करोमि च पुनः समस्तव्यस्तपूजया ॥ २० ॥
 ४ संवित्सत्त्वनैर्मल्यसिद्धये शोषणादिकम् ।
 विकल्पसार्वभौमस्य शरीरस्याश्रयाम्यहम् ॥ २१ ॥
 आनीय (संज्ञां) विदं वेद्यं तदेकीकरणात्मकम् ।
 प्राणसंयमनं कुर्वन् वेद्योपशममारभे ॥ २२ ॥
 ५ पातालादिषु लोकेषु ये विघ्ना भेदलक्षणाः ।
 ददामि तालत्रित(यासंयं त)त्रिराकृतिसत्फलम् ॥ २३ ॥
 ६ कारणात्मपराभृष्टकार्यंमृताङ्गुलिस्थितिम् ।
 करोमि चिन्मयीं शुद्धिं करयोः परिशोधिनीम् ॥ २४ ॥
 भावराशिमशेषेण चिद्रूपाणां शिवात्मनाम् ।
 चतुर्णामर्चकादीनां विदधाम्यासनं क्रमात् ॥ २५ ॥

१. तयपशो-क. । २. भावपानि-दी. वि. । ३. तरत्-वि. । ४. तय-क. ।

५. भजेत्-क. । ६. कार्यंमृताङ्गुलिस्थितिः-क. । ७. स्पृशंशोधिनीम्-क. दी. ।

१. चिद्रूपम् (पृ० ४४) दीपिकायां (पृ० ६८) चोद्धृतः श्लोकः ।
२. 'महत्प्रथमं.....महानन्दात्मकं' कपुस्तके न दृश्यते, दीपिका(पृ० ६८)चिद्रूपम्(पृ० ४३, ७१) - दृष्ट एवोऽस्तत्र प्रकृत इति प्रतीयते, 'पुनः' इत्यन्तिमस्य परस्य तत्रोपलम्भेः ।
३. चिद्रूपम् (पृ० ७१) समुद्धृत एव श्लोकः ।
४. महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ११५) श्लोकोऽयं दृश्यते । श्लोकात्प्रायस्तत्रैवावलोचनीयः ।
५. दीपिकायां (पृ० २४७) दृश्यते श्लोकार्थः ।
६. दीपिकायां स्वल्पमेव (पृ० २३७, २८०) महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ११७) च श्लोक एव दृश्यते ।

१ सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां सतीनामात्मनि प्रभौ ।
 उन्मत्तनं भावयामि पङ्कजविधियोगतः ॥ २६ ॥
 मातृकावर्गसंयुक्तवशिन्याद्यष्टकस्मृतेः ।
 त्रिमृशामि महाहन्ता परिपूर्णचिदात्मिकाम् ॥ २७ ॥
 कल्पयामि च सामान्यमर्ध्यं सर्वविशोधनम् ।
 चिद्रसप्रायममृतं सिद्धिदं कल्मषापहम् ॥ २८ ॥
 शिवशक्त्यात्मपट्कोणसामरस्यत्रिकोणकम् ।
 संविद्रूपमहादर्शं करोम्येतेन मण्डलम् ॥ २९ ॥
 मातृमानप्रमेयात्मपावकेनेन्दुविग्रहम्^१ ।
 आधारपात्रपीयूषं सन्दधेऽहमनुक्रमात् ॥ ३० ॥
 कलासनविमर्शनं विशेषा(र्ध्यं?र्ध्यं) चिदात्मकम् ।
 भावयामि भवप्राप्तिसाधनं भवभेषजम् ॥ ३१ ॥
 अर्ध्यादाभ्युक्षणेनैव देहपुष्पस्थ(या?ला)दिकम् ।
 सविदम्भो धिलहरीरसेनार्द्राकरोम्यहम् ॥ ३२ ॥
 स्वात्मानन्दचमत्कारं परितृप्तिप्रयोजनम् ।
 समाधिं समतासारं सम्यगङ्गीकरोम्यहम् ॥ ३३ ॥
 स्वातन्त्र्योल्लासि(का?ता)शेषतत्त्वव्रातविजृम्भितम् ।
 सवित्तत्वं महाहन्तासारं ध्यायामि शीतलम् ॥ ३४ ॥
^२ ज्ञानक्रिया(स्त?स)तत्त्वेन मन्त्रमुद्राक्रमेण तु ।
 आवाहयामि हृदयाद्बहिः संवित्कला निजाम् ॥ ३५ ॥
^३ धृतकाठिन्यवच्चक्रमहायोनीं चिदम्बरम् ।
 द्रुतहेमघनीभा(व इ?वमि)व मूर्तीकरोम्यहम् ॥ ३६ ॥

१. मृतकारिण्य-क. । २. चक्र-दी. । ३. वनिति मूर्ति-दी. ।

१. महायंमन्त्ररोपरिमले (पृ० ११७) समुद्रुत एष श्लोकः ।
२. अग्निरविष्वन्नविग्रहमित्यर्थः । इत. सुयं. । 'इत सुयं प्रभौ' (३३।१११) इत्यमरः ।
३. इष्ट्यम्—' मन्त्रमुद्रागम्येन ज्ञानक्रिये लिल्लासयिते' (श्रुजु० पृ० ४६) इति वचनम् ।
४. दीपिकायां (पृ० ८६) दृश्यते इत्येकः ।

- १ प्रकाशकघने घाम्नि विकल्पान् पाशवादिकान् ।
 २ निक्षिपाम्यचंनद्वारा वह्नाविव घृताहुती ॥ ३७ ॥
 रागद्वेषचहं पूर्णम(हि?भि)मानावसेचनम् ।
 ३ चिरेण मयि संजातमुपहारीकरोम्यहम् ॥ ३८ ॥
 ४ प्रदोनैस्तपणैः सम्यग्विशुद्धैरमृतात्मभिः ।
 महाहन्तीकरोमीदं विश्वं ह्यवपुधंरम् ॥ ३९ ॥
 प्रकाशभरिता(ः) ५ कान्तिक्रियात्ता(र?राः) शिवात्मिका ।
 ६ ज्ञानक्रियात्मने देव्यै मुद्राः संदर्शयाम्यहम् ॥ ४० ॥
 ७ खं वायुज्योतिर्रब्भूमिशब्दादिगुणभेदेत ।
 ८ दशपञ्चतया व्याप्ता व्यापिका, पूजयाम्यहम् ॥ ४१ ॥
 अनुत्तरादिसर्गान्तबोधचन्द्रकलाश्रिते ।
 मध्य(त्रा?त्र्य)श्रे षोडशैता यजेन्नित्या. कला. क्रमात् ॥ ४२ ॥
 ९ प्रमात्सप्तकेष्वे(को?कं) विहाय प्रथमं पुनः ।
 त्रिकं वारादिभेदेन संश्रये गौरवी स्थितिम् ॥ ४३ ॥
 सर्वज्ञत्वादिका. शक्तीः सेवे संवि(त्त?त्ति)त. परा(ः) ।
 षडङ्गोपास्तियोगेन गर्भविरणदेवता ॥ ४४ ॥
 १० चक्रराजे परामृश्या योगिन्यै. प्रकटादिका ।
 ११ विमशाख्याश्रिदम्भोधिलह(री?र्य)स्ता अपि क्रमात् ॥ ४५ ॥

१. विकल्पप्रसरादिकान्-दी. २ प्रस-ते. ३. निक्षिपेत् स्वाचंन-दी. ४. नैदाने-दी. क. ५. महाहन्ता-दी., मदहन्ता-दी. ६. विश्वह्यवपुधंरम्-क. ७. पुनःतरम्-दी. ८. रक्ते षट्-क. ९. योगत-क. १०. दश पञ्च च यादित्या व्यापिका यजता भजेत्-क. ११. मृश्य-चि. १२. योगिनी-चि. १३. विमृशामि चिद-क. १. दीपिकाया (पृ० १९३) सेतुवन्दे (पृ० १९४) च वदंते । २. दीपिकाया स्थलद्वये (पृ० २६४, ३३३) समुद्धत एव श्लोकः । ३. कान्तिसाधोः प्र प्रकाशार्पत्वाज्ज्ञानपरः । ४. चिद्वत्त्वा (पृ० ३६) समुद्धत. श्लोक. ५. शिव, मन्त्रमहेश्वर, मन्त्रेश्वरः, मन्त्र, विज्ञानाकल, प्रलयाकल, सकल इति सप्त प्रमातारः । ६. चिद्वत्त्वा (पृ० ५६) इत्यपते श्लोक. ।

वसुधाभवने दे(वंशीं) महाचित्तरुमक्षरीम् ।
 प्रकटाह्वां पूजयामि त्रैलोक्यपरिमोहिनीम् ॥ ४६ ॥
 यस्या उल्लसिता एता योगिन्यश्चिदधनत्वपः ।
 चक्रेश्वरीभंजाम्येताश्चक्रे चक्रे समाहितः ॥ ४७ ॥
 राजच्छदनपद्मस्था गुप्ताह्वाश्चिन्मणिप्रभाः ।
 ताः संदधे महाशक्तीः सर्वाशापरिपूरिकाः ॥ ४८ ॥
 याश्च गुप्तराह्वानाः संवित्कौस्तुभदीप्तयः ।
 भजे ता वसुपत्राब्जे सर्वसंक्षोभणात्मिकाः ॥ ४९ ॥
 चतुर्दशारावरणे या देव्यश्चिन्मघुश्चिन्मः ।
 कलाह्वाः पूजयाम्येताः सर्वसौभाग्यदायिकाः ॥ ५० ॥
 बाह्यपङ्क्त्यश्रके या वा (देव्य)श्चिच्चन्द्रचन्द्रिकाः ।
 सर्वायंसाधिका एताः कुलोत्तीर्णाह्वया यजे ॥ ५१ ॥
 १ अन्तर्दशारगा देव्यो विद्युत्पुञ्जनिभाः शुभाः ।
 निगर्भाख्या भंजाम्येताः सर्वरक्षाविधायिनीः ॥ ५२ ॥
 अट्टारे या वशिन्याद्याश्चित्क्षीरस्निग्धताः पराः ।
 सर्वरोगहरा एता विमृशामि विशेषतः ॥ ५३ ॥
 २ देव्याः संवित्सत्त्वाया भेदो(दीर्घ)लनहेतुकाः ।
 आमुधास्याः पराः शक्तीर्वाणाद्याः पूजयाम्यहम् ॥ ५४ ॥
 सर्वानन्दमयी मध्ये महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
 यजाम्यतिरहस्यां तां महाचिःस्पन्दधामिणीम् ॥ ५५ ॥
 विमृशामि महाहन्तां संवित्स्रोतोमहानदीम् ।
 ३ जनिपालनधर्मेण जपेनान्तर्मुखात्मना ॥ ५६ ॥

१. चक्रेश्वरी-त्रि. । २. अत्र चक्र समाधिताः-चि. । ३. देव्यश्चित्स्लताप्रकलानि
 याः-क. । ४. पूजनीयाः-चि. । ५. त्रयसत्तायाः-चि. । ६. इमन्-धि. ।

१. चिद्वल्पा (पृ० ६१) श्लोकोऽयमवलोकयते ।

२. चिद्वल्पा (पृ० ५८) पद्यनिदमवलोकनीयम् ।

३. महामन्त्रजरीपरिमले (पृ० १२८) समुद्धृत एष श्लोकार्थः ।

संविन्मये महावह्नौ विमशंपरमार्चिपि ।
 श्रद्धीकरोम्यक्षवृत्तीस्तिला(द्या?ज्या)हुतिकमंणा(म्?) ॥ ५७ ॥
 सर्वंशत्वादिशक्तीनां संविद्रू(पा?प)विमशंनम् ।
 विलयाङ्गविधानेन विदधामि विधानतः ॥ ५८ ॥
 विश्वभेदलभ्यप्रायां महासंवित्त(नूर्ण?नूं नि)जाम् ।
 भावयामि महाकामकलाध्यानेन नित्यदा ॥ ५९ ॥
 सौभाग्यहृद्विमर्शेन संवित्सर्वात्मभावनाम् ।
 तन्मयत्वफलावाप्त्यै करोम्यहमनारतम् ॥ ६० ॥
 अर्चास्थानानि मानिन्यै देवतायै चिदात्मने ।
 ददामि च बलिध्याजादं विकल्पा(द्वि?नू वि)ध्न-
 (शा?श)ब्दि(कात्?तान्) ॥ ६१ ॥
 कायवाङ्मन(सा?सां) येयं शिवैकात्म्येन योजना ।
 नमस्कृतिं करोम्येतां संविद्रू(पा?प)विमशि(नीः?नीम्) ॥ ६२ ॥
 इदन्तोल्लासितं हव्यं संविच्चक्रस्य मध्य(म?ग)म् ।
 महाहन्तीकरोम्येवं तदिदं च विमृश्यते ॥ ६३ ॥
 १ संविदग्नौ महासारे विमर्शैकशरीरिणि ।
 भेदाभासमिदं हव्यं जुहोम्यपुनरुद्भवम् ॥ ६४ ॥
 क्रियाशेषमशेषेण विमृशामि चिदात्मकम् ।
 पराम(शं?शः) परा पूजा पवित्रं हि विधीयते ॥ ६५ ॥
 ग्रथिता सेयमम्लान(ः) संविन्माला मनोहरा ।
 महानुभावगन्वाढ्या जुपतां लोकमातरम् ॥ ६६ ॥
 इती(तिरात्स्य?रितात्स्याः) क्रमवासना क्षुभा विच्छेदहीनक्रममार्गशोधिनी ।
 हिताहितद्वैतपथप्रणाशिनी समस्तसंविन्मयपूर्णचित्तया ॥ ६७ ॥
 सूत्राणामपि सप्तत्या सुभगोदयवासना ।
 शिवानन्देन रचिता विदुषां प्रहृतां महत् ॥ ६८ ॥
 इति शिवानन्दमुनिविरचिता सुभगोदयवासना समाप्ता ॥

सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्

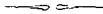
शिवा नन्दमुनिविरचितम्

- १तन्मह. परमं नौमि कृत्यैः पञ्चभिरङ्कितम् ।
 अशेषविश्वाभेदात्म पूर्णाहन्तात्मकं शिवम् ॥ १ ॥
 त्रिधा विभक्तं यद्वस्तु स्तोत्रस्तुत्यस्तुतिक्रमात् ।
 एकस्मे महसे तस्मै नमः सकलचक्षुषे ॥ २ ॥
 स्मरामि ता परा वाचं पश्यन्त्यादिक्रमाश्रयाम् ।
 नानाविधरसाकारा महानुभवरूपिणीम् ॥ ३ ॥
 २देशकालपदार्थात्मं यद्यद्वस्तु यथा र्यथा ।
 तत्तद्रूपेण या भाति तां श्रये साविदो कलांम् ॥ ४ ॥
 मूलादिविलपर्यन्तं महानिपुरसुन्द(री?रि) ।
 या तनुस्ते तडिप्रख्या ता भजे भवशातनीम् ॥ ५ ॥
 ३योनी कनकपुञ्जाभं हृदि विद्युच्छट्टोज्ज्वलम् ।
 आज्ञाया चन्द्रसकाशं महस्तव महेश्वरि ॥ ६ ॥
 ४प्रसूतामृतरश्म्यौवसन्तर्पितचराचराम् ।
 भवोनि भवशान्त्यै त्वा भावयाम्यमृतेश्वरीम् ॥ ७ ॥

१. रचितम्-क. । २. भेदेन-व. ख. । ३. त्रिविभक्त च-व. ख. । ४. स्तोत्य-क. ख. ।
 ५. परम-ख. । ६. कार-क. ख. । ७. र्थात्मा-क. ख. दो. । ८. तथा-क. ख. दो. ।
 ९. साविद-व. ख. । १०. पराम्-व. । ११. कन्दे-ख. । १२. सकाश-व. । १३. श्म्यो-ग. ।
 १४. भवानी-ख. दो. ।

- १ 'तन्मह परम नौमि' इत्यशश्विदल्ल्या (पृ० ५) दृश्यते ।
- २ दौषिकायां स्थलद्रुषे (पृ० ५, १७९) समुद्रुतोऽप्य दलोः ।
- ३ महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० १४५) दृश्यते द्रुषे ।
- ४ दौषिकायां (पृ० २५७) दृश्यते दलोः ।

१वर्णं. कला पदं तत्त्व मन्द्रो भुवनमेव च ।
 इत्यध्वपट्कं देवेशि भाति त्वयि त्रिदात्मनि ॥ ८ ॥
 अनाश्रितादिकालाग्निरुद्रान्त चिरमद्भुतम् ।
 उन्मीलयसि मातस्त्वं प्रकाशवपुषि त्वयि ॥ ९ ॥
 यदिदं भासते देवि नामरूपक्रियात्मकम् ।
 प्रकाशवपुषि त्वत्तस्तत्सर्वं नातिरिच्यते ॥ १० ॥
 २नेत्रादिजालकोपान्ते हृत्पद्मासनलीलया ।
 वारं वारं त्वया देवि रूपादिमधु सेव्यते ॥ ११ ॥
 संविद्देव्यः समाक्रम्य विषयानमृतासवान् ।
 योगिना प्रेषयन्त्यार्यं त्वत्पूर्जार्थं हि सर्वदा ॥ १२ ॥
 सौभाग्यहृदयं गुह्यं शिवानन्देन योगिना ।
 समाराधनपूर्त्यर्थं स्तुतं सकलकामदम् ॥ १३ ॥
 इति विरचितमेतत् त्रैपुर स्तोत्रमार्घ्यं
 प्रकटितपरमार्थं योगिवैर्योपजुष्टम् ।
 सकलदुरितरोगध्वंसनानन्यकार्यं
 प्रतियजनविधान सेव्यता भक्तियुक्तै ॥ १४ ॥
 ॥ इति शिवानन्दमुनिविरचित सौभाग्यहृदयरतोत्रं समाप्तम् ॥

१. वर्ण-क. ख. । २. मनुस्तत्त्व-क. ख. । ३. पद-क. ख. । ४. त्रिद-ख. ग. ।
 ५. धनुषस्तस्मात्-क. ख. । ६. ज्वाल-क. ख. । ७. मया-ख. । ८. सव-ग. । ९. योगिनी-क. ।
 १०. आर्य-क. । ११. स्तोत्र-ख. । १२. सर्वा-क. । त्रिदा-ख. । १३. स्मृत-ग. ।
 १४. भाव-क. । १५. वर्ण-क. । १६. योग-क. ।

1. महापरमेश्वरपरिमले (पृ० ७३) विद्वत्प्यां (पृ० १८) च इत्यते श्लोकः ।
 2. महापरमेश्वरपरिमले (पृ० १३) उद्धतोऽप्य श्लोकः ।

सौभाग्यसुधोदयः

अमृतानन्दयोगिविरचितः

^१जयेति ज्योतिरनुत्तरमिदमखिलं यस्य भासते भासा ।
सा भासयति यत्र भानुर्न शीतभानुः कुतो बृहद्भानुः ॥ १ ॥

^२स्त्राभाविकी स्फुरत्ता विमर्शवैपुरस्य विद्यते शक्तिः ।
सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेतं(व?द)वति संहरते ॥ २ ॥

तस्य निरुपाविमूर्तेर्निखिलातीतस्य नित्यतुप्तस्य ।
संसारमोहसंभ्रमसंगतिरनयैव सन्तत भवति ॥ ३ ॥

सेय तदेकरस्यात् परा परामर्शरूपिणी शक्तिः ।
स्वस्वातन्त्र्योल्लासस्पन्दादेकाऽप्यनेकधा वितता ॥ ४ ॥

प्रथमं पश्यन्त्यादिप्रकारभेदप्रपञ्चिताकारा ।
विश्वोत्तीर्णानाहतनादमयी सैव मातृका जाता ॥ ५ ॥

अखिलमनाहतमूर्तिर्माल्युत्तीर्णस्वरूपिणी तरति ।

^३कायति नानानामप्रपञ्चरूपेण मातृका देवी ॥ ६ ॥

१. एषा पद्वृत्तिर्न दृश्यते—क. ख. । २. जयति—ग. । ३. दृशात्प—ती. । ४. देवदपि च
सहरति—ग. मौ. । ५. न्येपोल्ल—ग. । ६. 'विश्व' नाम्नि—ग. । ७. नामवती—ग. ।
८. पद्वृत्तिचतुष्टयं न दृश्यते—क. ख. ।

१. "यत्र तेजासि तेजासि तमासि च तमासि च । तेजाम्येव तमास्येतद्भ्रदज्योः ॥" इति
प्रथमं श्लोक—क., अत्र पद्वृत्तीवपद्वृत्तिस्थाने—'तस्मै पत्यनुसरे' इति दृश्यते—ख. ।
चम्पुनम्पु—"यत्र तेजसि तेजासि तमासि च तमस्यलम् । तेजसि च तमास्येतद्भ्रन्दे ज्योति-
रनुतरम् ॥" इति नित्यगुणदृष्टपरार्षोशिकान्तुत्तिमङ्गलचरणद्वयेक एव विद्वत्सुपेणात्र
दृश्यते ।

२. सौभाग्यभास्वरे ल्लिनामह्यत्रनामभाष्ये (पृ० १२२) उद्धृतो दृश्यत एव श्लोकः ।

३. श्लोकार्षोः पाणिनोद्धृदपदीपिकाया (पृ० १०६) दृश्यते ।

निजभागाहविर्भागा(?) पर्याससमासैकरस्यभेदम(वि?यी) ।
 एकाऽप्येकादश(वा?धा) जाता माता परैव पश्यन्ती ॥ ७ ॥
 [^२पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणाना सरणिमपि यदुत्तीर्णा ।
 तेनैव पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता ॥]
 पश्यन्त्य(१) परमार्थं स्व(१)वयवा (प्य?व्य)पृयोऽष्ट वामा(सा?धाः) ।
 ताभ्य समष्टिरूपे न सामरस्य च तत्त्वतो भिन्नम् ॥ ८ ॥
 एकैकरस्यरूपा पराऽपराऽष्टाशमात्परमार्था ।
 ताभ्यामनाहताख्या नादमयी मध्यमाऽभवन्माता ॥ ९ ॥
 स्थानादिभिरहतत्वाद् बुद्धिव्यापारमात्रबोधत्वात् ।
 माताऽनाहतनामा सूक्ष्मा विकृतादिनादनवकमयी ॥ १० ॥
 सूक्ष्मैव मध्यमेय नादमयी स्थूलभावमापन्ना ।
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्वर्णात्मिकवर्गोनवकरूपेण ॥ ११ ॥
^३पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा नापि वैखरीव बहिः ।
 स्फुटतरनिखिलावयवा मध्यगता मध्यमा तयो(र?र्य)स्माव ॥ १२ ॥
 परयाऽपरया पादाद्यष्टव्यष्टधात्मना च पश्यन्त्या ।
 मात्रा मध्यमया नववर्गात्मिकया च वैखरी जाता ॥ १३ ॥
 स्थानकरणप्रयत्नैरभिहतपवनप्रवर्तितार्णत्वात् ।
 हतनामधेयमस्या विहित वर्णोदयक्रमाभिज्ञै ॥ १४ ॥

१. 'ताभ्य' 'सामरस्य' नास्ति—क. ख. । २. परास्तादन्तर—ग. । ३. मध्यमया—ख. ।

४. द्व्युत्तर—क. ख. । ५. धाप्रया—क. ख. सौ. । ६. ष्टकमव्य—ग. ख. ।

१ [] चिह्नस्य. श्लोक सीभाग्यभास्करे (पृ० १००) सीभाग्यमुद्योदयश्लोकत्वेनोद्धृत
 प्रकरणानुरोधात्प्रस्थापित, मातृकासु तु नोपलभ्यते ।

२ सीभाग्यभास्करे (पृ० १००) उद्धृतो दृश्यते श्लोक ।

१ अवधारणे(द्र१न) चै (वे१चे)दमक्षे विवरे च ख गतौ रोति ।
 कर्णविवरैकगम्यस्वार्येथ वैखरी यतो माता ॥१५॥
 दश पञ्च च विन्द्वन्ता स्वरा मता प्रतिपदादितिथिरूपा ।
 रविशशिसर्गस्पन्दप्रभवा हि भवन्ति ते तदात्मान ॥१६॥
 रविशशिरूपौ विन्दू शिवशक्तिमयौ तदात्मक सर्गं ।
 सत्तोद्रेकश्च तयो शिवशक्त्योस्तत्स्वभावतोऽवस्थे ॥१७॥
 सत्ता शिवस्तदशा वामा ज्येष्ठा तथैव रौद्री स्यात् ।
 एता एवानुत्तरमिच्छोन्मेपश्च समभव(द१न) ह्रस्वा ॥१८॥
 उद्रेक शक्ति. स्यादिच्छा ज्ञाना क्रिया च शक्त्यशा. ।
 दीर्घास्ता एवासन्नानन्दश्चेशनो नता चेति ॥१९॥
 अस्वरवपुरादिशिव परे प्रमाता स्वसविदुन्मेपात् ।
 इच्छति वेदितुमर्थानीशनया तदनु वेत्ति भिन्नगति ॥२०॥
 ईच्छावेशानन्तरमस्मिन् प्रागीशनोदयान्मध्ये ।
 व्यक्ताव्यक्ताथर्मया () पण्डा इच्छेशनोद्भवा वर्णा ॥२१॥
 इच्छानुत्तरयोगाद्विहिता श(क्तिःक्ति)स्वरस्य समूति ।
 एकारानुत्तरयो सङ्गादैकारसभवो भवति ॥२२॥
 उन्मेपानुत्तरयो सङ्गादोकारजन्म निर्णोतम् ।
 ओकारानुत्तरयो सङ्गाच्छक्तिनिशूलनिष्पत्ति ॥२३॥
 वेदनरूपो विन्दु शिवशक्तिद्वितयसामरस्थतनु. ।
 वेदकवेद्यविभागस्वरूपसकोचरूपसस्कार. ॥२४॥

१. शक्त्यशा -क. ख. । २. ज्ञान-य. ख. । ३. परप्रमाता-ग. । ४. पङ्क्तित्रय नास्ति-ख. । ५. पङ्क्तित्रय नास्ति-ख. ।

१. "क्षेत्रियेण च कर्णविवरं रोति गच्छतीति श्युत्पत्ति सौभाग्यमुपोदये कथिता" (सौभाग्य-भास्करे, पृ० १००) । "अनुत्तराख्याशयश्चेच्छाशक्त्या योगादिप्रमेण यथोत्पत्तिप्रकारं सौभाग्यमुपोदये द्रष्टव्य" (सौभाग्यभास्करे, पृ० १२५) । "एवमन्वेदां वर्णानामुत्पत्तिं परापरभाषासौभाग्यमुपोदयादिषु वर्णिताऽनुसन्धेया" (सितुग्रन्थे, पृ० २९१) ।

रविशशिसंचरणवशाद् यथैव विकसन्ति सन्ततं तिथयः ।
 तन्मयसर्गस्पन्दाद्गुन्मिपितास्ते स्वरास्तदात्मानः ॥२५॥
 सर्गेण कादिवर्णैरपि पटत्रिशद्भिः रात्मनोऽवयवैः ।
 पटत्रिशतत्वमयं जगदावृणुते शिवात्मकं माता ॥२६॥
 शक्तिर्न शिवेन विना शिवोऽपि न तथा विनाऽस्ति तद्वदिदम् ।
 विश्वं वागर्थमयं शिवशक्त्युल्लाससंभवं भाति ॥२७॥
 १ यदयमनुत्तरमूर्तिर्निजेच्छया निखिलमपि जगत्स्रष्टुम् ।
 पश्यन्दे स स्पन्दः प्रथमं शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥२८॥
 इच्छा सैव स्वच्छा सन्ततसमवायिनी परा शक्तिः ।
 सचराचरस्य जगतो बीजं निखिलस्य निजनिर्लीनस्य ॥२९॥
 स्वेच्छाशक्त्युद्गीर्णं जगदात्माहन्त्या समाच्छाद्य ।
 निवसन् स एव निखिलानुग्रहनिरतः सदाशिवोऽभिमतः ॥३०॥
 विश्वं स एव पश्यन्निदन्त्या निखिलमीश्वरो जातः ।
 सा भवति शुद्धविद्या येदन्ताहन्तयोरभेदमतिः ॥३१॥
 माया विभेदबुद्धिर्निजांशभूतेषु निखिलभूतेषु ।
 नित्यं तस्य निरङ्कुशविभवं वेलेव वारिधिं रुन्धे ॥३२॥
 स तथा परिमितमूर्तिः संकुचितसमस्तशक्तिरेष पुमान् ।
 रविरिव सन्ध्यारक्तः संहृतरश्मिः स्वभासनेऽप्यपटुः ॥३३॥
 सम्पूर्णकर्तृतावा या बह्व्ययः सन्ति शक्त्यस्तस्य ।
 संकोचात् संकुचिताः कलादिरूपेण रूपयन्त्येनम् ॥३४॥
 यत्सर्वकर्तृता सा संकुचिता कतिपयार्थमातृपरा ।
 किञ्चित्कर्तारममुं कलयन्ती कीर्त्यते कलानाम्ना ॥३५॥

१. प्रत्यन्दे-क. ख. । २. स्पन्द-क. ख. । ३. सती-ग. दी. । ४. विली-दी. ।

५. भाति-दी. । ६. पि भेद-ग. ख. ग. । ७. वारिधे-ग. । ८. शक्ति-ग. । ९. नेत्र-दी. ।

१०. तत्-ग. दी. । ११. नाम-ग. ।

१. यदयमित्यादिका गन्धवतीत्यन्ताः श्लोका योगिनीदृश्यदीपिकायां (पृ० १२४-१२६) समुद्धृताः सन्ति ।

सर्वज्ञताऽस्य शक्ति परिमिततनुरल्पवेद्यमातृपरा ।
 ज्ञानमुपपादयन्ती विद्येति निगद्यते बुधैराद्यै ॥३६॥
 नित्यपरिपूर्णं तृप्ति शक्तिस्तस्यैव परिमिता तु सती ।
 भोगेषु रञ्जयन्ती सततममु रागतत्त्वता याता ॥३७॥
 या नित्यताऽस्य शक्तिनिष्कृष्य निधनोदयप्रदानेन ।
 नियतपरिच्छेदकरी क्लृप्ता स्यात् कालतत्त्वरूपेण ॥३८॥
 याऽस्य स्वतन्त्रतास्या शक्ति सकोचशालिनी सैव ।
 कृत्याकृत्येष्ववश नियतममु नियमयन्त्यभून्नियति ॥३९॥
 इच्छादित्रिसंमृष्टि शक्ति शान्ताऽस्य सकुचद्रूपा ।
 सकृचितेच्छाद्यात्मकसत्त्वादिकसाम्यरूपिणी तु सती ॥४०॥
 बुद्ध्यादिसामरस्यरूपा चित्तात्मिका मता प्रकृति ।
 इच्छाऽस्य रजोरूपाऽहृङ्कृतिरासीदहप्रतीतिकरी ॥४१॥
 ज्ञानाऽस्य सत्त्वरूपा निर्णयबोधस्य कारण बुद्धि ।
 तस्य क्रिया तमोमयमूर्तिर्मन इत्युच्यते विकल्पकरी ॥४२॥
 वागादिपञ्चभेद स एव सकृचित्तविग्रहो देव ।
 ज्ञानक्रियोपररागप्राधान्याद् विविधविषयरूपोऽभूत् ॥४३॥
 श्रोत्र चक्षु स्पर्शनजिह्वाघ्राणानि बोधकरणानि ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्याकानि कर्मकरणानि ॥४४॥
 शब्दस्पर्शा रूप रसगन्धौ चेति भूतसूक्ष्माणि ।
 भयमेवातिनिर्कृष्टो जातो भूतात्मनाऽपि भूतेश ॥४५॥
 गगनमनिलश्च तेज सलिल भूमिश्च पञ्च भूतानि ।
 श्रोत्रादिकरणवेद्या शब्दाद्यास्तानि वेदकान्येषाम् ॥४६॥

१. उत्पादयति ज्ञान-क. ए. । २ नियति-ग. । ३ तृप्ता-ग. । ४. समष्टिशक्ति-
 क. ए. दी । ५. शान्तस्य-ग. । ६. स्वल्प-ग. दी. । ७. वागादि-ग. । ८. निष्कृष्टो-ग. ।

वचनकरी वागासीत् पाणि. स्यात् करणभूतमादाने ।
 गमनविसर्गानन्दत्रितये पादादिकत्रिक करणम् ॥४७॥
 गन्धवती भूमि. स्यादाप. सासिद्धिकद्रवास्तेज. ।
 उष्णस्पर्शविशिष्टं सस्पर्शो वायुरम्बर शब्द. ॥४८॥
 १मायान्तमात्मतत्त्व विद्यातत्त्वं सदाशिवान्तं स्यात् ।
 शक्तिशिवौ शिवतत्त्वं तुरीयतत्त्वं समष्टिरेतेषाम् ॥४९॥
 चतुरात्मिकेयमेपा परादिरूपप्रपञ्चभेदवती ।
 सृष्टिस्थितिसंहारानाख्याख्याश्चतुरोऽन्वयानभिव्यासा ॥५०॥

इति श्रीमद्मृतानन्दयोगिविरचिते सौभाग्यसुषोदये
 प्रथमः प्रपञ्चः ॥

सैव महाविद्यात्मा माता चतुरन्वयैकविश्रान्ति ।
 चतुराननादिजननी जाता चतुरात्मवर्गफलदात्री ॥ १ ॥
 अस्वरविमर्शलपौ स्वाशौ हित्वा चतुष्कलौ सैव ।
 वामादोच्छ्रादिममान्यकरोद् द्वन्द्वान्यमूनि चत्वारि ॥ २ ॥
 वामाशो ब्रह्मा स्यादिच्छैव तस्य भारती शक्ति. ।
 अनयोरेतन्मिथुनं सृष्टिः प्रागन्वयात्म वाग्बीजम् ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठांशो विष्णु स्याज्ज्ञाना विश्वम्भरा तयोर्मिथुनम् ।
 इदमेव दक्षिणान्वयरूप श्रीकामराजमध्यास्ते ॥ ४ ॥

१. वायुक्ता-ग. । २. पादादिक-दी. । ३. मरुप-ग., महपस्पर्शो-दी. ।

४. शक्त्यत्-ग. । ५. चातु-ग. । ६. भेद-क. ख. । ७. ख्यापान् चतुर-क. ख. । ८. इत्यमृतान-
 नन्दकृते-क. ख. । ९. शान्ति-ग. । १०. प्राग् वाग्भवत्तमक बीजम्-क. ख. दी ।

११. स्याज्ज्ञान-क. ख. दी. ।

१. सेतुवने (पृ० १२८) इत्यते श्लोक एव । “एतेषां (३६ तत्त्वानां) स्वल्पमुत्पत्तिप्रमञ्च
 सौभाग्यसुषोदये द्रष्टव्यः” (पृ० ६८) इति धरियस्याहस्ये, तदस्यैव प्रकरणस्य परामर्शकम् ।

२. द्वितीयप्रपञ्चस्या सप्त श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० १००-१०२) दृश्यन्ते ।

३. एष श्लोकाद्यो योगिनीहृदयदीपिकायां १७१ तमे पृष्ठेऽपि दृश्यते ।

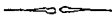
रौद्रघात्मकस्तु रुद्र क्रियामयी शक्तिरस्य रुद्राणी ।
 युगलमिदं तार्तीय वीजं प्रालयति पश्चिमाज्ञायम् ॥ ५ ॥
 स्यादम्बिकास्वरूपं शम्भुः शान्तात्मिकाऽस्य शक्तिः स्यात् ।
 मिथुनमिदं शिवशक्त्योरुत्तरसमयात्मं तुयंमघितिष्ठेत् ॥ ६ ॥
 एवमनुत्तरशक्त्योश्चतुरशद्वन्द्वरूपिणी जाता ।
 चतुरन्वयात्मिकेयं पश्यन्ती मातृकामयी विद्या ॥ ७ ॥
 सृष्टिपूर्वाज्ञायो वाग्भववीजं तदात्मकं त्रिविधम् ।
 सृष्टिस्थितिसंहारोभन्ना सृष्टिस्त्रिमूर्तिर्भूतिः स्यात् ॥ ८ ॥
 ब्रह्माऽत्र सृष्टिसृष्ट्यावधिपतिरेतस्य भारती शक्तिः ।
 सौम्यं ह्यस्यार्थं स्यात् स एव शिवशक्तिवाचकश्चापि ॥ ९ ॥
 ह्यस्यार्थं स्यादत्र स्वशक्तिमयरूपसार्णसंयोगात् ।
 सृष्टिस्थितौ तु विष्णुः कर्ता विश्वम्भराऽस्य शक्तिः स्यात् ॥ १० ॥
 विष्णुः कलिपेरर्थो ललिपेरेतस्य शक्तिरर्थं स्यात् ।
 रुद्रोऽधिपतिः शक्ती रौद्री स्यात् तत्र सृष्टिसंहारे ॥ ११ ॥
 हरवर्णयुगलमनयोर्वाचकमर्थोऽत्र रस्य रुद्रः स्यात् ।
 रुद्राक्षरसम्पर्काद् रौद्री तच्छक्तिरत्र ह्यस्यार्थं ॥ १२ ॥
 अत्र तु शक्त्यर्णस्य प्राथम्यं शक्तिवीजभूतत्वात् ।
 अधिवसतः शिवशक्ती सज्ञानाख्या तयोस्तु त्रित्वमयी ॥ १३ ॥
 कामकला कलयित्री तुयंमयी रक्तशुक्लमिश्रतनुः ।
 रक्ती विन्दुः शक्तिः शुक्लः शम्भुः परस्तदैकात्म्यम् ॥ १४ ॥
 एव द्वितीयवीजं स्थितिरूपं दक्षिणान्वयात्मं स्यात् ।
 स्थितिसृष्ट्यादिविभेदाद् वसन्ति ता एव देवतास्तत्र ॥ १५ ॥

१. मय-ग. । २. नात्म-ग. । ३. वाग्भव-ग. । ४. रक्षरा-ग. । ५. महाविद्या-ग. ।
 ६. सेयं सत्पार्यं-ग. । ७. सर्गा-ग. । ८. दात्ता एवात्रापि देयता न्यवसन्-ग. । ९. स्तयत्र-क.स. ।

अत्र कलवर्णमध्यस्थितो हकार. स्थितिस्वरूपत्वम् ।
 अस्य द्योतयति परं स्थितिरूपं सविदेम्बिकाकार. ॥ १६ ॥
 संहारात्मकपश्चिमसमयमये तद्वदेव तार्त्तिये ।
 संहतिसृष्ट्यादिवशाद् वसन्ति ता एव देवतास्तत्र ॥ १७ ॥
 सृष्टौ शक्तेर्नियतप्राधान्यादस्य शक्तिबीजत्वात् ।
 स्वात्मनि संहतिसृष्टौ शिवमन्तर्भाव्य भासते शक्तिः ॥ १८ ॥
 त्रिमये तुरीयबीजेऽनाख्यारूपोत्तरान्वयात्मनि तौ ।
 शक्तिशिवावधिवसतो निरन्तरं सामरस्यमापन्नौ ॥ १९ ॥
 सृष्ट्यादिभेदभिन्नश्रीविद्यावर्णयुगलनवकात्मा ।
 नवनादवर्गरूपा माता सा मध्यमांशभिधा वितता ॥ २० ॥
 शब्दस्पर्शौ रूपं रसगन्धौ चेति भूतसूक्ष्माणि ।
 व्याप्यव्यापकभावात् पञ्चदश स्युः क्रमेण तसंख्या. ॥ २१ ॥
 त्रिंशत्त्रयश्च कला नित्यास्त्वदात्मिकाः स्युस्तथैव तत्संख्यै ।
 वर्णैः समष्टिरेषा विद्या व्याप्नोति तानि सर्वाणि ॥ २२ ॥
 सर्गादिसमष्टिरूप. स्वशैरेभिस्तदात्मना विततः ।
 सर्गेण कादिवर्णैरपि षट्त्रिंशद्भिरात्मनोऽवयवैः ॥ २३ ॥
 पुनरज्यञ्जनविन्दुप्रभेदभिन्नास्तदक्षरावयवान् ।
 षट्त्रिंशत्संख्याकास्तत्त्वमयानश्नुते हि सा माता ॥ २४ ॥
 व्यष्टिसमष्टिविभेदैश्चतुरात्मा तत्त्वबीजपीठमयी ।
 चतुरन्वयात्मनाऽपि च माताऽष्टकमातुकामयी विद्या ॥ २५ ॥

इति श्रीमत्सुष्यानन्दशिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते

सौभाग्यसुधोदये द्वितीयः प्रपञ्चः ॥

१. ध्वनिरूप-ग. । २. दम्बरा-ग. । ३. समये-दी. । ४. तार्त्तियम्-दी. । ५. वशात् सन्ति-दी. । ६. स्तवत्र-क. ख. ग. । ७. स्वात्मा-ग. । ८. विभासते-दी. । ९. पुण्य-ग. । १०. मा मता-ग. । ११. त्रियय कलाश्च-ग. । १२. सर्गः समष्टि-ग. । १३. स्वरेस्त्रिभि-ग. । १४. प्रभेदनोदक्षरावयवान्-ग. । १५. चतुरक्षरा-ग. । १६. इति द्वितीयः प्रपञ्च -क. ख. ।

अस्याम्बिकाशभूता शक्तिः (सा सेऽस्वाशे)न शान्तया साकम् ।
 समरसभावं याता जाता ज्योतिर्मयी महाविन्दुः ॥ १ ॥
 सैव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा (प१व)मनादमुष्य विश्वस्य ।
 वक्रोक्तनिजरूपा सृष्टिः शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥ २ ॥
 ज्येष्ठा ज्ञानावेशादृज्वी स्थितिरेतदग्ररेखा स्यात् ।
 रौद्री क्रियोपरागात् सहतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥ ३ ॥
 इत्यमिय पश्यन्ती जाता माता त्रिकोणरूपेण ।
 साऽपि चतुर्विज्वती विद्या वेद्या तदात्मिका तद्वत् ॥ ४ ॥
 वामा(दि१दी)च्छाद्यप्रतिबिम्बैरष्टकोणमुत्पन्नम् ।
 अष्टत्रिकोणमध्यस्पन्दैर्दशभिर्दशारमुत्पन्नम् ॥ ५ ॥
 अस्यैव प्रतिबिम्ब वाह्यदशार च भासमानस्य ।
 स्पन्दवशादेवैषा चक्राणा समुदित च मनुकोणम् ॥ ६ ॥
 द्वचुत्तरचत्वारिंशद्योनिर्गणो मध्ययोनिपर्यन्तम् ।
 नादमयैर्नववर्गैर्मध्यमया तावदक्षरैर्व्याप्तिः ॥ ७ ॥
 विद्याशमयैः स्वर्णैः काद्यैर्वर्गैः स्वैरैश्च षोडशभिः ।
 अष्टद्व्यष्टदलाम्बुजयुगल व्याप्नोति वैखरी देवी ॥ ८ ॥
 बीजत्रयमयतेजस्त्रितयविकाराश्च तानि वृत्तानि ।
 भूविम्बत्रयमेतत् पश्यन्त्यादित्रिमातृविश्रान्तिः ॥ ९ ॥
 चतुरश्रषोडशाष्टच्छेदात्मकचक्रत्रयं त्रिधा सृष्टिः ।
 पूर्वाम्नायो वाग्भवबीज तद्वत् त्रिमूर्तिदेवत्वम् ॥ १० ॥

१. शोरेदोन-ग. । २. चक्रो-क. ख. । ३. सृष्टि-क. ख. । ४. तासीत-ग. ।
 ५. माता माता-ग. । ६. मय्यामीत्-ग. । ७. गणा-क. ख. । ८. ध्याप्तम्-क. ख. । ९. यस्यायै-
 ग. । १०. 'स्वरे' नास्ति-क. ख. । ११. 'च्छेदात्मक' नास्ति-ग. । १२. तद्वि-क. ख. ।

मनुकोण द्विदशार त्रितयमिदं कामराजबीजं स्यात् ।
 स्थितिरन देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नाय ॥ ११ ॥
 अष्टत्रिकोणमध्यत्रितय तार्तीयमेपे सहार. ।
 अत्रापि देवतान्रयमासीदयमेव पश्चिमाम्नाय. ॥ १२ ॥
 सर्वमनार्यारूपं तुर्यं शिवशक्तिदेवताधिकृतम् ।
 स्यादुत्तरसमयात्मकमेव स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ १३ ॥
 इति श्रीमत्पुण्यानन्द (शिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते)
 सौभाग्यसुधोदये तृतीय. प्रपञ्च ॥

१ चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्विन्दौ यदस्य सक्रान्तम् ।
 प्रतिबिम्ब परधाञ्च परलिङ्ग तत्प्रकीर्त्यते प्राज्ञै ॥ १ ॥
 तत्र परा परमेशी प्रकाशशक्त्यात्म(काऽकौ) निजावशौ ।
 निर्भिद्य नित्ययोगात् काम. कामेश्वरीत्यभून्मिथुनम् ॥ २ ॥
 सर्वे स्वस्वात्मतया कामो देव प्रकाम्यमानत्वात् ।
 ३ वक्राद्यास्तस्याशा वाराद्य वर्णित बुधैराद्यै ॥ ३ ॥
 परमात्मिका तदीया स्वेच्छाशक्तिर्बभूव कामेशी ।
 इच्छादिकान्तदीया मूर्धाद्यशा मनीषिभि कथिता ॥ ४ ॥
 अनयोरात्मायय(तऽव)न्याससमासैकरस्यभेदवपु ।
 पश्यन्ती मातेय न तत्त्वतो भिद्यते ततस्ताभ्याम् ॥ ५ ॥

१. मेव-क ख । २. तत्रापि-क. ख. । ३. रात्रयान्वादिक-क. ख. । ४. इति तृतीय
 प्रपञ्च-क. ख. । ५. प्रतिफलित-क. ख. दो. । ६ तत्र-ग. । ७. सर्वेऽत्य-ग. । ८. स-ग.,
 स काम्यत्वात्-दो. । ९. वर्णित-क. ख. ।

1. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ६१) समुद्रतमेतत्पद्यम् ।
2. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६३) समुद्रत एष पद्यास ।
3. "वामाद्यास्तस्याशा वक्राद्या वर्णिता बुधैराद्यै" इति पाठः समुचितः प्रतिभति ।

अस्याम्बिकांशभूता शक्तिः (सा सेःस्वांशे) न शान्तया साकम् ।
 समरसभावं याता जाता ज्योतिर्मयी महाविन्दुः ॥ १ ॥
 सैव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा (पश्चिम) मनादमुष्य विश्वस्य ।
 वक्रोक्तनिजरूपा सृष्टिः शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥ २ ॥
 ज्येष्ठा ज्ञानावेशादृज्वी स्थितिरेतदग्ररेखा स्यात् ।
 रौद्री क्रियोपरागात् सहतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥ ३ ॥
 इत्यमियं पश्यन्ती जाता माता त्रिकोणरूपेण ।
 साऽपि चतुर्विज्वती विद्या वेद्या तदात्मिका तद्वत् ॥ ४ ॥
 वामा(दिग्दी)च्छाद्यप्रतिविम्बैरष्टकोणमुखन्नम् ।
 अष्टत्रिकोणमध्यस्पन्दैर्दशभिर्दशारमुत्पन्नम् ॥ ५ ॥
 अस्यैव प्रतिविम्बं बाह्यदशारं च भासमानस्य ।
 स्पन्दवशादेवैषा चक्राणां समुदितं च मनुकोणम् ॥ ६ ॥
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिर्गणो मध्ययोनिपर्यन्तम् ।
 नादमयैर्नववर्गैर्मध्यमया तावदक्षरेव्यसिः ॥ ७ ॥
 विद्याशमयैः स्वर्णैः काश्यपैः स्वैरेष्व षोडशभिः ।
 अष्टद्वचष्टदलाम्बुजयुगलं व्याप्नोति वैखरी देवो ॥ ८ ॥
 बीजत्रयमयतेजश्चितयविकाराश्च तानि वृत्तानि ।
 भूविम्बत्रयमेतत् पश्यन्त्यादित्रिमातृविश्रान्तिः ॥ ९ ॥
 चतुरश्रषोडशाष्टच्छेदात्मकचक्रत्रयं त्रिधा सृष्टिः ।
 पूर्वाम्नायो वाग्भवबीजं तद्वत् त्रिमूर्तिदैवत्यम् ॥ १० ॥

१. कतेरेणेन-ग. । २. चकी-क. ख. । ३. सृष्टि-क. ख. । ४. खासीत-ग. ।
 ५. माता जाला-ग. । ६. मध्यासीनु-ग. । ७. गणा-क. ख. । ८. ध्यास्त्य-क. ख. । ९. यस्वर्ण-
 ग. । १०. 'स्वरे' नास्ति-क. ख. । ११. 'च्छेदात्मक' नास्ति-ग. । १२. तद्वि-क. ख. ।

मनुकोणं द्विदशारं त्रितयमिदं कामराजबीजं स्यात् ।
 स्थितिरत्र देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नाय ॥ ११ ॥
 अष्टत्रिकोणमध्यत्रितयं तार्तीयमेपे सहारः ।
 अत्रापि देवतात्रयमासीदयमेव पश्चिमाङ्गाय ॥ १२ ॥
 सर्वमनाख्यारूपं तुर्यं शिवशक्तिदेवताधिकृतम् ।
 स्यादुत्तरसमयात्मकमेव स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ १३ ॥
 इति श्रीमत्सुष्यानन्द(शिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते)
 सौभाग्यसुधोदये तृतीयः प्रपञ्चः ॥

१ चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्विन्दौ यदस्य सक्रान्तम् ।
 प्रतिविम्बं परधाम्नः परलिङ्गं तत्प्रकीर्त्यते प्राज्ञैः ॥ १ ॥
 तत्र परा परमेशी प्रकाशशक्त्यात्म(काऽकौ) निजावशौ ।
 निर्भिद्य नित्ययोगात् कामः कामेश्वरीत्यभून्मिथुनम् ॥ २ ॥
 सर्वे स्वस्वात्मतया कामो देवः प्रकाम्यमानत्वात् ।
 ३ वक्त्राद्यास्तस्याशा वाराद्य वर्णिता बुधैराद्यैः ॥ ३ ॥
 परमात्मिका तदीया स्वेच्छाशक्तिर्ब्रह्म कामेशी ।
 इच्छादिकास्तदीया मूर्धाद्यशा मनीषिभिः कथिता ॥ ४ ॥
 अनयो रात्मावय(तव)व्याससमासैकरस्यभेदवपुः ।
 पश्यन्ती मातेय न तत्त्वतो भिद्यते ततस्ताभ्याम् ॥ ५ ॥

१. मेव-क. ख । २. तत्रापि-क. ख. । ३. राग्वान्वादिक-क. ख. । ४. इति तृतीयः
 प्रपञ्च-क. ख. । ५. प्रतिफलित-क. ख. दी. । ६. तत्र-ग. । ७. सर्वेऽन्य-ग. । ८. स-ग.,
 स काम्यत्वात्-दी. । ९. वर्णिता-क. ख. ।

1. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ६१) समुद्धृतमेतत्पद्यम् ।
2. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६३) समुद्धृत एव पद्यात् ।
3. "वामाद्यास्तस्याशा वक्त्राद्या वर्णिता बुधैराद्यैः" इति पाठः समुचितः प्रतिभाति ।

सो च चतुरक्षरात्मा तदश(पूर्वभू)जानि तानि मिथुनानि ।
 चत्वारि वेदयन्ति त्रिद्या वेद्या तदात्मिका विवृधै ॥ ६ ॥
 आधारनवकमनयोमूलादिग्रह्यारन्ध्रपर्यन्तम् ।
 नवतोदवगंरूपा माता व्याप्नोति मध्यमा देवी ॥ ७ ॥
 सृष्ट्यादित्रयभेदेनं वभिभिन्नाण्युग्मनवकव(ति?ती) ।
 नवचक्ररूपिणी सा त्रिद्या व्याप्नोति तद्ब्रह्मधारा(त्?न्) ॥ ८ ॥
 पटत्रिंशत्तत्त्वमय शरीरमनयोनिजेच्छयोपात्तम् ।
 हुन्ताद्यविद्ययाऽपि व्याप्तं तावत् प्रकारभिन्नाभ्याम् ॥ ९ ॥
 एकात्रिंशत्त्रितयद्विंशतयसमष्टिप्रकारसकलितै ।
 तत्त्वे. स्वावयवमयैश्चतुर्भिरनयोस्तथान्वया व्याप्ता ॥ १० ॥
 इति चतुर्थं प्रपञ्च ॥

श्रीपीठशैलशिखरे परशिवभानो प्रकाशमानस्य ।
 निजशक्तिरश्मिनिकरश्चक्रक्रमदेवतात्वमायात् ॥ १ ॥
 १ मध्यत्रिकोणकोर्णे वामे श्रीपूर्णपीठमेतस्मिन् ।
 बुद्धिमये परतेज प्रतिफलित त्वितरलिङ्गता यातम् ॥ २ ॥
 रौद्र स्यादोद्दीश क्रियैव भगमालिनी तयोर्मिथुनम् ।
 रुद्रस्वैराकिरूप तृतीयबीजात्मक त(द)व्यास्ते ॥ ३ ॥
 २ दक्षिणकोणेऽहृद्भृत्कृतिरूपे जालन्वरे तु सक्रान्तम् ।
 परधाम वाणलिङ्ग जात सक्रान्त्युपाधिभेदवशात् ॥ ४ ॥

१. सा चतुरक्षरा या-व. ख. । २. नाय-क ख. । ३ हुन्तापं-ख., हुत्पाज-ग. ।
 ४. 'द्विनय' नास्ति-ग. । ५. स्वावयवयाव-क. ख. । ६. शिवपात्र-क. ख. । ७. श्रक-ग. ।
 ८. 'कोणे' नास्ति-ग. । ९. स्थ-क. ख. । १०. तत्सक्रान्तद्युति-क. ख. । ११. उडेद-क. ।
 १ दीपिकाया (पृ ६१) समुद्रतमेतत्पञ्चम् ।
 २ दीपिकाया (पृ ६१) दृश्यते श्लोक एव ।

ज्येष्ठांशः षष्ठीशः ज्ञाना वज्रेश्वरी तयोर्मिथुनम् ।
 विष्णुविश्वम्भरात्मकमस्मिन्नधिवसति मध्यबीजमयम् ॥ ५ ॥
 पुनरेव कामपीठे तदग्रकोणे स्थिते मनोरूपे ।
 प्रतिफलितं तज्ज्योतिः स्वयम्भुलिङ्गं समीरितं सद्भिः ॥ ६ ॥
 वामांशो मित्रेशः कामेशीच्छा तयोर्मिथुनम् ।
 ब्रह्मब्राह्मीरूपं वाग्भवबीजात्मकं वसत्यस्मिन् ॥ ७ ॥
 इत्थं वामाद्यंशैर्वागादिकबीजवाच्यतां यातैः ।
 वामादियुगलरूपा जाता सा मातृकैव पश्यन्ती ॥ ८ ॥
 वसुयोनिष्वदसीयं पुयंपृकमष्टदेवताकारम् ।
 अन्तर्दंशरचक्रे सर्वज्ञाद्यास्तदक्षसचाराः ॥ ९ ॥
 स्युः सर्वसिद्धिदाद्यास्तदक्षविषया वहिर्दंशरगताः ।
 मनुकोणशक्तिनिकर. करणचतुर्दशकमेव तदीयमभूत् ॥ १० ॥
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगतो देवतानिकायोऽयम् ।
 मध्यमया नववर्गैर्विद्याणंयुगात्मकैरभिव्याप्तः ॥ ११ ॥
 अष्टकमनयोरिष्टं प्रकृतीनामष्टपत्रशक्तिया ।
 एतद्विकारजातं संजातं नृपपत्रदेवताकारम् ॥ १२ ॥
 अणिमादिगुणनिकायस्तथोस्तयोरेव धातुसमुदायः ।
 मुद्रामयी च सा वै चतुरश्रत्रयमये वसत्यस्मिन् ॥ १३ ॥
 द्विरदकलादलकमलैर्द्वितयगतं शक्तिरश्मिचक्रमिदम् ।
 विद्यात्मकैः स्वकीयैर्वर्णैर्व्याप्नोति वैखरी माता ॥ १४ ॥

१. समीहितं-दी. । २. मित्रेश-ग. । ३. तयोरेव युग्मम्-ग. । ४. दंश पत्रे-ग. ।

५. नववसुपत्राजदे-क. ख. । ६. स्तनयोरेव-क. ख. । ७. सदसि-ग. । ८. प्रितयमधि-ग.

९. से द्वितीयमिदं-क. ख. ।

१. दीपिकायां (५० ६१) समुद्धृतमेतत्पद्यम् ।

आधारनवकमनयोर्नवचक्रीभावमागतं शिवयोः ।
 तन्मध्यचारचतुरा मुद्रात्व प्राण मोदनात् सवित् ॥ १५ ॥
 तन्नादशक्तिनवकं नवचक्रेषीस्वरूपमापन्नम् ।
 विद्यार्णयुगमनवक तद्विद्यानवकरूपतो विततम् ॥ १६ ॥
 नवचक्रवासिनीना भासा प्रकटादियोगिनीना च ।
 तासामिव चक्राणा चतुराम्नायादिरूपता ज्ञेया ॥ १७ ॥
 इति पञ्चमः पटलः ॥

तदनादिवोधरूपं परमानन्दात्मक पर ज्योतिः ।
 स्फुरति यदा स्वात्मान विमृष्ट विद्ययाऽन्याऽभिलषेत ॥ १ ॥
 तदनुत्तरस्फुरत्ताकारः) स्वात्मीयतत्त्वविभ्रष्टा ।
 परमशिवो गुरुराद्यश्चर्यानाथापराभिधानर्धरः ॥ २ ॥
 विद्याना सर्वासा भिन्नस्रोतःपरम्पराकाणाम् ।
 वारिधिवर इव सरिता पुण्यतमो भवति यत्र सभेदः ॥ ३ ॥
 भिन्नः स एव यातः कर्भे(शशौ)त्व विमर्शभागेन ।
 शक्तिः साऽस्य निरङ्कुशविर्भव वेलेव वारिधि रुन्धे ॥ ४ ॥
 कृतयुगसमये विद्यामाद्यामस्यै विमर्शरूपिण्यै ।
 ओङ्क्याणपीठनिलयश्चर्यानाथोऽधिदेव(ति)वेशः ॥ ५ ॥
 एतन्निरोधजन्या मुक्तिर्जन्तो स एव ससारः ।
 संसारस्य च मुक्तेः सरणि शरणं प्रयामि तच्चरणम् ॥ ६ ॥

१. उपनवकलाविदितम्-क. ख. । २. विद्ययाऽभिलषत्-न. ख. । ३. समृष्ट्या-क. ख. ।
 ४. परा-क. ख. । ५. इति-ग. । ६. कामेश्वरीत्व-ग. । ७. भेदेन-क. ख. । ८. विभया-ग. ।
 ९. ओङ्कार-ग. । १०. नायादिदेववेशम्-ग. । ११. मुक्तिर्मुक्ति-ग. ।

सेयं स्वोयैभिन्नान् गुरुन् गुणैः पृष्ठमित्रसंज्ञादीन् ।
 अन्वग्रहीदमी(पा?पां) ज्येष्ठो ज्येष्ठौलिहेतुरोद्धृष्टः ॥ ७ ॥
 क्रोधमुनिश्चिद्रूपस्त्रेतायुगनायकोऽन्यवीजपतिः ।
 सत्त्वतनुर्मंगमालामर्ता श्रीपूर्णशैलपीठगतः ॥ ८ ॥
 सुब्रह्मण्यो मध्यः षष्ठीशो मध्यमौलिकर्ता च ।
 प्राणात्मा वज्रेशीनाथ(ः) श्रीकामराजवीजपतिः ॥ ९ ॥
 जालन्धरपीठस्थो द्वापरयुगनायको रजोरूपः ।
 श्रीकण्ठो मित्रेशो ना(थं?थः) कामेश्वरीमनःकान्तः ॥ १० ॥
 श्रीकामरूपनिलयो विषयमयो वाग्भवाक्षराधिपतिः ।
 वालो वालौलिकरः कलियुगकालप्रभुस्तमोमूर्तिः ॥ ११ ॥
 नाथैरेभिः परज्योतिपरिस्पन्दः प्रपञ्चपरमाथः ।
 दिव्यौघोऽयं कैथितः सेव्यः श्रीवामकेश्वरीदेव्याः ॥ १२ ॥
 मित्रेशानाथमात्रे कलियुगस(न्धा?न्धौ) निलीय निवसन्तीम् ।
 विद्यामाद्यामेनां लोपामुद्रा युगादितः प्रापत् ॥ १३ ॥
 यदनन्यलब्धपूर्वा^{१२} विद्यामेया युगादितो लेभे^{१३} ।
 तत्तन्नाम्ना प्रथितं सन्तानमिदं हि सर्वलोकेषु ॥ १४ ॥
 तदनु मुनिः कलशभवस्ताभ्यां कङ्कालतापसाचार्यः ।
 तस्माद् घर्माचार्यो लघुनुतिवररचनविदितविज्ञानः ॥ १५ ॥
 तस्मादपि योगि(स?व)राद् योगेशी मुक्तकेशिनी नाम ।
 नानापदानमहितो दीपकनाथः स्वसन्ततेर्दीपः ॥ १६ ॥

१. गोप-ग. । २. कान्-ग. । ३. माया दत्ता-ग. । ४. शैलपूर्ण-क. ख. । ५. मध्यमौलि-ग. ।
 ६. मित्रेशो-ग. । ७. नाथा-ग. । ८. विषय-क. ख. । ९. प्रभुतिराख्यातम्-क. ख. ।
 १०. नादे-क. ख. । ११. विदितः-क. ख. । १२. मित्रेशः-ग. । १३. यमिनामेया-क. ख. ।
 १४. लभते-क. ख. । १५. तन्नाम्ना-क. ख. । १६. काल-ग. ।

विद्यामवाप तस्या योगिन्या विमलबोधभागिन्या ।
 एतै शिवाशभृते. सिद्धौघ() पङ्क्तिरीरितो गुरुभिः ॥ १७ ॥
 दीपकनाथस्य सुतो विद्या तस्मादवाप जिष्ण्वाख्य ।
 अथ मातृगुप्तदेवस्तस्मादस्माच्च तेजसो देव ॥ १८ ॥
 तस्मान्मनोज्ञदेवस्ततोऽपि कल्याणनाथयोगिवर ।
 तस्मात् परमानन्द स्वात्मानन्दस्ततो महायोगी ॥ १९ ॥
 तदनु त्रिलोचनेशो दक्षिणसन्तानसिद्धिसन्तान ।
 एतस्माद् देवेशो मारिजवाधाख्यविषयविदितयशा ॥ २० ॥
 तस्माच्च केशवेशस्त्रिलोचनेशोपराभिधान(पृथ)रः ।
 तस्मात् पुष्यानन्दो (मामममा)मृतानन्दयोगिनो नाथः ॥ २१ ॥
 भानुव(सुमाशुभा)वसान सन्तान स्वीयमात्मनो ज्ञात्वा ।
 सम्प्रति सन्ततियोजितजननादहमस्मि पञ्चम पुरुषः ॥ २२ ॥
 एतेर्नाथैरुदितो मानौघो मानवोत्तमैरर्च्यं ।
 सर्वेषां तु गुरुणा गोप्यं तत्पूज्यनाम सामयिकम् ॥ २३ ॥
 गुरुवचनमात्रगम्य न पुस्तके लोकनामवल्लेख्यम् ।
 एतेषामोघानोमिव गाङ्गाना तमो(वप)ह त्रितयम् ॥ २४ ॥
 वागादित्रितयमय वन्द्य विद्यावतारसोपानम् ।
 एतत्त्रितयसमष्टि श्रीगुरुनाथस्य पादुकात्रितयम् ॥ २५ ॥

१. मङ्गलाश्रुते श्रमत-क. ख. । २. शिवाङ्ग-ग. । ३. तेजदेवाख्य-ग. । ४. जनापस्त-
 स्मात्-क. ख. । ५. मिषु-ग. । ६. वारिववायव्य-क. ख. । ७. शो धराभिधानधरः-ग. ।
 ८. महा-क. ख. । ९. भागुडु-क. ख. । १०. मामना-ग. । ११. सन्तत-ग. । १२. सन्ततिरह-ग. ।
 १३. नार्देवदितो-क. ख. । १४. योग्य पत्-ग. । १५. घामेक-ग. । १६. वज्रादव-क. ख. ।
 १७. नाथ-क. ख. । १८. ना नवरङ्गाना-क. ख. । १९. वेद्य-क. ख. ।

(शि?)सितशोणमिश्ररूपं तुर्यं वागादिमयतया वेद्यम् ।
निव(स)ति सहस्रपू(ते?)त्रे सरोरु(हो?)हे नाथपादुकारूपम् ॥ २६ ॥
सुभगत्वसुधारसोदयाय स्वगु(रु?)रूपायविशेषशेषभाजः ।
निजमानसमन्दरादमध्नादमृतानन्दसुधीरयुग्मसिन्धुम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्पुण्यानन्दशिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते
सौभाग्यसुधोदये षष्ठः प्रपञ्चः ॥

अथ च परिसमाप्तः ॥

१. विन्दु-क. ख. । २. नास्त्येया पदक्तिः-ग. । ३. सिद्धाम्-क. ख. । ४. इत्यमृता-
नन्दवृत्ते-क. ख. ।

चिद्धिलासस्तवः

अमृतानन्दयोगिविरचितः

- १ स्वप्रकाशशिवमूर्तिरेकिका तद्विमर्शतनुरेकिका तयोः ।
 सामरस्यवपुरिष्यते परा पादुका परशिवात्मनो गुरोः ॥ १ ॥
 चित्रभानुशशिभानुपूर्वकत्रिभिर्भेदनियतेषु वस्तुषु ।
 तत्तदात्मकतया विमर्शन तत्समष्टिगुरुपादुकार्जपः ॥ २ ॥
 तीर्थमद्वयमुधारसौदेवैर्वरितं निजविमर्शविलया ।
 आणवादिमलमोचनोचित स्नानमैत्र विधिना निमज्जनम् ॥ ३ ॥
 २ सा निशा सकललोकमोहनी वासरः स खलु सर्वबोधकः ।
 सामरस्यमिह सन्वितयो श्रीपरैव ननु सौन्दर्यदेवता ॥ ४ ॥
 १ स्वप्रकाशशिव एव भास्करस्तद्विमर्शविभवा मरीचयः ।
 ये स भासयति वेद्यमण्डल तस्य पूजनमहन्तया मतिः ॥ ५ ॥
 चिद्धिलासमयभित्तिभावितं ज्ञानदीपविगलत्तमोगुणम् ।
 आत्मतत्त्वमिह योगमण्डपं तस्य पूजनविधानमर्चनम् ॥ ६ ॥

१. तनु-क. घ. । २. गुण-च. । ३. क-घ. । ४. त्रिभिरेण-छ. । ५. त्रिभिनेषु-घ. ।
 ६. ड्कृत-ड. । ७. दधि-घ. ड ज. । ८. वारिदं-च. । ९. मन्त्र-ग. । १०. या-ग. ।
 ११. मोहिनी-छ. । १२. खलु-ड. घ. । १३. साध्य-घ. । १४. र स-छ. । १५. विभवो-दी. ।
 १६. यं सहादयति वेद्य-ड. घ., यंस्नया स यदि वेदि-छ. । १७. त्वत्कल.रियमय-ख. ज.,
 स्वप्रकाशमयभित्तिभाविन-ग., त्वत्कलशास्थिमय-छ. । १८. योग-च. । १९. मण्डपं-ख. घ. छ ।
 २०. तत्र-ग. । २१. मण्डल-ड., मण्डप-च. ।

1. योगिनीहृदयदीपिकाया १८५, १९५, ३३७ पृष्ठेषु द्रुत एव श्लोकः ।
2. चिद्धिल्यां ३५ पृष्ठे उद्धृत एव श्लोकार्ध ।
3. योगिनीहृदयदीपिकाया २४९ पृष्ठे उद्धृत श्लोक एव ।

^१भेदलक्षणविपक्षसकटात् तारण परमिहात्मरक्षणम् ।
 सविदात्मकतया विमर्शन वन्द्यन भवति सर्वतो दिशाम् ॥ ७ ॥
 वेदिका हृदयपद्मकर्णिका चिन्मयी वसति तत्र देवता ।
 यो हि तद्यजनकर्मकर्मठस्तस्य पाशभिदुर स भैरव ॥ ८ ॥
 विश्वभेदविभवा विकल्पघोलक्षणा भवति विघ्नसन्तति ।
 निविकल्पनिर्जघामविश्रमस्तन्निराकरणमत्र कीर्तितम् ॥ ९ ॥
^२यत्र निविपयबोधलक्षणं स्वात्मशम्भुरवतिष्ठतेऽनिशम् ।
 तत्त्वजालकमिद शिवावधि क्षमामुख सकलमांसजं मतम् ॥ १० ॥
^३आत्मतत्त्वगतयोरशुद्धयोरत्र कर्मकरणात्मनोर्द्वयो ।
 शुद्धतत्त्वलयभावनामयी शुद्धिरात्मकरयो परा मता ॥ ११ ॥
 वेद्यसविद इदस्फुरात्मनो वेत्तुसविदि विलापनामयो ।
 वृत्तिरद्वयविमर्शविग्रहा प्राणसयतिरुदीरितोत्तमा ॥ १२ ॥
 आसनानि नवचक्रसविदामुद्भवस्थितिलयास्त्रिंशत्त्रिंशत् ।
 अङ्गपट्करचना षडध्वनामशतावगतिरात्मसंविदः ॥ १३ ॥

१. दोह्यारण-ग., दोत्तारण-घी. । २. विचिन्तन-ग. । ३. सर्वतो भवति बग्ननम्-ग. ।
 ४. अम्बिका-ग. । ५. कोऽपि-ग. सोऽपि-घ, योऽपि-ङ. च । ६. ठ सर्व-ग. ।
 ७. चित्त-ग. । ८. भवो-क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. । ९. लक्षणो-क., लक्षणो-घ. छ. ज.,
 लक्षण-ग. च । १०. घात्रि-ग. । ११. विधमात्-ग. । १२. कीर्तनम्-क. ग. । १३. नित्य-ग. ।
 १४. णम्-ङ. दी. । १५. साम्ब-ख. ज. । १६. नृणाम्-ङ. च. । १७. क्षमात्मक-ग. ।
 १८. मानन-ङ. । १९. मय-ग., गत-च दी. । २०. दमिड-ग. । २१. परात्मन-ग. स्फुटात्मनो-
 ङ., स्फुटात्मनो-च, स्फुरात्मनो-छ. । २२. वेद्य-ग. । २३. मयि-क., न मयि ग. ।
 २४. लक्षणा-ङ. च । २५. सत्रा-छ. । २६. त्रय कपाल-घ. । २७. त्रि-ग., विदा-घ ङ. च. ।

- योगिनीहृदयदीपिकायां ९१ पृष्ठे, त्रिदलत्या च ६ पृष्ठे उद्धृत एष श्लोकार्थः । क. ख. घ. छ. ज. भातृकामु तु न दृश्यते एष श्लोकः ।
- योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० १८८) दृश्यते श्लोकार्थः एष ।
- योगिनीहृदयदीपिकायां ९१, २८० पृष्ठयोर्द्वय एष श्लोकः । क. ख. घ. छ. ज. भातृकामु तु न दृश्यते ।

काम ऊर्ध्वगतविन्दुरानन भानुरेप तदधोगतौ स्तनौ ।
 चित्रभानुशशिनावुभौ कला योनिरत्र संपराधंकुण्डली ॥ १४ ॥
 एवमात्मनि चतुष्कलामये सर्वतत्त्वसमवायलक्षणे ।
 न्यासमाहुरिह वैखरीतिवाम्वृत्तित् । समविशेषभावनम् ॥ १५ ॥
 पूरुपत्वसमवांसिहेतुपुर्यष्टकाख्यनिजसूक्ष्मवर्ष्मण ।
 चित्पदे लयविधानमष्टवाग्देवतान्यसनमिष्टमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 अन्तरङ्गकरणांन्युपाधयः स्वप्रकाशनभसोऽत्र सक्रमात् ।
 पीठभावमुपयांति तानि तन्न्यासकर्म परधाम्नि हूल्लयः ॥ १७ ॥
 तत्त्वधामयुग्मात्कात्मकेन्द्रिभेदेनियतेषु वस्तुषु ।
 पानपात्रपरमामृतनेत्रे तुर्यविश्रमणमध्वंशोधनम्-॥ १८ ॥
^१भेदिनीप्रमुखमाशिव मत तत्त्वचक्रमिह चक्रमुत्तमम् ।
 स्वस्वभावसमवायभासिनी देवता भवति साविदी कला ॥ १९ ॥
^२शान्तरस्य निजसविदात्मनो मातुरक्षकरणाध्वना वहिः ।
 मेयसविदि समर्पण तदावाहन समरसत्वलक्षणम् ॥ २० ॥

१. बुधे-ग. । २. स हरा-क. ख. छ. ज. । ३. ह्य-च. । ४. येन चा-ग. ।
 ५. रादि-क. ख. ग. ड. च. छ. ज. । ६. वृत्तित्ता-क. ख. ज., कीर्तिरासनमशेषभासनम्-ग.,
 वृत्तित्ता च सविशेषभासनम्-घ., चित्तता समविशेषभावनम्-ड. च. । ७. भावनाम्-छ. ।
 ८. पोष्यत्व-ग. । ९. वाप-ग. । १०. वष्मणा-ग., वर्त्मनाम्-ड. च. । ११. चित्तपये-च. ।
 १२. म्यसन-क. । १३. जुष्ट-छ. । १४. आन्त-घ. च. । १५. णप्रभावत-छ. ।
 १६. नवसूत्र-छ., नभसोऽत्र-ड. । १७. याति भावित न्यात-ग. । १८. धाम केवलम्-घ. ।
 १९. तल्लय-क. ड. च., तल्लयात्-ग. । २०. स्मन-ग. । २१. केण-छ. । २२. तल्लु
 लक्षण-ग., तस्वलक्षणम्-घ. च., मस्वलक्षणम्-ड. । २३. पाद-क. ख. ड. च. छ. ज. ।
 अध्वं-घ. । २४. त्रय-क., त्रया-ड. । २५. वण-क. ख. ज. । २६. मिति-ड. च. । २७. स्वहृप-
 ड. च. । २८. मयभावनामयी-ग., समवायभासिनी-चि. । २९. सादिनी-छ. । ३०. रत्र-दी. ।
 ३१. स्मनो-घ., स्मना-ड. च. दी. । ३२. तदावा-ग. घ. ड. च ।

१ चिद्वल्क्या (पृ० १४) समुद्धृत एष श्लोकः ।

२ योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ९३) समवलोकयते श्लोक एष ।

पञ्चधैव यदिदं प्रपञ्चितं पञ्चधाऽनुभवशाश्वतोदयम् ।
 तत्सुसंहरणमौपचारिकं कर्म निर्मलनिजात्मसंविदि ॥ २१ ॥
 यस्तु पञ्चदशधा प्रकल्प्यते काल एष शशिभानुसंक्रमात् ।
 तस्य शाश्वतपदे लयक्रिया नित्यवासैरकलाचने मतम् ॥ २२ ॥
 बाह्यचक्रमुपगा भरीचयस्तत्त्वजालसदात्मसविदः ।
 तत्समचर्चनमतीव चिन्मयानाल्यघाम्नि विलयक्रमक्रिया ॥ २३ ॥
 यच्चतुविधनिदं विभासते तत्त्वरूपममृतान्तराकृति ।
 तस्य पञ्चमपदे लयक्रिया संभूतं बलिचतुष्टयं तथा ॥ २४ ॥
 पञ्चधा प्रसरत्तश्चिदात्मनो ह्यान्तरस्य बहिरिन्द्रियाध्वना ।
 सामरस्यमिह संविदात्मनारा(त्रि?)कं परमिदं समीरितम् ॥ २५ ॥
 वाक् सहैव मनसा निवर्ततेऽप्य निष्कलनिरञ्जनाद यतः ।
 तत्र निर्मनसि शब्दवर्जिते घाम्नि विश्रमणमुत्तमो जपः ॥ २६ ॥
 विन्वितं स्फुरति यत्र संविदो रूपमान्तरमिदन्तया बहिः ।
 विश्वमेतदखिलं चराचरं दर्पणं हृदयदर्पणं परम् ॥ २७ ॥
 द्वादशभिर्खिलमात्मसंविदा त्रायते त्रिविधतापसंकटात् ।
 योच्चिदम्बरगतं शिवात्मकं ह्यत्रमत्र कमलं सुधामलम् ॥ २८ ॥

१. पञ्चता-क. ल. इ. ज., वन्विता-घ. घ. । २. तत्त्व-ग., तद-घ. घ. ।
 ३. संस-घ. । ४. निहा-ग. । ५. यत्तु-ग. । ६. प्रवर्त्यते-ग. घ. इ. घ. ।
 ७. एव-घ. इ. घ. । ८. निव-घ. विना-घ. । ९. विधुत-घ. । १०. वना-घ. । ११. तन-
 घ. । १२. घ निमित्तम्-घ. । १३. पयगा-ग. । १४. जाक-ग. । १५. तविदि-घ. ।
 १६. मन्ति-क. ल. घ. ज., मिदन्तया मया-ग. । १७. निव-घ. । १८. क्रिया-ग. ।
 १९. ह्यनु-घ., घट्टु-घ. घ. । २०. शाश्वत-ग., पञ्चिम-घ. । २१. समचर्च-घ. घ. ।
 २२. सामने-घ. घ., वितितं-ग. । २३. मनम्-ग. । २४. तमना-घ. । २५. घाटुत-ग. ।
 २६. बहिरप्यना ततः-घ. घ. । २७. तमनः-ग., तमना-घ. । २८. त्वाप्य-ग., प्राप्य-घ. इ. घ. ।
 २९. मोक्ष-ग. । ३०. तत्त्व-ग., अत्र-ग. । ३१. मोतमम्-ग. इ. । ३२. तविदा-ग. घ. ।
 ३३. मनम्-घ. घ. । ३४. त्वलिल-ग., प्रमित-घ. । ३५. दरा-ग. । ३६. निमित्त-घ. ल.
 घ., विविध-ज. । ३७. तत्त्व-घ. । ३८. विदा-घ. घ. । ३९. मयम्-ग. इ. घ. ।

पञ्चधा स्फुरणमेव सविदश्चामर विविधैर्वाच्यङ्क्रमम् ।
 विश्वदृग्लयविचित्रनिमित्तं स्वैर्क्षणक्षणभवो भवस्तव ॥ २९ ॥
 १ एषणात्रयमयस्य वर्ष्मणस्तत्त्वसंचयमयस्य सविदि ।
 धाम्नि तत्त्वसमतीतसत्त्वके स्वात्मन खलु निवेदन मतम् ॥ ३० ॥
 २ स्वप्रकाशवपुषा गुरु शिवो य. प्रसीदति पदार्थमस्तके ।
 ३ तत्रसादमिह तत्त्वशोधन प्राप्य मोदमुपयाति भावुक. ॥ ३१ ॥
 ४ पाशजालकमिद परं पशोर्नाशिकारणमतो मतं हवि. ।
 तत्त्वतो निजगुरोर्निरीक्षणात् प्राप्यते तदमल पवित्रितम् ॥ ३२ ॥
 ५ वेद्यराशिर्दमनेन विश्वतो निर्विकल्पमयेवासनोत्वणम् ।
 चित्तमेवं दमनं शिवेऽमुकस्यापणं दमनकापणं परम् ॥ ३३ ॥
 ६ दीयते परशिवैक्यभावना क्षीयते सकलपापसंचय ।
 येन चिज्जलधिपारसेतुना दीक्षण गुरुकटाक्षवीक्षणम् ॥ ३४ ॥

१ स्फुरित-ग. । २. चामर-ड. च । ३. स्वात्मभावपरिचारसरुम-ग. सविदो
 विघृतचामरत्रियम्-ड., क्रमम्-च. । ४. विघृत-क. ख. घ. ज. । ५. चातुरक्रमम्-क. ख. घ.
 छ. ज. । ६. दुर्लभ-क. ख. घ. ङ. च. ज. । ७. ता-ग., त-क. ख. घ. ङ. च. ज. ।
 ८. स्वैर्क्षणक्षणभवस्तव स्तव-क. ख. ज., मीक्षणक्षणभवस्तवस्तव-ग, स्त्रिक्षणक्षणभवो-घ.
 स्वेक्षण परमकम्पद तप-छ. । ९. ईषण-क., ईक्षण-ख. ज., ईषणा-घ., एषण-ड. च. ।
 १०. सत्त्व-घ. । ११. सप्तगे-क. ख., तत्त्वगे-घ., सप्तवे-ड. च., सप्तगे-ज. । १२. सद्यन-ड. ।
 १३. यन्-क. ख. ज. । १४. परा वश नाश-ड., परा वशानाश-च. । १५. ध्याजि-ग. ।
 १६. मता-ड. । १७. मन परम्-ग. । १८. पवि-च. । १९. भिद्यते-ग., तत्रता-ड.,
 तत्रितो-च. । २०. विचि-ग. । २१. धम-छ. । २२. निजवासना-ड. च. । २३. मेतदमल-घ. ।
 २४. वे मुल-छ., वे मुल स्वा-घ. । २५. विद्यते-ड. । २६. क्षिप्यते-ड. च. । २७. पाश-घ. ।

१. गपुस्तके नास्त्येष श्लोक ।

२. योगिनो हृदयदीपिकाया १७५, १८९, १९५ पृष्ठेषु दृष्ट इलोक एव ।

३. घमातृकाया नास्त्येष श्लोक ।

४. गपुस्तके नास्त्येष श्लोक ।

५. चिद्वस्त्यां (पृ० ७३) समुदपृत. श्लोकार्थ एव ।

अन्तरङ्गकरणात्मनां चतुस्त्रोतसा विविधदेवताजुषाम् ।
 पूजनं परमिहोन्मनीशिखामध्यवर्तिपरमात्मयोजनम् ॥ ३५ ॥
 पञ्चत्रोवैकरणानि मानसं दर्शनानि विषयप्रदर्शनात् ।
 दर्शनानि पडमूनि तानि तत्पूजनं भवति तल्लयश्चिति ॥ ३६ ॥
 जाग्रदादिसमयाश्चतुर्विधाश्चान्तरात्मपरमात्मविग्रहाः ।
 पञ्चमेऽत्र तदतीतिचिदघने घास्ति तल्लयमतिस्तदर्चनम् ॥ ३७ ॥
 खे निरस्तनिखिलक्रियाक्रमे या चितिश्ररति शोश्चतोदयो ।
 सा शिवत्वसमवाप्तिकोरिणो खेचरी निखिलखेदेहारिणी ॥ ३८ ॥
 यत्स्वरूपमहिमा विकल्पिते शक्तिचक्रमिह रज्जुसर्पवत् ।
 तत्स्वरूपपरमायंघोघतस्तत्र तस्य विलयो विसर्जनम् ॥ ३९ ॥
 या क्रियासमैभिहारतलिषा दीशिताऽन गुरुभावनादिका ।
 सा विभेदलयभावननादिकाऽभ्यस्यता परशिवैक्यसिद्धये ॥ ४० ॥
 इति चिद्विलासस्तवः समाप्तः ॥

१. आन-क. ख. ग. ड. च. व. ज. । २. रनश-य. । ३. जुव-ग. । ४. शिवमय-ग.,
 शिवमान-क. ख. घ. च. ज., हि शिवात्म-छ । ५. पाद-ड. । ६. विषयाणि-घ ।
 ७. मानये-क. ज. । ८. निरदि-छ. । ९. पञ्चत्रुविध-ग., पञ्चत्रुविधा-ड. । १०. ह्यल-छ. ।
 ११. विपह-ग., विपहे-ड. । १२. पञ्चमो-ग., पञ्चम त्र-ग. । १३. धीतिचिपये-ग. ।
 १४. तवत्-दी. । १५. लागमक्रियेर्पा च निश्च-छ. । १६. कालचरि-ड. च. ।
 १७. दयो-दी. । १८. वाप-ग. । १९. वाविनी-ड. च. । २०. भक्ति-ड. घ. छ.,
 तवत्-दी. । २१. नेद-ग. । २२. य-क. ख. । २३. त्यज-छ. । २४. मिति-क. । २५. मधिवा
 तन क्रिया-ग. । २६. त क्रिया-घ. ड. च. । २७. दीशिताऽन-क. ख. छ. ज., धीशिता त्रि-ग.,
 धीशिताऽन-घ. । २८. पिना-ग. छ. । २९. विद्योप-ग. । ३०. भागनापिषत् सत्यं ते
 परशिवैक्यभावना-ग. । ३१. सम्पत्ता-छ. । ३२. इति चिद्विलास-क., इति धीतुष्वान-ड.
 परमयोगी प्रविरचितश्चिद्विलास सम्पूर्ण-घ., इति चिद्विलास समाप्त-ड. घ. ।

१. तनुल्लवे नास्तेषु श्लोके ।
२. योगिनोद्दयशोपिषत्साम् (पृ. ७८) उदयने श्लोक एव ।
३. ड. घ. मातृशयानास्तेषु श्लोके ।

[प्रक्षिता अधिका वा श्लोका]

- १ यत् त्वगादिनिजधातुसप्तकं तत्समप्टिरिह चाष्टकं तनौ ।
 तत्तदङ्गविलयक्रियोदितं त्वष्टकाष्टकसमपणं परम् ॥ ४१ ॥
- २ दृक्क्रियात्मशशिभानुमध्यगं खे चरत्यनर्लयष्टिधाम यत् ।
 यत्सदूर्ध्वशिखरं परं नभस्तत्र दशयं शिवं त्वमम्बिके ॥ ४२ ॥
- ३ आत्मसंविदनले शिवात्मनि वासनेन्धनविवृद्धतेजसि ।
 वृत्तिपञ्चकहृत्विस्समपणं होममत्र कथितं मनीषिभिः ॥ ४३ ॥
- ४ या शिवैक्यविषया मनःक्रिया प्रत्यगुन्मुखतया शिवस्त्रिया ।
 पूजनादिर्वाविधक्रियालयः स्वात्मसंविदिति हि क्षमापणम् ॥ ४४ ॥
।
- ५ आत्मचक्रमनुदेवतात्मनामासनं शिवमयत्वभासनम् ॥ ४५ ॥

१. तनौ-ग. । २. क्रमक्रिया-ड. च. । ३. चाष्ट-ड. च. । ४. चन-ड. च. ।
 ५. मनम्-ड. च. । ६. यत्-दी., हृत्-सौ. । ७. मध्यत-ग. मध्यगे-दी., मध्यग-सौ. ।
 ८. यष्टि धाम य-ग., त्यनिलवन् सुधामयः-चि., दृष्टिधाम्नि य-दी., दृष्टिधाम य-सौ. ।
 ९. तत्-ग. । १०. यति वक्रमम्बिके-ग. । ११. शिवत्व-दी. ।

- १ गपुस्तके ४० सट्याक, घ. ड. मातृकयोश्च ३९ सट्याक. श्लोकः ।
 २ गपुस्तके ३० सट्याक एव श्लोको दृश्यते । वस्तुतस्तु चिद्विषयनचन्द्रिकाया ३२ सट्याक एव
 श्लोकोऽनवयानेनात्र स्थापितः ।
 ३. गपुस्तके ३१ सट्याक श्लोकः ।
 ४ गपुस्तके ३५ सट्याक श्लोकः ।
 ५ योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ. ९२) समुपलभ्यते श्लोकार्थं एव । अत्रोद्धृता अन्ये श्लोका-
 श्रिद्विगते समुपलभ्याः, एव श्लोकार्थस्तु तत्र न दृश्यते । प्रकरणानुरोधाच्छानुमीयते श्लोक
 एव तत्रत्य एव स्यादिति । अत एवायमत्र सन्निवेशितः ।

रामचन्द्रसहायेन व्रजबलभशर्मणा ।

ग्रन्थिपादोभिराकीर्णस्तोर्णं षोडशिकार्णम् ॥

चिद्विलासस्तवमातृकाश्लोकसंख्याक्रमवोधिका सारणी

क्रमसंख्या	क.	ख.	ग.	घ.	ङ.	च.	छ.	ष.
१	१	१	१	१	१	१	१	१
२	२	२	२	२	२	२	२	२
३	३	३	३	३	३	३	३	३
४	४	४	४	४	४	४	४	४
५	५	५	५	५	५	५	५	५
६	६	६	६	६	६	६	६	६
७	४	४	११	४	७	७	४	४
८	७	७	७	७	८	८	७	७
९	८	८	८	८	९	९	८	८
१०	९	९	९	९	१०	१०	९	९
११	४	४	१०	४	११	११	४	४
१२	१०	१०	१२	१०	१२	१२	१०	१०
१३	११	११	१३	११	१३	१३	११	११
१४	१२	१२	१४	१२	१४	१४	१२	१२
१५	१३	१३	१५	१३	१५	१५	१३	१३
१६	१४	१४	१६	१४	१६	१६	१४	१४
१७	१५	१५	१७	१५	१७	१७	१५	१५
१८	१६	१६	१८	१६	१८	१८	१६	१६
१९	१७	१७	१९	१७	१९	१९	१७	१७
२०	१८	१८	२०	१८	२०	२०	१८	१८
२१	१९	१९	२१	१९	२१	२१	१९	१९
२२	२०	२०	२२	२०	२२	२२	२०	२०

अनुक्रमणीभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवश्लोकार्धानुक्रमणी
व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि
व्याख्याद्वयोद्धृतश्लोकार्धानुक्रमणी
परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्धानुक्रमणी
विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

अनुक्रमणीभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवश्लोकार्धानुक्रमणी
व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि
व्याख्याद्वयोद्धृतश्लोकार्धानुक्रमणी
परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्धानुक्रमणी
विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

नित्याषोडशिकार्णवश्लोकार्धानुक्रमणी

अकचादित्तोद्भव०	२०	अनया विद्यया गौरि	१०१
अकारादिक्षकारान्ता	१७१	अनर्घ्यरत्नघटित०	१२२
अक्षमाला समाहृत्य	२६५	अनामान्तगंते कृत्वा	१७५
अद्भुताकाररूपाभ्या	१७७	अनामिकामध्यागते	१८७
अद्भुपुष्टौ तु महेशानि	१८१	अनामिके तु सरले	१७९
अज्रामरता सम्यग्	१७२	अनेकदेवतानाम०	४६
अञ्जनं विवरं चेटी	१७३	अनीचम्यगुणोपेत०	१२१
अणिमां पश्चिमद्वारे	१२५	अन्तदेशे तोयविन्दु०	१०४
अणिमाद्यष्टसिद्धीशो	२६७	अमृताकपिणी देवी	१२७
अतः प्रधानविद्येयं	२५७	अयं स वाग्भवां देवि	१०९
अथवा देवदेवेशि	१७०	अरुणां जयिनीं चापि	१३१
अथवा मध्यगा देवी	१६३	अरुणा तु तवर्गस्या	९०
अथवा मातृकां सर्वा	१५४	अरुणापञ्चमस्याधो	९२
अथवा येन विद्येयं	२४९	अरुणेशं मोहिनीशं	४४
अथातः संप्रवक्ष्यामि	८३	अकंक्षीरं कुम्भुमं च	१६२
अथान्यं संप्रवक्ष्यामि	२४१	अक्षिताः पुरूपस्थानु	९०
अष्टायास्तु संयोग्य	१४७	अर्धेन च शरीरेण	१४९
अद्यापि यस्या जानन्ति	२३	अर्धेन्दुमस्तकान्तं	९२
अथः कनिष्ठावष्टये	१८६	अवर्गः प्रथमो देवि	८९
अथः कालाग्निवापध्यान्	९४	● अष्टपत्रे महापद्म०	१२८
अथस्तात् प्रातिसिद्धि	१२६	अष्टलक्षणप्रमाणं तु	२६७
अथस्ताद्देवदेवेशि	१३१	अष्टोत्तरत्तनं जप्त्वा	१४९
अथस्ताप्राभतं बीजं	९१	अस्य चार्धां तुनीयेन	८४
अथस्ताप्राभसंपुक्ता	१६३	अस्या परिणनाया तु	१९५
अनङ्गकुमुदां पूर्वं	१२८	अस्यास्त्वनामिकासुग्म०	१७९
अनङ्गरेगामाम्नेये	१२८	अहङ्कारावपिणी च	१२६
अनङ्गाद्भुता वायव्य	१२८		

आवर्षण महादेवि	६८	एतत्कामेश्वरीबीजं	९१
आवृष्टहृदया नष्ट०	१५२	एतत्तदरुणाबीज०	९३
आत्माननगतां चापि	१९६	एतत्तद्विनीबीजं	९०
आदौ सवन्धिनि पदे	२५२	एतत्तन्मोदिनीबीजं	९२
आद्यन्तगो महापात	२५५	एतत्ते कथितं देवि	९२
आधारे व्यूहक याव०	११९	एतत्प्रपूजित राश्री	१६०
आनन्दमुदितोल्लोल०	१२१	एतत्सर्वेश्वरीबीज०	९४
आपञ्चमादघस्याना	८६	● एतद्वि कौलिक रूप	२४३
आलिखेत् प्रथम चक्र	११७	● एतद्वि देवदेवेशि	२४३
●आसन सप्त सकल्प	१२३	एतद्वाह्यगत पद्म०	६२
● इति ते कथितो देवि	२४३	एतद्बीजवर भद्रे	९५
इक्षानी जपहोमाना	२६२	एतन्मध्यगता देवि	१६८
इक्षानी श्रोतुमिच्छामि	४६	एतन्मध्यगता पृथ्वी	१५९
इयं महाशुभा मुद्रा	१८०	एतया ज्ञातया देवि	१८२
इय सा खेचरी नाम्ना	१८१	एतयैतस्य चक्रस्य	११५
इयमार्कपिणी मुद्रा	१७७	● एतस्या साधिताया तु	२७३
उच्छिष्टो वा सूचिर्भूत्वा	१८३	एतस्या शृणु देवेशि	२२७
●उत्थितो गोपविष्टो वा	१८३	एतस्या एव मुद्रामा	१७६
उदयार्थमविम्बामा	२३६	एतस्य एव विद्याया	१०१
उद्धरेत् प्रथम रेफ	९०	एता मुद्रा महेशानि	१८८
उद्धरेन्मोदिनीवर्ग०	९४	एतामव पुराराध्य	२५८
उपरीश्वरविन्दन्ता०	९४	एता वर्गाटके	९०
ऊर्ध्वमर्ध्वद्विन्द्राद्य कार०	९०	एतेनैव विधानेन	१६७
ऊर्ध्वमर्ध्वद्विन्द्राद्यमा०	१००	एव कामकरारूप०	१३७
ऊर्ध्ववह्निमधोवह्नि०	५६	● एव कृत्वा महेशानि	१४१
ऊर्ध्वीधोमुखमध्यस्य०	८७	एव चतुर्थमष्टार	८७
ए-ओमध्यगत बीज	९९	एवं जप्य यथाशक्ति	२७०
एवमेव मवष्टम्भ	१५७	एव देवि विधानेन	१५६
एवीश्रुत्य चक्रमठ०	१६२	एव देवी श्यङ्गरा तु	२१७
एवैक चक्रमूजा घ	४६	● एव ध्यात्वा महादेवी	१२३
एवैक देवतानाम	१३१	एव पूजाविधान तु	१३३
		एव लक्ष्मणाय जप्त्वा	१४५
		एव सिद्धयति देवेशि	८८
		एवमेतन्महाचक्र	६७

एवमेतन्महाबीज	११२	करोति सकलान्	१५६
* एवमेतन्महेशानि	२३६	* कर्तव्य परमेशानि	२७३
एवमेतस्य चक्रस्य	८०	कर्ता हर्ता स्वय गौरि	२६७
एवमेतानि बीजानि	९६	कपूरक्षोददिग्घाङ्गो	११६
एवमेतानि शास्त्राणि	४५	कपूरशकलोमिथ्र०	१२३
* एवमेता महादेव्यो	१२६	कत्र घ्यात्वाङ्गनारङ्गे	२५०
एवमेता महादेव्यो	१३०	कलावाद कलासार	४४
एवमेता महाविद्या	१०६	कवलीकृतनिदशोप०	१९५
एवमेवा महाविद्या	११५	कवलीकृतनिदशोपा	२०५
* एष एव जप प्रोक्तो	२७३	कामतत्त्वविधिज्ञान	१६२
एषा तु प्रथमा मुद्रा योनि०	१८७	कामदेवोऽपि देवेशि	२५८
एषा तु प्रथमा मुद्रा सव०	१७६	कामपूजकाराख्य०	३२
एषा विद्या महाविद्या	१००	कामबाणान् महेशानि	१३२
एषा विद्या महेशानि	९८	* कामम मयक दर्पो०	२४३
एषा सा परमा शक्ति०	२०५	कामराजे कामकला	२१६
		कामस्य काममध्यस्य	२४२
ऐन्द्रमाकाशबीजस्थ०	१०७	कामाकपणरूपा च	१२६
		कामाद्यधर्ममोक्षाणा०	१३७
कथ विरचन तासा	१७४	कामेन कामयेत् काम	२४२
* कथयस्व प्रसादेन	४६	कामेन कामित कृत्वा	२४३
कथितानि मयेदानी	९६	कामेश्वरीमग्रकोण	१३३
कदलीललितस्तम्भ०	१२२	* कामो मया समा०	२४३
कनिष्ठानामिके देवि	१८०	कालहृल्लोल्लोल०	१२
कनिष्ठिके नियुञ्जीत	१७५	कालालिकुलसकाश०	१२१
* कन्दर्पो वाग्भवो	२४३	* कालो धामानि भूतानि	२७४
कम्बुप्रीवा विशालाक्षीं	१२१	किञ्चिदधो दुकुटिल०	१२१
* करणोद्भयचक्रस्या	२७४	बुद्धकुमारुहकपूर०	२६५
* करण्डवाहिने द्रेण	१२१ १२३	कुङ्कुमारुणदेहस्तु	११६
करवीरजपापुष्पा०	२७२	कुरूपिकामत देव	४४
करशुद्धिकरी विद्या	९६	कुर्याद्यस्तु च सप्ताहाद्	१६३
करशुद्धधादिविद्याना०	२५३	कुलयोपित् कुल त्यक्त्वा	२१२
कराम्बुजनसज्ज्योत्सना०	१२२	कुलविद्या महेशानि	१०१
करोति दासभूत तत्	१५७	कुत्सर बुग्नेहीन	४४
करोति महदाकर्ष	१६०	कुसुम्बकुसुमैर्वापि	२७०

जपहीमावधान व	२१३	ततो भवति देवेशि ब्रह्मो०	२६९
जपाकुमुमसकाशा	२२०	ततो भवति देवेशि वैन०	२४८
*जपेच्च दशवार	११७	ततो भवति देवेशि सर्व०	२३९
जपे लक्ष्मिनाये तु	१४४	ततो भवति विद्येय	२७०
जपत्वा लक्षत्रय मन्त्री	२६६	ततो मध्यादिशक्यूर्ध्व०	५७
जपत्वा विद्या चतुर्लक्ष	२६६	ततो यमोक्षते वक्ति	१४९
जपत्वा पङ्कलक्षनेतस्या	२६७	ततो रक्षा प्रकुर्वति	११९
जपत्वेव सप्तलक्षाणि	२६७	ततो विचलितापाङ्गी०	१५१
जम्भमोहवशास्तम्भ०	१३२	तत्कोटिसगत पश्चाद्	८७
जगिनीबीजमेवेद	१९३	तत्क्षणात् स महेशानि	१७१
*जीव कलेति देवेशि	८९	* तत्तन्मन्त्राक्षरस्थाने	२७३
भातेनापि महेशानि	२९८	तत्पुस्तु कवर्गो	८९
ज्ञानशक्ति क्रियाशक्ति०	२७७	तत्र कर्षतीभाम्यात्	२७२
ज्येष्ठाङ्गबाहुपादाप०	२०	तत्र शाक्ता महावज्र०	२५४
ज्योति शास्त्रेतिहासादि०	२३४	तत्र स्थित्वा जपेत्लज्ज	२६९
ज्वलज्ज्वलनमध्यस्थ	१७०	तत्रादौ प्रथमा नित्या	४७
ज्वलत्कामाग्निस्तत्प०	१४४	तत्रैकमष्टक देवि	८८
ज्वलन्मण्डलदु प्रेक्ष्य०	२४०	तत्पञ्चयजिनिदिष्टा	२१५
ज्वालामालिनी चित्रा	४८	तत्पञ्चम्वरक नाथ	४३
डकिनोराकिणीवृ-दे०	१८२	तत्समीपे लिखेच्चक	१७०
		वत्सवमेव सहसा	१७३
द्वयमध्यगत चक्र	१७०	त्रया कामकलारूपा	२३६
द्व्यक्षिपञ्चक सृष्ट्या	८८	तथा दधिमधुशीर०	२७३
द्वय कामेश्वरी नित्या	५७	तथा पुष्य फल गन्ध	१४९
द्वय पद्मविभा देवी	१२०	तथा लयशिवाधोऽपि	११२
द्वय-स जायते देवि	१४६	तथा विस्तारयेच्छक्ति०	६०
द्वय सृष्टिमहाचक्र	६३	तथा सर्वोर्ध्वबहुपन्त	५४
द्वय स्वच्छन्दरूपा तु	१२१४	तथैव कुटिले योग्ये	१८६
द्वय स्वर्गनिवासिन्यो	१४५	तथैव देवदेवेशि	१३०
द्वय आत्मासन	११८	तथैव बलिचक्रेण	५२
द्वय ऊर्ध्वस्थिता	५३	तथैव शाक्तदेवेशि	२५४
* ततस्तु शृणु यक्ष्यामि	२७३	तथैव सम्पुटीकुर्यात्	५८
द्वय वाह्यस्वभावत्पत्	१५९	तथैव हि महेशानि	१५६

एष्ट्या करोति वागीशं	१६०	नवानुरागसन्धान०	१५२
एष्ट्या चानुषिकादीभ्र	१६०	न शक्ता हिसितु सम्यग्	१६३
एष्ट्या क्षोभयते नारीं	१५९	न शक्यते महादेवि	८०
एष्ट्यैवानप्येत्लोकं	१५९	नागाना दशंनादेव	२४८
देवीं कुलकलोल्लोल०	२५	नानाशास्त्रार्थशीक्षादि०	२३६
देवीं मन्त्रमयी नोमि	१	नामारनालमध्यस्थं	१६५
देव्यात्मासनविद्यायाः	१०४	नाम्ना सर्वज्ञभूतोऽपि	१६४
देव्यावाहनविद्या च	९७	नाशयेत् त्रिपुरा देवी	२६६
देशे वा नगरे ग्रामे	१४३	निगदेन यदा जप्य	२६८
देहिनाममृतासार०	२४८	निगदेनोपासुना वा	२६५
द्वयमाद्येन रहित०	१११	नितम्बबिम्बद्विरद०	१२२
द्वितीयवर्गप्रथम०	९१	नित्यविलम्बाभिधा निरत्या	४७
द्वितीयावरणे देवि	१३०	नित्यसधारणाञ्चापि	१६३
		निरत्या षोडश देवेश	४५
		निरत्या नीलपताका च	४८
धवलाम्बरसंवीतो	२२७	नियोजिताऽथवा मूर्ध्नि	२४१
धवलैरेव नैवेद्यं०	२२७	नियोज्य दहनागारे	१५१
धारणासम्प्रयोगेण	२४१	निलक्षण निर्गुण च	२१२
धारयेदथवा हस्ते	१६१	निलीनामिव निश्चेष्टा०	१५३
धारयेद्वाहृमुले	१५४	निवेदितात्मसर्वस्वा	२४०
धूपगन्धादिनैवेद्य०	१३३	नीलकण्ठके सम्यद्	१६६
• धृतपाशाकुशा०	१२१	नैतस्या. सदृशी काचिद्	२५७
ध्यात्वा चक्षेत्र्य सहिता	१४०		
ध्यात्वा पुरत्रयं देवि	११८	पञ्चलशाञ्चादरिद्र.	२६७
ध्यात्वा वा हृद्गत चक्रं	२६४	पञ्चशक्तिचतुर्वह्नि०	• ६३, ८८
• ध्यान शक्तिसमावेशात्	२७३	पञ्चामृत रूपभेद	४४
ध्यानावष्टम्भकाले तु	१९८	पदगुम्फैर्महाकाव्य०	२३४
		पद्मद्वय द्वितीयेन	८४
न कदाचिन्मयाख्यात	४६	पद्मरागप्रतीकाशा	१२०
• न ध्यान मुखमुद्रादि०	२७३	पद्माङ्के सर्वसम्पत्ति०	२७१
नमद्ब्रह्मक्षिरोरत्न०	१२२	परचक्रस्तम्भकर	७७
नवत्रिकोणकुण्डे तु	२७१	परसिद्धथाकर्षण च	७७
नवत्रिकोणकुण्डे वा	२७१	सैन्यस्तम्भकर	७७
• नवधा चक्रयोगिन्यो	१२५	महोदयं करो स्पृष्टावद्भ्यु०	१७५
नवलक्षप्रमाण तु	२६७		

तथैवापरकन्दर्पो	२५९	तासामपि यदा नासी	१४५
तदप्रसस्थितो मन्त्री	२६३	तुरीयमरुणावर्गाद्	२५६
तदघ सपरार्थं च	१३६	तुर्यसूत्र ततो लुप्याद्	८४
तदधोऽपीन्द्रबीज	९२	तृतीयपञ्चमो नाग०	८४
तदप्यवनिबीजस्य	९०	तृतीयस्य द्वितीयस्य	८५
तदर्थं देवि कुर्वीत	८३	तेन क्रमेण सन्दभ्यं	१५८
तदाशाभिमुखो भूत्वा	१५१	तेन चारेण सन्तुष्टा	२१४
तद्दुःखामृतस्यन्द०	२११	तेन मानेन सप्तैव	८५
तदेव तत्त्वप्रवरं	१३८	त्यक्त्वा मृष्टिक्रम देवि	११३
तदेव मातृचक्रस्य	२५०	त्रिसण्डेया महामुद्रा	१७५
तदेव मातृचक्रज्ञा	२५०	• त्रिपुरा त्रिपुरेशी च	१२५
तद्दर्शनाग्महादेवि	१४४	त्रिपुरा त्रिविधा देवी	२०५
तददृष्टिपथगा नारी	२३९	त्रिपुरा परमा शक्ति०	१९३
तद्वाह्यतोऽपि देवेशि	६२	त्रिवलीवलनायुक्त०	१२२
• तद्वाह्यतोऽष्टपत्र च	६२	त्रैलोक्य समुजत्येया	२०७
तद्बालगलहृत्नाभि०	१५०	• त्रैलोक्यमोहन चैति	६२
तद्द्विगन्तरालेषु	१७०	त्रैलोक्यमोहन रूप०	२५८
तनुदीर्घाद्गुलीभास्व०	१२३	त्रैलोक्यमोहनीय सा	१०२
• तन्द्र वैशेषिक ज्ञान	४४		
तन्मध्यगोऽथवा भूत्वा	१४६	दक्षिणाभिमुखो भूत्वा	१६९
तथा विभदयेद्वह्नि०	६०	दक्षिणाभिमुखो बह्नी	१६४
तर्जनीभ्या समाक्रान्ते	१८०	दण्डाकारो ततोऽङ्गुष्ठौ	१७९
तर्जन्यङ्गुष्ठयुगल	१८६	दद्यात्तृतीयक सूत्र	८७
तर्ज्यावपि तेनैव	१८०	दक्षिणामिव सभ्रान्ता०	१५३
तर्जन्यो दण्डवत् बृत्वा	१७६	दशर देवि ससिद्ध०	८७
तस्य चोरग्रहव्याधि०	१६२	दशैव देवता स्याता	१३०
तस्याष्टगुणमैश्वर्यं०	२४९	• दासोऽपि लभते सद्यो	२७२
ता च तेन महेशानि	५८	दिगनुत्रमयोगेन	१६०
ता एव सर्वत्रनेगु	२५७	दीर्घापूर्वीजसप्तुक्तान्	९४
तामादिचक्राय	५५	दुग्धलाघारोचनादि०	१६६
तामीवाराशरोदारा	२१	• दुर्भंग मुभगो भूया०	२७२
ताम्बूलपूरितमुखो	११६	दुष्टव्याधिप्रहनेन०	२४८
ताम्रविद्रुमविम्बाम०	१२१	दूरीकृतस्वचारित्र०	१५२
• तावदग्नी न होनव्य	१७३	दृष्ट्या करोति चायेन	१६०

ब्रह्मसूत्र पुरा दत्त्वा	८४	मध्यप्रपूजनादेवि	२५९
ब्रह्माणी पश्चिमद्वारे	१२६	मध्यमातजनीभ्या तु	१७७
ब्रह्माण्डादिकटाहात जग०	१८	मध्यमे कुटिलाकार०	१८७
ब्रह्माण्डादिकटाहान्त ता	१७	मध्यमे मध्यगे कृत्वा	१७६
		मध्ये चतुष्पथे वापि	१५८
भगवस्त्रिपुरामुद्रा	१७४	मध्योर्ध्वशक्तिपयन्त०	५९
भगवन् सवमन्त्राश्च	४२	मन सकल्परक्तो वा	११६
भगवन् सवमाख्यात	१९०	मनसा सस्मरत्यस्या	२५०
भय न विद्यते तस्य	१६२	मनोधिकमहामन्त्र०	१५२
भयलज्जाविनिमुक्ता	१४६	मन्त्रसमूहहृदया	१४४
भवतोक्तानि मे देव	४५	मयाऽप्येतद्व्रतस्येन	२५८
● भावयेद्ब्रह्मिसूयन्द्नु०	११७	मल्लिकामालतीजाती०	२७१
भुक्तिसिद्धि तथाम्नेये	१२६	महाकामकला ध्यायन्	१४८
● भुवनोत्पत्तिकल्याण०	१२१	महाचमत्कारकर	७७
भूतप्रतपिशाचाश्च	१५८	महाज्ञान प्रभाव च	१९०
भूतप्रतपिशाचौघे०	२४८	महाज्वरहर देवि	७८
भूप्रदेगे समे शुद्धे	११७	महात्रिपुरमुद्रा तु	१२३
भूजपत्रे विलिख्ये०	१६१	महात्रिपुरसुदर्मा	१०६
भोगद मोक्षद चैव	७०	महानीलरसेनापि	१६४
भौमे प्राथमिके सूत्रे	८६	महान् कोलाहलस्तत्र	१५९
भौमे सप्तमके सूत्रे	८५	महापातकयुक्तात्मा	१६८
भ्रमन्तीमानयेतारी	१५३	महापुरक्षोभकर	७९
भ्रममन्त्रानिलोद्धृत०	१५३	महाप्रभावसयुक्त	८०
		महाभूतदिने वापि	१७२
● भकरध्वजेति विख्यात	१४३	महामाया शम्बर च	४३
मतोत्तर च बीणाख्य	४४	महामृगमदोहाम०	१२३
● मदनोद्भवविक्षोभ०	१४९	महामृत्युप्रशमन	७८
मदनोद्भवविक्षोभ०	१४८	महालक्ष्मीमत देव	४४
मध्यगतेन बीजेन	१५७	महालक्ष्मीमय देवि	७९
● मध्य श्यस्य तथाऽष्टार	६२	महावश्यकर देवि महावे०	७९
मध्य वा केवल देवि	२६३	महावश्यकर देवि महासी०	७८
मध्य स्थितिद्वितीय तु	६३	महावाणीकर देवि	७८
मध्यचक्र महेशानि	१३१	महाविद्येश्वरी द्वीती	४८

परिवृत्य करौ स्पृष्टावध०	१८६	पुत्रवृत्तिश्च देवेशि	१७२
परिवृत्य रमेणैव	१७८	पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा	१६९
परिवेष सूपुर च	६२	पूर्वोक्तध्यानयोगेन	२६४
परो हि शक्तिरहित	१९७	पूर्वोक्तयाससयुक्तो	२६५
पश्चिमेऽनङ्गमदता०	१२८	पूर्वोक्तया सापकेऽद्री	१२४
पश्चिमोत्तरपौरस्त्य०	१३१	पूर्वोक्तन विधानेन	१३०
पातक नाशयेदाहु	२६६	● प्रकटाश्च तथा गुहा०	१२५
पातालशास्त्रविज्ञान०	२३५	प्रचण्डतरभूपाल०	२३९
पादुकालङ्कवेताल०	१७२	प्रणमामि महादेवी पर०	२१
पारम्पर्येण विज्ञाता	२१७	प्रणमामि महादेवी मातृ०	१२
पार्ष्वे स्थानके युवत्वा	१८४	प्रत्यप्राश्नसकाशा०	१२१
● पाशाङ्कुशी तदीयो तु	२७४	प्रवच्छन्ति तदैवास्य	२५२
पितानिषनुराकार०	१२१	प्रयतोऽप्रयतो वापि	१८३
पिपीलिकास्थियायेन	१४४	● प्रयोगा कथिता देवि	२७३
पीतद्रव्येण बालस्य	१६४	● प्रव्रक्ष्यामि समासेन	२४३
पुत्रीकोदण्डयुगल	२५६	प्रव्रज्जपचरामादि०	२६५
पुटाकारौ करौ कृत्वा	१७८	प्रविश्य परमार्गान्त	२०१
पुत्रजीवकपञ्चाक्ष०	२६५	प्रमतो मुदितो धीर	२६७
पुत्रवत् परमेशानि	२११	प्रसारयेदघोष स्य	८५
पुत्र प्रवचदवाद्या	५५	श्रोञ्ज्वल० मदनो भेष०	१५१
पुन स्थितिनिवापस्ता०	१११		
पुनराय वह्निचक्र०	५३	वदमेवैतया देवि	१८१
पुनराद्या महाविद्या	१०३	वध्वा तु धोभिर्षो भुद्रा	१५१
पुनरेव महेगानि	१३०	बहिः, पचदय कुर्मा०	८८
पुनविद्यादिमस्योध्व०	१०२	बहिरुप्यखितैरेव	१५७
पुराणरसवादादि०	२३५	बहुहपाश्च ज्ञान	४३
पुष्पत्रवरसवीर्णे	११७	बाहु कृत्वा महेगानि	१८०
पूजयित्वा महेगानि	१७२	● वाद्यूनेन वेपूर०	३२१
पूजयेदवधे पुष्पे०	२२७	विन्दु राक्त्स्य वक्त्र तु०	१३५
पूजयेद्वात्रिगधवे	१७३	वीजमादिपदे युवत्वा	१०१
पुनावा० प्रयोक्तव्या	१८८	वीजमुद्रयमचिरात्	१८६
पूजिता दु स्मरिद्वय०	२३६	वीजकृपामुल्लसती	२२८
● पूजयित्वा मदी दारी	२७२	वीजानपवरी देवी०	१२७
● पूजयित्वा मदी च	२७२	वज्रपुत्रि विनिर्मद्य	२२८
	१७१		

रमते स्वयमव्यक्ता	२१५	वप्रप्रासादनिगड०	१५२
रविताश्चैन्दुकन्दर्प०	१४	वर्गानुक्रमयोगेन देव०	८९
रसाकर्पकरी देवी	१२७	वर्गानुक्रमयोगेन यस्या	२८
रागिणा साधको देवि	२३९	वर्तुलि च भवेत्लक्ष्मी०	२७१
रुद्रयामलतन्त्रे तु कर्म	२५३	वल्लभ सर्वलोकस्य	१४६, १४९०
रुद्रयामलतन्त्रे तु निदि०	९९	वशित्वाख्या तु वायव्ये	१२५
रुद्रशक्ति कुण्डलाख्या	२५५	● वशिनीमपि कामेशी	१३१
रोचनाकुङ्कुमाम्या तु	१४९	वागीश्वरी ज्ञानशक्ति०	२१६
रोचनागुहकाश्मोरे०	१६१	वाग्भव प्रथम देवि	९७
● रोचनाचन्द्रकाश्मोर०	११७	वातोद्भूतसमुद्रोमि०	२३३
रोचनाऽलक्तक लाक्षा०	१६२	वामावर्तक्रमेणैव	१२९
रोचनालिखित देवि	१७०	वामा शिक्षा ततो ज्येष्ठा	२०२
रोद्राभिचारकोट्टण्ड०	७६	वामेऽपि भगमाला तु	१३३
रोद्री तु परमेशानि	२०२	वायव्यमिन्द्रबीजस्य	९२
		वायव्यमुपरोद्भिन्न	९३
लसद्भयेन पापानि	२१६	वाराहीमपि वायव्ये	१२६
लसमात्र जपेद्देवि	२६५	विचित्रचित्रकर्मादि०	२३५
लम्बमानं तदाकाशे	१६६	विद्ययावाह्य सुभगे	१२४
लावण्यकदलीतुल्य०	१२२	विद्याधरो किररी वा	२३९
लावण्यसरिदावर्ता०	१२२	विद्याधरोमन्सरस०	१४८
लिखित चक्रयोगेन	१५६	विधिवज्जायते मन्त्री	२६७
लिखितामिव निस्सजा०	१५३	विपुल देशमथवा	१६१
लिखित्वा धारयेद्देवि	१६६	● विमल विमलोत्थ च	४४
लिखित्वा पीतवर्णं तु	१६८	विमूढामिव विधुव्या०	१५२
लिखित्वा विपुलं चक्र	१४५	विरच्य योनिमुद्रा तु	१४७
लिखेद्रोचनयैकान्ते	१५०	विरच्य साधकेन्द्रस्तु	१३५
भूतायुश्चिकीटाना	१६२	विश्वकर्मादिनिर्माण०	१२१
लौहित्यजितसिन्दूर०	१२२	● विश्वप्रतीतिजनिका	२७४
		● विश्वाहृङ्कृतपुण्येस्तु	२७४
वदेदानी महादेव्या	१९०	विस्तार्यं बाह्यशक्ति तु	६१
वन्दे तामष्टवर्गोत्थ०	२८	विस्तार्यं भेदयेच्छक्ति०	५६
वन्दे तामहमक्षम्या०	२५	विहस्तामिव सकीर्णा०	१५३
वन्दे सर्वेश्वरी देवीं	१६	वेदवेदाङ्गवेदान्त०	२३४

महाज्याकरणीदार०	२३५	यदक्षरमहासूत्र०	१७
महास्वमहिमात्रान्त०	२३८	यदक्षरदाशिकयोत्सना०	१६
महिमा पूर्वद्वारे तु	१२५	यदक्षरैकमात्रेऽपि	१४
महिषाश्वपुरीषाभ्या	१६५	यदा तदाऽस्य वसगो	१६९
महोच्छुष्म महादे ।	४३	यदा तु परमेष्ठानि	२५२
● माणिक्यमुकुटाकार०	१२२	यदि न धुम्यतीर्षं हि	१४५
● मातृरष्टो महेशान	१२६	यदेक दशमाघार	१८
मादनं तदथ शक्ति०	१०७	यदेव जपते विद्या	२५०
मादन शत्रस्युक्त	१००	यदोत्ससति शृङ्गाट०	२११
मादनाश्चादिपरत	२५४	यथा विज्ञातया देवि	४९
मादनैर्मदनो भूत्वा	२५३	यस्य नाम्ना तस्य नित्य	१६९
मानसेन महेशानि	२६८	यस्य नाम्नेव सयुक्तं	१४७
मायाविन्दोश्चरयुता	१०९	याभिर्विरचिताभिस्तु	१७४
मायाबीज महेशानि	११३	याम्यसीम्यायत	८४
मायाधेन्दुममायुक्तं	१२५	● यावदात्ममहाबह्वौ	२७३
मायालक्ष्मीकलाभिस्तु	१२७	यावद्दक्षिणमार्गं तु	१३१
मायालक्ष्मीमय तेन	१२५	युक्त्वा रोचनया नाम	१६५
मासेन हन्ति बलुप	१६८	युगपत् क्रमरूपेण	१२४
मुक्ताहारमयी स्फीत०	२६५	येन विज्ञातमात्रेण	२४१
मुक्ताहारलतापेत०	१२२	येनानुष्ठितमात्रेण भवाब्धौ	१९२
मुद्राया मध्यमाङ्गुल्यौ	१८३	येनानुष्ठितमात्रेण मन्द०	२६२
मुद्रा यास्त्रिपुरायास्तु	२५७	योगिनीसर्ववृन्दैस्तु	१८२
मुद्देय परमेष्ठानि	१७८	योनिकुण्डे भगाङ्के वा	२७०
मुद्देयोग्यादिनी नाम्ना	१७९	योनिकुण्डे भवेद्वाग्मी	२७१
● मूर्तिराद्या महेशानी०	१७	योयिता च विशेषेण	१५९
मोदिनी तु चवर्गस्था	८९		
		रत्तपुष्पनिविष्टा तु	१२९
यशराक्षसवेताल०	१६२	रत्तपुष्पावृत्तो योगी	११६
यक्षिणी वाय गन्धर्वी	१४८	रत्तवस्त्रपरीषानां	१२२
यत समयमुद्रेयं	१८३	रत्तासनोपविष्टस्तु	११६
यत्किञ्चित्सिद्धिसन्तान	१७३	● रत्तेन रजसापूर्यं	८८
यत्र वा कुत्रचिद्देह	२६९	रत्तोत्पलदलाकार०	१९२
यत्रनेन रिपानन	१४३	रचितेय महादेवि	१८१

सर्वकर्मकर चापि	७१	सर्वशृङ्गारवेपाढ्य०	११६
सर्वकामप्रदा देवि	२७०	सर्वशृङ्गारवेपाढया	१२३
सर्वकामप्रदा देवी	१२९	● सर्वसक्षोभण चान्यत्	६२, ७६
सर्वजम्भनरूपा तु	१२८	सर्वसक्षोभिणी शक्ति	१२८
सर्वज्ञानमयी देवी	१३०	सर्वसमोहिनी शक्ति	१२८
सर्वज्ञानोत्तर चैव	४४	सर्वसिद्धिकरं चक्र	७६
सर्वज्ञा सर्वशक्तिश्च	१३०	सर्वसिद्धिप्रदा शक्ति	१२९
सर्वतत्त्वमय देवि	७३	सर्वा एकत्र सयोज्या	१८७
सर्वदिशु विदिधेव	१६०	सर्वाकपंकरी चापि	१२८
सर्वदु खप्रशमनं	७५	सर्वाङ्गसन्धिसंलीन०	१५०
सर्वदोर्भाग्यशमन	७६	सर्वाङ्गसुन्दरी देवी	१३०
सर्वपापक्षयकर	९२	सर्वाद्यविद्यया देवि	११८
सर्वपीठमय देवि	७२	सर्वाद्यस्तादपि तथा	९५
सर्वप्रियङ्गुरी चापि	१२९	सर्वाधारस्वरूपा तु	१३०
सर्वबाह्यत आरभ्य	१७०	● सर्वानन्दमय चादौ	६२, ७६
सर्वभाषास्तज्ञानी	२३५	सर्वानन्दमयी देवी	१३०
सर्वमध्ये त्रिकोणे तु	१३२	सर्वार्यसयुत चैव	७३
सर्वमन्त्रमय देवि	७२	सर्वार्यसाधक चक्र	६२, ७६
सर्वमन्त्रमयी देवी	१२३	सर्वार्यसाधिका विद्या	१०५
सर्वमन्त्रमयी शक्ति	१२९	सर्वार्यसाधिका शक्ति	१२९
सर्वमन्त्रासन देवि	११८	सर्वविशकर देवि	७२
सर्वमन्त्रासनगता	९७	सर्वासा सर्वशक्तीना	२५१
सर्वमात्मानमरुण	१४६	सर्वेण सर्वंदा सर्वं०	२५९
सर्वमृत्युप्रशमनी	१३०	सर्वेश्वरी यवर्गं तु	९०
सर्वमेवत् स्वया प्रोक्त	२६१	सर्वोन्मादकर देवि	७६
सर्वरक्तोपवारैस्तु	१४७	सर्वोर्ध्ववल्लधधोभाग०	६१
सर्वरक्षाकर देवि	७१	सर्वोर्ध्ववल्लधधोवह्नि०	६०
सर्वरञ्जनशक्तिश्च	१२९	सर्वोर्ध्ववल्लधधोवह्नि०	१८०
● सर्वरोगहर चान्य	६२, ७६	सर्व्य दक्षिणदेशे तु	१८२
सर्वलक्ष्मीमयी निर्या	१२३	साकिनीडाकिनीभिस्तु	२५९
सर्ववाङ्मयवेस्ता च	२३६	साधयेत् खेचरीसिद्धि०	२५४
सर्ववीरमत देव	४४	साधयेत् सिद्धगन्धर्वं०	१५६
सर्ववेदमय देवि	७४	साध्यनाम स्वनाम्ना तु	१४५
सर्वव्रतमय चैव	७५	साध्यस्य नाम्ना समुक्ता	१४८
		सिद्धकन्या नागकन्या	

व्याधिदारिद्र्यभक्षण	६८	शृणु देवि महानित्या०	४९
व्रतस्य परमेशानि	२६३	शृणु देवि मया साऽत्र	८९
		श्रीखण्डमगुरु चापि	२७२
शक्तस्तु परमेशानि	१९७	• श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा	१२५
शक्तिचक्रोच्चलद्रदिम०	१५१		
शक्तिबीजस्वरूपा तु	२४७	पङ्कन्यासयोगेन	११९
शक्तिबीजे परा शक्ति	२१६	पन्नासध्यानयोगेन	१४९
• शक्तेर्नादस्ततो बिन्दु०	१७	श्रीदशारे महादेवि	१२७
शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे	१९८	• सत्यतेन्द्रियसंचार	२७३
शक्त्या शक्ति विनिर्मद्य	५०	सयोज्य निविडाः सर्वा	१७८
शठोऽपि य पादमेक	२३२	सयोज्य परमेशानि	१०४
गतमष्टोत्तर जप्त्वा	१४९	सुस्थिताऽत्र महाचक्रे	८९
शतयोजनमात्रस्था	१४१	संस्मृता पापहरिणी	२२६
शत्रु वञ्चार्शनि शस्त्र	१५८	संस्मृतैव महादेवी	११५
• शब्दस्पर्शादयो वाणा	२७४	सुहारक्रमयोगेन	११३
शमीदूर्वाडिकुराश्वत्थ०	१६८	संकेल्पधवलैर्वपि	२२८
शरीरानङ्गपयन्त०	२३८	संश्रुभ्यन्ति तत सर्वा	१४५
शातान्न वादिसयुक्त०	९८	सक्षोभद्रावणाकष०	१३५
शान्तात् कादिसयुक्त०	१००	सक्षोभयति देवेशि	१४५
शान्तिपुष्टिना रोग्य०	७०	स च्चु सर्वाङ्गनाकर्य०	१६९
शिक्षायामयवा वस्त्रे	१६१	सत्तकपदवाक्याय०	२३३
शिक्षायामयवाऽस्यादौ	१५७	सत्पण्डितघटाटोप०	२३२
शिरोललाटभ्रूमध्य०	११५	सद्य ब्राह्मण्यते सा तु	१४९
शिवबीज तदादिस्थ०	९३	समाहात् क्षोभयेत्तरय	१६८
शिवबीज त्रिधा युक्त्वा	१११	समप्रिकोणशकरयत्र	११७
शिवानिबिन्दवो देवि	१२४	समस्तभुवनाभोग०	२३७
शिवकामण्डल मित्वा	२११	• समस्तमत्रकल्पोक्त०	२७३
शीताशुशतमकाश०	१२९	समाराध्याऽभवत्लोकै	२५८
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि त्रिपु०	२६३	सम्पुटीकृत्य	५०
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्या०	४६	सम्पूज्य परमेशानि	२२८
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्र०	१४३	सम्पुखी तु करी कृत्वा	१७९
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मुद्रा	१७४	सम्मोहयति राजान	१७८
शृणु देवि महाज्ञान	१९२	सम्मोहोऽमादनाकृष्ट०	२४१

व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि

अन्यत्र	४८, २१५, २१६	तन्त्रसङ्घाव.	२९, १८५
अभिनवगुप्तः	२५	तन्त्रालोकः	१३, १९, २५* २६, २०३*
अभियुक्ताः	१०, २१, २६, ३३, ४८, ५१, ६४, ८४, ९८, १०५, १०७, १११, ११९, १३४, १४०, १४४, १५२, १६४, १६७, १७३, १७४, १८८, १९२, २०३, २१२, २१९-२२१, २२३-२२५, २३३, २६५, २६६-२६८	तिमिरोद्घाट.	२८
अर्थरत्नावली	४	त्रिकशास्त्रम् (तन्त्रालोक.)	१९
अस्माभिः	१०६	त्रिकसारशास्त्रम् (तन्त्रालोक.)	१३९
बागनः	१७१	त्रिपुरसुन्दरीकल्पलता	१११
आचार्याः	२२५	त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्	२०४, २२७
आपर्वण.	१५४	त्रिपुरारणवः	२४१, २४२
आम्नायः	१३	त्रिशिकाशासनम् (तन्त्रालोक.)	८०
आरण्यकम् (बृहदारण्यकोपनिषद्)	१३९	दोषकाचार्यः	२०४, २०५
ईश्वरप्रस्थितिज्ञा	९, १०, ३३, १९२	नागमट्ट	११९
उत्तरपट्टकम्	१०, ७०, २३१, २७०	नित्याषोडशिकारणवः	२, ३, १८८
उत्तमसौरवः	१९९, २१६	पञ्चदशिका	१९७
उपनिषद्	७५	परमार्थसार.	१९२, २२७, २६२
शुद्धविर्मिनिनी	४, १०६, २१४	परार्थशिक्षिका	११, २०, २२६
कङ्कालः	३	प्रस्थितिज्ञाशास्त्रम्	३३, २२
कुलरत्नशास्त्रम्	२०५	प्रियानन्दः	२
केचित्	१४१, २५३	बहुरूपाष्टकम्	४, ३४
क्षेमेन्द्रः	७८	मतशास्त्रम्	८०, २०५
क्षेमेन्द्रराजाचार्यः	२२९	मतोत्तरम्	१९, २४, १३२, १३९, २४६
यज्ञापरमिथः	६९, ८०	मन्त्रराजः	८१
यज्ञापरस्तोत्रम्	१३४	महाकविः	२१३
गीता	२६	महागुरुः	१९६, २६६
गीतानिष्यन्दः	७८, १५१	महानिपुरसुन्दरीकल्पलता	११५
गानसारः	१८३	महावनमुनिः	१
		मानवशास्त्रम्	११९, २६९
		मालिनीविजयोत्तरम्	७३, २०८, २३१
		भृशुजिद्धहारकः	१८
		यामलाष्टकम्	४३
		रत्नेयः	२, ३

सिन्दूररजसा देवि	११७	स्फुरन्मयूखसघात०	१२१
सिन्दूररेणुलिखित	११९	स्फुरन्मुकुटमाणिक्य०	१२१
सुकुमारतरस्फार०	२३४	स्मितभाधुर्यंविजित०	१२१
सुगण्डमण्डलाभोग०	१२१	स्मृत्याकर्षणरूपा तु	१२७
सुरूपा चारुशृङ्गार०	१५०	स्वनामसहित कृत्वा	१६१
सूत्रद्वय चान्यतस्तु	८६	स्वमुद्रया शक्तिचक्र	१४१
सूत्रद्वयद्वय	८७	● स्वमुद्रया साधकेन्द्र	१४१
सूत्रात् पञ्चमकान्मध्या०	८७	स्वयम्भु वाणलिङ्ग वा	२६९
सूत्राद् द्वितीयकात्	८७	● स्वसवित् त्रिपुरा देवी	२७४
मृष्टिसहारपर्यन्त	२४७	हसवीजसमारुद्धा०	१०५
मृष्टिसहारयोगेन	८८	हठाकृष्टिरिय भद्रे	१४९
सैव सिन्दूरवर्णाभा	२४०	हुता विधौघशमनी	२२६
सोऽपि सजायते वाग्मी	२३२	हुतैर्भर्तान वागीशो	२७२
सौभाग्यमतुल तस्य	१६७	हुत्याकर्षयते मन्त्री	२७२
स्तम्भविद्वेषणव्याधि०	१७०	हुत्वा न बाध्यते रोगै	२७२
स्थितानि त्रिपुराचक्रे	८८	हुत्वा पल त्रिमध्वत्त	२७२
स्विरकृत्रिमशङ्काह्य०	२४८	हुत्वाऽमरपुरन्ध्रीणा	२७२
स्थूलसूक्ष्मविभदेन शैलो०	१९३	हृद्भेद मातृभद च	४३
स्थूलसूक्ष्मविभदेन पारीरे	१९०	हेममध्यगत कृत्वा	१५७
स्पर्शार्पणरूपा तु	१२७	हेमादिपात्रे साघारे	११७
स्फुरद्दीपशिक्षाकारा	२३७	होम कुर्याद्दिशासेन	२७०

व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि

अन्यत्र	४८, २१५, २१६	तन्त्रसङ्ग्राहः	२९, १८५
अभिनवगुप्तः	२५	तन्त्रालोकः	१३, १९, २५* २६, २०३*
अभिपुक्ताः	१०, २१, २६; ३३, ४८, ५१, ६४, ८४, ९८, १०५, १०७, १११, ११९, १३४, १४०, १४४, १५२, १६४, १६७, १७३, १७४, १८८, १९२, २०३, २१२, २१९-२२१, २२३-२२५, २३३, २६५, २६६-२६८	तिमिरोद्घाटः	२८
अर्धरत्नावली	४	त्रिकशास्त्रम् (तन्त्रालोकः)	१९
अस्मानि.	१०६	त्रिकसारशास्त्रम् (तन्त्रालोकः)	१३९
आगमः	१७१	त्रिपुरसुन्दरीकल्पलता	१११
आचार्याः	२२५	त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्	२०४, २२७
आथर्वणः	१५४	त्रिपुरार्णवः	२४१, २४२
आम्नायः	१३	त्रिशिकाशासनम् (तन्त्रालोकः)	८०
आरण्यकम् (बृहदारण्यकोपनिषद्)	१३९	दीपकाचार्यः	२०४, २०५
ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	९, १०, ३३, १९२	नागभट्टः	११९
उत्तरपट्टकम्	१०, ७०, २३१, २७०	नित्यापोडशिकार्णवः	२, ३, १८८
उन्मत्तभैरवः	१९९, २१६	पञ्चदशिका	१९७
उपनिषद्	७५	परमार्थसारः	१९२, २२७, २६२
शुक्रविमर्शिनी	४, १०६, २१४	परार्थशिक्षा	१३, २०, २२६
कङ्कालः	३	प्रत्यभिज्ञाशास्त्रम्	१३, २२
कुलरत्नशास्त्रम्	२०५	प्रियानन्दः	२
केचित्	१४१, २५३	बहुरूपाष्टकम्	४, ३४
क्षेमेन्द्रः	७८	मतशास्त्रम्	८०, २०५
क्षेमेन्द्राचार्यः	२२९	मतोत्तरम्	१९, २४, १३२, १३९, २४६
गङ्गाधरमिश्रः	६९, ८०	मन्त्रराजः	८१
गङ्गाधरस्तोत्रम्	१३४	महाकवि.	२१३
गीता	२६	महागुरु	१९६, २६६
गीतानिष्यन्दः	७८, १५१	महात्रिपुरसुन्दरीकल्पलता	११५
ज्ञानसारः	१८३	महावनमुनिः	१
		मानवशास्त्रम्	११९, २६९
		मालिनीविजयोत्तरम्	७३, ६०८, २३१
		मृत्युजिह्वट्टारकः	१८
		यामलाष्टकम्	४३
		रत्नेशः	२, ३

रससारसग्रहः	१०९, ११४	श्रुति	४, ६, २२, २३, २६, ७०, ९७,
रहस्यम्	११, ९८, २१४, २१६		१००, १०९, १७१, १८६, २१६,
रहस्यगुरु	२४, २७, १४२, २१२		२५९
रहस्यगुरुप्रवर	१४, २०२	पदध्वसारशास्त्रम् (तन्त्रालोक)	३४
रुद्रयामलतन्त्रम्	९९, २५३, २५४	सनेतपट्टति.	३५, ३६, ३७,
लक्षणसार.	१३५, १४१, २२५		४०, ४८, ६५, ६६, १०७, १९५,
वामनेश्वरतन्त्रम्	२, ४		२०१, २१०, २१९, २२२
वामनेश्वरशास्त्रम्	४५, १३७	साम्बमिथ्या	२२९
वामकोत्तरतन्त्रम्	८१	साम्बपञ्चाशिकाविवृति.	२२९
विज्ञानभैरव	१९८	सिद्धनाथपादः	४१, १३३, १७१, २०५,
विमलस्वात्मसम्भु	४		२६८
विष्णुपुराणम्	१३९, १४०	सिद्धामतम्	९८
व्यासमुनि	११७, २२४, २३५, २६१	सुमगोदय	९५, १०६, ११४, १२०,
शिवमूर्तम्	२९, १९८		१२६, १२७, १३१, १३२, १४१
शिवमूर्तवृत्ति.	२९	स्वात्मानन्द	२
शिवानन्द	२-४	हंसनिर्णयः	३६
श्रीकण्ठसंहिता	३२	हंसपारमेश्वरम्	११०, ११४

व्याख्याद्वयोद्धृतश्लोकार्धानुक्रमणी

बंशानानदपालीनं	२१०	अनयोः सामरस्यं	१८ सं. प.
ब इति ब्रह्म	१८ ऐ. आ. २.३.८	अनवच्छिन्नविज्ञान०	८१ तन्त्रा. ४.२३४
बकच	२१ प्र. सा. १.१	अनादृतशीर्ष्णी वाग्	२२८ तै. स. ३.२.५.१
बकययदिदमन्ततो०	२३३ यो. वा. २.२.२८	अनादृतहृतोत्तीर्णो०	३७ स. प.
बकरोदागमस्यास्य	४ ऋजु.	अनिकेतासचिद्वधोम्न.	२०१ सं. प.
बकारः सर्ववर्णप्रियः	२६, ३५, ९८ सं. प.	अनुत्तारविमर्शात्म०	३४ तन्त्रा. ३.२०३
बकारादिककारान्ता	३१ त. स.	अनुत्तरानन्दचिती	१९ तन्त्रा. ३.९४
बनारो वं सर्वा वाक्	२६, ९८ ऐ. वा. २.३.६	अनेककोटिभेदैस्तु	१०७
बकिश्चिच्चिन्तकस्यैव	७३ मा. वि. २.२३	अनेन हेतुना	१३५ ल. सा.
बक्षराणामकारोऽस्मि	२६ भ. धी. १०.३३	अन्तराग्निश्रियोः	१६४ प्र. सा. १०.५६
बक्षलजा वाङ्गुलिभि०	२६७ प्र. सा. २०.३९	अन्तरेण तालुके	१८६ तै. उ. १. ६. १
बभीषोमात्मिका :	१९ ने. त. ७. ४०	अन्यद्दृशुशीतकर०	१०६ प्र. सा. ९.३
बभ्रुमिदामं कीजं	१९२ प. सा. ६२	अपारंकरुणापूर०	१ ऋजु.
बभ्रुान् तत्त्वपुरेशार्ण०	२१०	अपूर्णम्मन्यता	६९ भ. ग.
बभ्रुगुलानि क्रमेणैव	८२ वा. त.	अबुद्धिपूर्वं हि	८१ तन्त्रा. ४. २३३
बभ्रुतन्त्रन्यभिदा	२६२ प. सा. ६०	अभिपिच्य पुन.	१६७ प्र. सा. ३१.२४
बभ्रुतन्त्रमिरष्वसा०	२२० सं. प.	अभिपिच्य यन्त्रकलशं	१६७ प्र. सा. २१.५२
बटस्फुरित येन	६९ भ. ग.	अभीष्टसाधनविधये	२६६ प्र. सा. ८.२६
बभ्रुमादिमहामोक्ष०	२२० सं. प.	अम्बिका वाहुररयुक्ता	३५ स. प.
बतस्तद्धर्ममिवात्	१९८ वि. भै. १८	अय शलाकासजोऽन्य०	३७ सं. प.
बत्रोपरत्वं भावाना०	२२ ई. प्र. ३. १. ५	अर्थरत्नावलीत्येषा	४ अर्थ.
बथातः सप्रवदवामि	८२ वा. व.	अर्थोपाधिवन्नाद्याति	२३० मा. वि. ३. ९
बहृष्टविग्रहा स्वान्त०	२१९ सं. प.	अर्धाक्षसालिलं	१४० ल. सा.
बपऊर्ध्वविभागेन	२६ तन्त्रा. ३.११४	अवर्णं सर्ववर्णना	९८ सं. प.
अपरे साप्यनामार्णं	१६४ प्र. सा. १०.५५	अवर्णरयो यथा वर्णं.	३० त. त.
अधोत्प श्वाचार्यं०	३ ऋजु.	अवस्थापुगल	२०२ तन्त्र. का. १४
अपी धरेन्द्रमाकारं	११०, ११४ र. सं.	अवान्तरभिदः	३ ऋजु.
अप्यभेदं नृत्रयुक्ते०	२१०, २११ सं. प.	अंष्टुषां स्फुरते	८२ मन्त्र.
अनर्कं यत्परं ज्योतिः	२०५ सि. पा.	अष्टमं च द्वितीयेन	८३ वा. त.
अनन्तराक्तिश्च	१२० वा. पु. १२.३३		

अष्टमस्य द्वयो	८२ वा. त.	इति परमरहस्यं	२७५ ऋजु.
अष्टाशामष्टाष्टप	८२ मन्त्र.	इति मध्याष्टक	८२ मन्त्र.
अष्टापदे चाष्ट०	८१ मन्त्र.	इति मसिद्वयते चक्रं	८२ वा. त.
अष्टाष्टकपद०	८१ मन्त्र.	इतीरिता सकल०	२६६ प्र. मा. ८. २६
असमञ्जसता	२ ऋजु.	इन्द्रज्येष्ठा महद्गणा	६ ऋ. १. २३.८
अस्मात्तु कारणाद्	२९ त. स.	इय योनि समा०	१२ प. त्रि. ८
अस्य कार्या तृतीयेन	८२ वा. त.		
अस्याधारो मन्त्रपीठ	२२१ स. प.	ईकारोर्ध्वगतो	१३६
अस्वराकारतामाप्ता	२१९ स. प.	ईशानः सर्व०	४ तै. आ. १०.४७.१
अहं न्यक्वृत्तदेहा०	२५ ई. प्र. वि १.६.१	उच्चारकरणध्यान०	७३ मा. वि. २. २१
अहमात्मकमर्द्धत	३४ तन्त्रा. ६.२३८	उच्चाररहित वस्तु	७३ मा. वि. २. २२
आकाङ्क्षणीयमपर	२१२ शि. स्तो. ५. १७	उच्चारो मनसा ध्यान	२६८ सि. पा.
आकाशानिउसभाचि०	४९ स. प.	उत त्वः पश्यन्	२४ ऋ. १०.७१.४
आकृष्या प्रथना चैव	१५५ प्र. सा. ३५.१२	उत्पृज्यात्मसमा०	१५१. गी. नि.
आलकृष्ठाप्रधाना	२०९	उत्पद्यते य आवेशः	७३ मा. वि. २. २३
आगमादवबोद्धव्यमिह	४९ स. प.	उपाशुनिजकर्णक०	२६९ सि. पा.
आप्रार्तरङ्गसस्पृष्ट०	२७२ प्र. सा. ६.५३	उपाशुः स्याच्छतगुण	२६९ म. स्पृ. २.८५
आज्ञापीठमिति प्रोक्त०	२२० स. प.	उपाशुः स्यात्प्राशासक क्षेमो	२१०
आरक्षेद्यजगता	८० म. ग.	उभयो पाशर्वयोर्मज्यं	८२ वा. त.
आदावस्य शिरो रीद्री	३५ स. प.	उभयो. सगमो योऽय	१३९ मतो.
आदिमान्तिमहीनास्तु	३२ श्री. स.	ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य	२२४
आद्य भिद्युनमारभ्य	२ अर्थ.	म. भा. १. ७६. ६४	
आद्यैर्मैगाद्भ्या राति	८ प्र. सा. ४. ३४	एक एक प्रकाशाख्य.	४८, २१९ स. प.
आनन्दवर्णभिशार्धं	६९ म. ग.	एकत्रिसात्रिकद्वन्द्व०	२७५ ऋजु.
आनयिरता ततस्त्वेना २३५ म. भा. १.७२. १४		* एवाकिनी काषन	२१५
आभ्यामश्रयुग्	७ प्र. मा. ४.५९	एवा चैव महामुद्रा	१८८, २२१ स. प.
आभ्या युक्तवियुक्ताभ्य	३१ त. त.	* एवात्मनो ललकाणि	१९९ उ. भं.
आगामाधाररूपण	२०५ सि. पा.	एवैकगुणवृद्ध्या	४९ स. प.
इच्छा कुण्डलिनी तस्य	२०५ वि. पा.	एकैका पूजयेद्यो हि	४९ स. प.
इच्छात्व तस्य मा दयो	२३० मा. वि. ३.५	एकैवेत्य परा	३१ त. त.
इच्छानादगमायागाद्	२०५ वि. पा.	एको नादारमको	२६ तन्त्रा. ६.२१७
इच्छा निर प्रःगम्वा	३५ स. प.	एतत्सम्पन्नद्विष्य	१९ मतो.
इति गदिडवानगो	२३३ मा. वा. २.२.२८	एतद्द्वेषगुणस्यष्ट	२७४ अर्थ.
		एतन्मैद्युनमष्टाङ्गं	२२८ द. स्पृ. ७.३१

एतस्वीवानन्दस्मा०	२२ वृ. उ. ४.३.३२	कामरूपो ह्यह देवि	१३९, २४६ मतो.
एता वदध्वा महायोगी	१८५ त. स.	कामादिनवसङ्केत०	२२० स. प.
एव नामकलारूप	१३६	कामेशी सर्वंगा नित्या	४०, २२२ स. प.
एव प्रजल्पित मात०	२७४ ऋजु.	कार्यना क्षयिणी	२०२ स्प. का. १४
एवमूनमिद वस्तु	२३० मा. वि. ३. ७	काल सूर्पादि०	१३ ई. प्र. २. १. ३
एवशब्दस्य निष्पत्ति	३१ त. स.	कालेन महता	३ ऋजु.
एव मम्मार्जयेद्	८२ धा. त.	कालो मृत्युर्यमो	२७३
एवमन्यत् समस्त	२११ स. प.	कीलिना वा रहस्यत्वा०	११०, ११४ र. स.
एवशृङ्गविभक्तिन्या १४२, १७३, १८९, २६०, २७५		कुदेतिकमहाधर्म०	२७४ ऋजु.
एवमेतदिति ज्ञेय	२३० मा. वि. ३.६	कुमारोस्त्रीमुख यया	१४०
एवमेया त्रिरूपापि	२३० मा वि ३.८	शुभमण्डलपर्यन्ते	२२५ क. सा.
एव कालो हि देवस्य	१३ तन्त्रा. ६.३८	*कौमारो तु चवर्गस्था	८
एषा मा जेजरी घ्याता	१८५	भ्रमात्कुलोदयो व्याप्ति.	२०५ सि. पा.
एषा सा खेचरीमुद्रा १८९, १८३, १८५ ज्ञा. सा.		क्रियते टिप्पण सम्यक्	४ अर्थ.
ऐतरेयान्प्रवेदान्तो	२५ तन्त्रा. ३.२२६	क्रियाशक्ति समस्ताना	१३ तन्त्रा. ६.२८
ओषधिस्रीससर्जयात्	४०, २२२ स. प.	कलेशावहो जुगुप्सश्च	६९ भ. ग
कङ्कालप्रभृतीन् वन्दे	३ अर्थ.	क्व तस्य क्व व १७१	ती. ब्रा. २.२.३.७
कटाहादिशिवास्त	२०३ अर्थ.	क्षकार कथितो योऽतो	३६ स. प.
कन्दम्योलकाकार	२३१ उ. प.	क्षणमपीश मनागपि	१४२ शि. स्तो. ८. ५
कन्दर्प मन्दिर कृत्वा	२४२ त्रिपु.	क्षिप्तवोदरे तु सा	३० त. स.
कन्दाप्रकोणात् प्रोञ्चैर्या	१२२ स. प.	क्षेत्रज्ञप्रतिहारी च	१५५ प्र. स ३५.१२
करुण्प्रचितिमप्परथा	१८ तिभि.	क्षोभयामि प्रजा सर्वा	१३९, २४६ मतो.
करुण्डी देहरक्षा०	२२१ स. प.	गजाननाय महसे	१ ऋजु.
कल्पयामि प्रकाश	१३४ ग. स्तो.	गणनायमह वन्दे	३ अर्थ.
कादयश्च स्मृता योनि० २३१ मा. वि. ३.११		गणेशादिपदव्यापरी	८१ मन्त्र.
कानन	२१ प्र. सा. ७४	गता मा पौडशर्भदे०	४९ स. प.
काभूजोद्धारपीठेषु	४१ सि. पा.	गुणवृत्त तत	८३ वा. त.
काम प्राण प्रकुर्वीत	२४२ त्रिपु.	गुदवेदनाभिषेक०	२२१ त. प.
कामक्रीपावजितवान् २३५ म. भा. १. ७२, १४		गुदवेदान्तरे योनि०	१४७ उ. प.
कामपीठे स्थिता बाला	२२२ स. प.	गुरुणा न्यवसत्	३ ऋजु.
कामरूप मयेत् पूर्वं	१० उ. प.	गुरोर्लक्षणवेता०	३० धी. स.
		गोषपिया वा तैलेन	१३४ प. सा. ६.५५

अष्टमस्य द्वयो	८२ वा. त.	इति परमरहस्यं	२७५ ऋजु.
अष्टानामष्टवारूप	८२ मन्त्र.	इति मध्याष्टक	८२ मन्त्र.
अष्टापदे चाष्ट०	८१ मन्त्र.	इति सप्तद्वयते ध्रुवं	८२ वा. त.
अष्टाष्टकपद०	८१ मन्त्र.	इतीरिता सकल०	२६६ प्र. मा. ८. २६
असमञ्जसता	२ ऋजु.	इन्द्रज्येष्ठा भरद्वाजा	६ ऋ. १. २३.८
अस्मात्तु कारणाद्	२९ त. स.	इय योनि समा०	१२५ वि. ८
अस्य कार्वा तृतीयेन	८२ वा. त.	ईकारोर्ध्वगतौ	१३६
अस्याधारो मन्त्रपीठ	२२१ स. प.	ईशानः सर्व०	४ तै. भा. १०.४७.१
अस्वराकारतामाप्ता	२३९ स. प.	उच्चारकरणध्यान०	७३ मा. वि. २. २१
अह ग्यत्रुतदेहा०	२५ ई. प्र. वि १.६.१	उच्चाररहित वस्तु	७३ मा. वि. २. २२
अह्मात्मकमद्वैत	३४ तन्त्रा. ६.२३८	उच्चारो मनसा ध्यान	२६८ सि. पा.
आकाङ्क्षणीयमपर	२१२ शि. स्तो. ५. १७	उत त्वः पश्यन्	२४ ऋ. १०.७१.४
आकाशानितसप्तार्चि०	४९ स. प.	उत्सृज्यात्मसमा०	१५१. गी. नि.
आकृष्या ग्रथना चैव	१५५ प्र. सा. ३५.१२	उत्पद्यते य आवेशः	७३ मा. वि. २. २३
आक्षेपप्राप्रधाना	२०९	उपाशुनिजकर्णैक०	२६९ सि. पा.
आगमादिववाद्ब्रह्मिह	४९ स. प.	उपासुः स्माच्छतगुण	२६९ म. सृ. २.८५
आघ्रातरङ्गसस्पृष्टे०	२७२ प्र. सा. ६.५३	उपास्याशास्त्र धर्मो	२१०
आज्ञापीठमिति प्राक्त०	२२० स. प.	उमयो पार्वण्योर्मात्र्यं	८२ वा. त.
आरमेदशजगता	८० भ. ग.	उमयो. सगमो योज्य	१३९ मतो.
आदायस्य शिरो रीद्री	३५ स. प.	ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य	२२४
आदिमान्निमहीनाम्तु	३२ श्री. स.	एव एव प्रकाशास्य.	४८, २१९ स. प.
आद्य मिथुनमारभ्य	२ अर्ध.	एवमिदंशिवद्वन्द्व०	२७५ ऋजु.
आर्च्यैर्गोपाह्वया राशि	८ प्र. सा. ४. ३४	* एवाविनी काचन	२१५
आनन्दरूपमिदार्थं	६९ भ. ग.	एका चैव महागुदा	१८८, २२१ स. प.
आनयिन्ना तन्वर्चिना	२३५ म. भा. १.७२.१४	* एवात्मनो ललाकारिणि	१९९ उ. भं.
आभ्यामभ्यगुम्	७ प्र. सा. ४.५१	एकैकगुणबृद्धया	४९ स. प.
आभ्या युगवियुक्ताभ्य	३१ त. स	एकैता पूत्रयैद्यो हि	४९ स. प.
आगामाचाररूपण	२०५ सि. पा.	एकैवैष परा	३१ स. स.
इच्छा मुच्यन्ति तस्य	२०५ सि. पा.	एवो नारायणको	२६ तन्त्रा. ६.२१७
इच्छास्य तस्य सा हवी	२३० मा. वि. ३.५	एतत्तन्मण्डलं दिव्यं	१९ मतो.
इच्छादात्ममाध्यागाद्	२०५ सि. पा.	एतद्वर्णगुणस्य	२७४ अ. प.
इच्छा शिर प्रशरवा	३५ स. प.	एतमेवुनमष्टाङ्गं	२२८ द. सृ. ७.११
इति मन्त्रबानगी	२३३ वा. वा. २.२.२८		

एतस्वैवानन्दस्या०	२२ वृ. उ. ४.३.३२	कामरूपो ह्यह देवि	१३९, २४६ मतो.
एता वदध्वा महायोगी	१८५ त. स.	कामादिनवसङ्केत०	२२० स. प.
एव कामकरारूप	१३६	कामेशी सर्वंगा नित्या	४०, २२२ स. प.
एव प्रजल्पित मात०	२७४ ऋजु.	कार्यता क्षयिणी	२०२ स्प. वा. १४
एवभूतमिद वस्तु	१३० मा. वि. ३. ७	काल सूर्यादि०	१३ ई. प. २. १. ३
एवशब्दस्य निष्पत्ति	३१ त. स.	कालेन महता	३ ऋजु.
एव सम्मार्जवेद्	८२ वा. त.	कालो मृत्युयंमो	२७३
एवमयत् समस्त	२११ स. प.	कीलिता या रहस्यत्वा०	११०, ११४ र. स.
एवमृजुविमर्शिन्या १४२, १७३, १८९, २६०, २७५		कुदेशिकमहाधर्म०	२७४ ऋजु.
एवमेतदिति ज्ञेय	२३० मा. वि. ३.६	कुमारीस्त्रीमुख यथा	१४०
एवमेवा त्रिरूपापि	२३० मा वि ३.८	कृतमण्डलपर्यन्ते	२२५ ल. सा.
एष कालो हि देवस्य	१३ तन्त्रा. ६.३८	कुमारी तु चवर्गस्था	८
एषा सा क्षेत्री ध्याता	१८५	क्रमात्कुलोदयो व्याप्ति.	२०५ सि. पा.
एषा सा क्षेत्री मुदा १८२, १८३, १८५ ज्ञा. मा.		क्रियते टिप्पण सम्यक्	४ अर्थ.
ऐतरेयाख्यवेदान्ते	२५ तन्त्रा. ३.२२६	क्रियाशक्ति समस्ताना	१३ तन्त्रा. ६.३८
ओषमिश्रोशसजेयान्	४०, २२२ स. प.	क्लेशावहो जुगुप्सश्च	६९ भ. ग
कङ्कालप्रभृतीन् वन्दे	३ अर्थ.	नव स्य नव व १७१ 'ती. का. २.२.३.७	
कटाहादिशिवान्त	२०३ अभि.	क्षकार कथितो योज्यो	३६ स. प.
कदम्बगोलकाकार	२३१ उ. प.	क्षणमपीश मनागपि	१४२ शि. स्तो. ८, ५
कन्दर्प मन्दिर कृत्वा	२४२ त्रिपु.	क्षिप्तवोदरे तु सा	३० त. स.
कन्दापक्रोणात् प्रोञ्चैर्या	२२२ म. प.	क्षेत्रज्ञप्रतिहारी च	१५५ प्र. त. ३५.१२
करध्रुचिन्तिमध्यस्था	२८ ति. मि.	क्षाभयामि प्रजा सर्वा	१३९, २४६ मतो.
करशुद्धी देहरक्षा०	२२१ स. प.	गजाननाय महसे	१ ऋजु.
कल्पयामि प्रकाश	१३४ ग. स्तो.	गणनायमह वन्दे	३ अर्थ.
कादयश्च स्मृता योनि०	२३१ मा. वि. ३.११	गणेशादिपदव्यापी	८१ मन्त्र.
कानन	२१ प्र. सा. ७४	गता सा षोडशैर्भेदे०	४९ स. प.
कापूजोङ्कारपीठेषु	४१ सि. पा.	गुणवृत्त तत	८३ वा. त.
काम प्राण प्रकुर्वीत	२४२ त्रिपु.	गुदभेदनामिच्छ०	२२१ स. प
कामक्रोधावजितवान् २३५ म. भा. १.७२. १४		गुदमेदान्तरे योनि०	१४७ उ. प.
कामपीठे स्थिता बाला	२२२ स. प.	गुरुणा न्यवसत्	३ ऋजु.
कामरूप भवेत् पूजै	१० उ. प.	गुरोर्लक्षणमेता०	३२ श्री. त.
		गोसपिया वा तैलेन	१३४ प. सा. ६.५५

ग्रथनं चाक्षर प्रति ग्रन्था सहस्र त्रिसप्त	१५८ ४ ऋजु.	चोम्भारं पश्चिमे भागे	१० उ. प.
घोष कास्य तथा	३६ ह. नि.	छन्द पुरुष इति छिन्ना रक्षाश्च ये मन्त्रा	९८ ऐ. आ. ३. २. ३ २१९ स. प.
चक्र वैन्दवमम्बिका०	८३	जगच्चित्र समालिख्य	२१५
चतुरथ ततः कुर्यात्	८३ वा. त.	जन्ममन्त्रसतत्त्व	२६६ अभि.
चतुर्थस्य द्वयो पठे	८२ वा. त.	जपहोमनमस्कारैः २६१ म. भा. ३. १५०. २४	
चतुर्थं सप्तमे योग	८३ वा. त.	जातवेदसि भूतेशे	२२५ ल. सा.
चतुर्दश दशद्वन्द्व०	८३ वा. त.	जाता तदैव तत्तद्वत्	२३० मा. वि. ३. ८
चतुर्दशपदान्तस्य०	८२ मन्त्र.	जालन्धर तु वायव्ये	१० उ. प.
चतुर्दशार प्रथम	६५ स. प.	जिह्वाग्रे वर्णनिष्पत्ति०	३१ त. स.
चतुर्था क्रमविज्ञाने	८२ मन्त्र.	जीवन्नेव विमुक्तोऽसौ	२७४ स्व. त. ७. २५९
चतुर्विंशति पुरस्तात्	८३ वा. त.	ज्ञानमूलमिद	३२ थी. स.
चतुर्विंशतिसाहस्रे	१०८	ज्ञानाग्निद्वयमेव	१९२ प. सा ६२
चतुर्विंशत्यङ्गुलेन	८२ वा. त.	ज्ञाना पादगता ह्यस्य	३५ स. प.
चतुश्चरणसाधर्म्या०	२२४ अभि.	ज्ञापयन्ती इदित्यन्त०	२३० मा. वि. ३. ७
चतुष्कलात्मको	३० त. स.	ज्येष्ठमध्यमवालास्यात्	४०, २२२ स. प.
चतुष्कोणसमा०	८३ वा. त.	ज्येष्ठा तु सुप्रबुद्धाना	२०३ तन्त्रा. ६. ५६
● चतुष्पटिकला माया	२१७	ज्येष्ठाशक्ति स्मृता	३१ त. स.
चत्वारिंशत्सप्तसहस्रा	३६ स. प.	क्षटिति (पदि) सर्वशून्यान्त०	२०४ त्रि. द. २४
* चत्वारि वाक्	२१६ ऋ. १. १६४. ४५	त तच्च कामसज्ञ तु	२४६ मतो.
चन्दनागुरुकपूर०	१३४ प्र. सा. ६. ४८	तज्ज ध्रुवेच्छोन्नेपाख्य	९८ सि. म.
चन्द्रमूर्धनिरोधेन	१८२, १८५	ततः शिवानन्दमुनिः	४ ऋजु.
चन्द्रमूर्धनिरोधेन	१८३, १८५ जा. सा.	तत सम्पादयामास	४ ऋजु.
चन्द्रार्कानिल०	३० त. म.	तत्सत्सिद्धयति देवेशि	७० उ. प.
चपलः गर्वजन्तूना	११७ म. भा.	तत्र तत्र परानन्द०	८० म. धा.
● चामुण्डा तु यवर्गस्था	८	तत्र तावत् समापन्ना	२३१ मा. वि. ३. ९
चितिः प्रत्यक्षमर्शात्मा	३३ ई. प्र. १. ५. १३	तत्र शक्तियंथायंत्ये	११०, ११४ ह. पा.
चिनिः स्वतन्त्रा	२१४ प्र. ह. १	तत्र सुप्ता महाभागे	३० त. स.
चिदात्मैव हि	२७ ई. प्र. १. ५. ७	तत्रस्थश्च यथा नादो	३० त. स.
चिद्विनामेन वेद्यस्य	२७०	तत्रैवमष्टम मध्ये	८३ वा. त.
चिबुर्णं योजयित्वा	१८२, १८५	तत्रेन जप इत्यक्ष०	२६६ सि. स्तो. ३. १७
चिबुक्कण्टमा०	१८५ जा. गा.		

तथापीह समानत्वात्	२२५ क. क्र. ५०१	तेन धर्मश्च कृपया	२२३ स. प.
तथाह कमपिप्यामि	३० त. स.	तेन पञ्चविधा	३१ त. स.
तथा हृदयबीजस्य	२० प. वि. २४	तेष्वेव प्रातिलोम्येन	४१ सि. पा.
तस्यैन्द्रियाणां दहान्ते	११९ म. स्मृ. ६. ७१	त्रिकोणता तु ज्ञातव्या	३१ त. स.
तदर्थं देवि कुर्वीत	८२ वा. त.	त्रिकोणमिति तत्रग्राह०	१९ तन्त्रा. ३. ९५
*सदस्ततर्द्धरनिध	२१६	त्रिपथा सा समाख्याता	३१ त. स.
तद्यथा प्रियया सपरि०	१३९ वृ ज ४ ३.२१	त्रिपुरा त्रिपुरेयी च	१०७, २२१ स. प.
तन्मध्ये तु परा	१०७	त्रिपुरा प्रथमा नित्या	१०७ स. प.
तमज शान्भवीमूनु	१ अर्थ.	त्रिमूर्तिसर्गान्वि	३३ प्र. सा. ९.२
तमह पीठराजेत्त०	२२० स. प.	त्रिलोकजननी षाध	३३
तमेव सधमे	१३४ ग. स्तो.	त्रिविध न्यायमुत्सृज्य	३७ स. प.
तया दीपकनाथश्च	२२३ स. प.	त्रीणि त्रीण्यङ्गुलायत्र	८२. वा. त.
तया विभक्त आरमा	१८८, २२१ सं. प.	त्रैलोक्यमोहन	८१, १३३, १३६ मतो
तथा व्याप्तमिव विश्व	२९ त. स.	त्र्यधर्वाक्षकोणस्था	२२०, २२१ स. प.
तथोराधाररूपेण	११०, ११४ त. स.	त्र्यधस्थोत्तरकोणस्था	२२०, २२१ स. प.
तरुणारुणसकाश	२२१ स. प.	त्र्यध्रान्तरोडुपीठस्था	२२०, २२१ स. प.
तर्पणं तृप्तिनयन	१३५		२१९ स. प.
तर्पणं बहुधा दशाद्	१३४ सि. पा.		
तव तेनाद्वितीयस्य	२१२ सि. स्तो. ५. १७	दण्डाकार तु	१८५ त. स.
*तवर्गजन्मा वाराही	८	दम्भकौटिल्यनिरता	२९ त. स.
तरमाता शुभमतयो	४८ प्र. सा. १३.८५	दशकौलेश्वरो	८२ मन्त्र.
तस्मात् पोषय तरुणी	२३५ म. भा. १. ७२. १४	दशधा दशगभन्ति	८२ मन्त्र.
तस्मिन् धृतो महादेवि	८२ वा. त.	दशभूमिपदान्तस्थ	८२ मन्त्र.
तस्मिन् भूने महादेवि	८२ वा. त.	दशाश्वमेधमप्यस्थ	८२ मन्त्र.
तस्य सतिर्विभर्शाख्या	४८, २१९ स. प.	दहान्ते ध्यायमानानां	११९ म. स्मृ. ६. ७१
तादात्म्यमनयोनित्य	१९६, १९७, २००	दि (व्या १८५) तिलवय पूर्व	२२३ स. प.
	वो. प. ३	दीपित सुरभि शुद्ध	१३४ प्र. सा. ६. ५५
ताम्या सूत्रमभिप्रसायं	८४ त्रि. सा. ९. ५	दुन्दुभिं शङ्खपोषश्च	३६ इ. नि.
तालत्रय पुरा दत्त्वा	२२६ प. त्रि. २७	दुरितापनोदविषये	१६७ प्र. सा. २१. ५१
तावद् भ्रमवेगेन	३० त. स.	द्वद्वत् तच्च तादृष्य०	२६७ अभि.
तावद् व्याघ्रमय	७८ श्री. नि.	देदीप्यमान जिह्वायै	२२२ स. प.
दुर्वात्मक पञ्चयुत	६६ स. प.	देवीमौली चतुर्दिशु	२२५ ल. सा.
तेन श्रुतेन वे शुभा	२९ त. स.	देव्यर्चनाय मुनिभि०	५२ प्र. सा. ९. १२

पुन. कन्दादिताल्वन्त	२२१ स. प.	प्रियानन्दमह वन्दे	२ अर्थ.
पुष्पमूलफलोत्थ वा	१३४ सि. पा.	प्रेक्षते कामरूपाणि	२४६ मतो.
पूजा प्रयोगो	३ ऋजु.	प्रोत्कीलन विधायस्या	१०८
पूजोदितार्ध्यामिन्या	१७१ आगमः		
पूर्णपीठ स्थिता याज्ञा	२२१ स. प.	वद्वा पद्यामन	१८५ त. स.
पूर्वं विद्या गुरोर्लब्ध्वा	१०७ शिवा.	वहि पद्यद्वय	८३ वा. त.
पूर्वपरिचमभेदेन	४२ सि. पा.	गह्य लिङ्गवनक्षेत्र०	१३९ तन्त्रा. १५.२८७
पूर्वभागे पञ्चशक्तिः	८२ वा. त.	विन्दुकण्ठसमायोगात्	१८३ ज्ञा. सा.
पूर्वास्त्रायः सृष्टिरूप	६५ स. प.	विन्दुना क्षोभमायाता	३१ त. स.
पुण्ड्रमन्त्र पृथङ्मन्त्री	३२ ध्यो. स.	विन्दुमालिनिकाणस्य	११०.११५ ह. पा.
प्रवाशोऽयोरस्तोऽपि	१९६ ई. प्र. १.५.११	बीज गुह्ये न्यसेदाद्य०	१७१ सि. पा.
प्रक्षीणपुष्पपापो	१९२ प. सा. ६१	बीजमत्र शिवः शक्ति०	२३१ मा. वि. ३.१२
प्रणमामोष्टवम्पत्ति०	३ अर्थ०	बीजयोऽन्यात्मकाद् भेदाद्	२३१ मा. वि. ३.१०
* प्र णो देवी सरस्वती	२१६ ऋ. ६.६१.४	ब्रह्मचारी धनदायी	९७ स. वा. ३
प्रतिपत्प्रभृता देव्यः	४९ स. प.	ब्रह्मस्थान तत कृत्वा	८२ वा. त.
प्रतिवर्णविभेदेन	२३१ मा. वि. ३.११	ब्रह्मा(ण्डे?ण्डा)न्तर्गया	१४४ अभि.
प्रथमे नवमे चैव	८२ वा. त	ब्रह्मा वा अकामयत	२५९ तै. ब्रा. ३.१.५.६
प्रथम नवम योग	८३ वा. त.	ब्राह्मथाद्यष्टौ च	६५ स. प.
प्रदेवेष्वपि राष्ट्राणा	११७ म. भा. १.१०८.५		
प्रधानवर्मदोष०	३ ऋजु.	भिक्षन्ते भूरिवित्तास्ते	१५१ गी. नि.
प्रपन्नजनताडु ख०	२ अर्थ०	भिक्षाऽज्ञानप्रन्धि०	१९२ प. सा. ६१
प्रबुद्धा सा निनादेन	३० त. स.	‘पुवनेश्वरि ते भन्त्या	४ अर्थ.
प्रयोजनमनुद्दिश्य	१९९ श्लो. वा., पृ. ६५३	८ भूताधीरा भूतिभूपा०	२१५
प्रसरन्ती आनन्दरूपा	९९ सि. वि., पृ० ६०	भेदात्तु प्रथमोत्पन्ना	३० त. स.
प्रसाद तनुते मह्य	२ अर्थ.	भैरवोऽहं कुलोऽह	१३९ मतो.
प्रगुना भारतीग्योत्सना	२७४ ऋजु.	भ्रमण सतम चैव	८२ वा. त.
प्रान्प्रत्यगायत	८२ वा. त.	भ्रामयेद् वृत्तरूपेण	८२ वा. त.
प्राक् मूत्र प्रथम	८४ त्रि. गा. ९.५		
प्राङ्निवृत्ति प्रतिष्ठा	२१०	मजरध्वज न्यसेद्	२४२ त्रिपु.
प्राङ्मध्ययोऽन्यो	२२५ प्र. सा. ९.१८	मणिरन्मन्त्रमालम्ब्य	१७१
प्राणप्रदानत्रये	१६७ प्र. गा. २५.१९	मत्पर नास्ति तन्नामि	०९६ सि. श्लो. ३.१७
प्राणो देवीमखाद्यो	१११ त्रि. व.	मयिना चोदरस्येन	३० त. म
प्राणो विन्दुरिह प्रोक्त	११० ११८ ट. ग.	मध्यमन्वयनयोगेन	३० त. ग.
प्राणो १ वृत्तो	१०९ ऐ. आ. २.२.१	मधुरोऽररगन्धर्भा	४ ऋजु.

मध्यमादा सतिः	२१०	यत्पादाम्बुजसम्भूत	२ अर्थ
मध्ये शास्त्रस्य	३ ऋजु.	यत्र यत्र मनस्तुष्टि०	८० म. शा.
मनननाणधर्मोऽसौ	२२१ स. प.	यथा न्यग्रोधबीजस्य	२० प. वि २४
मन्त्रतत्त्वाप्रमादो य	२६६ अमि.	यथा परस्परानन्दी	१५३
मन्त्रमण्डलवर्णात्म०	३ अर्थ.	यथा स्थिताश्च	११०, ११५ ह. पा.
मन्त्राधारे तथा शाध्या०	२२१ स. प.	यदा क्षीमः प्रलीयेत	१४ स्प. का. १
मलय चाग्निदिग्भागे	१० उ. प.	यदि वसति योजनशते	१५४ आ.
महात्रिपुरसुन्दर्या०	३ अर्थ.	यद्यदुच्चरते मन्त्री	७० उ. प.
महासार सुकृतिन	१०७ शिवा.	* यन्त्रे मन्त्राणि सर्वाणि	२१७
महोद्यमे महाभोवत्रे	१३४ म. स्तो.	यन्मुखाभ्यामसाद्य	३ अर्थ.
* मातृणा या मातृभूता०	२१५	यमनाद्यम एवाय	२७३
मादनः प्राणरूपस्तु	११०, ११४ र. स.	यवमात्र त्रिकोण	१८३, १८५ शा. सा.
मानसो जप इत्युक्तो	२६८ सि. पा.	यस्मिन् सर्वमिद	१३४ म. स्तो.
मायारिन्दूर्ध्वगो चैव	११०, ११४ र. स.	यस्वैते पूजिता. पार्थ २२४	
मायूरपितृकृक्वाकु०	१७३ अमि,		म. भा. ३.१५९ १४
मा शक्तिस्तु समास्याता	११०, ११४ ह. पा.	यस्योमिबुद्बुदा०	१ ऋजु.
मुकुलैर् पतितैर्भ्रानै	२७२ प्र. सा. ६.५३	याम्यसौम्यायत	८२ वा. त.
मुक्तकेनालिवर्णन	१४१ ल. सा,	या सा तु मातृका	२९ त. स.
मुक्तवेशी ततस्तेन	२२३ स. प.	या सा मित्रावरुण०	२२९ सा. प. ५
मुद्रादसकसकेत०	२२१ स. प.	या सा शक्ति परा	३० त. स.
मुद्रापीठमिति प्रोक्त	१७४, २२२ स. प.	या सा शक्तिर्जगद्धातु	२३० मा. वि. ३.५
मुद्रा विद्याश्च मन्त्राश्च	२१९ स. प.	* यूय पात स्वस्तिभि	२१६ ऋ. ७.१.२०
मूर्तिवैचित्र्यविभवा०	२१०, २११ म. प.	* ये नाद्रियन्ते गिर०	२१६
मूलाधारात् स्फुरित०	२१२ प्र. सा. १०.७	ये नाद्रियन्ते गुह०	२२४ म. भा १.७६.६५
भृता वैवस्वता चैव	१५५ प्र. सा. ३५.१२	ये वदन्ति न ते	३७ स. प.
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्	२६२ प. सा. ६०	वैमनाक् स्मर्यते	२२१ स. प.
मोचन द्रावण यस्मा०	१७४	योगीन्द्रमधुपद्मात०	१ अर्थ.
मोचयन्ति यहादिम्या	१७४	योगीन्द्रो धामन कुर्यात्	२७४ अर्थ.
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा	२४२ त्रिपु.	योगीव निरुपादान०	२७ ई. प्र. १.५.७
		योगी स्वच्छन्दयोगेन	२६८ स्व. त. ७.२६०
यज्ञो जनस्य सञ्चार०	२१०	योजयेत् यमश०	८२ वा. त.
यत्. गमुदयश्चारय	१ ऋजु.	योजयेदष्टमे	८२ वा. त.
यत्कथ्यते हि हृदय०	०३३ यो. वा. ३.८४.४५	योजयेद्भुवयो	८२ वा. त.

यो जानाति स मुक्तात्मा	६६ स. प.	वपुर्विचिन्त्य शिवयो०	१३६
* यो ब्रह्मेति स वै	७९	वपुर्विरूपाक्षमलदय०	२७३ कु. स. ५.७२
यो भवेत् स समावेश	७३ मा. वि. २.२१	वरेषु यद्वारुमृगादि	२१३ कु. स. ५.७२
योज्य शक्त्यनलत्रिकोण०	८३	वर्गाष्टकविभेदेन	२३१ मा. वि. ३.१३
योऽसौ नादात्मक	२६ तन्त्रा. ३.११३	* वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो	२१६ ऋ. ७.९९.७
य समावेशमाप्नोति	७३ भा. वि. २.२२	वशिन्वोऽग्रे तदादिश्य	६६ स. प.
य चिप भावमेतिरस्य	२७४ स्व. त. ७.२५९	वसुन्मो स्त्रेभ्यो	१४० प्रि. सा. ८.५०
य समावेशचण्डेश	८२ मन्त्र.	वह्ने पुरहितयवासव०	५२ प्र. सा. ९.१२
		वाक्कामविषमोक्षाणा०	२२० स. प.
रक्त मया त्वया	२१०	वागक्षर प्रथमजा	१०० तै. ब्रा. २.८.८.५
* रक्ताब्धिपोतारुण०	१५४	वाग्रूपता चेदुत्क्रामे०	१९८ वा. प. १.१२४
रक्तेन रजसापूर्य	८३ वा. त.	वाचीमा दिश्व	११ तै. ब्रा. २.८.८.४
रसनामन्तरा कृत्वा अमन्त्रे	१८२, १८५	८ वाच मन्त्रे जनिताप०	२१६
रसनामन्तरा कृत्वा नासग्रे	१८३, १८५	वातोत्पातमय	७८ गो. वि.
	ज्ञा. सा.	वात ययाग्निश	२०३ अग्नि.
रुद्राणां वाचकत्वेन	२३१ मा. वि. ३.१५	वामा ससारवमना	२०३ तन्त्रा. ६.५७
रुद्रो वा जकामयत	२५९ तै. ब्रा. ३.१.४.६	वामा ससारिणामोशा	२०३ तन्त्रा. ६.५६
रुष बिन्दु समाख्यातो	२४ मतो.	विद्वर्षो द्वघ्नरीकृत	१५०
रेशिणी नाम सा	३१ त. स.	विद्वर्षो द्वघ्नतर प्रोक्त	१५०
रोहिणी सा रामुद्रिष्टा	३१ त. स.	विद्ययाऽमृतमस्तुते	२१६ ई. उ. ११
रोद्रोऽशुशिकयोद्वाटथ	१८३, १८५ ज्ञा. सा.	विद्यया वा विद्या	१७ स. ब्रा. ३
रोद्रोरूप समुल्लास्य	२११ स. प.	विद्या तु नवमी सम्पक्	११०, ११४ र स.
		विद्याशरीरसत्ता०	२८ वि. सु. २.३
		विद्यासकेतमेतत्तु	२२१ स प.
रुद्रुली सर्वम्	१८	विधियश्चाज्जयो यतो	७६९ म स्म. २.८५
रूपे त्रिलोक्या अपि	३३ प्र. सा ९ २	विपरीत तु वक्ष्यामि	८३ वा. त.
रुद्रिहृत् स्वरमनाश्रेण	१८३, १८५ ज्ञा. सा.	विपरीतमेवमेव	८३ वा. त.
सौकताधारशेषंभे०	२२४ अग्नि.	विपरोर्त्तपणी	४९ स. प.
सोषामुद्राकमाधान०	४ ऋजु	विमर्शात्वा च सा	४८ स. प.
सोषामुद्रा तथावस्त्व०	२२३ स. प.	विन्दव शिवादिभूम्यन्त	१३४ म. स्तो.
		विश्वरत्नदेहविघ्नाति०	१३९ तन्त्रा. १५.२८६
वदुक योगिनीबुध	३ अर्थ.	विश्वरत्नो विक्ष्णाना	१२२ ई. प्र. ४.१.१२
* वद ससिद्धयै बुद्धयै	२१६ उ. मे.	विश्वामित्रमुता ब्रह्मन्	२३५ म. भा. १.७२.१४
वन्दे गुवीधमीशान्या	३ अर्थ.		

विश्वेन्द्रग निज	१३४ ग. स्तो.	शिवानन्दरसापूर्ण	१३९ तन्त्रा. १५ २८५
त्रिष्णुर्वा अकामयत्	२५९ तै. ब्रा. ३.१.५.७	शिवानन्देन	२ ऋजु.
विसर्गशक्तिबिम्बस्य	२५ तन्त्रा. ३.२२६	शिवेन सविद	२ ऋजु.
* विहाय मारणोक्तानि	७९	शिवे हकार	११०, ११४ ह. पा.
वृत्तद्वये चतुद्वारि	८१ मन्त्र.	शिव कामेश्वरी सिद्धान्त	३ अर्थ
वृत्त्यन्तरविशेषेण	२७३	शीतोष्णे वाथ	१३ ई. प्र. २.१.३
वेत्ति ता यन्त्रचक्रस्था	८२ मन्त्र.	शून्य* स्पर्शस्थया नादा	३६ स. प.
वेदागमविरुद्धाय	२५ शि. स्तो २.७	* शूल कपाल दधती	१५४
वेदागमसत्त्वाय	२५ शि. स्तो. २.७	शेष बीजद्वय कन्द०	१७१ सि. पा.
* वेप विशेषाद्यमुक्	२१५	श्रीकण्ठोज्ज्वलन्त०	६ प्र. सा. ३.३९
व्रतचारी सर्ववैप	२६४	श्रीपीठ राजदुष्प्रेक्ष्य	२२० स. प.
व्याकरोमि मनाक्	२ ऋजु.	श्रीमद्दीपकसन्तान०	२२१ स. प.
व्यासा पञ्च कला	२१०	श्रीमद्वाङ्मयसनीये	२५ तन्त्रा. ४.५४
व्योमे दुबल्लघघर०	१०६ प्र. सा. ९.३	श्रीमन्महावनेशान०	१ अर्थ.
शक्त्योऽप्य जगत्कृत्स्न	१९६, १९७ स. म.	श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा	१०७, २२१ स. प.
शक्तिगर्भात् प्रोच्छलन्त	२२२ स. प.	श्रीवामदेव	२ ऋजु.
शक्तिबीजाक्षर	३६ स. प.	श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे	७४ वा. स्मृ. १८९
शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्		श्रोतुस्तदङ्ग हृदय २३३ यो. वा. ३.८४, ४५	
	१९६, १९७, २०० यो. प. ३		
शक्तिस्तु मातृका	२९ त. स.	पद् पद् पञ्च	८२ वा. त.
शक्तिस्तुर्यात्मभेदेन	२०१ स. प.	पद् पद् पद्भुलेनैव	८२ वा. न.
शक्तिशक्तिमतो०	१९८ वि. भै. १८	पठ चैव चतुर्थेन	८३ वा. त.
शाक्तस्फारसमाविष्टो	२१९ स. प.	पठस्वैव द्वयो	८२ वा. स.
शास्त्रयोमानलार्णा	११०, ११५ ह. पा.	षोडशान्तकलाधारी	८१ मन्त्र.
शाशाङ्कशकलाकारा	३१ त. स.	षोडशाधारचक्रस्थ	८१ मन्त्र.
शान्त्यतीतेति कथय	२१०		
शास्त्रात्मना स्थितो देवो	८१ तन्त्रा. ४.२३४	सत्रर्तामण्डलान्ते	२०५ म. शा.
शिलण्डचण्डरतान्याय	३७ स. प.	सविन्मार्गगतो	१३४ ग. स्तो.
शिवशक्त्यात्मसंज्ञेय	३३	समार एव निवसन्	१९२
शिवश्चिदानन्दधन	१० ई. प्र. ४.१.१४	सहार. पश्चिमो	६५ स. प.
शिवदिगितिपर्यन्त	१ ऋजु.	सहारस्त्रिविध. प्रोक्त	६६ स. प.
शिवानन्दपराभूटः	१४२, १७३, १८९, २६०	सवारस्वपरो	११०, ११४ र. स.
	२७५	सयुगुत्वगुह्यश्री०	१३४ प्र. सा. ६ ५४

सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च	२२७ द. स्मृ. ७.३१	सर्वार्थसाधको योऽसौ	१३६
सङ्कोच परमा शक्ति०	११०, ११४ द. स.	सर्वाक्छेदक कालो	२७३
सङ्कोच परमा शक्ति०	१९५ सं. प.	सर्वे वर्णात्मका	२९ त. स.
सङ्कोचश्च विकासश्च	११०, ११४ द. सं.	सर्वेषामेव जन्तूना	२३२
स च पञ्चवटलपात्मा	३ ऋजु.	सर्वेषामेव मन्त्राणा	१२ प. वि. ८
सदा समरसीभूत	१८३, १८५ भा. सा.	स वै मादन	११०, ११४ ह. पा.
समभिसिन्धिरष्टामि०	२१०	सर्वो ममाय विभव	१९२ ई. प्र. ४.१.१२
सप्तमं भ्रमणे दीर्गं	८३ वा. त.	स वेत्ति वेद्य	२१४ इवे. उ. ३.१९
सकथी त्रिपुरासिद्धा	१०७ स. प.	सहस्राणि सहस्रसो	६ तै. स. ४.५.११.१
सतपट्ट्याह्यमेव	३७ सं. प.	संहेव सन्त न	२३ तै. आ. ३.१.१.५
समञ्जस्य वेतरद्धा	२७४ ऋजु.	भान कुण्डलिनी	९८ ति. म.
समन्त्र नेत्रपात्रेण	१४० ल. सा.	* सा नो मन्त्रेपमूर्जं	२१६ ऋ. ८.१००.११
समस्नात्नासिद्धि०	१३५ ल. भा.	सामान्यपञ्चकारेण	२१०
स महापातकी	८० भ. ग.	सा योनि सर्वदेवाना	१९ ने. त. ७.४०
समुत्थिता यथा	३० त. स.	साराङ्गारे विनि०	१३४ प्र. सा. ६.५४
सम्प्रदायद्वयेन	४ अर्थ.	सा स्फुरत्ता महासत्ता	३४ ई. प्र. १.५.१४
सम्पक् सिद्धिकमन्त्रस्य	१७३	सिलोपवेशकदली०	१३४ प्र. सा. ६.५६
सम्पक् वृत्तिविधानाय	४ ऋजु.	सिद्धिर्नाम मनुना हि	२६७ अमि.
सर्वज्ञातृणि०	१२० वा. पु. १२.३३	सिद्धधन्ति तेषंचिरात्तस्य	२१९ स. प.
सर्वथा त्वन्तरा०	१० ई. प्र. ४.१.१४	सुनीतिनिर्णयसि	७० ऋ. २.२३.४
* सर्वनामानि नित्यगमा	१९९ उ. भे.	सुन्दरीति तृतीया	१०७ म. प.
सर्वभूतम्लसोऽह	२३५ म. भा. १.७२.१४	सुन्दर्यादिगहापूर्व	४९ म. प.
सर्वरत्नाकर	१३५	* सुरुच गीडारामु च	२१६ उ. भे.
सर्वरोगहर	८१, १३३, १३५ मतो.	सुसितेन सुशुद्धेन	१३४ प्र. सा. ६.५६
*सर्वतुंकी सर्वफने	७९	सुसित शान्तिकर्मादौ	१६४ अमि.
सर्वविघ्नोपनाशार्थं	३ अर्थ.	सुस्पष्टवचनोच्चारो	२६९ ति. पा.
सर्वसद्योगण	८१, १३३, १३५ मतो.	सुस्फुटस्फटिक०	२२७, २२८ नि. द. १९
सर्वसिद्धिप्रदेनेन	१४१ ल. सा.	सूत्रैश्चतुश्चतैर्मुक्त	३ ऋजु.
सर्वभूतानि पाशवो	८२ वा. त.	सृष्टिचक्र तथा	६५ स प.
सर्वाधिकारसिद्धये	२ ऋजु.	सृष्टिसंहारयोगेन	८३ वा. त.
सर्वानन्दमय	८१, १३३, १३५ मतो.	सैषा सारतया चोक्ता	३४ ई. प्र. १.५.१४
सर्वानुप्राहक	२ ऋजु.	सोऽचिरात्कमदे सिद्धि	२१९ स. प.
सर्वार्थनायक	८१, १३३, १३५ मतो.	सोऽज्ञानामिताहप०	२६ तन्त्रा. ६.२१७

सौज्ज्वर्चनिमहानादः	३६ स. प.	स्वयमेव तदालोक्य	२१५
सोऽह भगवो	७५ छा. उ. ७.१.३	स्वयम्भूर्वाणलिङ्ग वा	२७० उ. प.
सौगत्यासिमहापद्या	४ ऋजु.	स्वरद्वादशगा	३१ त. स.
सोभाग्यविषया	४ ऋजु.	स्वरव्यञ्जनयोः	५
सौपुम्नाध्वाचरण०	२१२ प्र. सा. १०.७	स्वदेशः सूर्योऽयम्	६ प्र. सा. ४.२५
स्तनविन्दुद्वय बाहु०	१३६	स्वशक्तिप्रचयो विश्वम्	१९८ शि. सू. ३.३०
स्तनी दहनशीताशू	१३६	स्वशक्तिसहितो	४२ सि. पा.
स्तम्भे कालनिर्भ	१६४ अभि.	स्वातन्त्र्यमेतदीन्मुख्य	३३ ई. प्र. १.५.१३
स्थापितोऽनुग्रहविधौ	३ ऋजु.	स्वात्मानन्दमहे०	२ ऋजु.
स्थित यत्रैदमखिल	१ ऋजु.	स्वेच्छया स्वभिसौ	१०, २१४ प्र. ह. २
स्थितानि त्रिपुराचक्रे	८३ वा. त.	स्वेच्छाविभाविता०	११ अभि.
स्थितिवक्त्र तथा	६५ स. प.	स्वे महिम्न्यद्वये	८९ स. प.
स्थूलो व्याप्यो व्यापको०	२११ स. प.	हकारोऽन्त्यः कलारूपो	३५, ९८ स. प.
स्पर्शनं धावलोक्श्च	२५० उ. प.	हयमेघशतसहस्राण्यपि	२२७ प. सा. ७०
स्मरणं कीर्तन केलिः	२२७ द. स्मृ. ७.३१	हुते तु देशिकः	१४० प्र. सा. ६.१०६
स्मरणादेशिकेन्द्राणा	२२२ स. प.	हृत्स्थैकवोणता	३१ त. स.
स्मृतिरुत्तमं सर्वग्रन्थीना	७५ छा. उ. ७.२६.२	हृदयशिरसो. शिखाया	११९ प्र. सा. ६.६
स्वच्छन्दपदवीलीनः	२६८ स्व. त. ७.२६०	हृदयकारो द्वादशान्ते	३४ तन्त्रा. ६.२३८
स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे	२२५ क. क्र. ५०१	हृदिन्दु वेष्टयित्वा	३० त. स.
स्वभावमवभासस्य	१९६ ई. प्र. १.५.११	हेमावृता वहति य	१७३ अभि.
स्वयमावेशन चैव	२५० उ. प.		

परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्थानुक्रमणी

अ इ उ ऋ ॠ इति	२८१ त्रि. द. २१	अयमेवातिनिशुष्टो	३१० श्लो. सु. १.४५
अकथादिपिरेखात्म	२८७ सु. ३०	अपत्तिपूर्णशक्ति	२९६ सु. ६५
अधिलभनाहवमूर्ति०	३०६ श्लो. सु. १.६	अर्थावाङ्मुखाणेतैव	३०० सु. वा. ३२
अङ्गपट्टकरचना	३२३ वि. १३	अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यै०	२८७ सु. २८
अग्निनाशिगुणनिकाय०	३१७ श्लो. सु. ५.१३	अर्वास्थानानि मानिन्यै	३०३ सु. वा. ६१
अत्युपह्वरमेवेव	२९० सु. ५०	अलङ्कारोम्हह रेह	२९७ सु. वा. ८
अत्र कलवर्णमध्य०	३१३ श्लो. सु. २.१६	अवधारणोऽत्र वै चेद०	३०८ श्लो. सु. १.१५
अथ तु घवत्पर्याप्त्य	३१२ श्लो. सु. २.१३	अव्यक्ताद्या प्रकृतयो	२९८ सु. वा. १३
अथापि देवतात्रय०	३१५ श्लो. सु. ३.१२	अशेषकर्मानुष्ठान०	२९७ सु. वा. ५
अथ मानुगुहदेव०	३२० श्लो. सु. ६.१८	अशेषविश्वाभधारन	३०४ श्लो. ह. १
अथवा हेमताद्यादि०	२८५ सु. १०	अशेषव्यवहाराणा	२८८ सु. ३४
अथिवसत शिवसक्ती	३१२ श्लो. सु. २.१३	अशेषाश्चान्यैःपर्या	२८४ सु. ६
अनयोऽस्मात्पर्यया	३१५ श्लो. सु. ४.५	अष्टकमनयोरिष्ट	३१७ श्लो. सु. ५.१२
अनयोऽस्मात्पर्यया	३११ श्लो. सु. २.३	अष्टविकोणमध्यवितथ	३१५ श्लो. सु. ३.१९
अनाधितादिक्लादि०	३०५ श्लो. ह. ९	अष्टविकोणमध्यस्पर्द०	३१४ श्लो. सु. ३.५
अनुत्तरविमर्शक शार	२९९ सु. वा. १९	अष्टपट्टरत्नानुज०	३१४ श्लो. सु. ३.८
अनुत्तरादिसर्गान्त०	३०१ सु. वा. ४२	अष्टराशप्तदेशोऽय	२९८ सु. वा. १७
अन्तरङ्गकरणात्मना	३२७ वि. ३५	अष्टारे यो यस्तिव्यादा०	३०२ सु. वा. ५३
अन्तरङ्गकरणानुपा०	३२४ वि. १७	अष्टोत्तरशतवृत्त्या	२८४ सु. ७
अन्तर्देशात्प्रा देव्यो	३०२ सु. वा. ५२	अस्य लोतपति पर	३१३ श्लो. सु. २.१६
अन्तर्देशात्परकै	३१७ श्लो. सु. ५.९	अस्यान्विकवागधृता	२१४ श्लो. सु. ३.१
अन्तर्देशात्परमुपा	२९८ सु. वा. १६	अस्यैव प्रतिबिम्ब	३१४ श्लो. सु. ३.६
अन्वयहोदमोपा	३१९ श्लो सु. ६.७	अस्वत्वरवपुत्रादिनाप	३०८ श्लो. सु. १.२०
अर्वास्थानानि धोगी	२८४ सु. ८	अश्वरविमर्शकपी	३११ श्लो. सु. २.२
अर्वावाङ्मुखाणेतैव०	२९० सु. ४५	अह्मोदन्तपोर्वीज०	२९७ सु. वा. ९
अभ्यन्तरे लियेत्	२८७ सु. २०		
अभ्यन्तरे गन्धपुष्पाद्यै०	२८७ सु. ३०		
अमृतीमृत्तदेहोऽमौ	२८५ सु. २०		
अथ वैष्णवमरी भागो	२९८ सु. वा. १०		
		आगायां पात्रमहाग	३०४ श्लो ह. ६
		आगतदिमलमोचनो०	३२३ वि. ३
		* आरमचक्रमनुदेवा०	३०८ वि. ४५

सोऽन्तर्ध्वनिमहानादः	३६ स. प.	स्वयमेव तदालोक्य	२१५
सोऽहं भगवो	७५ छा. उ. ७.१.३	स्वयम्भूर्वाणलिङ्गं वा	२७० उ. प.
मौगत्यातिमहापद्या	४ ऋजु.	स्वरद्वादशपा	३१ त. म.
सौभाग्यविषया	४ ऋजु.	स्वरव्यञ्जनयोः	५
सौपुम्नाध्वाचरण०	२१२ प्र. सा. १०.७	स्वरेशः सूर्योऽयम्	६ प्र. सा. ४.२५
स्तनविन्दुद्वय वाहू०	१३६	स्वशक्तिप्रचयो विश्वम्	१९८ सि. सू. ३.३०
स्तनौ दहनसौताम्	१३६	स्वशक्तिसहितो	४२ सि. पा.
स्तम्भे कालनिर्भ	१६४ अभि.	स्वातन्त्र्यमेतदौन्मुख्य	३३ ई. प्र. १.५.१३
स्थापितोऽनुग्रहविधौ	३ ऋजु.	स्वात्मानन्दमहे०	२ ऋजु.
स्थित यत्रेदमखिल	१ ऋजु.	स्वेच्छया स्वभित्ती	१०, २१४ प्र. ह. २
स्थितानि त्रिपुराचक्रे	८३ वा. त.	स्वेच्छाविभाविता०	११ अभि.
स्थितिचक्र तथा	६५ स. प.	स्वे महिम्यद्वये	८९ स. प.
शृंगलो व्याप्यो व्यापको०	२११ स. प.	हवागोऽन्त्यः कलारूपो	३५, ९८ स. प.
स्पर्शनं चावलोचनञ्च	२५० उ. प.	हयमेघशतसहस्राण्यपि	२२७ प. सा. ७०
स्मरणं कीर्तनं वेलिः	२२७ द. स्म. ७.३१	हृते तु देशवः	१४० प्र. सा. ६.१०६
स्मरणाद्देशिकेन्द्राणा	२२२ सं. प.	हृत्स्वीकरोणता	३१ त. स.
स्मृतिलम्भ सर्वग्रन्थीना	७५ छा. उ. ७.२६.२	हृदयतिरसो. शिखाया	११९ प्र. सा. ६.६
स्वच्छन्दपदवीलीनः	२६८ स्व. त. ७.२६०	हृद्यकारो द्वादशान्ते	३४ तन्वा. ६.२३८
स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे	२२५ क. क्र. ५०१	हृदिन्दु वेष्टयित्वा	३० त. स.
स्वभावमवभासरय	१९६ ई. प्र. १.५.११	हेमावृता बहति य	१७३ अभि.
स्वयमावेशनं चैव	२५० उ. प.		

परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्धानुक्रमणी

अ इ उ ऋ ॠ इति	२८१ वि. द. २१	अयमेवातिनिकृष्टो	३१० सौ. सु. १४५
अरुधादित्रिरेखात्म	२८७ सु. ३०	अर्धाभ्रपर्णमलिल	२९६ सु. ६५
अखिलमनाहृतमूर्ति०	३०६ सौ. सु. १.६	अव्योदाभ्युक्षणैव	३०० सु. वा. ३२
अङ्गपटकरचना	३२३ वि. १३	अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यै०	२८७ सु. २८
अणिमादिगुणनिकाय०	३१७ सौ. सु. ५.१३	अर्चास्थानानि मानिन्यै	३०३ सु. वा. ६१
अत्युपह्वरमेवेद	२९० सु. ५०	अलङ्कुरीम्यह देह	२९७ सु. वा. ८
अत्र कल्पवर्गमध्य०	३१३ सौ. सु. २.१६	अववारणेऽत्र वै चेद०	३०८ सौ. सु. १.१५
अत्र तु शपत्यर्णस्य	३१२ सौ. सु. २.१३	अव्यक्ताद्या प्रकृतयो	२९८ सु. वा. १३
अत्रापि देवतानय०	३१५ सौ. सु. ३.१२	अशेषकर्मनुष्ठान०	२९७ सु. वा. ५
अप मानृमुमदेव०	३२० सौ. सु. ६.१८	अशेषविश्वाभदात्म	३०४ सौ. ह. १
अपवा हेमताम्रादि०	२८५ सु. १०	अशेषव्यवहाराणां	२८८ सु. ३४
अधिवसत शिवशक्ती	३१२ सौ. सु. २.१३	अशेषाशुभशान्त्यर्थ	२८४ सु. ४
अनयोरात्मावयवा	३१५ सौ. सु. ४.५	अष्टकमनयोरिष्ट	३१७ सौ. सु. ५.१२
अन्योरेतन्मियुन	३११ सौ. सु. २.३	अष्टत्रिकोणमध्यत्रितय	३१५ सौ. सु. ३.१२
अनाश्रितादिकालासि०	३०५ सौ. ह. ९	अष्टत्रिकोणमध्यस्वर्द०	३१४ सौ. सु. ३.५
अनुचरविमर्शकसार	२९९ सु. वा. १९	अष्टदशष्टदलाम्बुज०	३१४ सौ. सु. ३.८
अनुत्तरादिसर्यान्त०	३०१ सु. वा. ४२	अष्टाराशप्रदेशोऽय	२९८ सु. वा. १७
अन्तरङ्गकरणात्मना	३२७ वि. ३५	अष्टारे यो वशिन्याद्या०	३०२ सु. वा. ५३
अन्तरङ्गकरणान्युपा०	३२४ वि. १७	अष्टोत्तरशतादृत्त्या	२८४ सु. ७
अन्तर्दधारणा देव्यो	३०२ सु. वा. ५२	अस्य चोत्पत्ति पर	३१३ सौ. सु. २.१६
अन्तर्दधारचक्रे	३१७ सौ. सु. ५.९	अस्याम्बिकासमृता	३१४ सौ. सु. ३.१
अन्तर्दधाररवमुपा	२९८ सु. वा. १६	अस्यैव प्रतिबिम्ब	३१४ सौ. सु. ३.६
अन्तर्दधारहीदमीपा	३१९ सौ. सु. ६.७	अस्वरवपुरादिशिव	३०८ सौ. सु. १.२०
अवहिनिसी योगी	२८४ सु. ८	अस्वरविमर्शरूपी	३११ सौ. सु. २.२
अभितोऽङ्गावृत्तीर्द्वी०	२९० सु. ४५	अहन्नेदन्तयोर्वीज०	२९७ सु. वा. ९
अभ्यन्तरे लिखेत्	२८७ सु. ३०		
अभ्यर्च्यं गन्धपुष्पाद्यै०	२८७ सु. ३०	आज्ञायां च द्रव्यकारा	३०४ सौ. ह. ६
अमृतीभूतदेशोऽसौ	२८५ सु. २०	आणवादिमलमोचनी०	३२० वि. ३
अप वैश्वम्भरो भागो	२९८ सु. वा. १०	• आत्मचक्रमनुदेवता०	३०८ वि. ४५

आत्मतत्त्वगतयो०	३२३ चि. ११	उद्यद्द्विनकरोद्योता	२८४ सु. ३
आत्मतत्त्वमिह	३२२ चि. ६	उद्रेक शक्ति स्याद्विच्छा	३०८ सौ. सु. १.१९
* आत्मसविदनले	३२८ चि. ४३	उन्मज्जन भावयामि	३०० सु. वा. २६
आधारनवकमनयोर्मव०	३१८ सौ. सु. ५.१५	उन्मीलयसि मातस्त्व	३०५ सौ. ह. ९
आधारनवकमनयोर्मूला०	३१६ सौ. सु. ४.७	उन्मेपानुत्तरयो	३०८ सौ. सु. १.२३
आधारपात्रपीयूष	३०० सु. वा. ३०	उष्णस्पर्शविशिष्ट	३११ सौ. सु. १.४८
आधारे व्यूहक	२८७ सु. २४	ऋज्वाकृति यथा	२८५ सु. ११
आनीय साविद वेद्य	२९९ सु. वा. २२	एकत्रिंशत्त्रितय०	३१६ सौ. सु. ४.१०
आन्तरस्य निजसविदा०	३२४ चि. २०	एकस्मै महमे तस्मै	३०४ सौ. ह. २
आयुषाह्याः पराः	३०२ सु. वा. ५४	एकाऽप्येकादशधा	३०७ सौ. सु. १.७
आराधयेत् पुनश्चाध्य	२८७ सु. २९	एकारानुत्तरयो	३०८ सौ. सु. १.२२
आर्द्राकृन्ममस्ताज्ञो	२९७ सु. वा. ४	एकैकरस्यरूपा	३०७ सौ. सु. १.९
आयाहयामि हृदया०	३०० सु. वा. ३५	एकैका पूजयेद्यो हि	२८८ सु. ४०
आसनानि नवचक्र०	३२३ चि. १३	एतद्वितयसमष्टि०	३२० सौ. सु. ६.२५
इच्छति वेदितुमर्या०	३०८ सौ. सु. १.२०	एतद्विकारजातं	३१७ सौ. सु. ५.१२
इच्छादिकास्तदीया	३१५ सौ. सु. ४.४	एतद्विद्याचिरविलष्टैः	२९६ सु. ७०
इच्छादित्रिसमष्टि	३१० सौ. सु. १.४०	एतन्निरोगजन्मा	३१८ सौ. सु. ६.६
इच्छादिशक्ति त्रितय	२९९ सु. वा. १८	एतस्माद् देवेशो	३२० सौ. सु. ६.२०
इच्छानुत्तरयोगा०	३०८ सौ. सु. १.२२	एता एवानुत्तरा०	३०८ सौ. सु. १.१८
इच्छावेद्यानन्तर०	३०८ सौ. सु. १.२१	एतेषामोषानामिव	३२० सौ. सु. ६.२४
इच्छा सैव इवच्छा	३०९ सौ. सु. १.२९	एतैः शिवानामभूतै	३२० सौ. सु. ६.१७
इच्छाऽप्य रजोरूपा	३१० सौ. सु. १.४१	एतेनैषैश्चिदितो	३२० सौ. सु. ६.०३
इति त्रिपुरमुन्दरी०	२८२ चि. द. २७	एव द्वितीयबीज०	३१२ सौ. सु. २.१५
इति बीजत्रयवृत्त्या	२८६ सु. २१	एव घ्रात्वाऽन्वेद्	२८८ सु. ३८
इति विरचितमेतत्	३०५ सौ. ह. १४	एवमनुत्तरदाकृत्यो०	३१२ सौ. सु. २.७
इतीरिताऽप्रया क्रमवासना	३०३ सु. वा. ६७	एवमात्मनि चतुष्कला०	३०४ चि. १५
इत्य वागार्थ०	३१७ सौ. सु. ५.८	एषणायममयस्य	३२६ चि. ३०
इत्यमिय पत्यन्तो	३१४ सौ. सु. ३.४	बोहारानुत्तरयो.	३०८ सौ. सु. १.२३
इत्यध्वपटून् देवेभि	३०५ सौ. ह. ८	बोहमाणपीठनिलय०	३१८ सौ. सु. ६.५
इदन्तालक्षण हृद्य	२९६ सु. ६९	बपोल्लल्लान्ति०	२८० चि. द. १३
इदन्तोऽल्पमित हृद्य	३०३ सु. वा. ६३	बरसुदिर्विधि कुर्मात्	२८६ सु. २१
इदमेव दशिषाम्बय०	३११ सौ. सु. २.४		
इम भवति भक्तिमान्	२८० चि. द. ०७		

करोमि चिन्मयी शुद्धि	२९९ सु. वा. २४	चक्रराजं समभ्यर्च्यं	२८५ सु. १७
कर्णविवरेकरगम्भ०	३०८ सौ. सु. १.१५	चक्रराजं हृदि ध्यात्वा	२८४ सु. ७
कलासनविमर्शेन	३०० सु. वा. ३१	चक्रराजे परामुद्रया	३०१ सु. वा. ४५
बलाह्ताः पूजयाम्येताः	३०२ सु. वा. ५०	चक्ररूपशिवारण्या०	२९८ सु. वा. १४
बल्यधामि च मामान्य०	३०३ सु. वा. २८	चक्रेश्वरी यजेतत्र	२९० सु. ५१
काम ऊर्ध्वगतविन्दु०	३२४ चि. १४	चक्रेश्वरीर्भजाम्येता०	३०२ सु. वा. ४७
कामबला कल्पित्री	३१२ सौ. सु. २.१४	चतुरन्वयात्मनाऽपि	३१३ सौ. सु. २.२५
कामेश्वर्यादिका एता	२९५ सु. ६१	चतुरन्वयात्मिकेयं	३१२ सौ. सु. २.७
कायिषि नानानाम०	३०६ सौ. सु. १.६	चतुरभ्रपोडशाष्ट०	३१४ सौ. सु. ३.१०
कायवाङ्मनसा येयं	३०३ सु. वा. ६२	चतुरात्मिकेयमेपां	३११ सौ. सु. १.५०
कारणात्मपरामृष्ट०	२९९ सु. वा. २४	चतुराननादिजननी	३११ सौ. सु. २.१
कालचक्रमयीमेताः०	२९७ सु. वा. ६	चतुर्णामर्चकादीनां	२९९ सु. वा. २५
निश्चित्तर्तारममुं	३०९ सौ. सु. १.३५	चतुर्दंशारधरणी	२९८ सु. वा. १४
कुदेशिकगहाधर्म०	२९६ सु. ७२	चतुर्दंशारावरणे	३०२ सु. वा. ५०
कृतयुगममे	३१८ सौ. सु. ६.५	चतुर्भिरैतैर्मुनिभिः	२८६ सु. २२
कृत्यं पञ्चविधं	२८४ सु. १	चतुष्कं प्रथमं पूज्यं	२९३ सु. ५५
कृत्वा कृत्येष्ववसं	३१० सौ. सु. १.३९	चतुष्कमादितः पूज्यं	२९१ सु. ५२
कृत्वा तेन पुराभागं	२८७ सु. २७	चत्वारि वेदयन्ति	३१६ सौ. सु. ४.६
क्रियासंपन्नसंपेण	३१३ सु. वा. ६५	चलद्भ्रूलताविजित०	२८० त्रि. द. १४
कोधमुनिश्चिद्रूप०	३१९ सौ. सु. ६.८	चित्तमये श्रीपीठे	३१५ सौ. सु. ४.१.
सं वानुर्गर्भोत्तरम्भूमि०	३०१ सु. वा. ४१	चित्तमेव दमनं	३२६ चि. ३३
शे निरस्तनिसिल०	३२७ चि. ३८	चित्तपदे लयविधान०	३२४ चि. १६
गणनमनिलञ्ज तेजः	३१० सौ. सु. १.४६	चित्रभानुशतिनाबुर्मा	३२४ चि. १४
गन्धपुष्पाशतादीञ्च	२८५ सु. १६	चित्रभानुशशिभानु०	३२२ चि. २
गन्धवती सुमिः	३११ सौ. सु. १.४८	चिदानन्दमहीसारां	२९७ सु. वा. ३
गणनविद्ययांनन्द०	३११ सौ. सु. १.४७	चिद्रसप्रायममूर्तं	३०० सु. वा. २८
गलितकलघोष०	२७९ त्रि. द. ३	चिद्रसाच्छामृता०	२९७ सु. वा. ४
गुणरत्नमायमभ्यं	३२० सौ. सु. ६.२४	चिद्रिलासमयमिति०	३२२ चि. ६
घडितां संचमग्लभा	३०३ सु. वा. ६६	चिरेण मयि संजात०	३०१ सु. वा. ३८
पूजयाम्येवञ्च०	३०० सु. वा. ३६	छादयन्तिसिलमात्म०	३२५ चि. २८
पञ्चमभ्यांविज्ञानात्तः	२८८ सु. ३६	जनिगालनधर्मण	३०२ सु. वा. ५६
		जय जय जगदेवमात०	२७९ त्रि. द. २

जयति ज्योतिरनुत्तर०	३०६ सौ. सु. १.१	तत्त्वानो निजगुरो०	३२६ चि. ३२
जयति निजसुधाम्भ०	२७९ त्रि. द. १	तत्त्वधामयुगमातृका०	३२४ चि. १८
जाग्रदादिममया०	३२७ चि. ३७	तत्त्रैः स्वावयवमयै०	३१६ सौ. सु. ४.१०
जालन्वरपीठस्थो	३१९ सौ. सु. ६.१०	तत्समर्चनमतीव	३२५ चि. २३
ज्ञानक्रियात्मने	३०१ सु. वा. ४०	तत्सुसहृणमौप०	३२५ चि. २१
ज्ञानक्रियामतत्त्वेन	३०० सु. वा. ३५	तत्स्वरूपपरमार्थ०	३२७ चि. ३९
ज्ञानत्रियोपराग०	३१० सौ. सु. १.८३	तदनादिवोधरूप	३१८ सौ. सु. ६.१
ज्ञानमुपपादयन्ती	३१० सौ. सु. १.३६	तदनुत्तरस्फुरत्ता०	३१८ सौ. सु. ६.२
ज्ञानाज्य सत्त्वरूपा	३१० सौ. सु. १.४२	तदनु त्रिलोचनेशो	३२० सौ. सु. ६.२०
ज्येष्ठाक्ष षष्ठीक्ष	३१७ सौ. सु. ५.५	तदनु परमधाम०	२७९ त्रि. द. १
ज्येष्ठाक्षो विष्णु	३११ सौ. सु. २.४	तदनु मुनिः कलश०	३१९ सौ. सु. ६.१५
ज्येष्ठा ज्ञानावेशा०	३१४ सौ. सु. ३.३	तद्व्यानेन समा ध्येयाः	२९० सु. ४६
झटिति यदि सर्वान्या०	२८२ त्रि. द. २४	तद्वादशक्तिनवक	३१८ सौ. सु. ५.१६
तच्च हृसेन चाराध्य	२८७ सु. ३१	तन्मध्यचारचतुरा	३१८ सौ. सु. ५.१५
तयो मीनी विशुद्धात्मा	२८८ सु. ८	तन्मयत्वफलावाप्त्यै	३०३ सु. वा. ६०
नतो हृदयपचान्तः	२८८ सु. ३४	तन्मयसर्गस्पन्दा०	३०९ सौ. सु. १.२५
तत्तत्तिथिमयी नित्या	२८८ सु. ३९	तन्मह परम नौमि	३०४ सौ. ह. १
● तत्तदङ्गविलय०	३२८ चि. ४१	तर्पण च त्रिषा	२८४ सु. ६
तत्तदात्मवतया	३२२ चि. २	तर्पणानि पुनर्दद्यात्	२८८ सु. ३९
तत्तद्रूपेण या भाति	३०४ सौ. ह. ४	तस्माच्च केशवेशः	३२० सौ. सु. ६.२१
तत्तद्रूपे तिथिमयी०	२८८ सु. ४१	तस्मात् परमानन्द.	३२० सौ. सु. ६.१९
तत्तन्नाम्ना प्रथित	३१९ सौ. सु. ६.१४	तस्मात् पुण्यानन्दो	३२० सौ. सु. ६.२१
तत्प्रभामण्डलध्याप्त	२८४ सु. ४	तस्मादपि योगिवराद्	३१९ सौ. सु. ६.१६
तत्प्रसादमिह तत्त्व०	३२६ चि. ३१	तस्माद्दर्भाचार्यो	३१९ सौ. सु. ६.१५
तत्र निर्मलमि	३२५ चि. २६	तस्मान्मनोजदेव०	३२० सौ. सु. ६.१९
तत्र परा परमशी	३१५ सौ. सु. ४.२	तस्मिन्नेवाव्यये तत्त्वे	२९६ सु. ६७
तत्र प्राट्मुख आग्नीनो	२८८ सु. ९	तस्य त्रिषा तमोमय०	३१० सौ. सु. १.४२
तत्र गङ्ग प्रतिष्ठाप्य	२८७ सु. २६	तस्य निरुपाधिपूर्ते०	३०६ सौ. सु. १.३
तत्र शृङ्गाटपीठो०	२८२ त्रि. द. २६	तस्य पञ्चमपदे	३२५ चि. २४
तत्रान्निगामगूर्यात्म	२८७ सु. २९	तस्य शाश्वतपदे	३२५ चि. २३
तत्त्वगान्धिमिद	३०३ चि. १०	ता सन्धे महाशक्ती	३०२ सु. वा. ४.८
		नाम्य समष्टिह्ये	३०७ सौ. सु. १.८
		ताम्यामनाहास्या	३०७ सौ. सु. १.९
		तात्त्रयमयो दद्यात्	२८५ सु. १९

तत्र वामादिका० २८२ त्रि. द. २५
 तार्सामिच चत्राणां ३१८ सौ. सु. ५.१७
 त्रियमत्र कला ३१३ सौ. सु. २.२२
 तीर्थमद्वयसुधा० ३२२ वि. ३
 त्वेनेयं पश्यन्तीत्यु० ३०७ सौ. सु.
 तोयाञ्जलिप्रदानेन २९७ सु. वा. ६
 त्रिकं वागादिभेदेन ३०१ सु. वा. ४३
 त्रिगोणवृत्तपट्कोणं २८७ सु. २७
 त्रिसण्डामुद्रया पञ्चाद् २८८ सु. ३५
 त्रिद्वेयदशक० = २८६ सु. २३
 त्रिषा चाष्वां दिनेसाय २८४ सु. ६
 त्रिषा पशु कलावर्ण० २९६ सु. ६५
 त्रिषा विभक्तं यद्वस्तु ३०४ सौ. ह. २
 त्रिपुरा त्रिपुरेशी च २९० सु. ४९
 त्रिमङ्गला पूत्रयेन्मन्त्रौ २९० सु. ४२
 त्रिमये तुरीयबीजे ३१३ सौ. सु. २.१९
 त्रयोऽस्यमोहनं चक्रं २८५ सु. १३
 त्रिषणकोणेऽद्भुति० ३१६ सौ. सु. ५.४
 त्रिषणपवननामि० २७९ त्रि. द. ५
 त्रिषण च बलि० ३०३ सु. वा. ६१
 त्रिषण तालत्रियं २९९ सु. वा. २३
 त्रिषणानि पहमूनि ३२७ वि. ३६
 त्रिषण पञ्च च विन्दन्ताः ३०८ सौ. सु. १.१६
 त्रिषणानामा व्याता ३०१ सु. वा. ४१
 त्रिषणानामगृह्यं २८५ सु. १२
 त्रिषणानामोरमे २८१ त्रि. द. २०
 त्रिषणोऽयं चण्डिः ३१९ सौ. सु. ६.१२
 त्रिषणानामप्य सुतो ३२० सौ. सु. ६.१८
 त्रिषणानामार्जितो मन्त्री २८५ सु. १६
 त्रिषणोऽयं चण्डिः ३२६ वि. ३४
 त्रिषणानाम एवाम० ३०८ सौ. सु. १.१९
 त्रिषणानामार्जितो ३२८ वि. ४२
 त्रिषणोऽयं चण्डिः २९० सु. ४५

देव्याः संवित्सतत्त्वाया ३०२ सु. वा. ५४
 देशकालपदार्थात्म ३०४ सौ. ह. ४
 द्रव्यान्तरं चक्रराजं २८८ सु० ३३
 द्रुतहेमघनीभाव० ३०० सु. वा. ३६
 द्वितीयमक्रिकोणादि २९३ सु. ५५
 द्विरदकलादलकमल० ३१७ सौ. सु. ५.१४
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगतौ ३१४ सौ. सु. ३.७
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगतौ ३१७ सौ. सु. ५.११
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्वर्णां ३०७ सौ. सु. १.११
 धाम्नि तत्त्वसमतीत० ३२६ वि. ३०
 धूपदीपनिवेद्यान्तै० २८८ सु. ३८
 ध्यात्वा चिरं प्रसन्नात्मा २८८ सु. ३५
 ध्यानामृतमयं २९७ सु. वा. २
 नमस्कृतिं करोम्येतां ३०३ सु. वा. ६२
 नवचक्ररूपिणी सा ३१६ सौ. सु. ४.८
 नवचक्रवासिनीनां ३१८ सौ. सु. ५.१७
 नवषां चक्रसकेतं २८५ सु. १५
 नवषा नामसंकेतो २९० सु. ४८
 नवनादवर्गरूपा माता व्या० ३१६ सौ. सु. ४.७
 नवनादवर्गरूपा माता सा ३१३ सौ. सु. २.२०
 नाथैरेभिः परज्योति० ३१९ सौ. सु. ६.१२
 नाथमयैर्नववर्ग० ३१४ सौ. सु. ३.७
 नानापदानमहितो ३१९ सौ. सु. ६.१६
 नानाविधरसाकारां ३०४ सौ. ह. ३
 निक्षिपाम्यचंनद्वारा ३०१ सु. वा. ३७
 निगमाल्या भजा० ३०२ सु. वा. ५२
 निजमायाहविर्भागा ३०७ सौ. सु. १.७
 निजमानममन्दरा० ३२१ सौ. सु. ६.२७
 निजशक्तिरश्मिनिगर० ३१६ सौ. सु. ५.१
 नित्यं तस्य निरद्भुत० ३०९ सौ. सु. १.३२
 नित्यपरिपूर्णतृतिः ३१० सौ. सु. १.३७

नियतपरिच्छेदकरी	३१० सौ. सु. १.३८	पदयस्याः परमार्थः	३०७ सौ. सु. १.८
निर्गमय्यातिदीप्ताभा	२८८ सु. ३६	पस्पन्दे स स्पन्दः	३०९ सौ. सु. १.२८
निभिद्य नित्ययोगात्	३१५ सौ. सु. ४.२	पातालविदुषु लोकेषु	२९९ सु. वा. २३
निविकल्पनिजधाम०	३२३ वि. ९	पादुका पूजयामीति	२९५ सु. ५९
निवसति सहस्रपत्रे	३२१ सौ. सु. ६.२६	पानपात्रपरमामृत०	३२४ वि. १८
निवसन् स एव	३०९ सौ. सु. १.३०	पाणिघातकरास्फोट०	२८५ सु. १९
नेत्रत्रयं भावयामि	२९८ सु. वा. ११	पाशजालकमिदं	३२६ वि. ३२
नेत्रादिजालकोपान्ते	३०५ सौ. ह. ११	पाशाङ्कुशी शराश्राप	२८८ सु. ३७
नैवेद्यं सघृतं	२९५ सु. ६२	पीठभावमुपयान्ति	३२४ वि. १७
न्यास देहस्यासनाहं	२८५ सु. २०	पुनरज्यञ्जनविन्दु०	३१३ सौ. सु. २.२४
न्यासमाहुरिह	३२४ वि. १५	पुनरेव कामपीठे	३१७ सौ. सु. ५.६
पङ्क्त्यश्रेषु स्थिता	२९४ सु. ५७	पुण्यादिक समाध्याय	२९६ सु. ६८
पञ्चधा प्रसरत०	३२५ वि. २५	पूजन परमिहोन्मनी०	३२७ वि. ३५
पञ्चधा स्फुरणमेव	३२६ वि. २९	पूजनादिविधयः	३२८ वि. ४४
पञ्चधैव यदिद	३२५ वि. २१	पूजाया प्रतिचक्र च	२९० सु. ५१
पञ्चशोधकरणानि	३२७ वि. ३६	पूरुपत्वसमवाप्ति०	३२४ वि. १६
पञ्चमेऽत्र तदतीत०	३२७ वि. ३७	पूर्णप्रमातृसंसिद्धयै	२९७ सु. वा. ३
पञ्चसक्तिचतुर्विह्व०	२८५ सु. ११	पूर्ववद् धूपदीपो च	२९५ सु. ६२
परधाम वापलिङ्ग	३१६ सौ. सु. ५.४	पूर्वात्मामो वाग्भव०	३१४ सौ. सु. ३.१०
परमशिवो गुरुराय०	३१८ सौ. सु. ६.२	प्रकटाश्च तथा गुप्ता०	२९० सु. ४७
परमात्मिका तदोया	३१५ सौ. सु. ४.४	प्रकटाह्ना पूजयामि	३०२ सु. वा. ४६
परयाऽपरया पादा०	३०७ सौ. सु. १.१३	प्रकाशभरिताः	३०१ सु. वा. ४०
परापररहस्यस्था	२९० सु. ४८	प्रकाशवपुषि	३०५ सौ. ह. १०
पराह्यां परापरास्या	२९० सु. ४३	प्रकाशोपधने	३०१ सु. वा. ३७
परामूजगम पदयन्ती०	२९७ सु. वा. १	प्रतिपत्रभृता	२८८ सु. ४०
परामशः परा पूजा	३०३ सु. वा. ६५	प्रतिफलितं तज्ज्योति	३१७ सौ. सु. ५.६
पराहृन्तामये	२९६ सु. ६९	प्रतिविम्ब परधाम्नः	३१५ सौ. सु. ४.१
पश्चिमादित्रमेर्णव	२९३ सु. ५६	प्रथम पश्यन्त्यादि०	३०६ सौ. सु. १.५
पश्चिमादिचतुर्दिषु	२९५ सु. ६०	प्रदानैस्तर्पणै	३०१ सु. वा. ३९
पश्चिमात्तामवष्टम्य	२९४ सु. ५८	प्रमातृसप्तकेष्वेवो	३०१ सु. वा. ४३
●पश्यति सर्वं स्वात्मनि	३०७ सौ. सु.	प्रमृता मास्तीज्योत्सना	२९५ सु. ७२
पश्यन्ती मातेषं	३१५ सौ. सु. ४.५	प्रमृतामृतरत्नमीध०	३०४ सौ. ह. ७
पश्यन्तीव न केवल०	३०७ सौ. सु. १.१२	प्रणसंममर्त्तं भुवंद्	२९९ सु. वा. २१
		प्राणात्मा वर्ष्यं क्षीनायः	३१९ सौ. सु. ६.९

प्राज्ञायामत्रयं कुर्यात्	२८५ सु. १८	भोगेषु रञ्जयन्ती	३१० मी. सु. १.३७
प्रातः पिरसि	२८४ सु. २	मण्डलं चतुरथं च	२९५ सु. ३४
प्रोक्षयत्तेन चात्मानं	२८८ सु. ३३	मण्डलात्मानिमानिग्यौ	२९८ सु. का. १३
बध्वा तु खेचरीमुद्रां	२९६ सु. ६६	मध्यवर्ते विलोमिन	२९६ सु. ५९
वालप्रवालप्रभा०	२८० वि. द. ११	मन्थदिक्कोन्दकोमे	३३६ मी. सु. ५२
वालार्कमण्डलामासा	२८८ सु. ३७	मन्थन्ममे षोडशैता	३०३ सु. का. ४२
वाद्यो बालौलिकरः	३१९ मी. सु. ६.११	मन्थन्मममममममममम	२९५ सु. ४२
वाहचक्रमुपगा	३२५ वि. २३	मन्थन्मममममममममम	३३७ मी. सु. ५०३३
वाहचक्रेषु योगिन्य०	२९० सु. ४६	मन्थन्मममममममममम	२९७ सु. का. ३
वाहपद्मवत्यश्रके	३०२ सु. वा. ५१	मन्थन्मममममममममम	३३५ मी. सु. ३.३३
वाह्यो दशारामोऽयं	२९८ सु. का. १५	मन्थन्मममममममममम	३३३ मी. सु. ५०३०
विभिवं स्फुरति	३२५ वि. २७	मन्थन्मममममममममम	२९६ सु. ४३
वीजयमयतेज०	३१४ मी. सु. ३.९	मन्थन्मममममममममम	२९३ सु. ५३
बुद्धिमये परतेज०	३१६ मी. सु. ५.२	मन्थन्मममममममममम	२९३ सु. ५३
बुद्धपादिसामरस्य०	३१० मी. सु. ३.४३	मन्थन्मममममममममम	२९३ सु. का. १८
ब्रह्मशाहीरुपं	३१७ मी. सु. ५.७	मन्थन्मममममममममम	२९८ सु. का. ३३
ब्रह्मज्ञ मृष्टिमृष्टा०	३१२ मी. सु. २.९	मन्थन्मममममममममम	२९६ सु. ५३
ब्रह्मज्ञप्रहरि०	२८३ वि. द. २३	मन्थन्मममममममममम	२९६ सु. ५३
ब्राह्मपादिसव्यनागिणु	२९३ सु. ५३	मन्थन्मममममममममम	२९६ सु. ५३
भवे ता समुत्थान्ये	३०० सु. का. ४९	मन्थन्मममममममममम	२९६ सु. ५३
भवानि भवमान्ये	३०४ मी. सु. ३	मन्थन्मममममममममम	२९६ सु. ५३
भानुश्चन्द्रभावमानं	३२० मी. सु. ३.२२	मन्थन्मममममममममम	२९६ सु. ५३
भावयामि भवजानि०	३०० सु. का. ३३	मन्थन्मममममममममम	३४३ सु. का. ३३
भावयामि महाकाम०	३०३ सु. का. ५३	मन्थन्मममममममममम	३४३ सु. का. ३३
भावयामिमेरेष	२९९ सु. का. ३५	मन्थन्मममममममममम	३४५ मी. सु. १.३४
भान्यशिविभममि०	२८३ वि. द. ०८	मन्थन्मममममममममम	३४५ सु. का. ३४
भिन्नः स एव दातः	३१८ मी. सु. ६.४	मन्थन्मममममममममम	३४५ सु. का. ३४
बृहत् स्वरत्नान्वं	२८५ सु. १८	मन्थन्मममममममममम	३४५ मी. सु. ३.३३
बृहत्सरोरामान्तः	२९७ सु. ५६	मन्थन्मममममममममम	३३३ मी. सु. ३.३३
बृहत्सरोरामान्तः	३३६ मी. सु. ३.९	मन्थन्मममममममममम	३०९ मी. सु. ३.३३
बृहत्सरोरामान्तः	२९७ सु. का. ८	मन्थन्मममममममममम	२९५ सु. ४६
बृहत्सरोरामान्तः	३०३ वि. ३	मन्थन्मममममममममम	३३३ मी. सु. ३.३३
बृहत्सरोरामान्तः	३०३ सु. का. ३६	मन्थन्मममममममममम	२८० सु. का. ३३

मुद्रामयी च सा वै	३१७ सौ. सु. ५.१३	याश्च गुप्ततराह्वाना	३०२ सु. वा. ४९
मुनिवेदनागसख्या	२९० सु. ४३	याऽप्य स्वतन्त्रताख्या	३१० सौ. सु. १.३९
मुरारिवरकम्बु०	२७९ त्रि. द. ६	युगलमिद तार्तीय	३१२ सौ. सु. २.५
मूलविद्या जपेत्	२८७ सु. ३२	येन चिज्जलधिपार०	३२६ त्रि. ३४
मूलादिविलपर्यन्त	३०४ सौ. ह. ५	यैः स भासयति	३२२ त्रि. ५
मूलादिब्रह्मरन्धान्त	२८४ सु. ३	योगिना प्रेषयन्त्यायें	३०५ सौ. ह. १२
मूले स्वात्मनि चिद्रूपे	२९६ सु. ६८	योनी कनकपुञ्जाभ	३०४ सौ. ह. ६
मूलोद्भव शक्तिचक्र	२९६ सु. ६७	यो हि तद्यजनकर्म०	३२३ त्रि. ८
भेदिनीप्रमुहमा	३२४ त्रि. १९		
भेयसविदि समर्पण	३२४ त्रि. २०	रक्तो विन्दु शक्ति.	३१२ सौ. सु. २.१४
		रविरिव संस्वारक्त	३०९ सौ. सु. १.३३
यच्चतुर्विधमिद	३२५ त्रि. २४	रविशशिशुपी विन्दू	३०८ सौ. सु. १.१७
यच्चिदम्बरगत	३२५ त्रि. २८	रविशशिसवरण०	३०९ सौ. सु. १.२५
यजाम्यतिरहस्या	३०२ सु. वा. ५५	रविशशिमयंस्पन्द०	३०८ सौ. सु. १.१६
यजेत् पुरत्रय	२८५ सु. १७	रागद्वेषषष्ट	३०१ सु. वा. ३८
●यत्तदूर्ध्वेशिलर	३२८ त्रि. ४२	राजच्छन्दनपद्यथा	३०२ सु. वा. ४८
●यस्त्वगादिनिजघातु०	३२८ त्रि. ४१	रुद्रस्वशक्तिरूप	३१६ सौ. सु. ५.३
यत्र निर्बिषयवोष०	३२३ त्रि. १०	रुद्राक्षरसम्पर्का०	३१२ सौ. सु. १.१२
यत्सर्वैकवृता सा	३०९ सौ. सु. १.३५	रुद्रोऽधिपति शक्ती	३१२ सौ. सु. २.११
यत्स्वरूपमहिमा	३२७ त्रि. ३९	रौद्र स्यादोद्गोश	३१६ सौ. सु. ५.३
यथात्रन पश्चिमादि०	२९१ सु. ५२	रौद्री त्रियोषरागात्	३१४ सौ. सु. ३.३
यथोपदेश प्रणमेद्	२९६ सु. ६६	रौद्रघातकस्तु रुद्र	३१२ सौ. सु. २.५
यदनन्यलब्धपूर्वा	३१९. सौ. सु. ६.१४		
यदयमनुत्तरमूर्ति०	३०९ सौ. सु. १.२८	रुद्रशंभुगिजात्का०	२८० त्रि. द. १६
यदिद भासते देवी	३०५ सौ. ह. १०		
यद्पुत्रत्रय मन्त्राणा	२८६ सु. २२	यन्त्रावास्तस्मादा	३१५ सौ. सु. ४.३
यस्तु पञ्चदशधा	३२५ त्रि. २२	यन्त्रीकृतनिजहृषा	३१४ सौ. सु. ३.२
यस्मिन् मृष्टिस्थिति०	२८४ सु. १	यचनकरी वागासीत्	३११ सौ. सु. १.४७
यस्य मधुरस्मित०	२८० त्रि. द. १८	वराभययुत दान्त	२८४ सु. २
यस्या उलमिता	३०२ सु. वा. ४७	वरिवस्या विधायेत्य	२९५ सु. ६३
या क्रियात्मभिहार०	३२७ त्रि. ४०	वर्णं वळा पद्	३०५ सौ. ह. ८
या तनुरात्रे तद्विप्रस्था	३०४ सौ. ह. ५	वर्णं समष्टिरेया	३१३ सौ. सु. २.२२
या नित्याऽस्य शक्ति०	३१० सौ. सु. १.३८	वमुच्छन्दनपपाद्म०	२९८ सु. वा. १३
या निषेधविषया	३२८ त्रि. ४४	वमुष्णामयने देवी	३०२ सु. वा. ४९
		वमुयोनित्प्रदनीय	३१७ सौ. सु. ५.९

बहूदहपरिमल०	२८० त्रि. द. १७	विमृशामि महाहन्तां संवि०	३०२ सु. वा. ५६
वाक्शामशक्तिबीजानां	२९५ सु. ६१	विलयाङ्गविधानेन	३०३ सु. वा. ५८
वाक्शामपादपायू०	३१० सौ. सु. १.४४	विलोमेन यजेदेताः	२९२ सु. ५४
वाक् सद्देव मनसा	३२५ त्रि. २६	विश्वं वागयंमयं	३०९ सौ. सु. १.२७
वागादित्रितयमयं	३२० सौ. सु. ६ २५	विश्वं स एव	३०९ सौ. सु. १.३१
वागादिपञ्चभेदः	३१० सौ. सु. १.४३	विश्वकर्मादिनिर्माण०	२८० त्रि. द. १२
वागौश्वरि त्रिमुक्तेः	२८३ त्रि. द. २९	विश्ववदगलयविचित्र०	३२६ त्रि. २९
वाग्भवेनैकेन	२८१ त्रि. द. २३	विश्वभेदलयप्रायां	३०३ सु. वा ५९
वामागो ब्रह्मा	३११ सौ. सु. २. ३	विश्वभेदविभवा	३२३ त्रि. ९
वामागो मित्रेणः	३१७ सौ. सु. ५.७	विश्वमेतदखिलं	३२५ त्रि. २७
वामादिगुणरूपा	३१७ सौ. सु. ५. ८	विश्वोत्तीर्णानाहत०	३०६ सौ. सु. १.५
वामादीच्छादिभया०	३११ सौ. सु. २. २	विष्णुः कलिपेरार्थो	३१२ सौ. सु. २.११
वामादीच्छाद्यष्ट०	३१४ सौ. सु. ३. ५	विष्णुविश्वम्भरात्मक०	३१७ सौ. सु. ५.५
वासुदेवार्दितः पूज्य	२९१ सु. ५३	विहितप्रतिपिद्धात्म०	२९७ सु. वा. ७
वारं वार स्वया	सौ. ह. ११	●वृत्तिपञ्चकहृवि०	३२८ त्रि. ४३
वारिषिवर इव	३१८ सौ. सु. ६.३	वृत्तिरद्वयविमर्श०	३२३ त्रि. १२
वारुणो दिशमारभ्य	२९४ सु. ५७	वेदकवेद्यविभाग०	३०८ सौ. सु. १.२४
विकल्पाचारंभौमस्य	२९९ सु. वा. २१	वेदनरूपो विन्दुः	३०८ सौ. सु. १.२४
विनाशरत्नकटापत्रं	२९८ सु. वा. १२	वेदिका हृदयपथ०	३२३ त्रि. ८
विद्ययाऽप्य त्रिषः	२८४ सु. ५	वेद्यराशिदमनेन	३२६ त्रि. ३३
विद्या श्रोमि च	२९९ सु. वा. २०	वेद्यसंविद इदं०	३२३ त्रि. १२
विद्याशमयं स्वार्णः	३१४ सौ. सु. ३.८	व्यक्ताऽप्यक्ताऽप्यमयाः	३०८ सौ. सु. १.२१
विद्याशरैः स्वर्गीये०	३१७ सौ. सु. ५.१४	व्यष्टिसमष्टिविभेदे०	३१३ सौ. सु. २.२५
विद्याना सर्वासा	३१८ सौ. सु. ६.३	व्याप्यव्यापकभावाद्	३१३ सौ. सु. २.२१
विद्यामवाप तस्याः	३२० सौ. सु. ६.१७	शक्तिः साऽस्य निरद्वयुत्त०	३१८ सौ. सु. ६.४
विद्यामावाप्तेनां	३१९ सौ. सु. ६.१३	शक्तिर्न विवेन विना	३०९ सौ. सु. १.२७
विद्याभंगुपानवकं	३१८ सौ. सु. ५.१६	शक्तिश्चिवावधिषसती	३१३ सौ. सु. २.१९
विषय मनुनाऽनेन	२९५ सु. ६४	शक्तिश्चिबो शिवतत्त्वं	३११ सौ. सु. १.४९
विषय वायनाये	२८७ सु. २५	शब्दस्पर्शो रूपं	३१० सौ. सु. १.४५
विषय च महा०	२८८ सु. ४१	शब्दस्पर्शो रूपं	३१३ सौ. सु. २.२१
विषयैरेव चक्रवर्ति	२९९ सु. वा. २०	शरीरं स्थूलमेवेदं	२९८ सु. वा. १०
विषयैरेव्याश्रित०	३०१ सु. वा. ४५	शक्तिश्चकलमुगण्य०	२८० त्रि. द. १०
विष्णुर्गाम महाहन्तां परि०	३०० सु. वा. २७		

शिशरोललाटभ्रूमध्य०	२८७ सु. २४	ससारमोहघ्नम०	३०६ सौ. सु. १.३
शिवशक्तिमय चक्र	२९७ सु. वा. ९	ससारस्य च मुक्तेः	३१८ सौ. सु. ६.६
शिवशक्त्यात्म०	३०० सु. वा. २९	सहारात्मवपरिचम०	३१३ सौ. सु. २.१७
शिवानन्दमहायोगी	२९६ सु. ७०	सहृदिसुष्टुभादि०	३१३ सौ. सु. २.१७
शिवानन्देन रचिता	३०३ सु. वा. ६८	सखलदुरितरोग०	३०५ सौ. ह. १४
शुद्धतत्त्वलयभावना०	३२३ चि. ११	सगन्धपुण्य साधार	२८७ सु. २६
शुद्धोदकेन गन्धाद्यै०	२८७ सु. २५	सङ्कचितेच्छाद्यात्मक०	३१० सौ. सु. १.४०
शोषदाहाप्लव	२८५ सु. १८	सङ्कोचाव सङ्कचिताः	३०९ सौ. सु. १.३४
श्रद्धीकरोम्यशुद्धी०	३०३ सु. वा. ५७	सचराचरस्य जगतौ	३०९ सौ. सु. १.२९
श्रीकण्ठो मिनीसौ	३१९ सौ. सु. ६.१०	स तथा परिमितमूर्ति	३०९ सौ. सु. १.३३
श्रीकामरूपनिलयो	३१९ सौ. सु. ६.११	सत्ता शिवस्तदद्या	३०८ सौ. सु. १.१८
श्रीपीठशैलशिखरे	३१६ सौ. सु. ५.१	सत्तोद्रेकश्च तयो	३०८ सौ. सु. १.१७
श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा	२९० सु. ४९	सत्त्वतनुभंगमाला०	३१९ सौ. सु. ६.८
श्रोत्र चक्षुः स्पर्शन०	३१० सौ. सु. १.४४	सत्सम्प्रदायसिद्ध	२९० सु. ५०
श्रोत्रादिकरणवेद्या	३१० सौ. सु. १.४६	सन्ध्यामुपासे शिवयोः	२९७ सु. वा. ५
शुद्धिसात्तत्रमय जग०	३०९ सौ. सु. १.२६	समरसभाव याता	३१४ सौ. सु. ३.१
शुद्धिसात्तत्रमय शरी०	३१६ सौ. सु. ४.९	समस्तव्यस्तवीजैस्तु	२८७ सु. २८
शुद्धिसात्सत्याका०	३१३ सौ सु. २.२४	समस्तसम्पत्सम्पूर्ण०	२९७ सु. वा. २
षडङ्गमाचरेदेते	२८६ सु. २३	समाधि समतासार	३०० सु. वा. ३३
षडङ्गोपास्तियोगेन	३०१ सु. वा. ४४	समारोधनपूत्यर्थं	३०५ सौ. ह. १३
षड्भिर्मूलषडङ्गैश्च	२८७ सु. ३१	सम्पूर्णवर्तुताद्या	३०९ सौ. सु. १.३४
षोडशच्छदपञ्चोऽय	२९८ सु. वा. १२	सम्प्रति सन्ततियोजित०	३२० सौ. सु. ६.२२
सयोग्य पूजयेद्विद्या०	२९० सु. ४४	सम्प्रदाया' कुलोत्तीर्णा	२९० सु ४७
सवित्त्व महाहन्ता०	३०० सु. वा. ३४	सर्गादिसमष्टिरूप	३१३ सौ. सु. २.२३
सविःसतस्वगैर्मन्त्र्य०	२९९ सु. वा. २१	सर्गेण कादिवर्णोरपि	३०९ सौ. सु. १.२६
सविदग्नी महासारे	३०३ सु. वा. ६४	सर्गेण कादिवर्णोरपि	३१३ सौ. सु. २.२३
सविदग्मोघिलहरी०	३०० सु. वा. ३२	सर्वज्ञतास्य शक्ति	३१० सौ. सु. १.३६
सविदात्मवतया	३२३ चि. ७	सर्वज्ञत्वादिका सक्ती	३०१ सु. वा. ४४
संविद्देव्य गमात्रम्य	३०५ सौ. ह. १२	सर्वज्ञत्वादिशक्तीना सवि०	३०३ सु. वा. ५८
सविद्रूपमहादेशं	३०० सु. वा. २९	सर्वज्ञत्वादिशक्तीना सती०	३०० सु. वा. २६
सविग्मये महावह्नी	३०३ सु० वा. ५७	सर्वमनाख्यारूप	३१५ सौ. सु. ३.१३
		सर्वरोगहर हृद्य	२८५ सु १४
		सर्वरोगहरा एता	३०२ सु. वा. ५३

सर्वसंशोभणं चक्र	२८५ सु. १३	सृष्टो शर्केनियत०	३१३ सौ. सु. २.१८
सर्वानन्दमयं मध्यं	२८५ सु. १५	सृष्ट्यादित्रयभेदैः	३१६ सौ. सु. ४.८
सर्वानन्दमयी मध्ये	३०२ सु. वा. ५५	सृष्ट्यादिभेदभिन्न०	३१३ सौ. सु. २.२०
सर्वार्थसाधकं चक्र	२८५ सु. १४	सेय तदेकरस्यात्	३०६ सौ. सु. १.४
सर्वार्थसाधिका एताः	३०२ सु. वा. ५१	सेय स्वीयैर्भिन्नान्	३१९ सौ. सु. ६.७
सर्वेषां तु गुल्या	३२० सौ. सु. ६.२३	सैव चराचरैर्मखिल	३०६ सौ. सु. १.२
सर्वे स्वस्वात्मनया	३१५ सौ. सु. ४.३	सैव महाभिघातमा	३११ सौ. सु. २.१
सह कामकलाध्यान	२९५ सु. ६३	सैव स्वेच्छोद्रेकाद्	३१४ सौ. सु. ३.२
सा च चतुरसरात्मा	३१६ सौ. सु. ४.६	सोमसूर्यकुशान्वात्म०	२९८ सु. वा. ११
सा निष्ठा सरुल०	३२२ चि. ४	सोऽयं हस्यायं	३१२ सौ. सु. २.९
साऽपि चतुर्वीजवती	३१४ सौ. सु. ३.४	सौधाम्बुधावरुण०	२८३ त्रि. व. २८
सा भवति शुद्धविद्या	३०९ सौ. सु. १.३१	सौभाग्यहृदय	३०५ सौ. सु. १.३
सा भासयति यत्र	३०६ सौ. सु. १.१	सौभाग्यहृद्विमर्शन	३०३ सु. वा. ६०
सामरस्यमिह सन्धि०	३२५ चि. २५	स्थानकरणप्रयत्नैः	३०७ सौ. सु. १.१४
सामरस्यामिह सन्धि०	३२२ चि. ४	स्यानादिभिरहतत्वाद्	३०७ सौ. सु. १.१०
सामरस्यवपुरिष्यते	३२२ चि. १	स्थापयेत् पुरतः	२८५ सु. १०
सारवन्तीह सूत्राणि	२९६ सु. १	स्थितिरत्र देवताना	३१५ सौ. सु. ३.११
सा विभेदलयमात्रना०	३२७ चि. ४०	स्थितिसृष्ट्यादि०	३१२ सौ. सु. २.१५
सा शिवत्वसमवाप्ति०	३२७ चि. ३८	स्नानकर्मणि संप्राप्ते	२८४ सु. ५
शिवसोपमिध्ररूपं	३२१ सौ. सु. ६.२६	स्फन्दवशादेवैषा	३१४ सौ. सु. ३.६
शिविरलाकरं क्षेत्रं	२९७ सु. वा. ७	स्फुटतरनिलिलाला०	३०७ सौ. सु. १.१२
शिवद्वारचिचिव	२८४ सु. ९	स्फुरति यदा स्वात्मान	३१८ सौ. सु. ६.१
शुद्धिनायेन	२८१ त्रि. व. २२	स्फुरत्पद्मरागेन्द्र०	२८० त्रि. व. ८
शुद्धस्यो मध्यः	३१९ सौ. सु. ६.९	स्मरद्विरदपरि०	२७९ त्रि. व. ४
शुद्धत्वमुपासको०	३२१ सौ. सु. ६.२७	स्मरामि ता परा	३०४ सौ. सु. ३
शुद्धुदस्रटिब०	२८० त्रि. व. १९	स्यादम्पिकास्वरूपः	३१२ सौ. सु. २.६
शुद्धम पुण्ड्रकं	२०८ सु. वा. १७	स्यादुत्तरसमयात्मक०	३१५ सौ. सु. ३.१३
शुद्धमेव मध्यमेय	३०७ सौ. सु. १.११	स्युः सर्वसिद्धिदाद्या०	३१७ सौ. सु. ५.१०
शुद्धागमपि सप्तत्या	३०३ सु. वा. ६८	स्वप्रकाशवपुषा	३२६ चि. ३१
शुद्धिः पूर्वाभ्यायो	३१२ सौ. सु. २.८	स्वप्रकाशशिव एव	३०० चि. ६
शुद्धिस्थितिषट्कारा०	३११ सौ. सु. १.५०	स्वप्रकाशशिवमूर्ति०	३०० चि. ३
शुद्धिस्थितिषट्कारैः	३१२ सौ. सु. २.८	स्वस्वभावसमवाय०	३०६ चि. १०
शुद्धिस्थितौ तु विष्णुः	३१२ सौ. सु. २.१०	स्वस्वात्मन्योन्याय०	३०६ चि. १०

स्वातन्त्र्यपोलामिता०	३०० सु. वा. ३४	हतनामधेयमस्या	३०७ सौ. सु. १.१४
स्वात्मनि संहतिमृष्टी	३१३ सौ. सु. २.१८	हन्ताद्य विद्यायापि	३१६ सौ. सु. ४.९
स्वात्मानन्दचमत्कार	३०० सु. वा. ३३	हरवर्णयुगलमनयो०	३१२ सौ. सु. २.१२
स्वामाविकी स्फुरत्ता	३०६ सौ. सु. १.२	हस्यायं: स्यादत्र	३१२ सौ. सु. २.१०
स्वेच्छाक्षवत्युद्गीर्णं	३०९ सौ. सु. १.३०	हिताहितद्वैतपथ०	३०३ सु. वा. ६७

विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

अ—अ इति ब्रह्म १८

अक्षयक्रम १०१, २८७

अक्षर—अकाराक्षर २५, २६, अकारो वै-
 सर्वा वाक् २६, ९८, अकार सर्व-
 वर्णास्य प्रवास परम शिव २६, ३५,
 ९८, ह्यकार ३४, अकारपञ्चकम्
 ३५ भूतरूपोऽकार ३५, अकारस्य
 रोद्रपाद्यवपवित्त्वम् ३५; अकारस्य
 धनुष्कलात्मकत्वम् ३५, १९४, अक्षर-
 समाप्तास्याकारो रस ९८, अकारस्य
 प्रवासरूपत्वम् १९१, विन्दुल्य शिव-
 प्रवासमूर्धोऽकार २०२, व्यष्टिसमष्ट्या
 र्त्मना व्यवस्थितपञ्चकारणरूपविन्दु-
 माविश्य गुणरूपेण वर्तते वर्णादिभूतो
 ह्यकार परमशिव प्रकाशत्वभाव
 २०५, अक्षरस्य पञ्चावयवरूपत्वम्
 २०६ अकुलानुत्तरवादावपि द्रष्टव्यौ ।

अकाराक्षररूपिणी—मोहीदृशानन्दाद्यष्टि-
 माहृपरामर्शप्रथमकलानुत्तराकुलाक्षर-
 रूपिणी २६ ।

अक्षर—अकुलाक्षर = अक्षर २६, अकुला-
 एतम् ३८, अकुलादित्रयम् ६०,
 अकुलादिकुलपञ्चकज्ञानम् ७४, अकुल-
 एतम् २०२, २०५, २११ २४७,
 २४८, अकुलविन्दु २१०, २१२ ।

अक्षययोगक्षर ७७

अक्षययोगक्षर—अक्षययोगक्षरस्य मुख्यार्थं २६५,
 एतानुवादम् २६६ ।

अक्षर—न क्षरत्यस्मिन्नुते वेत्यक्षर १४,
 विकृतनादाद्युकेष्वन्तिम् ३६, अक्षराणां
 समष्ट्यात्मकत्वम् ३६, ३७, ३९,
 अक्षराणां विमर्शरूपत्वम् ४०, प्रत्येक-
 मक्षराणां क्षवारूपत्वम् ४० ।

अक्षरत्रयम् २१७
 अक्षरसमाप्ताय ९८
 अक्षसूत्रम् २८०
 अक्षेश्वर १८५
 अक्षस्य (कलशमव) १०८, २१८, २२२-
 २२४, ३१९ ।

अक्षि—सोममूर्धाग्रिभूय तेजस्वितय धामपद-
 धान्यम् । तच्च शिवसतिगामरस्यात्मक
 द्वाव्यदावकभावेन कुलावृत्तमननयम्
 ३८, सोममूर्धाग्रियात्मक पुरत्रयम् ११८,
 अग्रिमण्डलम् २०७, अग्नीपोमास्मिन्वा
 शक्ति । तत्राय शक्तिरस्यास्मिन्वा,
 ऊर्ध्वंशक्ति सोमास्मिन्वा २३९, अग्रि-
 सोममूर्धाग्रि बुद्ध्यापारादिवम् २८७,
 अग्रिमण्डलम् २९५, अक्षिदृशानन्दावपि
 द्रष्टव्यौ ।

अक्षुणा—देव्या आमुष्यविलोय १३०, २९५,
 अक्षुणा चोद्धार १५०, अक्षुणावीर्यम्
 (वागेश्वरस्य वागेश्वर्याम्) २५६, २९५ ।

अक्षुणात्तर्कविद्या (अक्षुणात्तर्क)—११,
 उद्धार (वागेश्वर्यावोद्धार) ११-१०१,
 अक्षुणात्तर्कविद्याऽऽक्षरणात्मनि विनि-
 युता १०१, १०६, अक्षुणात्तर्कविद्या
 द्रष्टव्यौ ।

अङ्गविद्या (अष्टविधा) ९६, ९९, १०—विद्या ।

अञ्जनसिद्धि १७२, १७३

अणिमा—सिद्धिविशेष २८, २९, ७६, २५७

२६०, २६७, अणिमा-लघिमा महिमा-
ईशित्वारया - वशित्वारया - प्राकाम्या-
भुक्ति - इच्छा - प्राप्ति - सबकामाभिधासु
त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरस्रे पूज्यासु
दश शक्तिष्वन्यतमा १२५-१२६,
२९१-३१७ ।

अतिरहस्या २९० ३०२, ३०—योगिनी ।

अध्वपट्टकम्—३०५, ३०—पड्ड्या ।

अनङ्ग—अनङ्गोऽक्षरीर, अकुलस्थानगत
परमशिव २२९-२३०, २३८-२३९,
योगिस्थानगतानङ्गशब्दवाच्यकुलपुरप
२३९ ।

अनङ्गकुसुमा—सृष्टिष्वकदवता ६५, अनङ्ग-
कुसुमा - अनङ्गमेखला - अनङ्गमदना -
अनङ्गमदनानुरा - अनङ्गरेखा अनङ्ग-
वेगिनी अनङ्गाङ्कुशा - अनङ्गमालिग्यभि-
धासु सबसखीभणाभिधेदेश्टारे पूज्यास्वष्ट
शक्तिष्वन्यतमा १२८, २९२ काम-
गिरालये वामेश्वरीशैविका २८२ ।

अनङ्गपदम् २२८-२२९

अनङ्गमदना १२८, २९२

अनङ्गमदनानुरा १२८, २९२

अनङ्गमालिनी १२८, २९२

अनङ्गमेखला १२८, २९२

अनङ्गरेखा १२८, २९२

अनङ्गवेगिनी १२८, २९२

अनङ्गाङ्कुशा १२८, २९२

अनङ्गम् १८२, १८५, २०५

अनन्त—दश गणेशो वा ६, अनन्तो नाय-७४

अनन्तशक्ति १२०

अनाथ्य—उत्तराश्राम ६५, ३१३, चक्रम्
६५-६६, अन्वय ३११-३१३, ३१५,
शिवशक्ती ३१२; धाम ३२५ ।

अनाविबोध १२०

अनामरूपम् २०२

अनाश्रित—शिवो भुवन च १८, १९, ३०५

अनाहतः ३६ ३७, २६४, ३०६,

३०७, ३०—नाद ।

अनाहतमूर्ति ३०६

अनिकेतनम् २०१

अनिल ३१०

अनुग्रह ६७, २०७, २०८, २८४

३०—कृत्यपञ्चकम् ।

अनुत्तर—अकार १८, १९, २१, २६, २८,

३०८, अनुत्तरादेव सबवर्णोत्पत्ति १७-

१८, अनुत्तरप्रसरत्व विश्वस्य ९९,

अनुत्तर सविदुकी योग्य ९९, अनुत्त

रस्य वाग्भवत्वम् ९९, अनुत्तर शिव

१९३; अनुत्तर ज्योति ३०६ ।

अनेङ्गम् ७७

अन्तर्दशारम्—दशयोग्यात्मक चक्रम् ५४,

सर्वरक्षाकराभिधेय प्रथमदशारम् १३०,

२९४ २९८, ३०२, ३१४, ३१७ ।

अन्तर्मातृकोदम २२८

अन्तर्मजनम् १८८, १८९, २६४

अन्तर्प्राग १२३

अन्वय—पर्यंतवचन ८५, समीपवचन ८६ ।

अन्वयजा १३४, ३१६, ३१६, आश्रयसमयशब्दी

दृष्टव्यौ ।

अपरलिङ्गम् ८०

अपराध्या २९०, ३०—गुरुपङ्क्ति ।

अप्रतिविद्यानुमतथाय १७५

अष्टपत्रम्—कुण्डम्	२७१	आज्ञा—आम्नाय ३२ ३३, शास्त्राणि ७४,
अष्टलक्षकौट्ययोगिनी	७४	निग्रहानुग्रहकरी ७७, पञ्चप्रकारा मन्त्र-
अष्टवर्गा २०, २१, २८; द्र०—चर्गाष्टकम् ।		सिद्धि २५०, भ्रूमध्यस्थानम् ३०४;
अष्टमूल	८१	द्र०—चतुराज्ञा ।
अष्टसिद्धि. २८, द्र०—सिद्धचष्टकम् ।		आज्ञापीठ २२०
अष्टाङ्गमेयुनम्	२२७	आज्ञास्थानम् १५०, ३०४
अष्टापद	८१	आणव—मन्त्र ५, मल ६७, ३२२; वैश ७३
अष्टारम्—अष्टाथ चक्रम् ८१, ८८, १३१, १३३, २६०, २८५, २९८, ३०२, अष्टकौण-चक्र-शब्दौ द्रष्टव्यौ ।		आत्मज्ञानम् ७५
अष्टाष्टकपद	८१	आत्मतत्त्वम् ७३, २०६, २१६, २६२, ३११
असितान्नाम्—भैरवतन्त्रम्	४३	द्र०—तत्त्वम् ।
असुरमक्षणम्	२३५	आत्मरक्षणम् ३२३
अहम्—न्यस्तृतदेहाहन्तारूप सर्वप्राणिस्वस- वदनस्वभाव पूर्णाह्वयपरामर्शविच्छेदमूढो- ऽन्तरम्युपगमकल्पोऽन्यमुखप्रैक्षितत्वल- क्षणस्वातन्त्र्यविधातिरूप प्रत्यक्षमर्शो- ऽहम् २५, अनुत्तरविमर्शोऽत्मशिवसक्त्य- द्वयात्मनि परामर्शोऽहम् ३३-३४, हृद्यकारो द्वादशान्ते हकारस्तादिदमद्वैत- महमात्मकम् ३४, अकारहकारयो सामरस्य परस्मिन्तर्हि ९८ ।		आत्माकथिणी १२७ २९२, द्र०—कामाकथिणी ।
अहङ्कार (अहङ्कृति)	१९५ ३१०	आत्मादिपञ्चकम्—आत्ममनोमन्त्रशिवशक्ति- रूपम् ११-१२ ।
अहङ्काराकथिणी	१२६ २९०	आत्मासनम् ११८, २८६; द्र०—आसनम् ।
द्र०—कामाकथिणी ।		आत्मासनगता (अङ्गविद्या)—९६-९७, तदुद्धार १०१ १०२, देव्यात्मासन- कमणि विनियुक्ता ९७ १०६ ।
आकषं—आव पिणी मुद्रा	१३५	आवि—आगमवकीर्णम् १३८
आकषणम्	६८ १४६	आधार—मूलाधार ११९-१२०, १२३, १४६
आकषिणी १७७, द्र०—मुद्रा ।		आधारनधकम् ३१६, ३१८; द्र०—नवाधार ।
आकाश.	१९५, २०९	आधिदैविकम् ६९
आकृष्या १५५ द्र०—प्राणद्वती ।		आधिभौतिकम् ६९
आस्थानम्	२८१	आध्यात्मिकम् ६९, ७५
आगम—वैवर्णिकविषय सर्वविषयश्च २४, २८१ ।		आनन्द—आकार १९, ३०८, आनन्दस्य वामराजसज्ञत्वम् ९९, आनन्द सविन्दुको योग्य ९९ ।
		आन्तर—वामराजयन्त्रपूजाविधि २४४ ।
		आन्तरमुद्रानधकम् देव्यावाहनवेलायामन्त- र्यागन्तरमान्तरमुद्रानववमाधारादि - ब्रह्मरन्ध्रान्तनवाधारेव्यावाहनीयम् १२३, १८८, १९०; द्र०—मुद्रा ।

आपः	३११	शबरदात्मिका विपुरा २०५-२०८;
आप्तवः	२८५	इच्छाविसक्तिप्रतयस्यैव व्यापृतत्वम्
आभासनम् २००; द्र०—कर्म ।		२०७; इच्छाशक्तिविच्छेदनावभासन-
आमर्शनम्	२६७	स्वातन्त्र्यात्मा मायालक्षणा समवायिनी
आमुत्पिनः—मोग. ७०-७१ ।		शक्तिः २०७-२०८, २३०; वाञ्छा-
आयुषखतुष्टयम् — वाणजन्तु पात्राङ्कुशाख्यम्		शक्तिः २८२; इच्छा इकारः ३०८;
१३२, २९५; आयुषन्यासः १३६; आयुष-		उद्रेकः शक्ति श्यादिच्छा ज्ञाना क्रिया च
वीजानि २५५-५६, २९५; आयुषाख्या		शुक्ल्यंशाः ३०८; इच्छाजस्य रजोरुपाङ्ग-
वागाशा. शक्तयः ३०२ ।		हकृतिः ३१०; इच्छैव तस्य भारती
आयुर्वेदः	२८१	शक्तिः ३११; इच्छादिकास्तदीया पूर्वा-
आरवालः	१६५	वांशाः ३१५; कामेशीच्छा ३१७ ।
आरम्भः २३३; द्र०—रक्षा ।		इच्छासिद्धिः १२६, २९३
आरत्तिकम्	३२५	इतरलिङ्गम्—पर्वतलिङ्गम् २६९, २७०;
आग्निः	६९	मध्यमिकोणक्वोणे वामे श्रोत्र्यंवीठ-
आर्यमण्डोयः	२३४	मेतन्मिन्नु बुद्धिमये परतेजः प्रतिफलित-
आहृतः	२३६	मितरलिङ्गम् ३१६ ।
आवाहनम्	३२४	इतिहासः ५, २३४, २८१
आवाहनमुद्रा	१७५	इन्दुमण्डलम् २११; द्र०—अन्द्रमण्डलम् ।
आवाहनविद्या(अङ्गविद्या) १०५-१०६, २८८;		इन्द्रपञ्चमः २३५
द्र०—विद्या ।		इन्द्रप्रस्थः ७९
आवेद्य(करो) मुद्रा	१७८	इन्द्रयोनि—अन्तरेण तालके य एय स्तन
आमनम्—आशमासन-चकासन-सर्वमन्त्रासन-		इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः १८६ ।
साम्यसिद्धामन्त्राख्यानि चरवापासनानि		इन्द्राणी—ब्रह्माण्वादिष्वन्यतमा १२६, २९१
११८, २८६, २९९, ३२३, ३२८ ।		ईकारः २०६
इच्छादिवस्तुष्कला	१९३	ईशः ३५
इच्छादिपञ्चकम्—शक्तिरूपस्य हकारस्य		ईशाना—ईकारः ३०८
इच्छाज्ञानाक्रियान्तरापकलाखतुष्टयं		ईशित्वाख्या १२५, २९३; द्र०—अणिमा ।
वस्तुमष्टिकरूपं चैकम् ३५, २०२ ।		ईश्वरः—यद्विद्ययास्तत्त्वान्तर्गतः १९५; साम्या-
इच्छाशक्ति—अनुत्तरान्तर्बिती इच्छाशक्तौ		वश्यायां तिस्रोभाववृत्त्वधीश्वरसूर्या
नियोजिते त्रिकोणम् १९; इच्छा शिरः-		२०७-२०८; ईश्वरः समस्तविभूतिप्रय-
प्रदेशत्वा ३९; क्रियाज्ञानेच्छापरपर्यायं		भावनिः २६८; विश्वं स एव परमशिव-
नेतुरं महाचक्रम् ६४; कुण्डलिनोममुद्रायां		न्या निमित्तमीश्वरो जायः ३०९ ।
ध्रुवेच्छोन्नेपाख्यं त्रिरम् ९८; इच्छा-		उच्चादनम् १९६

उच्चारः—स्यान्ध्यानवर्णप्रकल्पनपूर्वको

मानसो जप २६८ ।

उद्दिष्टयाणः	१०
उद्दीक्षनायः	१०८, २१९
उत्कीलनम्	१०८
उत्तरसमयः	३३, ३१२, ३१५
उत्तरान्वयः	३१३
उत्तराम्नाय	४१, ६५
उत्तीर्ण—नाद	३७
उत्तीर्णा—पश्यन्ती वाक्	३०७
उद्विषानम्	२३५
उदय—मन्त्रस्य तद्वीजाना च	२३१, २४७

उद्रेक—एकैकस आधिक्यमुद्रेकः २०७, उद्रेक-
शक्तिः, इच्छा ज्ञाना क्रिया च शक्यंसा,
एताश्च आनन्द ईशाना ऊनताश्च
जायन्ते ३०८ ।

उन्मनात्त्वम्	१८२, १८३, १८५
उन्मनी	२२२
उन्मनी शिक्षा	३२७
उन्मादः	७६, १३५
उन्मादनम्	१८०
उन्मादिनी १७९, द्र०—मुद्रा ।	
उन्मेय—उवार	९८, ३०८
उपश्रेयम्	७४
उपपीठः	७४
उपविषम्	२४८
उपस्थ.	१९५, ३१०, ३११
उपतन्दोह	७४
उपसिद्धिः	७४
उपांगु—निजवर्णवर्णोचरो जपः २६५, २६६, २६८, २६९ ।	
उपायामलम्	४३
उप्याता—मय १९१ ।	

ऊनता—ऊकारः ३०८ ।

श्रुजुविमर्शिनो ४, १०६, १४२, १७३, १८९,
२६०, २७५ ।

श्रुजुविमर्शिनोकर्ता	२१८, २२४
एकाराक्षरः	१८, २०
एकाशीतिपदानि	२०८
ऐकारः	३०८
ऐतरेयवेदान्तः	२५
ऐन्द्राणी ८; द्र०—इन्द्राणी ।	
ऐहिक—भोग ७० ।	
ओकारः	३०८

ओडुः—ओडुपीठः, ओडुः, ओडुपीठ इत्यनर्था-
न्तरम् २१९, २२०, २२२ ।

ओडुनाय.—मध्यत्र्यश्रावणगतवामरूपपीठ-
स्थितवामभववीजाभिधेयकामेश्वरीदेवी-
विमृष्टरूपथीमदोडुनाथदेवस्त्रेतागुरुदिव्यो-
षगुरुषु द्वितीयः १०८, २१९, २२०,
२२२, २९५, ३१६, ३१९; उद्दीक्षनायः,
उद्दीक्षः, ओद्दीक्षः, ओडुषाणनाय इत्यन-
र्थान्तरम् ।

ओडुषाणपीठम् ३२, ४०, १०८, २१८,
२८२, २९५, ३१८; द्र०—पीठम् ।

ओषत्रयम्—ओषः पारम्पर्यम्, तत्रिप्रकारम्—
दिव्यगिद्धमानवभवेन २१८; द्र०—
गुरुषुद्वितीयः ।

ओलित्रयम्—ज्येष्ठमध्यमवालरूपम् ४०, २२०,
२२२, ३१९ ।

ओषचारिकं कर्म	३२५
कसत्रयम्	१८५
कङ्कालतापसः	३, १०८, २२३, ३१९
कञ्जुबपञ्चकम्—मायादिरागान्तं तत्त्वपञ्चकम्	६७ ।

कष्टः २४५

कण्व २३५
 कनकपट्टम् १६७
 कनकयत्रम् १६७
 कद — शेष धीजद्वय कदम् १७१, कन्दा
 ह्याम्बिका शक्ति २०२, शृङ्गाटरूप
 त्रिशक्तीनामादौ प्रमासनतयाऽधोमुखाथ
 च द्राकारेण स्थिताऽम्बिकाशक्ति कद
 मिति गीयते २०४ २८२, चतुष्वला
 गानाख्या कदरूपा २०७, कद आन्तर
 स्थानविशेष २२१।

कदबिन्दु २११
 कदमूमि ३२
 कदप २४१ २४२
 करणचतुदशकम् ३१७
 करशुद्धि ३२३
 करशुद्धिकरो (अङ्गविद्या) ९६ तदुद्धार
 ९७ ९९, प्राघायेन विद्यैश्वर्यप्रदा १०६
 करशुद्ध्यादिविद्याना कम २५३ करशु
 द्ध्यादियास २६५।
 करशुद्धियास ११८, १२० २६५, २८६,
 २९९, ३२३।

करास्फोट २८५
 कम — उद्भवस्थितिसहारतिरोभावानुग्रहकरण
 कम १९९, नि श्रयसपदप्राप्तियोग्यता
 माविर्भावित्य प्रवृत्तय कम १९९
 पञ्चकृत्यकरण कम २००, कम आभा
 सनरक्तिविमशनवीजावस्थापनतद्विज्ञा
 पनात्मकम् २००, कम विनियोगप्रयोग
 सामध्यव्याप्त्यादि २५३।

कमवरणानि ३१०
 कलशभङ्ग ३१९
 कला — मायाशक्ति २७, हकारोऽय कला
 रूप ३५, कला तद्विवतसूतत्रिन्दुद्वय

शिवशक्तिरूप चद्रमूर्त्यात्म प्रकाशविमश
 रूप परमबिन्दुप्रापकम् १४०, कलाध्वा
 १६, १९३, २०८, २०९, ३०५, कला
 तत्त्वम् १९५, किञ्चित्कर्तारममु कलयती
 कीत्यते कलानाम्ना ३०९ कलाचतुष्टयम्
 इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताख्यम् ३५ कला
 धध्वत्रय कलातत्त्वभुवनाभिधेयम् १८,
 १९३ २०८, कलापञ्चक निवृत्ति
 प्रतिष्ठा विद्या शान्ति शात्यतीतारूपम्
 ११, ६७, २०९, २१०, कलाचनम् ३२५।

कलावाद(तत्रम्) ४४
 कलायोडशकम् — कामाकपणाद्यम् १२७
 कलासार(तत्रम्) ४४
 कलाह्वा २९०, ३०२ द्र० — योगिनी ।
 कल्याणदेव १२३, २२४
 कल्याणदेशिक २१५, २१६
 कल्याणनाथ ३१९
 कश्मीर ११४
 कास्य — घोष ३६।
 काकचण्डेश्वरीमतम् २३५
 काकिनो १८२ द्र० — योगिनी ।
 कापिशायन २६३

काम — कामरूपम् ३२, ४० कामबीजम् १३८
 २६२, पञ्चकारणरूपपरबिन्दुस्वभाव
 शिव एव परमानन्दलक्षण काम १३८
 १३९, २६१, कामो बिन्दु शिवसम
 रसतया स्थित १४० २३१, पञ्चकामा
 बीजपञ्चकसमुद्भवा २४१ २४६, कामो
 देव प्रकाशमानत्वात् ३१५।

कामकला — उद्धार २१, २३ २५ ४०,
 कामकलाध्यानम् १३५ १३७, २९५,
 ३२४, कामकशास्त्रम् १३७, निष्क
 लोपासनाया कामकशिविनियोग १४०,

त्रिपुग कामकलाशेषेण परिणमते १९३;
परिणमनप्रकारः २०६; कामकला काम-
राजबीजसारभूता २१७, २३६-२३९,
२५३, काम परमशिवस्तस्य तत्त्व
विमर्शरूपपरमेश्वरीस्वरूपकामकलेत्यु-
च्यते २६१; कामकला कलयित्री
तुर्वमयी रक्तशुभलमिश्रतनु ३१२।

कामगिरि २८२, २९५; द्र०—कामरूप-
पीठशब्दौ।

कामतत्त्वम् २६१, २६२, २७९
कामदेव २२५

कामपञ्चकम्—काम-मन्त्रय वन्दर्ष मकरध्वज-
मोहनाख्य मायाबीज-वाणतृतीय वाण-
वाग्भव-वाणतुरीय-स्त्रीहृदयाख्यपञ्चबीज-
जम् २४१ २४२।

कामवाण १३२

कामराजबीजम्—श्रीनिपुराविद्याया द्वितीय
बीजम् ३२ ६४, ९९, २०६, २२०,
२६२, २९५, ३११; आनन्दस्य काम-
राजत्वम् ९९, कामराजबीजस्य बीज-
ध्रयेऽपि सयोग. १०८, कामराजबीजो
द्वार १११-११२, २२१, मध्यमाष्टप
कामराजम् १९४, कामराजे कामकला
कामरूपा त्रिव्यात्मिका २१६; कामराज-
बीजध्यानप्रकारस्तत्फल च २३६-२४१;
प्रकारान्तर कामराजयन्त्र च २४१-
२४७, कामराजस्योदयो मूलाघारे भ्रूम-
ध्यान्ते व्याप्ति, त्रिव्यान्तिब्रह्मरुद्धे २४७,
कामाक्षर २८१, मनुबीज द्विदशर
त्रितयमिद कामराजबीज स्यात् ३१५,
कामराजबीजपति ३१९।

कामराजगन्तान २१८, २२४

कामरूपम्—कामरूपादिदेवीकोट्टाग्नान्यष्टौ
पीठाग्न्यष्टयंगप्रमवाणि १०, पीठधनुष्टये-

प्वन्यतम ३२, ४०, १०८, २२०,
३१९, मुद्रापीठम् १७४, २२१-२२२,
कामपीठम् २२१, ३१७।

कामार्कपिणी—सर्वाशापगिपूरकामिधेये षोड-
शारे पूज्यासु कामार्कपिणी बुद्धार्कपिणी-
अहङ्कारार्कपिणी-शब्दार्कपिणी-स्पर्शार्क-
पिणी रूपाार्कपिणी-रसाार्कपिणी गन्धाक-
पिणी चित्ताार्कपिणी घैर्वाार्कपिणी-स्मृत्या-
र्कपिणी-नामाार्कपिणी-बीजाार्कपिणी -
आत्माार्कपिणी - अमृताार्कपिणी - शरीरा-
र्कपिणीरूपासु षोडश शाक्तपु प्रथमा १२६-
१२७, पूजाप्रकार १२८, २९१-२९२।

कामिक(तन्त्रम्) ४३

कामेश्वर—परमशिव १५५, २५३, प्रकाश-
विमर्शसारनिर्विशेषविन्दुलक्षण परमा-
नन्दानुभव एव परमो गुरुः २१८, स
एव प्रथमो गुरु। अस्य गुरोर् शीर्षार्पा-
नाथ इति श्रुति २१९, चतुर्थमियुनरूप
प्रकाशस्वभाव शृङ्गाटमध्यस्थविन्दुरूप
शीर्षार्पनाथ २२२, कामेश्वरार्युधानि
पाशाङ्कुशधनुर्वाणात्पानि २५३-२५६,
कामेश्वरार्युधबीजानि २५५-२५६, २९५।

कामेश्वरी—कामेश्वरस्य शक्ति ३, षोडश-
नित्यासु द्वितीया ४७, २८९; अष्टवर्गाधि-
ष्ठात्रीपु मशिन्यादिपु द्वितीया ८९, २८६;
कामरूपपीठाधिष्ठात्री १०८, २८२,
२९५; त्रिवोणाग्रवोणवासिनी १३३,
२२०; पुमाध्ये ध्यात्मान कामेश्वरीरूप
ध्यायेत् १५५; परमशिवस्य स्वाभदेन
स्थिता विमर्शरूपा शक्ति २१८-२२१;
वाग्भवबीजाधिष्ठात्री २२०, २९५;
अग्निचक्रे कामगिरिपीठे मित्रीसनाया-
त्मने कामेश्वरीदेवीरूपात्मशक्ति २९५,

३१९; कामेश्वरी कामेशीत्यपि कथ्यते
२२२, ३१५, ३१७; कामेश्वरीबीजम् ९१;
कामेश्वर्यायुधानि पाशाङ्कुसधनुर्वाण्ख्या-
नि २५३-२५६; कामेश्वर्यायुधबीजानि
२५५-२५६, २९५ ।

कारणेश्वरीपङ्क्तिस्त्रिन्मार्गजपविधिः २६६

काल—अवच्छेदक. सकलनात्मा परामर्शो
बन्धनरूप १३; तत्त्वविशेष १९५,
२०८; शिवस्य नित्यताख्या शक्तिनियत-
परिच्छेदकरी कालतत्त्वरूपेण ब्रह्मा
भवति ३१०; कालो यम १६३, २७३;
सर्वावच्छेदक काल २७३ ।

कालहृल्लोहल —कालस्य हृल्लोहलो लवादि-
प्रलयान्तो वेग १३ ।

कालाश्रित १८, १९, ६७, १३८, ३०५
कुण्डगोलम् ११७

कुण्डलाख्या—छद्रशक्ति २२५, ३०—कुण्डली ।

कुण्डलिनी—पिण्ड कुण्डलिनी २४; परा अपरा
च कुण्डलिनीशक्ति. ६७, ९८; सपरार्थ-
स्वरूपिणी कुण्डलिनी चिह्णरूपिणी
१४०, कुण्डलिन्याश्चन्द्रसूयात्मिके द्वे
बद्धगुली १८४ ।

कुण्डली—विन्दुसमुत्थिता सूक्ष्मा कला कुण्डली
३०; कुण्डलाख्या रद्रशक्ति । अत्र कुण्डल-
शब्देन कुण्डली लक्ष्यते । तत्पुन सरी-
सृपाभिधवल्लिबीजं लक्षयति । कुण्डली-
त्याख्या यस्य स रेफ २५५-२५६ ।

कुम्भिज २२२
कुम्भिकामतम् ४४
कुरुपिकामतम् ४४
कुलम्—ब्रह्माण्यादिलक्ष्मन्तं मातृकाष्टवर्ग-
त्रमेणाष्टधा व्यवस्थितम् २६, कुल पद-
त्रिशत्त्वमय जगत् २७, ६७; कुलशास्त्रम्

७४; कुलो भैरव १३९; कुलस्थानम्
२०२; २११ २८२; पट्टत्रिशत्त्वसमु-
दायरूप शरीर कुलम् २१३ ।

कुलकला — एकादशीपदस्थाश्रुतुष्यष्टयादय
२६-२७; कुलस्य कला मायाशक्तिः २७ ।
कुलचक्रम्—मूलदेव्या कुलचक्ररूपत्वम् २५,
२२५ ।

कुलचूडामणि (तन्त्रम्) ४४
कुलजा १३४, ३०—योगिनी ।

कुलपञ्चकशास्त्रम्—अकुल - कुल - कुलाकुल-
कोल शुद्धकौलाख्यम् ७६ ।

कुलपुरुष —पर- पुरुष २१४, २५३; योनि-
स्थानगतानङ्गशब्दवाच्य २३९; ३०—
परपुरुष ।

कुलयोवित्—देहप्रमातु पत्नी, आगमभाषया
कुलेश्वरी देहाभिमानिनी सविद् २१२-
२१३, कुलकुण्डलिनीशक्ति २१२; कुल-
वधू २८२ ।

कुलसार(तन्त्रम्) ४४
कुलसुन्दरी—षोडशनित्यामु दशमी ४८, २८९
कुलस्वामिनीचक्रनवकम् ४०; ३०—चक्रनव-
कम् ।

कुलाकुलम्—रश्मिपुञ्जम् ६७; शास्त्रम् ७४ ।

कुलाचारम्—परसहजकुलान्त्यजाना मध्ये
षोडशाष्टचतुरैकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य
उपोषितास्ता शुचीभूता समानीय स्वर्ण-
वस्त्रत्रकचन्दनधूपदीपभक्ष्यभोग्यलेह्यचो-
ष्यचवणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहित
समन्त्रक नीराजनादिसकलोपचारे. परि-
तोषयेत् । एतत्कुलाचारम् १३४-१३५;
महासमयमहानुष्ठानम् १७१, २२५ ।

कुलान्तकम् १०, ३०—पीठम् ।
कुलासनम् ३८, १७१, ३०—कौलासनम् ।

कुलेश्वरी—देहाभिमानिनी सविदु	२१३
कुलोद्दीप्त (तन्त्रम्)	४४
कुलोत्तीर्णा २९०, ३००; ३०—योगिनी ।	
कुलोदय	२०५
कुलीय	२०५
कूचं	१६७
कृत्यवश्वरम्—मृष्टिस्यतिसहारतिरोधानानुप्र- हाख्यम् ६७, २८४, ३०४; उद्रेका- वस्याया मृष्ट्यादित्रितयकर्तृत्व त्रिपुरा- मूर्तिवैचित्र्यात्, साम्बावस्याया वितरो- भावकर्तृत्वमीश्वरमूर्त्या, बीजाद्यनुग्रह- कर्तृत्व सदाशिवमूर्त्या २०७ ।	
कृत्रिम—समोगजो विष १५, २४८, २४९	
कृष्ण	७९
कैचिन्	२५३
केशदेश	३२०
कैवल्यसिद्धि—परावाग्बिलासपरामर्शेन १४ ।	
कोणत्रयम्—शक्तित्रयारमता वा वामाज्येष्ठा- रीन्द्रघातमना वा, अनुत्तरानन्देच्छासप्त- नेन वा ११; ३०—त्रिकोणम् ।	
कोणपदकम्—कामशब्दामिषेयम् २४२ ।	
कोत्लगिरि १०, ३०—पीठम् ।	
कौमारी—ब्रह्माण्णादिष्वन्यतमा ८, १२६, २९१ ।	
कौलम्—शास्त्रम् २२, ७४ ।	
कौलामनम्—कुलासनवाग्भवम् १७१; बीज गुह्ये न्यसदाद्यमकयादित्रिपञ्चक्तिगम् । शेष बीजद्वय वन्दामत्यतत्कौलमासनम् १७१ ।	
कौलिनी ९०, २८७, ३०—वशिष्याद्यष्टकम् ।	
कौलिनीबीजम्	९५
कौलिनी	२३५
क्रमवासना	३०३

क्रिया—ज्येष्ठमध्यमबालाख्यमोपमित्रय
ज्ञानयोगक्रियाज्ञापकम् ४०; ज्ञानयोग-
क्रियाचर्याप्रतिपादनपराणि चतुष्पाष्टि-
शास्त्राणि ४५ ।

क्रियाशक्ति—शक्तिरूपस्य हृकारस्य इच्छा
ज्ञानाक्रियाशान्ताख्यकलाचतुष्टयम् ३५,
त्रिया च तदधोगता ३५; क्रियाशक्तिर्मु-
द्रास्वरूपा ४६, ३००; क्रियाज्ञानेच्छापर-
पर्याय त्रिपूर महाब्रह्मम् ६४; क्रियाशक्ति
रूपिणी त्रिपुरा २०६, २८२, क्रियाशक्ति-
हस्तेसनरूपा २०७; एवभूतमिदं वस्तु
भवत्विति यदा पुन । जाता तदेव तत्
इत् कुर्वन्त्वत्र क्रियोच्यते २३०, क्रिया
शक्त्यशाः ३०८, क्रिया तमोमपमूर्तिर्न
इत्युच्यते ३१०; हृदस्य क्रियामयी शक्ति
रूपाणी ३१२ ।

क्रीडमुनिभट्टारक—दुर्वासस एवाभिधानम्
४०, २२२, ३१९ ।

कलीमानन्द—कामदेवी रतिमर्ता २२५
कलेदनम् ६७, ६८

क्षकार—सर्वतरूप २५; कषारूपकारस्यो-
गज ३६, क्षकारमहिमा प्रत्येकमक्षराणां
क्षकाररूपत्व च ४० ।

क्षमापणम् ३२८
क्षिति १

क्षेत्रम् ७४, १३९
क्षेत्रप्रतिहारो १५५; ३०—प्राणहृती ।

क्षेत्रपाल ७४
क्षोम—समृति १४ ५०; मान्ययो विचार
१४४, १४५ ।

क्षोभणम् ६७, ६८
क्षोभिणी—मुद्रा १५१, २५७ ।

क्षङ्गसिद्धि १७२

खनपम् १८५
 खेचर—अग्निमाद्यष्टविद्धिसमन्वित सदा
 मृष्टपादिपञ्चकृत्यकारी स्वेच्छागृहीत-
 विग्रह स्वच्छन्दकारी महानैरवधशामा-
 पन्न खेचरोन्निरेवमुणर्विनिष्ठाभिभ्यतुष्य-
 ष्टियोगिनीभिः सचरन् प्रीडमान खेचर
 ७१, १७१ ।
 खेचरत्वम्—खे चिन्मये पराकाये चारित्व
 समरसता ७१, १८४ ।
 खेचरी—मुद्रा १३५, १४१, २९६; सहारमुद्रा
 १४२; पराम्यरे कुण्डलिनीरूपेण चर-
 तीति कृत्वा खेचरीति देव्या नाम १४२,
 १८४; खेचरीमुद्रालक्षणम् १८०-१८२,
 एतैव समयमुद्रा १८३; सहारमुद्रा-
 स्वरूपम् १८३-१८४; खे बोधगगने चर-
 तीति खेचरी १८४, ३२७; त्रिविधा
 खेचरी १८४-१८५; खेचरीबीजम् १८९,
 खेचरीमेलनम् = योगिनीभिः सहासिका
 २६७ ।
 गणवम् ३१०
 गणनाय. ३
 गणेशा—श्रीकण्ठादयो खदा, जादिकान्ता
 वर्णा वा १, ५, ३५, हादशात्मा एका-
 दशात्मा वा गणेश ३६-३७, ७४ ।
 गणेशायाम् ४३
 गणेशादिषट्कध्यायो ८१
 गन्ध—सविन्मागन्धत स्वात्मसंशय प्रपत्नो
 गन्ध १३४, चन्द्रनागुष्कपूरेपञ्चु गन्ध
 १३४; पटुकिशतास्वान्तर्गमः १९५,
 २०९, ३१० ।
 गन्धयुक्तितन्त्रम् २३५
 गन्धादिषो १२७, २९०; इ०—दामा-
 कर्षिणी ।

भानविरणवैपता ३०१
 गर्व २०८
 गलेपालिकाकर्षम् १४९
 गामडतन्त्रम् २३५, २८१
 गिरिस्तम्भ २३५
 गुग्गुलिका १७३
 गुणत्रयम् २०७
 गुणवृत्तम् ८३, ८८
 गुणाष्टकम् २८१
 गुप्ततरा २९०, ३०२; इ०—योगिनी ।
 गुप्ता २९०, ३०२; इ०—योगिनी ।
 गुरु—उपेष्टमध्यमवालाख्यागुरवो ज्ञानयोग-
 क्रियाज्ञापका ३२, ४०, २२०-२२२ ।
 गुरुपुक्तिः—पराध्या, परापराध्या अपराध्या
 त्रिकारिका मुनिदेवतागतख्या दिव्यीप-
 सिद्धीपमाणचोपामिषा २२५, २९०;
 इ०—ओद्यत्रयम् ।
 गुरुपादुका ३२२
 गुलिकातिद्धिः १७३
 गुह्यम् २०८
 गुह्यतन्त्रम् ४३
 गुह्यस्थानम् १५०
 गोचर—स्वाधिष्ठानम् ११९, १२०, २८७
 गोरीचना १६६
 गयनम् १५७-१५९
 गयना १५५; इ०—प्राणवृत्तौ ।
 ग्रन्थिदादशकम् ६७
 ग्रह १, ६, २६, ३७
 ग्रहयम् १३, २०९
 घाहृषम् १३, २०८
 घाल्यम् १३, २०९
 घण्टा (घोष) ३६
 घोष ३६

घ्राणम्	१९५, २०८, ३१०
चक्रम्—मण्डलम् ३; वर्णचक्र(मण्डल)- मन्त्रधामसविद्रूपेषु प्रमेयपञ्चकेष्वेकम् ३, ३४, ३७, ३९, समपट्टयात्मकानि पदानि देव्याश्चक्रे निवसन्ति ३७, चक्र च कामशब्देनोच्यते २४२; द्र०—श्रीचक्रम्।	
चक्रक्रमदेवता	३१६
चक्रपञ्चकम्—मूलाधार-स्वाधिष्ठान मणिपूर- अनाहत विशुद्धभास्वम् २२९, २३०।	
चक्रसंकेतः	८२
चक्रासनम्	११८, २८६, ३२८
चक्रासनस्थिता (अङ्गविद्या) ९६; तदुद्धार १०२-१०३, २८६; चक्रासनकर्मणि विनियुक्ता ९७, १०६।	
चक्रेश्वरी—प्रकटादिका योगिन्यश्चक्रेश्वरी- पदाभिधेयाः ३००।	
चक्षुः	१९५, २०८, ३१०
चतुरन्वया.	४१, ३११, ३१२, ३१३; द्र०—चतुराज्ञा।
चतुरश्रम्—चतुर्द्वारशोभितम् ६२, ६४, ८१, ८३, ८८, २६३।	
चतुरश्रत्रयम्	३१७
चतुरस्रम्—कुण्डम्	२७१
चतुराज्ञा—पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराख्याश्चतुरा- ज्ञाशब्दसूचिताश्चत्वारः समया. ३२-३३; चतुष्पीठाधिष्ठातृमहासविद्ब्रह्मध्वनेन प्रवृत्तचतुस्त्रोत्रोरूपा महापदवी चतुराज्ञा ३३, चतुराज्ञेतिशब्देन पूर्वदक्षिणपश्चिमो- त्तराख्यानि चतुर्सिंहासनदर्शनानि लक्षितानि ४१।	
चतुराग्नाय —अन्वय-आज्ञा-आग्नाय-समय- स्रोत शब्दा. पर्याया ४१, ४२, ३१८, पूर्वाग्नाय गृष्टिरूप. स्थितिरूपस्तु	

दक्षिण। सहार पश्चिमो त्रेयो ह्यनाख्यस्तूत्तर. स्मृत ६५।	
चतुर्थद्वयम्	१३४
चतुर्दशारम्—चतुर्दशारनिर्माणप्रकार ५७-६२, दक्षिणाग्नायरूप स्थितिचक्र सूर्याधिष्ठा- तृकम् ६३-६५, २६३; चतुर्दशारनिष्पत्ते- द्वितीयः प्रकार ८६-८८, चतुर्दशार सर्वसौभाग्याभिधम् १२८; चतुर्दशारे शक्त्यन्ते पादुकामिति १३३, चतुर्दश- कोण मनुकोण मन्वथ भुवनाश्रकमिति पर्यायाः ८१, ८३, २६३, २८५, २९३, २९८, ३०२, ३१४, ३१७।	
चतुर्वर्जवती	३१४
चतुर्लक्षकोटियोगिनी	७४
चतुर्वह्निः	८२, ८८
चतुर्विधाभिधेयः	११५
चतुश्शतम्	३, ४, ३४
चतुश्शती	२७४
चतुश्शतीद्विषयम् १४२, १७२, १८९, २५९, २७३, २७४।	
चतुश्शतीदर्पणम्	२७४
चतुष्कल—द्वन्द्व ३०, चतुष्कल वाग्भवबीजम् १०२, अस्वरविमर्शरूपी स्वाशी चतु- ष्कली ३११, अकारहकारगोरिच्छादिका वामादिकाश्च चतुष्कला १९३-१९४; चतुष्कलात्मक आत्मा ३२४।	
चतुष्पिण्डम्	९३, ९५
चतुष्पीठम् ३२, ३३, २१८; द्र०—पीठम्।	
चतुष्पट्टितन्त्राणि — ब्रह्माण्डाद्यश्रुताना मातृणाचतुष्पट्टिपूजामण्डलानि ४२-४३; ज्ञानयोगश्रियाचर्याप्रतिपादनपराणि चतु- ष्पट्टिशस्त्राणि ४५।	
चतुष्पट्टियोगिन्य	२७, ४२

चतुष्पटिलक्षकोटियोगिनो ७२, ७४
 चतुस्तम्याः ३२, ३३; ३०—चतुराज्ञा-
 चतुराम्नायशब्दी ।
 चतुस्वीतम् ३३; ३०—चतुराज्ञा-चतुराम्नाय-
 शब्दी ।
 चन्द्रनामम् ४३
 चन्द्रमण्डलम्—महाप्रकाशाशिवसंमेलनसमुज्ज्व-
 लितं गहानन्दलक्षणम् २०६, ३११, २८२ ।
 चर्या ४५, १३९
 चर्यानायः—सध्यैष्यद्यमप्यस्यानगतोऽज्ञानपीठ-
 स्थितममन्तविद्याभिधेयमहाभिपुरसुन्दरी-
 देवीविमृष्टरूपो महाप्रकाशरूपः परमा-
 नन्दलक्षणः परमशिव एव चर्यानायो
 दिव्योद्योग्यु प्रथमश्रयकिन्दनायापर-
 पर्यायः कृतादिगुरुः १०८, २१८-२२०,
 २२२, २९५, ३१८ ।
 चर्यानायः २६६
 घातुषिकः—ज्वरः ७९, १६० ।
 वासरम् ३२६
 वासुधडा ८, १२६, २९१; ३०—ग्रहाम्नी ।
 चित्तः २१४
 चित्ताकर्षणो १२७, २९२; ३०—कामकर्षणो ।
 चित्रभाजुः ३२२, ३२४; ३०—क्षप्रि-चक्षि-
 कृतानामशब्दः ।
 चित्रत्-थोडकान्तियासु थोडशो ४८-४९, २९० ।
 चिह्नशब्दम् १४०
 चिह्नधोम २०१
 चिन्महोदधिः १
 चिन्मयी—देवता ३२३ ।
 चिटी १७२, १७३
 चयम् ३२५
 छवःपुदयः ९८
 ४९

जगत्—अनाश्रितादिकाऽपिःशब्दान्तं पदं विश-
 तत्त्वमयं विश्वम् १९, ४९-५०,
 ६८; ३०—विश्वम् ।
 जगत्—मुह्यत्स्यात् १५० ।
 जपः २६३, २६४; जपनिर्वचनम्, पारमा-
 थिको जपः, वर्णावृत्तिरूपो जपः,
 जपविधिश्च २६६-२६७; निगमः, उपासोः,
 मानसश्चेति त्रिविधो जपस्तेषा लक्षणानि
 च २६५, २६८-२६९, ३०२; उत्तमो
 जपः ३२५ ।
 जपयतः २६९
 जर्धमः १३२
 जग्मवम् ६८, २९५
 जगद्रथमालम् ४३
 जयिनी ९०, २८७; ३०—वशिनो ।
 जयिनीवीजम् ९३
 जाग्रत् ६४
 जातःघरपीठम् १०, ३२ ४०, १०८, २२०,
 २२१, २८२, २९५, ३१६, ३१९;
 ३०—पीठम् ।
 जालशम्बरम् ४३
 जित्पुदेवः—ज्ञानवीरपुत्रः १०८, २२३, ३२०
 १९५, २०८, ३१०
 जिह्वा ७१
 जीवन्मुक्तिः ७१
 जीवहा १५५; ३०—प्राणशूतो ।
 ज्ञानम्—ज्येष्ठमध्यमवासाश्चमोपनिषदय
 ज्ञानयोगिक्याज्ञापनम् ४०; ज्ञानयोग-
 क्रियाश्चप्रतिपादनपराधि चतुष्पटि-
 शास्त्राणि ४५ ।
 ज्ञानशक्तिः—शक्तिरूपस्य ह्यारस्य इच्छा-
 शान्तिशान्तान्तास्वकान्तुष्टयम् ३५;
 ज्ञाना वास्तव्य ३५; ज्ञानशक्तिर्ज्ञान-
 त्तिना ४६, ३००; त्रियाज्ञानच्छापर-

पर्याय त्रैपुर महाचक्रम् ६४, ज्ञानशक्ति-
रूपा त्रिपुरा २०६-२०७, २८२,
ज्ञानशक्तिरवभासनात्मिका २०७, एव-
मेतदिति ज्ञेय नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती शक्तिरन्तर्ज्ञानशक्तिनिगद्यते
२३०, ज्ञाना शक्त्यस्य ३०८, ज्ञाना
सत्त्वरूपा निर्णयबोधस्य कारण बुद्धि
३१०; ज्ञाना विश्वम्भरा ३११, ज्येष्ठा
ज्ञानावेशारज्ज्वी ३१४, ज्ञाना वज्रोश्वरी
३१७ ।

ज्येष्ठः—ज्येष्ठमध्यमबालाख्यमोपमित्रत्रय
ज्ञानयोगप्रियाज्ञापकम् ४०, ज्येष्ठमध्यम-
बालाख्याश्चित्प्राणविषयात्मिका गुरव
४०, २२०-२२२, ज्येष्ठो ज्येष्ठौक्तिहेतु-
रोद्दीश ३१९, ओलि-गुरुपङ्क्तिशब्दो
द्रष्टव्यो ।

ज्येष्ठा—वामाज्येष्ठारोद्रथात्मक कोणत्रयम्
१९; ज्येष्ठाशक्तिविन्दुद्वयमध्यगा ३१,
ज्येष्ठारोद्रथाम्बिकाख्यशक्तिप्रसरसभद -
वैचित्र्येण सर्ववर्णोदय ३२, त्रवारस्य
शिवरूपस्य वामाज्येष्ठारोद्रथाम्बिकारय
कलाचतुष्टयात्मकत्वम् ३५, ज्येष्ठा
शक्तिर्नलाप्रगा ३५, ज्येष्ठेय यदिद
पुरन्दरपुरे रेणाचतुष्क बहि ८३,
वामाद्विपश्चकेष्वन्यतमा ३५, २०२,
ज्येष्ठा शृङ्गाटाकारता गता २०२,
ज्येष्ठा विश्वोदयप्रसरभूमि २०३,
बिन्द्वीशानगता रेखा पुनः कुटिलीभूय
विन्दुपश्चिममानेय गता ज्येष्ठा २०३-
२०५, २८२, ज्येष्ठा सुप्रबुद्धाना शक्ति-
२०३, सत्ता शिवस्तदशा ज्येष्ठा ३०८,
ज्येष्ठाशो विष्णु ३११, ज्येष्ठा
ज्ञानावेशारज्ज्वी ३१४, ज्येष्ठाश
पटीश ३१७ ।

ज्येष्ठौलिः ४०, ३१९; ओलि-गुरुपङ्क्तिशब्दो
द्रष्टव्यो ।

ज्योति शास्त्रम् २३४, २८१

ज्योतिर्विन्दु ३१५

ज्योतिर्लिङ्गम्—स्वयम्गुलिङ्गम् २६९, २७० ।

ज्वलनम् २०९

ज्वालामालिनी—पोडशानित्यागु पञ्चदशी

४८ २९० ।

झाकिनी ७८, १८२, २४८; द्र०—घोषिनी ।

डामरतन्त्रम् ४४

तत्त्वम्—तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वर-
शुद्धिविद्यामायाकलाविद्यारागकालनिय-
तिपुरुषप्रकृतिमनोबुद्ध्यहङ्कारश्रोत्रत्वक्-
चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपापुष्पश -
ब्दस्पर्शरूपरसगन्धाकाशवायुबह्निःसलिल-
भूमय- १९५, एतानि अशुद्ध-शुद्धाशुद्ध-
शुद्धात्मना = शुद्धमिश्राशुद्धात्मना त्रिधा
विभक्तानि १९५, शुद्धाना तत्त्वाना पञ्च-
कम् शुद्धाशुद्धाना सप्तकम्, अशुद्धाना
चतुर्विंशतिक च २०८ २०९, आत्म-
विद्याशिवाख्य तत्त्वत्रयम् २१२, २१६;
मायान्तमात्मनस्त्व विद्यातत्त्व सदाशिवान्त
स्यात् । शक्तिसिधौ शिवतत्त्व तुरीयतत्त्व
समष्टिरेतेषाम् ३११ ३१३, ३२४;
कामतत्त्व विपतत्त्व मोक्षतत्त्व च काम-
वाग्भव शक्तिबीजात्मकम् २६२, पद-
त्रिंशत्तत्त्वलक्षणानि ३०९ ३११, तत्त्व-
चक्रम् ३२४ ।

तत्त्वशम्भरम् ४३

तत्त्वशोधनम् ३२६

तत्त्वाध्या १६, १९३, २०८, ३०५;

द्र०—पङ्क्या ।

तर्क २३३, २८१

सर्पणम्	१३३-१३५
सादात्म्यम्	२६७
साद्रूप्यम्	२६७
सान्द्रिक	५
सार्तीयबीजम्—शक्तिबीजम्	२४७, ३१२ ।
सालत्रयम्	२२६, २८५, २९९
निरोधानम्—तिरोभावः	२०७, निरोधशक्ति- २०८, २८४ ।
सुरोपतत्वम्—तत्त्वत्रयसमष्टिरूपम्	३११ ।
सुरोपबीजम्—बीजत्रयसमष्टिरूपम्	३१२ ।
सुपं	३२१
सुपतीत—मनोवागीत	समरसदशामास १ विष-२३ ।
सुतोपरव्यम्	१३४
सुतोपबीजम्—शक्तिबीजम्	३१६ ।
तेज	३१० ३११
तेजोदेव—मानवीपगुरु	२२३, २२४, ३२०
त्रिकम्—शास्त्रम्	२२५
त्रिकोणम् (श्रयधम) अनुत्तरानन्दचित्तो इच्छा- शक्ती नियोजिते त्रिकोणम्	१९; शक्ति त्रयात्मना, वामाज्येष्ठारीद्रयात्मना, अनुत्तरानन्देच्छासघटनेन वा त्रिकोणम् १९, एकादशमक्षर त्रिकोणात्मकम् १९, ३९, वर्णमण्डलमन्त्रधामसवित्प्रमाणा- माधार त्रिकोणम् ३९, २०७, शृङ्गाट त्रिकोणं भवति २०३; ६०—शृङ्गाटम् ।
त्रिलम्बा—मुदा १७५ १७६ २५७, २८८ ६०—मुदा ।	
त्रिगुणम्	२०७
त्रिष्वकम्	२०७
त्रिषेत्र—त्रीणोष्ठाज्ञानक्रियारूपानि त्रेत्रानि पाय ग २४९ ।	
त्रिषास्त्रम्	६४, २०७, २१०, २१८; ६०—तत्त्वत्रयम् ।

त्रिधाम	६४
त्रिपुरमालिनी—नवनित्यासु पष्ठी	१०७, २९०
त्रिपुरवासिनी—नवनित्यासु चतुर्थी	१०७, २९०
त्रिपुरसुन्दरी—पोडनित्यासु प्रथमा ३; महानित्या ४९; नवनित्यासु तृतीया १०७, २९०; त्रिकोणमध्ये त्रिपुरसुन्दरी प्रज्या १३३, श्लोकाणपीठनिलया २८२ ।	
त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्	२०४, २२७, २८२
त्रिपुरा—त्रिपुरसुन्दरी ३२ ३३, त्रिपुरा- निर्वचनम् ३३, गोडशमदा त्रिपुरा ४९, पञ्चकूटालिका त्रिपुराविद्या देव्यावाहन- कर्मणि विनियुक्ता १०५, १०६, २८८, नवनित्यासु प्रथमा १०७ २९०, त्रिपुराभट्टारिका १५१, त्रिपुरास्वरूप- निर्वचनम् १९३-१९६ २०५-२१०, २१४, २१५, त्रिपुरा प्रधानविद्या २५७- २५८, त्रिपुरा पराभट्टारिका २५८, रविशशितिसितिरूपा बीजप्रयासिभवा त्रिपुरा २७९; मुद्रामयी त्रिपुरा ३७ ।	
त्रिपुराचक्रम्	८३, ८८, ६०—धोवत्रम् ।
त्रिपुरामुद्रा	१७४; ६०—मुद्रा ।
त्रिपुराम्बिका—नवनित्यासु अष्टमी	१०७, २९०
त्रिपुराभी—नवनित्यासु पञ्चमी	१०७, २९०
त्रिपुरासिद्धा—नवनित्यासु गतमी	१०७, २९०
त्रिपुरेदी—नवनित्यासु द्वितीया	१०७, २९०
त्रिबीजम्	१२२ १९४, २०७; ६०—बीजत्रयम् ।
त्रिबीजपुण्डलिनियुज्यम्	३९
त्रिभूति	१४
त्रिभुवन	३००
त्रिषणं	२१६
त्रिशाक्ति	६४, २०७, २१६
त्रिशाखा—मुदा १२४ ।	

त्रैपुरं महाचक्रम् ६४, ६०—धीचक्रम् ।	८८, १३३ २६३, २८५; ६०—अन्त-
त्रैलोक्यम्—वर्तुं करणकर्मव्युत्पत्त्या लोक-	दंशारबाह्यदशारसब्दी ।
लोकनलोकयात्मा प्रपञ्चः पदत्रिप्रतत्त्व-	दशाश्वमेधमध्यस्थः ८२
समुदाय. १९४; ग्राहकग्रहणग्राह्यात्म	दहनागारः १५१
त्रैलोक्यम् २०८-२०९ ।	दहराकाशः ६८, २४५, २४७
त्रैलोक्यपरिमोहिनी—प्रकटाह्वा चनेश्वरी ३०२	दारिद्र्यम्—अज्ञानम् ६८, ६९ ।
त्रैलोक्यमोहनम् ८१, १३३, १३६, २५७,	दास—यः कर्मण उपलभयिता १४७ ।
२८५; ६०—धीचक्रम् ।	दाहः २८५
त्रोतलम् ४४	दिव्यन्धः ३२३
त्रोतलोत्तरम् ४४	दिव्यक्रमः २१८-२२२; ६०—दिव्यौघः ।
त्वक् १९५, २०८	दिव्यप्रिचयनन्यायः ५७
त्वरिता—पोडशनित्यासु नवमी ४८, २८९	दिव्यौघः—सप्तभिर्गुरुभिर्मुद्रित १०८, २१८,
दक्षिणपक्षपातिनी—त्रिपुरा विद्या ४१	२२२, महादिव्यगुरुरूपञ्चक दिव्यौघ
दक्षिणतमय. (अन्वयः = आन्नाय.) ३३,	२१९, २२३, ३१९ ।
४१, ६५, ३११, ३१२, ३१५ ।	दीक्षणम् ३२६
दण्डकम्—त्रिपुरसुन्दर्या २०४, २०७, २८२	दीक्षा १२, १६७
दण्डककर्ता—दीपकनायः २२३	दीक्षाक्रमः २५
दमनम् ३२६	दीपः १३४
दमनकार्पणम् ३२६	दीपकनायः—दण्डककर्ता भोजदेवदृष्टवमात्कारो
दम्पतिः ३	दीपकाचार्यः सिद्धीषगुरु १०८, २२३,
दर्पणम् ३२५	३१९, ३२० ।
दर्शनम् ५	दीपकसन्तानम् २२१, २२४
दशकोणद्वयम् ६१, ६४, ६०—दशारम् ।	दीपलविणी २२८-२३०
दशकोलेश्वरः ८२	दीपशिखा २३७
दशमुनिपदान्तस्थ. ८२	दुलम् ६९, ७५
दशभैरव. ८२	दुन्दुभिः (धोपः) ३६
दशमुद्राः १३५; ६०—मुद्रा ।	दुर्वासा २२२
दशानिचक्रम् ५४-५६; ६०—अन्तर्दशारम् ।	दूती—पोडशनित्यास्त्वष्टमी
दशा—आरम्भमध्यविश्रान्त्याख्या २३३	शिवदूतीत्ववि
दशारम्—दशारद्वय दक्षिणाम्नायस्य स्थिति-	कथ्यते ४८, २८९ ।
चक्र सूर्याधिष्ठानृक्म् ६३-६५, ०६३,	द्वरगतिः १७२, १७३
दक्षकोणद्वय दशारद्वन्द्व दशारद्वय दशद्वन्द्व	द्वेषदाशयनम् ७९
दशारयुग्म द्विदशारमित्यन्यन्तारम् ८६-	द्वेषी १, ८-९, ११
	द्वेषीकोट्टम् १०

देवीपुराणशुक्रम्—वशिण्याद्यष्टकम् २९, ४०

देवेश ३२०

देव्यावाहनविद्या १७, १०५-१०७;

द्र०—आवाहनविद्या ।

द्रावणम् ६७, ६८, १३५

द्वात्रिंशलक्षकोटियोगिनो ७४

द्वादशश्लोको २४, ३३, २०८

द्वादशान्त २५, २७, ३४, २२१

द्वादशतो ७९

द्वितीयदशारम् ५६, ५७, ५९, १२९;

द्र०—द्वादशारम् ।

द्वितीयद्वयम् १३४

द्विदशारम् ८३

द्व्यक्षरचत्वारिंशद्योगिगण—भूतलिपिमय

३१४ ३१७ ।

धनु १३२, २५६, २९५; द्र०—आयुधचतु-
ष्टयम् ।

धरा २०९

धर्माचार्यं—लघुनुतिकर्ता सिद्धीपगुप्त १०८,
२२३, ३१९ ।

धाम—मन्त्र-मण्डल(चक्र) - वर्णं धाम सवि

द्रूपेषु प्रमेयपञ्चकेत्येकम् ३, ३४, ३१०,

सोमसूर्यार्घिरूप ज्योतिस्त्रितय धाम

३८, वर्णाभिवकायास्तुरीय परावागृह्य

धाम ३९; चक्रे गृष्ट्यादिप्रविभागेन

धामत्रयाख्य प्रमेयम् ८३; धामत्रयस्यो-

त्पत्तिर्मातृकाचक्रात् १९४, ३२४, धाम

प्रवासो ज्ञानम् १९८; स्थानप्रकाशानु-

भवोन्मेपोयन्तृतादिसिद्धि । परिरफुरत्ता-

त्य दाम्क तेज इति यावत् १९९, २८११

धारणासम्प्रयोग—ध्यानविधेय २४१

धीर २६८

धूपम् १३३, १३४

धैर्याकषिणी १२७, २९२, द्र०—कामा-
कषिणी ।

ध्यानम्—धाक्तमहावेशस्तन्मह सामरस्यना
१४८; ध्यानप्रकल्पन जपस्वाङ्गम् २६८ ।

ध्रुव ९८

ध्वनि ३६

नक्षत्रम्—च. नक्षत्रपिणी त्रिपुरा १, नक्षत्राण्य
दिवन्यादीनि ६७; नक्षत्रपदेन रासवि-
शतिसंख्या गृह्यते ३६; नक्षत्रेत्यत्र नकार-
पकारत्रकारा उच्चारणार्था ३७-३८ ।

नन्दिकेश २७०

नर्मदालिङ्गम् २६९

नवकोणम् ६१; द्र०—नवयोनिक्रमम् ।

नवचक्रम्—त्रैलोक्यमोहन सर्वाशापरिपूरक
सर्वसंशोभण सर्वसौभाग्यदायक सर्वार्थ-
साधक सर्वरक्षाकर सर्वरोगहर सर्व-
सिद्धिप्रदायक सर्वानन्दमय चेति चक्र-
नवकम् ४०, ८१, १३३, १३५-१३६,
२८५, ३१६ ।

नवचक्रवास्तिनी ३१८

नवचक्रसंविद ३२३

नवचक्राभाव ३१८

नवचक्रेशी ३१८

नवत्रिकोणकुण्डम् २७१

नवनादाः—दून्यल्पसंज्ञादण्वनिविन्दुस्यक्ति -
बीजाक्षरत्रयमात्रमना विवृत्तनादाष्टक उत्त-
मष्टिरूप नवमम् ३६; नवनादा मूढमवर्ण-
मध्यमावागरूपा १९४, ३१३, ३१४,
३१६; द्र०—नाद ।

नवनित्या—चन्द्रस्य नवनित्यारूपत्वम् ६५;

नवनित्यानामानि २९० ।

नवनी तिशा—यीविद्या ११०, ११४ ।

नवमुद्रा—सक्षोभद्रावणावर्षवश्योन्मादमहा -
 हकुशा खेचरीवीजयोर्न्याख्या १३५;
 ब्राह्मणविनियोजितां त्रिलण्डा विना
 नवमुद्रा, ता प्रतिचक्र पूज्याः १३५,
 २५७; द्र०—मुद्रा ।
 नवयोनिचक्रम् ५०-५२, ६४ १३१, २५२,
 २५३, २६३; द्र०—अष्टकोणम् ।
 नवलक्ष्यम्—मेढ्राद्याद्वादशान्त नवाधार नव-
 लक्ष्य च २७, २४६ ।
 नववर्गा. ३१, २३१, ३१३, ३१४, ३१६,
 ३१७ ।
 नवाधारम्—मेढ्राद्याद्वादशान्त नवाधारम् २७;
 मूलादिपट्वचक्रकालत्रिकाललाटब्रह्मरन्धा -
 ह्य नवाधारम् ४०, १२३, २४५-२४६ ।
 नागपत्रानुजम् २९३; द्र०—अष्टपत्रम् ।
 नाथपञ्चकम्—श्रीकृष्णानन्तशङ्करपिङ्गल -
 सादारण्यम् ७४ ।
 नादः—अनाहतो नाद २६, ३०; हतः,
 अनाहत, उत्तीर्णश्च ३६; नादकुण्डली
 १३९, नादसमुद्भव २०५, नादपञ्चक
 समयोदिबिमलान्तम् २१९, नादनवकम्
 ३०७, नादशक्तिनवकम् ३१८ ।
 नादाष्टकम् (विद्वृतम्)—शून्यस्पर्शानादव्यनि-
 विन्दुशक्तिवीजाक्षररूपम्, घोषकास्य-
 घण्टावीणावेणुवाद्यकदुन्दुभिसङ्घोषरूप
 च ३६ ।
 नाम—शिवमहेशमहेश्वरशङ्करपरमेश्वरमहा-
 देवमुहमहेशानेशायमिधानव्यवहार
 १९८, २८१ ।
 नामाक्षरिणी १२७, २९२; द्र०—कामा-
 क्षरिणी ।
 नामाख्यातः—वर्णपदमन्त्ररूपाः २०८;
 द्र०—वह्न्या ।

नारदः ७५
 निगदः २६५, २६६, २६८; द्र०—जप ।
 निगमां २१०, ३०२; द्र०—योगिनी ।
 निजवेह् १३९
 नित्यविलम्बना—घोडशान्तियासु चतुर्थी ४७,
 २८९ ।
 नित्यता—अनादिवोध १२०, ३१०
 नित्यपरिपूर्णतृप्ति. १२०, ३१०
 नित्या—सर्वतियमयी घोडशी ४; एक एव
 प्रकाशाख्य पर. कोऽपि महेश्वरः ।
 तस्य शक्तिविमर्शाख्या सा नित्या गीयते
 बुधेः ४८; विमर्शरूपिणी नित्या घोडशी
 ४९; कामेश्वर्यादिका पञ्चदश तियि-
 नित्याः ४८, २८८-२८९, ३१३ ।
 नित्यायोद्धशकम्—महात्रिपुरसुन्दरी - कामे -
 श्वरी-भयमालिनी-नित्यविलम्बना-मेहण्डा -
 वल्लिवासिनी - महाविद्येश्वरी - हूती - स्व-
 रिता - कुलसुन्दरी - नित्या - नीलपताका -
 विजया - सर्वमङ्गला - ज्वालामालिनी -
 चित्राख्यम् ४५-४८, २८९-२९०; तत्रैका
 नित्या प्रधाना घोडशी महात्रिपुरसुन्दरी
 परिपूर्णा, अन्यास्तु कलारूपा प्रतिपदादि-
 पञ्चदशान्त तियिक्रमेण स्थिता ।
 तत्र तत्ततियिनाधिकामङ्गलित्यामभ्यर्च्यं
 तदनु महानित्या पूर्णाख्या समबन्धीया.
 ४५-४८; चक्रस्य घोडशान्तियारूपत्वम्
 ६५; घोडशान्तियावीजानि २८९-२९०;
 घोडशान्तिया मध्यप्रथमे यजेत ३०१ ।
 नित्यायोद्धशिकाणं २, ३, १२, ४६, १४२,
 १७३, १८८, १८९, २६०, २७५ ।
 नित्यायोद्धशिकार्णववृत्ति. २, १२
 नियति. १९५, २०८, ३१०
 निविरीय —घोष. ३६; बिबु. २१८ ।

विभक्ति	६७, २०९
निवेदनम्	३२६
निष्कलोपासना	२४, २५, १४०
निष्कालविद्या	१०८, २१८
निष्कालसन्तान	२१८
निष्कालसम्प्रदायः	३४, ३९, २४९
श्रीलपताका—योद्धानित्वायुद्वात्सवी	४८, २८९
शृणुप्रश्नम् ३१७; द्र०—योद्धाशारम् ।	
नैवेद्यम्	१३३, १३४
न्यायः	२३६
न्यास—देहस्यायनत्वसापदको पमः	२८५;
न्यासकर्म परधाम्नि हूल्लयः	३२४, कर-
शुद्धिन्यासः	११८, १२०, २६५, २८६,
२९६; आसनन्यास	११८, २८६, २९६;
वशिष्यादिन्यासः	११९-१२०, २६५,
२८६-२८७, ३००; षडङ्गन्यासः	९९
११९-१२०, २८६ ३००, ३२३ ।	
पञ्चतन्त्रम्	२९४, द्र०—बहिर्दंशारम् ।
पञ्चकामबीजम्	२४७
पञ्चकारणम्—अकुरुविन्दु	२०५, १३०,
	२२३ ।
पञ्चकूटा—देव्यावाहनविद्या	१०५, १०७
पञ्चकृत्यानि	२०७, २०८; द्र०—कर्म-कृत्य
	पञ्चकशाब्दो ।
पञ्चविषयम्—सर्वेश्वरीबीजम्	९४
पञ्चब्रह्म—ईशानादिसद्योजान्त गन्धपञ्चकम्	
	११, ३१ ।
पञ्चमद्रव्यम्	१३४
पञ्चरात्रम्	२३६
पञ्चशक्ति	८२, ८८, २०१
पञ्चामृतम् (तन्त्रम्)	४४
पञ्चीकरणम्	६५

पञ्चोपचारा—गन्धादिनैवेद्यान्ता	१३३-
१३४; आकाशादित्यन्तसभवाः शब्दाद्या	
स्वाभाविका गन्धादिनैवेद्यान्ता	२६४ ।
पद—पदं ह्रस् २४; पदानि वर्षस्ययोग-	
जान्वेकाशौत्यादीनि	२०८; सुभिडन्तानि
पदानि	२३३-२३४, २८१;
पदाध्वा	१६, १९३, २०८, २०९ ३०५;
	द्र०—पडध्वा ।
पद्माङ्क—कुण्ड	२७१
परजा—योगिनी	१३४
परपुरुष—अकुलविन्दुरूप शिव	२१२, २१३
	२८२ ।
परब्रह्म—महाविपुरुसु दरीदेवीपरब्रह्मात्म-	
शक्ति	२९५ ।
परमगोलकम्—ब्रह्मरन्ध्रप्रणिरूपम्	२२९
परमपदम्—सोमोपशान्तिरूपम्	१४
परमविन्दुः—शिवः	२०१
परमशिव—अकुलस्थानगतः	२०२, कामेश्वर-
	कामेश्वरीलक्षण २१८-२१९, आशो
	शुद्धश्चर्यानाथ ३१८ ।
परमानन्द—मानवीधमुह'	३२०
परमाणं—परस्य शिवस्य प्रापकं मुमुग्ना-	
	मार्गं २०१ ।
परमात्मयोजनम्	३२७
परमेश्वर—शिव	७९
परलिङ्गम्	८०, ३१५
परास्था—गुरुपङ्क्तिः	२९०
परापररहस्या	२९०; द्र०—योगिनी ।
परापरास्था—गुरुपङ्क्ति	२९०
परावाह—राधावाग्बिलासपरामर्शेन वैवस्व-	
विधिः	१४; स्वरागादितपरावाक्तिन्पा
शिवारिक्ता परावाह	२२, २३; पदा-

भैरवी परावाक् ३२; वर्णाश्रिकाया-
स्तुरीय परावाक्पधाम ३९; परमशिव
प्रत्युल्लसन्तीय शक्तिः परावागात्मना
विश्ववेचिन्वमवभामयति २०२; पारमे-
श्वरी परावाक् प्रसरन्ती इच्छाज्ञान-
क्रियाशक्तिरूपना वीजयोनिवर्णवर्णरूपा
शिवशक्तिमाहेश्वर्यादिनाचिकामादिधान्य-
रूपा मानुका श्रयते २३१; पराया
वाचः स्तुति २९७, ३०४, ३०६ ।

पराहन्ता १६

परिवेष ५४, ५६, ६१; परिवेषशब्देन
वृत्तनय लटयते ६२, ८१ ।

परीलिङ्गा—ज्येष्ठीलिङ्गा ४०

पर्वतलिङ्गम् २३०

पशुशास्त्रम् १४४

पश्चिमसमय—त्रिमास्याय ३३ ४१, ६५,
३१२, ३१३, ३१५; द्र०—चतुराज्ञा-
चतुराग्नायशब्दौ ।

पश्चिमतनु ६७

पश्चिमानिमुञ्ज लिङ्गम् २६९, २७०

पश्यन्ती—चतुष्पदात्मिकाया वर्णाश्रिकाया-
पश्यन्तीरूपमव्यक्त-वदित्प परामृत
मयमेकाद्रशात्मकमनिधीयते ३६, एकाद-
शात्म पश्यन्ती ३५, १९१, १९४,
३०७; मध्यमाश्वरीवारण पश्यन्ती
१९१; वर्णत्रमादिभूता पश्यन्ती १९२;
पश्यन्तीरूप शक्तिवीजम् १९४; अव्यक्ता
पश्यन्तीवाक्प्रधानेन रूपेण २१५;
पश्यन्तीस्तुति २९७, ३०४, ३०६,
पश्यन्तीपदभ्युत्पत्ति ३०७; उन्तीर्णा
पश्यन्ती ३०७ चतुरन्वयात्मिका
पश्यन्ती ३१२; पश्यन्ती त्रिकोणरूपेण
जायते चतुर्वीजयती ३१८; कामेश्वर-

कामेश्वरीरूपा पश्यन्ती माना ३१५;

वामादियुगलरूपा पश्यन्ती ३१७;

पाणि १९५, २०८, ३१०, ३११

पातालशास्त्रम्—विलद्वारप्रकाशक शास्त्रम्
२३५, २८१ ।

पद १९५, २०८, ३१०, ३११

पादुका ३२२

पादुकासिद्धि १७२

पायु १९५, २०८, ३१०, ३११

पाथिवस्थानम्—शिर १८४

पाणिघात २८५

पाश—आयुधमायुधवीज च १३२, १५५,
२५५-२५६, २९५ ।

पाशपूजा—कुलपूजाती भिना १३३

पाशुपत २३६

पिङ्गलः ७४; द्र०—तायपञ्चकम् ।

पिण्डम्—पिण्ड कुण्डलिनी शक्ति २४;

पिण्डात्मको मन्त्र ४२, ९३-९५ ।

पिपीलिकास्थिनाय १४४

पीठम्—पीठानि महासविदुषलब्धिस्थानानि

३३; कामपूर्णंजकारारूपधीपीठशब्देन
कामरूपपीठ पूर्णगिरिपीठ जालन्धरपीठ-
माडयाणपीठ चेति महासमयमहारहस्य-
भूतं गुरुवक्त्रैकगम्य पीठचतुष्टय लटयते ।
तत्र पीठचतुष्टयमनिलानलनलिलपृष्ठी-
गय ममस्तजगदाधारभूताम् । तत्र विषय
विश्वव्याप्तम् अत्र एव न पृथक् पीठ-
संज्ञितम् ३०-३३, २९४; विश्ववारणोप-
लब्धिस्थानम् ७३; पीठचतुष्टये स्थिता
देव्य १०८; पीठाष्टकम् १०; पीठपञ्च-
कम् ११; चतुर्पिण्डपीठानि ७४, मन्त्र-
मुद्रात्रिणापीठानि २२०-२२१; संवि-
तीठम् २९७ ।

पीठिका	८०	प्रकाशो ज्ञानम् १९८; प्रकाशात्स्यो
पीठेशः	७४	महेश्वरः २१९, ३०५, ३२२ ।
पीठेशी	७४	प्रकृतिः १९५, २०८, ३१०
पुदाकारः	१७८	प्रतिष्ठा—कला २०९
पुण्यान्वः	३२०, ३२१	प्रथमदशारम् ५५, ५६, १३०; द्र०—अन्तर्दं-
पुत्रयम्—मोमसूर्याग्निपात्मकम्	११८;	शारम् ।
द्र०—घाम ।		प्रथमद्रव्यम् १३४
पुत्रणम्	५, २३५, २८१	प्रथमातंबम् ११६
पुष्टयः—पुमान्	१९५, २०८, ३०९	प्रपञ्चः—पट्टत्रिंशत्तत्त्वसमुदायः १९४ ।
पुत्रवधवाः	२५५	प्रभाकरगुरुः—मातृगुप्तदेवो मानवीयगुरुः २२३
पुर्यष्टकम्—वर्दान्याद्यष्टकं देवीपुर्यष्टकरूपम्	२१, ३१७, ३२४; देव्या. सुदमं पुर्य-	प्रमाणाध्वा—वर्णपदमन्त्ररूपः शब्दात्मको
ष्टकम् २९८ ।		वाचकाध्वा १६, १७; द्र०—पञ्चधा ।
पूजनम्	३२२	प्रमाता ११
पूजा—स्वे महिम्यद्भये धाम्नि परा स्थितिः		प्रमातृसप्तकम्—शिव-मन्त्र-महेश्वर-मन्त्रेश्वर-
पूजा ८९; विदवस्य वेद्यस्य चिद्भूमि-		मन्त्र-विज्ञानाकल-प्रलयाकल-सकलरूपम्
विश्रान्तिः पूजा १३३ ।		३०१ ।
पूजामण्डलम्—महाचक्रम् ६४ ।		प्रमादा १५५; द्र०—प्राणभूती ।
पूर्णगिरिवीठम् ३२, ४०, १०८, २२०, २२१,		प्रमासनम् २०४
२८२, २९५, ३१६, ३१९; पूर्णपीठं		प्रमेयम्—घामत्रयाख्यम् ८३
पूर्णशैलपीठमित्यनपन्तरम् ।		प्रमेयपञ्चकम्—वर्णत्रयमन्त्रघामसंवित्त्वल्पम्
पूर्णहिन्ता—पूर्णाहिन्ता मातृका १४; पूर्णा-		३४-३९ ।
हिन्ताया अमुत्तरादिप्रसरः १८; पूर्णहिन्ता		प्रमेयाध्वा—कलातत्त्वमुक्तरूपोऽर्थात्मको
सविद २३ ।		वाच्याध्वा १६, १७; द्र०—पञ्चधा ।
पूर्वसमयः—पूर्वाभायः (प्रागन्वया) ३३,		प्रवहणनाडी १४६
४०, ४१, ६५, ३११, ३१२, ३१४;		प्राकाम्या १२५, २९१; द्र०—जणिमा ।
द्र०—सतुराशावतुराभायशब्दो ।		प्राकृतभाषा ११४
प्रकटा २९०, ३०१, ३०२, ३१८		प्रागन्वयः—पूर्वाभायः ३११
द्र०—योविनी ।		प्राणभूती(नवरुम्)—पृथा, वैवस्वता, जिवहा,
प्रकाशः—अकारः सर्ववर्णायः प्रकाशः परमः		प्राणहा, आकृष्या, प्रथना, प्रमादा,
निवः २६, ३५, ९८, १९१; ऊर्ध्वमुत्त		विस्तुलिङ्गिनी, क्षेत्रज्ञप्रतिहारो च; १५५
निर्गणं संहतिप्रधानं प्रकाशाख्यम् ५१;		प्राणपञ्चकम्—प्राणादिषमानान्तम् ११ ।
		प्राणप्रतिष्ठा—सत्प्रकारः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रश्च
		१५५

प्राणसंयतिः	३२३
प्राणहा १५५, ३०—प्राणदूती ।	
प्राप्तिः १२६, २९१; ३०—अग्निना ।	
प्रियात्मन्दः	२
प्रेतासन-	६४
बन्धः—आन्तरमुद्रा	१८२
बलिः	१४०, १४१
बलिचतुष्टयम्	३२५
बहिर्दशारम् ३१७; ३०—ब्राह्मदशारम् ।	
बहुरूपाष्टकम् (तन्त्रम्)	४३
बहुरूपाष्टकप्रस्तारन्यायः	५०
बहुरूपाष्टकशास्त्रम्	४, ३४
घाणः १३२, २९५, ३०२; ३०—आयुष- चतुष्टयम् ।	
बाणतुरीयम्—बीजम्	२४१, २४२
बाणतृतीयम्—बीजम्	२४१, २४२
बाणबीजानि	२२५, २९५
बाणलिङ्गम्—नर्मदालिङ्गम् २९९, २७०, ३१६ ।	
बाणवाग्भवम्—बीजम् २४१, २४२ ।	
जाल ४० २२०, २२२, ३१९; ओक्ति- गुरुपङ्क्तिशब्दो ब्रह्मण्यो ।	
बालाह्या—वागीश्वरी त्रिपुरा	२२८
बालाविद्या—आत्मरक्षाकर्मणि विनियुक्ताङ्ग- न्यासविद्या ९९ ।	
बाह्यम्—पूजनम्	२४४
बाह्यदशारम् — द्वितीयदशारनिष्पत्तिप्रकारः ५४-५७, ५९, द्वितीय प्रकारः ८६-८८; सर्वार्थगायकामिषेय द्वितीयदशारम् १२९; दशद्वन्द्वे देव्यन्ते पादुकागिति १३३; ब्राह्मदशारो मुद्रिवर्माशुभरः २९८; ब्राह्मपञ्चमयो सर्वाभिसाधिका कुलोत्तीर्णा पूज्या ३०२; द्वितीयदशार-	

बहिर्दशार—बाह्यपङ्क्तयश्चकशब्दा पर्याया
३०२, ३१४ ३१७ ।

बाह्यपूजा १८८

बाह्यमुद्रा—करान्या वन्धनीया १८८, १९०

बिन्दु.—रूपं बिन्दु समाह्वयत २४; चतुष्कला-
त्मको बिन्दुः शक्तिरुदरगः ३०; विकृतनादो
बिन्दु ३६; बिन्दु शक्तिर्नादकुण्डली
पदामिषा १३९; बिन्दुरनामरूपात्मा
२०२; पञ्चकारणरूपो बिन्दु शृङ्गाट-
मध्यवर्ती २०५; पञ्चावयवरूपो बिन्दु-
रूपोऽकार २०६; ज्ञानक्रियेच्छारूपं
बिन्दुत्रयम् २०६; बिन्दुमण्डलम् २०६;
बिन्दुरूपी काम २३१; बिन्दुदर्शन
मन्त्रसिद्धिरूपम् २५१; वेदनरूपो बिन्दु
शिवशक्तिद्विधसामरस्यसनु ३०८;
रक्तशुक्लमिश्रतनु, रक्तो बिन्दु शक्तिः
शुक्ल सन्धु परस्तदैकात्म्यम् ३१२ ।

बिलम्—सह्यारम् ३०४

बीजम्—बीजात्मको मन्त्र ४२, १७१; बीज-
योन्यात्मिका मालिनी, बीज स्वराः
२३१; बीज शिव २३१ ।

बीजत्रयम् — वाग्भवकामराजशक्तिबीजास्वं
त्रिपुराविद्याया. ३२ ३४, ११८, २०७,
२१२; बीजत्रयेऽपि कामराजसयोग १०८;
वैखरीरूपं वाग्भवबीजम्, मध्यमारूप
कामराजम्, पद्मन्तीरूप शक्तिबीजम्
१९४; आद्यबीजे जाड्यमोक्षो वागीश्वरत्व
फलम् । कामरूपं वन्द्यर्पतोभाम्य मध्य-
बीजफलम् । विषमोक्षस्तृतीयबीजफलम्
२१७; बीजानां त्रयाणां ध्यस्तोपासन
समस्तोपासन च २४९; ३०—मूल-
विद्या ।

बोमपञ्चकम्—भाषावीज-वाणवृतीय-वाग्भव-
 ब्रूकार-स्रोहृदयाख्यम् २४१, २४२ ।
 बोजमुद्रा १३५, १८६, १८७, १८९
 ६०—मुद्रा ।
 बोजरूपा—वागीश्वरो २२८
 बोजार्कविणो १२७, २९२; ६०—कामाकर्षिणी ।
 बोजावस्थापनम्—कर्मविशेष । २००
 बोजाष्टकम्—वशिन्वाद्यष्टकस्य १३१, २५२,
 २५३ ।
 बुद्धि—यद्विशसत्त्वान्तर्गता १९५, २०८;
 निर्णयबोधस्य कारणम् ३१० ।
 बुद्ध्याकर्षिणी १२६, २९१; ६०—कामा-
 र्षिणी ।
 बृहद्भानु—अग्नि २०६
 वैश्वचक्रम्—अम्बिकावामाज्येष्ठारोद्रीरूपम्
 ८३; शृङ्गाट त्रिकोण श्रीचक्रमित्य-
 नयान्तरम् ।
 बोपकरणानि ३१०
 बीटा २३१
 ब्रह्मप्रणयि—भोलकायारा शक्तिः २२८-२३१
 ब्रह्मचक्रम्—ओष्वाणपीठात्मकम् २९५
 ब्रह्मपञ्चकम्—ईशानादिसौजातान्त्रम् ११
 ब्रह्मबिलम् २३०
 ब्रह्ममूर्तिः २०८
 ब्रह्मयोमलम् २५, ४३
 ब्रह्मरन्ध्रम् १७, ४०, ७२, १२३, १४७, २२९,
 २४५, २४७, २४८, ३१६ ।
 ब्रह्मसूत्रम्—प्राक्प्रत्यगायत मध्यतो निहितं
 सूत्रम् ८२, ८४, ८७ ।
 ब्रह्मस्थानम् ८२, ८५, ८६
 ब्रह्मा ६४, २०६, २०८, २९५, ३११, ३१२,
 ३१७ ।
 ब्रह्मणी (ब्राह्मी) ४२, १२६, २९१, ३१७

ब्रह्मादिपञ्चकम्—ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशि-
 वाख्यम् १११
 ब्राह्मी ७, ४३
 ब्राह्म्याष्टकम् २८, ६५; ब्रह्मणी, माहेनी,
 कीमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी,
 चामुण्डा, महालक्ष्मी चेति त्रैलोक्यमोह-
 नाभिधेये चतुरश्रे पूज्या शक्तयः १२५-
 १२६, २९१ ।
 भगमालिनी—पोडवावित्यासु वृतीया ४७,
 २८९; पूर्णगिरिपीठाधिष्ठात्री १०८,
 २२१, २८२, २९५, ३१६; मध्यम्यश्रोत्र-
 कोणशक्तिनी १३३, २१३, ३१६; शक्ति-
 बीजाधिष्ठात्री २२१, २९५; सोमचक्रे
 ओडधणनपात्मके भगमालिनीदेवी-
 ब्रह्मात्मशक्ति २९५, ३१६, ३१९; भग-
 माला-भगेशीशब्दोपययौ ।
 भगान्कू—कुण्ड २७०, २७१
 भरतः २३६
 भानु ३०६, ३२२, ३२४
 भानुकः ३२०
 भारतः २२४
 भारतो—शक्तिः ३११
 भासः—आत्रास्थानम् १५०
 भुक्ति—सिद्धिविशेष १२६, २९१
 भुवनम्—भुवनाध्या १६, १९, २०, ८, २०९,
 ३०५ ।
 भुवनत्रयम्—प्राहकादित्रिक ब्राह्मप्राह्वकग्रहण-
 रूपम् १३ ।
 भुवनाध्या — अभाधितारिकालाप्रिष्टान्त
 कालाध्यादिशिवान्तो वा भुवनाध्या
 १८-१९; अभाधितारिकालाप्रिष्टान्त-
 पद्विचतस्रस्वात्मा १९; भुवनानि चतु-
 विंशत्यधिके द्वे शक्ते २०८; ६०—पदध्या ।

भृगुहम्	१५२, २८५
भूततन्त्रम्	४४, २३५, २८१
भूतपञ्चकम्	११, ३१०
भूतसूक्तमाणि	३१०
भूतडाामरम् (भूतोड्डामरम्)	४४
भूपत्रम्	२९२
भूपुरम् ६२, २०८, ३०२; वीश्वम्भरभाग-वसु- धाभवजगद्भौ पर्यायी ।	
भ्रुविम्बत्रयम्	३१४; ३०-पृत्तनयम् ।
भूमि	१९५, २१०, ३११
भूर्जपत्रम्	१५४
भेरुण्डा—पोडगनित्यासु पञ्चमी ४७, २८९ ।	
भैरवः ३, ८८, १३९, ३२३; जगद्भूरणलक्षण- स्विन्नाथ. ८८; भासभिदुरो भैरव ३२३ ।	
भैरवागमः	८१, ८२
भैरवाष्टकम्	४३
भोगः—ऐहिक आयुष्मिकञ्च	७०
भोजदेवः	२२३
भ्रमरप्रयोगः	१५५
भ्रुविलम्	२०६, २४९
भ्रूमध्यम्	६७, २४५, २६९
भकरध्वजः	२४१, २४२
भङ्गला—शक्ति	४१
भणिपूरम्	२४५
भण्डलम्—चक्रम् (प्रमेयपञ्चवेष्टेकम्) ३; मूलाधारम् १५० ।	
भतोत्तरम्	४४
भयुरा	७९
भवः—जपानो वायुः	१०९
भदनाक्षरम्—वामबीजम्	१५०
भदनाङ्कुरः—योनिबलयान्तः स्फुरन् मास- विद्यय. २३६, २३७ ।	

भदनातुरा १२८; ३०—अवङ्गमदनातुरा ।	
मध्य—दशाविशेष- २३३	
मध्यत्रयम्—चतुर्दशारं दशारद्वयं च सूर्याधि- ष्ठातृकं चक्रम् ६३; मध्यचक्रम् अष्ट- कोणम् (नवयोनिचक्रम्) १३१, २९४; मध्यत्रयम् २६३, ।	
मध्यत्रयम्—निष्पत्तिप्रकार ८८, सर्वसिद्धि- प्रद चक्रमत्र पूज्याः शक्तयश्च १३२- १३३, २१८, २२०-२२१; मध्यत्रिको- णम् २५२, २५३, २५९, २६०, २६३, ३१६; त्रयश्रम् २८५; महत्त्रयम् २९९; मध्यत्रये पोडस नित्याकलाः पूजनीया- ३०१ ।	
मध्यम. (मध्यः) ४०, २२०-२२३, ३१९; ओलि-गुरुपद्धतिसिद्धौ द्रष्टव्यौ ।	
मध्यमबीजम्—वामराजबीजम् १०८, ३१७, ३१९ ।	
मध्यमा—बिहृतनादाष्टकं तत्समष्टिरूपमित्येवं ग्रहसख्यारूपा मध्यमा वाक् ३६-३७; मध्यमा सूक्ष्मं रूपम् १९१; मध्यमारूपं कामराजम् १९४; मध्यमारूपेण त्रिपुरा व्यक्तिमागच्छति २१५; मध्यमास्तुतिः २९७; मध्यमापदनिकतिः ३०७; अना- हृतनादमयी मध्यमा ३०७; नवनादवर्ग- रूपा मध्यमा ३०७, ३१३, ३१४, ३१६, ३१७ ।	
मध्याष्टकम्	८२
मनः १९५, २०८, ३१०	
मनुकोणम् ३१४, ३१७; ३०-चतुर्दशकोणम् ।	
मनुस्मृतिः २३४	
मनोजदेवः—मानवीपगुहः २२३, २२४, ३१९	
मन्त्रम्—मन्त्ररूपा त्रिपुरा १, २१९; प्रमेय- पञ्चवेष्टु प्रथमम् ३, ३७, ३९; भागवशाक्त-	

शाम्भवात्मका मन्त्राः ५; चिद्विकास-
मशात्मक मन्त्रवीर्यम् ११, २९; मन्त्र-
कारणभूता त्रिपुरा २२; वर्णात्मका
मन्त्राः २९; मन्त्रज्ञाने गुरोरावश्यक-
त्वम् ३२; मन्त्रा आणवशाक्तशाम्भवो-
पायसवन्धिन ४२, ७०; मन्त्रा मनन-
त्राणधर्माणः ४२; मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञान-
त्रिये लिलक्षयिषिते ४६, ३००; योनि-
मुद्रानिवन्धनामन्त्रदोषपरिहारः ७०;
वर्णाध्वसभवाः सप्तकोटिमहामन्त्राः ७४,
मन्त्रवीजपूजाप्रकारः १२६; देवता
मन्त्रेषु निवसन्ति १७१; मन्त्रदेवताः
१७१; मन्त्रपीठम् २२०, २२१।

मन्त्रशास्त्रम् २८१

मन्त्रसिद्धिः—पञ्चप्रकारा मन्त्रसिद्धिः, स्पशान-
अवलोक-सभाषा-बिन्दुदर्शन-स्वयमावेश-
नभेदात् २५०-२५१; सिद्धिर्नाम देवता-
त्मत्वेन प्रकाशमानता २६७।

मन्त्राध्वा १६, १९४, २०८, २०९, २२०;

द्र०—यडध्वा।

मन्मथ २४१, २४२

मन्वधम्—मनुकोणम् २९३

मयमतम् २३५

मरुद्गणः ६

मलत्रयम्—आणवादिकम् ६७

मलयगिरिः—पीठाष्टकेष्वेकम् १०

महत्स्यधम् २९९

महाकामकला २२, १४६, १४८, १५७, २५२,

३०३; द्र०—कामकला।

महाकालीमतम् ४४

महाङ्कुशा १३५, १८०; द्र०—मुद्रा।

महाचक्रम्—महाचक्रस्वरूपम् ६३-६४; महा-
चक्रप्रभावः ६७-८१; महाचक्रे महा-

त्रिपुरसुन्दरी सस्थिता ८९; चन्द्रसूर्य-
दहनत्रिभिर्ज्ञ महाचक्रम् १५१;
स्रोतोमय महाचक्रम् ३१५।

महाचमत्वारः ७७, ७८

महाज्ञानम् १९०-१९२, २०१

महात्रिपुरमुद्रा—त्रिशिखाख्या १२३;

द्र०—मुद्रा।

महात्रिपुरसुन्दरी—पोडशी नित्याकला ४;
समस्तविश्वजननहेतुमातृकापरिकल्पित-
दिव्यावयवा १२, २०, २८, ४१, ४५, ६७,
१०७, १०८, २१७, २१८, २९०, २९५,
३०२; महात्रिपुरसुन्दरीशब्दस्य साम्प्र-
दायिको रहस्यार्थ ४७; महाचक्रे महा-
त्रिपुरसुन्दरी सस्थिता ८९; पुरत्रयस्य
स्वामिनी ८९; महात्रिपुरसुन्दरीध्यानम्
१२०-१२३; द्र०—त्रिपुरसुन्दरी।

महानन्दात्मकम्—महामध्यम्, त्रिकोणमध्यस्थं
बिन्दुस्थानम् २९९।

महानादः ३६

महानित्या—त्रिपुरसुन्दरी ४८, ४९।

महानीलरसः १६४, १६५

महापातकम् ८०

महापातकी ८०

महापाश २५५

महाविन्दु- ३१४

महाभयः ७८

महाभाष्यम् २३५

महाभुक्तिः ७८

महाभूतदिनम्—दृष्ट्याङ्गारचतुर्दशी १७२

महामध्यम्—त्रिकोणमध्यवर्तिस्थान केवलेन

मध्यपदेनाप्यभिधीयते २८५, २८९, २९९।

महामाया (तन्त्रम्) ४३

महामुद्रा—योनिमुद्रा १८८

महायोनिः	१३२	एव ज्येष्ठारोद्रश्चिन्मिकाख्यशक्तित्रय-
महायोनिमुद्रा	१८८	प्रसरसभेदत्रैचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्योक्त-
महालक्ष्मी	८, ७९, १२६, २९१	त्वात् सर्ववर्णसघट्टशरीराणा मन्त्राणा
द्र०—ब्रह्माणी ।		सिव भगवनी जननी ३२, सप्तपट्टिवर्ण-
महालक्ष्मीमतम्	४४	रूपा मातृका ३७, ३९, १९४; परसूक्ष्म-
महावज्रप्रस्तारम्	२५४	स्थूलवर्णाङ्कुरा आद्यशक्तिरेव सप्तपट्टि-
महावनः	१	वर्णरूपिणी त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणी
महाविद्येश्वरी—षोडशनित्यासु सप्तमी	४८,	मातृका १९४; पारमेश्वरी परा वाक्
२८९ ।		प्रसरन्ती इच्छाज्ञानत्रियाशक्तिरूपता
महाव्याकरणम्	२३५	श्रित्वा बीजयोनिवर्गवर्ग्यरूपा शिवशक्ति-
महागुहम्	७९	माहेश्वर्यादिवाचिकामादिक्षान्तरूपा मातृ-
महासंविद्	३३	कात्मता श्रित्वा जिह्वाशान्निर्गच्छति
महासंमोहनम्	४३	२३१; मातृकापदव्युत्पत्तिः ३०६;
महास्फुरता	२२८	द्र०—मालिनी ।
महाहोमः	२७०	मातृकाचक्रम्—वामश्रितयस्योत्पत्तिर्मातृका -
महिमा १२५, २९१; द्र०—अणिमा १		चक्रात् १९४; मातृचक्रं चतुष्पट्ट्यादि-
महोच्छुद्धम् (तन्त्रम्)	४३	२५० ।
महोदयः	१७२	मातृचक्राज्ञा—वर्णाभिमानिनीना श्रीचक्राधि-
मातृका—मातृकारूपा त्रिपुरा १; समस्त-		वासिनीना सामर्थ्यम् २५१; द्र०—आज्ञा-
वाच्याभेदमयसमस्तवाचकपदाक्षराभिन्न-		मन्त्रसिद्धिशब्दी ।
परशक्तिरशिवात्मिका मातृका ४-५,		मातृकापीठम्—सप्तपट्ट्याख्यम् अनाहत-
परा वागात्मानाहतमट्टारकपरमशिव-		हतोत्तीर्णभेद च ३७; ब्रह्मरन्ध्रसहस्रा-
स्वरूपा पट्टत्रिंशत्सप्तप्रसरणहेतुभूता		राम्बुजोदरगतम् ७२ ।
परा सविद् ९; माति त्रातीति मातृका		मातृकावर्गः ३००
९, १२, १७; मातृका पूर्णाहन्तारूपा		मातृकासिद्धिः १५
१४; अहविमर्शप्रथमकलानुत्प्रस-		मातृगुप्तदेवः—प्रभाकरगुरुमनिवोधस्थ. २२३,
राट्टवर्गसामान्याप्टावयवतत्तद्गर्गाक्षररूप-		३२० ।
परापृष्टतत्तद्विरोधावयवाञ्जारात्मिका देवी		मातृभेदम् (तन्त्रम्) ४३
मातृका २१; आदिक्षान्ता वर्णमाला		मात्रष्टकम्—ब्राह्मण्यष्टक वक्षिन्याष्टक
मातृका २५, १७१, २३१, २८१,		वा २८ ।
३२४; शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा		मात्रा—ऊर्ध्वविन्दुममीपवतिनी अनञ्चहवा-
च ज्ञेया शिवात्मिका २९; पर-		राधंभला १३६ ।
भैरवीपरवावागात्मिका मातृका, अठ		

मादना—माशाङ्कुशयनुशरास्तद्विजानि च
२५३, २५५ ।

मानवक्रम—मानवौष २२३ ।

मानशोध — दीपकाचार्योत्सपुत्रसकैतपुञ्ज-
प्रकाशकजिष्णुदेवप्रभृतिभिः प्रवक्षित
१०८, मानवौषोऽपर्यन्तोऽप्युज्जुविमशिनी-
कत्रेवधि महागुरुभिरष्टभिः स्थापित
२१८, २२३-२३४; परमागमोक्तवनि-
सन्ततिमानवौष २१९; सप्तक मानवौषः
२२३, २२४; जिष्णुदेवतोऽमृतानन्द-
पयन्तो मानवौष ३२० ।

मानस—जप २६५, २६६, २६८, २६९,
३०—जप ।

माया—पञ्चकञ्चुकस्या ६७, तत्त्वान्तमता
१९५ शुद्धाशुद्धतत्त्ववर्तिनी २०८,
माया ईकार २२, २५५-२५६, निवास-
भूतेषु विभक्तदुद्धिर्माया ३०९ ।

मायाक्षरम्—ईकार २७, २५५-२५६ ।

मायाबीजम्—ह्रीङ्कार २४१-२४३ ।

मारणम् १६४

मारिजवाधाख्य—देश ३२० ।

मालामत्रा ४३

मालिनी—द्विधा, नवधा, पञ्चाशद्धा च ।
बीजयोन्व्यात्मकाद्भेदाद् द्विधा । बीज-
त्वरत् । योनि कादयो व्यञ्जनानि ।
वपभदयो नवधा । बीज शिव । एक-
योनि २३१ ।

माहेश्वरी (माहेगी) ७, १२६, २९१,

३०—शाह्याष्टकम् ।

मिर्शानाम — मध्यश्रयोत्तरकोणगतपूणमि-
रिपोऽभितयत्तिबीजाभिधेयमगमालिनी-
देवीविमृष्टरूप-श्रीमिनीनावायदेव कलि-
गुह १०८, २१९, २२१-२२३,

२९५, ३१७, ३१९; मित्र मित्रेश मित्रेश-
देव मित्रेशनायकत्वा पर्यायाः ।

मिथ—विन्दुः ३१२, ३२१; तत्त्वम् १९५ ।

मीमासा २३४

मुक्त १९२

मुक्तकेशिनी—सिद्धीचगुरु १०८, २२३, ३१९;
मुक्तकेशोत्पत्ति नामान्तरम् ।

मुखसेवनम् १६६

मुवित २६८

मुद्रा—मन्त्रमुद्राशब्देन जानकिये लिखितयिपिते
४६, ३००, ३०१, महाशक्तिरूपा मुद्रा
१४१, मुद्रा नाम काञ्चन शक्तय १७४,
मुद्रापदनिकृति १७४, ३१८; मुद्रा
कुण्डलिनी १८४, बाह्याभ्यन्तरभेदेन
द्विविधा मुद्रा, बाह्या करान्या बन्धनीया,
आन्तरी च बन्धरूपा १८८, आन्तर-
मुद्रा १८८-१९०, आन्तरमुद्रानवकम्
१२३, २१९, २२०, २५७, २६५ ।
मुद्रावशकम् = विश्वगुहा-श्रीमिणी-विदा
विणी-आकषिणी-आवेशकरी-उमादिनी-
महाङ्कुरा-धेचरी-बीजमुद्रा योनिमुद्रा -
रूपम् १७५-१८८, १९० २२१, मुद्रा-
नवकम् = तयमुद्रासन्दी द्रष्टव्य १२३,
१३५, २६४, मुद्रापीठम् १७४, २२२,
मुद्राबन्ध १८२, १९०, २६४, मुद्रा-
बीजानि १८८-१८९, मुद्रास्वना १८९,
१९०, सहारमुद्रा १४२, १८३ १८४,
समयमुद्रा १८३ ।

मूक ७७ १६०

मूक—मूलाधार ६७, ३०४, ३१६

मूकदेवी २५, ३७

मूकविद्या—बीजत्रयवती, तस्या अगाराणां
महिमा १६, १८, २०, २२, २६, बीज-

त्रयोद्वार ३८, १०७-११४; इय विद्या
दक्षिणपदापातिनी ४१, इय मध्यमबीज-
प्रधाना विद्या, बीजत्रयेऽपि कामराज-
बीजस्रयोगात् १०८, मूलविद्या सवीला
निष्क्रीला च १०८, निष्क्रीलविद्याया
सत्सम्प्रदायानि-वतत्वम् १०८-१०९;
निष्क्रीलविद्याया दिव्यसिद्धिमानवौघक्रम-
१०८, २१८-२२४, ३१८-३२०; इय
नवमी विद्या ११०; श्रीमूर्त्तपदाभिधेया
२९०-२९५ ।

मूलाधार. १७, २५, ४०, ११९-१२०, १५०,
२४५ २४९, २६९; आधारनाम्नाऽप्य-
भिधीयते ।

मृता १५५; द०—प्राणहृती ।

मृत्यु १६३, २७३
मेढ्रम् २७
मोल. २६२, २७९
मोक्षतरुम् २६१, २६२
मोदिनी—चवर्गस्था वाग्देवता ८९, २८६;
मोदिनीबीजम् ९२; द०—वशिण्या-
द्यष्टवम् ।

मोह १३२
मोहनम् ६७, ६९, २४१, २४२, २८४,
२९५ ।
मोहिनीशम् (तन्त्रम्) ८४
मली १७२, १७३
यन्त्रम् १५२
यन्त्रकलायाम् १६७
यम १६३, २७३
याममष्टपम् ३००
यामवत्त्वयस्यमूर्ति २३४
यामलाटकम् ४३
पुग ३२४

योग ४०, ४५, २३६
योगपर्यङ्कम् २८१
योगपीठ ७४, ८०

योगिनी—त्रिपुरा १, योगिन्यो ब्राह्म्याद्या ७,
३६, ३८; चतुष्पष्टिग्याका. २७, चतु-
ष्पष्टिलक्षकोटि-द्वाविंशत्लक्षकोटि-योऽश-
लक्षकोटि - अष्टलक्षकोटि-चतुर्लक्षकोटि-
लक्षकोटिसंख्याकाः ७४; परसहजकुला-
न्वया योगिन्य १३४; पद्मचक्रपद्मि
पटकीयाधिष्ठात्र्यो डाकिनो-राकिणी-
लाकिनी काकिनी-माकिनी हाकिन्यो
योगिनीपट्कपदाभिधेया १८२; योगि-
नीना चतुष्पष्टिकोट्याऽपि ब्राह्म्याद्यष्ट-
शक्त्युल्लास एव २५२; योगिनीना
नवधा नामसकेत । तत्र प्रकटा, गुभा,
गुप्ततराः, सप्रदाया, कुलोत्तीर्णा,
निगर्भा, रहस्यका, परापररहस्या,
अतिपूर्वरहस्याश्च २९०; एता नववक्त्रेभ्यु
ऋषेण पूज्याश्चक्रेश्वरीपदाभिधेया. ३०१-
३०२ ।

योगिनीचक्रमण्डलम्—तुपरिमव पञ्चयुतम् ६६
योगिनीवृन्दम् ३, ७४, १८२
योगिनीशम्बरम् ४३
योगी ११६
योगि २३१, ३०४
योगिपुण्ड्रम् २७०, २७१
योगिमुद्रा — योगिमुद्रानि-रन्वनाम्-त्रसिद्धि-
७०, गुदमेढ्रान्तरे योगिस्तामापुण्ड्र-
प्रवन्दयेत् १४७, वाह्यपूजायां गवँस-
तोमिष्या अन्तर्यज्ञवेत्याया च योगि-
मुद्राया प्राथम्यम् १८७-१८८; योगि-
मुद्राया एव सर्वो मुद्राप्रपञ्चः २२१;
योगिमुद्रावन्धेन देहरता २६५ ।

रक्त—विन्दु	३१२	रूपिका	२४८
रक्तान्ध	४१	रूपिकामतम्	४४
रक्ति	२००	रैक्षिणी—ज्येष्ठाशक्ति.	३१
रचना		रोयः	२७३
रति.	१८२	रोद्र.—ओड्डीशनाय	३१६
रानवेच —मानवीषयुक्त-	२००, २०१	रौद्री—वामाज्येष्ठारौद्रयात्मक कोणत्रयम्	
रत्नेश	२२३-२२४	१९, ३२, २०२-२०५, २११; रौद्री मोक्ष-	
रवि	२, ३	मार्गनिरोधनाद् रोविनी ३१, अकारस्य	
रत्त	२७९, ३०८	शिरो रौद्री ३५; योग्य शक्त्यनल-	
रसवादतन्त्रम्—काकचण्डेश्वरीमतादि	२३५	त्रिकोणनियहो रौद्रीयम् ८३, रौद्री	
रससारक. (रसेन्द्रसार)	१०८	कुञ्चिकयोद्घाटण १८३, १८५; बुभु-	
रसाक्षिणी १२७, २९२, ३०—कामा-		त्सूना द्वाष्यिकी रौद्री २०३; शृङ्गाटे	
क्षिणी ।		वाग्नेन बिन्दुप्रथमाद्भुकरमिलिता शक्ति-	
रसाधारत्रिबीजम्	३९, १९४	२०३-२०५, २८२, ३१४; रौद्री त्रिक-	
रहस्या २९०; ३०—योगिनी ।		शक्ति २०४, सत्ता शिवस्तवगा रौद्री	
राकिणी १८२; ३०—योगिनी ।		३०८; खरशक्ति ३१२ ।	
राम	६७, १९५, २०८, ३१०	लकारः	३६
रानचन्द्रम् ३०२; ३०—घोडनाञ्चलम् ।		लक्ष्मीयामलम्	४३
राशि	१, ७, ८, ३६, ३८	लघिमा—विद्धिः	१२५, २९१
रद्र —जगतद्विचरणे निरोधनाद् द्वाषणाद्भुद्रः		लघुकर्ता—धर्माचार्यः	२२३
६४, २०४, २०७, २०८, २९५,		लयुत्पत्ति	३१९
३१२, ३१३ ।		लम्बिका	४०, २२९
रद्रमूर्ति.	२०८	लय	२०८
रद्रशक्ति—हकारः	२५५	ललाटम्	४०, २४५
रद्रयामलम्	४३, २५३, २५४	लाकिनी १८२; ३०—योगिनी ।	
रद्राणो	३१२	लासा	१६२, १६६
रूपम्—रूप बिन्दु. समाख्यात २४, तत्त्ववा-		लिङ्गम्—परापरलिङ्गम् ८०, शिखरिङ्गम्	
त्त्वगतम् १९५, २०२, ३१० ।		१३९; स्वयम्भुवाग्नेतरास्य लिङ्गत्रयम्	
रूपमेकम् (तन्त्रम्)	४४	२६९-२७०, ज्योतिर्लिङ्ग नर्मशक्तिङ्ग	
रूपाक्षिणी १२७, २६२; ३०—कामा-		पर्वतलिङ्गं च २६९; परलिङ्गम् ३१५,	
क्षिणी ।		हृत्तवाणस्थयम्मुलिङ्गाणि ३१६-३१७ ।	
रूपातीतम्—निष्कलम्	२४	लोक	१९४
रूपाख्यान —रूपातत्त्वगुणरूपा	२०८	लोकत्रयम्	१९४

वशिन्यादिन्यासाः ११९-१२०, २८९-
२८७, ३२४; सर्वरोगहराभिवेगेऽष्टकोणे
पूजाः १३१, २६०, २९४, ३०२;
वाग्देवताशुक्रम् ३२४ १.

वशीकरणम् १४७, २९५
वश्यम् १३५, १६४
वसुच्छदनम् (वसुपत्रम्) २९८, ३०२
३०—अष्टपत्रम् ।

वसुशिवधनम् ३०२; ३०—वृत्तत्रयम् ।

वसुयोगिः ३१७; ३०—अष्टकोणम् ।

वह्निः— स्वामिमुखाप्रत्रिकोणपरम्परायाः
एतिसंज्ञात्वम्, विपरीताया वह्निसंज्ञा-
त्वमिति समयः ५०; तत्त्वान्तर्गतम्
१९५; ३०—अष्टि-द्वुताशनशब्दी ।

वह्निपुरुषम्—रुध्वंमुखं शिवपरमार्थं संहृति-
प्रधानं प्रकाशास्यं त्रिकोणम् ५१, ५९ ।

वह्निवागिनी—षोडशानित्यामुष्यो ४७ २८९
वागिः—घोषः ३६

वाक्—गमस्तवान्वाभेदनयसमस्तवाचकपदा-
धाराभिन्नपरशक्तिरूपपरशिवात्मकमातृ-
कामयी लौकिकवैदिकतान्त्रिकेतिहास-
पुराणदर्शनसारभूषा अणवशाक्तसाम्भ-
वात्मकमन्त्रनोटिजननी अष्टविमार्ह-
परामर्शमयी वाक् ५; तत्त्वान्तर्गता
१९५, २०८, ३१०; परा-परयन्त्री-
मध्यमानीधरीरूपं वाक्वस्तुशुक्रम् ३९७,
३११ ।

वाक्पत्रम् २३३, २३४, २८१

वागीशः १९०

वागीश्वरी २२८

वापुरा १५२

वापुराश्वरम् १७०

वाग्देवताशुक्रम्—यमिन्याऽष्टम् ३२४

वाग्भवबीजम्—थोत्रिपुराविद्यायाः प्रथमं
बीजम् ३२, ६४, ९९, २०६, २०७,
२२०, २६७, २९५, ३११; अनुत्तरस्य
वाग्भवत्वम् ९९; वाग्भवबीजोद्धारः
१०७—१११, ११४; वैखरीरूपं वाग्भव-
बीजम् १९४; वाग्भवं मौशरूपिणी २१६;
जिह्वाये वाग्भवसमुद्धारः २२२; वाग्भव-
बीजसाधनम् २२७—२३१; ध्यानप्रकार-
स्तरफलं च २२८—२३६, २८१;
वाग्भवरूपिण्याः शक्तेरुदयो मूलाधारे,
मूलादिब्रह्मरत्नप्रान्तं व्याप्तिः, विध्यान्ति-
स्तु जिह्वाये २३०—२३१; वाग्भवज्ञान-
फलम् २६२; वाग्भवसाधनं होमः २७१;
वाग्भवबीजस्य पूर्वाङ्गायुक्तत्वम् ३१२,
३१४; चतुरथयोऽद्याऽष्टात्मकवय-
त्रयं सृष्ट्यात्मकम् ६३—६५, ३१४;
वाग्भावो मित्रेणः कामेशीच्छा तयो-
मिदुतम् । ब्रह्मब्राह्मीरूपं वाग्भवबीजा-
त्मकम् ३१७, ३१९ ।

वाग्विधानम् ९९

वाचिकः—जपः २६९; ३०—जपः ।

वाजतनीषा (सहिता) २५

वातुलम् (तन्त्रम्) ४३

वातुलीत्तरम् (तन्त्रम्) ४३

वात्स्यायनः २३६

वागः २२

वाग्भेश्वरदर्शनम् १०, १३८

वाग्भेश्वरसाधनम् २, ४, ४५, ११७

वाग्भेश्वरी ३१९

वाग्भनो योगीश्वरः २०४

वाग्भार्गवः—वाग्भार्गव्य वर्षाभयम् २२८,

२८० ।

वामा—वामाज्येष्ठारौद्रघातमक कोणत्रयम्
 १९; अकारस्य जिनरूपस्य वामाज्येष्ठा
 रौद्रघम्बिकाग्यकलाचतुष्टयात्मकत्वम् ३५,
 वामाद्या पश्यन्त्या अवयवाः ३५, ३०७;
 चक्रस्य त्रयो भ्रमा वामारूपाः ८३;
 तत्तानि वमनीति वामा २०३; वामा
 ससारिणा विमोहिनी शक्ति २०३;
 विन्दुशक्तिनेन ईशानान्त गता रेखा वामा
 २०३, २०४, २८२; वामा ससारत्वमना
 २०३; सत्ता शिवस्तदसा वामा
 ३०८, वामाशो ब्रह्मा ३११, ३१७;
 वामादिभ्योऽणुकोण निष्पद्यते ३१४।

वामादिचतुष्कला १९३, १९४
 वामादिपञ्चकम्—वामाज्येष्ठारौद्रघम्बिकास्य
 कलाचतुष्टय तत्समष्टिरूप चैत्रम् ३५,
 २०२।

वामावर्त १२७, १२९, १३१
 वायु १९५, ३०९, ३११
 वाराही ८, १२६, २९१, ३०—ब्रह्मणो ।
 वायुकि (तन्त्रम्) ४३
 वायुदेव २२३, २२४
 विकास १९५
 विघ्नसन्तति ३२३
 विजया—पांडसहित्यामु त्रयोदशी ४८, २८९
 विद्वन्. १५०
 विद्वानितम् १५०, १५६

विद्या—श्रीदेवत्या मन्त्रा २२, ४३, परा-
 द्वयप्रथा ०९, तत्त्वान्तगता १९५,
 २०८, ३१०; विद्याकला २०९, २१०;
 ज्ञानमुपपादयन्ती विद्या ३१०; अङ्ग-
 विद्यानामानि मूल(यद्भि)विद्या च
 १९६-१७; अङ्गविद्योद्धार. १७-१०७;
 अष्टावङ्गविद्या ९९; बालाविद्योद्धार

९९, त्रिपुराविद्या १०६; मूलविद्योद्धारः
 १०७-११४, अङ्गविद्यानामानराणि
 १०७; मूलविद्याया त्रिष्वपि वीजेऽन्तः-
 स्यात्तृतीयमस्ति ११३; नवमी मूलविद्या
 ११४, मूलविद्यास्तुतिः ११५, मूलविद्याया-
 समस्तोपासनम् २४९।

विद्यानत्वम् ७३, २०६, २१६, २६२, ३११;
 ३०—सत्वम् ।

विद्यानन्द १४२, १७३, १८९ २५९,
 २७३, २७४।

विद्यापीठ २२१

विद्याशरीर—विद्या शरीर स्वल्प मस्य च
 विद्याशरीरो भगवान् शब्दराशि. २९।

विद्वेषणम् १७०

विधिपत्र. २६९

विन्दुसन्तान २२४, २२५

विमर्श—शक्ति. ११, १६, ३०६, ३१८,
 ३२२; हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्श-
 स्य. ३५ १९१; विमर्शाख्या शक्ति-
 नित्या ४८, ५०, २१९, महाप्रकाश-
 रूपाद्भुतरशिवात्मन स्वरूपभूता विमर्श-
 शक्ति. १९३, बीजस्य प्रथमाङ्कुररूपेण
 स्थिता शक्ति २०२; विमर्शशक्ति
 कलाचतुष्टय कूर्माङ्गवत् सकोषधित्वा-
 कुरविन्दो वर्तमाना त्रिपुरा २१०।

विमर्शनम् २००

विमलस्वात्मज्ञानम् ४

विमला ८९, २८६; ३०—वशिष्याद्यष्टकम् ।

विमलाबीजम् ९२

विमलामतम् (तन्त्रम्) ४४

विमलपत्रम् २००, ३०—कर्म ।

विबरसिद्धिः १७२

विगुहेश्वरम् (तन्त्रम्) ४४

विज्ञेयार्थं	३००	वेद	२२, २३४, २८१
विभ्राति	१११, २३१, २३३, २४७	वेदाङ्गम्	२३४, २८१
विश्वम्—क्षित्यादिशिवावसानं = कालान्यादि- शिवान्तम् १८, ६७, विरज वागर्षमय शिवशानत्युल्लाससम्बन्धम् ३०९ ।		वेदान्त	२३४, २८१
विश्वम्भरा	३११, ३१२, ३१७	वेदिका	३२३
विश्वामित्रमुत्ता	२३५	वेद्योल्कास	२१
विश्वोत्तोरार्ण	३०६	वेद्य — समावेद्य	७३
विषयम्—स्विररुद्रिभमाङ्गाख्यम् १५, २४८- २४९; ससरो जलममृत वा १३८; विषयज्ञा सिद्धि २१९; विषयत्वम् २६१-२६२, शक्तिबीजम् २६२; विषय- मयेन व्याप्तिवाचिनाऽमृतम् २६२ ।		वेद्यन्तम्	२४२
विषयमोक्ष — शक्तिबीजम् १३७, १३८, २१७, २२० ।		वैखरी — समतत्त्वारिश्चत्सख्यावाग्यकारादिस- कारान्ताख्यहराणि वैखरीवाङ्मुपाणि ३६; वैखरीस्वरूपनिरूपणम् ३७, पद्मन्तीह्य वैखरीमध्यमाद्द्वयम् । तत्र वैखरी स्थूल रूपम् १९१; वैखरीरूप वागमयबीजम् १९४; वर्णकमरुपिणी चिच्छक्तिवैखर्या- दिकमेव चित्तत्वगामिनी २१०; वैखरीस्तुति २१७, नववर्गात्मिका वैखरी हृतनामधेया ३०७, वैखरीपदनिर्वचनम् ३०८, वैखरीव्याख्य चक्रम् ३१४, ३१७ ।	
विष्णु ६४, २०६, २०८, २९५, ३११, ३१२, ३१७ ।		वैदिकम्	५
विष्णुमूर्ति	२०८	वैवस्वता १५५; द्व०—प्राणद्वती ।	
विष्णुयामलम् (तन्त्रम्)	४३	वैशेषिक	२३६
विसर्जनम्	३२७	वैश्वम्भरो भाग — वसुधासक्तम् २९८, द्व०—वृत्तत्रयम् ।	
विष्णुसिद्धिनी १५५; द्व०—प्राणद्वती ।		वैष्णव	२८१
वीणाख्यम् (तन्त्रम्)	४४	वैष्णवी ८, १२६, २९१, द्व०—ब्रह्माणी ।	
वीणाधोद	३६	व्याधि ६८, ६९, १६२, २७३	
वीरः	२५, ६०	व्यापिनी	२२२
वीरहत्या	८०	व्याप्ति १९१, २०५, २३१, २४७,	
वृत्तम्	२३४, ३१४	व्युत्पन्नम्—पादद्वयगुल्फनाम ११९, १२०, २८७ ।	
वृत्तत्रयम्—सृष्टिं स्रष्टुं वसुधासक्तम्-वैश्वम्भर- भागवन्दा पर्याया ६९, ६४, ८१, १५२, २८५, २९८, ३०२, ३१४, वैश्वोदय- भोदनाभिधेय चतुरस्र चक्रमेतदेव १२६; द्व०—चतुरस्र-वीरहत्याम् ।		व्योमपञ्चकम्—जगन्नामिहृदि-द्विनादरुपाणां व्योमो पञ्चकम् १७ ।	
वेणुधोष	३६	वज्र	१२९
वेतालसिद्धि	१७२	वतचारी	२६४

शक्ति—शक्तिमार्तिका २९; निराचारा परा
 मूक्षमा शक्तिः ३०; चतुष्कलात्मकस्य
 विन्दोरवस्थाविशेषा ज्येष्ठारोद्रय-
 म्बिकाख्या शक्तयः ३०-३१; अकारस्य
 शिवरूपस्य वामाज्येष्ठारोद्रयम्बिकाख्याः
 शक्तयः ३५; हकारस्य शक्तिरूपस्य
 इच्छाज्ञानाक्रियाशान्ताख्या शक्तयः
 ३५, २०७-२०८; शक्तिर्नादः ३६;
 स्वाभिमुख्याग्रत्रिकोणपरम्परायाः शक्ति-
 सनात्वम् ५०; विमशरूपा शक्ति-
 रीकारोपलक्षिता १९१; तत्त्वात्मिका
 शक्ति १९५, २०९, ३०९; शक्तिर्गोनिः
 २३१, उद्रेकः शक्ति ३०८, शक्तितत्व-
 लक्षणम् ३०९; रक्तो विन्दु शक्ति
 ३१२।

शक्तिरन्नाष्टकम् ४४

शक्तित्रयम्—वामाज्येष्ठारोद्रोरूपमनुत्तरानन्दे-
 च्छासघट्टजम् १९; इच्छाज्ञानाक्रियारूपम्
 २०७-२०८, २१२, २१६।

शक्तित्रिशूलम् ३०८

शक्तिबीजम्—थोत्रिपुराविद्यायास्तृतीय बीजम्
 ३२, ६४, २०६, २२४, २६२, २७९,
 २८१, २९५; शक्तिबीजोद्धारः ११३-
 ११४; पर्यन्तीरूपं शक्तिबीजम् १९४,
 शक्तिबीजे पराशक्तिरिच्छा २१६; शक्ति-
 बीजसाधन ध्यानप्रकारस्तत्फल च २४७-
 २४९, शक्तिर्वै जविवरणम् ३१२, ३१६।

शक्तिस्वरः ३०८

शङ्करः—शिवः ४६, १९८, नायः ७४।

शङ्करस्यम्—विषयम् १५, २४८

शङ्खधोयः ३६

शादः १९५, २०९, ३१०, ३११

शब्दत्रयम्—वर्णपदमन्त्ररूपम् १९३, १९४,
 २०८।

शब्दनिष्पत्तिः ३१

शब्दराशिः २९; द्र०—विद्याशरीरः।

शब्दाकर्षिणी १२६, २९२; द्र०—कामा-
 कर्षिणी।

शब्दालङ्कारः २३६

शमनम् ६९

शम्बरम् (तन्त्रम्) ४३

शम्भुः ३१२

शम्भुनिर्णयः—ग्रन्थविशेषः २९०

शरीराकर्षिणी १२७, २९२; द्र०—कामा-
 कर्षिणी।

शर्म २९९, २००, २८२

शशी २७९, ३०८, ३२२, ३२४

शशयशरम् १६, १७

शाक्तः—शाक्ता मन्त्राः ५; वेधः समावेशो वा
 ७३; शाक्ताः पाशाङ्कुशधनुःशरस्तेषा
 बीजानि २५४-२५५

शान्ता—शक्तिरूपस्य हकारस्य शान्ताख्या
 चतुर्थी कला ३५; चतुष्कलायाः शान्ता-
 ख्यायाः कन्दरूपत्वम् २०७; इच्छादि-
 त्रिसमष्टिशक्तिः शान्ता ३१०, अम्बिका-
 स्वरूपस्य शिवस्य शान्तात्मिका शक्तिः
 ३१२; अम्बिकाशान्तासमरसभावान्महा-
 विन्दोरुत्पत्तिः ३१४।

शान्तिः—बला २०९, २१०

शान्तिकर्म १६४

शान्तिवलिः १४१

शान्त्यतीता—बला ६७, २०९, २१०

शाम्भवः—शाम्भवा मन्त्राः ५, वेधः समा-
 वेधो वा ७३।

शाशा २३६, २८१

शिल्पद्वयपट्टरसन्ध्यायः ३७

शिल्पा—तेजोरूपिणी विश्वप्रदानशीला प्रधा-
 षारिम्बिका सविद् २०२-२०३।

गितिः	२७९	२०२-२०३, २०४-२०५; तदिदं त्रिकोणं
शिविकाख्यन्यायः	३७	वामाख्येष्ठीरौद्रीशक्तिमयं विन्दुरूपं
शिवः १-३, २९, ६७, १९१-१९३, १९५,		कन्दस्थानं चाम्बिकेति परिणीयते २०४-
२०६, २२१, ३०८ ।		२०५; पञ्चकारणरूपमकुलशृङ्गाटम्
शिवतत्त्वम् ७३, २०६, २१६, २६२, ३०९,		२०५, २१०, २२३; अत्र व्यापिनीसमनो-
३११; द्र०—तत्त्वत्रयम् ।		न्मन्यपरपर्यायाः शृङ्गाटत्रिरेखाभिमा-
शिवद्वती २८९; द्र०—द्वती ।		निन ओहुनामपठनाममिन्नायाः सप्त-
शिवानन्दः २-४, १४२, १७३, १८९, २६०,		हितास्तिष्ठन्ति । चतुर्थमिगुनरूपं कामे-
२७४, २७५, २९६, ३०३, ३०५ ।		श्वरकामेश्वरीरूपं प्रकाशविमर्शमयं
शिवानन्दमहायोगी	२२४, २९६	शृङ्गाटमव्यत्यविन्दुरूपं बीजोच्चून्-
शुक्लः—विन्दुः	३१२	विभक्तविन्दुभागाकारमाश्रित्य स्थितं
शिवानन्दमण्डलम् २११, २८२; द्र०—अर्क-		श्रीचर्चनाथतच्छक्तिमियुग्मम् २२२-२२३ ।
मण्डलम् ।		
शिवानन्दः	३०६	शृङ्गाटपीठम्—मूलाधारगतचतुर्दलपद्ममध्य-
शुद्धतत्त्वम्—शिवसावत्यादितत्त्वपञ्चकम् १९५,		त्रिकोणकुलस्थानम् २११; कुरुक्षेत्र-
२०८, २०९ ।		प्यासनशूतात् त्रिकोणादकुलस्थाने कन्द-
		विन्दुशृङ्गाटपीठमाभिर्भूतम् २११, २८२ ।
शुद्धशैलः	७४	शृङ्गारः
शुद्धपञ्चकम् २०८; द्र०—शुद्धतत्त्वम् ।		शिवः
शुद्धविद्या	१९५, ३०९	शोणः
शुद्धाशुद्धतत्त्वम्—मायादिपुरषान्तं तत्त्वसप्तकम्		शोयः
१९५, २०८, २०९; तदेव शुद्धाशुद्ध-		शोषणम्
मातृपदानिधेयम् ।		श्रीकण्ठः—द्वौ गणेशो वा ५, ६, १६, १७;
शून्यम्	३६	श्रीकण्ठी नाथः ७४ ।
शृङ्गाटम्—शृङ्गाटं त्रिकोणं भवति । शीघ्रस्य		शीघ्रक्रमम्—सूत्रादिपट्टपत्रनग्विवाल्कलाटब्रह्म-
प्रथमाद्दुररूपेण स्थिता या शक्तिविमर्श-		रभ्यालयनकाषारेषु कुरुक्षेत्रादिनीचन-
शक्तिः, साऽप्यभागेन कुटिलीशूय विन्दु-		नवशम् ४०; देवीपुस्तकस्य धनिन्या-
दशभागेन ईशानान्तं गता रेखा यामा-		ट्टारस्य नवपत्रस्यदेवीषु प्रापायम्
शक्तिर्या । विन्दोऽगतगता रेखा पुनः		४०; नययोनिष्वननिर्माणप्रहारः ५०-
कुटिलीशूय विन्दुप्रथमाभागेण गता		५२; अनाईतार(प्रथमदत्तार)निर्माण-
अपेक्ष्य । पुनश्चानेन विन्दुप्रथमाद्दुर-		प्रहारः ५२-५४; बर्हिंदतार(शिरीष-
निलिता यदा तदा रौद्रीशक्तिर्या		दत्तार)निर्माणप्रहारः ५४-५७; शमुदे-
भवति । इत्थं भूता वा विमर्शशक्तिः		वारनिर्माणप्रहारः ५०-६१; अट्टर-
प्रथमाद्दुररूपी शृङ्गाटाकारा भवति		पीठतार-नृपाननिर्माणप्रहारः १२, ८१;

चक्रस्य सृष्टिस्थितिसंहारानाख्यारूपत्वम्
 ६३-६६, ३१४-३१५, २६३; चक्रमहिमा
 ६३-६४, ६७-८१; प्रपूरस्य महाचक्रस्य
 पूजासम्बन्धस्य स्वरूपम् ६३-६४, चक्रस्य
 चतुरासनाय रूपत्वम् ६५; चक्रस्य नव-
 नित्यारूपत्वम् ६५; चक्रस्य सृष्टि-
 स्थितिसंहारपञ्चकसमष्टिव्यष्ट्यात्मना
 षोडशानित्यारूपत्वम् ६५; चक्रनवक-
 नामानि ८१, १३३, १३५-१३६, २८५;
 चक्रनिर्माणप्रकारान्तरम् ८२-८८, वैन्दव
 चक्रमम्बिकामयम्, त्रिकोणं च वामा-
 ज्येष्ठारौद्ररूपम् ८३; महाचक्रैस्मिन्
 महान्निपुरसुन्दरी संस्थिता ८९;
 वर्गानुक्रमयोगेन वसिन्यादिवाग्देवताष्ट-
 कोपैता महान्निपुरसुन्दरी चक्रराजेऽस्मिन्
 पूज्या ८९, त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरस्रे
 पूज्या अणिमाद्या दश सिद्धयः, अष्टौ
 ब्रह्माण्डाद्याः शक्तयश्च १२५-१२६, २९१,
 सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशारे पूज्या
 कामाकर्षणरूपाद्याः षोडश शक्तयः
 १२६-१२७, २९१-२९२; सर्वसदोभणा-
 भिधेयेऽष्टारे पूज्या अनङ्गकुसुमाद्या अष्टौ
 शक्तयः १२८, २९२; सर्वसौभाग्यदाय-
 काभिधेये चतुर्दशारे पूज्याः सर्वसदो-
 भिष्याद्याभ्रनुर्दश शक्तयः १२८-१२९,
 २९३; सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे
 पूज्या सर्वसिद्धिप्रदाद्या दश शक्तयः
 १२९-१३०, २९३-२९४; सर्वरक्षाकरा-
 भिधेये प्रथमदशारे पूज्याः सर्वज्ञाद्या दश
 शक्तयः १३०, २९४, सर्वरोगहराभिधेये
 आद्याष्टारे पूज्या वसिन्याद्या अष्टौ
 शक्तयः १४१, २९४; महायोगिनिसर्वानन्द-
 मपस्थानगतमहादेवतायाः पञ्चाक्षरणा-

द्वाह्यदेशे पश्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशा-
 चतुष्टये जन्ममोहवशस्तम्भपदचतुष्टयो-
 पेत् बाणघनुःपासाङ्कुसाख्यामायुधचतु-
 ष्टयं पूजयेत् १३२, २९५; सर्वसिद्धिप्रदा-
 मिधेये त्रिकोणे पूज्या शक्तयः कामेश्वरी
 वज्रेशी भगमाला च १३३, २९५;
 सर्वानन्दाभिधेये सर्वमध्यस्थानीये विन्दौ
 पूज्या शक्तिस्त्रिपुरसुन्दरी १३३, २९५;
 महाचक्रं चन्द्रमूर्पदहनत्रिमङ्गल १५१;
 सर्वचक्रेषु आह्वानविनियोजिता त्रिलण्डा
 विना नव मुद्राः प्रदर्शयेत् २५७;
 मध्यवाह्यमध्यादिकक्राण्य तदर्चनं तत्फलं
 च ६३-६४, २५९-२६०, २६३;
 चक्राणां स्वरूपबोधकानि नामानि २८५;
 चक्रनवकस्यान्तर भावनम् २९८-२९९;
 प्रकटादिका योगिन्यश्चक्रराजे परामृश्याः
 ३०१ ३०२, चक्रेश्वर्यस्त्रिपुराद्याः २९०,
 ३०२, शिवशक्तिमय चक्रम् २९७ ।

श्रीपीठम्	३१५
श्रीपीठार्जलशिलरम्	३१६
श्रीविद्यार्थ.	३११, ३१३
श्रोत्रम्	१९५, २०८, ३१०
षट्कर्म	१५५
षट्कोणम्	५६, २४३, २४४
षट्कोश-	१८२
षट्चक्रम्	४०, १८२
षट्त्रिंशत्तत्त्वम्	१, १९, ४९, ५०, १३८, १९४, ३१६; द्र०— तत्त्वम् ।
षट्पिण्ड.—मन्त्र	९३
षट्ज्ञानि—सर्वज्ञतादीनि	१२०, ३००
षडङ्गन्यास-	९९, ११९-१२०, २८६, ३००, ३२३ ।
षडङ्गविधिः	९६, ११९

षडङ्गोपास्तिः	३०१, ३२३	षोडशानित्या	४५-४८, ६५; ६०—नित्या-
षडङ्गा — वर्णपदमन्त्रकलातत्त्वमुवनात्मकः		षोडशकम् ।	
११, १६, १७, १९३-१९५, २०२, २०८,		षोडशलक्षकोटिगोमित्री	७४
३०५, ३२३; वर्णपदमन्त्रारमकः प्रमा-		षोडशस्वरवाचकः	८१
णाध्या शब्दात्मकः, कलातत्त्वमुवनात्मकः		षोडशाघातचक्रम्	८१
प्रमेयाध्या अर्थात्मकः १६; वर्णाधिष्वनयं		षोडशान्तः	२३०
वाचकाध्या, कलाध्वनय च वाच्याध्या		षोडशान्तकलाधारी	८१
१७; षडध्वविलापनम् १९५; कलातत्त्व-		षोडशारम् ६२, ८१, १२७, १३२;	
मुवनात्मकमर्थनिकं स्मृतम्, वर्णपद-		६०—षोडशच्छदम् ।	
मन्त्रात्मकं शब्दनिकं सूक्तम् १९३-		षोडशी—सर्वतियिमयी नित्याकला ४, ४५,	
१९४; षडध्वमृष्टिमार्गः २०२; षडध्वनां		४९, २८८ ।	
स्वरागानि तद्विलाननप्रकारश्च २०८-		संवननम्—गुरुपपुरन्धीभेदेन द्विविधम् । सव-	
२०९; कलातत्त्वमुवनात्मका रूपाध्वानः		ननकर्मण्यायुधभेदेन विशेषः २५४ ।	
वर्णपदमन्त्रात्मका नामाध्वानः २०८ ।		संयित्पीठम्	२९७
षडङ्गव्यः	३३	संयित्तिः	१
षडङ्गायाः	२४७	संयिद्—देवी २; प्रमेयपञ्चकेष्वेवा ३, ३४,	
षडङ्गिः	१८२	३८, ३९; शिवशक्तिपदाश्रय सविन्महा-	
षडङ्गनानि	३२७	पीठम् ११; सविन्मयी पराहृता १६;	
षडङ्गायः—गच्छः, पच्छीयः, पच्छीयनाथ इत्य-		पूर्वाहृता २३; सविदेव भगवती श्वान्तः-	
नर्तान्तरम् १०८, २१९-२२३, २९५,		स्वितं जगद् बहिः प्रनामपति २७;	
३१७, ३१९; मध्यम्यथदशिकोणगत-		सविदास्या विमर्शसक्तिः ४२; संयिद्	
प्राक्तनपरपीठस्थितकामराजकीर्त्याभिषेक-		महाविपुलसुन्दरी ४७; निपुरा पायसंवि-	
ययोश्चरीदेवीविमृष्टरूपीषडङ्गायदेवो		त्वरूपेण परारूपिणी २१०; सर्वेपामेष	
हापरमुदरिप्योपेतु तृतीयः २२० ।		जन्मता संयिद् हृदयमुच्यते २३२;	
षोडशच्छदम्—षोडशदलं षोडशारं स्वरप-		सोर्विदी कला ३०४ ।	
वाच्यं नृपार्थं शक्यच्छदनमित्यनर्थाऽन्तरम्		संगारः	१८
१२, १४, ८१, ८१, ८८, १९७, १३२,		संगुणि—शास्त्राद्दृष्टहृणमधीभारता ११ ।	
१८५, २९८, ३०३, ३१४, ३१७;		संगारः	३८१
षोडशारनिर्वाणप्रकारः १३; त्रितीयः		सहारचक्रम्	६३-६६, ९६१
प्रकारा ८८; सर्वांगार्थिपुरकाचित्		संहारचक्रम्	९५
षोडशारम् १९७; कलायै पादुकापिति		संहारमुखा १४२, १८१, १८४, ६०—गुडा ।	
षोडशारे ११२; षोडशारं मृष्टपातकं		सङ्गीहृता	१८८
पूर्वाङ्गायकं वाग्ध्वनीशारमर्धं च ११४ ।		सङ्गीतसिन्धुः	२४, ९५

सकीलविद्या	२१८	सर्वजम्भिनी १२८, २९३; द्र०—सर्वसंज्ञो- भिणी ।
सकीलसन्तानः	२१८	
सकीलसम्प्रदायः	३४, ३९	सर्वज्ञता १२०, ३१०
सकोचः	१९५	सर्वज्ञा १३०, २९४, ३०१, ३०३, ३१७;
संज्ञोभः	१३५, १३८	सर्वज्ञा-सर्वशक्ति-सर्वेश्वर्यप्रदा-सर्वज्ञान- मयी-सर्वव्याधिविनाशिनी-सर्वाधारस्व- रूपा सर्वपापहरा-सर्वानन्दमयी-सर्वरसां- स्वरूपिणी-सर्वैशित्यफलप्रदाभिधासु सर्व- रक्षाकरे प्रथमदशारे पूज्यासु दशशक्तियु प्रथमा १३०, २९४ ।
सन्तोभिणी मुद्रा—सोभिणी १७७, द्र०—मुद्रा ।		सर्वज्ञानमयी १२०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।
सत्ता—शिवः	३०८	सर्वज्ञानोत्तरम् (तन्त्रम्) ४४
सदानिवः	१९५, २०७, २०८, ३०९	सर्वतोवशाकारिणी १२८, २९३; द्र०—सर्व- संज्ञोभिणी ।
सदोदितः	२०२	सर्वतुल्यप्रमोचिनी १२९, २९४; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सनत्कुमारः	७५	सर्वद्वन्द्वलपङ्करी १२९, २९३ द्र०—सर्व- संज्ञोभिणी ।
सन्तानद्वयम् — कामराजसन्तानलोपामुद्रा- सन्तानात्मकम् २१८ ।		सर्वपापहरा १३०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।
सन्दर्भः=अवष्टम्भ्यः=प्रथमम् १५८, १५९, १६१		सर्वप्रियङ्करी १२९, २९३; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सन्दोहः	७४	सर्वमङ्गलकारिणी १२९, २९३; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सपरार्थम् १३६, १३७, १४०, २०६, ३२४		सर्वमङ्गला—योदशनिर्त्यासु चतुर्वर्गो ४८, २८९ ।
सप्तकोटिमहामन्त्राः	७४	सर्वमन्त्रमयी १२९, २९३; द्र०—सर्वसंज्ञो- भिणी ।
सप्तचत्वारिंशद्व्यक्तिलिपि	१९४	सर्वमन्त्रासन्तगता—मङ्गलविद्या ९७, १०३- १०४, १०६, ११८; द्र०—विद्या ।
सप्तपण्डितवर्णाः	३९, १९४, २०८ २३१	सर्वमृत्युप्रशमनी १३०, २९४; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
समना	२२२	सर्वरक्षाकरम् ८९, १३०, १३३, १३५, ३८५; द्र०—धीशक्तम् ।
समयः	३३, ३२७	
समयमुद्रा	१८३	
सामरसदशा	२३, २७	
समाधिः	३००	
समावेदा.—वेध व्याणवशात्कानाम्भवरूपः ११, १२, १७, ७२, ७३		
समुदन्वितवक्त्रः	२८५	
सम्प्रदायद्रुपज्ञः	४	
सम्प्रदाया—बलाह्या योगिनी २९०, ३०२		
सम्भाषा—मन्त्रसिद्धिरूपा २५१ ।		
सर्वकर्तृता	३०९	
सर्वकामप्रदा १२९, २९४; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।		
सर्वकामा—गिद्धिविधेयः १२६, २९१; द्र०— अभिमा ।		

- सर्वरक्षाविधायिनी ३०२
 सर्वरक्षास्वरूपिणी १३०, २९४, ६०—सर्वज्ञा ।
 सर्वरक्षिणी १२९, २९३; ६०—सर्वसंक्षो-
 भिणी ।
 सर्वस्तज्ञानम् २३५
 सर्वरोगहरम् ८१, १३१, १३३, १३५,
 २८५; ६०—धीवक्त्रम् ।
 सर्वरोगहरा ३०२
 सर्वविघ्ननिवारिणी १३०, २९४
 सर्वविघ्नविणी १२८, २९३, ६०—सर्वसंक्षो-
 भिणी ।
 सर्वविघ्नविणी १७७ १८८, १८९;
 ६०—मुद्रा ।
 सर्वधीरमत्तम् (तन्त्रम्) ४४
 सर्वव्याधिविनाशिनी १३०, २९४; ६०—
 सर्वज्ञा ।
 सर्वदासि १३०, २९४; ६०—सर्वज्ञा ।
 सर्वसंक्षोभणम् ८१, १२८, १३३, १३६,
 २८५; ६०—धीवक्त्रम् ।
 सर्वसंक्षोभणात्मिका ३०२
 सर्वसंक्षोभकारिणी १७६, १७७, १८८
 सर्वसंक्षोभिणी—क्षोभिणीत्यन्यतन्त्रम्;
 ६०—मुद्रा ।
 सर्वसंक्षोभिणी—सर्वसंक्षोभिणी—सर्वविघ्नविणी—
 सर्वाविघ्नकारी - सर्वाद्वाधनकारिणी—सर्व-
 संधोहिनी—सर्वस्तम्भनरूपिणी—सर्वस्तम्भन-
 रूपा—सर्वदोषघ्नकारिणी—सर्वदोषघ्ननशक्ति-
 सर्वाग्निदाहकरूपिणी - सर्वापेक्षाधिवा -
 सर्वघ्नपतिपूरणी - सर्वमन्त्रमयी—सर्वद्रव्य-
 दाहकरीषु सर्वसौभाग्यप्रदाभिधेये षडुर्व-
 षादे पूज्याय षडुर्वशयक्तिषु प्रथमा
 १२८-१२९, २९३ ।
 सर्वसम्पत्तिपूरणी १२९, २९३; ६०—सर्व-
 संक्षोभिणी ।
 सर्वसम्पत्प्रदा १२९, २९३; ६०—सर्वसिद्धि-
 प्रदा ।
 सर्वसंमोहिनी १२८, २९३; ६०—सर्वसंक्षो-
 भिणी ।
 सर्वसिद्धिप्रदम् ८१, १३३, १३५, २८५;
 ६०—धीवक्त्रम् ।
 सर्वसिद्धिप्रदा—सर्वसिद्धिप्रदा -सर्वसम्पत्प्रदा-
 सर्वप्रियङ्करी - सर्वमङ्गलकारिणी—सर्व-
 कामप्रदा - सर्वबुद्धविमोचिनी—सर्वदूरयु -
 प्रशमनी - सर्वविघ्ननिवारिणी सर्वाङ्ग-
 सुन्दरी सर्वसौभाग्यकारिणीषु सर्वाय-
 साधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याय दश-
 शक्तिषु प्रथमा १२९-१३०, २९३-
 २९४, ३१७ ।
 सर्वसौभाग्यकारिणी (दायिनी) १३०, २९४;
 ६०—सर्वसिद्धिप्रदा ।
 सर्वसौभाग्यदायकम् ८१, १२८, १३३, १३६,
 २८५; ६०—धीवक्त्रम् ।
 सर्वसौभाग्यदायिका ३०२
 सर्वस्तम्भिनी १२८, २९३, ६०—सर्वसंक्षो-
 भिणी ।
 सर्वाकविणी १२८, २९३; ६०—सर्वसंक्षो-
 भिणी ।
 सर्वाकपिणी—मुद्रा १८९ ।
 सर्वाङ्गमुद्रा—मुद्रा १८९ ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी १३०, २९४; ६०—सर्व-
 सिद्धिप्रदा ।
 सर्वाधारस्वरूपिणी १३०, २९४; ६०—सर्वज्ञा ।
 सर्वनिन्द्यवपम् ८१, १३२, १३३, १३५,
 २९७, २८५; ६०—धीवक्त्रम् ।
 सर्वनिन्द्यवयी १३०, २९४, ३०२; ६०—
 सर्वज्ञा ।
 सर्वायंसायकम् ८१, १२९, १३३, १३६,
 २८५; ६०—धीवक्त्रम् ।

सकीलविद्या	२१८	सर्वजन्मिनी १२८, २१३; द्र०—सर्वसंज्ञो- मिणी ।
सकीलसन्तानः	२१८	
सकीलसम्प्रदायः	३४, ३९	सर्वज्ञता . १२०, ३१०
संकोचः	१९५	सर्वज्ञा १३०, २९४, ३०१, ३०३, ३१७;
संशोभः	१३५, १३८	सर्वज्ञा-सर्ववक्ति-सर्वैश्वर्यप्रदा-सर्वज्ञान- मयी-सर्वव्याधिविनाशिनी सर्वाचारस्व- रूपा सर्वपापहरा-सर्वानन्दमयी-सर्वरक्षा- स्वरूपिणी-सर्वैश्वितफलप्रदाभिधाम् मुव- रक्षाकरे प्रथमदशारे पूज्यासु दशवक्तिषु प्रथमा १३०, २९४ ।
सक्षोभिणी मुद्रा—क्षोभिणी १७७; द्र०—मुद्रा ।		सर्वज्ञानमयी १२०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।
सत्ता—शिवः	३०८	सर्वज्ञानोत्तरम् (तन्त्रम्) ४४
सदाशिवः	१९५, २०७, २०८, ३०९	सर्वतोवशाकारिणी १२८, २९३; द्र०—सर्व- संशोभिणी ।
सदोदितः	२०२	सर्वतु खप्रमोचिनी १२९, २९४; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सतत्कुमारः	७५	सर्वद्वन्द्वस्यङ्करी १२९, २९३ द्र०—सर्व- संशोभिणी ।
सन्तानद्वयम् — कामराजसन्तानलोपासुदा- सन्तानात्मकम् २१८ ।		सर्वपापहरा १३०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।
सन्दर्भः=अवष्टम्भ्य.=प्रथमम् १५८, १५९, १६१		सर्वप्रियङ्करी १२९, २९३; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सन्दोहः	७४	सर्वमङ्गला—पोडघानित्यासु चतुर्दशो ४८, २८९ ।
सपराधम् १३६, १३७, १४०, २०६, ३२४		सर्वमन्त्रमयी १२९, २९३; द्र०—सर्वसंज्ञो- मिणी ।
सप्तकोटिमहामन्त्रा.	७४	सर्वमन्त्रासन्ताना—मङ्गलविद्या ९७, १०३- १०४, १०६, ११८; द्र०—विद्या ।
सप्तचत्वारिंशद्व्यक्तिलिपि	१९४	सर्वमृत्युप्रशमनी १३०, २९४; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सप्तपण्डितवर्णाः ३९, १९४, २०८ २३१		सर्वरक्षाकरम् ८१, १३०, १३३, १३५, २८५; द्र०—धीचन्द्रम् ।
समना	२२२	
समयः	३३, ३२७	
समयमुद्रा	१८३	
समरसदशा	२३, २७	
समापिः	३००	
समावेश.—वेद्य आणवशात्कलात्मवरूपः ११, १२, १७, ७२, ७३		
समुद्विहितवक्त्रः	२८५	
सम्प्रदायद्वयज्ञ.	४	
सम्प्रदाया—बलाह्या योगिनी २९०, ३०२		
सम्भार्या—मन्त्रसिद्धिरूपा २५१ ।		
सर्वकृता	३०९	
सर्वज्ञामप्रदा १२९, २९४; द्र०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।		
सर्वज्ञामा—सिद्धिविधेय. १२६, २९१; द्र०— अणिमा ।		

- सर्वभ्रात्रिणां ३०२
- सर्वभ्रातृरूपिणी १३०, २९४, ३०—सर्वज्ञा।
- सर्वरञ्जिनी १२९, २९३; ३०—सर्वसंक्षो-
भिणी।
- सर्वसत्तानम् २३५
- सर्वरोगहरम् ८१, १३१, १३३, १३५,
२८५; ३०—श्रीचक्रम्।
- सर्वरोगहरा ३०२
- सर्वविघ्ननिवारिणी १३०, २९४
- सर्वविघ्नाविणी १२८, २९३; ३०—सर्वसंक्षो-
भिणी।
- सर्वविघ्नाविणी १७७ १८८, १८९;
३०—मुद्रा।
- सर्ववीरमतम् (सन्त्रम्) ४४
- सर्वव्याधिविनाशिनी १३०, २९४; ३०—
सर्वज्ञा।
- सर्वशक्तिः १३०, २९४; ३०—सर्वज्ञा।
- सर्वसंक्षोभणम् ८१, १२८, १३३, १३६,
२८५; ३०—श्रीचक्रम्।
- सर्वसंक्षोभणालम्बिका ३०२
- सर्वसंक्षोभकारिणी १७६, १७७, १८८
सर्वसंक्षोभिणी—क्षोभिणीत्यनर्थान्तरम्;
३०—मुद्रा।
- सर्वसंक्षोभिणी—सर्वसंक्षोभिणी—सर्वविघ्नाविणी-
सर्वाकर्षकरी - सर्वाह्लादनकारिणी—सर्व-
समोहिनी—सर्वस्वाम्भनरूपिणी—सर्वजन्मन-
रूपा—सर्वतोवशाकारिणी—सर्वरञ्जनशक्ति-
सर्वोन्मादस्वरूपिणी - सर्वायसाधिका -
सर्वसंपत्तिपूरणी - सर्वमन्त्रमयी—सर्वद्वन्द्व-
क्षयशूरीषु सर्वसौभाग्यप्रदाभिधेये चतुर्वे-
दारे पूज्यास्तु धनुर्वेदाधिक्ये प्रथमा
१२८-१२९, २९३।
- सर्वसम्पत्तिपूरणी १२९, २९३; ३०—सर्व-
सत्तोभिणी।
- सर्वसम्पत्प्रदा १२९, २९३; ३०—सर्वसिद्धि-
प्रदा।
- सर्वसंमोहिनी १२८, २९३; ३०—सर्वसंक्षो-
भिणी।
- सर्वसिद्धिप्रदम् ८१, १३३, १३५, २८५;
३०—श्रीचक्रम्।
- सर्वसिद्धिप्रदा—सर्वसिद्धिप्रदा - सर्वसम्पत्प्रदा-
सर्वप्रियशूरी - सर्वमङ्गलकारिणी - सर्व-
कामप्रदा - सर्वदुःखनिर्मोचिनी—सर्ववृत्त्यु-
प्रशाननी - सर्वविघ्ननिवारिणी सर्वाङ्ग-
सुन्दरी सर्वसौभाग्यकारिणीषु सर्वाय-
सायकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्यास्तु दश-
दाशित्यु प्रथमा १२९-१३०, २९३-
२९४, ३१७।
- सर्वसौभाग्यकारिणी (दायिनी) १३०, २९४;
३०—सर्वसिद्धिप्रदा।
- सर्वसौभाग्यदायकम् ८१, १२८, १३३, १३६,
२८५; ३०—श्रीचक्रम्।
- सर्वसौभाग्यदायिका ३०२
- सर्वस्तम्भिनी १२८, २९३, ३०—सर्वसंक्षो-
भिणी।
- सर्वाकारिणी १२८, २९३; ३०—सर्वसंक्षो-
भिणी।
- सर्वाकर्षिणी—मुद्रा १८९।
- सर्वाङ्गशुभा—मुद्रा १८९।
- सर्वाङ्गसुन्दरी १३०, २९४; ३०—सर्व-
सिद्धिप्रदा।
- सर्वाधारस्वरूपिणी १३०, २९४; ३०—सर्वज्ञा।
- सर्वानन्दमयम् ८१, १३२, १३३, १३५,
२५७, २८५; ३०—श्रीचक्रम्।
- सर्वानन्दमयी १३०, २९४, ३०३, ३०—
सर्वज्ञा।
- सर्वायसायकम् ८१, १२९, १३३, १३६,
२८५; ३०—श्रीचक्रम्।

सर्वार्थसाधिका १२९, २९३, ३०२; द्र०—
सर्वसंक्षोभिणी ।

सर्वविशकरी (कारिणी)—मुद्रा १७८, १८९
सर्वाशापरिपूरकम् ८१, १२६, १३३, १३६,
२८५; द्र०—श्रीचक्रम् ।

सर्वाशापरिपूरिका ३०२
सर्वाह्लादनकारिणी १२८, २९३; द्र०—सर्व-
संक्षोभिणी ।

सर्वेप्सितफलप्रदा १३०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।
सर्वेश्वरी—९०, २८७; द्र०—वशिनी ।
सर्वेश्वरीबीजम् ९०
सर्वेश्वर्यप्रदाशयिनी १३०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।
सर्वोन्मादिनी १२९, २९३; द्र०—सर्वसंक्षो-
भिणी ।

सलिलम् १९५, २०९, ३१०
सहजा—योगिनी १३४ ।
सहस्रदलकमलम्—सहस्रपत्र-सहस्राराम्बुज -
सहस्रारैत्यनर्थानन्तरम् ६४, ७२, १४७,
२४७, ३२० ।

सांख्यी कला ३०४, ३२४
साकिनी—योगिनी १८२
सांख्यः २३६
सादाख्य —नाथः ७४ ।

साध्यम् २४२
साध्यसिद्धासनस्थिता—अङ्गविद्या ९७, १०४-
१०७, ११८; द्र०—विद्या ।

साध्यवेद्यता ३२२
सामरस्यम् ३२२
सामान्याधर्मः ३००
साम्यावस्था २०७
सितः—शुक्लो बिन्दुः ३२१ ।

सिद्धः ३, १७
सिद्धचक्रम्—सिद्धोपः १०८, २१८, २२३ ।
सिद्धब्रह्म्यम् १७२

सिद्धनायपादः ४१

सिद्धयोगीश्वरीमतम् (तन्त्रम्) ४४

सिद्धान्त—शैवशास्त्रम् २२५, २३४, २८१ ।

सिद्धिः ७४, सिद्धयोगिमादयः ७६, २५७;
सिद्धिर्नाम देवतात्मत्वेन प्रकाशमानता
२६७ ।

सिद्धिसन्तानम् १७३

सिद्धोपः—सिद्धोपश्चतुर्भिर्गुरुभिः संपद्यते २१८,
२२३; समयादिविमलान्तं नादपञ्चकं
सिद्धोपः २१९; षट्कं सिद्धोपः २२३,
२२४, ३२० ।

सिद्धघटकम्—अणिमाद्या अष्टौ सिद्धयः
२८; सिद्धयोगिमादयः, अष्टका ब्रह्मा-
ण्यादयः २५७ ।

सुब्रह्मण्यः २२२, ३१९

सुभगोदयः ९५, १०६, ११४, १२०, १२६,
१२७, १३१, १३२, १४१, २९६ ।

सुभगोदयवासना ३०३

सुपुप्तिः ६४

सूक्ष्मम् १९३, १९४, १९८, २०८

सूक्ष्मपुयंष्टकम् २९८, ३२४

सूर्यः ३८, ६३, ६४, ११८, २८७;
द्र०—धाम ।

सूर्यचक्रम् २९५

सूर्यमण्डलम् २०६

सृष्टिः ६७, २०८, ३११, ३१२

सृष्टिचक्रम् ६३-६५, २६१

सृष्टिचक्रम् ६५

सोपारः—धोम्भार इति पाठान्तरम् । द्र०—
षोडाष्टकम् ।

सोमः ३८, ६३, ६४, ११८, २८७;

द्र०—धाम ।

सोमचक्रम् २९५

सौभाग्यहृदयम्	२९५, ३०३, ३०५	स्वच्छन्दगतः	२६८
सौरः	२८१	स्वच्छन्दभैरवतन्त्रम्	२२५
स्कन्द्यामलम् (तन्त्रम्)	४३	स्वतन्त्रता	१२०, ३१०
स्तम्भः	१३२	स्वप्नः	६४
स्तम्भनम्	६८, ६९, १६४, २९५	स्वयभावेशनम्—मन्त्रसिद्धिरूपम्	२५१
स्तुतिः	३०४	स्वयम्भुलिङ्गम्	२९९, ३१७
स्तुत्यम्	३०४	स्वराः—पञ्चदश, तेषामुत्पत्तिक्रमश्च	३०८, ३०९ ।
स्तोत्रम्	३०४	स्वरोवयः	२८१
स्नानम्	३२२	स्वामानन्दः	९, ३२०
श्रीकुसुमम् २६३; श्रीप्रसूनम् २६३ ।		स्वाविष्णवान्	१२०, २३७, २४५
श्रीहृदयम्	२४१, २४२, २४४	हंसः—पदं हंसः २४; हंसशब्देनानुक्ती हकार- सकारौ लक्ष्येते १०५, १५५, २८७ ।	
स्थलपञ्चकम्—गगनस्वर्गमर्त्यपातालनागाक्षयम् ७४ ।		हकारः—मूलविद्याया हकारस्य महिमा, हकारो बीजशब्देऽप्यनुगतः १८; द्वादशान्ते हकारः ३४; हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शस्यः ३५, ९५; हकारः शक्तिरूपो भूतरूपो विमर्शस्वरूपश्च ३५; हकार- पञ्चकम् ३५; प्रकाशविमर्शरूपौ शिव- शक्तिवर्णविकारहकारोपलक्षितौ महा- ज्ञानतरप्रभावी १९१; हकारात्मकः शिवः शक्तिश्च १९३ ।	
स्थानम्	२६८	हृत्कृष्टिः	१४९
स्थितिः	२०८, ३११	हृत्नादः	३६, ३७, ३०७
स्थितिपञ्चकम्	६३-६५, २६३ ।	हृदयमान्तरम् — अन्तर्यजनशौलस्य हृदय- मान्तरम् २६४-२६५ ।	
स्थितिपञ्चकम्	६५	हृदयः	३२६
स्थिरः—विषम् १५, २४८ ।		हाकिनी—योगिनी ७४, १८९ ।	
स्मृतम्	१९३, १९४, २०८	हादकोश्वरः	७८
स्वन्दः	३०९	हार्यकम्	१३६
स्वन्दशक्तिः—महाप्रकाशस्याऽनुत्तरसिवात्मनः स्वरूपभूता विमर्शशक्तिर्वीजादुद्भूतादिव महास्फुरत्तात्प्राऽनुभवैकगम्या शक्तिः १९३ ।		हृत्पावनः	६३
स्वर्शः	३६, १९५, २०९, ३१०, ३११		
स्वर्गानम्—मन्त्रसिद्धिरूपम् २५१ ।			
स्वर्गाकविणी १२७, २९२; द्र०—कामा- कविणी ।			
स्फुरता	२९, ३४, १९३, ३०६		
स्मृतिः	२३४, २८१		
स्मृत्याकविणी १२७, २९२; द्र०—कामा- कविणी ।			

हृदयम्— विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चित्तमकाशो	हेत्वर्थः.	६४
हृदयम् २३२; संविद् हृदयम् २३२;	होमः २६३; दशांशहोमः २७०; महाहोमः	
२४९, २६९, ३०४ ।	२७०; योनिकुण्डादिषु हवनफलम् २७०-	
हृद्भेदम् (तन्त्रम्)	४३	२७१; वाग्भवबीजसाधने सारस्वतादि-
हेतु	२६३	सिद्धये च होमः २७१-२७३ ।

परिवर्धनानि संशोधनानि च

१४६ पङ्क्तौ

१ ४ 'मातृकाम् अनाहृतभट्टारकपरमशिवस्वरूपाम्' इति ख. ग. घ. पुस्तकस्य एव पाठो महाशंभुश्चरीपरिमलेऽपि दृश्यते । अत एव पाठो मूले पठनीयः ।

३४८-९ ह्रस्वकार इति तन्त्रालोकस्यः (६ । २३८) श्लोकत्रिद्वयत्वात् (५० । १५) संकेत-
पठतिस्य इति न्यदञ्चि ।

३५ १४ 'आदावस्य' इत्यस्य स्थाने 'अकारस्य' इति तन्त्रालोकविवेकस्यः (आ०, ३, ५०८०)
पाठः ।

३६ २० चत्वारिंशदिरयादिकं संकेतपठतिस्यं श्लोकद्वयं योगिनोद्दयदीपिकायामपि
(५० । १७०-१७१) द्रष्टव्यम् ।

७४ ४ "श्रुतिस्मृती ममैवाशा मस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते । आशाच्छेदी मम दोही मद्मत्तोऽपि
न वैलम्बः ॥" इति बाबूलस्मृतिस्यः १८९तमः श्लोकः । "श्रुतिस्मृती ममैवाशो
पते बल्लङ्घ्य वर्तते । आशाच्छेदी मम दोही मद्मत्तोऽपि न मे प्रियः ॥" इति
मन्त्रानन्दिकोद्भूतः (५० । ३२८) पाठः ।

७४ १५ 'चतुर्लसकोटि' इत्यतः परम् 'एकलसकोटि' इत्यावश्यकं प्रतीयते ।

११० १ 'रहस्या' इत्यस्य स्थाने 'रहस्यत्वा' इति पठनीयम् ।

११७ ८ "न तात परलैर्मय्यभिह प्राप्यैः कषचन" इत्यस्य श्लोकरयोजनार्थः "नपलः
सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः" इत्येवं दृश्यते भाष्यारकरयोगदर्शनानुदितमहा-
भारतस्वाराज्यपर्यायि १५६ तमाध्यायस्य ३१ तमश्लोकस्य टिप्पण्यां पाठान्तरद्वय-
दानमाद्यङ्गे । पी. पी. एस. धारिसंस्करणे (१३९ । ३६), पुष्पयोगसंस्करणे
(१६० । ३२) च मूल एव स्थापितः । पुष्पपत्तनस्य विचयालापुद्गलानुद्गमसंस्करणे
(१५९ । ३२), गोरक्षपुरस्य गीतामुद्रणालयसंस्करणे (१५९ । ३२) त्यक्तस्य
पुनरपि एव दृश्यते ।

१२१ १२ 'स्वियमायुर्व' इत्यादिषुद्वयव्यन्तरम् - "दाक्षिणीबीजव्यायनानुदितविराजिताम् ।
एतन्बीजव्यायनानुदितविराजितामलसप्रतिष्ठीम् ॥" इत्येव श्लोकोऽधिको दृश्यते तेषुकाये ।

१२९ ८ 'संबंधेयस्करो' इत्यस्य स्थाने 'संबन्धियच्छरी' इति पाठो भूते त्वावलीयः सुभयोदय-
संवाशय (५० । २९२) ।

१३५ १२ 'हृत्विशुदा.' इत्यस्य स्थाने 'हृत्विशुदाः' इति पठनीयम् ।

- १५३ २ 'प्रमथितामिव' इति पठनीयम् ।
- १७० ५ 'क्षिप्तम्' इत्यादिपङ्क्त्यनन्तरम्—'तैलमध्यगतं चक्रं विद्वेषणकरं परम्' इत्येषा पङ्क्तिरधिका सेतुवन्धे ।
- १८५ ९ 'विन्दुकण्ठ' इत्यर्थरत्नावल्यनुगुणः पाठः ।
- २०० १४ 'अनिकेताप्त' इत्यस्य स्थाने 'अनिकेताख्य' इत्युचितः पाठः ।
- २२२ १४ अत्रत्यः (पृ० २२२) पाठ एव स्वीकार्यः, न तु ४० पृष्ठस्यः ।
- २२३ ३ 'लघुकर्ता' इत्यस्य स्थाने 'लघुनृत्तिकर्ता' इत्युचितः पाठः ।
- २८२ १ 'देवीदण्डकम्' इत्यस्य स्थाने 'त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्' इति पठनीयम् ।
- २८२ ५ 'बालार्क' इत्यस्य स्थाने 'बालाग्र' इति पाठेन भाव्यम् ।
- २८४ ३ 'विधाना' इत्यस्य स्थाने 'निरोधा' इति पाठ उचितः प्रतिभाति । तञ्जावुरमातृ-
काया दृश्यतेऽपि सः ।
- ३०५ ४ 'चिरम्' इत्यस्य स्थाने 'चित्रम्' इति पाठो भूले स्थापनीयः ।
- ३४७ २६ क्षेमराजाचार्य इति ग्रन्थस्थः पाठः ।

